makedonya'dan ortaasya'ya

ENVER PAŞA

CİLT I

1860-1908

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

REMZİ KİTABEVİ

Şevket Süreyya Aydemir, (1897-1976). Tuna'lı bir göçmen ailesinin oğludur. Babası, hayatı boyunca topraksız bir köylü olarak başkalarının toprağında ve hizmetinde çalışmıştır. Edirne'de doğan Aydemir ilk ve orta öğrenimini orada yaptı. Edirne Öğretmen Okulunu bitirdi. I. Dünya Savaşında yedek subay olarak Kafkas cephesindeki çarpışmalara katıldı. Subay olan ağabeyleri I. Dünya Savaşında şehit oldu. **Aydemir** de Sarıkamış savaşında yaralandı. Neslinin büyük çoğunluğu gibi o da Turancılık akımının ateşli bir taraftarıydı. Osmanlı İmparatorluğu çöküp Edirne işgal edilince, Turan'a koştu, öğretmenlik yaptı, gönüllü birlikler kurup savaşlara katıldı. Bütün bu savaşlar ve ihtilâller içinde kültür yetersizliğini kavradı. Moskova'ya ekonomi öğrenimine gitti. Türkiye'ye dönünce önce Ankara'da ekonomi öğretmenliği yaptı, sonra da devlet sektöründe yüksek görevler aldı. **Atatürk**'ün eşsiz takdirlerini kazandı, kendisini devrime adadı.

ISBN 975-14-0332-4

9 789751 403322

Şevket Süreyya Aydemir

Makedonya'dan Ortaasya'ya

ENVER PAŞA

Birinci Cilt
(1860 — 1908)

(5. Basım)

Remzi Kitabevi
Ankara Caddesi, 93 — Istanbul

Beşinci Basım: Ekim, 1995

ISBN 975-14-0332-4
ISBN 975-14-0331-6 (Takım)

Renızi Kitabevi A.Ş.
Selvili Mescit S.3 Cağaloğlu-İstanbul, 1995
Tel. 511 6916 - 522 0583; Fax. 522 9055

Önsöz

ŞARTLAR, OLAYLAR VE ATMOSFER:

Bu kitap, bir insanın değil, bir devrin hikâyesidir. Bu devir ne zaman başlar? Nerede biter? Bunu belirtmek güçtür. Çünkü tarih içinde devirlerle, bu devirlere müdahalesi olan kahramanlar, daha öncelerden gelişen birtakım şartların, oluşların mahsulüdürler. Onları bu şartlar ve bu oluşlar hazırlar. Onları bu şartlardan, bu oluşlardan kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Bir devri ve kahramanlarını, kendilerinden evvelki devrin doğum ağrılarından kopardığımız zaman, bu devir ve bu şahsiyetler, köksüz ve havada kalırlar.

Bu esasa bağlı kalaraktır ki biz de, «Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa» eserimizde ele aldığımız devri, onun eşhasını ve başlıca davalarını verirken, onları hazırlayan daha önceki şartları ve olayları, mümkün olduğu kadar öncelerden aldık. Konumuzu tarihin akışı içine yerleştirmeye çalıştık. Böylece bir devri ve onun kahramanını hayat sahnesine atan doğum ağrılarını, derinlere inen uzunca bir zamanın akışı içinde izlemeye gayret ettik.

Ama bunu işlerken, yalnız şartlarla ve olaylarla yetinmek yeterli midri? Elbette hayır! Diğer eserlerimizde de ve her vesile ile işaret ettiğimiz gibi, şartların ve olayların yanında bir de atmosfer var. Yani bu şartların, olayların, içinde şekilleştikleri hava! Ve en başta psikolojik faktörler. Kişilerin ve toplumun ruh hali. Çağın akımları ve ruhiyatı...

Çünkü bizim hikâyemiz nihayet, insanın hikâyesidir. İnsan ise, eşya demek değildir. İnsanın bir ruhu vardır. Ve bir toplumda insanların ruh hali, o toplumda, şartlara ayrıca müessir olan psikolojik atmosferi verir. Bu toplumun psikolojik atmosferi içinde kişilerin ve kahramanların ruh yapıları da, şartların ve olayların oluşuna, ayrıca damgalarını vururlar.

Hulâsa; şartlar, olaylar ve psikolojik atmosfer, bizim bu eserimizin de örgüsünü teşkil eder. Çalışmalarımıza etkili olan aslî unsurlar bunlardır.

*
* *

ENVER PAŞANIN HİKÂYESİ DE BU KANUNİYETİN İÇİNDE:

Meselâ bu kitapta hayatını ele aldığımız Enver Paşa, evvelâ ve elbette ki, kendi devrinin mahsulüdür. Ama Enver Paşayı bir gün, bir efsane kahramanı olarak ortaya çıkaran o devrin kurdelesi, daha Enver Paşa dünyaya gelmeden dönmeye başlamıştır. Yani bir tarihî şahsiyet olarak Enver Paşa, yalnız kendi ömrünü sınırlayan yılların ve şartların değil, bu şartları hazırlayan daha önceki devrin ve oluşların da bir hâsılasıdır. İmparatorluğun yapısında biriken iç ve dış etkiler, bu etkilerin harekete getirdiği olaylar, bu olayların toplum ve kişi ruhiyatında geliştirdiği oluşumlar, İkinci Meşrutiyetin ve onun en aktif unsurlarından biri olan Enver Paşanın, hem zuhuruna, hem hareketlerine, elbette ki müessir oldular. Onun içindir ki bu kitapta Enver Paşanın ve devrinin hikâyesi, daha Enver doğmadan başlatılır...

*
* *

GENÇ TÜRKLER HAREKETİ NE ZAMAN BAŞLAR?

Meselâ Enver Paşa tarih sahnesine, 23 temmuz 1908'de, Genç Türkler ihtilâlinin bir yıldızı olarak doğdu. Ve milletin muhayyilesinde, hızla, bir efsane kahramanı olarak parladı. Ama Genç Türkler hareketi, 23 temmuz 1908'de başlamaz ki! Onun da bir geçmişi ve bu geçmiş içinde kökleri, çileleri, kahramanları var. İşte bu kurdelenin filmi bunun için, daha Enver Paşa doğmadan dönmeye başlar. Meselâ daha 1860'larda!..

O halde yakın tarihimizde Enver Paşanın ve devrinin hikâyesine biz de, hiç değilse Meşrutiyet hareketinin öncüleri, mübeşşirleriyle girmeliyiz. Çünkü Enver Paşa 1908'de açılan İkinci Meşrutiyet devrinin bir kahramanıdır ama, İkinci Meşrutiyet, Birinci Meşrutiyetin bir devamıdır (1876). Birinci Meşrutiyet de, onu hazırlayan daha önceki bir hareketin, Yeni Osmanlılar hareketinin bir sonucudur. Hatta son Osmanlı imparatorluğunda ilk siyasî mahiyetli gizli cemiyet, ve ne kadar programsız olsa da ilk siyasî örgütlenme çabası, Yeni Osmanlılardan önce belirmiştir. Meselâ

Hüseyin Daim Paşa ve arkadaşlarının Sultan Abdülmecit'e karşı hazırladıkları suikast ve hükümet darbesi teşebbüsü, böyle bir ön hareket olarak alınabilir (1859).

Hulâsa en az 1859-1860'tan başlayarak Türkiye'de bir nizam çabası, hareket halindedir. Çünkü eski nizam artık hastadır. Tanzimat bekleneni getirmemiştir. Fazla olarak imparatorluğu, yabancı sermayeye borçlandırma suretiyle, tam bir siyasî ve iktisadî kontrol altına da sokmuştur. Milletlerarası deyimiyle Osmanlı devleti, *Hasta Adam*dır. Bu hastalığı, Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet de gidememiştir. Çünkü son Osmanlı imparatorluğunun en büyük devlet adamının, hem çabalarını kösteklemek, hem canına kıymak suretiyle İkinci Abdülhamit, Birinci Meşrutiyeti boğmuştur. Bu büyük molozun, büyük cehaletin elinde imparatorluk, her gün biraz daha koflaşır. Biraz daha kağşar. Biraz daha çöker. Hatta artık tedavi kabul etmez bir kangrenleşme, devletin bünyesini kemirir. Abdülhamit her başı sıkıldıkça, ülkeden bir parçayı kurban eder. Romanya, Bulgaristan, Sırbistan'ın bir kısmı, Bosna-Hersek, Girit, Kıbrıs, Tunus, onun zamanında imparatorluktan koparlar. Hatta güya zaferle biten 1897 Osmanlı-Yunan harbinden sonra bile Yunanistan'a, Osmanlı ülkesinden toprak hediye edilir.

Gerçi bu toprakların er geç kopması mukadderdi. Ama asıl facia, imparatorluğun iç yapısında, iç idaresinde oynanır. Ordu, donanma, tam bir halsizlik içinde çökertilir. Malî esaret tamdır. Siyasî haysiyetsizlik, utanç verecek dereceye varır. Bunlar, bu kitapta ayrı ayrı işlenir.

İşte Enver Paşayı sahneye atan İttihat Terakki ve Genç Türkler hareketi, bu şartlar altında belirir. Mithat Paşalar, Namık Kemaller, bu yeni Genç Türkler hareketinin manevî öncüleri olarak hafızalarda yaşatılırlar. Namık Kemal'in vatan şiirleri, mekteplerdeki ihtilâlci gençliğin ruhî gıdası olur. Ve bu şiirler hakikaten ruhu besleyicidir:

«Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplasın geksin,
Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten,
Ne gam, pür-âteş-i hevl olsa da gavga-yı hürriyyet,
Kaçar mı merd olan bir can için meydân-ı gayretten...»

Daha Harp Okulu sıralarındayken yakalanıp Yıldız sarayında özel mahkeme karşısına çıkarılan Enverler, kurmay okulunu bitirdiği günde tevkif edilen ve aylarca süren hapislerden sonra Suriye'ye sürgün edilen

Mustafa Kemal ve arkadaşları, daha 22 yaşında bir kurmayken, Edirne gizli ihtilâl cemiyetinin başı haline gelen Yüzbaşı İsmet (İnönü) ve benzerleri, bu şiirleri, fırsat buldukça haykırdılar.

Mithat Paşaların, Namık Kemallerin hatıraları ve bu şiirler, mısralar, yeni ve mücahit neslin içinde yaşadığı ruh hali, uyarıcı bir havadır, onlar için bir çağ akımıdır. Şartlar ve olaylar, yani imparatorluğun çöküş faciası ise, onların bu ruh halini durmadan besler. Hulâsa bu genç nesil, Sultan II. Abdülhamit'e ve onun ilkel nizamına karşı elbette savaşa geçeceklerdi.

1908 temmuzunda bu düzen devrilir. Ama imparatorluk denilen heyulâ da artık, ancak harita üstünde bir varlıktır. Fakat Genç Türkler ümitlidir. Nitekim Enver Paşa 23 temmuz 1908'de Makedonya'nın Tikveş ilçesi hükümet konağı balkonundan hürriyeti ilân ettiği gün:

— Hastayı tedavi ettik!

diye haykırır. Ama ne var ki, yabancıların «Hasta Adam» ve Enver Beyin «hasta» olarak aldığı bu imparatorluk artık, içinden son liflerine kadar çürüyen ulu bir çınarın, ayaktaki son ve aldatıcı görünüşü içindedir. Adına Abdülhamit devri denilen uyuşukluk ve değersizlik devri, baştan sona bir haysiyetsizleşmenin, tedavisi imkânsız çöküntüsü içindedir. İhtilâlciler, son nefesine yaklaşmış bu hastayı devir alıyorlardı. Ve şimdi ihtilâlcilere, ya çağın gidişi üstünde çok cepheli ve hatasız bir dünya görüşüne ulaşarak imparatorluğu topyekûn bir reformasyona kavuşturmak, yahut da bilinmeyen ve beklenmeyen başka bir mucize yaratmak düşüyordu. Tabiî bunların ikisi de olmadı...

Eserin birinci cildi, 1860-1908 devresinin işlenmesine tahsis edilmiştir. Bu cilt, 1908 ihtilâlini hazırlayan şartları da içine alır. Ve Enver Paşanın 10 temmuz 1908'de, bir Hürriyet kahramanı olarak tarih sahnesine çıkışı ile biter.

İkinci ciltte, 1908-1914 devresi ele alınır. Enver Paşanın, mihver şahsiyet olarak rol oynadığı İttihat ve Terakki'nin ihtilâl sonrası gelişmelerdeki yeri, Balkanlardaki meseleler, Trablusgarp ve Balkan harpleri, sırasıyle incelenir. Nihayet, Enver Paşanın, bir hükümet darbesiyle iktidara İttihat ve Terakkiyi getirişi, bunu takip eden olaylarla, 1914'te Osmanlı imparatorluğunun, gene Enver Paşanın etkisi altında bir kliğin eliyle Birinci Dünya Harbine katılışı, bu cildin konularını teşkil ederler.

Üçüncü ciltte ise, Birinci Dünya Harbi içinde Osmanlı Devletinin durumu ve ordunun, kader tayin edici muharebeleri izlenir. Sonra, ihtilâlin,

devlet ve ordu için doğurduğu problemlere girilir. Nihayet, müttefikleriyle beraber Osmanlı devleti için de harp kaybedildikten sonra, içlerinde Enver Paşanın da bulunduğu başlıca aktif İttihatçıların yurt dışına çıkışları, yurt dışındaki çok cepheli temaslar ve en sonunda Envre Paşanın Ortaasya'ya geçişi, Doğu Buhara'daki çileler ve 4 ağustos 1922'de Pamir dağları eteklerindeki dramatik son, bu cildin konularıdır.

Bütün bu olayların akışı, tarihî belgelere, orijinal el yazılarına, notlara, hatıralara ve diğer tamamlayıcı malzemeye dayandırılmıştır.

Bu eserin hazırlanışında, hemen hiç biri yayınlanmamış 10.000 kadar vesika içinde çalışılmıştır. Tabiî bunlardan ancak, bu eserin kaldırabileceği az sayıda vesikalar kitaba aktarılabilmiştir. Bunlardan 4000 kadarı, Türk Tarih Kurumuna intikal ettirilmiş bulunmaktadır. Diğerlerinin de bu millî arşivimize intikali, hem bugünkü araştırıcıların, hem gelecek kuşakların çalışmaları için çok faydalı olacaktır.

Bu eserimizde, Enver Paşanın, daha 1908 ihtilâlinden önce ve Makedonya'daki çete savaşlarına kadar inen belgeler bulunduğu gibi, onun başkumandan vekilliği ve harbiye nazırlığı devresini canlandıran çok önemli gizli vesikalar da vardır. Nihayet Enver Paşanın Rusya ve Ortaasya'daki hayat ve teşebbüsleriyle ruhî hallerini kendi el yazısıyle aksettiren ve ta ölümüne kadar muntazaman devam eden özel mektup ve notlar da, aynı belgeler hazinesi içinde yer alır. Bütün bunlar, yukarda da kaydettiğimiz gibi, bu üç ciltlik kitabımızın kaldırabileceği nispette sayfalarımızda, metinleri veya fotokopileriyle görünecektir. Müşahede, bilgi ve hükümlerimizin yoğruluşunda, bütün bunlar, ayrı ayrı gözden geçirilmiş, ayrı ayrı etkilerini yapmışlardır.

Hulâsa, öyle sanıyorum ki bu üç cilt, «*Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa*» eserimiz, bizim yakın tarihimiz için yalnız bizim millî kitaplığımıza değil, milletlerarası arşivlere de bazı yeni bilgiler ve belgeler getirecektir.

*
* *

Nihayet şunu da ilâve etmek isterim: 1860'tan başlayıp üç cilt teşkil edecek olan bu eserle, gene üç cilt olan *Tek Adam* ve keza üç ciltlik *İkinci Adam* ve bir de tek cilt halindeki *Menderes'in Dramı*'nı, yani hepsi 10 cilt tutan bu eserlerimizi bir arada aldığımız zaman, 1860'tan 1960'a

kadar, yani tam son 100 yıllık tarihimizi, şahsiyetleri, şartları, olayları ve atmosferiyle, millî kitaplığımıza sunmuş olacağız.

Bu son satırları yazarken, elbette bazı hata paylarına rağmen, yıllarca süren çalışmaların verdiği bu 10 ciltlik hâsılanın ruhumuzda uyandırdığı heyecanı açığa vurduğumuz için, okuyucuların beni hoş göreceklerine inanıyorum. Çünkü nihayet, yazar da bir insandır ve elbette ki, o da bazı heyecanlar duyar...

Ankara - Bahçelievler

Ş. S. AYDEMİR

BİRİNCİ KISIM

(Giriş)

Yeni Osmanlılardan, Birinci Meşrutiyete!

Yakın tarihimizde Tanzimat devri, sürekli bir doğum ağrısıdır. Fakat bu ağrı, beklenenı vermedi. Öndersizlik, kısırlık ve düşünür yoksunluğu, bu devrin hem şanssızlığı, hem de ayırt edici vasfıdır.

Gerçi Tanzimat, büsbütün karanlık bir Abdülhamit istibdadına gömülürken, seçkin ve teşkilâtçı bir devlet adamı yaratabildi. Fakat o devrin son ümidi olan bu büyük insan da, temsil ettiği değerlerin bedelini, yakın tarihimizin kara alın yazısı olan bir padişahın emriyle, Taif zindanında boğdurularak, hayatıyle ödedi...

Sultan Aziz
(1861-1876)

I

İLK SİYASÎ MÜCADELELER:

Yakın tarihimizde siyasî mücadele, hangi nesille başlar? Yakın tarihimizde siyasî mücadelenin bayrağını, ilk önce hangi nesil açmıştır? Bu soruları belki de:

— *İlk Tanzimatçılar!*

olarak cevaplandırmak isteyenler olacaktır. Fakat, Osmanlı İmparatorluğunda siyasî mücadelenin tarihini, o kadar gerilere götürmek mümkün olmasa gerektir. Bunu daha iyi belirtebilmek için, önce siyasî mücadele kavramını birkaç kelimeyle formülleştirmeye çalışmak yerinde olacaktır.

Siyasî mücadele; bir siyasî düzen mücadelesidir. Bu mücadele; düzeni yönetenler tarafından değil, düzeni yönetenlere karşı yürütülür. Yürürlükteki siyasî düzen, öyle aksaklıklar, öyle çelişmeler, yetersizlikler verir ki, bu düzene karşı güvensizlikler, şikâyetler, toplum içinde bazı sözcüler yaratmaya başlar. Mücadele, önce bir ruhî direniş şeklinde belirir. Bu direniş; siyasî memnuniyetsizlikler, mevcut nizamı çeşitli yönlerden eleştirmeler, mevcut nizama karşı bir düzen değişikliği hasreti şeklinde gelişir. Nihayet bu gayri memnunlar, yavaş yavaş çevrelerini etkilemeye başlarlar. Yavaş yavaş kendi aralarında görüş, fikir, hedef birliğine varırlar. Bundan da bir hareket birliği ihtiyacı, hatta hareket birliği doğar. Aynı fikir ve görüşleri paylaşanlar; aralarında direniş ve hareket cemiyetleri teşkil ederler. Sahnede Lider'ler belirir, sonunda bu akım; ya fiilî bir mücadele, yani mevcut düzene karşı bir isyan ve ayaklanmayla su yüzüne çıkar. Azınlık, fakat aktif bir kadro, mevcut siyasî nizamı, cebir ve zor yolu ile değiştirmeye çalışır. Yahut da bu mücadele, bu kadronun mev-

cut siyasî nizam üstünde, kanunlara ve şekillere uygun olarak söz sahibi olması imkânını yaratır. Siyasî nizamda değişiklik, tekâmülcü bir akış takip eder.

İşe bu ölçüler açısından bakıldığı zaman görülür ki, Tanzimat, bunların hiç biri değildir. Tanzimat; yukardan gelen, siyasî nizamı yürütenler tarafından ve daha ziyade dış etkenler altında, hatta yabancı devletlerin kefaletlerine bağlanarak baş vurulan, bir ıslahat çabasıydı, daha doğrusu, bir ıslahat vaadi idi. Gaye, devletin devam ve bekasıydı. Çünkü, Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğunun siyasî nizamı, XIX. yüzyılın getirdiği ilkeler ve ihtiyaçlarla çelişen bir Asya despotizmi halinde donmuş kalmıştı. Halbuki imparatorluğu teşkil eden ırklar ve halklardan, Avrupa kıtasında yaşayan Sırplar, Rumlar, Romenler ve Bulgarlar arasında milliyetçi akımlar olmuştu bile. Nitekim Sırplar ve Yunanlılar, istiklâllerini ilân ettiler. Romanya bir prenslik oluyordu. Zaten imparatorluğun varlığı, kendi gücünden ziyade, onun hemen parçalanmasının doğuracağı anlaşmazlıklardan endişe eden, bu parçalanma şekli üstünde uyuşamayan yabancı devletler arasındaki kuvvet dengesine dayanıyordu (1). O halde zamanı idare için memleketin diğer kısımlarında da; İslâm ve Hıristiyan bütün Osmanlılar arasında hak eşitliğini, can, mal, namus emniyetini taahhüt etmek, ilân etmek, kaçınılmaz hale gelmişti. Çünkü, mevcut nizamda, bu eşitlik ve emniyet yoktu...

---

(1) Yeni Osmanlılar hareketinin siyaset, kalem ve edebiyat alanlarında önde gelen mücahidi Namık Kemal, bu gerçeği şöyle ifade ediyordu:

«Osmanlı devleti, bünyece kuvvetli ve büyük himmet sahibi bir vücutken, birçok illetlerin (hastalıkların) zaman içinde birbirlerini kovalaması ile kuvvet ve takati kesilmiş ve siyaset dilinde "Hasta Adam" unvanı ile anılmaya başlamıştı... Yalnız mülkün taksiminde, önlenmesi mümkün olmayacak müşkülât ile, Rusya'nın bu taraflara doğru akıp gelmesinden, bütün medeniyet cihanı için meydan alabilecek tehlikeler, bizim (yani, Osmanlı devletinin) bekamıza (varlığımıza ve devamımıza) sebep oluyordu.»

(İbret Gazetesi, No. 28 ve 48, 1872)

Tanzimat ilân olunurken durum buydu. Artık soysuzlaştığı, çürüdüğü için 1826'da kaldırılan Yeniçeri ocakları yerine yeni ordu, pek de kurulamamıştı. 1826 hareketi ile fiilen ortadan kalkan eski toprak hukuku yerine, yeni toprak hukuku, henüz getirilememişti. Memleketin her tarafı âyanlar, mütegallibeler eline düşmüştü. Millî istiklâl çabalarıysa almış yürümüştü. Ve bu mücadele, hem Osmanlı hâkimiyetine karşı bir istiklâl savaşı, hem de, mevcut toprak ağalığına, âyanlığa karşı topraksızların bir sosyal mücadelesi halinde gelişiyordu. Halbuki Tanzimat, sadece devletin bir nevi kendini savunması ve genel dağılışı önlemek için girişilen bir idare-i maslahat tedbiriydi. Yukardan gelen bir hareketti. Nizamı yönetenlerin eseriydi. Ve aslında yetersizdi.

Bu sebeple, siyasî nizama ve bunun yöneticilerine karşı ilk hareket, biraz geç de olsa belirdi. Ve tabiî aydınlar arasında doğdu. Bilhassa Fransız İhtilâli'nin getirdiği fikir ve akımların etkisi altında kalan aydınlar arasında. Bu hareket evvelâ, mevcut nizama karşı bir uyarı ve müdahale ümidi şeklinde belirdi. Bizim yakın tarihimizde ilk siyasî mücadele çabasını teşkil eden bu akım, ancak 1860-1870 arasındaki devrede canlanır. Hatta fiilî gruplaşma, 1865-1868 arasındaki dört yıllık bir devreyi içine alır.

Hareket, evvelâ Istanbul'da, dar bir aydınlar çevresi içinde belirdi. Bir süre gizli teşkilât halinde devam etti. Daha sonra Avrupa'ya kaçan bazı elemanlar tarafından orada, saraya karşı açılan bir basın ve propaganda mücadelesi şeklinde yürütüldü. Bu hareketi Avrupalılar, *Jeunes Turques*, yani Genç Türkler hareketi olarak adlandırırlar. Fakat hareketi temsil ve devam ettiren mücahit unsurların kendi hareketlerine verdikleri isim, *Yeni Osmanlılar* hareketidir. Bu hareket, siyasî edebiyatımızda genellikle, Genç Osmanlılar hareketi olarak da tanılır. Hareketin öncülerine ve mensuplarına da Genç Osmanlılar denilir (1).

(1) Genç Osmanlılar hakkında kaynaklar pek fazla değildir. Onların yazılı bir program veya nizamnameleri de bulunamadı. Konuyu, kendi hatıraları şeklinde ilk yayinlayan, aynı zamanda ilk

Harekete Genç Osmanlıların seçtikleri hedef, Meşrutiyet *(Constitution)* nizamıydı. Bir süre sonra Meşrutiyetin Osmanlı devletinde, geçici de olsa tahakkuk etmesi ve bu suretle Genç Osmanlılarla Birinci Meşrutiyet arasında, tarihî bir fikir ve hareket bağlantısının bulunuşu, bizim için önemlidir. Zaten bu hareketin öncülerinden bir kısmı, Birinci Meşrutiyet öncesindeki çilelerinden başka, Birinci Meşrutiyet devresindeki rolleri, hizmetleri ve bu devreyi takip eden ıstıraplarıyle de, adlarını İkinci Meşrutiyet mücadelesine bağlamışlardır. Meselâ Namık Kemal, bunlardandır. O halde Genç Osmanlıları, Türkiye'de siyasî mücadelenin *ilk ve öncü kadrosu* olarak almakta hata olmasa gerektir (1). Bu hareketin, bu kita-

---

Genç Osmanlılardan olan Tevfik Bey (Ebüzziya Tevfik) oldu. Bu hatıralar, onun 1908'den sonra yayınlamaya başladığı Tasvir-i Efkâr gazetesinde, gayrı muntazam fasılalarla, parça parça çıktı. Başlığı *Yeni Osmanlılar Tarihi*'dir. Fakat tarihçiler, bazı ihtiyat kayıtları ile alırlar. *Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi* adlı ve Ankara Hukuku'ndaki derslerini içine alan eserinde Yusuf Akçora da, bu hususta aynı davranış içindedir. Son zamanlarda Yeni Osmanlılar bahsi, Amerika'da neşredilen bir eserde de, fakat gene Ebüzziya'ya dayanılarak işlenir. Tarih Kurumu'nun Osmanlı Tarihi'nde (cilt: VIII.) ve İlk Meşrutiyeti anlatan diğer yayınlarda da, konuya ışık tutan yeni belgeler verilmemiştir. Ama şimdi, Yeni Osmanlılardan, Avrupa'ya kaçamayanların muhakemelerine ait zabıtlar bulunmuştur (Tarih Kurumu). Fakat henüz yayınlanmamıştır.

(1) Gerçi, 13 eylül 1859'da Istanbul'da gizli bir siyasî cemiyete mensup oldukları için 41 kişi tevkif edilmiştir. Başta sadrazamla, şeyhülislâm ve seraskerden kurulu bir soruşturma heyeti, bu gizli cemiyetin maksadını «halkı ve askeri saltanat aleyhine tahrikle, heyet-i devleti ve kanunları bozmak» şeklinde özetledi. Suçlama ağırdı. Kurucular arasında, başta Kafkasyalı Hüseyin Daim Paşa ile, Arnavut Cafer Paşa, Arap Şeyh Ahmet gibi kimseler vardı. Cemiyetin varlığını, kendisine üyelik teklif edilen Hüseyin Paşa, hükümete intikal ettirdi. Soruşturmalar Çengelköy'de Kuleli kışlasında cereyan ettiği için, bu olay, yakın tarihimizde «Kuleli Vakası» olarak anılır. Soruşturma sonunda ve vükelâ heyetine getirilen evraka göre, sanıklardan, kurucular idama mahkûm oldular. Fakat Padişah Abdülmecit, bu hükmü müebbet hapse çevirdi. Yabancı tarihçiler bu hareketi, ilk Meşrutiyet çabası gibi gösterirler. İncelemelere ve vesikalar göre, bu cemiyet, daha ziyade bir irtica hareketi, daha

ba konu olan Enver Paşa hikâyesiyle bağlantısı buradan gelir. Enver Paşanın, aktif bir mücahidi olarak katıldığı ve daha ilk günden bir bayrak, bir efsane kahramanı gibi parladığı İkinci Meşrutiyet ihtilâli, işte bu Birinci Meşrutiyet hareketinin devamıdır. Namık Kemal ve arkadaşları gibi Enver ve arkadaşları da, Genç Türklerdiler. Namık Kemaller gibi onlar da, Meşrutiyet için mücadele ediyorlardı. Meşrutiyet, bu mücadelenin, hem temeli, hem mihveri, hem gayesiydi. İkinci Meşrutiyetin mücahitleri ihtilâl heyecanlarını, Namık Kemal'in şiirlerinden, Birinci Meşrutiyet hareketinin hatıralarından alırlar. Bilhassa, son imparatorluğun en büyük şahsiyeti olan şehit Mithat Paşanın mücadelelerinden ilham aldılar. 10 temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilân olunduğu gün, Namık Kemal'le Mithat Paşanın isim ve resimleri, 10 temmuz ihtilâli kahramanlarının isim ve resimleriyle beraber, birer bayrak gibi sokaklarda dolaştırılıyordu. Hulâsa Enver Bey, daha 1860'larda başlayan Genç Türkler hareketinin ve mücadelesinin bir takipçisi, bir devamcısı olarak tarih sahnesine çıktı. Öyle denebilir ki, onun hikâyesi, 1860'larda başlar. Nitekim biz de bu eserimizde olayların gelişmesini öyle başlattık.

*
* *

doğrusu, Tanzimat'ın getirdiği veya savunduğu ilkelere karşı, bir direniş çabası gibi de görünür. Cemiyetin teşebbüsü, nihayet bir suikast etrafında toplanır. Bu konuda bütün vesikalar, Uluğ İğdemir'in *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma* eserinde toplanmıştır. Meselâ, imparatorluğun XIX. yüzyıl tarihi üstünde değerli incelemeler yapan yabancı tarihçilerden Engelhard ve Vambéry, 1859 teşebbüsünü, Türkiye'de Meşrutiyet hareketine doğru ilk adım olarak alırlar. Osmanlı tarihçilerinden Ahmet Rasim de bu hareketi, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliye'ye* adlı eserinde «ilk Meşrutiyet ayaklanması» olarak sarahatle işaret eder. Hareket, 13 eylül 1859'da haber alındı. Muhakemeler iki ay kadar sürdü. O zaman vekiller heyeti genel sekreteri mevkiinde bulunan Mithat Efendi (Mithat Paşa) bu mahkemenin de başkâtipliğini yapmak için güç bir vazife yüklendi. Abdülmecit'in vefatıyle Abdülaziz tahta geçtikten bir süre sonra ise, mahkûmlar affedildiler. Hatta Hüseyin Daim Paşaya rütbesi de iade edildi. Yalnız Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi, Magosa'da sürgün olarak bulunduruldu. Namık Kemal de Magosa'da sürgünken tanıdığı Şeyh Ahmet'ten çok övgüyle bahseder.

FİKİRLER BELİRİYOR!

Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa'da *Genç Türkler* hareketi olarak adlandırıldığına daha önce işaret etmiştik. Avrupalılar arasında, Yeni Osmanlılarla başlayıp 1908 ihtilâline, yani «hürriyetin ilânı»na kadar varan gizli veya açık bütün Meşrutiyetçi hareketler, Genç Türkler hareketleri olarak tek bir safha halinde alınır. Bu hareketler de, Tanzimat yetersizliğinin bir eseridir.

Türkiye'de Tanzimat Fermanı, yani (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) 1839'da ilân edilmişti. Padişah, Sultan Mecit'ti. Teşebbüs, dış etkiler altında olsa da, Sadrazam Reşit Paşanın gayretiyle olumlu sonuçlandı. Gene Sultan Abdülmecit zamanında, 1854'te; İngiltere, Fransa ve Sardunya (İtalya) gibi Avrupa devletlerinin safında Rusya'ya karşı Kırım harbine katılan Osmanlı padişahı, 1856'da bir de «Islahat Fermanı» neşretti. Artık Avrupa topluluğu cephesinde yer almak niyetlerini bir daha açıkladı. Ancak, gerek Tanzimat, gerek ıslahat fermanlarında, devletin Meşrutiyet idaresine yöneleceği yolunda bir işaret yoktu.

Abdülmecit, haziran 1861'de, kırk yaşındayken öldü. Yerine Abdülaziz padişah oldu. Bu iki padişahın ikisinin de, aslında bazı iyi niyetlerine delâlet eden hareketleri vardır. Fakat her iki padişah zamanında da dış borçlanma ve israf, zirve noktalarına varmıştı. Osmanlı devletinin iflâsı demek olan 20.12.1881 (Muharrem) kararnamesi ve devlet içinde devlet demek olan «Düyun-i Umumiye» teşkilâtı, bu hesapsız borçlanmalar yüzünden, bir gün malî bünyemizde yer aldı. Reşit Paşanın Tanzimat ruhunu benimseyen bir kısım aydınlar, iş daha buralara varmadan, devlette fiilî ıslahat icrası, bunun için de Meşrutiyet idaresine geçiş lüzumu üzerinde kanaatlere varmışlardı. Bunlar için hedef, Reşit Paşanın uyandırdığı ıslahat, ruh ve teşebbüslerini ilerletmek ve daha da ileri giderek, Meşrutiyet için mücadele etmekti. Meşrutiyeti kurmaktı. Bu gençlerden bir kısmı, görüş ve eleştirilerini teşkilâtlı bir direniş gücüne vardırabilmek için, aralarında gizli bir cemiyet kurulması kararına vardılar. Kaldı ki bir taraftan; gerek Tanzimat,

gerek ıslahat fermanlarının beklenilen neticelere ulaşmadığını gören yabancı devletlerin Türkiye üzerindeki müdahale ve baskı teşebbüsleri de, güçlenip gidiyordu. Sultan Aziz, artan güçlükler karşısında, ıslahata değil, daha ziyade iç baskı rejimine kaymak temayülleri gösteriyordu. İşte bütün bu hava içindedir ki, çok dar bir çerçevede olsa da, bir kısım aydınlar, devlet nizamına karşı siyasî bir mücadele yoluyle bu nizamı değiştirmek çabasına koyuldular. Mevcut nizam, mutlakiyet-istibdat nizamıydı. Yasama (teşriî kuvvet) padişahın elinde toplanıyordu. Yargı ve icra mekanizması, padişahın iradesine bağlıydı. Genç Osmanlılar, bu nizamın yerine Meşrutiyet rejimini getirmekle de Osmanlı devleti, gene bir monarşi, bir hükümdarlık (padişahlık) nizamı olarak kalacaktı. Fakat iki Meclisli bir Parlamento (Mebusan ve Âyan Meclisleri) yasama yetkisini elinde toplayarak, padişahın yetkileri kısıtlanacaktı. Genç Osmanlıların hedefi buydu. Bizim yakın tarihimizde siyasî mücadele, işte bu sloganlarla başlar. Aşağıda izleyeceğimiz olaylar sonunda ve 1876'da bu hedefe, geçici olarak ulaşılacaktır. 1908'de İkinci Meşrutiyet ise, bu Birinci Meşrutiyetin bir restorasyonu olacaktır.

*
* *

BİR İMPARATORLUĞUN GÖRÜNÜŞÜ:

Devlet şekli üzerinde mücadele derken, bu mücadelenin, yalnız devletin siyasî nizamında değil, ekonomide, idarede, sosyal yapıda da birtakım değişiklikleri hedef tuttuğunu elbette ki gözden uzak tutmamalıyız. Çünkü devlet nizamı; millî yapı, yahut o devletin sınırları içinde yaşayan halklar topluluğunun yaşadıkları düzen üzerinde şekilleşir. Osmanlı İmparatorluğu da bir halklar topluluğuydu. Bu nizamda gerçekleşecek her değişiklik, esaslarını elbette ki bu halklar topluluğunun ihtiyaç ve meselelerinden alacaktı. Yapılacak değişiklik, meselelere cevap verirken, bu topluluğun yapısında elbette ki etkilerini gösterecekti. Acaba Genç Osmanlıların program ve çabalarında bu ihtiyaç ve zaruretler nasıl formülleştiriliyordu? Bunlar için düşünülen tedbirler ve hedefler nelerdi? Bunları

daha sonra özetleyeceğiz. Fakat daha önce, Genç Osmanlılar hareketinin hangi şartlar ve zaruretler içinde belirdiğini kısaca kaydetmezsek, bu hareketi doğuran şartları belirtmemiş oluruz.

Evvelâ şunu tekrar edelim: Osmanlı devleti, bir imparatorluktu. Bu imparatorluk, geniş ve yaygın sınırlar içinde, çok çeşitli bir halklar ve milletler topluluğuydu. İmparatorluğun toprakları; merkeze bağlılık şekilleri ve hukukî ilişkileri az çok farklılıklar göstermekle beraber, Kuzey Afrika'da Tunus, Libya ve Mısır'la Sudan'ı da içine almak üzere, Avrupa'da Bosna-Hersek ve Karadağ'ı, Makedonya'yı, Trakyaları, Bulgaristan'ı, Eflâk-Buğdan'ı (Romanya) kapsıyordu. Asya'da; Anadolu ve Kars yüksek yaylasıyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu dağlık bölgeleri, Irak, Arabistan yarımadası ve Akdeniz'de Girit, Kıbrıs, Ege adaları bu imparatorluğa dahildi. Gerçi, Osmanlı devleti, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan beri, Avrupa'da her biri bir devlete yurt olan büyük ülkeler kaybetmişti: Kırım, kısmen Macaristan gibi. Sonra, Sırbistan, Yunanistan da gitti. Fakat 1860'larda imparatorluk; artık kağşamış ve yapı sağlamlığını kaybetmiş olmakla beraber, dünyanın üç kıtası üstünde, gene de çok geniş topraklara yaygın bir saltanat manzarası gösteriyordu.

Karlofça Antlaşması'ndan önce imparatorluğun üç kıtada 5.481.560 kilometre kare yer kapladığı hesaplanabilmektedir. 1860'larda, yani Sultan Abdülaziz saltanatında, devletin Tunus ve Mısır üzerindeki hükümranlık hakları şekilden ibaret olsa da, Osmanlı saltanatı gene de 4.466.542 kilometre karelik arazi üzerinde hâkim görünüyordu. Hatta bu yekûna, 1829 Edirne Antlaşması'yle bir prenslik haline gelmekle beraber, şeklen Osmanlı hükümranlığında sayılan Eflak Buğdan'ı (Romanya) bile katmak icap eder.

Fakat işaret ettiğimiz gibi, imparatorluk sağlamlığını kaybetmişti. Kağşamıştı. Bilhassa Avrupa'da milliyetçilik akımlarının gelişmesi ve bunun Balkanlara da yayılması, 1829 Edirne Antlaşması'yle muhtariyete kavuşan Romanya (131.352 kilometre kare) ve Sırbistan'la (37.224 kilometre kare), Karadağ

(11.079 kilometre kare), 1830'da istiklâli kabul edilen Yunanistan'dan (44.657 kilometre kare) başka, 1860'larda diğer Balkan halklarını da harekete getirmeye başlamıştı. Genç Osmanlılar hareketinin doğuşunda da etkisi olan bu iç karışıklıkları, burada özetlemeliyiz:

Hersek isyanı: 1861-1864 arasında Hersek (Bosna-Hersek) isyanlarla çalkanır. Vilâyet, büyük derebeylikler bölgesiydi. Halkın hem derebeylerden, hem Osmanlı hükümetinden şikâyeti vardı. Fakat isyanın asıl hedefi, Osmanlı hükümeti oldu. İsyanı bastırmaya memur edilen Ömer Paşa, Hersek bölgesinde çetin askerî hareketlere girişmek zorunda kaldı.

Karadağ muharebesi: Hersek isyanı asıl Karadağ prensliğinden besleniyordu. İşlerin akışına daima yabancı devletler ve bilhassa 1858 Paris Antlaşması'na katılan devletler de karışıyordu. Sultan Aziz, Ömer Paşanın ordusuyle Karadağ'a girmesini emretti. Gerçi Karadağ yenildi. Ama, bundan devletin, herhangi ciddî bir istifadesi olmadı. Hersek'teki çatışmalar ise, 1864'te sona ermiş görünmekle beraber, gerginlik ve karışıklık devam ediyordu.

Eflak-Buğdan (Romanya olayları: 6 aralık 1856 Paris Antlaşması'yle Eflak-Buğdan, devletin hükümranlığı altında muhtar (otonom) bir ülke haline gelmişti. Fakat, yeni nizam bir türlü yerleşemedi. Gerçi idarenin başında bir Avrupalı prens bulunacaktı. Bu prense bir yerli divan (meclis) yardım edecekti, kanunlar böyle çıkacaktı. Fakat bu düzen bir türlü yürüyemedi. Nihayet 1860-1861 sırasında ülkede büyük karışıklıklar baş gösterdi. Bu olaylar, Avrupalı devletlerin Istanbul üzerinde baskı ve müdahalelerine yol açtı. Karışıklık 1861'den 1866'ya kadar sürdü.

Sırbistan olayları: Sırbistan da 1856'da, Osmanlı devletinin hükümranlığı altında bir muhtar ülke halini almıştı. Fakat 1862-1867 arasında burada da büyük olaylar çıktı. Sırbistan, bir prensin idaresine verilmişti. Belgrat'ta ve kalelerde, Türk askerî birlikleri de bulunuyordu. Olaylar patlak verince ülkede hakikî bir muharebe hali başladı. Belgrat pa-

şası, şehri topa tutmak zorunda kaldı. Karışıklıklar genişledi. Dış müdahale mekanizması hemen harekete geçti. Gaileler aldı yürüdü. Nihayet, Avrupa büyük devletlerinin temsilcileriyle Istanbul'da toplanan bir konferans, 8 eylül 1862'de Osmanlı devletinin aleyhine kararlar aldı. Bazı kaleler Sırplara terk edildi. Muhtariyet hukuku genişletildi. Fakat anlaşmazlığın sonu gelmedi. Hatta 1867'de Belgrat kalesi de Sırplara bırakıldı. Sırbistan'ın fiilî istiklâline doğru yeni adımlar atıldı.

Girit isyanı: Abdülaziz çağının çok daha karışık bir gailesi, Girit isyanıyle patlak verdi. Girit, Doğu Akdeniz'in en büyük adasıdır. 245 kilometre uzunluk ve 32 kilometre genişliğiyle 7.740 kilometre karelik bir saha işgal eder. Halkın çoğunluğu, Hıristiyan ve İslâm olmak üzere Girit yerlilerinden teşekkül ediyor ve bunların hepsi Rumca konuşuyordu. Fakat Yunan isyanı ve istiklâlinden sonra Rumluk gayreti ve Osmanlı idaresinden çıkarak Yunanistan'la birleşme çabası, adanın Hıristiyan halkı arasında ciddî isyan dalgaları yarattı. Girit'in dağlık oluşu, askerî hareketleri güçleştiriyordu. Bir aralık, Sadrazam Âli Paşanın dahi Girit'e kadar gitmesine sebep olan karışıklıklar, alınan yarım kararlar ve işi idare tedbirleriyle önlenemedi. Büyük devletler ise, gene sahnedeydiler. Hulâsa, vaktiyle fethedilmesi de yıllarca süren muharebelere mal olan Girit'in, imparatorluktan ayrılışı da aynı derecede gaileli oldu. Ve mesele, ancak Balkan harbi sırasında, adanın Yunanistan'a geçmesiyle neticelendi. Genç Osmanlılar hareketinin doğum ağrıları devrinde olduğu gibi, ondan sonra ve Balkan harbine kadar da Girit davası, devletin en belâlı gailesi olarak sürdü gitti.

Kaldı ki Asya'da da pek sükûnet yoktu. Meselâ, Arabistan'ın güneybatı kısmını teşkil eden Yemen'de, geniş askerî harekât yapıldı. Anadolu'da eşkıyalık, âyanlık belâları durmadan artıyordu. Mısır'a gelince, orada başka bir rekabet, devleti işgal ediyordu. Mısır; Mehmet Ali Paşanın elde ettiği, hanedanlık şeklinde bir valilik olarak, Osmanlı devletinin hukukî hükümranlığı altındaydı. Yani, Mısır'da Osmanlı valiliği bir hanedanlık şeklini almıştı. Hanedanın en yaşlı üyesi, sırası ge-

lince vali oluyordu. Mısır'a hükmediyordu. Abdülaziz zamanında Mısır valisi olan İsmail Paşa, yürürlükte olan bu veraset sisteminde değişiklik yapmaya çalıştı. Kendinden sonra vali olacak olan üvey kardeşi Mustafa Fazıl Paşanın yerine, kendi oğlu için hıdivlik hakkını padişahtan elde etti. Ve bu netice, o zamanlar Istanbul'da bulunan ve hatta bir aralık Osmanlı kabinesinde maliye ve nafia nazırlıkları yapan Mustafa Fazıl Paşanın, padişaha küskünlüğüne yol açtı. Paşa, bu duygularını, biraz da tahrikler şeklinde açığa vurunca, Sadrazam Fuat Paşa ona, 24 saat içinde memleketi terk etmesini tebliğ ettirdi. Paşa, Avrupa'ya gitti. Ve bundan garip bir netice doğdu: Aşağıda maceralarını vereceğimiz Genç Osmanlılardan bir kısmı ve bu arada Namık Kemal ve Ziya Bey gibi seçkin mücahitlerin, kimisi davet, kimisi kaçmak suretiyle Avrupa'ya gidince, Mustafa Fazıl Paşa orada bunları, koruyucu kanatları altına aldı. Onlara pek bol maaşlar bağladı. Bu kadroyu, kendi küskünlüğü yüzünden padişaha karşı açtığı mücadelede, kendi davası hesabına çalışanlar vaziyetine düşürdü. Bu gelişmeleri izleyebilmek için, şimdi Genç Osmanlılar veya Yeni Osmanlılar hareketi üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü, Genç Osmanlılar, Birinci Meşrutiyetin habercileri olduğu gibi, Birinci Meşrutiyet de, İkinci Meşrutiyetin tohumu olacaktır.

***

YENİ OSMANLILAR:

Yukardan beri özetlediğimiz şartlar ve olaylar, Yeni Osmanlıların hem doğuş, hem harekete geçişlerinde, elbette ki müessir oldular. Istanbul'da bir kısım aydınlar arasında uyanan ve devletin, mutlakiyetten (padişahın kayıtsız şartsız hâkimiyeti) Meşrutiyet idaresine (yasama yetkilerinin, halktan seçilmiş Millî Meclislerde olması) geçmesini isteyen hareketin fikir başlangıcını, 1860'a kadar götürmek mümkündür (1).

(1) Meselâ, Genç Osmanlıların fikir babası ve manevî önderi sayılan Şinasi, Tasvir-i Efkâr gazetesini 1861'de çıkarıyor. Bu gazetenin idarehanesi ise, Yeni Osmanlıların toplanma yeri ve merkezi gibidir.

Örgütlenme 1865'te başlar. Ve hareketi; gerek fikir, gerek gizli çalışma safhası, gerek mensuplarından bir kısmının Avrupa'ya kaçarak orada yürüttükleri açık faaliyet ve nihayet, Meşrutiyetin kuruluşuna varan çeşitli çalışmalarla beraber, 1876 yılına kadar uzatabiliriz. Fakat hareketin Istanbul'daki asıl gizli faaliyet safhası, çok kısadır. Ve ancak iki yıl kadar sürer.

Genç, yahut Yeni Osmanlılar gizli cemiyetinin Istanbul' da kuruluş tarihi haziran 1865 olarak bilinir. Anlaşıldığına göre, cemiyet evvelâ «İttifak-ı Vatan Cemiyeti» adı altında ve Belgrat ormanlarında yapılan bir toplantıda doğdu. Istanbul' daki gizli teşkilâttan haber alınıp da, bir kısım mensupların Avrupa'ya kaçmalarından sonra, bunlar Paris'te, 20 mart 1868' de, bir grup halinde yeniden faaliyete geçtiler. Kendilerini «Yeni Osmanlılar» olarak adlandırdılar. Istanbul'da, ilk nüvenin kurucuları arasında şu isimler bilinir: Mehmet Bey, Kayazade Reşat Bey, Menapirzade Nuri Bey, Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Kemal ve Tevfik Beyler. Bu nüve, taraftarlarını çoğaltmaya çalıştı. Öyle görünüyor ki, cemiyet, duyulup tevkifler başladığı zaman, cemiyet üyelerinin sayısı 250 kadardı (245). Bu üyeler içinde önemli şahsiyetler vardı. Meselâ 1876'da Mithat Paşa ve arkadaşlarıyle birleşerek, Sultan Abdülaziz'i tahtından indiren ve daha sonra İkinci Abdülhamit'i Meşrutiyetin tesisine sevk edenlerden Harbiye Mektebi Kumandanı Süleyman Paşa, bu üyeler arasında sayılır. Istanbul Karakolları Kumandanı Macar Ömer Nailî ve Zaptiye Nazırı Yardımcısı Mustafa Asım Paşalar, kazanılmış görünürler. Yani cemiyet, Istanbul'da, kilit noktası mevkiindeki bazı makamlara ve şahsiyetlere el atmıştı. Cemiyete gizlilik esası hâkimdi (2). Fakat ilk safhada cemiyette, bir tethiş ve darbe eğilimi görünme-

(2) 1830'dan sonra ve Fransa Cumhuriyet Fırkası'nı taklit ederek Avrupa'da, çeşitli gizli cemiyet kurulmuştu. Almanya'da, Orta İtalya'da, Lehistan'da, azası gençlerden olan bu türlü cemiyetlerin sayısı çoktur. 1848 ihtilâlleri de Avrupa'da çeşitli ve ihtilâlci cemiyetlerin teşekkülünde etkili oldu. Genç İtalya, Genç İngiltere gibi adlarla kurulan cemiyetler bu arada sayılabilir. Türkiye'de Genç Osmanlılar, öyle görünüyor ki, daha ziyade İtalya'daki Karbonari gizli cemiyetinin teşkilât ve usullerine sempati göstermişlerdir. Kar-

mektedir. Çünkü, evvelâ saf ve idealist duygular içinde çalışan kurucular, kendileri tarafından iyi niyetle ve sadakat duygularıyle hazırlanacak bir ıslahat ve meşrutiyet lâyihasının, padişah tarafından tasviple karşılanacağını ve belki de padişahın kendilerini vazifeye çağırarak, bu lâyihadaki güzel esasları uygulamaya geçeceğini umuyorlardı. Bu sebeple ilk hedef, her yönden mükemmel böyle bir lâyihayı hazırlayarak, bir heyet halinde padişaha sunmaktı. Onlara göre, böyle bir lâyihayı hazırlamayı gerekli kılacak sebepler çoktu. Memlekette dertler artık son haddine varmıştı.

Daha önce de özetlediğimiz gibi, Avrupa Türkiyesinde millî hareketler almış yürümüştü. Anadolu; zulüm, eşkıya baskınları, âyanlar istibdadı ve idaresizlikler içinde çalkalanıyordu. Rüşvet, zirve noktalarına varmıştı. Valiliklerle önemli mevkilere tayinlerde, saraya ve saray adamlarına çatarak ikbal sağlamak usulleri iyice yerleşmişti. Devlet gelirleri iyi kullanılmıyordu. Dış borçlanmalar ve bu yoldan çok yüksek faizler, komisyonlar ve ağır garantilerle sağlanan paralar, daha çok israf ve sefahate harcanıyordu. Gerçi Abdülaziz, orduyu ihmal etmemişti. Sultan Mahmut tarafından başlanıp Sultan Mecit zamanında geliştirilmeye çalışılan Avrupa sisteminde ordu, az çok güçlenmişti. Abdülaziz'in önem verdiği, daha sonra İkinci Abdülhamit'in elinde bir enkaz yığını haline gelecek olan Donanma üzerindeki çalışmalar, iyi neticeler vermişti. Sultan Aziz, donanma ve tersane işleriyle yakından alâkalıydı. Gerçi kurulan tersane, memlekette iktisadî temele ve zamanın gerekli sanayi kollarına dayanmadığı için, biraz havadaydı. Ama yapılanlar gene de önemliydi. Fakat Sultan Aziz'in pahalı saraylar kurmak, aşırı ve süslü mefruşat tedarik etmek ve bu yolda ölçüsüz paralar sarfetmek merakı, aşırı derece taşkınlı.

Bu taşkınlık gittikçe de artıyordu. Bu işlerin davet ettiği söylentiler ve şikâyetler, bunlara cesaret edenlerin sürgünlüğü ve ezilmesiyle karşılanıyordu. Sultan Aziz, makul tav-

---

bonari (Charbonnerie) gizli cemiyeti, İtalya'da mutlakiyete karşı mücadeleyi hedef tutmakla beraber, İtalya dışında ve bilhassa Fransa'da da nüveler meydana getirmiş bulunuyordu.

siyeleri dinlemek yerine, gittikçe istibdada ve baskıya yöneliyordu. Bu gidiş, Yeni Osmanlıların iyi niyetlerini de etkiledi. Bu hava içindedir ki, galiba mayıs 1867'de, Istanbul'da Veliefendi çayırında yaptıkları özel bir toplantıda durum gözden geçirildi. Neticede, Sultan Abdülaziz'i kuvvet yoluyle tahtından indirmek, bunun için de Babıâli'yi basmak, Sadrazam Âli Paşayı devirmek, hatta öldürmek gibi kararlar görüşüldü. Bu işler için 40 kişilik bir müteşebbis veya fedaî heyet de teşkil olunuyordu. Âli Paşanın yerine Mahmut Nedim Paşa sadarete getirilecekti. Gerçi Mahmut Nedim Paşa daha sonra, iki defa sadarate gelmiştir. Ve bizim Tanzimat devri sadrazamlarımız arasında o, kaypak, karaktersiz, zararlı bir insandır. Denebilir ki, bizim yakın tarihimizde Tanzimat devri, Mahmut Nedim Paşanın sadrazamlığı ile kapanır. O günlerde onun sadrazamlığının düşünülmesi, Mahmut Nedim Paşanın, Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin ileri ve görünüşe göre en bilgili kurucularından Mehmet Beyin amcası olmasından ileri gelse gerektir. Ve ihtimal ki Mehmet Bey, arkadaşlarına, amcası hakkında bazı teminat da vermiştir.

Ama kararlar zaten yürürlüğe giremedi. Cemiyetin kurucularından ve bir ihtilâlciden ziyade, şair ruhlu, yumuşak huylu bir genç olan Suphi Paşazade Ayetullah Bey, işlerin gidişatından ürktü. Gizli cemiyetin varlığını ve kararlarını evvelâ babasına haber verdi. Olup bitenler, bu kanaldan sadrazama duyuruldu (1). Tabiî derhal tevkifat başladı. İşte bu arada bir kısım cemiyet azaları Avrupa'ya kaçmanın yolunu buldular. Meselâ Mehmet Bey, Nuri Bey, Reşat Bey, Tevfik Bey bu kaçanlardandılar. Bu suretle de Veliefendi çayırı toplantısı, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, memleket içindeki faaliyetlerinin

(1) Ayetullah Bey, bir nevi kendini savunma niteliğinde olarak bu olayı ve Yeni Osmanlılar hakkındaki bilgilerini, kardeşi Hasan Beye anlatmış ve Hasan Bey, bunları kendi imzasıyle «Ayetullah Bey ve Yeni Osmanlılar» başlıklı bir makalede yayınlamıştır. Bu makaleye göre Ayetullah Bey, Veli Efendi Çayırı'nda yapılan ve bazı terör hareketlerini öngören teklifler üzerine cemiyeti ihbar etmiş görünmektedir.

ilk safhasının sonu oldu. Genç Osmanlıların memleket içinde, iki yıl kadar süren teşkilâtlı faaliyetleri, artık memleket dışına intikal ediyordu. Bu gençler orada kendilerine, hiç de onların geldiği yoldan gelmeyen ve başka maksatlarla Sultan Aziz'e ve vezirlerine karşı mücadeleye atılan, bir de zengin koruyucu buldular. İşte bu zengin koruyucu, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşadır.

⁂

ÇELİŞMELİ BİR MÜCADELE KADROSU VE MUSTAFA FAZIL PAŞA :

Daha önce de bir vesileyle değindiğimiz gibi, Mustafa Fazıl Paşa, Mısır valiliği hanedanındandır. Mustafa Fazıl Paşa, Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşanın çocuklarından biridir. Bu çocuklardan İsmail Paşa, o sırada Mısır valisi bulunuyordu. Ondan sonra valiliğe, onun baba tarafından kardeşi Mustafa Fazıl Paşa geçecekti. Fakat İsmail Paşa, Sultan Aziz'i de kazanarak bu usulü değiştirince, bu hareket Mustafa Fazıl Paşayı küstürdü. Onun, padişahla Osmanlı vezirleri aleyhine dönmesine sebep oldu.

Mısır valisi İsmail Paşa, kardeşinin Mısır'daki topraklarını da, o zaman astronomik sayılan rakamlarla satın almış ve Fazıl Paşanın Mısır'la ilgisini âdeta kesmişti. Mustafa Fazıl Paşa, artık Istanbul'a yerleşti. Bir Istanbul Paşası oldu. Hatta iki defa nazırlığa atandı. Ama gözü sadrazamlıktaydı. Lâkin netice böyle gelişince, Istanbul'da rahat durmadı. Bazı tahriklere girişti. Bu tahrikler arasında, Osmanlı saltanatında padişahın mutlak yetkilerinin kısıtlanarak, devletin Meşrutiyet idaresine geçişi gibi söylentiler de olsa gerektir. Bu bakımdan onun bu eğilimiyle, Genç Osmanlıların Meşrutiyet yolundaki mücadeleleri bir noktada birleşiyordu. Fakat iki tarafı harekete getiren temel sebeplerde çelişme vardı. Çünkü Mustafa Fazıl Paşanın mücadeleye atılış sebebi, Meşrutiyet sevgisinden ziyade, hanedanlık davası, yani Mısır'da post kavgasıydı.

Bu hava içinde olaylar gelişiyordu. O sırada Istanbul'da, basın yoluyle de beslenen ilk siyasî cereyanlar güçlenme ça-

ğındaydı. *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir* gibi gazetelerde, meselâ Mısır'da kısmen geliştirilen parlâmento sistemini övücü yazılarla Sultan Aziz idaresine, dolaylı çatmalarda bulunuluyordu. İdare bu yüzden tedirgindi. Nihayet 1866 başlarında Sadrazam Fuat Paşa, 24 saat içinde memleketi terk etmesini Mustafa Fazıl Paşaya tebliğ edince, Paşa, Fransa'ya hareket etti. Paris'te yerleşti. Orada ilk mücadelesine, Sultan Aziz'e yazdığı Fransızca uzun bir mektupla girişti. Avrupa'da da yayınlanan bu mektup, 21 şubat 1866'da Ali Suavi'nin Istanbul'da neşredilen *Muhbir* gazetesinde çıktı. İki gün sonra da Şinasi, aynı mektubu *Tasvir-i Efkâr*'da yorumladı. Bunun üzerine, 9 martta *Muhbir* gazetesi Sadrazam Âli Paşa tarafından kapattırıldı. Ali Suavi Kastamonu'ya sürüldü. Böylece de Ali Suavi, 10 sene sonra, feci bir şekilde sona erecek olan siyasî hayatının, aktif mücadele devrine giriyordu. 15 gün sonra *Tasvir-i Efkâr* da kapattırılarak, basın susturulmuş oldu.

Bu devrede Istanbul basınında, istidatları ve değerleri gittikçe göze çarpan bazı gençler belirmektedir. Meselâ Namık Kemal, Ziya Bey (Paşa), Agâh Efendi gibi. Âli Paşa bu kadroyu da dağıtmak istedi. Çok genç bir gazeteci olan Namık Kemal'i, Erzurum vali muavinliğine, Ziya Beyi Kıbrıs mutasarrıflığına tayin etti. Ama Paris'te Mustafa Fazıl Paşa tetikteydi. Hemen harekete geçti. Yalnız bunları değil, Kastamonu'da sürgün olan Ali Suavi'yi de gizli yollardan Paris'e çağırdı. Bu kadro ile orada mücadelesini güçlendirecekti. Padişah üstünde etki yapmaya çalışacaktı. Namık Kemal'le Ziya Beyin (Paşa) fiilen tanışmaları ve dostlukları bu vesileyle ve Istanbul'da başlar. Hulâsa, Ali Suavi de dahil olmak üzere gençlerin Türkiye'den kaçışları sağlanır. Namık Kemal ve Ziya Bey, çevrelerindeki Fransız dostlarının delâletleriyle ve Fransız Sefaretinde elbise değiştirdikten sonra (1), Fransız ban-

(1) Fransız Sefareti ile ilgili ve Beyoğlu'nda Fransızca olarak yayınlanan «Couriér d'Orient» gazetesi sahip ve yazarı Jean Pietri'yi, Genç Osmanlılardan bahsederken, ehemmiyetle hatırlamak gerekir. Bu zat, hepsi de yazar olan veya yazarlığa özenen ilk Genç Osmanlıların devamlı dostuydu. Tasvir-i Efkâr ve Couriér d'Orient

dıralı Bosfor vapuruna binerler (17 mayıs 1867). Ama hareketten evvel, yapacakları önemli bir ziyaret vardır: Bir büyük Osmanlıyı ziyaret edecekler ve duasını alacaklardır. Bu Osmanlı, Mithat Paşadır. Bu ziyaret sırasında şu da anlaşılır ki, Mithat Paşa, saraya davet edilmektedir. Bu davette ona, ikinci defa olarak Tuna valiliği verilerek, Mithat Paşa da Istanbul'dan uzaklaştırılacaktır. Çünkü, Mithat Paşa gerçi Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin fiilen mensubu değildir. Ama, bu hareketi benimser. Bizde Meşrutiyet mücadelesinin ve fikrinin büyük temsilcisi ve imparatorluğun yakın tarihinin en büyük devlet adamı odur. Daha ileride onu tanıyacağız. Ama şimdi burada, aynı hareketin büyük mücadelecisi ve bu yolda gelecek neslin ruh ve heyecan kaynağı olan genç bir insan üstünde duralım. Bu ateşli ve ruhlarda çığır açıcı insan, Namık Kemal'dir.

Enver Paşa nesli genç yaşlarında, hep onun şiir ve eserleri ile beslenecektir...

***

NAMIK KEMAL VE VATAN FİKRİ:

XIX. yüzyıl, milliyetçilik akımlarının doğuşu asrıdır. Bu akımların; Osmanlı imparatorluğunun evvelâ Balkan ülkelerinde yaşayan halkları arasında gelişerek imparatorluğun yapısında, kader tayin edici etkiler yarattığını, bu bahsin başında özetlemiştik. Fakat milliyetçilik akımları, imparatorluğun sahibi sayılan Türkler ve Türk aydınları arasında belirmedi. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Osmanlı devleti, bir millî kuruluş değildi. Bir ırklar ve halklar topluluğuydu. Bu devleti; millî ve hatta dinî bağlar değil, tarihî ve siyasî

idarehaneleri arasında, devamlı dostluk temasları vardı. Jean Pietri, Fransız İhtilâli'nin ve Avrupa'da yayılan hürriyet fikirlerinin hareketli bir savunucusu olarak görünüyordu. Genç Osmanlılardan Mehmet Bey de Paris'te edebiyat ve siyaset tahsil etmişti. Hulâsa Genç Osmanlılara Fransa'dan yayılan fikirler ve çağdaş akımlar, şiddetle müessirdi. Fazla olarak Jean Pietri, Genç Osmanlıların Fransa'ya kaçışlarında ve belki de diğer gizli münasebetlerinde, aktif roller oynadı.

şartlar birleştiriyordu. Devrin idareci ve aydınlarının istediği de bu birliğin, yahut hukukî hâkimiyetin devam etmesiydi. Onlar, hatta ümmetçi olabilirler, ama milliyetçi olamazlardı. Nitekim işler böyle gelişti. Genç Osmanlılar mücadelesi de, ne ırk, ne millet esası üzerinde bir mücadeleydi. Bu mücadele sadece, devlet şekli üzerinde merkezleşiyordu: Devletin şekli ve devamı mücadelesi. Yani, sadece Meşrutiyetçilik...

Ama bu arada bir genç Osmanlı, bilhassa Magosa kalesindeki çileli yıllarında, yeni nesle, yeni bir terim ve yeni bir kavram getirebildi. Bu kavram, *vatan fikri ve vatan anlayışı*dır. Öyle bir *fikir ve heyecan konusu* ki, kendi neslinden, yani Birinci Meşrutiyet mücadelecilerinden ziyade, kendinden sonraki nesle, İkinci Meşrutiyet mücadelecilerine, muhtaç oldukları idealin sembolünü, bütün coşkunluğuyle verdi. Böylece de meselâ Enver Paşa ve onun nesli, yani Ömer Naciler, Mustafa Kemaller, Karabekirler, Ali Fuat Paşalar ve 1908'in bütün öncü mücahit subayları, muhtaç oldukları enerjinin ruhî gıdasını, hep vatan fikrinden ve sevgisinden aldılar. İşte bu fikri ve sembolü geliştiren ve bir müşterek heyecan mihrakı yapan Genç Osmanlı, Namık Kemal'dir. Gerçi bugün onun hiç bir şehrimizde, ona lâyık bir anıtı yoktur. Ama Namık Kemal'in vatan fikrinde ve sevgisindeki önderliği yakın tarihimizin akışı üzerine, onun gölgesini vurur (1). Çünkü Namık Ke-

(1) Atatürk'ün; Türk tarihinin derinliklerine olan içten ve ısrarlı ilgisinin, Osmanlı tarihinin ve yakın tarihimizin problemlerine ve kahramanlarına aynı ihtirasla yönelmediği bir gerçektir. Onun bu davranışını, Osmanlı devletini tasfiye eden ve onun yıkıntıları üzerinde yeni ve millî bir devlet kuran bir önderin, eski imparatorluğu halkın hatırasından, hatta geçici de olsa bir süre için silmek ve eski devirle hemen bütün bağıntıları koparmak gibi bir düşünceyle izah etmek mümkündür. Ama bu elbette ki, yakın mazinin ve imparatorluğun olumlu hatıra ve müesseselerinin, tarihimizden büsbütün silinmesi demek değildi. Nitekim bizzat Mustafa Kemal de askerî okullarda ilk vatan duygu ve heyecanını, Namık Kemal'in şiirlerinden almıştı. Hatta bu ilgisini bir defasında ve en sıkıntılı günlerden birinde, Büyük Millet Meclisinde Namık Kemal'in bir beytini, yeni bir ümit sloganı halinde işleyerek milletvekillerine sunmakla gösterdi. Bu beyit şudur:

mal bir bayrak adamdır. Ve bayrak adamlar tarihte, pek fazla yetişmezler... Namık Kemal'in aile soyunda âlimler, şairler. devlet adamları vardır. Ama bu soyda, aynı zamanda devletle becelleşmiş insanlar da yetişmişti. Atalarından idam edilen, sürgün olan, malları haczedilenler vardı.

∴

Kemal, 21 aralık 1840'ta Tekirdağ'da doğdu. Asıl adı Mehmet Kemal'di. Babası, Birinci Abdülhamit'in saray mensuplarındandı. Fakat Kemal, daha ziyade dedesi Abdüllatif Paşanın yanında büyüdü. Abdüllatif Paşa, Arnavutluk'ta Koniçe' dendi. Devlet hizmetlerinde ülkenin çeşitli yerlerinde dolaşıyordu. Kemal dünyaya geldiği zaman Tekirdağ'da mutasarrıftı. Sonra gene böyle vazifelerle Afyon'da, Kütahya'da, Kars'ta, Sofya'da bulundu. 1859'da dedesi Istanbul'da öldüğü zaman Kemal 19 yaşındaydı.

Kemal, klasik tahsil yolundan yetişmedi. Zaten dedesinin gezginci hayatı ve vazifeleri de buna engel oluyordu. 7-8 aylık bir ilkokul devresini bırakırsak, hayatında başka okul tahsili görmedi. Daha ziyade kendi kendini yetiştirdi. Hulâsa, Namık Kemal, dikkate değer bir otodidakt'tır. Ama dedesi Abdüllatif Paşa, zamanının bütün devlet adamları veya idarecileri gibi, din, tarikat bahislerine, akımlarına kendini vermişti. Kemal'i de, her tayin olunduğu yerde, oranın seçkin din ve tarikat adamlarının terbiyesine bıraktı. Meselâ Kemal, Afyon'da (1845) ve henüz 5 yaşında bir çocukken Mevlevî ayinlerini gördü. Onlara merak sardı. Zaten büyükannesi, dedesi ve babası, Mevlevîydiler. Kemal, gene Afyon'da, Şark ve Garp

---

«*Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,*
Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini?..»

Mustafa Kemal bu beyti şu şekilde sundu:

«*Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini,*
Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini...»

Nitekim bulundu da...

(Mustafa Kemal'in evvelâ Manastır Askerî İdadisi'nde ve sonra Harbiye'deki Namık Kemal bağlılığı hakkında: *Tek Adam,* cilt I. İlk vatan heyecanı, Harbiye ve Kurmay fasılları).

dillerinde bilgisi olan, aydın ve seçkin bir insan olarak tanınan Buharalı Şeyh Abdülvahit Efendiden ilk telkinleri aldı. Kütahya'da gene böyle bir çevre içinde serpilmeye başladı. Kars'ta, aynı zamanda şair bir zat olan vaiz ve müderris Şeyh Seyit Mehmet Efendinin tesirleri altında kaldı. Dedesi Sofya kaymakamlığındayken Kemal orada artık delikanlılık çağına basıyordu. Ata binmek, ava gitmek gibi eğlencelerin yanında, kendini bir şeyler öğrenmeye de verdi. Şiir, tarih, tasavvufla beraber, Fransızcaya da başladı. Asıl, şiire merak sardı. Mehmet Kemal yerine Namık Kemal adını orada aldı. Bu adı da ona, o zaman meşhur bir şair olan Istanbullu Eşref Paşa verdi. Osmanlıcada kemal kelimesinin, olgunluk, bilgi ve ahlâk yetişkinliği ifade eden bir manası vardı (1). Kemal, o sırada ve çok genç olarak Sofya'da evlendi. 1857'de Istanbul'a döndükleri zaman ise, Kemal'in, bir divan dolduracak kadar şiirleri vardı. Bu şiirler tabiî, hep eski Divan Edebiyatı tarzında yazılmıştı. Çünkü o devirde şiir demek, Divan Edebiyatı demekti. Namık Kemal'in asıl fikrî serpilmesi Istanbul'da gelişir. Burada ilk şansı, Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'ne girmiş olmasıdır. Derhal belirtelim ki kalem; o zaman, hemen bütün aktif Genç Osmanlıları ilk gençliklerinden kucağında barındırmış olan çok önemli bir çevredir. Çünkü, Tercüme Kalemi'nde yabancı dillerle ilgiler vardı. Tanzimata kadar Rum tercümanların ve bilhassa Fener beyzadelerinin inhisarında olan tercüme işleri, o devrede, artık Türklere geçiyordu. Bu kalem, Istanbul'un, âdeta Batı'ya açılmış bir penceresi gibiydi. Gene bu kalemde Namık Kemal, Divan Edebiyatının usta şairlerinden Leskofçalı Galip Beyle tanıştı. Onun edebî tesiri altına girdi. Namık Kemal'in büyük bir divan dolduran eski biçim şiirlerinin çoğu, o sırada yazılmıştır (2). Ama Kemal, Leskofçalının

(1) Nitekim Mustafa Kemal de Kemal adını, Manastır Askerî İdadisi'nde okurken ve öğrencisinde üstün değerler sezen hocası Mustafa Bey vermişti.

(2) Namık Kemal'in bütün şiirleri tek cilt veya birkaç cilt halinde, çeşitli müesseselerce basılmıştır. Eski ve Divan Edebiyatı tarzında şiirler bu ciltlerde en büyük yeri işgal ederler. Vatan şiirle-

Namık Kemal

kar. Kemal'in Londra'dan babasına mektupları, onun ve diğer Genç Osmanlıların Avrupa'daki hayat ve faaliyetleri hakkında renkli bilgiler verir.

Bütün bu gençlerin maddî dayanağı Mustafa Fazıl Paşadır. Mustafa Fazıl Paşanın siyasî mücadelesinin sebepleri ise, nihayet bir taht kavgası, yani kısacası, menfaattir. Ona acaba ne kadar güvenilebilecekti? Bu sorunun düğümü pek çabuk çözülür: Sultan Abdülaziz haziran 1867'de Fransa'ya ihtişamlı bir seyahate çıkar. Fransa'da Üçüncü Napolyon, imparatordur. Mustafa Fazıl Paşa bu seyahati fırsat bilir. Padişahı Tolon limanında saygılarla karşılar. Padişahtan da iltifat görür. Paris'te ise padişaha sığınır. Böylece de onun Genç Türkler üzerindeki koruyuculuğu fiilen sona ermiş olur. Gerçi Paşanın tahsis ettiği 250.000 altın Franklık fon, daha bir süre gidebilirdi. Fakat Fazıl Paşa, Istanbul'a dönüp, hatta *Hürriyet* gazetesinin de kapanmasını salık verince, Genç Türkler Avrupa'da kendi başlarına kalırlar. Bu vaziyette, fakat, artık uysal bir tempo içinde bir süre çalışırlar. Zaten hiç bir zaman aşırı isyan tavırları almamışlardır. Hulâsa, er geç Istanbul'a dönmek vaziyeti hâsıl olur. Hükümet de kendilerinin dönüşüne müsaade etmektedir. Nihayet Namık Kemal de, evvelâ Brüksel'e, daha sonra Viyana'ya gider. 24 kasım 1870'te ise Istanbul'a döner. Diğer Genç Osmanlılar da dönerler. İlk Genç Türklerin Avrupa'daki siyasî faaliyetleri safhası böylece kapanır. Ama bu eski arkadaşlar Istanbul'da basın sahasında gene buluşurlar. Birleştirici davaları aslında gene aynıdır: Meşrutiyet...

Istanbul'a dönen gençler evvelâ, Istanbul'da *İbret* gazetesini kiralayarak fikirlerine bir yayın sahası bulmak istediler (13 haziran 1872). Fakat *İbret,* 9 temmuz 1872'de ve henüz 19'uncu sayısında dört ay süreyle kapatıldı. Yazarlar çeşitli memuriyetlerle Istanbul'dan uzaklaştırıldılar. Namık Kemal'i Gelibolu mutasarrıfı tayin ettiler (26 eylül 1872). Dört ay sonra yeniden çıkmaya başlayan gazeteye oradan imzasız yazılar yazıyordu. Bunun üzerine, aynı yıl (25 aralıkta) işinden azledildi. Istanbul'a döndü. Piyeslerinin en etkilisi olan «*Vatan -yahut- Silistre*» bu sırada Istanbul'da oynandı (1 nisan 1873). Bu pi-

Namık Kemal'in yazı yazdığı gazetelerden birinin başlığı:

«Muhbir» Gazetesi (Londra)

Bu gazetenin başlığında şu cümleler vardır:

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından işbu gazete, haftada bir kere neşredilir.

Havi olduğu mebahis, millet ve devlet-i Osmaniyenin selâmet ve menafiine müteallik hususat olmakla memalik-i şarkıye ahalisine meccanen verilip yalnız posta ücreti alınır».

«Hürriyet» Gazetesinin birinci sayfası:

yes, çok daha sonra ve İkinci Meşrutiyetin ilânı ile beraber bizde bütün sahnelerin en gözde eseri olacaktır. İlk temsil, seyirciler ve halk arasında heyecan dalgaları yarattı. Kemal tiyatroda yoktu. Halk, onun çalıştığı gazete idarehanesine kadar yürüdü. Haykırışıldı. İdarehaneye, «Var olsun milletin Kemal'i» başlığını taşıyan bir mektup bıraktılar. Yeniden çıkmaya başlayan *İbret* gazetesi de bu piyesi olumlu bir dille yorumlayınca, 5 nişan 1873'te gazete tekrar kapatıldı. 6 nisanda, önde gelen yazarlar olan Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik, Hacı Nuri, Ahmet Mithat ve Bereketzade İsmail Hakkı Beyler, yani basın sahasının en hareketli gençleri, tevkif edildiler. Bir kısmı Rodos ve Akkâ'ya, Namık Kemal de Kıbrıs'ta Magosa'ya sürüldüler (9 nisan 1873). Magosa, Kıbrıs'ın doğu kıyılarına düşer. Kemal, Magosa kalesinde 38 ay kaldı. Namık Kemal edebiyatında Magosa'nın unutulmaz bir yeri vardır. Onun kapandığı kule, bugün de ziyaret yeridir. Mazgallı köşe kulecikleri, duvarlarında diş diş kale gedikleriyle küçük, fakat tipik bir Latin kalesi. Şimdi dış duvarın görünür bir yerine, onun resmi konulmuştur ve yattığı odanın duvarında da, Namık Kemal'in *Vatan Kasidesi* vardır. O kaside ki, hele İkinci Meşrutiyeti hazırlayan genç nesil onu, her fırsatta gizli gizli, fakat her defasında artan bir heyecanla okurdu. Bu kaside, bu nesle, vatan heyecanı ve isyan duyguları aşılamıştır. Bazı parçalar verelim:

«. . . . . .

Hakir düştüyse millet, şanına noksan gelir sanma,
Yere düşmekle cevher, sâkit olmaz kadr-ü kıymetten,

. . . . . .

Muîini zalimin dünyada erbâb-ı denâettir,
Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî insâfa hizmetten,

. . . . . .

Eder tedvir-i âlem, bir mekînin kuvve-i azmi,
Cihan titrer sebât-ı pây-ı erbâb-ı metânetten,

. . . . . .

Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplasın, gelsin,
Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten,

Namık Kemal'in yazı yazdığı gazetelerden ikisinin başlığı:

تصویر افکار

١٢٧٨

(حوادث و مطالعات عثمانی غزتهسی)

«Tasvir-i Efkâr» Gazetesi (Istanbul)

عبرت

İbret Gazetesi

«İbret» Gazetesi (Istanbul)

. . . . . .

Ne mümkün zulm ile, bidâd ile imhây-ı hurriyet,
Çalış idrâki kaldır, muktedirsen ademiyetten,

. . . . . .

Ne yâr-ı cân imişsin âh, ey ümid-i istikbâl,
Cihanı sensin azâd eyleyen her yeis-ü mıhnetten.

. . . . . .

Ne efsunkâr imişsin, âh ey didâr-ı hurriyet,
Esir-i aşkın olduk, gerçi kurtulduk esaretten.

. . . . . .»

Bu mısralar; tıbbiyenin, harbiyenin tenha köşelerinde, Anadolu, Suriye ve Trablus'taki sürgün yerleriyle, Rumeli'nin kışla ve dağ karakollarının kuytu yerlerinde, 1908'den önce kim bilir kaç bin defa okunmuştur. İkinci Meşrutiyet mücahitlerinin heyecan ve ruh gıdası, en başta *Vatan Kasidesi*'ydi...

*
* *

Magosa sürgünlüğü, Kemal'in en verimli çağı oldu. En ateşli vatan şiirlerini Magosa kalesinde yazdı. Namık Kemal dediğimiz zaman, Vatan Şairi Namık Kemal'i anlarız. Çünkü Namık Kemal'in, ne yapı, ne muhteva itibarıyle eski Divan Şiirinden ayrılmayan büyük sayıdaki kalem mahsulleri, bizim edebî arşivimize yeni bir şey ilâve etmez. Ancak bu vatan şiirlerine onun, eski usul şiirlerinin dışındaki piyes ve benzerî eserlerini de katmalıdır. Hulâsa bir Vatan Şairi Namık Kemal vardır ki, kendi sahasında T e k 'tir. Kendinden sonraki mücahit neslin, Vatan davalarındaki ruh ve heyecan Önderi de odur...

Gerçi bu arada onun, diğer Genç Osmanlılarla beraber, Avrupa'da, bir Mısırlı Prensin koruyucu kanatları altında geçen hayatı ve Istanbul'da bulunan babasıyle geçen mektuplarında açığa vuran bazı ruh halleri, zaman zaman eleştirilmiştir. Daha ileride ve siyasî mücadelelerde İdealizm bahsini işlerken, biz de bu konular üzerinde biraz duracağız. Ama bütün bunlar, onun kendinden sonraki nesle bıraktığı ruh ve heyecan

mirasının, sürükleyici değeri karşısında, hakkını ve hizmetlerini gölgeleyemeyecek kadar arkada kalırlar.

Artık, konumuza devam edebilirim. Şimdi bu konu, artık Birinci Meşrutiyeti gerçekleştiren olaylarla, bu olaylar içinde beliren ve bizim son İmparatorluk devrimizin en büyük şahsiyeti olan bir üstün devlet adamının hikâyesidir...

***

TANZİMATIN SONU:

Verimleri ne kadar kısır olursa olsun, Tanzimat devrinin, Abdülmecit saltanatının başlarında, sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından 1839'da okunan Gülhane Hatt-ı, yahut Fermanı ile başladığını biliyoruz. Bu devrin sonu ise, kesin bir tarihle belirtilemez. Ama Tanzimatın sonuna bir tarih göstermek gerekirse, denilebilir ki, 1839'da Gülhane Hattı ile açılıp, 1856 Islahat Fermanı ile teyit edilen Islahat ve Tanzimat fikir ve taahhütleri devri, Sultan Mecit'i takip eden Sultan Aziz'in saltanatı devrinde ve bu padişahın, sert birtakım istibdat ve başına buyrukluk hareketleri ile sona ermiştir denilebilir. Bu değişikliğin başlangıcını da, Sultan Aziz'in, karaktersiz, müsrif ve Rus Sefiri İgnatiev'in etkisi altında biri olan Mahmut Nedim Paşayı, Sadrazamlığa getirdiği tarihe bağlamakta hata olmasa gerektir...

Padişahın bu hareketi, kendisine karşı duyulan şüphe ve tereddütleri güçlendirdi. Bu endişeler, nihayet, onu tahttan indirmeye kadar vardı. Bu olayı, Sultan Aziz'in intiharı takip etti. Saltanatı, 1860-1876 arasını kapsar. Şimdi bu gelişmelere şöylece göz atalım:

Abdülaziz'e karşı güvensizliğin başlıca sebepleri, Âli ve Fuat Paşalar gibi güçlü Sadrazamlar ortadan silindikten sonra, Padişahın istibdat, yani kendi başına buyrukluk hareketlerinin artması ile, Devleti aşırı borçlandırma ve israf hareketleriydi. Dış borçlar, 10 senede 25 milyondan, 250 milyon altın liraya çıkmıştı. Hele Mahmut Nedim Paşanın Sadrazamlığa getirilişi, Padişahtan beklenen bütün ümitleri sarstı.

Gerçi daha sonra ve bir aralık, 1872'de Mithat Paşa da Sad-

razamlığa getirildi. Ve bir ümit belirdi. Ama Mithat Paşa, bu vazifede, ancak iki buçuk ay kadar kalabildi. Mahmut Nedim Paşa, ikinci defa Sadaret'e getirildi. Fakat Mahmut Nedim Paşa Padişahın desteğine rağmen, uzun müddet yerinde tutunamayacak kadar itibarsızdı. Zaten bir milyon altınlık bir zimmet tesbit edildiği için, suçlu mevkiinde görülüyordu. Yerinde altı ay kadar kalabildi. Şirvanîzade Rüştü Paşa, Sadrazam oldu. Mithat Paşa Kabine'ye, Adliye Nazırı olarak girdi.

Bu safhada Padişahı tahtından indirmek fikri, artık yaygın söylentiler haline de gelmişti. Kabine son bir ümit olmak üzere, bir Islahat Lâyiha'sı hazırlayarak Padişaha sunmak ve onu, tasarruflu ve mazbut bir idareye yöneltmek gayretini ele aldı. Lâyiha'nın hazırlanışı Mithat Paşaya havale edildi. Fakat bu hazırlık, Padişahın kulağına gidince, Sultan Aziz hiddetlendi. Mithat Paşa, Kabine'den alındı ve Selânik valiliğine gönderildi.

Sadarette ise bir türlü istikrar sağlanamıyordu. Mahmut Nedim Paşa gene söz sahibi olmuştu. Rus Sefiri İgnatiev, artık günlük meselelere kadar karışmaya başladı. Mahmut Nedim Paşanın ilk işi, gene bir dış borçlanma teşebbüsüne girişmek oldu. Bu muamelede Padişaha, ayrıca 1 milyon altın verilmesi de anlaşmanın gizli icaplarındandı.

Fakat artık Padişaha karşı güvensizlik, sokağa da yayılmıştı. Ortalığa dökülen dedikodular sonunda, Fatih medresesi öğrencileri gösterilere geçti. Padişah, ürktü. Mahmut Nedim Paşa Sadaret'ten alındı. İstikrazın imzası işi kaldı. Sadaret'e gene Mehmet Rüştü Paşa getirildi. Hayrullah Efendi Şeyhülislâm oldu. Seraskerliğe (Harbiye Nazırı) Hüseyin Avni Paşa atandı. Mithat Paşa, Kabine'ye memur edildi. İşte Abdülaziz, bu kadronun kararı ile tahtından indirildi. Mekteb-i Harbiye (Harp Okulu) Kumandanı Süleyman Paşa, harekette fiilen icracı oldu. Okul öğrencileri, bu saltanat değişikliğinde, aktif güç olarak harekete geçtiler.

Padişahlığa, genç ve kendinden çok şeyler beklenen Velîaht Murat Efendi getirildi. Fakat ilk hayal kırıklığı da çabuk kendini gösterdi. Çünkü yeni Padişah, pek çabuk hastalık

alametleri gösterdi. Şuurunu gittikçe kaybediyordu. Saltanat değişikliği olayları, arkasından eski padişahın intiharı, zaten hassas bir insan olan Sultan Murat'ı sarsmıştı. Ancak üç ay kadar tahtında tutulabildi. Neticede, padişahlık yolu, ister istemez Veliaht Abdülhamit'e açıldı. Ve İkinci Abdülhamit'in saltanat devri, tarihimizin en çöküntülü devri olarak 33 yıl sürdü. Kısa ömürlü Birinci Meşrutiyet ile, Mithat Paşanın saf dışı edilişi, mahkûmiyeti ve nihayet Hicaz'daki Taif zindanında boğduruluşu, bu devrin olaylarındandır. Ondan sonraki yıllar, baştan sona, Abdülhamit muamması diyebileceğimiz karanlık bir korku, kanunsuzluk, iflâs ve kısacası, tükeniş devri olarak sürdü. Bu arada, Genç Türkler hareketinin dışarıda ve içeride gelişmesi ve neticede 1908 Genç Türkler İhtilâli, Enver isminde bir genç subayın, Hürriyet Kahramanı Enver Bey olarak birden sivrilişi, hep bu gelişmelerin bir sonucudur.

Ama biz, bu ihtilâle varan yolları izlerken, şimdi evvelâ, Birinci Meşrutiyete damgasını vuran, hem İkinci Meşrutiyete ve Genç Türkler İhtilâli'ne, hatırası ile sembolik önder tanılan Mithat Paşayı biraz tanımalıyız. Daha sonra, şu Abdülhamit muamması dediğimiz ve Genç Türkler Reaksiyonunun da oluşturucu faktörü olan karanlık istibdat devrinin, olayları ve oluşumları üzerinde durabiliriz.

∴

MİTHAT PAŞA KİMDİR?

Mithat Paşa, aslen Tunalı bir ailenin çocuğuydu. Dedesi Rusçuklu Hacı Ali, babası da, Kadı Hacı Hafız Mehmet Eşref Efendilerdi. Kendisi 1822'de Istanbul'da doğdu. Ona, Ahmet Şefik adını verdiler. Babasının ve dedesinin yolunda yürüdü. Daha 10 yaşında Kur'anı ezberledi. Bu başarı, bilinen törenlerle kutlandı. O da, Hafız Şefik oldu. Ailenin hafızları arasına katıldı. Bir aralık babasının Vidin kadılığı sırasında, Tuna boyunda yaşadı, Istanbul'a döndükleri zaman, Hafız Şefik 12 yaşındaydı. O güne kadar babasının terbiyesi altındaydı, sonra babasıyle gittiği yerlerde, meselâ Lofça'da oralı ulemadan ders aldı. Istanbul'a dönüşte Arapça ve Farsça ile din dersleri üze-

rinde bilgisini artırmaya çalıştı. Fatih camiinde ünlü hocaların derslerine devam etti. Bu arada Babıâli'de, Hariciye Nezareti Divan Kalemi'ne girdi. Usule göre, evvelâ maaşsız çalıştı. Bu kalemde başarı gösteren gençlere, yeni isimler takarlardı. Hafız Şefik'e de münasip bir isim aradılar. Adı, Mithat oldu. Ondan sonra hep bu isimle tanındı. 18 yaşında Sadaret Kalemi'ne nakletti. 20 yaşında ise Şam Vilâyet Kalemi'nde 25 altın maaşla vazife aldı. Ondan sonra, vali maiyetlerinde çeşitli vilâyetleri dolaştı. Görgülerini, tecrübelerini artırdı. 26 yaşında Istanbul'da evlendi. Terfi kademelerini evvelâ Babıâli kalemlerinde hızla atladı. İlk önemli vazifesi; 28 yaşında, Suriye'de fevkalâde bir tahkikat işine memur edilişidir. Vazifesini iyi yaptı. Başarısı önemliydi. Büyük hizmetlere ve yüksek mevkilere doğru, artık yolu açılmıştı. Bu devrede Büyük Reşit Paşanın takdirini kazandı. Âli Paşa, Rüştü Paşa, Rifat Paşa gibi şahsiyetlerin dikkatini çekti. Hulâsa, Tanzimatı yapan veya yürüten nesil ile, Meşrutiyeti getirecek olan nesil, bu ünlü paşalarla Mithat'ın şahsında birleşiyor, zincirleme tamam oluyordu. 1858'de Avrupa'ya gitti. 1861'de Niş (Tuna) valiliğine tayin olundu. Paşa oldu. 44 yaşındaydı. Ondan sonra Mithat Paşanın asıl aktif devlet adamlığı hayatı başladı. Osmanlılık, Mithat Paşanın şahsında, büyük bir devlet adamı kazanıyordu.

Büyük ölçüde ilk ve beklenmeyen Üstün vasıflarını, Niş valiliği sırasında gösterdi. Merkezi bugün Sırbistan topraklarına düşen Niş şehri olan bu vilâyet, Tuna'dan, doğuda Balkan dağlarına, batıdan Arnavutluk'a kadar, devlet genişliğinde bir alana yayılıyordu. Âdeta anarşi içinde aldığı bu yerlerde Mithat Paşa, asayiş, idare teşkilâtı, bayındırlık, ticaret, eğitim ve askerî tesisler alanlarında öyle işler başardı ki, Istanbul'da kendisini kıskananlar, Mithat Paşanın da bir gün, Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi, istiklâle yönelen imtiyazlar isteyeceği sözlerini yaydılar. Kaldı ki, bütün bu işler için Istanbul'dan hiç tahsisat istemiyordu. Mithat Paşa, muhtaç olduğu parayı, âtıl güçleri harekete getirerek, el atılmamış imkânları canlandırarak kendi vilâyetinden temin ediyordu. Bu-

gün Bulgaristan'da hâlâ yaşayan yollara ilk kazmayı, Mithat Paşa vurdu. Bugün orda ve bizde hâlâ sürüp gelen Ziraî Kredi Kooperatiflerinin ve Ziraat Bankası'nın ilk kurucusu Mithat Paşadır. Şimdi Sanat Okulları adını alan ilk «Islahathane» mekteplerini de o kurdu. Posta şirketleri, sulama kanalları ve bu gibi tesisleri o düşündü ve uyguladı.

Fakat bütün fesatlara rağmen, onun başarıları gölgelenemiyordu. 1863'te Istanbul'a çağrıldı. Niş vilâyetindeki tecrübelerinden faydalanılarak kendisinden, vilâyetler idaresi hakkında bir kanun tasarısı hazırlaması istendi. Bu tasarıyı tamamlayınca, bu sefer Vidin, Silistre eyaletleri de Niş vilâyeti ile birleştirilerek, daha geniş bir sahaya Mithat Paşa, Tuna valisi olarak gönderildi. Vilâyet, 7 sancağı, 48 kazası ve ayrıca nahiyeleriyle hakikaten bir devlet kadar yer tutuyordu. Böylece başarıları daha geniş oldu. Ama bu sefer, karşısına; hem güçlü, hem siyasî bir düşman daha çıktı: Rusya!.. Rusya, Istanbul'da, sadrazam Mahmut Nedim Paşa gibi, her kilidi altın anahtarla açmasını bilen bir de emir kulu buldu. O sırada Padişah Abdülaziz'di. Ama, Rus Sefiri General İgnatiev, Istanbul'da, bir ikinci hükümdar gibi nüfuz sahibiydi. Rusya; Bulgaristan'ın ıslah edilmesine, Mithat Paşanın orada asayişi sağlamasına, idare, iktisat, eğitim alanlarında başarılar elde etmesine karşıydı. Tahrikler iki cepheli yürüdü. Bir taraftan Istanbul'da Mithat Paşa aleyhine cereyanlar yaratıldı. Diğer taraftan Bulgaristan'da isyanlar, ayaklanmalar çıkarıldı. Bunların temelinde ise, Mithat Paşanın Osmanlılık çabasıyle, çağın nasyonalizm akımı da çarpışıyor demekti. Ama bu çaba; ne saraydan, ne hükümetten, ciddî yardım ve anlayış görmüyordu. Padişah; Sadrazam Mahmut Nedim Paşanın da, çeşitli şekillerde beslediği altın oyunları içine dalmış, gitmişti. Hiç şüphe yok ki, bazı iyi vasıfları, meselâ ordu ve donanma üzerinde gayreti olan Sultan Abdülaziz'in, israfçılığı ve altına düşkünlüğü, onun zaman zaman menfî tesirler altında kalmasını kolaylaştırıyordu (1).

---

(1) Abdülaziz'in, gerek Mısır valiliği veraseti meselesinde ve vali İsmail Paşanın hediye ve hazinelerine karşı zaafı, gerek dış

Hulâsa, 1866'da patlayan Bulgaristan ihtilâli üzerine tedbirlere girişen Mithat Paşa, Rus sefirinin telkinleriyle geri alındı. Devlet Şûrası Reisliğine getirildi. Istanbul'da Emniyet Sandığı'nın ve Istanbul'da Sanayi Mektebi'nin kuruluşları o devrede ve onun teşebbüsleriyle oldu. 1867'de ise, Bağdat valiliğine atandı. Dicle ve Fırat'ta vapur işletmeleri, Fırat'ın temizlenmesi, Irak'ta sulama tesisleri, ilk petrolün elde edilmesi ve halk ihtiyacına yarar halde satışa çıkarılması, Bağdat'ta Sanat Okulu, Emniyet Sandığı, Basra'nın daha münasip yere nakli, Nasıryeni kasabasının kuruluşu, Küveyt'in Osmanlı idaresine bağlanması, Arabistan çölünde Necit ve Vehâbi Emirliklerinde idarî murakabe tesisi gibi başarılar, onun Bağdat valiliğinin bazı konularıdır. Kaldı ki Irak'ta da, Istanbul'dan hiç tahsisat alınmadan bütün bu işlerin mahallî imkânların harekete getirilmesi ile elde edildiğini, hatta Istanbul'a da ayrıca varidat gönderildiğini işaret etmek lâzımdır. Bu neticeler; kendine güvenen, ne yapacağını bilen, uyuyan imkânları harekete getirmeye muktedir bir idare adamının, en verimsiz görünen şartlar altında da neler yapabileceğinin, güzel misallerini teşkil ederler.

Mithat Paşanın S o n 'una ve trajik akıbetine daha ileride ayrıca gelmek üzere, şimdi Sultan İkinci Abdülhamit'in hikâyesine artık girebiliriz...

* * *

ABDÜLHAMİT MUAMMASI?

Sultan Aziz'in yerine tahta geçirilen Beşinci Murat'ın beklenmeyen hastalığı, her şeyi allak bullak etmişti. Hayal kırık-

---

borçlanmalarda Sarayın, bazen el altından hisseler aldığı yolundaki nakiller, maalesef umumîdir. Meselâ, Abdülaziz'in tahtından indirilmesinden önceye rastlayan ve Mahmut Nedim Paşanın düzenlediği bir istikraz sırasında, Sultan Aziz'e el altından 1.000.000 altın takdimi yolundaki belge, Abdülaziz'in tahtından indirilişiyle ortaya çıkmıştır. Halbuki o sırada Maliye berbat durumdaydı. İstikraz değil, tasarruf ihtiyacındaydı. Hele Saraya yeniden ve el altından 1.000.000 altın takdimi gibi dumanlı işlere, hiç de müsait değildi. (Ali Haydar Mithat: *Mithat Paşa*, s. 161).

lığı tamdı. Geleceğin neler getireceği belli değildi. Belki beklenen Meşrutiyet gelecekti. Belki de birtakım karanlık oyunlar devri açılacaktı. Yeni insanlar, yeni davalar, yeni çatışmalar ortaya çıkabilirdi. Ve Abdülhamit'in, bir bakışta sakin görünen, fakat, o içine dönük ve kendine güvenilmez insan kuşkusu uyandıran hali, kim bilir ne sahneler yaratacaktı. Sultan Abdülaziz, 30 mayıs 1876'da tahtından indirilmişti. Abdülaziz, saraydan alınarak Topkapı Sarayı'na gönderildi. Şehzade Murat; şimdi Istanbul Üniversitesi olan o zamanki Harbiye Nezareti binasında tahta geçirildi. Fakat birbirinden tatsız birtakım olaylar birbirini kovalamaya başladı: Tahttan indirilişinden bir iki gün sonra Abdülaziz, harap, bakımsız bir halde olan Topkapı Sarayı'ndan Beşiktaş'ta Feriye Sarayı'na nakledilmişti. 4 haziran 1876'da orada intihar etti. 6 haziran 1876'da sarayla ilişkisi olan Çerkes Hasan adında bir binbaşı, gece ve Mithat Paşa konağında toplantı halinde olan Kabine azalarının bulunduğu salona girmeye muvaffak oldu. Yanında getirdiği tabancalarla önüne gelene ateş etmeye başladı. Bu arada Serasşaker Hüseyin Avni Paşa, Hariciye Nazırı Raşit Paşa ve muhafızlarla. evde hizmet edenlerden bazılarını öldürdü. Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa yaralandı. Daha saltanatının ilk günleri bu olaylarla karşılaşan Sultan Murat'ın üzerinde bu olup bitenler, tabiî çok fena tesirler yapıyordu. Sonra bu iç olayları, dış gaileler takip etti: 1 temmuz 1876'da Sırbistan, ertesi gün de Karadağ hükümetleri Türkiye'ye savaş ilân ettiler. Zaten sarsılmış olan Kabine, açılan yerlere yeni nazırlar getirerek, askerî harekâtı düzenlemeye çalıştı. Istanbul, dedikodularla alabildiğine çalkalanıyordu. Bu arada asıl mühim mesele, Meşrutiyet idaresine geçişti. Kanun-u Esasî'nin ilânıydı. Abdülaziz, bu maksada ulaşmak için tahtından indirilmişti. Mithat Paşa, Kanun'un tasarısını hazırlamak işini ele aldı. Genç Osmanlılardan Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa), tasarıyı hazırlayacak komisyona memur edildiler. Ama padişahın sağlığı gittikçe sarsılıyordu. Kabine telâş ve endişe içindeydi. Öyle görünüyordu ki, bu gidişle yeni bir saltanat değişikliği zorunluğu hâsıl olacaktı.

Padişahlık sırası, Şehzade Abdülhamit'teydi. Abdülhamit, gençti. Henüz 34 yaşındaydı. Fakat içine dönük, itimat uyandırmayan bir insandı. Ama ister istemez onunla temaslara geçildi. Bu temasların konusu, Abdülhamit'in Kanun-u Esasî'yi kabulü şartıyle Meşrutiyetin ilânını taahhüt etmesiydi. Abdülhamit, bütün teklifleri kabule yatkın görünüyordu. Mithat Paşaya ve arkadaşlarına itimat verecek her çareye baş vurdu. Kendini onlara kabul ettirdi. Neticede, Kabine, saltanat değişikliği kararını aldı. Zaten Sultan Murat, artık tam bir akıl hastasıydı. Böylece, 31 ağustos 1876'da Murat, tahtından indirildi. II. Abdülhamit Osmanlı padişahlığı tahtına geçirildi. Tarihimizin, II. Abdülhamit İstibdadı denilen, karanlık s o n çöküntü devrine, böylece girilmiş oldu. Halbuki bu devir, Osmanlı devleti için son fırsattı. Bu devirde imparatorluk, ya Tanzimat'ın veremediklerini getirecek, çok cepheli iç ıslahata, iktisadî kalkınmaya ve Batı uygarlığına geçecekti, yahut da çöküntü derinleşerek, kader, hükmünü icra edecekti. Yani o devir, Osmanlı devleti için ya bir çıkış, düzenleniş çağı olacaktı, yahut da bu devlet, şifa bulmaz bir uyuşukluk hastalığı içinde, adım adım, için için çökerek çürüyecekti. İlk darbede dağılıp gidecekti. Birinci ihtimalin yolu, Meşrutiyet idaresine geçmek ve onu, kurulacak yeni müesseselerle yaşatmaktı. İkinci ihtimal ise, bu yolda yapılan hazırlıklara, varılan taahhütlere ve buna bağlanan ümitlere ihanetin getireceği kara bir Mutlakiyet, İstibdat idaresi olacaktı.

Abdülhamit, ilk günlerde güler yüzle ve etrafına ümitler vererek çevresini oyaladı. Kanun-u Esasî tasarısı hazırlandı. Meclisin açılışına gidiliyordu. Fakat, içinden pazarlıklı yeni padişah, kendi niyetlerini pek çabuk açığa vurmaya başladı. İlk yıpratmanın hedefi, yeni Kanun-u Esasî tasarısıydı. Ve öyle seziliyordu ki, ondan sonra asıl kurtulmak istediği de, ilk günlerde, «*Sen benim babamsın*» dediği Mithat Paşa olacaktı. Nitekim öyle oldu...

*
* *

II. Abdülhamit
(1876)

ABDÜLHAMİT AĞLARINI ÖRÜYOR:

Abdülhamit tahta geçince, kendisini tahta geçiren Kabine'ye dokunmadı. Mütercim Rüştü Paşa gene sadrazamdı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesine fetva veren Hayrullah Efendi gene şeyhülislâm olarak kaldı. Mithat Paşa da Kabinedeydi. Hatta 18 aralık 1876'da onu bir aralık sadrazamlığa bile getirdi. Ama padişah, kendi ağırlığını gittikçe teraziye koyuyordu. Cülus (tahta çıkış) nutkundan bile, Meşrutiyet idaresini öven bazı cümleleri çıkardı. Namık Kemal ve Ziya Paşanın da katıldığı Komisyon'un hazırladığı ilk Anayasa (Kanun-u Esasî) Tasarısı, Abdülhamit'in teşkil ettiği 28 kişilik yeni bir komisyona verildi. Ve ilk tasarı değiştirilerek, 140 maddelik yeni bir tasarı düzenlendi. Padişaha sunuldu. Abdülaziz'i tahtından indirmek ve yeni padişahı tahta çıkarmak hareketlerine katılmakla beraber, sadrazam Rüştü Paşa da Meşrutiyet idaresine pek taraflı görünmüyordu. Yeni tasarının maddelerini o da eledi. Tasarı, 119 maddeye indirildi. Padişaha sunuldu. Abdülhamit de ayrıca elemeler yaptı. 113 maddeye inen tasarıya, kendi istediği bazı kayıtlar da koydu. Nitekim, padişahların, istedikleri kimseleri sınır dışı etmek hakkını sağlayan 113. madde, bu suretle kanunda yer aldı. Az sonra göreceğiz ki, padişah bu hakkını, evvelâ Mithat Paşa hakkında uygulayacaktı.

Abdülhamit'in, Kanun-u Esasî tasarısında değişiklik yapılmasını isterken ortaya koyduğu ruh hali çok dikkat çekiciydi. Meselâ, daha sadrazam olmadan ve Anayasa Tasarısı üzerindeki çalışmaları sırasında Mithat Paşaya yazılan yazısından bugünkü dile aktararak şu parçaları verelim:

> *«Resmî olmayarak huzurumuza sunduğunuz Kanun-u Esasî lâyihasını gördüm. Bunun kapsadığı hükümlerde, memleketin usul ve istidadına uygun olmayan maddeler görülmüştür.*
>
> *Yapılacak tanzimatta, tebaamızın ihtiyaçlarının, devletin hukuku ile telif-i asıl arzumuzdur. Bu sebeple, Vükelâ Meclisi'nde bu tasarının yeniden gözden geçirilerek...»*

Sonradan anlaşılmıştır ki, Abdülhamit'in arzusu, daha sonra kendisinin tasarıdan çıkardığı maddelerle yetinmeyerek, meselâ istediğini sınır dışı edebilmek gibi *keyfî* maddelerin buraya eklenmesiydi. Hulâsa, yıllardır üzerinde çabalanan ve Genç Osmanlılar için bir ülkü olan Meşrutiyet idaresinin temelini teşkil edecek Anayasa, nihayet 23 aralık 1876'da Babıâli önünde halka ilân edildi. Böylece, kanun ilân edildiğine göre, artık vilâyetlerde ve müstakil sancaklarda mebuslar seçilerek Istanbul'a gönderilecekti. Meclisler açılacak ve böylece Meşrutiyet idaresi kurulmuş olacaktı...

Fakat Abdülhamit rahat değildi. Evvelâ, Genç Osmanlılardan, bu kanunun çıkarılmasında hizmeti geçmiş olan ünlü kişileri Istanbul'dan çıkarmak ve seçimlere karıştırmamak yoluna baş vurdu. İlk önce ve ısrarlı emirlerle, Ziya Paşayı Suriye valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırdı. Namık Kemal, Erzuruma gönderiliyordu. Mithat Paşa Sadrazamlığa getirilmişti. Fakat bu bir göz boyamaydı. Sadrazamlığı da geçiciydi: Çünkü Mithat Paşa, evvelâ kendi vicdanına, sonra milletine karşı sorumluluk duyguları duyan az görülmüş devlet adamlarından biriydi. Bu sebeple, olup bitenlerden tedirgindi. Abdülhamit ise ağlarını örüyordu. Bu iki insan, bir arada olamayacaklardı.

Meselâ sadrazamlığı sırasında Mithat Paşanın, saraya gönderilen bir yazısına cevabının dokuz gün kadar gecikmesi dolayısıyle padişaha yazdığı bir tezkere vardır ki, kendini tayin eden devlet reisine böyle hitap edebilen ve kendi vicdan sorumluluğunu, devlet reisinin de iradesinden üstün tutan bir devlet adamının, bizim tarihimizde örneği yoktur. Bu tezkereden bazı parçaları buraya bugünkü dile çevirerek nakletmek, yakın tarihimizde görülen üstün bir şahsiyetlilik belgesini bir daha belirtmek bakımından yerinde olacaktır:

«*Meşrutiyeti getirmekle ilân etmekten maksadımız, İstibdadı kaldırarak, Zat-ı Şahanenizi vazifelerinizde uyarmak ve devlet vekillerinin vazifelerini tayin ederek, milletimiz arasında tam eşitliği sağlayıp, elbirliğiyle ve gerçekten, mülkün ıslahına çalışmaktır.*

Evvelâ, size ait hükümdarlık vazifelerini, mutlaka bil-

melisiniz. Zira bütün hareketlerinizden, millet önünde sorumlu olacaksınız. Bunun için, devletin vekilleri ve memurları, vazifelerin icrasından emin olmalıdırlar ki, dört yüz seneden beri, milletimizi aşağılığa alıştırıp, geriliğe ve çöküntüye sevkeden müdâhinlikten (dalkavukluktan) yakayı sıyıralım. Bendenizin, sizin hükümdarlık şahsınıza fevkalâde riayetim vardır. Ancak, şeriatın hükümlerine uyarak, milletimizin menfaatlerine aykırı olan en ufak hususta bile, size itaat etmekte mazurum. Çünkü, sorumluluğum ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım. Hem de vatanımın selâmeti ve saadetini temin etmek için, vicdanıma karşı taahhüdüm vardır. Fakat, korkarım ki bu fikirler ve hareketlerden dolayı ileride devlet, bendenizi sorumlu tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çare ki benim, en ziyade korktuğum, sonra vicdanımın beni mahçup edip, sorumlu tutmasıyle, milletimin lânetine uğramaktır.

Padişahım, Osmanlılar, kendi kendilerini ıslah ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle (Meşrutiyetle) idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber, milletin büyüklerinden de emin olunuz.

Padişahım, ben bir ağır yük altındayım. Osmanlı sıfatıyle vazife yapacağım. Bir memurun, kendini vicdanı karşısında sorumlu tutarak vazife yapması gibi, bir vezir de, hem vicdanı, hem milleti karşısında kendini sorumlu bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki, vicdanımın bendenizi sorumlu tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletimin, beni sorumlu tutmalarına çalışmalarını isterim. Bununla iftihar ederim.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki, evvelce arzettiğim hususları yerine getirmemekte devam ediyorsunuz. İşçinin araçları demek olan gerekli nizamları reddediyorsunuz. Bu hal ile, dehşetli zelzelelerden çökmek, mahvolmak tehlikelerini henüz savuşturan devlet binamızı tamire ça-

ıştığımız sırada, siz, âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu sebeplere dayanarak bendenizi serkârdan (sadrazamlıktan) azlederseniz, idarenin, sizin mizacınızla, devletin icraatını, içinde bulunduğumuz zamanın önem ve gereklerine uydurarak yürütebilecek bir iktidar sahibine tevdi buyurun. Herhalde... (1).

18 kânunusani 1293 (ocak 1877)
kulları
Mithat

Böyle bir şahsiyetlilik, cesaret ve sorumluluk belgesinin misali, bizim imparatorluğumuzun tarihinde olmadığı gibi, her milletin tarihinde de pek yoktur.

Fakat Abdülhamit bu üslup ve bu uyarılardan faydalanamadı. Gerçi Kanun-u Esasî ilân olunmuştu. Ama henüz Meclisler açılmamıştı. Mebusan Meclisi açılıp, Abdülhamit milletvekilleri önünde Anayasa'ya yemin ettikten ve Mithat Paşa bu nizamın idealist kurucusu olarak bu Meclis karşısına çıkıp, arkasını milletin muhabbetine ve Meclisin iyi kötü koruyuculuğuna dayadıktan sonra, padişahın onunla hesaplaşması zor olurdu. Bu sebeple, daha Meclis açılmadan, bu şahsiyetli sadrazamın çaresine bakmalıydı.

Zaten Kanun-u Esasî'nin ilânı da, Abdülhamit'e rağmen biraz aceleye gelmişti. Çünkü bu ilânı yalnız vükelânın ısrarı değil, dış meselelerin baskısı da zorunlu kılmıştı. Bu zorunluğu belirtmek için, bu meselelerin başlıcalarıyle çözüm yolu arayan *Istanbul Konferansı* üzerinde kısaca durmalıyız...

*
* *

TOPLAR KİMİN İÇİN ATILIYOR?

Abdülaziz'in tahttan indirilişinden hemen sonra, 1 temmuz 1876'da, Sırbistan ve Karadağ'ın Türkiye'ye harp ilân et-

(1) Pek az kelimeleri yeni dile çevrilerek verilen bu önemli belgenin aslı evvelâ, Mithat Paşanın oğlu Ali Haydar Mithat'ın yayınladığı *Tebsere-i İbret* adlı eserin birinci cildinde, ek belge olarak yayınlanmıştır. Sonra muhtelif eserlerde buna değinilmiş ve Ahmet Bedevî'nin *Türkiye'de İnkılâp Hareketleri* adlı eserinde, aslının fotokopisi verilmiştir.

tiklerini, daha önce kaydetmiştik. Bu muharebeler devleti işgal ediyordu. Gerçi hem Sırbistan, hem Karadağ, kısmen Osmanlı hükümranlığı altında ülkeler sayılırdı ama, gerçekte devletin kontrolünden çıkmışlardı. Abdülhamit'in tahta çıktığı günlerde ise, Bulgaristan'da da isyan patladı. İsyanın ardında, tabiî Rusya vardı. İsyan dalgaları bunlarla da kalmadı. Bosna-Hersek'te ayaklanmalar oldu. Bu bölgeyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ilgiliydi. Osmanlı Avrupasında, feodal bir sosyal-ekonomik yapısı olan Bosna-Hersek'te, yalnız feodaller değil, onların kullarını teşkil eden Hıristiyan köylüler de isyana sürüklendiler. Bir bakışta konu, mahsul vergisi (Aşar) gibi görülüyordu. Ama aslında, hem Rusya tarafından gelen Slavlık rüzgârları, hem Avusturya tarafından esen siyasi tahrikler güçlüydü. Bosna-Hersek'in Müslüman halkı ile, Hıristiyan Hersekliler arasında da ayrıca çatışmalar sürüp gidiyordu. Osmanlı ordusu, Dinarik Alpleri bölgesine düşen bu yolsuz, vasıtasız Hersek ve Karadağ ile Sırbistan topraklarında didinip duruyordu. Gerçi yenilgi, isyancılar tarafındandı. Ama gerek bu muharebe ve ayaklanmalar, gerekse Bulgaristan isyanı, aslında yeni patlayacak ve bütün Osmanlı Avrupasını saracak fırtınaların ön habercileri gibiydi. Nitekim yalnız Rusya değil, diğer büyük devletler de harekete geçtiler. Hükümeti, eskiden beri sürüp gelen *Islahat* talepleriyle şiddetli bir baskı altında bulunduruyorlardı. Çağın, yani XIX. yüzyılın akışı, gelişmeleri içinde Osmanlı devleti, bu yapısı ile ne Avrupa'da, ne Asya'da artık tutunamazdı. Rusya gibi, Avusturya gibi despotik devletler bile, kültür ve iktisat yapılarını hızla geliştiriyorlardı. Türkiye'de ise Islahat vaadi, Babıâli'nin her başı sıkıldıkça tazelediği bir *sözgelişi* haline gelmişti. 1839 Tanzimat Fermanı bir Islahat vaadiydi. Kırım muharebesinden hemen sonra, 18 şubat 1856'da, Babıâli'de okunan Islahat Fermanı, bir ıslahat vaadiydi. Hatta bütün bu vaatler, yabancı devletlerin de bir nevi garantisi altına konuluyordu. Ama Islahat yapılabiliyor muydu? Hayır! Babıâli her sıkıştırıldıkça, o sırada önde olan en buhranlı meseleye göre, birtakım parça parça tedbirlere baş vuruyordu. Bu, eskiden beri böyleydi. Meselâ 1861'de

Lübnan'a imtiyazlar verilmişti. 1868'de Girit'te bazı ıslahatı öngören ferman yayınlandı. 1869'da Paris konferansı gene bazı ıslahat esaslarını getiriyordu. 11 mart 1870 tarihli bir ferman, o güne kadar Fener Patrikhanesi'ne, yani Ortodoks kilisesine bağlı durumdaki Bulgar kilisesine istiklâl veriyordu. Gene bu sırada, Tunus'un devlete ilişkilerini pamuk ipliğine bağlayan yeni fermanın esaslarını da işaret etmeliyiz. Kürdistan, Arabistan ise zaten başlarına buyruktular. Kısacası Osmanlı mülkü, yeniden ve kökten bir düzenlemeyi gerektiriyordu. Çünkü mülkün her tarafı çatırdıyordu. Ama asıl Osmanlı Avrupası, karışıklıklar içindeydi. Abdülhamit işte bu hava içinde tahta çıkmıştı. Bu yeni padişahın saltanatı, mülkün düzenlenmesi, iç idarenin istikrarı yolunda bir aşama olmalıydı. Uyanmanın ve yeniden teşkilâtlanmanın ilk işareti de tabiî, yeni padişahın ilân edilen Kanun-u Esasî'ye samimiyetle bağlanarak, meselâ en başta Mithat Paşanın ümit bağladığı ıslahat tedbirlerine yönelmesi olacaktı. Gerçi bu da yeterli değildi. Meşrutiyet, nihayet *idarî-siyasî* bir nizamdı. Onunla beraber, çağdaş fikirlerin Türkiye'ye girişi, malî esaretten kurtuluş, sanayiin kuruluşu çarelerinin aranması gerekiyordu. Bunun için de gümrük esaretinin kaldırılması, yeni bir aydın sınıfın doğuşu, yeni sanat, yeni kültür, yeni bir orta sınıf, ağalığın, feodal kalıntıların tasfiyesi, hulâsa, hiç değilse Rusya Çarlığının yapabildiği aşamaların bizde de gerçekleşmesi şarttı. Bunlar için ise söz, Abdülhamit'indi. Ama, ümitleri, o sırada Istanbul'da yalnız Mithat Paşa ve bazı genç arkadaşları temsil ediyorlardı (1).

Osmanlı devletinin Kanun-u Esasî'ye yöneldiği günlerde

---

(1) Acaba o safhada Türkiye'ye yeni fikirler, yeni akımlar ve yeni dünya sorunlarına yönelen neşriyat girebilir miydi? Yeni bir aydın nesli doğabilir miydi? Üniversite, basın, özgürlük fikri, malî ve iktisadî esaret bağlarından kurtuluş şeklinde bir çaba, bizde de doğabilir miydi? Sanıyorum ki, evet! Çünkü, meselâ Genç Osmanlıların ve bu arada meselâ Namık Kemal'in Avrupa'daki yayınlarında, hatta bilimsel temellerden biraz yoksun olsa bile, cumhuriyet, sosyalizm konuları bile yer buluyordu. Ve bu başlangıç, Istanbul'da, tabiî yeni nizamın çerçevesi içinde, demek ki geliştirilebilirdi. Rusya'da olan Garplılaşma ve kültür uyanışı derecesinde olmasa bile...

Istanbul, gene bir ıslahat konferansına sahne oluyordu. 23 aralık 1876'da açılan bu konferansa «Tersane Konferansı» da denilir. Rusya, Almanya, İtalya, İngiltere ve Fransa murahhasları, Osmanlı murahhasları ile bu konferansta karşılaştılar. Bilhassa Osmanlı Avrupası; meselâ Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Tuna eyaletleri ve Bulgaristan meselelerini bir esasa bağlamaya çalışacaklardı. İşte bu konferansın toplantılarına devam ettiği bir sıradadır ki, 23 aralık 1876'da, Istanbul'da toplar atılmaya başladı. Hükümet; Babıâli önünde halka, Kanun-u Esasî'yi ilân ediyordu. Devlet, Meşrutiyet idaresine geçiyordu. Demek ki, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan beri, Osmanlı halkları arasında vaat olunan hak ve vazife eşitliği bu defa, halktan gelecek milletvekillerinin denetimi altında ve onların çıkaracağı kanunlarla sağlanacak demekti. Hulâsa, dünya önünde Türkiye, vaatler ve ıslahat bahsinde, son kozunu oynuyordu. Konferansta Osmanlı murahhaslarından Hariciye Nazırı Saffet Paşa, toplar atılmaya başlayınca, yerinden vekar içinde kalktı ve konuştu:

«— *Duyduğunuz bu top sesleri, bütün Osmanlı memleketleri için Kanun-u Esasî'nin ilân olunduğunu haber vermektedir. Bu dakikadan itibaren Osmanlı devleti, meşrutî hükümetler sırasına girmiştir.*»

Ama ne var ki Osmanlı tahtında, bir Abdülhamit vardı. İçine dönük, içinden pazarlıklı, neler getireceği, neler yapacağı bilinmeyen, anlaşılamaz, şüpheci ve şüpheli bir sultan!.. Evet, söz artık onundu. Toplar onun için atılıyordu. Ama bu top sesleri ardından II. Abdülhamit, ya ciddî, samimî bir Meşrutiyet kurucusu olarak devletin tarihinde yerini alacaktı. Yahut da bu aldatmaca top sesleri ve göstermelik törenlerin ardından, ağır ve donmuş bir keyfî idarenin çarkları dönmeye başlayarak, *Hasta Adam* denilen Osmanlı devleti, mukadder akıbetine sürüklenecekti. Bunu zaman gösterecekti.

Konferans üyeleri, o günkü toplantıdan dağılıp yerlerine dönerlerken, Istanbul donanmıştı. Gece, fener alayları şehri sardı. Dolmabahçe önüne toplanıp:

«— *Padişahım çok yaşa! Yaşasın Kanun-u Esasî!..*»

diye haykıran halka Abdülhamit, camlı köşkten göründü. Mabeyinci Esat Paşa vasıtasıyle selâmlarını tebliğ ettirdi.

«... Osmanlılar padişahının, devletin şeref ve haysiyetine aykırı bir harekette bulunmayacağını»

vaadetti. Mithat Paşanın konağı önünde de gösteriler yapılıyordu. Mithat Paşa memnundu. Yıllar yılı beslenen ümitler, artık hakikat sahasına çıkıyordu. Padişaha hitap eden, bir suretini daha önce verdiğimiz arîzasında kaydettiği gibi,

«Dehşetli zelzelelerden mahv ve inkirâz (yıkılma) derecesine gelmiş devlet binasını artık tamir kabil»

olacaktı. Hulâsa Türkiye, Meşrutiyet idaresine kavuşuyordu. Yeni Osmanlıların, yahut Genç Osmanlıların, 14 yıl önce gizli cemiyet kurup, uğrunda ant içtikleri nizam, artık gerçekleşiyordu...

***

BİR VATANSEVER, VATANSIZ OLUYOR:

Fakat ne var ki bu top seslerinden ancak 43 gün sonra, 5 şubat 1877'de Mithat Paşa, saraya çağrılarak tevkif edildi. Abdülhamit, Kanun-u Esasî'ye koydurduğu 113. maddeye dayanarak ona, sınır dışı edileceğini tebliğ ettirdi. Sırtlan dişlerini pek çabuk göstermişti.

Aynı gün Mithat Paşa, yani son Osmanlı tarihinin en büyük devlet adamı, Meşrutiyet idealinin önderi, mücahidi ve ümidi, ilân edilen Kanun-u Esasî'nin getirdiği Mebusan Meclisi'nin açılışını dahi göremeden, İzzettin vapuru ile yola çıkarıldı. Son sadrazamlığı 48 gün sürmüştü. Vatan fikrinin bu büyük bayrakdarı, artık bir vatansız oluyordu. O, artık yabancı ülkelerde sadece bir sürgündü. Bu Osmanlı sadrazamına Istanbul'dan ayrılırken, evini, ailesini görmek, onlarla vedalaşmak için bile izin verilmedi... Mebusan Meclisi'nin ise, artık açılsa dahi, uğrayacağı akıbet belliydi. Yani, bu açılış, geçici bir gösteriş olacaktı ve Osmanlı devleti, Abdülhamit'in cehlinden gelen uğursuz vehmi ile, tarihinin son fırsatını da kaçıracaktı. Yıkılışın karanlık dehlizinde, her gün biraz daha alçalacaktı. Nitekim öyle oldu...

***

BİR DEVLET GÖRÜŞÜ VE BÜYÜK SESSİZLİK:

Istanbul konferansı, bir sonuç alınamadan dağıldı. Istanbul'dan kırgınlık içinde ayrılan yabancı devlet temsilcilerinin ardından, bu devletlerin Istanbul'daki sefirleri de memleketi terk ettiler. Yerlerine vekiller, maslahatgüzarlar bıraktılar. Konferansın güttüğü ıslahat davalarını başarmak işi, şimdi Meşrutiyetçi Osmanlı devletine kalıyordu. Böylelikle de, devletin dış âlem karşısında sorumluluğu büsbütün artıyordu. Balkanlar kaynamakta devam ediyordu. Bu gelişmeden hem memnun, hem de gayrı memnun olan, en ziyade Rusya'ydı. Rusya, Türkiye'nin Meşrutiyet idaresinden elbette ki gayrı memnundu. Rusya'ya göre Hasta Adam, iyileşmemeliydi. Memnunluğu da şuradan geliyordu ki, Balkanlarda kazan kaynıyordu. Bu kazanı karıştıran kepçe, Rusya'nın elindeydi. O halde yakında Balkanlarda daha büyük olaylar, mutlaka patlayacaktı. Yani son hesaplaşma günü, mutlaka gelecekti.

Konferanstan sonra Mithat Paşa, gerçi insanüstü gayretler göstermişti. Hem Sırbistan, hem Karadağ ile sulh esaslarını hazırlamıştı. Bu ülkeler, sulha yanaşıyorlardı. Bulgaristan' daki isyan da şiddetini biraz daha kaybederek bastırılmaya doğru gidiyordu. Mithat Paşa bu bölgeye bir nevi mahallî idare getiriyordu. Ama Mithat Paşa sadrazamlıktan alınıp sınır dışı edilince, bu gayretler de birden kesildi. Ve Balkanlarda ufuklar yeniden ve birden karardı. Rusya'ya artık gün doğuyordu.

Mithat Paşa, tarih içinde ileri görüşlülük ve imparatorlukta büyük teşkilâtçılık kudretini, üstün delilleriyle ve her vesilede göstermişti. Böyle bir insan ve onun hepsi de köklü fikir ve çabaları, cahil bir saray mahlûku olan Abdülhamit için, bir şanstı. Ama Abdülhamit, tarih-î kaderin onun karşısına çıkardığı bu şanstan, ne yazık ki istifade edemedi. Ve Abdülhamit'in bu idraksizliği, imparatorluk için de bir şanssızlık oldu...

Gerçi çözüm yolları elbette ki, son ve kesin olamazdı. Uyanan milliyetçilik akımlarını ve millî kurtuluş mücadelelerini

körletmek, elbette ki mümkün değildi. Fakat Mithat Paşanın Balkanlarda daha önceki tecrübeleri, ona Rusların tahrikine bütün kapıları açık bırakmaktansa, yeni bir idare şekli ve yeni müesseseler kurmaya yönelerek, bu yoldan normal bir tekâmül, ona mümkün görünüyordu.

Hulâsa, Balkanlarda, yani başka ırktan toplulukların, ya Türklerle karışık azınlık, yahut da kalabalık çoğunluklar halinde yaşadığı yerlerde, onları da yönetime katan mahallî idareler tesisi fikri, Mithat Paşanın, yalnız bir işi şeklen kurtarmak formülü değildir. O devrede ve bu fikirde, imparatorluğun yeniden düzenlenmesi yolunda, olumlu, yapıcı bir görüş üstünlüğü vardı (1).

Çünkü, milliyetçi fikirler Avrupa'yı olduğu gibi artık Balkanları da sarıyordu. Bu fikirlerin bir gün, bu milliyetlerin, kendi topraklarında, kendi istiklâllerini sağlayacak bir aşamaya ulaşması mukadderdi. Fakat şu var ki, meselâ Bulgaristan' da, Bulgarlarla beraber çok sayıda Türkler de yaşıyorlardı. Ve din farkı, bu iki cemaati birbirinden kesin sınırlarla ayırıyordu. Bu Türk topluluğu da kayıtsız şartsız Bulgar mücadeleleri içine bırakılamazdı. Şu halde bir şekil bulunmalıydı. Hiç değilse bir intikal devri için... İşte bu intikal şekli, muhtar idareler olabilirdi. Öyle mahallî veya muhtar idareler ki, o devirde, meselâ Rusya imparatorluğu bile kendi sınırları içinde yaşayan ve Rus olmayan topluluklar için, böyle bir tanzim ve müsamaha görüşüne henüz varmamıştı. Hatta, Slav ve Alman azınlıklar için Avusturya, Macaristan imparatorluğu da...

*
* *

1876 KANUN-U ESASÎSİ:

Istanbul'da Mebusan Meclisi, işte bu gelişmeler ve bu hava içinde açıldı... Padişahın zaten samimî bir ilgiyle benimsemediği bu çocuk, bu kara bulutlar altında doğuyordu. Bu çocuğun yaşaması şüpheliydi. Nitekim Meclisin açılışından 35 gün sonra, yani 23 nisan 1877'de Rusya, Türkiye'ye harp ilân

(1) Bkz. *Mithat Paşa'nın Hatıraları.*

etti. Sınırları geçti. Fakat biz evvelâ, gene şu Kanun-u Esasi ve Meclisi Mebusan üzerinde duralım.

Mithat Paşa, Namık Kemal, Ziya Bey (Paşa) gibi insanlar elinde işlenip, sonra çeşitli komisyonlarda ve padişahın elinde bir sıra tadillere uğrayan, nihayet 23 aralık 1876'da ilân edilebilen Kanun-u Esasî, daha önce de kaydettiğimiz gibi, 113 madde içinde toplanmıştı. Bu kanun, padişahın, sadrazam Mithat Paşaya hitabeden, 7 zilhicce 1293 Arap tarihli (1876) fermanı ile tasdik edilmiş oldu. Halka açıklandı. Şekle uygun olarak «Vezir-i meâlisemirim», yani «yüksek vasıflı vezirim» diye başlayan ve Kanun-u Esasî'nin önsözü mahiyetinde olan bu ferman, kanunun çıkarılmasını gerektiren ve devletin içinde bulunduğu hali de açıklayan, ilgi çekici hükümleri içine alır. Bunların başlıcalarını şöylece özetleyebiliriz:

«Bir zamandan beri devletin kuvvetine zaıf ve gerileme arız olmuştur. Bu hal, dış gailelerden ziyade, iç işlerde doğru yoldan ayrılmak yüzündendir. Halkın hükümete güvenini sağlayacak şartlar, sebepler gerilemiş, bozulmuştur. Bundan dolayıdır ki, babam Abdülmecit Han, Islahata başlangıç olmak üzere ve şeriat hükümlerine de uygun olarak, "Tanzimat Fermanı"nı ilân etmişti. İşte bugün de bu Kanun-u Esasî'yi ilân etmek başarımız, o başlayan Tanzimatın hayırlı bir eseri olduğu için, onun namını bu mutlu günde hayır ile anar ve kendisini devleti ihya eden (dirilten) hükümdar olarak sayarım. Bu kanun, onun Tanzimatının da bir eseridir (1).

Devletimizin iç işlerinde meydana gelen değişiklikler ve dış münasebetlerde meydan alan genişlemeler, hükümet idaresi şeklinin yetersizliğini artık meydana vurmuştur. Bizim esas maksadımız da, memleket ve milletimizin

(1) Yeni Osmanlılar, Meşrutiyet çabasını Tanzimat'ın ve bilhassa Reşit Paşanın hatırasına bağlamaya daima dikkat etmişlerdir. Bu suretle onlar, Tanzimatla başlayan hareketi, devletin yeniden kuruluşunda, bir hamlenin başı olarak almakla, kendilerinin de hareket ve mücadelelerine, tarihî bir gelişmenin, tabiî inkişafı gibi bakıyorlardı.

tabiî zenginlikleri ile, doğal kabiliyetlerinden gereği gibi faydalanmayı engelleyen sebeplerin ortadan kaldırılmasıdır. Böylece, Osmanlı uyruğu olan halkın, ilerleme yolunda, birlik içinde ve elbirliğiyle yürümelerini sağlamaktır. Bunun için de, hükümetçe muntazam ve doğru kuralların kanulması lâzımdır. Bu da, hükümetin meşru ve makbul olan haklarının korunmasıyle beraber, gayri meşru hareketlerin, yani bir tek ferdin veya bazı azınlık güçlerinin, başlarına buyruk ve müstebitçi davranışlarından doğacak hata ve kötüye kullanmaları önlemek, ortadan kaldırmaktır. Böylece, Osmanlılığı meydana getiren muhtelif kavimlerin medenî bir sosyal topluma lâyık olan hak ve menfaatlere sahip olmalarıdır. Bu hak ve menfaatler de; herkesin, hürriyet, adalet ve müsavattan (eşitlik) ayrılıksız faydalanmalarıdır. Bu da, kanunların ve umum işlerin, meşru meşveret ve Meşrutiyet kurallarına bağlanmasıyle kabil olacağından, bir Umumî Meclisin (Mebusan Meclisinin) teşkili lüzumu, daha cülûs (tahta çıkma) beyannamemizde ilân olunmuştu. Bunun için lâzım olan Kanun-u Esasî, seçkin ve ileri gelen âlimlerimiz, vezirlerimiz ve yüksek kademedeki devlet hizmetlilerinden tayin olunan özel bir toplulukta konuşulup tartışılarak, Vükelâ Meclisimizde de (Kabine) etrafıyle incelenerek kabul ve tasdik edilmiştir. Bunun maddeleri, yüce hilâfet ve saltanat makamımızın haklarına ve Osmanlıların hürriyet ve eşitliğine ve vükelâ (nazırlar) ile memurların (görevlilerin) sorumluluk ve yetkilerine, ve Umumî Meclisin (Mebusan Meclisinin) her şeyi bilmek hakkına (Hakk-ı vukûf) ve mahkemelerin özgürlüğüne, malî dengenin (bütçe) doğruluğuna ve vilâyetler idaresince, merkezin haklarını korumakla beraber, mahallî yetkileri genişletme, tevsi-i (mezuniyet) usulünün uygulanmasına ilişkindir. Bunlar ise, şeriat hükümlerine, memleket ve milletin bugünkü kabiliyet ve ihtiyaçlarına uygundur. Ve esas fikir ve emelimiz olan mutluluk ve genel ilerleme ülküsüne elverişlidir. İşte, Tanrı'nın yardımına ve Peygamberin ru-

haniyetine dayanarak, bu Kanun-u Esasî'yi tarafınıza gönderdim. Osmanlı memleketinin her tarafında, hareket ve idareye esas olmak üzere ilânı ile, buna gerekli kanunların bir an önce hazırlanması isteğimizdir. Tanrı, memleket ve milletin mutluluğuna çalışanların gayretlerine yardımcı olsun...»

İşte Kanun-u Esasi, padişahın bu görüş ve dilekleriyle sadrazama hitabederek millete verilmiş oluyordu. Kanunda ilk 7 madde, esas hükümleri getiriyordu. Birinci maddeye göre Osmanlı devleti, o sıradaki vilâyetleri ve imtiyazlı eyaletleri kapsayan bir bütündür. Hiç bir suretle bölünemez. İkinci maddeye göre, devletin merkezi Istanbul'dur. Bunun diğer şehirlerden ayrı olarak bir imtiyazı yoktur (1). Üçüncü maddeye göre Osmanlı saltanatı, Yüce İslâm Halifeliği sıfatı ile beraber, Osmanoğulları hanedanındadır. Padişahlık, en yaşlı evlâda geçer. Dördüncü madde, padişahın halifelik sıfatı ile bütün İslâmların koruyucusu olduğunu belirtir. Bütün Osmanlı uyrukluların hükümdarı olduğunu açıklar. Beşinci maddeye göre padişahın şahsı, kutsal ve sorumsuzdur. Altıncı madde, saltanat hanedanının haklarını, mallarını ve hepsinin ömür boyunca malî tahsisatlarını umumun garantisi altına koyar. Yedinci madde, padişahın haklarını sayar: Nazırların tayini veya azli ile başlayarak, para basmak, harp veya sulh yapmak, Deniz ve Kara Kuvvetlerine kumanda ve askerî hareketlerin icrası, şerî ve kanunî yasama hükümlerinin yerine getirilmesi, nizamlar çıkarılması ve en mühimlerinden biri olarak Meclisin (Mebusan Meclisi)nin toplanması veya dağıtılması hakları bu meyandadır. Ancak şu kayıtla ki padişah, dağıtılan Meclisin yerine, yeniden mebusların seçimini, yâni yeni seçimleri sağlamak mecburiyetindedir (1).

---

(1) Bu maddeye rağmen Istanbul, bütün Abdülhamit saltanatı boyunca, orduya asker vermemek suretiyle imtiyazlı bir şehir sayıldı.

(1) Padişahın Kanun-u Esasî'ye ilk ihaneti, bu maddeyi yerine getirmemekle oldu. Yani, toplanan Meclisi bir süre sonra dağıtmış, fakat yenisini toplamamıştı. Daha aşağıda göreceğimiz gibi,

Devletin şekline, hanedanın ve padişahın haklarına ait bu esas maddeleri diğer maddeler takip eder. Bunlar da, devletin tebaasının hakları, Meclisin teşkili ve çalışmaları, Âyan (Senato) Meclisi (1), Mebuslar Meclisi, mahkemeler, malî işler, vilâyetler idaresi ve ek maddelerden ibarettir.

⁂

VEKARLI BİR OSMANLI MECLİSİ:

Kanun-u Esasî'ye göre, toplanması gereken Meclise ait seçimler, vilâyetlerde yapılacaktı. Bu seçimleri; o zaman, seçim kayıtlarına göre değerlendirmek, elbette ki mümkün değildi. Gerçi 65'inci maddeye göre her 50.000 erkek nüfusa bir mebus intihap olunacaktı. Ama o zaman Osmanlı mülkünün birçok kısımlarında. az çok okur yazarların, genel nüfusun yüzde birini bile aşmadığını hesaba katmalıdır. Bu sebeple seçimlerde tabiatıyle, valilerin ve mahallî idarelerin tutumu etkili oldu. Bu mebuslar oy pusulaları ve seçimle değil, merkezden verilen talimata göre mahallen seçildi. Meclise; vilâyet ve sancakların uleması ile eşraf ve mütehayyizanı (seçkinleri) gönderildi. Şimdiki gibi Millet Meclisinde büyük ağırlığı teşkil eden avukat, doktor, mühendis ve profesyonel politikacı zümreleri, o zamanki Osmanlı cemiyetinin yapısında mevcut olmadığı için, Mecliste ulema ve eşraf esas ağırlığı teşkil ediyordu. Askerler, Meclise giremedi. Meclise 180 İslâm ve 60 Hıristiyan mebus gönderilmişti (2).

19 mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı büyük merasim salonunda, padişahın huzurunda açılan Mebusan Meclisi, padişahın başkâtibi Sait Bey (Paşa) tarafından okunan nutkunu dinledi. Bütün azası padişah tarafından ömür boyunca ve mebusların üçte birini geçmemek üzere intihap eden Âyan Mec-

---

1877-1908 arasında Genç Türkler hareketinin bütün mücadelelerinin mihveri de, bu maddenin uygulanmasını sağlamak, yani Kanun-u Esasî'nin iadesiyle, yeni seçimlere gidilmekten ibaretti.

(1) 1876 Kanun-u Asasî'sine göre Âyan Meclisi (Senato) üyeleri, seçimle değil, padişahın intihap ve tayiniyle olurdu.

(2) Bu rakamlar, çeşitli kaynaklarda çelişmelidir.

lisi (Senato) ile beraber bu iki Meclis, *Meclis-i Umumî* adını alıyordu. Mebuslar dört yılda bir yeniden intihap olunacaklardı. Türkçe, resmî dildi ve Türkçe bilmeyen mebus, seçilemezdi.

1877 Mebusan Meclisine ait bütün zabıtlar, şimdi elde bulunmaktadır (1). Bu zabıtlardaki müzakere üslubu ve karşılıklı tartışma mantığı şunu göstermektedir ki, 1876 Anayasası, zamanın ölçüleri içinde makul ve muvazeneli bir Anayasadır. Ve halkın oylarıyle seçilmese de, Mebusan Meclisi, ciddî, vekarlı, mazbut bir mebuslar topluluğu hali arzetmektedir. Disiplin ve devamlılık tamdır. Mecliste kavgalar, gürültüler görülmez. Karşılıklı bir saygı, müzakerelere hâkimdir. Bugünün ucuz ve seviyesiz tartışmaları, çatışmaları bu Mecliste yoktur. Müslüman ve Hıristiyan azaya, bir *Osmanlılık* şuuru hâkim görünür. Konular üzerinde dikkatle durulur. Ve herkes fikrini, karşısındakilerin görüşlerine zıt olsa bile, olgun bir Osmanlı terbiyesi içinde, vekarla ortaya sürer. O kadar ki, bu Meclis, bazı meselelerde, meselâ vilâyetler idarelerine ait seçim işleri konuşulurken idare meclisleri üyelikleri bahsinde, «Müslüman ve Hıristiyan aza» ayrımını yadırgıyordu. Hıristiyan aza, Hıristiyanlık yerine, Osmanlılık vasfını, hiç olmazsa Mecliste savunuyordu. Nasıl olsa mahallî nüfusa göre seçilecek azanın ayrıca, kanunda Müslüman-Hıristiyan gibi ayrıntılarla tayinini hoş görmüyordu.

Gerçi Osmanlı topluluğu, çeşitli halklar topluluğuydu. Fakat bu topluluk içinde; asker vermeyen, ticaret ve sanayii elinde tutan, şehirlerde Müslümanlarınkine bakarak daha iyi mahallelerde oturan, daha rahat hayat süren Hıristiyanların, bu durumlarından memnun olmaları tabiîydi. Çağın akımı olan ve artık Türkiye'ye de dıştan esmeye başlayan milliyetçilik havasına rağmen, imparatorluğun bu alışılmış topluluktan gelen bir arada yaşamak geleneği, hiç olmazsa bazı bölgelerde henüz ayaktaydı.

1876 Anayasası ve buna dayanarak açılan 1877 Umumî Mec-

(1) *Mecelle-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. Toplayan: Hakkı Tarık Us.

lisi, bu hava içinde işe başladı. Fakat devletin kaderi üzerinde biriktiğini daha önce de işaret ettiğimiz kara bulutlar gittikçe yoğunlaşmaktaydı. Rusya, Avrupa başkentlerinde kendi davası lehine etkiler yaratmak çabaları içindeydi. Istanbul konferansının, Hariciye Nazırının biraz da nümayişli ifadeleri ile dağılması, sonra da Sefirlerin Istanbul'u aşikâr kırgınlıklar içinde terkedişleri, belki de iyi olmamıştı. Konferansın, Meşrutiyetin ilânına rağmen çalışmasının sürdürülmesi, hatta bazı ıslahat esasları üzerinde kararlar alınması, belki de daha iyi olurdu. Çünkü Balkanlarda, ciddî, köklü ıslahat tedbirlerine ihtiyaç bulunduğu ve bu tedbirlerin şuurlu bir düşünücüsü olan Mithat Paşanın da sürülmesinden sonra, işin tamamen oluruna bırakıldığı da bir gerçekti. Bu vaziyet, yabancı devlet merkezlerinde, elbette ki Rusya'nın teşebbüslerine yarıyordu. Rusya'nın ekmeğine yağ sürüyordu. Böyle bir vaziyetin yaratılması da elbette ki, Abdülhamit'in diğer bir anlayışsızlığıydı. O Abdülhamit ki, o sırada kendilerine sırt çevirir gibi göründüğü bu Batı devletlerinin, kısa bir zaman sonra, en küçük ilgilerini, âdeta dilenecek hale gelecekti. Ve onun bütün karanlık saltanatı boyunca da bu hali devam edecekti.

Istanbul konferansının bir netice alınamadan dağılması, elbette ki Rusya'nın işine geliyordu. Bulgaristan'daki isyan hareketleri ise, Mithat Paşanın sürülmesinden sonra yeniden alevlenmişti. İşte bu hava ve bu gelişmeler içindedir ki Rusya 23 nisan 1877'de, yani Istanbul'da Mebusan Meclisinin açılışından daha iki ay geçmeden, Osmanlı devletine harp ilân etti. Rus orduları Eflâk-Buğdan'a (Romanya'ya) girerek, hızla Tuna üzerine yürüdüler...

*
* *

ÇEKİŞMELİ BİR KOMŞULUK VE 1877-878 OSMANLI-RUS HARBİ:

Rusya ile komşuluğumuz, daima çekişmeli geçmiştir. Arada ilk büyük çatışma, 1677-1681 harbiyle başlar Ve tarih, aramızda, Birinci Dünya Harbi'ndeki çatışma ile beraber, başlıca 12 Türk-Rus harbi kaydeder. Bütün bu harpler ve neticeleri, Rusya devletinin doğuşu ve yayılışı hareketleriyle ilgilidir. Bu

gelişmeyi burada da kısaca belirtmek, Osmanlı-Rus münasebetlerinin akışını canlandırmak bakımından faydalıdır. Çünkü bu hikâye daha sonra, Enver Paşanın baş idarecisi olacağı Birinci Dünya Harbi'ndeki Türk-Rus savaşıyle, onun Asya'daki maceralarına da ışık tutacaktır.

Rusya, evvelâ Moskova prensliği şeklinde, ilk çekirdeğini teşkil etti (1300). Bu tarih, Anadolu'da Osmanoğulları'nın istiklâl tarihi olan (1299) ile başabaş düşer. Fakat Anadolu'da bu Osmanoğlu Beyliği kurulurken, Anadolu Türklüğü kendi ardında, Rum Selçuklu Devleti'ne ve o da Büyük Selçuk İmparatorluğu'na dayanıyordu. Osmanlı Beyliği, onların devamıydı. Selçukluların ardında ise Asya tarihinde, ırk bakımından Türk asıllı, çeşitli devletler zinciri vardı.

Rus ovasında beliren Moskova prensliğinin ardında ise, daha önceye uzanan Rus veya İslav devletleri yoktu. Bunun için, Rusya'nın tarih sahnesine bir devlet çekirdeği olarak çıkışını, XIV. yüzyıldan daha öncelere götürmek mümkün olmasa gerektir. Moskova prensliği ve Volga (İdil) havalisi ile Rus ovası, o güne kadar, Altınordu devletinin hükümranlığı altında sayılırdı. Moskova prensleri, Altınordu hanlarına tâbiydi. Fakat XV. yüzyıl başında, Timur'un Altınordu hükümdarı Toktamış'ı yenmesinden sonra, bu devlet parçalandı. Kırım, Ejderhan, Kazan, Sibir hanlıkları gibi bölüntülere uğradı. Bu hal, Asya Türklüğünün kaderinde önemli neticeler doğurdu (1). Bu arada Moskova prensliği de, bir süre sonra (1480) de Altınordu ve onun mirasçılarının nüfuzundan kurtuldu. Moskova prensi III. İvan (1462-1505), Fatih'in Istanbul'u almasından sonra, son Bizans imparatorunun yeğeni Sofiya ile evlendi. Bizansın mirasçısı ve Ortodoksluğun koruyucusu tavrını takındı. Bu zihniyet, Rusya Çarlığının siyasetine daima hâkim olmuştur. İvan'ın haleflerinden Korkunç İvan (1547-1584), Kazan ve Ejderhan hanlıklarını ortadan kaldırınca, Rusya fiilen büyk bir devlet olarak meydana çıktı. 1654'te, ve o zamana kadar Osmanlı himayesinde sayılan bütün Ukrayna, Moskova'nın eline geç-

(1) A. Y. Yukavleski: *Altınordunun Çöküşü.*

ti. İşte bu mesele yüzünden, Osmanlı devleti ile Rusya arasında ilk büyük harp patlak verdi (1677-1681). Altınordu'dan son kalan Kırım hanlığı 1475'te Osmanlı himayesine girdi. Bu da bir sıra harpleri davet etti. 1699 Karlofça Muahedesi, Osmanlı devletinin gerilemeye başlaması tarihi olarak alınır. Rusya ise o tarihlerde, Deli Petro veya Büyük Petro (1682-1725) devrinde, önemli terakkiler kaydeder. İkinci Katerina, yahut Büyük Katerina (1762-1795) Rusya için yeni genişlemeler sağlar. Kuzey Kafkasya Ruslar eline geçer. Güneyde İran Rusya'ya yenilir. Aramızdaki 1768-1771 harbi de Ruslar lehine sonuçlanır. Ve Kırım, evvelâ bağımsız tanınır. Ama 1783'te fiilen Rusların eline düşer. Böylece Altınordu hanlıklarının Avrupa Rusyası kısmı ortadan silinir. 1778-1792 muharebesinde ise Ruslar, Kars ve Erzurum'u işgal ederler. Gerçi bazı tavizlerle buraları kurtarılır. Ama Güney Kafkasya hanlıkları artık Rusların hükmü altına girmiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın Sultan Mahmut devrinde, ordusuna Anadolu'nun mühim kısımlarını işgal ettirmesi, Mısır ordularının Kütahya'ya kadar gelmesi ve hatta Osmanlı hanedanının sonu görünür gibi olması, Sultan Mahmut'u Rusya'dan asker yardımı istemek zorunda bırakır. Beykoz çayırına Ruslar ordugâh kurarlar. Ve Hünkâr İskelesi anlaşması ile Osmanlı devleti, Rusya'dan bir nevi himaye kabul etmek durumunda kalır. Fakat Rusya ile harpler bitmez.

1853-1856 Kırım harbinde Osmanlı devleti, Avrupalı müttefikleri ile beraber yürüttüğü Sivastopol muharebesinden, gerçi galip çıkar. Ama bundan bir fayda sağlayamaz. Osmanlı donanmasını ise Ruslar, biri Çeşme'de, diğeri Sinop'ta olmak üzere iki defa yaktıkları için Türkiye, Bahrî kuvvetini de kaybeder. Nihayet 1877-1878 harbi, gene Rusların «İslav kardeşlerini koruma ve Ortodoksluğa yardım», hatta bütün Hıristiyanların korunması gibi sloganlarla açılır. Ve harbin sonu, Osmanlı devletinin yenilmesi, Romanya, Bulgaristan'ın işgali ve Edirne'yi de alan Rusların, Istanbul'un bir kenar mahallesi olan Ayastafanos'a (Yeşilköy) kadar gelmeleriyle sonuçlanır...

⁂

DEVLET DAĞILABİLİRDİ!

Yukardaki kronolojik zincirleme ile şu kadarını belirtmek istedik ki, bu harp, bundan önceki harplerin bir devamıdır. Ve Rus imparatorluğunun, Rus Geopolitiğinin, tarihî inkişaf hamlelerinden biridir. XIX. yüzyıl ki, Rusya'nın Avrupa'ya ve Asya'ya açılışı demektir. Napolyon harplerindeki geçici yenilgiye rağmen bu açılma ve genişleme, her iki yönde arızasız devam etti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve hemen aynı yıllarda, Rus nüfuzu, bir taraftan Balkan yarımadasında güçlenirken, diğer taraftan Orta Asya istilâsı tamamlandı. Ve Rusya, Pamir'de İngiliz-Hint imparatorluğu ve Uzakdoğuda Çin sınırları ile Japon denizine ulaştı.

Aynı yüzyılda Rusya'nın, ekonomi, teknik ve hele güzel sanatlar, inşa işleriyle, orta ve üst tabakada hayatın Garplılaşması bakımından Avrupa'ya intibakını ayrıca kaydetmeliyiz. Toprak köleliğinin 1860'lara kadar devam etmesi ve Orta Asya ile Kafkasya halklarının istiklâllerini kaybetmeleri gibi menfi faktörleri tabiî gözden uzak tutmamak kaydı ile.

Halbuki XIX. yüzyıl Osmanlı imparatorluğu için, yüzeyde kalan, siyasetini, fikriyatını ve dünya görüşünü vermeyen Tanzimat tecrübesine rağmen, tam bir çöküş ve yarı sömürgeleşme asrı oldu. İmparatorluğun hem eczası arasındaki bağıntılar gevşedi veya koptu. Hem sosyal yapıda, bir taraftan eski toprak hukukunun ortadan kalkması, yerine yenisinin yerleştirilmesi yüzünden ayrıca güçlenen âyan, eşraf saltanatı aldı, yürüdü. Yerli sanayi tasfiyeye uğradı. Azınlıklar Batı ticaretinde aracılığı ellerine alarak yeni bir komprador sınıfı teşekkül etti. İstikrazların artışı ve yabancı malî sermayenin kontrolü ele alışı, Düyun-u Umumiye idaresinin kuruluşu, bilhassa Türk nüfusu aleyhine, tam bir çöküntü oldu.

Hele 1877-1878 harbi neticesinde Osmanlı imparatorluğu, Yeşilköy'de karargâh kuran Rus ordusu karşısında, tarihinin en buhranlı günlerini yaşadı. Eğer Rus ordusu Istanbul'a girip, Çanakkale ve Istanbul Boğazlarını da kapasaydı, Rusya'yı bu noktalardan sökecek kara kuvvetini Avrupa devletleri acaba seferber edebilirler miydi? Bu takdirde neler olabilirdi?

Bu soruların cevapları, kesin aydınlığa kavuşmamış ihtimaller şeklinde, tarihin derinliklerinde gömülü kalacaktır. Gerçi Rusya'nın Balkanlara inişinden, evvelâ Avusturya-Macaristan imparatorluğu tedirgindi. Almanya, elbette ki bu genişlemeden kuşkudaydı. Kırım harbinde Osmanlıların müttefikleri olan İngiltere ve Fransa da telâş içindeydiler. Hata Istanbul limanına bazı İngiliz harp gemileri geldi. İtalya ise, henüz büyük bir güç sayılmayabilirdi. Ama iki ihtimalden biri ortadaydı; Rusya, ya bu devletlerin, Türkiye'nin genel taksimini henüz vakitsiz saydıkları için gösterdikleri siyasî baskıya ve deniz gösterilerine bakarak Istanbul kapılarından geri çekilecekti. Yahut da, Balkanlarla Istanbul'da bir olup bittiyi kabul ederlerse, merkezî ve Batı Avrupa büyük devletleri de, Hasta Adam'ın ölüm çanlarının artık çaldığını görerek, her biri, çoktan beri nüfuz bölgesi saydıkları, gözlerine kestirdikleri bölgelere saldıracaklardı. Bu takdirde Irak, Suriye, Doğu Anadolu gibi bölgeler de devletten koparak, Osmanlı devletinin bir imparatorluk olarak sonu gelecekti. Devlet dağılabilecekti. O sırada bu ihtimal, devletin başında bir Demokles kılıcı gibi sallanıp duruyordu.

Fakat olaylar, birinci ihtimal istikametinde gelişmeye yüz tuttu. Evvelâ Abdülhamit, Ruslarla Ayastafanos'ta bir antlaşma imzalattı. Yeşilköy'e dayanan Rus grandükünün gönlünü hoş etmek için, ona ziyafetler tertibini istedi. Saraydan altın, gümüş kaplar, billur takımlar ve en nefis yemekler göndermek tertiplerine baş vurdu. Fakat son devlet adamları, bu kara yenilgi içinde, bu kapları, billurları saraya iade etmek haysiyetini gösterdiler. Ama imzalanan mütareke ve onu takip eden muahede ağırdı. Kaldı ki Abdülhamit bu neticeyi bile, Beylerbeyi Sarayı'nda, galiplere bir ziyafet vermekle kutladı. Zaten işlerin nereye varacağı daha Edirne'de imzalanan mütarekeyle belli olmuştu. Şimdi biz, bu sonuca varan gelişmeler üzerinde durmalıyız.

*
* *

HARİTADAN ANLAMAYAN BİR PADİŞAH VE SARAYDAN İDARE EDİLEN MUHAREBELER:

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin askerî gelişmelerinin ayrıntılı incelenmesi, bu kitabın konusu değildir. Fakat Edirne Mütarekesi ile Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşmasına çıkan yolu ve şartları kısaca belirtmezsek, bu sonuçların düğümünü çözemeyiz:

Evvelâ şunu kaydedelim: 1877-1878 muharebelerinde Osmanlı kumandanları ile Osmanlı askeri, kendi yetersizliklerinden gelen bir bozguna, hiç bir yerde uğramadılar. Kumandanlar, çoğunlukla iyi, cesur ve işlerinde ehildiler. Asker, yiğitçe harp etti. Ordu, yer yer muzafferiyetler de kazandı. Hatta yalnız bu harbin değil, çağın da en şanlı direniş örneği olan Plevne muharebeleri, bu savaşların hikâyeleri içindedir.

Sonra, muharebe başlarken, harp meydanında karşılaşan ordulardan Osmanlı ordusu, karşısındaki düşmana nazaran, ne sayı, ne silâh ve top gücü bakımından daha aşağı değildi (1). Abdülhamit'e Sultan Aziz, iyi bir ordu ve güçlü bir donanma devretmişti. Fakat buna rağmen ordu, mağlup oldu. Ve bunun, bütün askerî tarih uzmanlarınca kabul edilen baş sebebi, muharebelerin saray paşaları ile ve harp meydanlarından değil, saraydan idareye kalkışılması hatasıydı. Padişah, bütün hareketleri saraydan değerlendirmek, ona göre saraydan emirler vermek, stratejik ve taktik manevraları saraydan düzenlemek ve bunları, o zamanın tek telgraf hattı ile yolsuz Balkanlarda ordulara ulaştırmak gibi korkunç bir hata içindeydi. Halbuki padişah, bütün saray şehzadeleri gibi, ciddî bir tahsil görmemişti. Amcası Abdülaziz'le seyahatinden başka, Istanbul'dan ayrılmamıştı. Memleket ve mesafe hakkında hiç bir fikri yoktu. Cuma selâmlıklarındaki merasim bölüklerinden başka askerî birlik görmemişti. Harita okumayı ve onu değerlendirmeyi bilmiyordu. Ama buna rağmen, hepsi de ordularının başında bulunan ve her an değişen vaziyetleri harp sahalarında değerlendirmek mevkiinde olan Türk kumandanlarına, sa-

(1) Keçecizade İzzet Fuat Paşa: *Les Occasions Perdues.*

raydan emirler vermekte ısrar ediyordu. Bu emirler yerlerine bazen, üç gün, beş gün, hatta sekiz gün sonra gibi gecikmelerle varıyordu. Bu arada karşılıklı vaziyetler ve gerekli hareket şartları değişmiş oluyordu (1). Hulâsa, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Türk ordusunu, Ruslardan ziyade, sarayın ve Abdülhamit'in bilgisizliği, inadı ve vehmi yendi. Yerinde görülmeyen, sahası bilinmeyen, karşılıklı kuvvetler ve vaziyetler hakkında dakikası dakikasına bilgi edinilemeyen bir harp meydanını, 600 kilometre geride bir sarayın duvarları ardından idare etmenin akıbeti, başka ne türlü olabilirdi...

Şimdi biraz da, gelişmelerin kronolojisini özetlemeden önce, bu harbin, Osmanlı Mebusan Meclisinde yarattığı havaya kısaca değinmeliyiz.

*
* *

OSMANLILAR KONUŞUYOR!

Mebusan Meclisi, Rusya'nın devlete harp ilân ettiğini, 25 nisan 1877 (13 nisan 1293) tarihindeki 21'inci içtimaında öğrendi. Ve bu harp, o günden sonra bizde, *93 Harbi* olarak anıldı. Bu toplantıyı ve bu haberi kaydederken, evvelâ bir tarihî şanssızlığı hemen belirtmeliyiz. Bu şanssızlık şudur: Tanzimattan beri beklenen yeni nizamın temelinde, Osmanlı halkları arasında eşitlik, can ve mal emniyeti, bütçe kontrolü ve iktisadî kalkınma gibi ilkelere dayanan bir *Osmanlılık mefkûresi* (ülkü) yatıyordu. Genç Osmanlılarda *Meşrutiyet* ideali şeklinde ifadesini bulan bu nizam yolunda, nihayet bir *aşama*ya varılmıştı. Başta Mithat Paşa olmak üzere, birkaç idealistin ısrarlı çabaları sonunda, Meşrutiyet ilân edilebilmişti. Buna dayanarak ilk Mebusan Meclisi açılmıştı. Meclis, ilk toplantılarından başlayarak, vekarlı ve haysiyetli bir disiplin içinde, o devrin ülküleri diyebileceğimiz istikamette, ümitli bir çalış-

(1) . Bu konuda, meselâ, Şıpka kahramanı Süleyman Paşanın hatıralarında *Umdet-ül Hakâyık* ve Süleyman Paşa muhakemesine ait ciltlerde, açık belgeler vardır (Süleyman Paşanın oğlu Sami Bey tarafından toplanmış ve Genelkurmay tarafından 1928'de bastırılmıştır).

maya girişmişti. Gerçi bu ülkünün büyük mücahidi Mithat Paşa ve ideal arkadaşlarının, daha Meclis açılmadan Istanbul'dan sürülmüş olmalarına ve Meclisin geleceği, *güvenilmez* bir padişahın iradesine bağlı kalmasına rağmen, başlangıç cesaret verici görünüyordu.

Fakat ne var ki, Meclisin açılışından 49 gün sonra ve henüz 21'inci toplantıda bu Meclis, sonu karanlık bir harp ile karşılaşıyordu. Harp ki, evvelâ *olağanüstü* hal demektir. Bu olağanüstü hal içinde Meclis nasıl çalışacaktı? Nelerle karşılaşacaktı? Harp, nasıl gelişecekti? Nasıl bitecekti? Ve padişahın tutumu ne olacaktı? Evet, Birinci Meşrutiyet için, evvelâ Mithat Paşa gibi büyük bir devlet adamının sahneden uzaklaştırılışı, sonra Abdülhamit gibi, daha neler yapacağı belirsiz bir insanın devletin başında oluşu ve nihayet 1876 harbi gibi bir fırtınanın birden patlaması, hakikaten büyük şanssızlıktı.

O gün Meclis, Ahmet Vefik Paşanın reisliğinde toplanmıştı. Toplantı açılınca, Petersburg Sefaretinden gelen 24 nisan 1877 tarihli telgraf okundu (1). Telgraf, Rusya'nın Osmanlı devletine harp ilânını bildiriyordu. Meclis bu haberi, 1877 Osmanlı Mebusan Meclisine has olan, sakin ve vekarlı bir hava içinde karşıladı. Haber elbette endişe uyandırıcıydı. Daha ilk adımlarına başlayan Meşrutiyet nizamı için de tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.

Harp halinin haber verildiği 25 nisan 1877 toplantısında Mecliste, harp konusu üzerinde, yalnız bir konuşma yapıldı. Hocalardan, Istanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi söz aldı. Rusya'nın, yalnız Osmanlılığın değil, bütün medeniyet âleminin kuvvetli bir düşmanı olduğuna işaret ederek, bu devletin Osmanlı vatanına tecavüz ettiğini belirtti. Rusya'nın bir buçuk yıldan beri (2) buna vesileler aradığını ve Avrupa efkârını da aleyhimize tahrike çalıştığını kaydetti. Bu saldırının meşru ol-

(1) O sırada Petersburg'ta Osmanlı Sefiri yoktu ve Sefareti, Tevfik Bey (Daha sonra sadrazam ve son Osmanlı sadrazamı) temsil ediyordu.

(2) Daha önce işaret ettiğimiz Balkan isyanlarına işaret ediyor.

madığını, doğru sebeplere dayanmadığını ve hakkın ergeç galip geleceğine inandığını söyledi.

Sonra Rusya'nın şimdiye kadar, Osmanlı vatandaşlarından yalnız bir kısmının (yani, Balkan Ortodoks İslavlarının) koruyuculuğu davasındayken, şimdi bütün Hıristiyan Osmanlıların koruyucusu rolünü takındığına değindi. Halbuki Osmanlı ülkesindeki bütün Hıristiyanların, Rusya'da yaşayan birçok akvamdan daha rahatsız durumda olmadıklarına işarette bulundu. Ondan sonra da, böyle haksızlığı aşikâr olan bir saldırı karşısında sessiz ve hareketsiz kalmanın «Osmanlılar gibi âlicenap, kahraman tabiatlı, yiğit yaratılmış bir halka yakışmayacağını» belirterek, buna karşı koymak için gereken bütün tedbirlerin alınacağına ve milletin, padişahın etrafında toplanacağına inandığını kaydetti.

Hasan Fehmi Efendiden sonra Meclis o gün, normal müzakerelerine devam etti. Gündemde Matbuat Kanunu (Basın Kanunu) vardı. Konuşmalar bu kanun üzerinde ve sükûnetle yürüdü. Harp üstündeki müzakerelere ertesi gün geçildi. Hatipler daha ziyade Hıristiyan mebuslardı. Bu konuşmalardan önce, Selânik, Edirne, Sofya, Tuna seçim dairelerinin Hıristiyan mebuslarının bir beyannamesi okundu. Bunu Sırplarla meskûn bölgelerin Sırp mebuslarının beyannamesi takip etti. Daha sonra Trabzon, Sivas, Suriye vilâyetleri Hıristiyan mebuslarının beyannamesi de aynı şekilde okutuldu. Bunların ve bunlara benzer beyanların hepsi, Rus saldırısını yeren ve Osmanlılık topluluğu içinde menfaat birliğini güden sadakat bildirileriydi. Sonra ayrı ayrı Hıristiyan mebuslar da konuştular. Arap, Arnavut mebusları da bunlara katıldılar. Meselâ Erzurum Ermeni mebuslarından Hamazasp Efendi, özetle şöyle konuştu:

> *«Senelerden beri Rusya, Hıristiyanları korumak vesile ve hilesiyle meydana çıkmıştır. Giriştiği desiseler malumdur. Fakat biz Hıristiyanlar, halimizden memnun olup, asla himayeye ihtiyacımız yoktur. Şu kadarını beyan edeyim ki, Ermeni milleti, 500 seneden beri Osmanlı devletinde, tam bir himaye ve asayiş görmüştür. Ben, Erzu-*

rum mebusu, bir Ermeniyim. Bundan 48 yıl önce (1) bin türlü hile ile kandırılıp Rusya'ya göçertilen 100.000 Ermeni, orada hakikatı gördükten sonra, tekrar anavatana dönmek mecburiyetinde kaldılar. Ve burada yeniden, şefkat ve himaye görmüşlerdir. Ben, Osmanlı devleti denilen bir babanın evlâdıyım ki, şimdi bu Mecliste, millet mebusluğu sıfatı ile şereflenmiş bulunuyorum.

Şimdi Erzurum'da Ermeniler, her türlü mal fedakârlığında bulundukları gibi, Ermeni gençleri de Müslüman kardeşleriyle beraber, silâh elde taburlar teşkil etmekte ve müşterek düşmana karşı koşmaktadırlar.»

Edirne mebusu Rupen Efendi (Ermeni) ise, Edirne vilâyetindeki Ermeni nüfusuna bakılırsa, kendisinin burada hatta mebus olarak bulunması bile mümkün olmayacağını ve fakat devletin İslâm-Hıristiyan farkı gözetmeksizin, bunları bu sıralarda bir arada bulundurmak gibi yüksek siyasetinin eseri olarak kendisine Meclise gelmek imkânı verildiğini işaret etti. Diğer arkadaşlarının görüş ve temennilerine katıldı.

Sonra Mecliste müzakereler, hararetli sadakat gösterileri halini aldı. Gerçi Osmanlılık, artık kağşamıştı. Devlet yapısı sarsılmıştı. Millî cereyanlar yer yer kuvvetlenmişti. Yunanistan istiklâli, Sırp, Romen imtiyazları ile başlayan mukadder gelişmeler elbette hükmünü yürütecekti. Ama buna rağmen, görünen şuydu ki, eğer Abdülhamit Meşrutiyeti, daha ilk emeklemelerinde boğmayıp, az sonra Meclisi de kapatmasaydı, Osmanlı camiasında gelişmeler, çağımızın İngiliz imparatorluğunda olduğu gibi, belki de daha tekâmülcü bir istikamette yürüyebilirdi. Meselâ, muhtar idareler istikametinde. Bu yolun sonu, elbette ki gene millî istiklâllere varacaktı. Ama bu istiklâller, meselâ Birinci Dünya Harbinden sonra Güneydeki Arap ülkelerinde olduğu gibi, daha ilk günden yabancı kontroller ve manda idareleri haline düşmeyebilirdi (2).

(1) 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında.

(2) Nitekim Abdülhamit devri ve hatta İkinci Meşrutiyet sırasında Arap aydınlarının hareket sloganları, imparatorluktan derhal kopmadan, muhtar mahallî idareler istikametindeydi (1902 Paris Kongresi).

Mebusan Meclisi üstündeki bu kısa özetlemeleri şununla bitirelim. Harbin başlamasından bir süre sonra ve harbin içinde Abdülhamit, 13 şubat 1878'de Meclisleri, süresiz olarak kapattı. Halbuki Kanun-u Esasî, padişaha, Meclisi ancak belirli bir süre sonra yeniden toplamak üzere dağıtmak hakkını veriyordu. Meşrutiyetin kurucusu Mithat Paşanın sürgün edilişinden sonra, padişahın ikinci darbesi bu oldu. Abdülhamit'in İstibdat Devri denilen Mutlakiyet İdaresi, 13 şubat 1878'de böyle başladı. Fakat diğer taraftan felâketler çarkı işliyordu. Daha üstün askerî kuvvete, daha yiğit orduya ve içinde Gazi Osman Paşa, Şıpka kahramanı Müşir Süleyman Paşa gibi kudretli kumandanların bulunduğu kadrosuna rağmen, okuma yazması kıt, harita okumasını bilmeyen bir padişahın saraydan idareye kalkıştığı bu harp, ordunun bütün çabalarına rağmen, kaybedildi. 24 nisan 1877'de başlayan muharebeler, daha yılını doldurmadan, karşı tarafın zaferiyle sonuçlandı. 3 mart 1878' de Osmanlı devleti, hem de Istanbul'un mahallesi demek olan Ayastafanos'a (Yeşilköy) yerleşmiş Rus karargâhında «Ayastafanos Antlaşması» ile, yenilgiyi ve ülkenin nice değerli parçalarının kaybını kabul etti. Padişah, bu neticeden bile memnundu. Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Antlaşmanın altına imzasını atarken, teessürünü gizlemeye dahi lüzum görmeden hüngür hüngür ağlıyordu...

⁂

YENİLGİNİN HİKÂYESİ:

Nasıl oldu da Rus ordusu, 11 ay içinde, Basarabya'da Prut nehri kıyısından, Istanbul kapısına kadar geldi? Osmanlı ordusu bu kadar mı güçsüz, yetersizdi? Elbette değil. İşin askerî hikâyesi ise basittir:

Savaşların iki cephe üzerinde cereyan etmesi gerekiyordu. Birinci ve en önemli cephe Balkanlarda Bulgaristan'dı. Savaşların kaderi burada belli olacaktı. İkinci cephe, Şark cephesiydi. Yani, Kars yaylası. Burada Rusların hedefi Erzurum'a varmaktı. Fakat Şarktaki hareketlerin son neticeye tesiri ikinci derecedeydi.

Ruslar; harbin ilânı ile beraber, yani 24 nisan 1877'de Romanya arazisine girdiler. Daha önce de kaydedildiği gibi, Romanya, gerçi Osmanlı padişahlığının hukukî hükümranlığı altındaydı. Ama prenslikle idare ediliyordu. Prenslerin tayininde padişahın oyu alınırdı. Fakat memleket Osmanlı askerî idaresi altında değildi. Kaldı ki prens, Rus ordusuyle hemen işbirliğine girişti. Fiilen harbe katıldı. Böylece, zaten Osmanlı askeri bulunmayan Romanya topraklarını Ruslar hızla geçerek Tuna kıyısına geldiler. Tuna'yı da Zimnice'de kolaylıkla geçtiler (22 haziran 1877). Harp artık Bulgaristan arazisine intikal etmiş bulunuyordu. Bu arazi ise o zaman, Osmanlı ülkesinin bir parçasıydı. Büyük kısmı ile Tuna valiliği olarak idare ediliyordu.

Zimnice'den (Niğbolu ve Rusçuk arasında) Tuna'yı geçen Ruslar, Ziştovi'ye ulaşınca, Türkler Tırnova'ya çekilmek zorunda kaldılar. Halbuki Tuna güney kıyılarındaki Rus köprü başları, karşı hücumlarla işgal edilebilirdi. Düşman Tuna'ya dökülebilirdi, orada mıhlanıp kalabilirdi. Ama kumandanların karar yetkisi yoktu. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, saraydan gelen emirler, günlerce gecikmelerden sonra cepheye ulaştığı zaman, cephe vaziyetleri tamamıyle değişmiş oluyordu. Rus çarı, daha Ziştovi'de cepheye yetişti. Çar ve kumandanlar, tam cephe hattı üzerinde çalışıyorlardı. Kararlarını ona göre veriyorlardı. Abdülhamit'in harbi idareye çalıştığı sarayın pencerelerinden ise, yalnız Boğaziçi ve Çamlıca tepeleri görünüyordu!

Kaldı ki Ruslar, aslî kuvvetlerle tek hat üzerinde çarpışıyorlardı. Türk ordusu ise, Yunanistan, Karadağ, Sırbistan sınırları ile, bütün Tuna kıyılarına ve İç Bulgaristan'a yayılmak zorundaydı. Hulâsa vaziyet gittikçe zorlaşıyordu. Başkumandan Abdülkerim Paşaydı. Düşmanın esas ilerleme cephesini Ahmet Eyüp Paşa kapatmaya çalışıyordu. Serasker, Istanbul'dan ayrılamıyordu. Cephe teftişleri yapamıyordu. Çünkü buna padişah izin vermiyordu. Bu şartlar altında olumsuz neticeler birer birer meydana çıkınca, Osmanlı Mebusan Meclisi âdeta şahlandı. Fakat bu da Abdülhamit'in sinirlerini bozu-

yordu. Nitekim bir süre sonra Abdülhamit, bu Meclisi kapatmakla, hem Meşrutiyetten, hem Meclisten intikamını alacaktı. Ama sarayın bu müdaheleleri ve fena idaresiyle işler, elbette ki, daha da kötüye gidecekti. Nitekim öyle oldu.

Kumandanının daha serbest hareket imkânı bulduğu Doğu cephesinde ise, hareketler Rusların lehine gitmiyordu. Fakat netice, Rumeli'de alınacaktı. Balkanlarda ise işler iyi gitmiyordu. Nitekim Balkanların kuzeyinde Tırnova'yı da zapteden Ruslar, Balkan dağlarına ve bu dağların ana geçidi olan Şıpka'ya dayandılar. Türk mukavemeti burada sert oldu. Ama harekâtını bir türlü merkezleştiremeyen ve bir merkezî kumandadan mahrum olan Türk ordusu, sonunda yenildi. Ruslar 12 temmuzda Hain Boğazı ve 17 temmuzda, Balkanların güneyine ve Şıpka'nın güney ağzına düşen Kızanlık'ı aldılar. Artık Edirne yolu da açılmıştı.

Böylece, 22 temmuzda Eski Zağra düştü. Yeni Zağra'ya saldırıldı. Fakat Karadağ cephesinde ve Ege denizi üzerinden yetişen Süleyman Paşa kuvvetleri burasını kurtardılar. Balkanların güneyine geçen Ruslar, ağustos içinde kuzeye püskürtüldüler (21 ağustos). Süleyman Paşa, Balkan ve Şıpka geçitlerine saldırdı. Bu muharebeler, 1877-1878 harbinin Türkler hesabına büyük ve kahramanca hareketleridir. Kuzey Bulgaristan' da Rusların sardığı Plevne kalesinde Osman Paşa, şiddetle dayanıyordu. Eğer saray, işi kumandanlarına bıraksa, Bulgaristan belki de kurtarılabilirdi. Süleyman Paşa yalnız Şıpka geçidinde 7.000 şehit vermişti. Plevne'ye yetişmek için saraydan istediği takviye kuvvetleri ise kendisine verilmedi. Buna rağmen Süleyman Paşa, Balkanların o bölgesinde, Şıpka geçidi zirvesi olan St. Nikola dağını zapta muvaffak oldu. Önünde Kuzey Bulgaristan yolları açılmıştı. Ama ne çare ki kuvvetleri eriyordu. Beklenilen takviye birlikleri yetişmediği gibi, kıtalar arasında da bir türlü işbirliği de sağlanamadı. Bu yüzden St. Nikola dağında Osmanlı bayrağı ancak bir gece dalgalanbildi. Ertesi gün, yıpranmış ve takviye alamamış olan Süleyman Paşa kuvvetleri üzerine karşı hücuma geçen Ruslar, Süleyman Paşayı geriye attılar. Düşman, bir taraftan da

Güneyde Lofça'ya girdi. Ve o zaman Kuzey Bulgaristan'da tek, fakat her türlü irtibattan mahrum kalmış olarak, yalnız Plevne kalesi dayanmakta bulunuyordu. O Plevne dayanışı ki, geçen asrın, benzeri olmayan bir karar, cesaret ve yiğitlik menkıbesidir. Ama Plevne, Kuzey Bulgaristan'a düşerdi. Güneyde Balkan geçitleri ve bilhassa Şıpka kapandıktan sonraki direniş, artık bir vazife ve şeref işi olmuştu. Kaledeki askerlerin kumandanı Gazi Osman Paşa, bu şeref vazifesini sonuna kadar yaptı. Hem de kaleyi çeviren 125.000 kişilik Rus ordusu ile Romen kıtalarına nice başarısızlıklar kaydettirerek, nice kayıplar verdirerek...

27 kasımda Plevne'de, artık hiç yiyecek kalmamış gibiydi. Kış şiddetliydi. Ne ilâç, ne sargı kalmıştı. Aralık başında askere günde, ancak 50 gram kadar ekmek ve bir avuç bulgur verilebiliyordu. Asker mevcudu da 40.000 kişiye inmişti. 10 aralık 1877'de Osman Paşa, askerlerinin başında, son hücuma girişti. Bu arada bir mermi Osman Paşanın atını öldürdü. Osman Paşa da yaralandı. Ve onun yarasının sarıldığı eve kadar giren Rus kumandanı, ona teslimden başka çare kalmadığını söyledi. Paşa, kılıcını teslim etti. Fakat o sırada yetişen Rus başkumandanı Grandük Nikola, Paşaya kılıcını iade etti. Ve Osman Paşayı gösterdiği askerî kudretten dolayı tebrik etti. O sırada orada bulunan General Safarof, duygularını şöyle açıklar:

> «*Osman Paşa büyük bir kumandandır. Muzaffer bir kumandandır. Teslim olmuş olmasına rağmen, muzaffer bir kumandan sayılacaktır.*»

Teslim sahnesini çeviren Rus subay ve askerleri, Paşayı hep bir ağızdan, «Bravo! Hurra!..» seleriyle alkışlıyorlardı. Daha sonra bizzat Çar Aleksandr da Osman Paşayı hararetle tebrik etti. Onu övdü. Kılıcını, üniformasını taşıyacağını söyledi. Ama Şıpka'nın yeniden kaybı ve Plevne'nin de düşmesiyle, harbin sonu artık belli olmuştu. Sırplar ve Karadağlılar da artık başarılar kaydediyorlardı. Sofya ve diğer şehirler art arda kaybedildikten sonra, 20 ocak 1878'de Ruslar, Edirne'ye girdiler. Ve padişah 8 ocak 1878'de, Rauf Paşayı Ruslardan mütare-

ke istemeye memur etti. Mütareke 27 ocakta Edirne'de imzalanmış bulunuyordu.

Bu mütareke şartlarına göredir ki Rus Ordusu Başkumandanı Grandük Nikola, karargâhını Istanbul kapısında (Yeşilköy'de) kurdu. Artık her şey bitmişti. Ruslarla «Ayastafanos Muahedesi» denilen meşum antlaşma, 3 mart 1878'de orada imzalandı. Harp kaybedilmişti...

Öyle denebilir ki, bu netice, Rus ordusu ile Sultan İkinci Abdülhamit'in, Osmanlı ordusu ve Osmanlı devleti aleyhine, müşterek gayretleri ile meydana geldi.

Birinci Meşrutiyetin ve Osmanlı Mebusan Meclisinin ömürleri ise, daha önce de kaydettiğimiz gibi, daha harp içinde, gene Abdülhamit'in bir iradesiyle, zaten sona ermişti...

⁂

AYASTAFANOS MUAHEDESİ NELER GETİRİYORDU?

Çar, muzaffer olmuştu. *Hasta Adam* denilen Osmanlı imparatorluğu, hakikaten hasta ve mecalsiz, onun ayakları dibinde yatıyordu. Grandük Nikola bu anın hatırası olarak Yeşilköy'de (Ayastafanos) klasik Rus tipinde büyük bir kilisenin kurulacağı yeri eliyle tayin etti (1). Bu kilisenin bir eşi de, Şıpka geçidinin güneye bakan yamacında yapılacaktı. Bu geçidin zirvesindeki St. Nikola (Aya Nikola) dağına da, büyük zafer anıtı dikilecekti (2). Hulâsa, Abdülhamit'in:

«Her ne teklif ederlerse, kabul edin.»

diye emir verdiği ve kayıtsız şartsız sulh isteyen Osmanlı devleti, Ayastafanos'ta sulh müzakereleri masasına otururken, yenilgi tamdı.

Düşman, işlerini çabuk tuttu. 27 ocak Edirne mütarekesinin üstünden daha bir hafta geçmeden, Ayastafanos'ta sulh muahedesi imzalanmış bulunuyordu. Müzakereleri bu kadar kısa bir zamana sığdırılan bir muahede, tarihte pek azdır. Zi-

(1) Birinci Dünya Savaşına girerken yıktırılan bu kilisenin temelleri hâlâ durur.

(2) Bu kilise ve anıt, şimdi gene yerlerinde dururlar.

ra Ayastafanos konuşmaları, bir müzakere değil, bir dikta idi. Yenenin yenilene sert, kesin diktası. Çünkü Rusların endişesi, Avrupa devletlerinin işe karışmasıydı. Abdülhamit'in önünde ise, Rusların, herhangi bir anda ve bir daha çıkmamak üzere Istanbul'a işgali tehlikesi vardı. Eğer Çar, karar verirse böyle bir işgal, ancak birkaç saatlik bir mesele olarak görünüyordu. O zaman artık, yalnız devlet yenilmiş olmayacak, padişah da sarayında düşmana esir düşecekti. Hulâsa bu harp Osmanlı devletinin sonu olabilirdi.

Devlet, Ayastafanos Muahedesi'ni, ona imza koyan Saffet Paşanın göz yaşları arasında, fakat gözü kapalı kabul etti. Ve Rumeli'de kurtarılmış gibi görünen yerler ve haklar, daha ziyade düşmanın birer atıfeti olarak bize verilmiş gibiydi. Abdülhamit antlaşmayı, Beylerbeyi Sarayı'nda, Rus Orduları Başkumandanı ile ordu yüksek mensuplarına ve diplomatlara verdiği ziyafetle kutladı. Bu ziyafete, kendisi de katıldı.

Ayastafanos Antlaşması, 29 bent (madde) üzerine düzenlenmişti. Bu muahedeye göre; Balkanlarda Romanya, Sırbistan ve Karadağ, tam bağımsızlığa kavuşuyorlardı. Karadağ'ın sınırları genişletiliyordu. Edirne ve Selânik Türklerde kalmak üzere, Üsküp'ü, Manastır'ı, Ohri'yi ve Tesalya'da Yenişehri de içine alan bir büyük Bulgaristan kuruluyordu. Batum, Kars, Ardahan, Ruslara terkediliyordu. Ayrıca 30.000.000 altın tazminat ödenmesi kabul ediliyordu. İranlılara bile Hotur ve civarı terkedilmekteydi. Hulâsa Balkanlar parçalanıyordu. Osmanlı devleti artık, bir *Tuna* ve *Balkan* devleti olmaktan fiilen çıkıyordu. Güney Kafkas sancaklarından da çekiliyordu. Ordunun bütün gayretine ve yiğitliğine, Plevne ve Şıpka muharebelerinin şerefli hatıralarına rağmen, Abdülhamit, bir saray idaresizliğinin bedelini devlete, hakikaten ağır ve pahalı ödetiyordu.

***

ÖMÜRSÜZ BİR MUAHEDE VE BERLİN ANTLAŞMASI:

Fakat Avrupa kaynıyordu. Rusların hızlı ve çok kazançlı başarılarını kıskanan Avrupa büyük devletleri, harekete ge-

çiyorlardı. Çünkü bu kazançlardan, başta İngiltere ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları olmak üzere, Almanya ve Fransa da tedirgindi. Osmanlı yenilgisinin sonunda Rusya, diğer ilgili devletleri de peşinden sürükleyip, onlarla beraber Osmanlı devletinin umumî tasfiyesine yönelebilseydi, Afrika'da, Arabistan'da, Irak'ta ve Doğu Anadolu'da girişilebilecek bu taksim anlaşmaları, devletin sonu olacaktı. Fakat bu taksim işi üstünde Avrupa, henüz hazırlıklı değildi. Vaziyet böyle olunca da, Rusya'nın hızlı ve kazançlı başarılarını kıskanan Avrupa büyük devletleri, siyasî alanda Rusya'nın karşısına çıktılar. Hatta İngiltere ve Fransa, Istanbul'a harp gemileri göndermeye başladılar. Gerçi ve daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Istanbul Ruslar tarafından işgal edilseydi, burada bir kara harbi göze alınabilir miydi, yoksa bu olup bitti kabul mü edilirdi problemi, bugün bile hâlâ tartışılır. Ama ne var ki Rusya da, ne de olsa yorgundu. Avrupa'da yeni bir harbi göze alamazdı. Hele denizler hâkimi İngiltere'nin, Fransa ve Doğu Avrupa'da Almanya-Avusturya ittifakı ile girişecekleri bir harp, Rusya için karanlık ihtimaller taşıyabilirdi. Bu sebeple Avrupa büyük devletlerinin Ayastafanos Muahedesi yerine, bu devletlerin de katılacağı yeni ve daha ömürlü bir antlaşmaya gidilmesi teklifini Rusya da kabule mecbur oldu. Neticede bir sıra diplomatik temaslardan sonra Berlin'de, 13 haziran 1878'de yeni bir konferans toplandı. Konferansa; Türkiye, Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya, Fransa dahil olmak üzere 7 devletin mümessilleri katıldılar.

Hulâsa Türkiye; Mısır valisi Mehmet Ali Paşa saldırısında olduğu gibi, gene Avrupa devletleri arasındaki rekabetlerin yardımı ile, bir hayat imkânı daha kazanıyordu. Bu, gerçi hoş bir şey değildi. Ama ne var ki çaresizdi. Eğer bu imkânı devlet iyi değerlendirir ve memleket yeni ıslahat ve kalkınma hareketlerine geçebilirse, ilerisi için ümit var demekti. Böyle bir hamlenin öncüsü ise, padişahın olması lâzımdı. Fakat Abdülhamit; Meşrutiyetin ana müessesesi olan Mebusan Meclisini, daha hayata gözlerini açarken kapatmıştı. Harbi idaresizliği yüzünden kaybetmişti. Şimdi de tutuculuğun ve başa-

rısızlığın daha fenasını, hem de ondan sonraki 30 yıl boyunca, memleketin idaresinde yürütecekti. Buna daha aşağıda ana hatlarıyle temas edeceğiz. Kısacası, İkinci Sultan Hamit, Berlin Muahedesi'nden sonra, sadece bir frendi...

Berlin Konferansı'nın 13 haziran 1878'de toplandığını kaydetmiştik. Toplantı tartışmalı geçti. Neticede bir anlaşmaya varılabildi. Konferans, 13 temmuz 1879'da çalışmalarını tamamladı. Müzakereler sırasında, büyük devletlerin emel ve ihtirasları şiddetle çarpıştı. Osmanlı temsilcileri bu mücadeleye, denebilir ki, ancak seyirci kalabildiler. Çünkü ipuçları ve karar gücü onların ellerinde değildi. Neticeler 64 maddede şöyle bağlanıyordu (1) :

— *Romanya, Sırbistan, Karadağ, bağımsız oluyorlardı.*
— *Tuna deltasındaki adalarla Dobruca toprakları ve Tolçi kazası Romanya'ya veriliyordu. Niş ve Pirot, Sırbistan'a ekleniyordu. Karadağ'a da bazı arazi parçaları terkediliyordu.*
— *Bulgaristan, Ayastafanos Muahedesi'ne göre, daha dar bir prenslik halinde teşekkül ediyordu: Balkan silsilesi kuzeyindeki topraklar Tuna'ya kadar Bulgar prensliğini teşkil edecekti. Bu silsilenin güneyine düşen ve Edirne vilâyeti sınırlarına kadar gelen arazi «Şarkî Rumeli Vilâyeti» adıyle ve hukuken Osmanlı hâkimiyetine ve idareten Bulgaristan'a bırakılıyordu. Ayastafanos Muahedesi'nde Büyük Bulgaristan'a verilen Makedonya (Manastır ve Kosova vilâyetleri) Türkiye'ye kalıyordu.*
— *O zamana kadar fiilen Osmanlı idaresinde bulunan Bosna-Hersek vilâyeti, Avusturya-Macaristan imparatorluğuna geçiyordu. Bu vilâyet üstünde Türkiye'nin güya şeklî bir hükümranlığı tanınıyordu.*
— *Girit Adası, Osmanlılara bırakılmakla beraber, orada 1868 anlaşması ile kabul edilen iç ıslahatın yapılması*

(1) Berlin Muahedesi'nin bütün protokolleri, tek bir cilt halinde ve *Berlin Kongresi* adı altında, Matbaa-i Âmire'de (Devlet Matbaası) bastırılmış bulunmaktadır. 1879.

taahhüt ediliyordu. Fakat hiç hesapta olmadığı halde Yunanistan'a, Teselya sınırlarında arazi terkediliyordu.

— *Kars, Ardahan ve Batum sancakları Rusya'ya bırakılacaktı. Ancak Ayastafanos Muahedesi'ne nazaran değişik olarak, Doğu Beyazıt ve Eleşkirt bölgelerinin bu yeni anlaşmada, Türkiye'ye bırakılması kararlaştırıldı.*

— *Kutur ve civarı, Berlin Muahedesi'ne göre de İranlılara verilecekti.*

— *Bunlardan başka olarak da, Osmanlı devleti, Kıbrıs adasını, bazı şeklî ifadeler bir tarafa bırakılırsa, fiilen İngiltere'ye terkediyordu. Ve bir süre sonra Lefkoşa'ya İngiliz bayrağı çekilerek, Türkiye adadan ayrıldı.*

— *Türkiye, Rusya'ya 802.500.000 altın franklık tazminat ödeyecekti.*

— *Berlin Muahedesi ile beraber, ilk defa Ermeni davası da ortaya çıktı. Ermenilerle meskûn vilâyetlerde Osmanlı hükümeti, vakit kaybetmeden ıslahata girişecekti. Ve bu madde ile artık, Ermeni davası da Garp devletleri elinde bir baskı konusu oldu.*

Görülüyor ki bu paylaşmadan her devlet hissesini aldı. Yalnız Fransa, İtalya bazı isteklerinin karşılanmamasından dolayı kırgındılar. Kaldı ki Berlin Antlaşması. ilerisi için birtakım çatışmalı konular da getiriyordu. Yunanistan, Karadağ ve Arnavutluk taraflarında ise karışıklıklar devam ediyordu. Osmanlı idaresine karşı «Makedonya muhtariyeti veya istiklâli» davasının tohumları da o zaman atıldı. O Makedonya meselesi ki, ileride ve Genç Türklerin İkinci Meşrutiyete varan mücadelelerinde aslî sebeplerden biri olacaktır.

Afrika'ya gelince? Berlin Muahedesi'nde Afrika meseleleri ele alınmamıştı. Fakat devletin Tunus'taki şeklî hâkimiyeti, Fransızların Tunus beyine kabul ettirdikleri Kasr-ı Said Anlaşması ile zaten sona eriyordu. Çünkü bu anlaşmaya göre, Fransa; Tunus'a istediği gibi asker çıkarabilecekti. Daha aşağıda değineceğimiz Mithat Paşa meselesinde ise Abdülhamit, bu Fransız hâkimiyetini fiilen tanıyacaktır. Böylece Tunus da, Osmanlı devletinin şeklî hâkimiyetinden artık çıkacaktır. Gene

Abdülhamit saltanatı zamanında 13 eylül 1882'de İngilizler Mısır'a asker çıkaracaklardır. Mısır, İngiliz işgaline bırakılacak, orası da devletin nisbî hükümranlığından çıkmış olacaktı...

Şimdi bizde ve son zamanlarda hasta bir zihniyetle kışkırtılmak istenen Abdülhamit hayranlığına ve «Abdülhamit'in düşmana bir karış yer terketmediği» masalına karşı bu padişah, daha saltanatının ilk yıllarında, o zamana kadar hukukî hükümranlık altında olan Romanya, Sırbistan, Tunus, Mısır gibi ülkelerden başka; Bulgaristan, Karadağ, Yunanistan sınırında bazı bölgelerle Kıbrıs'ı, Avrupa'da önemli bir saha olan Bosna-Hersek vilâyetini, Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum sancaklarını, İran sınırında Kutur kazasını, yani meskûn imparatorluğun yarısını, düşmana terketmiş bulunuyordu. Bu kayıpların ayrıntılarını ilerde göreceğiz.

Birinci Meşrutiyetten İkinci Meşrutiyete!

İkinci Meşrutiyet'in, Birinci Meşrutiyet hareketinin devamı olduğunu, daima hatırlamalıyız. Birinci Meşrutiyeti, Yeni Osmanlılar ve bilhassa Mithat Paşa hazırlamıştı. İkinci Meşrutiyet ise, onların hatırasına dayanılarak, Genç Türkler tarafından ilân edilecekti...

Mithat Paşa
(Büyük Devlet Adamı ve Büyük Şehit)

II

ABDÜLHAMİT'E KARŞI İLK ÇIKIŞLAR:

Abdülhamit'e karşı, bir isyan şeklinde değil, fakat olgun bir devlet adamının uyarıları şeklinde ilk gayretlerin, Mithat Paşadan geldiğini tekrar işaret etmeliyiz. Fakat bu gayret ve uyarılara karşı padişahın davranışı, gene daha önce belirttiğimiz gibi, Mithat Paşanın 5 şubat 1877'de Türkiye'den sınır dışı edilmesi oldu. Mithat Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, bu yüzden Avrupa'da kalmıştır. Fakat her gittiği devlet merkezinde saygı gören, ön saftaki devlet adamları tarafından kabul edilen Mithat Paşa, bu temasları sırasında devlet menfaatine, elinden gelen çalışmalardan geri durmadı. Hatta kendine lâyık görülen sürgün muamelesinden de bir kırgınlık duymadan, padişaha dilek ve tavsiyelerini ulaştırmakta devam etti. Zaten padişahın da, başkâtiplik yolu ile Mithat Paşayla ilgisi devam ediyordu.

Ancak Mithat Paşanın hariçte gördüğü saygı ve itimat, padişahı tedirgin etmekteydi. Berlin Konferansı ile sulh devrine girildikten sonra, kendisini Türkiye'ye getirtmeyi daha uygun buldu. Öyle de oldu. Bu konuya ve Mithat Paşanın akıbetine daha ileride temas edeceğiz. Fakat şimdi burada, asıl özetlemek istediğimiz, Istanbul'da Abdülhamit'e karşı girişilen ilk çıkışlardır. Bu çıkışlar gerçi, Abdülhamit'i tahtından indirmek, artık sıhhati yerine gelmiş olan Sultan Murat'ı tahta geçirmek gibi bir hedefte birleşiyordu. Ama bu teşebbüslerin hepsinde göze çarpan müşterek taraf; tertipsizlik, örgütsüzlük ve dolayısıyle kaçınılmaz başarısızlıktır.

İlk çıkış Ali Suavi'den geldi. Suavi (1), Genç Osmanlıların

---

(1) Ali Suavi, 1838'de Istanbul'da doğdu. Gerekli mektep, medrese tahsili gördü. Bir ara Filibe'de Rüştiye (Orta mektep) öğret-

aktif üyelerinden biriydi. Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) gibi o da, Abdülaziz devrinde Avrupa'ya kaçmıştı. Orada Hürriyetçi neşriyata girişti. Ateşli, ihtiraslı, fakat bir örgüt içinde müşterek ve disiplinli hareket vasıflarından yoksun bir insandı. Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki bozgunlar, Suavi'yi şiddetle etkiledi. Abdülhamit'in sonu geldiğine ve onun basit bir darbe ile tahtından alınabileceğine inandı. Bir teşkilâta da lüzum görmüyordu. Bulgaristan'dan Istanbul'a kaçan göçmenler arasında bazı gözü pek fedailer bulmakla yetindi. Çırağan Sarayı'nı basarak Sultan Murat'ı saraydan almak ve padişahlığını ilân etmekle her işin biteceğini sandı. Ondan önce Ali Suavi'nin, Sultan Murat sarayı ve bilhassa Sultan Murat'ın annesiyle bazı mektuplaşmaları veya haberleşmeleri olduğu anlaşılıyor. Fakat Abdülhamit, sarayında ve bütün kuvvetleriyle yerindeydi. Sultan Murat, Çırağan'da veya götürülüp herhangi bir yerde padişah ilân edilse bile, bu olup bittiye ordu ve devlet teşkilâtının hemen uyması elbette ki beklenemezdi. 20 mayıs 1878' de, Çırağan Sarayı'na baskın şeklinde girildi. Fakat başta Suavi olmak üzere 300 kadar muhacir ve fedainin katıldığı hareket, az sonra bastırıldı. Çırağan'a yetişen Beşiktaş muhafızı ve Abdülhamit'in cahil, fakat sadık bendesi (kulu) Hasan Paşanın elinde, hem Suavi, hem baskıncılardan 22 kişi hayatlarını kaybettiler. Diğerleri tevkif edildiler. Ve adına "Çırağan Vakası" denilen hadise böylece kapandı. Tevkif edilenler Divan-ı Harbe verildiler. Bizde Suavi vakası; belki doğru, fakat yönsüz, dizginsiz, gerçekleri değerlendiremeyen, örgütsüz ve dayanıksız bir ihtirasın, macera şeklinde bir misali olarak tarihimizde kalacaktır.

Suavi'den sonra Abdülhamit'e karşı, diğer bir çıkış teşebbüsü daha oldu. Bu teşebbüsün, Suavi'nin baskına hazırlan-

---

menliği yapmıştı. 1866'da Istanbul'a döndü. Muhbir gazetesinde şiddetli yazılar yazdı. Hareketli bir insandı. Yazıları, konferansları, toplantıları ile dikkati çekiyordu. Padişah tarafından Kastamonu'ya sürüldü. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın yardımıyle Avrupa'ya kaçtı. Orada çeşitli gazeteler çıkardı. Istanbul'a döndükten sonra, bir aralık Galatasaray Sultanisi müdürlüğü yaptı. Son teşebbüsünden önce işinden çıkarılmıştı.

dığı sırada örgütlenmeye başlandığı görülür. Teşebbüsün başında, Skalyeri adında, Mason üstatlarından olduğu anlaşılan, fakat hüviyeti hakkında bugün de çok şey bilinmeyen biri vardır. Skalyeri; Aziz Bey isminde biriyle yakın işbirliği kurar. Hedef, gene Sultan Murat'ın tahta geçirilmesi, Abdülhamit'in tahttan indirilmesidir. Bu gayede Sultan Murat sarayı ile, gene bazı temaslar olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa Nakşibent Kalfa adında bir saray kadını ile, Bekir Efendi adında bir saray kâhyası işin içine alınmışlardı. Böylece ilkel bir örgüt meydana getirilmeye çalışılmıştı. Bu çabalarda, hakikatte kendilerinin haberleri olmadan birtakım ileri gelenlerin ve hatta Avrupa'da bulunan Mithat Paşanın da cemiyete dahilmiş gibi adlarının yayılması, işin esasındaki za'fın ayrı bir belirtisidir. Skalyeri-Aziz Bey grubu, maksatları etrafında bazı taraftarlar kaydetmişlerdir. Bunların örgütlenme çabaları, biraz Genç Osmanlılarınkini andırır. Abdülhamit'i bir suikastle öldürmek ve böylece maksada yaklaşmak da görüşülmüştür. Meselâ Dr. Âsaf Bey adında bir zat, anlaşıldığına göre, bu işi üstüne almıştır. Hulâsa teşkilât, birtakım yollardan Sultan Murat sarayı ile temasa girmeye çalışmıştır. Fakat işin meydana çıkması da bu kanaldan olmuştur. Çünkü Sultan Murat sarayının ikinci kâtibi Hüsnü Bey, sarayda artık pek gizlenemeyen bu temaslardan, hazırlıklardan, 1878 temmuzunda ilgilileri haberdar etmiştir. Aziz Beyin Fatih-Çarşamba'daki evine yapılan bir baskında, toplantı halinde olan komite ileri gelenleri tevkif olunmuşlardır. Ancak bu arada Skalyeri ile Nakşibent Kalfa ve üyelerden Ali Şefkatî Bey kaçmaya muvaffak olmuşlardı. Bunlar daha sonra yurt dışına çıkarak Atina' da yerleştiler. Bunlardan Ali Şefkatî Bey, dikkate değer bir şahsiyettir. Avrupa'daki hürriyet mücadeleleri ile, Genç Osmanlılarla, Genç Türkleri birleştiren tarihî bir zincirin halkası oldu. İleride bu bahsi işleyeceğiz.

Skalyeri hadisesi sanıkları da Çırağan sanıklarıyle birleştirilerek muhakemeleri bir arada görüldü. Mahkeme üç ay kadar sürdü. İki taraf sanıklarından da idama mahkûm olanlar oldu. Fakat idam hükümleri değiştirilerek, suçlu görülenler çe-

şitli cezalarla, çeşitli yerlere kalebent olarak gönderildiler. Skalyeri kaçarken, bu komployа ait evrakı da beraber götürdüğünden ve bunlar üzerinde daha sonra bir yayınlama da yapılmadığından, Sklyeri-Aziz Bey hadisesinin esası ve mahiyeti, henüz bir sır perdesi altındadır. Çünkü meselâ, 1859'daki Kuleli Vakası'nın ve Mithat Paşanın ileride temas edeceğimiz muhakemesinin bütün zabıt ve vesikaları yayınlanmıştır. Ali Suavi vakasının ise, pek de esrar ifade eden tarafı kalmamış olmasına karşılık, Skalyeri-Aziz Bey örgütünün ve olayının, mahkeme safhaları ve zabıtları henüz neşredilmediği için, bu olay hakkında şimdilik e s r a r l ı tabirini kullanmak yerindedir. Ama bu zabıtlar bulunmuştur. Ancak, henüz yayınlanmamıştır.

⁂

MİTHAT PAŞANIN SONU:

Genç Osmanlıları takip eden Genç Türkler neslinin örgütlenme hareketlerine ve İkinci Meşrutiyete çıkan yolun çetin safhalarına geçmeden önce, biraz geride bıraktığımız bir konuya, yani Mithat Paşanın son günlerinin ve akıbetinin hikâyesine dönmeliyiz. Bu konu, bir Kin'in hikâyesi ve büyk bir devlet adamının, nice zulümlerden sonra şehit edilişidir.

Mithat Paşanın, daha Mebusan Meclisinin açılışını dahi görmeden, sadrazamlıktan alınarak yurt dışına sürüldüğünü de daha önce kaydetmiştik. Mithat Paşa, birbirini kovalayan olayları Osmanlı-Rus Savaşının çıkışını ve sonuçlarını, bu arada Mebusan Meclisinin kapatılışını ve Kanun-u Esasî'nin kasaya kilitlenişini, hulâsa Abdülhamit'in sorumsuz bir Mutlakiyat-İstibdat idaresine yönelişini, hep sürgünde izledi. Elbette ıstırap içindeydi. Londra, Paris, Viyana gibi devlet merkezlerinde devleti lehine, elinden gelen çabalarda bulunuyordu.

Fakat Abdülhamit, Mithat Paşanın yabancı ülkelerde gördüğü ilgi ve saygıdan rahatsız oluyordu. O halde onu, gene memlekete çağırmalıydı. Göz altında tutmalıydı. Mithat Paşa da evinden barkından, eşinden evlâdından ayrı geçen bu uzun gurbet hayatından elbette ki memnun değildi. Hulâsa Abdülhamit, Mithat Paşanın Türkiye'ye dönmesine ve Girit adasın-

da yerleşmesine izin verdi. Paşa bundan memnun oldu. 28 eylül 1878'de Girit'e vardı. Ailesi efradı da oraya gönderildiler. Fakat gene rahat kalamadı. 10 aralık 1878'de Suriye ve 4 ağustos 1880'de Aydın (İzmir) valiliklerine tayin edildi. Mithat Paşanın her iki vilâyetteki icraatı, daha önce Tuna ve Bağdat vilâyetlerindeki icraatı gibi çok cepheliydi. Çok verimli oldu. Mektepler, yollar, hastaneler, fabrikalar, vergi ve tahsilâtın ıslahı gibi alanlarda aynı başarıları kazandı.

Fakat Istanbul'da bir şeyler hazırlanıyordu. Birinci Meşrutiyet hareketinin gelişmelerinde, Sultan Aziz'in tahtından indirilmesinde, Sultan Murat'ın tahta çıkarılmasında birer suretle ilgisi olan insanlar, birer birer Istanbul'dan uzaklaştırılıyorlardı. Havada bir şeyler esmekteydi. Mithat Paşa bunları seziyordu. Zaten artık yaşlanıyordu. Yorgundu. Vazifeden affı, bir köşede devlet ve padişaha dua ile meşgul olarak istirahate çekilmesi için müracaatlarda bulundu. Fakat kendisine bu imkân verilmiyordu. Tertiplerin ise arkası çabuk göründü. Mithat Paşaya evvelden beri karşı ve hatta düşman olan insanlar, birer birer karar ve icra mevkilerine getirilmişlerdi. Bir aralık Mithat Paşa için, «Diktatör olacakmış, Cumhuriyet ilân edecekmiş» gibi sözlerle tahrikât yapanlar, şimdi de «Suriye'yi zaptedecekmiş, istiklâl ilân edecekmiş» gibi sözlerle ortalığı bulandırıyorlardı. Aydın valiliğinde de yeni tahrikler yayıldı durdu. Istanbul'da, «Sultan Aziz intihar etmedi, onu tahtından indirenler öldürdüler» sözleri de, hep aynı merkezden ve ısrarlı şekilde yayılıyordu. Sultan Aziz'i tahtından indirenlerin başında ise, elbette ki Mithat Paşa vardı. Hulâsa Mithat Paşanın üstünde kara bulutlar gittikçe koyulaşıyordu.

Padişah bütün tertiplerini almıştı. Bir mahkeme kurulacaktı. Bu mahkemeye, Sultan Aziz'in intihar etmediği, öldürüldüğü davası getirilecekti. Neticede en ağır kararlar alınacaktı. Bu arada Mithat Paşadan da kurtulunmuş olacaktı. Nitekim öyle oldu.

23 mayıs 1881'de ve alınan birtakım tedbirler sonunda Mithat Paşanın İzmir'de tevkifine geçildi. Paşa zaten kuşkudaydı. Paşanın ailesiyle kaldığı hükümet konağı 3 tabur askerle

sarılırken Paşa atik davrandı, konaktan ayrılabildi. Fransız Konsoloshanesine sığındı. Olayın hemen ardından da, İzmir'de bulunan 15 devletin konsolosları, Mithat Paşayı müşterek kefalet altına aldılar.

Sarayın işi güçleşmişti. Fakat Abdülhamit de giriştiği hazırlıklardan dönemezdi. Saray, Fransız hükümetiyle temaslara geçti. Pek çok teminat verdi. Ve keza, Mithat Paşaya da verilen teminatla Paşa, Istanbul'a gitmeye razı oldu. İzzettin vapuruna bindirildi. İsticvaplar daha vapurda başladı. İsticvap heyetinin başında, Adliye Nazırı Cevdet Paşa, yani Mithat Paşanın en barışmaz muhaliflerinden biri vardı (1). Istanbul'da ise Abdülhamit, mahkemesini Yıldız'da kurmuştu. Bu mahkemenin başına, Mithat Paşanın Tuna valiliği zamanında, fena hareketleri sebebiyle vazifesinden atılan ve vilâyetten uzaklaştırılan Süruri Efendi getirildi. Süruri Efendinin, daha Mithat Paşanın Suriye valisiyken onun aleyhinde jurnalları vardı. Mithat Paşanın Suriye'de istiklâl peşinde olduğu yolundaki bu gülünç, karanlık jurnalları, şimdi neşredilmiş bulunmaktadır.

Bu arada ve esası kesinlikle tespit edilemeyen bir rivayeti de burada belirtmek yerinde olur: Mithat Paşanın Fransız Konsoloshanesine sığınmasından sonra saray ve Fransız Sefare-

---

(1) Cevdet Paşa (1812-1905) Tanzimat devrinde yetişen dikkate değer şahsiyetlerden biridir. Asıl gayretini, hukuk ve tarih alanlarında gösterdi. Aynı zamanda devlette önemli vazifeler aldı. Fakat Mithat Paşa mahkemeleri sırasındaki davranışları, karışık ve önyargılara dayanmış görünüyordu.

Cevdet Paşa, Bulgaristan'da Lofça'da doğdu. İlk öğrenimini orada ilerletti. 16 yaşında Istanbul'a geldi. Medreseye girdi. 1844'te, kadılık göreviyle adliye mesleğine başladı. 1853'te 12 ciltlik *Osmanlı Tarihi*'nin ilk cildini yayınladı. Padişaha sundu. Müderrisliğe yükseldi ve saray tarihçiliğine (Vakanüvis) atandı. 1865'te vezir (Paşa) oldu. Çeşitli valiliklerden sonra 1873'te Kabine'ye girdi. Beş defa Adliye Nazırı oldu. Tanzimatın en önemli eseri olan *Mecelle*, yani 16 ciltlik Devlet Kanunlarını hazırladı. Mithat Paşa mahkemesi sırasında adliye nazırıydı. Ve aşırı bir Mithat Paşa aleyhtarlığı ve padişaha kulluk gayreti gösterdi. Bu hal, onun hizmet ve şöhretlerini, çok gölgelemiştir.

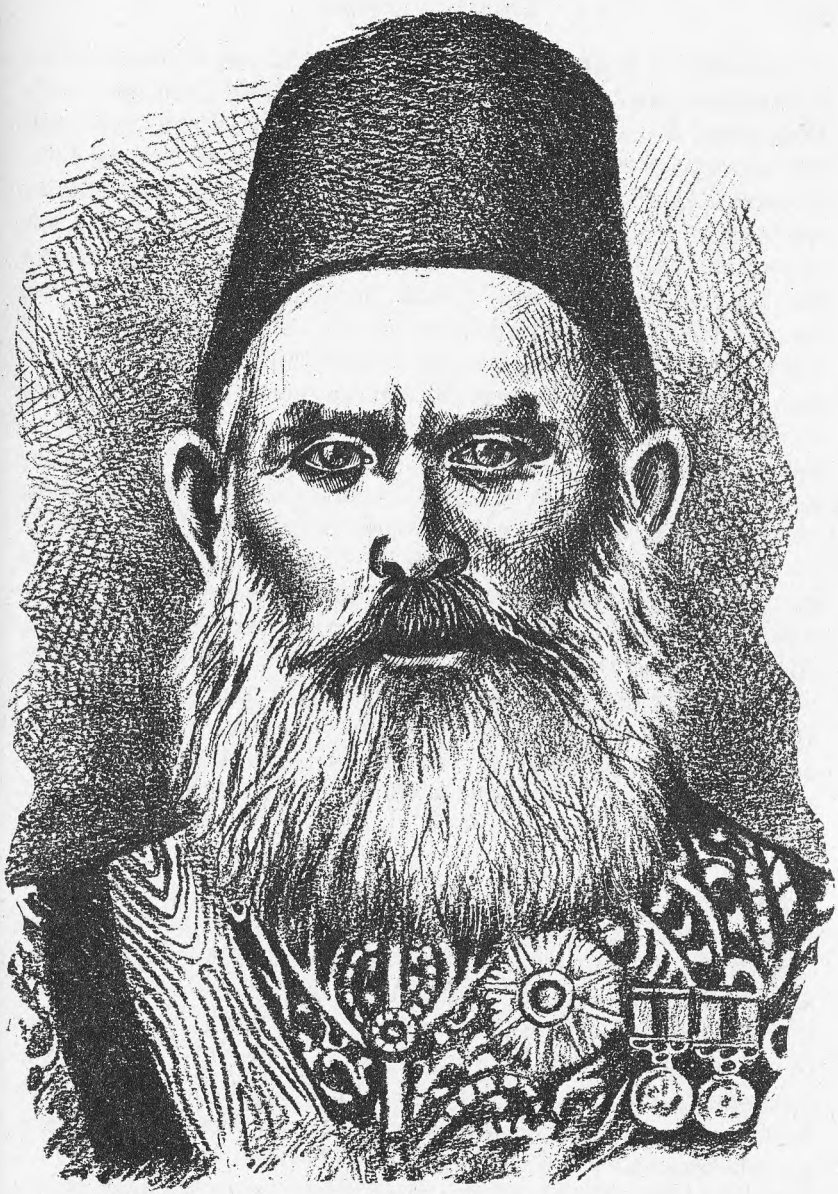

Cevdet Paşa

ti arasında cereyan eden temaslar neticesinde, Fransa'nın bu himayede gevşek davrandığı, çünkü Abdülhamit'le bir taviz esası üzerinde anlaştığı, söylenegelmiştir. Bu taviz; Türkiye'nin Tunus üzerindeki şeklî hükümranlık hakkından Fransa lehine vazgeçmesiydi. Tunus evvelden beri Türkiye'nin bir mümtaz eyaleti sayılırdı. Bir aralık Fransa nüfuzu artar gibi olduysa da, 1871 Fermanı ile Tunus, gene Osmanlı mülkünün bir parçası sayıldı. Ancak Tunus Beyliği, Sadık Paşa ailesine veraset yolu ile intikal edecekti. Fakat Osmanlı-Rus savaşında Türkiye yenilip, Rusya, Avusturya ve İngiltere Türkiye'den topraklar sağlayınca, Fransa da Tunus'a müdahale fırsatları aradı. Nihayet 24 nisan 1881'de, Cezayir sınırlarında bir olay bahanesiyle Tunus'a asker çıkardı. Tunus'un ve Babıâli'nin şiddetli protestolarına, hatta Türkiye'nin Tunus'a harp gemileri göndermek tehditlerine, teşebbüslerine rağmen, orada kaldı. Hatta bir aralık Girit'ten üç zırhlı, Tunus sularına doğru hakikaten yola çıkmıştı. Ama Babıâli, kararsız ve gevşekti. Bunun üzerine Tunus beyi, Türkiye'nin rızası hilâfına, Kasr-ı Said Himaye Antlaşması'nı imzaladı. Buna Türkiye muvafakat etmediği için, Türkiye'nin hükümranlık hakkı hukuken devam ediyor sayılıyordu. Bu mesele, Türkiye ile Fransa arasında askıdaydı. Nitekim Tunuslular, kendilerini gene de Osmanlı tebaası sayıyorlardı. Tunus devlet yıllıklarında, gene mümtaz eyalet olarak gösteriliyordu. İşte bu meselede eskileri sürdüren şudur ki, Abdülhamit, eğer Fransa, Mithat Paşayı himayeden vazgeçer ve onu kendi eliyle Abdülhamit'e teslim etmese bile, konsoloshaneden çıkması ve teslim olması yolunda telkinlerde bulunur veya havayı hazırlarsa, Abdülhamit de bu askıdaki meseleyi kurcalamayacaktı. Ve Tunus'un kaderini Fransa'nın yerleşme akışına bırakacaktı. Zaman içinde Tunus fiilen Fransa idaresine girecekti. Hakikaten de ondan sonra Abdülhamit, Tunus meselesini hiç kurcalamadı. İşi tabiî gelişmelerine bıraktı. Tunus da fiilen Fransızlaştı ve Tunus Beyliği orada, bir gölge müessese olarak, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar kaldı. Son zamanda, bu söylentiyi doğrulayan bazı yayınlar yapılmıştır.

*
* *

Yıldız mahkemesinin safhaları ve teferruatı üzerinde durmayacağız (1). Mahkemenin neticesi şu oldu ki, sanık sayılanlardan başta Mithat Paşa olmak üzere üç paşa idama mahkûm edildiler. Diğer sanıklar, idam ve çeşitli cezalara mahkûm oldular. Temyiz Mahkemesi Cinayet Dairesi, hükümleri tasdik etti. Abdülhamit bazı şekil oyunlarıyle de işi sağlama bağladıktan sonra, idam hükümlerini müebbet hapse çevirdi. Bu üç paşayı, 28 temmuz 1881'de Hicaz'da Taif kalesine gönderdi. Mahkûmlardan Nuri Paşa yolda öldü. Diğer mahkûmlar, yani Mithat ve Damat Mahmut Paşalar ise, her tarafı dökülen harap Taif kışlası bodrumlarında 24 nisan 1884'e kadar, her türlü baskı, hakaret ve ıstırap içinde ağır bir kalebentlik hayatı yaşadılar. O tarihte de Abdülhamit'in emriyle ve Istanbul'dan gönderilen katiller eliyle boğduruldular (2). Abdülhamit'in başka bir suçu olmamış olsaydı dahi, yalnız bu cinayeti, onun ebedî sorumluluğu için yeterdi. Meşrutiyete ihanet etmeyip, onu devam ettirse ve Mithat Paşa gibi değerleri, çağın icapları istikametinde çalışmaya bıraksaydı, Türkiye devrin akışına, belki adım uydurabilirdi (3)...

***

(1) Türk Tarih Kurumu'nun 1967'de neşrettiği *Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* adlı eser, bu mahkemeye ait safhaları, yargı sahnelerini, şahadetleri, hüküm ve belgeleri, bütün ayrıntılarıyle vermektedir.

(2) Mithat Paşnın Istanbul'dan ayrıldıktan sonra ve ölüm gününe kadar hayatının hikâyesi, onun el altından kaçırdığı mektuplar ve diğer incelemelerle oğlu Ali Haydar Mithat tarafından *Tebsere-i İbret* adı altında neşredilmiştir. Bu iki ciltte en son gecenin başlangıcı bile tasvir edilir. Mithat Paşanın ve Mahmut Paşanın ölümüne fiilen katılan katil subay ve askerlerin adları da, keza sonradan derlenmiş ve bu eserde verilmiştir.

Halbuki Abdülhamit, tahttan indirildikten sonra ve Beylerbeyi Sarayı'nda geçen günlerinde, doktoru Atıf Hüseyin Beye hatıralarını naklederken, Mithat Paşanın ölümünden, âdeta malumatı yokmuş gibi konuşur. Ama belgeler, onun bu sözlerini doğrulamaz.

(3) XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk safhasında kalkınan Japonya ve Rusya gibi ülkelerde kapitülasyonların olmamasını, onların lehine bir faktör olarak saysak bile, Mithat Paşa-

YENİLGİDEN SONRASI VE GENEL SOYSUZLAŞMA:

Berlin Antlaşması, imparatorluğun sınırlarında ve bünyesinde yaptığı kesin ameliyelere rağmen, dertleri ve hasta gelişmeleri ortadan kaldırmıyordu. Şartlar, yeni davalar istikametinde gelişiyordu. Yeni problemler doğuyordu. Ve bu problemler, günün meseleleri değildi. Bunlar, imparatorluğun bünyesinde işleyen çıbanlardı. İmparatorluğun kanını gittikçe sulandıran veya durgunlaştıran, onun hayatiyetini eriten hallerdi. Bunlar, devlet yapısını gittikçe kağşatan ve çökerten şifa bulmaz illetler gibi, için için kökleşip duruyordu. Bu şartlar ise; elbette ki yeni olaylar, yeni krizler doğuracaktı.

Abdülhamit bunlarla başa çıkabilecek miydi? Abdülhamit onlara çareler arayacak, tedbirler düşünecek bir hükümdar mıydı? Elbette değil! O, Yıldız tepesinde sarayına kapanmak, etrafını kale duvarlarıyle çevirmek, etrafına, mesele çıkaracak, yahut meselelere karşı tedbirler ileri sürecek insanlar yerine, sessiz sedasız, her emre evet diyen, korkak, değersiz, hareketsiz robotlar, kapıkulları yaratmak gayretleri içindeydi. Gerçeklere karşı başını kuma gömen, çöküntüleri görmemek yollarını arayan, vehimli, şüpheci, ruh sağlığından yoksun, oyalayıcı, idare-i maslahatçı bir hükümdar olmak yolunu tutmuştu. Her gün biraz daha baskıya kaçıyordu. Bu şartların padişaha karşı er geç tepkiler ve direnişler yaratması elbette kaçınılmaz bir netice olacaktı. Ama bu direnişin örgütlenmesi bahsine geçmeden önce, gidişata kısaca göz atmakta fayda olsa gerektir:

Büyük bir yenilgi yaşanmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Berlin Antlaşması'na varmıştı. Ama toprak kayıpları, Berlin Antlaşması'nın sınırladığı yerlerde kalmadı. Kıbrıs'la ye-

---

nın vazife aldığı vilâyetlerdeki başarıları, hatta bu şartlar içinde dahi bazı şeyler yapılabileceğini gösterir. Kaldı ki bu türlü kudretli devlet adamlarının tedbir ve basiretleriyle, kapitülasyonların bile ıslah edilebileceği, haklı olarak düşünülür. Halbuki Abdülhamit idaresi, 1908 Genç Türkler devrine, Türkiye'yi tam bir canlı cenaze halinde bıraktı.

tinmeyen İngiltere, 20 mayıs 1882'de İskenderiye'ye filolarını göndermiş,' Mısır'a asker çıkarmıştı. O yılın temmuz, ağustos ayları içinde gelişen müdahale hareketlerinden sonra Mısır, fiilen İngiliz işgali altına girmiş, devletten kopmuş, gitmişti. Berlin Antlaşması'nın, imparatorluğun yapısında uyandırdığı hareketler de geniş oldu. Çünkü, Berlin Muahedesi, Balkanlarda millî hareketlerin, *zafer* kazandığı ilk *milletlerarası* vesikadır. Bu hamle muzaffer olunca, bundan cesaret alan ve isteklerinin henüz sonuna varmayan millî toplumların, nihaî gaye uğrunda mücadelelerini daha da şiddetlendirmeleri tabiîydi. Nitekim Berlin Antlaşması'ndan sonra Balkanlarda millî cereyanlar daha geniş şekiller aldı. Hatta 1908 ihtilâli, bu çatışmaların gittikçe aldığı sertliğin bir eseridir diyebiliriz. Bütün bu sertleşmelere ve bu arada, Makedonya'da millî sloganlarla hareket eden komitelerin ve bilhassa Makedonya komitesinin faaliyetlerine, ileride geniş ölçüde göz atacağız.

Bundan başka Berlin Antlaşması, Türkiye'de bir de Ermeni meselesi doğurdu. Ve o zaman sahneye konulan bu mesele, gene daha ileride değineceğimiz gelişme safhaları ile, Osmanlı imparatorluğu son devrinin, belli başlı meselelerinden biri oldu. Bu Ermeni meselesinin, nerede başlayıp nerede bittiği de pek belli değildi. Neresi Ermenistan'dı? Tek bir defa nüfus sayımı yapılmamış bu ülkenin neresinde, ne kadar Ermeni vardı, bunlar ne isteyeceklerdi? Bunlar bilinmiyordu. Ama Ermeni davasının sözcüleri, savunucuları, içeride ve dışarıda artık türemişlerdi. Hele, Kafkas Ermenileri üzerinde çeşitli baskı tedbirleri yürüten Rusya, Türkiye'deki Ermenilerin şefkatli koruyucusu tavrını takınmıştı. İngiltere de daha az koruyucu değildi. Halbuki 1878'e kadar Türkiye'de bir Ermeni meselesi yoktu. Askere alınmadıkları ve köylerde istikrarlı bir ziraat düzeni kurdukları, şehirlerde sanayii ve ticareti ellerinde bulundurdukları için, memleketin müreffeh cemaati Ermenilerdi. Dinlerine bir müdahale yoktu. Ermenilerden yüksek memurlar, vezirler yetişmişti. Fakat Rus orduları, Istanbul kapısına gelince, Ermeni Patriği, Rus Başkumandanının karargâhına ko-

şarak, ortaya birtakım istekleri attı (1). Böylece bu mesele, Ayastafanos Muahedesi'nin 16. ve Berlin Muahedesi'nin 61. maddesinde yer aldı. Ondan sonra Türkiye'de bir Ermeni meselesi daima mevcut oldu. Arada kanlı sahneler yaşandı. İleride bu bahis üzerinde ayrıca duracağız.

*
* *

Akdeniz'de Girit adası da rahat değildi. Yunanistan'ın Girit'i ilhak teşebbüsleri, Abdülhamit'in bütün saltanatı boyunca devam etti ve bu, devamlı bir gaile oldu. Zaten Yunanistan'la arada bir türlü düzelemeyen münasebetler, nihayet 1897'de, iki devlet arasında bir muharebeye (Yunan Muharebesi) varacaktı. Bazı buhranlı safhalara rağmen muharebe, Osmanlıların galibiyetiyle bitecektir. Ama neticede, gene Yunanistan faydalanacak, Türk topraklarından Yunanistan'a Epir'de bazı parçalar verilecekti. Girit ihtilâfı, Yunanistan'ın ihtirasını besleyecek bir şekle bağlanacaktı.

Bulgaristan'da da sükûnet yoktu. Daha 1885'te gizli bir komite, Türkiye'nin şeklî hâkimiyeti altında sayılan Güney Bulgaristan'da ihtilâller hazırlanması için kararlar almıştı. Hedef, evvelâ Kuzey ve Güney Bulgaristan'ın bir tek devlet halinde birleştirilmesi ve sonra tam istiklâldi. Böylece, 16 eylül 1885'te, Filibe civarında ihtilâl patlak verdi. Kuzey ve Güney Bulgaristan'ın birliği ilân edildi. Rusya sefaret ve konsoloslukları hep hareket halindeydiler. Hükümetin her türlü tedbir ve müdahalelerine engel oluyorlardı. Bu böyle olunca da, merkezin Bulgaristan üzerinde, hemen hiç bir etkisi kalmadı. İş bununla da bitmiyordu. Bulgar milliyetçilerinin gözü, aynı zamanda Osmanlı Makedonyasındaydı. Nitekim daha sonra ve daha ileride bahsedeceğimiz Makedonya İhtilâl Komitesi, 1908 Genç Türkler İhtilâli'ne kadar Makedonya'yı, kan içinde kastı, kavurdu. Bu mücadeleler, 1908 ihtilâlini yapan Türk kurmay ve

(1) Bu mesele hakkında: Georges Salles: *Les Questions d'Orient*. - Sadi Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, 1967, Ankara. - *Ermeni Komitelerinin Amâl-i İhtilâliyeleri*, 1916. (Resmî yayın). vb. - Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 1953, Istanbul.

subayları için de bir ihtilâl mektebi olmuş gibidir. Hulâsa Rus, Sırp, Ulah komiteleri de hep faaliyetteydiler. Arnavutluk ise, hiç rahat değildi. (1).

İmparatorluğun, Afrika'da Trablus kısmına gelince, orada adına devlet teşkilâtı denebilecek bir idare, yollar, bayındırlık eserleri ve saire zaten yoktu. Burasını Abdülhamit, bir sürgün yeri olarak kullandı. Yemen'de ise isyanların ardı arası hiç bir zaman kesilmedi. Suriye'de Havran ve Dürzî isyanları da fasılasız denecek şekilde devam etti. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt beyleri ve şeyhleri, müstakil hükümdarlar gibi yaşıyorlardı. Başlıcaları: 1806 Babanzade, 1813 Abbas Mirza, 1828 Muşlu Emin Paşa, 1832 Mir Mahmut, 1842 Bedirhan, 1855 Yezdan Şir, 1880 Mehrili Abdullah olmak üzere eskiden beri sürüp gidiyordu. Ortada bir Anadolu kalıyordu. Ama orada, devlet değil, eşraf ve eşkıya hâkimdi...

Abdülhamit saltanatında mülkün manzarası buydu.

*
* *

SARAYA VE PADİŞAHA GELİNCE?

Daha 1881'de Mithat Paşa Taif'e sürülmeden önce, son Genç Osmanlılar da birer suretle uzaklaştırılmışlardı. Şimdi sarayın çevresini, gölge, haysiyetsiz, müzevir bir halka sarıyordu. Bu çevrede haysiyet ve şahsiyet sahibi olanların da, hizmetlerini gereği gibi görmelerine, zaten imkân bırakılmıyordu. Padişahın vehmi her gün biraz daha tahrik ediliyordu. Abdülhamit artık, devamlı korku ve şüphe içindeydi. Saltanatını her ne pahasına olursa olsun sürdürmekten ve gününü gün etmekten başka bir şey düşünmüyordu.

Bu şartların er geç daha başka dertlere, kayıplara da yol açacağı tabiîydi. Memleketin hızla bir çöküntüye doğru gittiği gizlenemezdi. Saray çevresinde, jurnalcılık, hafiyelik, iftira, gelirli sanatlar haline getirilmişti. Padişaha yapılacak ihbarlarda mantık ve doğruluk şart değildi. İnsan aklının alma-

(1) Süleyman Külçe: *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk.*

N o t : Osmanlı Meclisi'nde Arnavutluk mebuslarından Basri Beyin Fransızca yazılan *Arnavutluk* eserini ayrıca ve önemle işaret etmeliyiz.

yacağı, kargaların güleceği ihbarlar bile padişah için makbuldü ve mükâfatını görüyordu.

Yabancı bir şirket olan tütün rejisi, memlekette jandarma şeklinde silâhlı kolcular besliyordu. Silâhlı müsademeler yapıyordu. Ordunun, donanmanın çürümeye terk olunması, memleket içinde mahallî, millî ihtilâflar ve hepsinin üstünde yolsuzluk, eşkıyalık, soygunculuk, eşraf saltanatı ve tefecilik almış yürümüştü. Zenginleri, Istanbul efendilerini, ağa çocuklarını koruyup askere almayan, kimsesizleri toplayan ve çoğunu geri getirmeyen bir askerlik sistemi, ıstıraplarını memleketin üstüne yayıyordu. Bunların karşısında saray, her gün biraz daha memleketten kopuyordu. Her gün biraz daha kendi içine kapanıyordu. Hem korkan, hem korku saçan bir heyulâ haline geliyordu. Zaten padişah, memleket namına, sarayın penceresinden görünen ufuklar dışında hiç bir yer görmüş değildi.

Sonra, pek mektebi, kitabı olmayan memlekette, bir de kitaplar yasaklanması başlamıştı. Namık Kemal'in, Ziya Paşanın eserleri, hatta Abdülhamit'in sadık bir kulu olan Ahmet Vefik Paşanın tarihleri ile, gene bir kul olan Cevdet Paşanın *Peygamberler Tarihi (Kısas-ı Enbiya)*, Peygamberin menakibini veya dinî telkinleri ihtiva eden *Muhammediye, Ahmediye* eserleri bile yasak ediliyordu. Kâtip Çelebi'nin *Mizan-ül Hak* isimli eseri, hatta Abdülhamit'in emri ile Ahmet Mithat Efendiye yazdırılan *Üss-ü İnkılâp* isimli eser, Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşanın *Akvâm-ül Mesâlik* isimli eseri, Abdülhak Hamit'in, Selim Sabit Efendinin kitapları ve daha niceleri de yasak kitaplar arasına giriyordu. Mekteplerde okutulacak Osmanlı Tarihi, padişahların tahta çıkışları, ölümleri ve zamanlarındaki en büyük muharebelere birkaç satırdan başka yer ayırmayan birer özet (fezleke) haline getirilmişti. Padişahın sadık bir kulu olan Cevdet Paşanın *Büyük Tarihi* bile mekteplere bırakılmıyordu. Asker ve sivil mekteplere, ders kitapları dışında kitap sokmak yasaktı. Birçok kelimelerin de söylenmesi, konuşulması yasak edilmişti.

Hanedan, gittikçe hayatiyetini kaybediyordu. Daha Yavuz Sultan Selim'den beri saraya Türk kadınları sokulmazdı. Pa-

dişah ve şehzadeler, çoğu İslav olmak üzere yabancı kan taşıyan devşirme kadınlardan gelmişlerdi. Bu ganimet ve istilâ yolları kapanınca, sarayların kapıları bu sefer de, Çerkes, Gürcü cariyelere açıldı. Bunların okutulmaları istenmediği, şehzadelere verilen tahsil ise, birtakım saray imamlarının üstünkörü hocalıklarından ibaret kaldığı için, saray halkı ve hanedan, koyu bir yetersizlik içinde yaşıyorlardı. Abdülhamit, bu sarayların ve şehzade konaklarının kapılarını da dışarıya kapatmıştı. Şehzadeler dört duvar arasına hapsedildiği için, bu saraylar halkının memleket ve dünya gidişi hakkında, bilgileri yoktu. Bilgisizlik sınırsızdı. Düşünmeli ki Abdülhamit, kendi kardeşi olan Sultan Murat'ı, uzun hastalık yıllarında bir defa bile aramamıştı. Gene kardeşi ve veliahdı olan Sultan Reşat'ın, tam 19 yıl yüzünü görmemişti (1). Böyle bir idare ve gidişattan ne beklenebilirdi. Memleketin bin bir çile ve sıkıntı içinde yaşayan, Harp Okulu'nda, Kurmay Okulu'nda, Tıp, Mülkiye gibi mekteplerinde yetişen ve sonra perişan Anadolu ve Rumeli ile diğer Osmanlı ülkelerinin yürekler acısı sefaletleri içinde pişen, yetişen halk çocukları, elbette ki bir gün bu kof, bu *korkuluk* heyulâyı yıkacaklardı. Bütün hata ve sevabı ile iktidarı, er geç kendi ellerine alacaklardı.

İmparatorluğun sınırları ise, her an tehdit ve tehlike altındaydı.

*
* *

GEOPOLİTİK ZORLAYACAKTI!

Bu gidiş, elbette ki birtakım karşı hareketleri davet edecekti. Çünkü her baskı, kuvvet demek değildir. Tutucu baskı ve zulüm; aczin ve dünyanın gidişine ayak uydurmamanın alâmetidir. Abdülhamit nizamında da, dünyanın gidişini görmemek isteyen bir idareye karşı, devletin yuvarlandığı uçurumu gören veya görmeye çalışan insanların tepkileri, örgütlenme çabaları, elbette olacaktı. Memlekette; zekâları oynak, muhayyileleri renkli, ihtirasları sınırsız ve aktif hayatlarının eşiğin-

(1) Mabeyin başkâtibi Fuat Beyin (Genel Sekreter) hatıralarından.

de bulunan genç insanlar vardı. Bilgi ve dünya görüşü açısından yetişmeleri yetersiz olsa da, yüksek okullarda veya ordu saflarında bunlardan, yüzlercesi, binlercesi, er geç bir çıkış yolu arayacaklardı. Bu gelişmeleri önlemeye, hiç bir kudretin gücü yetmezdi. Çünkü Osmanlı imparatorluğu, bir Hindistan maharacalığı değildi. Osmanlı imparatorluğunun geopolitiği, bir Hindistan maharacalığının, dünyadan tecrit edilmiş ufukları içinde uyuşmuş, bir coğrafya ve tarih kalıntısına benzemezdi.

Bu imparatorluğun; dünyanın en çelişmeli bölgesinde, üç kıtanın birleştiği yerde ve üzerinde çağımızın en büyük çatışmaları esip duran, bambaşka bir geopolitik durumu vardı. Yani bizzat geopolitik, bu ülkede birtakım reaksiyonları bir gün harekete getirecekti.

Çünkü bu durum, eğer ülkenin insanlarından bir direniş hamlesi gelmezse, ya devlet tarih sahnesinden büsbütün silinecekti. Yahut da yeni yetişen, gidişattan memnun olmayan, pusuda bekleyen ve bir gün kuvvetlerini derlemek kudretini gösterecek bir genç nesil er geç, başlarındaki gafil sultana ve memleketin karanlık gidişatına:

«— *Dur!*»

demek cesaret ve kabiliyetini göstereceklerdi.

Bu reaksiyonların ruhî gelişmelerini direnişlerin örgütlenmesini bir gün öncülerini, silâhşorlarını, kahramanlarını bulmasının hikâyesini, ileride yeteri kadar işleyeceğiz. O zaman görülecektir ki, sahneye atılanların sayısı veya örgütlenmelerin gücü değilse bile, bizzat padişahın yarattığı şartlar ve çöküntüler, bir gün böyle bir ayaklanma karşısında, padişahı ve sarayı yenecektir. Tek hedef olan Meşrutiyet ilân edilecektir. Yani, 1860'lardan başlayıp, 1876-1878 arasında ilk meyvesini veren, fakat sonra gene padişahın bir oyunu ile sahneden silinen Meşrutiyet Nizamı, memlekette yeniden bayrağını dikecektir.

Gerçi arada çok şeyler kaybolmuş, çok fırsatlar kaçırılmış olacaktı. Hatta İkinci Meşrutiyetin yaşama şansı da, daha doğarken bile karışık, karanlık, ümitsiz görünecekti. Çünkü bizden ayrılan devletler, nizamlarını bizden daha iyi ve güçlü

olarak kurmuş olacaklardı. Rumeli'de yürüttükleri millî mücadeleler, artık desteklerini ve hedeflerini bulacaklardı. İmparatorluk ise, çağın hâkim şartlarının dışında, âciz ve kudretsiz bir hale gelmiş bulunacaktı.

Kısacası, ne sosyal şartlar, ne ekonomik şartlar, ne idare nizamı bakımından dünyaya ayak uyduramayan bu ülkeyi, hatta Meşrutiyet nizamı bile, belki de kurtaramayacaktı.

Ama ne var ki, yeni ve mücahit neslin de kendi tarihî vazifesini yapması, bütün menfî şartlara rağmen, vücudunu ve canını siper ederek bir şeyler kurtarmaya çalışması şarttı. Bu da, imparatorluğun içinde bulunduğu geopolitik şartların bu zorunluğuydu.

***

Yakın tarihimizde Abdülhamit'in yerini ve etkilerini mütalâa ederken, onu yalnız saltanatı süresince değil, bu saltanatın devlet yapısında yarattığı zaafların daha sonraki etkileri ile de ele almak lâzımdır. Bu zaafların ve çöküntülerin çeşitli alanlarda ve meselâ ordu, donanma gibi temel dayanaklardaki tesir ve neticelerini ileride göreceğiz. Ekonomi sahasında ise imparatorluğun yarı sömürge haline gelişi, Abdülhamit'in saltanatı devresinde tamamlanır. Kapitülasyonlara; ecnebi imtiyazları eklenir. İnşa, eğitim ve kültür işleri ise, ancak 1878 Berlin Muahedesi'nden sonra millî hüviyetlerine kavuşan komşu Balkan devletlerine bakarak bile, yüz kızartıcı derecede yetersizdir.

Hulâsa 1876-1908 arası, yani İkinci Abdülhamit saltanatı yakın tarihimizde çok daha önce başlayan çöküntünün en hızlı, en etkili merhalesini teşkil eder. İkinci Meşrutiyetin iflâsında, II. Abdülhamit'ten devralınan bu mirasın, bünyesini kemiren hastalığın etkisini tekrarlamalıyız. Gerçi, İkinci Meşrutiyetin genç nesli, bu bünyeyi kurtarmak için çırpınacaktır. Bir gün gelecek ve yaşları otuzun etrafında birtakım genç generaller, Abdülhamit ve adamlarının, adları anılınca bile titredikleri Düvel-i Muazzama'nın, yani dünyanın büyük devletlerinin ordularını, nice defalar yeneceklerdir. Meselâ Çanakkale cephesinde bu orduların askerleri, arada birkaç metreye inen

mesafeyi dahi aşamayarak, askerleri, donanmaları ile kaçıp gideceklerdir.

*
* *

Ama ne çare ki, imparatorluk devri de artık geçmişti. Bir taraftan milliyetçilik, diğer taraftan halkçılık ve hatta sosyalizm çağı, artık çanlarını çalacktı. Birinci Dünya Harbi sonunda Avrupa imparatorlukları, bütün sömürge ve yarı sömürgeleriyle, tasfiye edilip gideceklerdi.

Ve elbette ki Osmanlı imparatorluğunun da ömrü, artık sona ermiş olacaktı. Yeni nesiller, yeni akımlar, yeni müesseseler, tarih sahnesine çıkacaklardı. Birinci Dünya Harbi'nin potasında pişecek genç ve önder insanlar, bu defa Osmanlı devleti, yani kâğıt üzerindeki bir imparatorluk için değil, Türk milletinin halâs ve istiklâli için kanlarını dökeçeklerdi. Türk vatanının yeni tarihin, kendi kanları ve alın terleri ile yazacaklardı.

Ama bizim bu safhaya gelmemize, daha çok zaman var. Biz şimdi gene, kendi konumuza ve bıraktığımız yere dönelim. Bu konu, Abdülhamit devri ve onun, çöküş problemleridir. O halde gene bıraktığımız yerden başlayalım. Ve evvelâ II. Abdülhamit'i, biraz yakından tanıyalım. Onun, yakın tarihimizdeki yerini, onun gerçek hüviyeti ve kişiliğiyle tayin etmeye çalışalım. Çünkü buna, hele günümüzde lüzum vardır. Bir ulu hakan karşısında mıyız? Yoksa, karşımızda tarihin, en büyük suçlusu mu vardır? Bunu artık bilmeliyiz!..

İkinci Abdülhamit Kimdir?

İki tane Abdülhamit var. Bunun biri; hayatının karanlık muhasebesi 10 şubat 1918'de kapanan, hayata gözlerini yuman, Sultan İkinci Abdülhamit'tir.

Bir de, bir başka İkinci Abdülhamit var: Birtakım insanların, birtakım hayal oyunlarıyle şimdi yaratmak istedikleri, fakat gerçeklerle tek ilgisi olmayan bir masal adamı! Bir ulu padişah!..

Ama bizim bu eserde konumuz, bir hayal oyunu değildir. Bizim burada işimiz, İkinci Abdülhamit'i ve devrini, gerçek hatları ve gerçek karakteristikleri ile işlemeye çalışmaktır. Biz de öyle yapacağız...

III

HAYAL KIRIKLIĞI :

Sultan Aziz, Tanzimatın ruhundan uzaklaşması ve idarede soysuzlaşma yüzünden tahtından indirilmişti. Oğlu tarafından neşredilen hatıralarında Mithat Paşa da (1) Tanzimat sözlerinin ve şahsiyetlerinin, Sultan Aziz zamanında ortadan silindiğini anlatır. Bu hal ülkede, Mithat Paşanın sürdürmeye çalıştığı Tanzimatçı hareketler için de böyle oldu. Meselâ «Vilâyetler Nizamnamesi önemli bir hareketti. Bu nizamnameye göre, vilâyetlerde idare meclisleri kurulacaktı. Bu meclislerin üyeleri halk tarafından seçilecekti. Vilâyet merkezlerinde her yıl, halkın vekillerinden meydana gelen ve bir nevi Meclisi Mebusan şeklinde işleyen umumî meclisler kurulacaktı. Fazla olarak da, Istanbul'daki Devlet Şûrası'na bu meclislerden temsilciler gönderilecekti. Böylece Devlet Şûrası, gelecekteki parlâmentonun bir nevi çekirdeği şeklini alacaktı. Fakat Abdülaziz, bu tasarının gerçekleşmesine de yanaşmadı. Çünkü Abdülaziz, padişahın iradesinde «emir ve nehyinde müstakil olmasını, hilâfet ve saltanatın şartlarından sayıyordu.»

Abdülaziz'den sonra ve Meşrutiyeti kuracağı kaydı ile saltanata getirilen Beşinci Sultan Murat'ın, kısa zamanda şuurunu kaybetmesi ise, daha önce de kaydettiğimiz gibi, tarihimizin akışında bir şanssızlık oldu. Ve bu şanssızlık, hareketin başında olanlarda haklı olarak hayal kırıklığı yarattı.

II. Abdülhamit'in saltanatı ise, Meşrutiyet ideali ve devletin yeni bir nizama götürülmesi bakımından, tam bir ihanet devri oldu.

İlk darbe, Mithat Paşanın yurt dışına sürülmesiyle başlamıştı. İkinci darbe, bir süre için açılan Mebusan Meclisinin,

---

(1) Mithat Paşa: *Tebsere-i İbret ve Mirât-ı Hayret*, (2 cilt).

kısa bir zaman sonra ve kendi devrinde bir daha açılmamak üzere kapanmasıyle meydana getirildi. Nihayet 9 mayıs 1884 gecesi Mithat Paşanın Hicaz'da Taif zindanında boğduruluşu, bu darbelerin son safhasını teşkil etti. Mithat Paşanın öldürülüşü, yalnız onun hayatına son verilmekle kalmadı. Bu cinayet; Mithat Paşanın önder olduğu Meşrutiyet, yenileşme, çağın akışına adım uydurma umut ve gayretinin de sonu ve yenilgisi oldu.

Böylece Abdülhamit, artık dönülmesi mümkün olmayan bir yola girdi. İstibdat ve kayıtsız şartsız Mutlakiyet yoluna. Hulâsa Abdülhamit'in saltanatı; cahil, çağın akışından habersiz, dünya görüşünden yoksun ve ruhen hasta bir adamın, ta 1908 ihtilâline kadar, Osmanlı imparatorluğunun idaresine kayıtsız şartsız ve sorumsuz el koyuşunun hikâyesidir.

Ordunun ve donanmanın çöküşü, idarenin soysuzlaşması ve imparatorluğun meskûn topraklarının yarısının kaybı, malî iflâs ve diğer acı gerçekler, Abdülhamit istibdadının aşağıda vereceğimiz hikâyesinin, ancak bazı halkalarıdır.

⁂

İKİNCİ ABDÜLHAMİT KİMDİR?

II. Abdülhamit, Sultan Abdülmecit'in (saltanatı 1839-1861) ikinci oğlu olarak, 21 eylül 1842'de dünyaya geldi. Küçük yaşta annesini kaybetti. Kayıtlar ve rivayetler, babasının kendisini pek sevmediği merkezindedir. Kardeşlerinden ve diğer şehzadelerden ayrı yaşamasını seven, kapalı, içine dönük, içinden pazarlıklı, fakat tutumlu bir tip olarak tasvir edilir. Sefih değildi. Avcılık, bahçe ve el işleri, gençliğinin zevkleriydi. Şehzadeliğinde, padişah olmak ihtimali uzak görünüyordu. Çünkü Sultan Aziz sıhhatliydi. Ondan sonra veliaht Murat Efendi gelecekti. Murat Efendi ise hem genç, hem çevresinde itimat uyandıran, oldukça aydın, uyanık bir insandı.

Abdülhamit padişah olduğu zaman, 33 yaşındaydı. 34 üncü padişah sayılır. Ve padişahlığı 33 sene, 11 ay, 11 gün sürdü. Bu saltanat süresinin denilebilir ki tamamı, Abdülhamit'in şahsına, mizacına bağlı olarak geçti. Abdülhamit, kendi devrine,

kendi damgasını vuran ve son imparatorluğun, hazin kaderini tayin eden adamdır. Bu kader, hakikaten kötü ve çökertici oldu. Bu neticede, onun ruh yapısı ve kendisinin de hâkim olamadığı karışık, vesveseli kompleksleri, gidişata etkisi olan önemli faktörler olarak görülür.

Tahsili, bütün saray çocuklarının ve şehzadelerinin tahsili gibidir. Şehzadeler mektebe gönderilmedikleri ve sarayda, çoğu sarıklı özel muallimlerden ders aldıkları için, Abdülhamit de o yolu izledi. Saraylarda öğrenim, şöyle böyle başlar ve belirli bir programa bağlanmadan, gene gelişigüzel biterdi. Dersler malumdu: Osmanlıca, Arapça, Farsça, Fransızca, biraz tarih, biraz musiki. Osmanlılarda tahsil için Arapça ve Farsça temel dersler sayılırdı. Bu dersler, Arapça ve Farsçayı öğrenip konuşmak için değildi. Osmanlıca, zaten Türkçe-Arapça-Farsça gibi üç dilin kelime ve kaidelerinden kurulmuş olduğu için, bu dilleri öğrenmek şarttı. Fakat hiç bir şehzadenin, hatta Osmanlıcayı bile tam olarak öğrenemediği düşünülürse, Abdülhamit'in de tahsilindeki derme çatmalığa şaşmamak icap eder. Meselâ, Osmanlı Tarihi derslerini aldığı Lütfi Efendi, sarayın Vakanüvis'i, yani hanedanın doğum, ölümleri ile başlıca vukuatı kaydedici resmî memuruydu. Tarih konusunda öğrettikleri nihayet, Osmanlı padişahlarının yüzeyden hikâyelerine dayanıyordu. Abdülhamit'in bu dersler dışında ve kendini yetiştirmek için kitaplar okuduğuna dair kayıtlar yoktur. Çünkü padişahlığında ve sarayında gösterişli kitaplıklar kurmasına rağmen, büyük merakı, polis ve cinayet romanlarınaydı. Bunları tercüme eden, hazırlayan özel memurlar vardı. Hulâsa Abdülhamit, ülkesinin davalarının derinine inecek ve çağının akışını takip edebilecek genel kültürün en basit dayanaklarından yoksun olarak yetişti. Öyle yaşadı ve öyle öldü (1).

(1) Abdülhamit'in yetişmesindeki yetersizlik, bilgi noksanı, onun hayatı boyunca devam etti. Meselâ, gençliğinde ve Sultan Aziz' le ziyaret ettikleri Üçüncü Napolyon'dan, «Napolyon Bonapart» ve öldürüldüğünü duyduğu Meksika İmparatoru Maksimilyen'den ise «Brezilya İmparatoru» diye bahsederdi. Tahttan indirildikten sonra ve ölümüne kadar ona bakan doktoru Atıf Hüseyin Bey, bunları hatıralarında nakleder. (Bu hatıralar, Türk Tarih Kurumu'ndadır).

Kaldı ki bunda, Osmanlı padişahının saraylarda ve kapalı duvarlar arasında kapanışı, dış âlemle hiç münasebetleri olmayışı ayrıca müessirdi. Abdülaziz zamanında az çok müsaade edilebilen ava gitmek veya şehzadelerin birbirlerini ziyaret imkânları da, Abdülhamit zamanında yasaklandı. Hanedan azası; kapalı saray duvarları arkasında, hadım ağaları ile, gene saraylarda mahpus hayatı yaşayan kadınlar arasında, cahil, görgüsüz, arkadaşsız bir ömür sürmeye mecbur bırakıldılar. Bu cümleden olarak meselâ Abdülhamit, kendisinden sonra tahta geçecek olan Reşat Efendinin (Sultan Reşat) tam 19 yıl, yüzünü dahi görmemişti. Reşat Efendi bu yılları arasında, mahpus gibi geçirdi. Aynı mahpusluk hali, Sultan Aziz zamanında, veliaht Murat Efendi için de uygulanmıştı. Böylece Murat ve Reşat Efendiler, daha o safhada kendilerini içkiye verdiler. Saray hayatı, hakikaten sıkıcı, manasız ve bunaltıcıydı.

Meselâ Murat Efendi, saray-harem hayatını şöyle anlatır:

«Haremde her zaman yaşadığım ye'si, hüznü ve duyduğum nefreti tarif etsem inanmazsınız. Kadınlar arasında, son derece cehalet hüküm sürüyordu. Haremde geçirdiğim zamanlar, benim için bir azaptı. Fikir öldürücü bir boşluk, yorgunluktu...»

Abdülhamit, Sultan Aziz zamanında ve saltanat nöbeti kendisine çok uzak göründüğü için köşklerinde nispeten serbest bırakılmak ve ava da gidebilmekle beraber, bu köşklerde ve saraylarda teneffüs edilen hava, gene aynı havaydı. Memleketten kopmuşluk, halktan uzaklık, dış âleme kapalılık ve hele dünyanın gidişi hakkındaki derin bilgisizlik, aynı suretle Abdülhamit için de hükmünü yürüttü. Hocalarından, şekilden ibaret okuyup yazma dersleri dışında bir şey öğrenmesine, zaten hem imkân, hem izin yoktu. Hele kitapsızlık, bütün bu boğucu ve istidatları körletici şartları tamamlayan ayrı bir etkendi. Padişah, padişahlığına hazırlanamıyordu. Hem dünyanın, hem kendi milletinin, hatta kendi hanedanının dışında yaşıyor, havasız ve susuz bir çiçeklik nebatı gibi, normal bir hayatiyetten yoksun olarak yetişiyordu. Abdülhamit de böyle ye-

tişti. Bu darlığın, kapalılığın komplekslerini, sonuna kadar muhafaza etti. Bütün Şark saraylarını saran şüpheler, korkular, bilgisizlik ve devamlı ürküntü, onun ruh dokusunu, baştan sona kadar işledi.

⁂

BOZULAN BİR HAMUR:

Sarayın bu şartları ve havası içinde yoğrulan bir hamurun, kolay bozulma istidatlarını bünyesinde taşıdığını kavramak mümkündür. Abdülhamit'in de hamurunda, belki bazı iyi istidatlar gizliydi. Ama kendini Osmanlı tahtında bulup, etrafını da tez zamanda birtakım basit, değersiz insanlar alınca, onun hamurundaki bu istidatlar, pek çabuk sıhhatini kaybetti. Ve bozukluk, bütün şekilleriyle, ruhunda ve hayat tarzında kendini gösterdi..

Meselâ padişahlığının ilk zamanlarında, belki içinden pazarlıklı bir saray kurnazlığı ile sadrazama, vezirlerine karşı nazikti. Meselâ ilk zamanlarda, kabine toplantılarına sık sık katılırdı. Bu bizde, yeni ve umut verici bir başlangıçtı. Fakat Abdülhamit'in «İhtilâlci Adamlar» diye tanıdığı Yeni Osmanlılar ve bunların kendisine karşı da bir darbe hazırlamak ihtimalleri, onun kafasında ilk «sabit fikir» olarak filizlenmeye başladı. Mithat Paşanın sürgüne gönderilişi, Mebusan Meclisinin kapatılışını ve Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Genç Osmanlıların Istanbul'dan uzaklaştırılışını yetersiz görmeye başladı. Sultan Murat'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırmak ve tahta geçirmek yolundaki hareketler de onun vehimlerini gittikçe kuvvetlendirdi. O kendisini, göze görünmez birtakım hıyanet çemberleriyle sarılı sanıyordu. Ruhunda meydana gelen ilk şüpheler, onun zaten içine dönük, içinden pazarlıklı olan ruh yapısını, gittikçe sarmaya başladı. Ruh sıhhatini ve fikir selâmetini kaybedince ise, insan artık, iç benliğinin hâkimi değil, esiridir. Abdülhamit'te de böyle oldu. Saltanat ve saltanatta kalabilmek endişesi, onda da artık tek kaygı haline geldi. Bu böyle olunca da, adına «Abdülhamit İstibdadı» denilen ve daha aşağıda ele alacağımız gibi Genç Türklerin, yani Enver Pa-

şa ve neslinin tek yıkma hedefi olan nizamın örgüleri, her gün biraz daha şiddetle örülmeye başladı. Kısacası Abdülhamit, ruh sıhhatini ve fikir selâmetini her gün biraz daha kaybediyordu. Ve ruhu zincirlenen bir adam haline geldi.

***

JURNALCILIK NEDİR?

Abdülhamit böylece, ruh sıhhatini ve fikir selâmetini gittikçe kaybetti. Büsbütün kendi içine gömüldü. Dış âlemden koparak, sarayın dört duvarı arasına kapanmaya başlayınca da elbette ki, ilk sarılacağı kaygı, nefsini korumak, saltanatını, her ne pahasına olursa olsun sürdürme çarelerini aramak olacaktı... Bu ruh hali içinde bir adam, etrafında, elbette ki sağduyu ve mantık sahibi insanları değil, kendisinin bu zaaflarını sezen, bundan faydalanmak çarelerini arayan, bütün işleri, padişahı vehimlendirmek ve sızdırmak olan insanları bulacaktı. Bu halden, Abdülhamit'in kendini hiç bir zaman kurtaramayacağı bir mekanizma ve bu mekanizmanın değersiz, fakat tehlikeli kadrosu doğdu: Jurnalcılık ve jurnalcılar...

Öyle görünüyordu ki jurnalcılık, Abdülhamit'in, daha saltanatının ilk günlerinde başlamıştı. Fakat, bilhassa Mebusan Meclisinin kapatılmasından, yani Abdülhamit'in halkla son temas organının da ortadan kalkmasından sonra büsbütün güçlendi. Sarayda bu işi teşkilâtlandıran ilk adam, öyle görünüyordu ki Damat Mahmut Paşaydı. Ama sistemin ilk kurbanlarından biri o oldu. Yani, mekanizma onun aleyhine de işledi.

Jurnalcılık, bir *ihbarlar* sistemiydi. Jurnalcılar ise muhbirler. Ve bunların sayısı, hesabı yoktu. Jurnalcı, bu işler için görevlendirilmiş bir tip de değildi. Vezirlerden sokak adamlarına kadar, saraya herkes jurnal verebilirdi. Yapılan ihbarların gerçek olması, akla mantığa uyması şart değildi. Yaptığı ihbarların asılsızlığından kimse zarar görmezdi. İş böyle olunca da, saraya jurnaller sel gibi akmaya başladı. Jurnaller, Abdülhamit sarayı bürokrasisinde, günlük işlerin en önemlileri arasında yer aldı. Abdülhamit'ten bir jurnali saklamaya,

kimsenin yetkisi, cesareti yoktu. Bunların ya asılları, ya özet cetvelleri padişaha sunulurdu. O, bunları mutlaka incelerdi. Istanbul'da elektrik tesisatı yapılmaması, telefon şebekesi kurulmaması, bu yoldan sarayın havaya uçurulacağı veya suikastler tertip edilebileceği gibi ihbarlara dayanıyordu. Hatta Terkos uyunun saraya verilmesi için borular döşenilirken de jurnaller verilmişti. Faaliyet durdurularak, bir ay kadar tahkikat yapılmıştı. Çünkü bu jurnallerde, su borularından saraya bomba sevkedilebileceği, hatta suikastçıların aynı borulardan girebileceği bildirilmişti. İhbarlar bu seviyede de kalmıyordu. Üsküdar'daki kulübesinin bahçesinde topraktan kumbaralar yapıp satan bir fakirin yaptığı bu şeylerin, kumbara değil, bomba olabileceğini komşusu saraya jurnal etmişti. Topraktan kumbaralar meydandaydı ama, tahkikat üç aydan fazla sürdü. Çeşitli komisyonlr kuruldu. Lâkin hava öyleydi ki, hiç kimse padişaha, «Bunlar bomba değil, kumbaradır» demek cesaretini kendinde göremiyordu. Saraya yağdırılan jurnallerin bazen günde 5.000-6.000'e vardığına dair kayıtlar vardır.

Saray mahzenlerini dolduran ve hepsi üstünde çalışılan bu binlerce ve binlerce jurnaller, 1908'den sonra arabalar dolusu, Beyazıt'ta Harbiye Nezareti meydanına taşınıp orada yakıldı. Ama bu iş bile uzun sürdü. Çünkü jurnaller hadsiz hesapsızdı. Ve bunların altında kimlerin imzaları yoktu ki... Sadrazamlardan, şeyhülislâmlardan, vezirlerden, paşalardan, mahalle bekçilerine, sokak adamlarına kadar, asker ve sivil, bu lânetleme meknizmaya, nice nice insanlar kendilerini kaptırmışlardı. Hep bir şey koparmak, bir şey sızdırmak için. Çünkü jurnalcilik, en makbul ticaret haline gelmişti. Yapılan ihbarların doğru veya akla yakın olması da şart olmadığı için, bu mekanizma, hiç durmadan işledi. Her jurnale, «Abdülhamit'in ruhunda, elbette ki bir menfi enjeksiyon» yapıyordu. Onu her gün biraz daha vehimlere, şüphelere, korkulara, ruh zaafına sürüklüyordu. Ruhunu zincirliyordu. Ve bu hal, tam 33 yıl sürdü (1)...

(1) Bu jurnaller evvelâ, şimdi Istanbul Üniversitesi olan binanın bahçe kapısındaki iki daireden birine alınarak, orada kaydedil-

Bu çarklar ve böyle bir hava içinde gece gündüz bocalayan bir insanın, ruh sıhhatini muhafaza etmesine de, elbette ki ihtimal yoktu. Evet, Abdülhamit hastaydı. Bir ruh hastası. Karakterindeki olumlu ve olumsuz çelişmelerin hepsinin üstünde bu ruh hastalığı, onun bütün saltanatı boyunca, bütün düşünce ve icraatına hâkim oldu. Bu hastalığı, bir Fransız akıl doktoru, İttihat ve Terakki Cemiyetinin lideri Ahmet Rıza Beyin Paris'te neşrettiği *Meşveret* gazetesinin 15 mayıs 1901 nüshasında şöyle vasıflandırmıştır:

> *«Halk, yalnız zincirle bağlanmış veya tımarhaneye kapatılmış insanlara deli derler. Sizin hükümdarınızın hastalığına ise, akıl hastalıkları ilminde,* akıllı delilik *"Cinnet-i Münevvere" denilir. Akıllı deli, sıhhatli ve selâmetli bir fikre malikmiş gibi konuşur. Fakat bütün fikirlerinde ve kararlarında, hükümler hatalıdır.*
>
> *Böyle bir hastanın zekâsı, yalnız kendi heves ve ihtirasları dairesinde işler. Zekâsını, sırf kendisinin muhtaç olduğu şeylere sarfeder. Kendi* bencil *hesaplarına kendini verdiği zaman, şayanı takdir zekâ eserleri gösterir. Fakat diğer hususlardaki, yani kendi benliğini ve varlığını ilgilendirmeyen meselelerdeki hükümlerinde, emniyet ve selâmet bulunmaz. İdrakinin havsalası, bunları kavrayamaz.*
>
> *Böylece akıllı delide, bir zekâ gücü olduğu halde, onda zaman zaman garip, delice ve hatta caniyane hareketler görülür.*
>
> *Akıllı deli, devamlı bir karakter kuvvetine "seciye kuvvetine" malik değildir. Cevheri soysuzlaşmıştır. Vehim ve merak illetine tutulmuş olduğu için, hükümleri ve fikirleri bu illetin hallerine tabidir. Kalbi bağlılıklara karşı duygusuzdur. Huysuz, müşkülpesent, merhamet-*

---

mek ve incelenmek istendi. Bir süre çalışıldı. İşte bu İnceleme Komisyonu'nda görevli bulunan Asaf Bey (Emekli Süvari Yüzbaşısı Asaf (Togay) jurnal envanterlerinden bir defteri saklamış ve bunlar *İbret* adı altında ve iki cilt halinde yayınlanmıştır (Yürük Matbaa ve Yayınevi), 1962, Istanbul.

siz, kıskanç ve yalancıdır. Vesveseli, içinden alaycı, korkak ve bâtıl fikirlere bağlıdır.

İstibdat, saygısızlık, hile ve desise, fitne ve mürailik, bunlara mahsus olan zaaflar ve eksikliklerdir.

Akıllı deli, aslında ve kendi benliği ve menfaati dışında ne istediğini bilmez. Kendini herkesin üstünde sayar. Her şeyi en iyi düşünen ve her şeyde bilgili sayar. Yüksek bir mevki işgal ettiği zaman, en büyük ihtirası, herkese kumanda etmek, her şeye hâkim olmaktır. Ve içinde yaşadığı âlemi, en küçük teferruatına varıncaya kadar kendisi idare etmek ister. Bundan, aşırı zevk duyar...

Abdülhamit'te bu vasıfların hepsi, son derecesi ile mevcuttur. Bu sebeple kendisine, akıllı delilerin en mükemmel nümunesi olarak bakılabilir. Ama yalnız bu kadar da değil. Onun asıl hastalığı cinnet-i takip, *yahut* hezeyan-ı itisaftır *ki, diğer bütün arızî zaafları, hep bu sabit fikir etrafında toplanır...»*

Bugünkü tıp ilminde bunlar hep, paranoid mizaç vasıfları içinde toplanır.

Bu teşhis, ne dereceye kadar doğrudur. Bu teşhisi koyan Fransız hekimi, hastayı bizzat görmediği ve yalnız, bütün dünya gazetelerinde günü gününe yer alan hareket ve icraatı ile izlediği, hükümlerini ona göre verdiği için, bu hükümlerde ne kadar hata payı vardır. Bu soruların cevaplarını vermek, sanıyorum ki kolaydır. Çünkü Abdülhamit'in tam 33 yıl, etrafı duvarlarla çevrili dar bir saray muhitinde kapalı, içine dönük yaşadığı, vehimleri, korkuları, vesveseleri ve kendi nefsini, memleketin ve âlemin mihveri haline getirişi, hulâsa bu 33 yılın genel manzarası ve gidişatı meydanda olduğu için, yukardaki hükümlerde isabet payının pek de az olmadığı ve genellikle, bu görüş ve tasvirlerin, hatta isabetli olduğu söylenebilir...

Gerçi Abdülhamit aslında, belki birtakım iyi vasıfları nefsinde taşıyordu. Gençliğinde saray hocalarından değil de, iyi mekteplerde, halk çocukları arasında, iyi hocalardan ders alsaydı, yani normal bir tahsil görüp, çağdaş bir kültür edin-

seydi, belki faydalı bir hükümdar olurdu. Eğer saray duvarları dışında bir şeyler görseydi, zaman zaman memleketi ve dış ülkeleri gezebilseydi, insanlardan kopmasaydı, orduyu tanısaydı, devlet çarklarında bazı vazifeler alsaydı, belki bu soy vasıflar daha da gelişirdi. Ama 33 yılda bir defa, Üsküdar yakasına bile ayak basmayan, çevresinde ancak harem ağaları ve satın alınmış kadınlar gören, robotlaşmış bir saray halkı ile çalışan ve kendi benliğini, memleketin ve âlemin mihveri haline getiren bir insanın, ruh sıhhatini ve soylu vasıflarını muhafaza etmesine, maddeten imkân yoktu. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'ndan baktığı zaman gördüğü dünyanın sınırları, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Çamlıca sırtları ile Kız Kulesi'nde bitiyordu. Kaldı ki bu daracık âleme de, gene şüpheler, korkularla bakıyordu. Çünkü ona göre, hatta şehzadelerin saraylarında bile kendi aleyhine fesatlar kaynıyordu. Tam 28 yıl mahpus yaşattığı kardeşi Murat Efendinin (Sultan Murat'ın) kurtarılabileceği hayali, daima gözünün önündeydi. Ona göre, herkes kendisine düşmandı. Ve kendisinin tek dostu, gene kendisiydi.

Evet, bazı kaynaklardan, hatıralardan ve müşahadelerden hareket edilerek incelenirse, Abdülhamit'te hele sistemli bir yetişmeye kavuşsaydı, daha da gelişmeye müsait olan bazı iyi vasıflar görülür. Meselâ çalışkanlık, sadelik, bir nevi görüş kuvveti, güçlü bir tasarruf ve tutumluluk, insanların zaaflarını ve meziyetlerini tanımak kudreti, Abdülmecit ve Abdülaziz'i mahveden israflardan kaçınmak, saray kadınlarının israf ve işlere müdahalelerine meydan vermemek, muharebelerden kaçınmak, oldukça kuvvetli bir musiki anlayışı, sarayında ağaç, çiçek ve kuşlara karşı duyduğu sevgi, elbette ki ve iyi işlendiği zaman gelişebilecek güzel vasıflardı.

Abdülhamit sade, mazbut ve çalışkan bir insandı. Sabah erken kalkar, banyosunu alır ve sonra normal fasılalarla, bazen gece yarılarına kadar bürosunun başında çalışırdı. Ama bu iş saatlerinin çoğunu, asılsız jurnallerin incelenmesi ve gereksiz tahkikat işleri alırdı.

Sadeliği seven insandı. Kendini aşırı sefahatlere vermez-

II. Abdülhamit

di. Ama kendine bağlanan veya kendilerini tecrübe etmek istediği insanlara karşı ihsanları (para ve hediyeleri) bazen ölçüsüz olurdu. Sarayın içinde ve etrafında, sayıları 15.000'e varan lüzumsuz bir hizmet adamları ve muhafızlar ordusu beslemekle beraber, gösterişli saray hayatını sevmezdi. Ama çevresi ve muhafızları ne kadar artarsa, vehmi ve şüpheleri de o kadar artıyordu.

Sarayında, 10.000 kadar ve çeşitli dillerde değerli kitaplar toplayan dört kitaplığı vardı. Bunların bakımı, idaresi, cilt işleri için, 30 kadar insanı toplayan bir saray kadrosu vardı. Bu kitaplıklarda oturmaktan, hatta zaman zaman vezirlerini oralarda kabul etmekten zevk duyardı. Hatıralarında, kendisinin de, bilhassa tarihe ve edebiyata meraklı olduğunu ifade etmiştir. Ama daha önce de değindiğimiz gibi, tercüme ettirip dinlediği kitaplar, yalnız polis romanlarıydı. Bunları da tercüme eden, hazırlayan ve ona okuyan bir kadro, sarayda devamlı olarak vazife başındaydı. Her gece yatağına yattığı zaman, ancak bu polis ve cinayet romanlarını dinleyerek uykuya dalardı (1).

Bu sebeple, kendisinin iddia ettiği tarih ve edebiyat merakına da güvenilemez. Çünkü aynı hatıralarında Mithat Paşadan, babasının, yani Sultan Mecit'in son sadrazamı olarak bahseder. Halbuki Mithat Paşa o zaman, ort bir memurdu. Ve ancak Sultan Aziz'in yıllarında ön plana çıktı. Çağın tarihi üzerinde bilgisizdi.

Tutumluluğu için misaller verilebilir. Meselâ kendisi tahta geçtiği zaman, devletin borçları, 300.000.000 altın liraydı. O, kendisi de bazı dış borçlanmalara gitmekle beraber, tahttan çekildiği zaman bu borçlar artmış değildi. Hatta üçte bir eksilmişti. Fakat devletin iflâsı da onun idaresinde ilân edildi. Muntazam bir devlet bütçesi yoktu. Yahut hesaplar kâğıt üzerinde kalırdı. Yollar, köprüler, devlet binaları inşaatı, mektepler, hastaneler tesisi, çağın hızına ve meselâ en yakın Balkan

(1) Bu okuma görevi, süt kardeşi ve baş esvapçısı İsmet Beyindi.

memleketlerine göre de, *sıfır* denilebilecek kadar azdı. Memurlar, ordu mensupları gibi maaş ehli insanlara ise, daha aşağıda değineceğimiz gibi, senede ancak birkaç maaş verilebiliyordu. O halde Abdülhamit'in tutumluluğunu bu bakımdan alırsak, o zaman işin rengi geniş ölçüde değişir. İhsanları ise, bazen ölçüsüzdü.

Etrafında bazı muktedir insanları, meselâ Plevne Müdafiî Gazi Osman Paşayı, ancak göz altında bulundurmak için tutar ve onlara iş vermezdi. Buna karşılık meselâ sarayının ve hayatının muhafazasını emniyet ettiği Tüfekçibaşı Müşir Tahir Paşa, okuma yazma bilmezdi. Neferlikten gelmişti. Zaten rütbeler dağıtmakta dikkatsiz ve lâubaliydi. Kendisinin hemoroid hastalığına bakmış olan, Agâh adında bir sokak adamına paşalık vermişti. Aksaray'da polislerin başa çıkamadığı kanlı katil bir sabıkalı olan Arap Abdüllah'ı paşa yapmıştı. Bu misaller çoktur. Kendisine uşaklık eden saray kullarının çocukları, daha yirmi, yirmi beş yaşına varmadan, binbaşı, yarbay, albay, hatta paşa olurlardı. Şehzadeler ise, doğdukları gün rütbeler, nişanlar alırlardı. Bunların göğüsleri, daha saray bahçelerinde oynarlarken, imparatorluğun nişanlarıyle dolardı. Halbuki Yemen'de, Arnavutluk'ta, Doğu dağlarında vazife gören, her an ölümle boğuşan gerçek askerlerin terfileri yıllar yılı gecikirdi. Bunların çoğu ömürlerinin sonunu da bu dağlarda, en basit rütbelerle yaşarlardı. Bu hallerin en büyük etkisi de, tabiî ordunun moralinde olurdu. Onun içindir ki ordu ve gerçek askerler, Abdülhamit'e küskündüler. Abdülhamit'e ne gelecekse, bir gün ordudan gelecekti. Çünkü imparatorluğun devam ve bekasının gerçek ağırlığını, omuzlarında taşıyanlar onlardı. Onlardılar ki, memleketin yedi iklim dört bucağında, yokluklar, ihmaller, sefaletler içinde, isyanlara, savaşlara, çete muharebelerine göğüs geriyorlardı. Memleketin bütün gerçek davaları ile yüz yüze, göğüs göğüse karşılaşıp yoğuruluyorlardı. Bir gün söz, muhakkak ordunun olacaktı. 23 temmuz 1908' de Rumeli'de isyan bayrağını açanlar bu askerlerdi. Hayatının hikâyesi bu kitabın mihverini teşkil eden Enver Paşa, 23 temmuz 1908'de bu ihtilâlin yıldızı olarak parlayacaktı.

Ama biz bu isyana ve ihtilâl safhasına geçmeden önce, orduda ve ruhlarda bu reaksiyonu yaratan şartlarına, derinlere inen problemlerine, biraz daha gerilere giderek, göz gezdirmeliyiz. O şartlar, o problemler ki bize, Abdülhamit imparatorluğunun yapısını anlatır. Abdülhamit'e ve onun idaresine karşı uyanan reaksiyonu, yani Genç Türkler hareketi ile, onu 1908 ihtilâline götüren faktörleri, ana hatları ile de olsa, önümüze sererler. Çünkü bu kitabın konusu, gerçi bir şahsın hayat hikâyesidir ama, bu hikâye nihayet, bir devrin şartları ve problemleri içinde geçer. Bu şartların ve problemlerin oluşumu ise, daha önce de değindiğimiz gibi, bu hikâyenin kahramanı doğmadan önce şekilleşmeye başlar. Biz bu sartları ve oluşları, gerçek yapıları ve zincirlemeleriyle vermezsek, gerek o kahramanın hayat hikâyesi, gerek onu doğuran olaylar ve atmosfer, havada ve izahsız kalır...

İkinci Abdülhamit Devrinde İmparatorluğun Görünüşü

1876-1908 arası, yalnız imparatorluğun kendini kurtaramadığı çöküntünün bir devamı olmakla kalmaz. Bu devir, aynı zamanda, son bir ümit olan Tanzimat çabasının da iflâsıdır. Devletin, bütün müesseseleriyle halsizleşmesi, haysiyetsizleşmesi devridir.

Öyle ki, 1908'de Abdülhamit'e, «Dur!» denildiği zaman, bu İmparatorluk, tarihi ömrünü zaten yaşamış görünüyordu. Artık göze görünen, ancak harita üzerinde bir imparatorluktu...

IV

HARİTA ÜZERİNDE BİR İMPARATORLUK!

Osmanlı imparatorluğu, coğrafî bir birlik teşkil etmiyordu. Gerçi imparatorlukların böyle bir birlik halinde olmaları, yani imparatorluğu teşkil eden coğrafî parçaların, birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan tek bir toprak bütünlüğü göstermesi şart değildir. Ama ne var ki, imparatorluğun bölümleri tek bir *bütün* halinde olmasa da, bu bölümler arasında, siyasî, iktisadî ve idarî bağıntılar bir *birlik* halinde örülmüş olmalıdırlar.

Halbuki II. Abdülhamit'in kendisinden evvelkilerden devraldığı Osmanlı ülkesinin bölümleri arasında, bir iktisadî birlik örgüsü yoktu. Ve böyle bir örgü, hiç bir zaman olmadı. Ülkenin bazı kısımları ile siyasî-idarî birlik dahi, çok defa şekilden ibaret kalıyordu. Bu bölümler arasında ticarî münasebetler de, yok denilecek kadar azdı. Zaten hazin rakamlara inmiş olan ve onun da en garantili görünen kısımları yabancı alacaklılar ve imtiyazlı yabancı şirketler eline bırakılmış bulunan devlet gelirlerinden, değil inşa ve kalkınma işlerine bir şeyler ayrılabilmek, hatta devletin memur-asker maaşlarını karşılamak bile mümkün olmuyordu.

Bu niçin böyleydi? Sorunun cevapları basittir. Bunları şöyle özetlemeye çalışalım: Evvelâ Osmanlı ülkesi üç kıta, yani Avrupa, Asya, Afrika kıtaları üzerine yayılmıştı. Ve bu parçalar birbirlerine, iktisadî ve ticarî alanda hemen hiç bir şey vermiyorlardı. Devletin vergi ve asker geliri de, soyula soyula zaten posası çıkmış olan bölgelerden, yani Rumeli ve Anadolu'nun Türklerle meskûn yerlerinden toplanıyordu. Türk olmayan bölgelerin devlet hazinesine vergi ve asker olarak, hemen hiç katkısı yoktu. Zaten Abdülhamit'in tahta çıkışında da-

hi ancak 18 milyon altın lira olan, onun da ve eğer ödemek lâzım gelirse, 14 milyonu dış borçlar karşılığında taksit ve faiz olarak yatırılması gereken devlet bütçesi, Abdülhamit'in bütün saltanatı boyunca ve gelir olarak, bu yekûnu hiç bir zaman aşmadı. Kaldı ki devletin bu hazin gelirinin en ele geçebilen kaynaklarına, yabancılar mutlak tahsil ve kontrol hakkı ile el koymuşlardı. O halde böyle bir devletten bir yatırım ve kalkınma faaliyeti, elbette beklenemezdi. Nitekim bütün şu Abdülhamit saltanatı boyunca, resmî idareler, en belli başlı teşkilâtı ve ilçe-nahiye idare örgütleriyle, ya bazı bina harabelerinde, yahut da kiralık kovuklarda çalışmak zorundaydı. Abdülhamit'in saltanatı boyunca mektep, kışla ve saire gibi devlet yapısı olarak vücuda getirilen inşaat hacmi, meselâ bizden ayrılan Bulgaristan'ın saha ve nüfusu ile karşılaştırıldığı zaman, çok hazin bir durumla karşılaşılır.

Ülkenin aksamı arasında iktisadî münasebetlere gelince? Böyle münasebetlerin meydana gelebilmesi için tabiatıyle, evvelâ bir altyapının, yani bölgeler arasında ulaştırma ve pazarlamaları sağlayacak bir yollar şebekesinin vücudu şarttır. Halbuki Abdülhamit saltanatında ve meselâ bütün Anadolu'da, adına normal kavramı ile şose denilebilecek bir tek kilometre yol yoktu. Istanbul'la İzmit, Istanbul'la Edirne bile birbirine normal yollarla bağlı değildi. Asırların çizdiği ve üzerlerinde gide geline tozlu, çamurlu izler halini almış toprak güzergâhlara, elbette yol denilemezdi. Birinci Dünya Harbi sırasında, asker, subay olarak, Anadolu, Suriye, Irak, Hicaz gibi imparatorluk parçalarını görmek, gezmek fırsatını bulanlardan hiç kimse, bu bölgelerin hiç birinde, adına şose denebilecek vilâyetler arası ulaştırma şebekesinden, tek kilometrelik eser bulunmadığını hüzünle görmüşlerdir. Dağlar, dereler geçit vermezdi. Bataklıklar yaygındı. Meselâ gene Abdülhamit zamanında yapılan bir araştırmaya göre, Irak ve Arap yarımadasıyle, Suriye ve Anadolu'da bataklıkların toplamı 14.524.000 dekar (dönüm) yer işgal ediyordu. Kolaylıkla sulanabilecek arazi yekûnu 32.000.000 dekar (dönüm) hesaplanı-

yordu (1). Ama bu arazi sulanmıyordu. Nafıa Nezareti bütçesinde, bataklıkları kurutma veya yeni yollar yapma tahsisi yoktu. Zaten aslında devlet bütçesi de mevcut olmadığı için Maliye, haftalık taksit ve tediyelerle, işi idareye çalışan garip, müflis bir müessese haline gelmişti. Türkiye sahilleri arasında, bir Türk ticaret filosu yoktu. Enkaz halinde birkaç gemi, zaman zaman Yemen'e veya Trablus'a asker taşımak için çalıştırılırdı.

Bir altyapı olmayınca, elbette ki ticarî ulaştırma da olmazdı. Nitekim daha ileride ve Abdülhamit'in en güvendiği harbiye nazırının kaleminden okuyacağız ki, ordu çok yerlerde askere; Rus, Amerikan buğday, arpa ve unlarından ekmek verebiliyordu.

Gene az ileride değineceğimiz gibi, memlekette millî bir sanayi cihazı, yani fabrikalar, imalathaneler de mevcut değildi. Bölgeler ve bölümler arasında değiş tokuş edilecek millî mamuller de yoktu. Batı sanayii için çalışan bazı hammadde işleriyle, afyon, tütün, deri, üzüm, incir, fındık gibi yer mahsullerini bir tarafa bırakırsak, bölgelerin birbirlerine verecekleri maddeler de mevcut değildi. İmparatorluğun son devrinde Türkiye, bir *kapalı ekonomi,* yahut bir *zatî iktisat* sistemi içinde uyuyordu. Memlekette ancak mahallî pazar münasebetleri işliyordu. Yabancı pazarlarla temas, Türkiye'ye bol bol ithal edilen ve bazen aylarca yol keserek katır, deve kervanlarının sırtında, memleketin uzak noktalarına erişen Avrupa sanayi mamulleri vasıtasıyle oluyordu. Bunların aracıları, askere dahi alınmayan yerli Ermeni, Rum, Yahudi, Arap azınlıklarıydı. Çünkü daha ileride göreceğimiz gibi, XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa'da meydan alan makinelerin icadı ve bunların sanayie uygulanması hareketine Türkiye iştirak etmemişti. Çağdaş terakkilere Türkiye'nin kapıları kapalıydı. Bunun için, imparatorluğun eski ve çok güçlü el tezgâh sanayii, tamamen çökmüştü. Osmanlı halkı, sırtına bir şey giyebilmek için de, azınlıkların pazara sürdükleri bu yabancı endüstri ma-

(1) Belgelerle Türk Tarihi Dergisi'nde yayınlanan bir rapora göre. No. 23.

mullerine el açmak zorundaydı. Kısacası, imparatorluğun parçaları arasında pazar münasebetleri ve mübadele örgüleri ve şebekesi yoktu. Osmanlı imparatorluğu bir pazar birliği, yani iktisadî birlik arzetmiyordu...

***

KAPALI EKONOMİ VE DAR PAZAR:

Osmanlı ülkesinin bir kapalı ekonomi ve dar pazar sistemi içinde mahpus kaldığı şüphe götürmez bir gerçektir. Bu konuda bir fikir vermek için, kısa bazı rakamlar açıklayacağız:

Haydarpaşa-Ankara demiryolu yapılmadan önce Istanbul'la merkezî Anadolu bölgesi arasında yollar olmadığı ve emniyet bulunmadığı için, iktisadî münasebetler hiç denilecek haldeydi. Her bölge, kendi yağı ile kavruluyordu. Alıcıları yalnız yabancılar olan ve nakilleri onlar tarafından tanzim edilen bazı tiftik yarı mamul ve mamulleri dışında, dışarı ile münasebeti yok gibiydi. Hatta o kadar ki, meselâ 1874 yılında, Ankara merkez olmak üzere Orta Anadolu'yu saran kıtlıkta, yurdun diğer ve mahsullü bölgelerinden buraya hububat nakli mümkün olmamıştı. Öyle ki, meselâ Ankara çevresindeki 42 köyde yaşayan 16.900 nüfustan, bir yıl içinde 4.797'si açlıktan ölmüştü. 2.640'ı dağılmıştı. Böylece bu köylerin nüfusu 16.900'den 9.463'e inmişti. Bu felâket karşısında Istanbul'un yaptığı ise, bölgeye yiyecek sevki değil, ölen ve dağılan ailelerin mal ve mülklerini, şeyhülislâmın gönderdiği hocalar eliyle defterleyip hazineye mal etmek olmuştu. Keskin kazası 52.000 nüfusundan 20.000'ini, açlıktan ölüme vermişti (1).

Pazar kapalılığına gelince, aşağıdaki rakamlar, Haydarpaşa-Konya demiryolu yapıldıktan sonra ve 1893'le 1911 arasında bu hat vasıtasıyle mal nakliyatının nasıl geliştiğini gösterir (Ton olarak):

	Hububat	Yumurta	Şeker	Petrol	Manifatura
1893	106.773	56	1.253	1.363	0.974
1911	146.722	1.787	4.767	3.581	4.205

(1) *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. 1938, s. 210-213.

Üst sıradaki rakamlar, demiryolunun açılması dolayısıyle yapılan nakliyattır. İkinci sıradaki rakamlar, bu nakliyatın artışını gösterir.

Haydarpaşa-Ankara arasında da aynı hareketlilik görünür:

	Hububat	Yumurta	Şeker	Petrol	Manifatura
1892	51.389	469	775	775	1.847
1911	262.145	5.079	10.987	8.144	5.305

Bu rakamları çoğaltmak mümkündür (1). Meselâ, Ege bölgesi için de daha karakteristik rakamlar verilebilir. Orada artışlar, bilhassa ihracat mallarında görülür.

Netice şunu gösterir ki, bu rakamlara göre Anadolu, aslında alım kabiliyeti düşük, bölgeler arası mübadeleye, hatta demiryollarına rağmen katılamayan fakir bir ülkedir. Kendi ihtiyacını, ancak kendi mahallî şartları ve pazarları içinde görür. Pazara arz edecek malı yok gibidir. Kapalı ekonomi veya zatî ekonominin ayırt edici vasıfları ise, zaten bunlardır. İmparatorluğu teşkil eden coğrafî bölgelerin her biri de aşağı yukarı böyleydi. Meselâ Trablus'un veya Yemen'in diğer bölgelere verdikleri ve oradan aldıkları, hemen hiç bir şey yoktu. Irak, zaten Basra limanı yolundan Hindistan'la iş görürdü. Doğu Anadolu, canlı hayvan ve mahsullerinden başka bir şey alıp satmazdı. Yalnız şehir ve kasabalardaki Ermeni sanatkârlar ve tüccarı pazara bir şeyler verebiliyorlardı.

Suriye'nin kapıları Fransa'ya açıktı. Rumeli, bilhassa Selânik Hinterlandında, Avusturya'nın bir açık pazarıydı. Kısacası Osmanlı imparatorluğunda bir coğrafî birlik olmadığı gibi, bir iktisadî birlik de yoktu. Hatta idarî birlik için de aynı şeyler söylenebilir. Trablus'un sınırları nerede başlar, nerede biter, pek bilinmezdi. Yemen'e, Türkiye'nin hâkim olduğu iddia edilemezdi. Hicaz da sınırları belirsiz bir bölgeydi. Ve devletten yalnız alır, ama devlete bir şey vermezdi. Suriye kozmopolit şehir eşraf ve tüccarlarının elindeydi. Bizimle de ilgisi şekilden ibaretti. Doğu ve Güneydoğu illeri, mirmiranların

(1) İsmail Husrev Tokin: *Türkiye Köy İktisadiyatı*. Kadro Yayınları, 1932, Ankara.

(yerli paşaların), şeyhlerin, beylerin, ağaların malıydı. Hatta bunlardan bazıları, meselâ Mutkili Musa Bey, kendi derebeyliği halkından Istanbul'a çalışmaya gidenler olsa bile, her yıl belli zamanlarda oraya tahsildarlarını gönderir, haraçlarını orada da toplatırdı. Beyler, şeyhler istedikleri zaman isyan ederlerdi. Abdülhamit bu isyanlara pek karşı çıkmazdı. Asileri, unvanlar, rütbeler, hediyelerle beslerdi. Mahallî beylere, Rusların Kazak alaylarına benzetilerek teşkil ettirilen Hamidiye Alayları, bu paşaların, beylerin özel ordusu gibiydi. Türk ve Ermeni gibi mahallî halklar, bunların resmen tazyiki altındaydılar. Kısacası imparatorluk, yalnız harita üzerinde bir varlıktı. Ve belliydi ki, son yıllarını yaşıyordu...

***

ÇAMURLAŞAN BİR GÖL:

İmparatorluğun çöküş devrindeki sosyal yapısına gelince? Bu konuda bilimsel araştırmalar henüz başlamıştır denilebilir (1). Fakat şunu söylemek mümkündür ki, bu yapı, gittikçe *çamurlaşan bir göl* manzarası veriyordu. Bu gölde her şey çürüme, dibe çökme halindeydi. Adına Osmanlı devleti dediğimiz durgun suda her şey çamurlaşmakta, bataklıklaşmaktaydı.

Gerçi devletin bir imparatorluk olarak gerilemesi, daha XVII. yüzyıl sonlarında başlar. 1699'daki Karlofça Antlaşması, Avrupa'dan çekilişi hızlandırmak suretiyle, bizde *Gerileme Devri*'nin başı olarak alınır. Fakat asıl bozuluş, XVIII. ve bilhassa XIX. yüzyılda hızlanır. Meselâ; *Toprak hukuku* (Toprakta velâyet-i âmme, yahut toprakta devletin genel sahipliği, zeamet, timar, has sistemi), *Kapıkulu ocakları* (yani, ordu ve orduyu besleyen, toprak hukukuna dayanan, yedek ordu kadrosu), *İlmiye teşkilâtı* (hem yargıçlık, hem idarecilik şeklindeki *kadılar* sistemi ile, dinî müessese ve kadroların düzenleyici ve danışıcı teşkilâtı olan *müftülük temeli)* daha XVII. yüzyılda bozulmaya başlamıştı. Hatta «Koçu Bey Risalesi» gibi üstün

(1) Bu konuda ve bugünkü aydın kuşağın verdiği en ilginç eserlerden biri olarak: Doğan Avcıoğlu: *Türkiye'nin Düzeni.* Bilgi Kitabevi, 1968.

değerde bir eleştirme eseri, yapıdaki çatlakları, daha derinlere inerek açıklar (1).

Ama biz bu eserimizde, o kadar gerilere gitmeden de diyebiliriz ki, daha 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasından önce, bilhassa sosyal yapıda *bozuluş* tamdı. Devlet malı sayılan topraklar üzerinde *âyanlar* denilen *bölge hükümdarları,* padişaha karşı da direnebilen büyük güçler halinde, imparatorluğu aralarında bölüşmüşlerdi. Rumeli'de Pasbanoğulları, Yılıkoğulları, Dağdevirenoğulları, Anadolu'da Çapanoğulları, Karaosmanoğulları ve daha niceleri gibi kudretler, bir nevi derebeylik sistemine kayan tasarruflarla, eski toprak hukukunu bozmuşlardı.

1826'da Yeniçeriliğin kaldırılması ve dolayısıyle, zeamet, timar, has şeklindeki devlet mülkiyetinin işlemez hale gelişi, toprağın sahipsiz kalışı, bu âyanları ve onlarla beraber hesapsız toprak ağalarını, daha da türetmiş, daha da güçlendirmişti.

Nihayet devletin eski toprak hukukunu kaldırması ve yeni bir Arazi Kanunu'nun ancak 1858'de çıkarılışı, devlet yapısında toprak mütegallibeliği ve onunla beraber, eşraflık sistemini yerleştirdi. Öyle ki, Arazi Kanunu çıktığı zaman, bütün ülkede verimli topraklar, zaten paylaşılmış gitmişti. Ve devlete düşen, bu yağma tasarruflarını tanımaktan ibaret kalıyordu.

Hulâsa Tanzimat, bu düzeni önleyemediği gibi, Abdülaziz ve Abdülhamit devirlerinde Türk sosyal yapısı, büsbütün hastalandı. Bir taraftan şehirlerde ve bazı köylük bölgelerde el tezgâhçılığına dayanan yerli sanayiin, Avrupa sanayii mamul-

---

(1) Bu üç temel müessese üzerinde aşağıdaki eserleri bilhassa İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Kapıkulu Ocakları,* 2 cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942-1944. - *Kanunname-i Âli Osman* (Osmanlı Devleti Arazi Kanunları). Bugünkü dile çeviren: Hadiye Tuncer. Ziraat Vekâleti Yayını, 1962. - *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları.* Hazırlayan: Hadiye Tuncer. Ziraat Vekâleti Yayını. - *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları* (Osman Gazi'den III. Ahmet zamanına kadar). Hadiye Tuncer. Ziraat Vekâleti Yayını, 1965. - İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *İlmiye Teşkilâtı.* Türk Tarih Kurumu Yayını, 1965.

leri ithalâtı karşısında çökmüştü. Diğer taraftan bu yeni ticaret nizamına, Hıristiyan ve Musevî azınlıkların vasıtacılık etmeleri suretiyle yeni bir sınıf türemişti. Türklerin askere alınmaları, Türk olmayanların ise askere gitmemeleri dolayısıyle şehirlerde zanaat işleri de, Rum, Ermeni azınlıklarında toplanmıştı. Eski loncalar sistemi kaybolmuştu. Medreselerin yetiştirdiği ulema zümresinin, son Osmanlı toplumunda, Türk halkının sözcüleri olarak sivrilişi, âyan, eşraf, mütehayyizan, mütegallibe ve ulema birliğiyle, yeni idarî teşkilâtın getirdiği *memurlar* zümresinin çok defa bu birlikte iş ortaklığı kurmak vaziyeti, imparatorluğun son devrinde Osmanlı toplumunu, her türlü koruyucu ve düzenleyici güçleriyle denetleme organlarından yoksun bir soysuzlaşma içine sürüklemişti.

İthal-ihraç limanlarında gelişen yarı Şarklı yarı Avrupalı (lövanten) ticarî aracılar (kompradorlar) ise, arkalarını yabancı devletlere de dayayarak, ticaretin kaymağını, yani aslan payını, kendi ellerinde toplamışlardı. Hulâsa, yollardan, sanayiden, millî sermayeden, yatırımdan, maarif teşkilâtından yoksun ve çağdaş bütün fikir ve kültür akımlarına kapalı olan bu çökertilmiş toplumda Türk köylüsü ile, koruyucusu olmayan şehirli Türklere, ilkel bir rençberlikle sadece askerlik *meslek* olarak kalmıştı. O da bütün Türkler için değil. Sadece, fakir, topraksız, himayesiz olanlar için. Çünkü Ağa ve zengin çocukları için askerlikten kurtuluş kapıları her zaman açıktı. Dağları taşları kesen eşkıya ise, gene o koruyucusuz kütleye musallattı.

İmparatorluk, artık *kanserleşmiş* bir vücuttu. Bu zemin üstünde padişahın, ülkesiyle alâkası, yalnız asker toplamak ve vergi almaktan ibaretti.

Hulâsa imparatorluğun durumu ve nizamı buydu. Bu nizama ise, hem kendi devletinin, hem yabancı kudretlerin elinde ezilen, çürüyen, gittikçe çöken bataklıklaşan bir durgun su, daha doğrusu içinden tefessüh eden bir göl bataklığı demekte, elbette ki mübalağa yoktur...

*
* *

BİR YARI SÖMÜRGE EKONOMİSİ:

Yukardan beri özetlenen temel üstünde sürdürülen devlet hayatının ne olabileceğini tasavvur etmek mümkündür. Bu hayat, *çağdışı* bir hayat olmak zorundaydı. Yani imparatorluk, gerek yukarda özetlenen, gerek aşağıda ana konularına değineceğimiz şartları ile ve bugünkü terimlerle, sadece *geri kalmış,* yahut *az gelişmiş* bir ülke değildi. Aslında ve sözün tam anlamıyle, *çağdışı* ve son demlerini yaşayan bir varlıktı. Bunun bütün suçunu Abdülhamit'e yüklemek elbette ki doğru değildir. Çünkü şanssızlık ve 1854'te az çok beliren Avrupa'ya ayak uydurma imkânlarına ihanet, daha Abdülhamit'in babası Sultan Mecit ve onu takip eden Sultan Aziz devirlerinde başlar. Ama ne var ki, Abdülhamit'in tahta çıktığı 1876'da Birinci Meşrutiyeti yerleştirmek, Balkanlardan muhtariyete de varan geniş ıslahat merhalelerine giderek 1877-1878 Harbinin tahribatından kaçınmak, belki de mümkündü.

Zaten 1870'lerde, meselâ Rusya ile Osmanlı devletinin imkânları ve cihazlanmaları arasında, farklar, büyük değildi. Ama Rusya XIX. yüzyılın ikinci yarısından daha iyi istifade etmesini bildi. Gerçi Rusya, kapitülasyonlarla zincirlenmiş değildi. 1854 harbinin neticelerinden Türkiye de, havaya harcanan milyonlarca borç altınlardan, meselâ altyapıyı geliştirmek için kredi ve kaynaklar şeklinde pekâlâ faydalanabilirdi. Bu şartlar Abdülhamit için de mümkündü denebilir. Fakat Abdülhamit bu şartlardan da faydalanamadı. Mithat Paşa gibi birinci sınıf bir devlet adamını ise, artık hiç bir zaman bulamadı...

Bu konulara kısaca değindikten sonra şimdi, Abdülhamit imparatorluğunun yapısı üzerinde de ve ana hatları ile ayrı ayrı durabiliriz... Çünkü Abdülhamit'in saltanat devridir ki, bizde 1908 ihtilâlcilerini, 1908 ihtilâlini ve rejim değişikliğini hazırlamıştır. Ama ihtilâl bir reaksiyon olduğuna, bu reaksiyonu da, ihtilâle varan devrin şartları doğurduğuna göre, bu şartlara yalnız Abdülhamit'in kimliği ve şahsî karakteri çerçevesinde göz atmak yetmez. Devri biraz da temel iktisadî yapısı ve ana müesseselerin durumu ile gözden geçirmek icap eder. Şimdi biz burada ve mümkün olduğu kadar kısaca, ik-

tisadî yapının karakteristiğini, bazı kollarıyle görmeye çalışacağız.

Bu konuda hemen şunu belirtelim ki Abdülhamit, Türkiyesinin iktisadî temel yapısı, *son çağda, çökertilmiş* bir zemin *üzerine yerleşen, tam bir yarı sömürge ekonomisidir.*

Bizde bu yarı sömürge ekonomisi, Osmanlı Türkiyesinin kendi kendine yettiği ve hatta büyük hacimde sanayi mamulleri de ihraç ettiği devrin sona erişiyle başlar. Avrupa'da makinelerin, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde sanayie uygulanmaya başladığına, Osmanlı imparatorluğunun ise, bu *sanayi inkılâbı*'nın dışında kaldığına göre, çöküntü de o sırada kendini göstermiş demektir. İşte bu sanayi inkılâbıdır ki, yalnız Türkiye'nin değil, dünyanın da kaderini değiştirmiş ve dünyayı:

— *Sanayi memleketler* (metropoller),

— *Sanayisiz memleketler* (sömürge ve yarı sömürgeler), olarak ikiye ayırmıştır. XIX. yüzyılda, dünya ölçüsünde tamamlanan bu hareket ile ve Osmanlı imparatorluğu bu sanayi inkılâbına katılmamak yüzündendir ki kendini, yarı sömürgeler âlemi içinde bulmuştur. Yani Türkiye'nin yerli sanayi sistemi, o devrin Kompradorları olan yabancı ithalât ve ihracatçılarla, onların etrafında gelişen yerli Ermeni, Rum ve Yahudi azınlık tüccar ve esnafının müşterek gayretleriyle, tamamen çökertilmiştir. İşte bu çökertilen yerli sanayi ile, onun yerinde yaratılan yabancı mamuller ticareti ve hammadde ile bazı gıda maddeleri ihracatçılığı suretiyledir ki, tam bir sarı sömürge ekonomisi, imparatorluğun yapısına çökmüştür. Bu çöküşün bazı misallerini aşağıda kısaca vereceğiz. Fakat daha önce ve tamamlayıcı olarak şunu da belirtelim ki, bu çöküntü sonunda imparatorluk, evvelce devletin çeşitli coğrafî bölgeleri arasında işleyen yerli mamuller ticaretiyle, ne de olsa göze çarpan bir iktisadî birlik olmanın, bütün bağıntılarını kaybetmiştir. Daha evvel, imparatorluğun aksamını teşkil eden Rumeli, Anadolu, Suriye, Arabistan, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika arasındaki yerli sanayi ticareti, böylece tamamen sönmüş gitmiştir.

Bu cümleden olarak meselâ, Ankara'nın *sof* denilen, Tiftikten dokunan bez, yahut kumaşları, Yemen'den Arabistan'a, Rumeli'ye ve Kuzey Afrika'ya kadar satılırken, Avrupa sanayii Türkiye'ye hâkim olup bütün ithal, ihraç limanlarını kendine uygun tarifelerle kendi mallarına açınca, Ankara evvelâ sadece tiftik ipliği eğiren bir bölge haline geldi. Yani, tiftik kumaş sanayii söndü. Yerini bir yarı mamul hammadde (bükülmüş iplik) veya sadece tiftik yapağısı ihracatçılığına bırakmıştır (1). Aracılar ise, Ankara Ermenileriydi. Az sonra bu iplik işi de öldü.

Fakat asıl çöküntü, daha geniş ve harcıâlem bir ihtiyaç maddesi olan pamuklu dokuma sanayiinde görüldü. İngiltere' de iplik makineleri 1760-1770 arasında mükemmelleştirildi. 1790 yılında Buhar makinesi geliştirilerek, sanayie ve bu meyanda iplik-dokuma sanayiine uygulandı. Bu da İngiltere'ye pamuk ithalâtını ve İngiltere'den iplik-dokuma ihracatını artırdı. Meselâ 1701 yılında İngiltere'ye yalnız 1.000.000 funt pamuk girmişken bu miktar seksen yıl sonra, yani 1781'de 5.300.000 funta yükseldi. 1784'te 11.482.000 funta çıktı. Beş yıl sonra pamuk ithalâtını 32.576.000 funt olarak görüyoruz. Bu pamuklar tabiî, ihraç olunacak pamuklular yapmak içindi. Nitekim 1780' de ihraç olunan dokumalar kıymeti 360.000 İngiliz lirasıyken, bu miktar 1802'de 7.800.000 İngiliz lirası oldu. Makine mamulleri çok ucuza da mal oluyordu (2). Nitekim 1786'da 10 numara pamuk ipliğinin bir funtu 33 şilinken, 1800'de bu fiyat

---

(1) Gerçi daha önce de Ankara, bükülmüş tiftik ipliği ihraç ederdi. Ama bu iplikler dış ülkelerde (bilhassa İngiltere - Bradford) piyasalarında, makineyle değil, gene el tezgâhlarıyle işlendiği için Türkiye'ye karşı bir rekabet teşekkül edemiyordu. Ankara'nın *soj* mamulleri ise, bütün eski dünyada, bilhassa din adamlarının cüppelik kumaşları olarak, yerli-yabancı pazarlara hâkimdi. Fakat sonraları, bu ihtiyaç da, başka nevi sanayi kumaşlarıyle karşılandı. XVII yüzyıl ortasında Ankara'da tiftik ipliği ticaretiyle ilgili ve Fransı: Sefareti tarafından o zaman hazırlatıldığı anlaşılan bir rapor «Bel gelerle Türk Tarihi»nin II. sayısında yayınlanmıştır. Derleyen: Doç Dr. Halil Salihlioğlu.

(2) İ. Husrev Tokin: *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 95.

9 şilin 5 sente düştü (1). Böyle olunca da, İngiltere'de başlayıp Batı Avrupa'ya sirayet eden makineli sanayiin ucuz sanayi mamullerinin, dünyanın diğer yerlerinde ve o meyanda Türkiye'deki yerli tezgâh sanayiini çökertmesi tabiî idi. Ve öyle de oldu. Çünkü Osmanlı imparatorluğu, bu makineleşme hareketine katılmayan ülkelerdendi.

Nitekim bu şartlar altında Türkiye'de tezgâhlar hızla çöktüler. Meselâ, o zaman Osmanlı devleti sınırları içinde bulunan Tesalya'nın Ambelaki kasabası 1800'de ve yılda 250.000 kilo iplik ihraç ederken bu miktar 15 yıl sonra sıfıra düşmüştü. Şehir boşalmıştı. Tırnova'da 1812'de 2.000 tezgâh çalışırken, 1830'da bunların sayısı 200'den daha aşağıya indi. Buna benzer rakamları, Halep, Şam, Hama, Kilis, Trabzon, Edirne ve hemen bütün Osmanlı şehirleri için vermek mümkündür.

Aynı hali, deri ve saraciye sanayii, ipekli sanayii, kılıç ve silâh sanayii ve diğerleri için de vermek mümkündür.

*
* *

TANZİMAT, BİR İKTİSADÎ SİYASET GETİRMEMİŞTİ:

XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan ve bizde yerli sanayinin çöküşü ile, imparatorluğun yabancı sanayi mamullerine pazar oluşu gerçeğini nasıl izah etmelidir. Çünkü meselâ makinelerin sanayie tatbiki devresinde Rusya'yı alalım. Rusya kendi yerli sanayiinin, tabiî ilkel temelini kaybetse de, süratle yeni ve makineli sanayiin memlekette kuruluşu safhasına girebildi. Silâh, gemi, fabrika ve tersanelerinden başka, bil-

---

(1) Makinelerin sanayi mamullerinde yarattığı bu ucuzluğu göstermek için, N. Lukin Antonuf'un *Batı Avrupa'nın Yeni Tarihi* adlı eserinden alınan şu rakamları verelim. Bu rakamlara göre, mamul madde ucuzlamış, hammadde fiyatı artmıştır:

	1779 s.d.	1784 s.d.	1799 s.d.	1812 s.d.	1890 s.d.
İplik fiyatları	16.0	10.11	7.6	2.6	1.2
Pamuk »	2.0	2.0	3.4	1.6	3.4

hassa mensucat sanayiini geliştirdi. Orta Asya, İran gibi memleketleri ve hatta Çin'i, Türkiye'yi bile bir süre sonra kendisine pazar kıldı.

Bu neden böyle oldu? Bunun cevabı basittir:

Bizde Avrupa'ya yöneliş gibi görünen Tanzimat, aslında, belirli, etkili bir iktisadî siyaset getirmedi. Çünkü iktisadî siyaset, özgür ülkelerin ve devletlerin işidir. Bu özgürlük, yalnız memleketin kendine mahsus sınırlarının belirtilmiş olmasında, orduda, donanmada değil, diğer devletlerle münasebetlerinde, iktisadî haklarındaki eşitliktedir. Osmanlı imparatorluğu ise bu bakımdan özgür bir devlet değildi. Çünkü bilhassa kapitülasyonlar, millî iktisadî siyasetin temel ve koruyucu şartı olan *gümrük istiklâli*nden, devleti mahrum bırakıyordu. Yani imparatorluk, kendi gümrüklerinde dilediği gibi tarifeler tespiti hakkına sahip değildi. Dahilde sanayiin gelişmesi ise, millî sanayii, yabancı sanayi mamullerine karşı *koruyucu* gümrük tarifeleri ile himayeye bağlıydı. Devlet, işte bu imkândan mahrum bulunuyordu. Buna kapitülasyon kayıtları engeldi. Kapitülasyonlar hakkında burada ayrıca izahlara girişmek yersizdir (1). Fakat devlet, gümrük istiklâlinden

(1) Kapitülasyonlar, aslında ticarî ahitlerdir. Yani, birtakım ticaret mukavele, müsaade veya antlaşmalarıdır. Bu tür müsaade veya anlaşmalar, Ortadoğu'da, Osmanlılardan daha önceki devletlerle, Akdeniz'in ticaret site-devletleri, meselâ Cenova, Venedik, Piza gibi merkezler arasında, daha önceden yapılmıştır. Meselâ, Bizansın, Selçukluların bu tür anlaşmaları vardır. Nitekim bizimkine benzer ticaret anlaşmaları Osmanlılardan önce, Mısır Memlûk sultanlarıyle imzalanmıştı (21 eylül 1528).

Osmanlı kapitülasyonlarına gelince; bizde ilk kapitülasyon, 1535'te, Fransa Kralı I. François zamanında imzalandı. Türkiye'nin en güçlü zamanıydı. Bu anlaşma, Fransızlara Türkiye'de ticaret, yargı, dinî imtiyazlar, çalışma hükümleri, mülkiyet, miras, esirlere yapılacak muameleler, deniz seferleri, iltica hakkı gibi hususlarda haklar, imtiyazlar tanıyordu. Sonra şu tarihlerle yeni kapitülasyon anlaşmaları yapıldı: 1569, 1581, 1597, 1604, 1673, 1740... Bunları 1802, 1858, 1861, 1868 ticaret antlaşmaları izledi. Fransa, bunlarla akla gelmez imtiyazlar sağladı. Fakat aynı zamanda ve yavaş yavaş, bütün Batı devletleri de kapitülasyonlardan faydalanma haklarını elde

mahrum olup, millî sanayi de koruyucu gümrük tarifelerinden yoksun kalınca, o memlekette sanayiin kuruluşu, elbette mümkün olamazdı. Bir ülke, kendi millî sanayiini kurmak imkânından mahrum kalınca işte, o ülkede millî bir iktisat siyasetinden, elbette ki bahsedilemez. Kaldı ki Tanzimat devri, Türkiye'de yeni sanayiin kurulduğu değil, el-ev tezgâhçılığına, oldukça gelişmiş bir manifaktüre dayanan eski Osmanlı sanayiinin de baştan sona çöküşü, yıkılışı devridir. Memleket pazarlarına, ucuz ithal tarifelerinden faydalanan Avrupa endüstri mamullerinin sel gibi akışı devridir (1). Türkiye'de azınlıkların iç pazarlarda ticareti ve dış piyasalarla aracılığı (kompradorluk) ele geçirdikleri devir de, gene Tanzimattır. Istanbul'da Rum-Ermeni sarraflarının ve onlarla işbirliği yapan lövanten (Avrupa asıllı) para komisyoncularının, devleti borçlandırmak suretiyle devlet maliyesine hâkim oldukları devir, gene Tanzimat devridir.

Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* isimli eserinde, XIX. yüzyılın ortasına kadar Türkiye'nin ithalât ve ihracatının birbirine denk olduğunu ve hatta bu ihracatta sanayi mamullerinin önemle yer aldığını kaydeder. Fakat ondan sonra Türkiye, topyekûn sanayi mamulleri ithal eden bir ülke haline gelmiştir. Yerli sanayi çökmüştür (2).

Fakat XIX. yüzyılın ortasından itibaren, Türkiye, yalnız yabancı endüstri eşyasına pazar olmakla da kalmamıştır. Daha önce de ve çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, devlet, hem de Tanzimatın kurucusu sayılan Sultan Mecit zamanında, lüzumsuz israflar için yapılan dış borçlanmalarla, yabancı ma-

---

ettiler. Bütün bu kayıtlar, ancak İstiklâl Savaşı sonunda ve Lozan Muahedesi ile ortadan kaldırılabildi. (Daha etraflı bilgi için, Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, s. 112-114).

(1) Bu konuda Palgrev'in *Anadolu Eyaletleri* adlı eseri, Osmanlı şehir ve kasabalarında yerli sanayiin ve tezgâhçılığın çöküşünü, rakamlarla verir. Aynı suretle, *Urquart La Uurquie, Ses Rossources, Son Organisation Municipale, Son Commerce-Bruxelles* adlı eserinde, az da olsa, aynı suretle dikkate değer rakamlar nakleder.

(2) *Tanzimat*. Maarif Vekâleti Yayını. Cilt I. Bu eserde: Ömer Celâl Saraç, *Tanzimat ve Sanayiimiz*, s. 423-462.

lî kontrol altına kaymıştır. Bu kontrolün daha sonra, resmen iflâsa ve devlet gelirlerini yabancı bir idarenin toplamasına kadar varan bir malî esarete döndüğünü göreceğiz. Şu halde gümrüklerde koruyucu tarife hakkını savunmayan, malî istiklâlini kaybeden bir devletin ve bir devrin, millî bir iktisat siyasetinden nasıl bahsedilebilir. Kaldı ki iş, bunlarla da kalmadı. Meselâ Abdülhamit devrinde ve gene Kapitalüsyon kayıtlarına dayanılarak, yabancı devletler Türkiye'de kendi postanelerini işletiyorlardı. Yabancı uyruklu sanıkları Türk mahkemeleri mahkeme edemiyorlardı. Yabancı sefaretlerde yabancı mahkemeler vardı. Ve yabancı uyruklu sanıklar oralarda yargılanıyorlardı.

Hatta bu konularda, devlet haysiyetinin nerelere düştüğünü açığa vuran daha başka misaller de verilebilir. Meselâ Istanbul'da sarraflık işleri yapıp, devlete de diledikleri hesap şekilleri ve diledikleri faizlerle borç veren lövantenlerden iki kişinin alacağı vaktinde ödenmeyince, Fransız donanması, Osmanlı sularına gelerek Türkiye'ye ait Midilli adasını işgal etti. Fransız askerleri, bu borçlar ödeninceye kadar oradan çekilmediler. Yani, iki sarrafın, nihayet ticaret mahkemesine gidebilecek olan davasını Fransız hükümeti ve donanması benimsedi. 4 kasım 1901'de Fransızlar Midilli'ye böylece çıktılar. Hükümet, borçları ödeyeceğini bildirdiği halde, işgal devam etti. Ve Osmanlı hariciyesi, bu koloni saldırısına Rusya ve İngiltere'nin dikkatini çektiği, onlardan destek aradığı halde, hiç bir yardım görmedi. Ve hükümet, bu istenilen borcu, yani 500.000 altını, iki düzenbaza, o miktara varmadığını bile bile ödemek zorunda kaldı. İşin diğer bir hazin tarafı da, ziraat ve orman nazırı olan Suriyeli bir macera adamının, yani Selim Melhamen'in bu iş üzerinde alacaklılar ve Osmanlı Bankası'yle hükümet arasında bir aracı rolü benimsemesiydi. Borçların ödenmesi vadeli bir anlaşmaya bağlandığı halde, Selim Melhamen'in ısrarı ile, paranın birden ödenmesine gidilmesiydi (1). Suriyeli Arap İzzet, Suriyeli Necip Melhame gibi, Su-

(1) Tamamlayıcı bilgi için: *İmtiyâzat-ı Ecnebiye*. Mehdi Fraşeri. 1325 (1909).

riyeli Selim Melhame de, 1908 ihtilâlinde Türkiye'yi ilk bırakıp kaçanlardan oldular...

*
* *

DEVLET YAPISINDA MALÎ ESARET: İFLÂS!

Ama şimdi biz, devleti bu kerte haysiyetsizliğe götüren şartları ve oluşları görebilmek için, biraz daha geri zamanlara dönmeliyiz. Çünkü bu kadar hazin bir sonu hazırlayan, elbette ki daha önceki şartlar ve gelişmeler olmuştur.

Öyle şartlar ve gelişmeler ki, onların oluşumuna kısaca göz gezdirmezsek, meselâ yukarda verilen olayı yaratan ve iki lövantenin hileli alacağı verilsin diye, Fransız devleti donanmasının, büyük bir Osmanlı adasını işgal edişini izah etmek oldukça güçleşir.

Gerçi, ruh yapısı ve tutumları ana hatları ile yukarda belirtilen bir hükümdarın idare edeceği devletin, nasıl bir yapı kağşamasına ve çöküntüye gideceğini takdir etmek elbette kolaydır. Evet, Abdülhamit'in saltanat devrinde de Türkiye, köhneleşti ve çözüldü. Abdülhamit saltanat devrinde Türk devlet yapısına, çağın emrettiği istikamette gelişen tek değer ilâve etmemiştir.

Çünkü Abdülhamit saltanatında Türkiye, daha dün Osmanlı idaresinde olan ve kendi istiklâllerini ele alan Balkan ülkeleriyle kıyaslandığı zaman, ancak durmadan sefilleşen bir *Şark devleti* olarak görünür.

Halbuki, hiç olmazsa Tanzimatın ruhu öyle emrederdi ki bu ülke, ne kadar zayıf adımlarla da olsa, Garbın hükümet ve devlet nizamına ayak uydursun. Fakat işte bu olmadı.

Meselâ beklenirdi ki devlet, evvelâ bir bütçe sistemine ve gelir-gider dengesine kavuşsun. Çünkü Abdülhamit, Sultan Aziz'den, zaten malî düzenlenmeye muhtaç bir devlet devralmıştı. 1875'te, yani Abdülhamit'in tahta çıkışından önceki yıl sonunda, devletin muntazam borçları 5.297.676.000 altın frank, gayri muntazam borçları da 400.000.000 altın frank kadardı. Bunların yıllık faiz ve ana sermaye ödemesi 300.000.000 frank tutuyordu. Abdülmecit ve Abdülaziz'in 20 senede borç-

landıkları bu paranın, ancak % 10'u devlet hizmetlerine, yani Baron Hirş tarafından inşa edilen 1250 kilometrelik demiryolu ile, Abdülaziz'in satın aldığı harp gemilerine gitmişti. Artakalanı ise, saraylar inşaatı ile, saray israflarında eridi. Durumu bu rakamlarla tam karşılıklı olarak belirtmek için, devletin gelirlerini de frankla ifade edersek, şunu görürüz: Devletin bütün gelirleri toplamı yıllık olarak, 380.000.000 frank kadardı. Bunun 300 milyonu faizlere ve borçların itfasına giderse, elde devleti idare için, ancak 80 milyon frank kalıyordu (1). Yani devlet gelirlerinin yuvarlak hesap olarak % 88'inin borçlara gitmesi lâzımdı. Abdülhamit zamanında resmîleşen iflâs durumunu verirken, onun devraldığı bu vaziyeti belirtmek yerinde olur. Belki bu sebeple Abdülhamit malî meselelere ve tasarruflu bir bütçeye yönelemedi. Yerli-yabancı alacaklılar, devleti, kısa bir süre içinde «iflâs masasına» oturmaya mecbur ettiler. Ve bundan, sonu ancak Lozan Konferansı Antlaşmalarında alınan ve fiilen 1930'da tasfiye edilen «Düyun-u Umumîye İdaresi» doğdu.

Evet, bu Düyun-u Umumîye ve resmen iflâs hareketi, daha Abdülaziz'in son devresinde başladı. Onun sefil sadrazamı Mahmut Nedim Paşanın kısa süren son sadareti zamanında, *Basiret* ve *Vakit* gazeteleri ile yayınlanan bir hükümet tebliğinde şunlar vardı:

> «*Her sene faiz ödemeleri için yeni bir istikraza müracaat edilegeldiğinden ve bu suretle bir borcu ödemek için yeni bir borca girmek zorunda bulunduğundan*», «*Hükümet, paralarını vatanın hizmetine tahsis eden sermayedarların zarara uğramalarını arzu etmediğinden*», «*Banka*

(1) Abdülaziz'in son yılında, yani 1875'te Osmanlı devletinin geliri 18 milyon ve ödenmesi gereken yıllık faiz ve ana borç taksidi 14 milyon olduğuna göre, geriye ancak 4 milyon lira kalıyordu. Bu ise, saraylar inşasına ve saray israflarına ancak yeterdi. Şu halde, hem faiz, hem de taksitleri ödemek ve diğer devlet harcamalarını karşılamak için, her zaman, yeniden borçlanmak gerekiyordu. Devleti dış âleme karşı haysiyetsizleştiren en önemli durumlardan biri de buydu.

tarafından gösterilecek sendikalara; gümrük, tuz, tütün ve Mısır eyaleti vergisi varidatını da terk etmeyi taahhüt etmiştir. Hükümet bütçede muvazene sağlamak için de, faiz getirir esham vermek suretiyle ödemeye karar vermiştir.» (1).

Bu tebliğ, zaten bir iflâs ilânından başka bir şey değildi. Çünkü alacaklılar böylece, en önemli devlet varidatına resmen el koyuyorlardı. Bu tebliğ, 10 kasım 1875'te yayınlanmıştı.

Bir süre sonra Abdülhamit tahta çıkıp Rus muharebesi de patlayınca, artık bu anlaşmanın ve esham ödemenin tatbik imkânı da kalmadı. Bunun üzerinedir ki para ihtiyacına, karşılıksız kaime (kâğıt para) çıkarmakla çare arandı. 1876-1877'de ve dört defada, toplamı 17 milyon liralık kaime çıkarıldı. Bu kaimeler, devletin ayrıca baş belâsı oldu. Ve sonunda hükümetçe toplanıp yakıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde masraflar ve harpteki yenilgi, devletin malî durumunu büsbütün zorlaştırdı. Gerçi harbin başında 300.000.000 altın lira olan dış borçlar, harpten sonra bizden ayrılan ülkelere de kısmen taksim olunarak, 210.000.000 altın lira üzerinde kararlaştırılmıştı. Fakat hükümet bu borcu da ödeyecek takatte değildi. Arada birçok temaslar ve incelemeler oldu. Nihayet 22 kasım 1879'da, padişahın bir iradesiyle devlet, yeni mükellefiyetler yüklenmek zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre de, içkiler, deniz avcılığı, ipekten alınan vergi ile bazı vilâyetlerin damga vergileri, Galata bankerlerinden bir gruba tahsis edildi. Bunlardan başka Kıbrıs ve Şarkî Rumeli vergileri de borçlara karşılık gösteriliyordu. Ayrıca, ileride tahsil edilecek her nevi verginin ve ticaret muahedelerinin tadilinden hâsıl ola-

(1) Yukarda bahsi geçen sendika, asıl yerli sarraflardan teşekkül ediyordu. Bu sarrafların hepsi azınlıklardandı. Bunlar, yabancı sermayedarlar ve alacaklılarla işbirliği yapan gerçek madrabazlardı. Yukarda sayılan devlet varidatına el koyan bu sarraflar heyeti, başlıca şunlardan teşekkül ediyordu:

Jorj Zarifi, Fernandez, Tubini, Oyenidi, Mavrokordato, Vlasto, Barker, Leonidas Zarif, Toroyno, Negropont, V. Stefanoviç.

Bunların bir kısmı, çift pasaport kullanan kozmopolit kimselerdi.

bilecek gümrük fazla gelirlerinin üçte birleri, kazanç vergisi ile, patent resminin getireceği farklar da, borçlar karşılığı olarak alacaklılara bırakılıyordu. Hulâsa devletin varidatından önemli bir kısmı, Galata sarrafları ile yabancı alacaklılar eline geçiyordu.

Nihayet hükümet, bütün bu borçlar ile, Rus Harbi sonunda hükümetin yüklendiği harp tazminatını, yani hükümetin içeride ve dışarıda alacaklılara karşı ödemek zorunda olduğu bütün borç ve taahhütlerini bir elde toplamak ve bir nizama bağlamak üzere, 16 ekim 1880'de, alacaklılar temsilcilerini Istanbul'da bir toplantıya çağırdı. Hariçte çeşitli alacaklı sendikaları teşekkül etti. 1 eylül 1881'de bunların mümessilleri Istanbul'da toplandılar. Hükümet de, dördü Hıristiyan olmak üzere 6 temsilci tayin etmişti. Neticede, 1881 Muharrem Fermanı adını alan anlaşma iradesi neşrolundu. Bu Ferman, ve Anlaşma, Osmanlı imparatorluğunun resmen *iflâs*ının devlet maliyesinin yabancı bir idare tarafından kontrol altına alındığının ilânı demekti. Anlaşmaya göre, alacaklılara terk olunacak bütün devlet gelirlerinin idare ve tahsili, adına «Düyun-u Umumîye» idaresi denilen imtiyazlı bir idareye veriliyordu. Lozan Antlaşması sayesinde ve ancak 1930'da tasfiye edilebilen idare ve sistem budur.

1881'den önce devlet dış borç olarak, 5.297.676.500 altın frank imzalamıştı. Fakat buna karşılık ve istikrazların şartları mucibince, ancak 3.012.000.000 altın frank almıştı. Bu paranın üstü, daha önceden alacaklılara munzam kâr olarak bırakılıyordu. Kaldı ki bu alınan paradan da birtakım komisyonlar, haraçlar ödemek gerekiyordu. 1881 anlaşmasında borçlar bakiyesinden bazı indirimler yapıldı. Fakat Abdülhamit'in borca ve borçlanmaların yekûnu 45.248.000 altın lira kadardır. Fakat bu miktar, doğrudan doğruya hazine borçlanmalarıdır. Meselâ demiryolu imtiyazları ve benzeri anlaşmalar yolu ile kabul edilen borçlanmalar, ayrı bir yekûn tutar... Hulâsa Abdülhamit saltanatının ilk yıllarında devletin ilân edilen iflâsı, bu saltanatın sonunda da bütün malî ve hukukî şekil ve müesseseleri ile devam edip gidiyordu. Bu şekil ve müesseselerden,

cumhuriyet idaresine kadar, İkinci Meşrutiyet hükümetleri de kurtulamadı. Kısacası, Düyun-u Umumîye sistemi ve müessesesi, kapitülasyonları tamamlayan bir mekanizmaydı (1).

*
* *

İMTİYAZAT-I ECNEBİYE:

Fakat devletin boynuna geçirilen ilmikler, yalnız yabancı borçlardan ibaret değildi. Daha aşağıda vereceğimiz bir vesikada görülecektir ki, yabancı kapitalistler ve kapitalist devletler, Osmanlı imparatorluğunu çeşitli yollardan ve her ne suretle olursa olsun borçlandırmak için âdeta yarış halindeydiler. Çünkü borçlu, ödeme kudreti olmayan bir borcun altına düştüğü zaman, artık durmadan borç için el açacaktır. Borç kanalının tıkandığı gün, borçlunun nefesi kesilmiş demektir. O zaman borçlunun, artık iradesi yoktur. Fakat alacaklı doymaz. Onu yalnız borçların faizleri, komisyonları ve bin bir gelirleri tatmin etmez. Çünkü kapitalizm, bin başlı bir devdir. Yalnız faizle beslenemez. Ona yeni sahalar, yeni imkânlar, yeni kazanç kaynakları lâzımdır. Meselâ İmtiyazat-ı Ecnebiye, yani yabancılara bağışlanan olağanüstü imtiyaz ve işletme kaynakları, bu yollardan biridir. İşte Osmanlı devletinin son devrinde de Türkiye, yalnız kapitülasyonlarla değil, bu İmtiyazat-ı Ecnebiye ile de sömürüldü.

Yani hepsi de kapitülasyonların esas ruhu dahilinde, hepsi de yazılı anlaşmalara dayanan öyle bir hukuk manzumesi teşekkül etti ki, bunların hepsi bir arada ve tabiî hepsi de Türkiye'nin özgürlüğü aleyhine olmak üzere, âdeta yeni bir ilim ve hukukun yeni bir ihtisas kolu meydana geldi. Ve bunlara, kapitülasyonlar ruhu ve zemini üzerinde kurulmuş olmakla beraber, yeni bir isim verildi: İmtiyazat-ı Ecnebiye (2)...

Kapitülasyonlar, II. Sultan Hamit devrinin eseri değildi.

---

(1) Kapitülasyonlar hakkında geniş bilgi için Türkçede önemli eser: Macar İskender ve Ali Reşat: *Kapitülasyonlar*. 1330 (1914), Istanbul.

(2) Bu konuda temel eser: *İmtiyâzat-ı Ecnebiye*. Mehdi Fraşeri. 1900, Istanbul.

II. Sultan Hamit bunları, kendisinden evvelkilerden, ister istemez devraldı. Zaten bunlara Osmanlı devletinin 1861'deki ilk itirazı da, tamamen neticesiz kalmış, hiç bir yankı yaratmamıştı.

Ama, İmtiyazat-ı Ecnebiye, yani kapitülasyonlara dayanan veya dayanmayan yeni ve çeşitli anlaşmalar, daha çok Abdülhamit devrinin eseridirler. Yani Abdülhamit, yalnız kapitülasyonları uygulamakla kalmamış, bunlara, kapitülasyonlar kadar kuvvetli, yeni kayıtlar ve imtiyazlar eklemiştir. Mekanizmayı işleten düğüm noktasında ise, daha aşağıda vereceğimiz belgeden de anlaşılacağı gibi, gene dış borçlanmalar vardı. Çeşitli maskeli dış borçlanmalar!..

Kaldı ki hükümet karşısında yabancılar, kendilerinde daha yukarda değinilen Orlando-Tubini davasında olduğu gibi, hatta memleketin bir parçasını askerle işgal edebilecek kadar yetki görebiliyorlardı. Bu anlaşmalar dışı müdahaleye ise diğer Batı devletlerinin tepkisi, sadece süküttan ve geriye çekilmekten ibaret kalıyordu. Çünkü bu işgal, icabında onlara da bir misal teşkil edecek ve işgaller hakkı verecekti.

Hulâsa, devletin boynuna dolanmış ilmikler arasında, kapitülasyonlardan başka, fakat onları tamamlayıcı bu imtiyazlar da vardı. Bunların üzerinde ayrı ayrı durmayı bittabiî yersiz buluyoruz. Yalnız, Abdülhamit tahttan düştüğü zaman, işletmeler şeklindeki imtiyazlı teşebbüslerin durumunu, kısa bir tablo halinde, aşağıda veriyoruz (1). Fakat bunlar, sadece iş-

(1) İmparatorluğun son devresinde, Türkiye'de yabancı sermaye teşekkülleri:

Teşebbüsün cinsi	*Adedi*	*İtibarî sermaye (Sterlin)*
Demiryolları	7	29.133.000
Madenler	6	3.048.000
Bankalar	23	10.210.000
Belediye işletmeleri	11	4.983.000
Sanayi teşebbüsleri	12	2.557.000
Ticaret şirketleri	35	3.593.000

Bu konuda daha teferruatlı tablo: Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam.* Cilt I. s. 362.

letmeler olup, imtiyazların sağladığı hukukî üstünlükleri, ancak, adını vermiş olduğumuz kitaptan izlemek mümkündür. Fakat burada da, imtiyazlı yabancı teşebbüsler konusunda bazı uygulama misalleri vererek bazı açıklamalarda bulunmak faydalı olacaktır.

*
* *

İMTİYAZLI YABANCI İŞLETMELER VE BİR OYUN DÜZENİ:

Abdülhamit devrinde ticarî sermaye hareketleri, Hıristiyan-Yahudi azınlıklarla yabancı aracıların ellerinde bulunduğuna işaret etmiştik. Ticaret sermayesinin birikip, sanayi sahasına akışı, koruyucu gümrük tarifesi uygulanamadığı için mümkün değildi. Kaldı ki, lövanten kompradorlarla yerli azınlık tüccarlarının menfaati, sanayi kuruluşundan ziyade, aracılık düzeninin sürdürülmesindeydi. Ziraat Bankası'nın cılız varlığı hesaba katılmazsa, millî bir kredi örgütü de yoktu. Para piyasasına yabancı bankalar hâkimdi. Millî sermaye *yatırımları* mümkün değildi. Hükümetin maaşları dahi ödemekten aciz olan hazinesi, elbette ki devlet iktisadî yatırımları yapamıyordu. Bu suretle Türkiye'de iktisadî yatırımlar, imtiyazlı yabancı şirketlerin tekelindeydi. Bu imtiyazlı yabancı şirketler, *İmtiyazat-ı Ecnebiye*'nin, yani yabancı imtiyazların, kapitülasyon hükümlerini tamamlayan veya devam ettiren bir kolunu teşkil ediyorlardı.

Türkiye'de ilk yabancı sermaye imtiyazı, Sultan Mecit zamanında, 1856'da Osmanlı Bankası'nın kuruluşu ile doğdu. Bunu çeşitli alanlarda diğer imtiyazlar takip etti. Bu imtiyazlı şirketler, daha ziyade bankalar, demiryolları, maden işletmeleri ile belediye-şehir teşebbüsleri üzerinde toplanıyordu. Ve saraydan imtiyaz koparmak işi, Abdülhamit devri rüşvet ve spekülasyonlarının en canlı, kazançlı alanlarını teşkil ediyordu. Sarayla çevresinde, Arap İzzet Paşa, Selim, Necip Melhame gibi Suriyeli aracılarla, Ragıp Paşa ve diğerleri bu alanlarda rol oynayanlardı. İmtiyazlı şirketler üzerinde cereyan eden teşebbüsler ve oynanan oyunlar, bizim o devre ait iktisadî tarihimizin dikkate değer bir bahsini teşkil eder.

Bu teşebbüslerin hemen hepsinin etrafında, içeriden menfaat oyunları ve dışarıdan siyasî entrikalar geniş ölçüde işlemekteydi. Üzerinde milletlerarası mücadelenin geniş ölçüde çarpıştığı teşebbüsler ise, bilhassa demiryolları imtiyazları oldu. Hele bunlardan Bağdat demiryolu imtiyazı ve bunun etrafında kopan fırtınalar, bu imtiyazı devrin mihver davalarından biri haline getirdi.

Almanlar Türkiye'de siyasî ve iktisadî menfaatler mücadelesine, İngilizlerden ve Fransızlardan çok sonra girdiler. Çünkü Türkiye'nin, Avrupa'nın kucağına düştüğü Kırım Harbi sıralarında, henüz birleşmiş bir Alman imparatorluğu yoktu. Bu imparatorluk ancak, Fransızlara karşı zaferle neticelenen bir savaştan sonra 1871'de teşekkül etti. Fakat süratle, Avrupa'nın mihverinde büyük bir ağırlık teşkil etti. Öyle ki, XX. yüzyılın başında Türkiye'nin kaderi, hemen hemen Almanya'nın iradesine bağlı kalmış gibiydi. Nitekim 1914-1918 Harbine Türkiye, Almanya safında girdi.

Almanların Türkiye'deki bu hızlı siyasî-iktisadî nüfuzu, İngiliz ve Fransızların daha baştan beri dikkatini çekmiştir. Fakat bu dikkatli izleme, Almanların bilhassa Bağdat demiryolu imtiyazını almaları ile en heyecanlı noktasına vardı. Hem de bu gelişme sırasında Rusya da işlere müdahale etmek şartı ile. O sırada, Osmanlı imparatorluğunun başı üstünde dönen oyunlara ve perdenin bir kenarını kaldırarak bir parça ışık tutabilmek için, şu vesikayı verelim:

«Alman maliyecileri Türkiye'ye 1888'den beri sızmaya başladılar. Almanlar şimdiye kadar, Osmanlı hükümetine her sahada yatırım yaptılar. 1888'de M. R. Kaulla Würtembegische Vereinsbank'ın direktörü % 5 ile 1,5 milyon borç verdi. Bu borca karşılık, balıkhane ve bazı diğer iş gelirlerinin paralarını toplama hakkını elde etti. Bu borca, Balıkçılık Borcu adı verilmektedir.

Bundan başka Osmanlılara % 5 ile 7.427.240 ve % 4 ile 7.827.240, % 4 ile 4.545.000 liralık borç (hepsi Sterlin) verildi. 1894'te, demiryolları için 40.000.000 Frank borç verildi. Buna, koyunlardan alınacak 163.000 Sterlin tutarın-

daki vergi (Agnam Vergisi) karşılık gösterildi. Ayrıca, aynı banka, 1.140.000 Sterlin daha borç vererek, bazı bölgelerden vergi toplamak hakkını elde etti.

1903 mart ayında Türk hükümeti, Almanlardan % 4 ile 2.160.000 Sterlini, Bağdat demiryolu istikrazı olarak aldı. Buna karşılık da bazı bölgelerin vergilerinin toplanmasını Almanlara bıraktı. Bu işe Fransızlar % 4 ile iştirak ettiler. 1903 kasımında, askerî teçhizat ismi altında % 4 faizli 2.424.240 Dolar borç alındı. Buna karşılık da, bazı gümrük vergilerini toplama hakkı Almanlara verildi. 1905'te % 4 ile 2.424.440 Sterlinlik bir istikraz tahvili ihraç edildi (Bu bir Fransız alacağıdır). Böylece Türk hükümeti, % 4 faizli 29.762.520 Sterlin ile borçlanmış oldu.

Fransa ve Almanya bu memleketteki malî kudretlerini gittikçe artırmakta ve malî ipi, her gün biraz daha germektedirler. Borç zinciri borçlunun ödeyemeyeceği kadar ağır bir hale gelmektedir.

Bugün Almanya, vaktiyle Fransa'nın oynadığı malî rolü aynen oynamaktadır. Türkler başka borç almasalar bile, bu borçların ödenmesi 1932'ye kadar sürer! Sultan ve sadrazam, bu oyunları fark etmedikleri için, Fransa ve Almanya, Türk hükümetine yüksek faizli yeni borçlar teklif etmektedirler. İşe yaramaz âtıl kapitali artırarak, Türk hükümetini ellerinde tutmaktadırlar. Bu borçların sağladığı faydalar, birkaç hafta veya birkaç ay zarfında bitmektedir. Halbuki bu borçlara karşılık, bu iki devlete verilen menfaatler, 50-60 sene devam edecektir...» Block'un raporundan (1).

Bu rapor, bir İngiliz raporudur. Bu vesikanın çıkarıldığı arşivde İngilizlerin, Fransa ve Almanya'nın ve bilhassa Fransa'nın Türkiye'yi borçlandırma işleri karşısında onlardan geri kalmamak ve Türkiye'ye boyuna borç para teklif etmek için

---

(1) *The British Documents on the Origin of the war*. 1896-1914. His Majesty Stationary Offices, London, 1927, Vesika No. 147'ye ilâve. Derleyen: Erol Ulubelen: *İngiliz Belgelerinde Türkiye*.

İngiliz hariciyesine ve hükümetine, Istanbul İngiliz sefirlerinin telâşlı tavsiyelerini aksettiren çok enteresan vesikalar da vardır. Yani bugün olduğu gibi, o zaman da borçlandırma yoluyle Türkiye'yi bağlamak ve kontrol altında tutmak politikası, bütün genişliği ile işlemiştir.

Şimdi aynı belgeden, demiryolları ile ilgili pasajlar alalım:

«1888'de Almanlar, Haydarpaşa-Ankara demiryolunu yaptılar. İlk iki senede şirketin topladığı ortalama vergi, 200.399 İngiliz lirasıdır. 1893'te aynı şirket, 445 kilometrelik Eskişehir-Konya kısmını yaptı. Bunun gelir karşılığı da gene İngiliz lirası olarak 63.300 liradır. 1890'da, Alman grubu başkanı Kaulla, Selânik-Manastır demiryolunun 99 senelik işletme imtiyazını aldı. 219 kilometrelik bu hat için, kilometre başına 14.300 Franklık garanti verildi. Ve şirket, Selânik-Manastır bölgesinde vergilerden 152.132 Sterlin topladı. Ayrıca demiryolu varidatından da 52.165 Sterlin elde ettiler. Selânik-Istanbul demiryolu ise bir Fransız şirketine aittir. 1892'de M. R. Randouy tarafından, 99 senelik işletme imtiyazı elde edilmiştir. 510 kilometredir. 15.500 Frank kilometre garantisi vardır.

1893'te M. G. Nagelmasckeres, İzmir-Kasaba-Alaşehir hattının 99 senelik işletme imtiyazını aldı. Bu bir İngiliz firmasıydı ama, 1894'te bir Fransız firmasına satıldı. 266 kilometredir. Türk hükümeti buna senede 2.310.000 Frank garanti verdi. Daha sonra bunu birtakım temdit (hattı uzatma) anlaşmaları eklendi.

1902'de ise bir Alman firması, Konya-Bağdat yolunu 99 senelik işletme imtiyazını aldı. Hükümet bunun için, 54.000.000 Franklık garanti kabul etti.

. . . . . .

İngiltere, Ortadoğuda çökmek üzeredir. Elde ettiklerini kaybetmek üzeredir. Bu işi ya yürütmeli, ya çökmelidir. Yerinde duramaz. Diğer devletler ilerlerken, İngiltere geriliyor. Gözümüzü açalım ve hakikatleri görelim. Alman, Fransız tesiri, doklara, rıhtımlara, tramvaylara kadar girmeye başladı. Osmanlı hükümetinin akılsızca borç-

lanması ve korkunç israfı yüzünden, Türk devleti mahvolmakta ve korkunç bir malî kaos meydana gelmektedir. İngiliz ticarethaneleri ve müesseseleri bu hadiseden, hiç bir kâr ve hisse alamayacaklardır. Bu ekonomik temel üstünde yükselen İngiliz-Fransız durumu, pek yakında, politik gelişmeler de kaydedeceklerdir.» (1).

Yukardaki cinsten gizli veya gizli olmayan belgeler, çeşitli kaynaklardan istenildiği kadar verilebilir. Bunların hepsinde Türkiye, temelinde oyunlar yatan birtakım bağlantılara girmiş ve hepsinde de, memleketin zaten sıfıra yaklaşan gelir kaynaklarından bir kısmını, yabancıların eline teslim etmiştir. 1876-1908 devresinin iktisadî manzarası denilen şeyin bir cephesi de budur. Bu böyle olunca da devletin, elbette ki bir bütçesi olamazdı. Ve gelir kaynakları Türkler elinde değildi. Devlet, ordu ve idare masraf ve maaşlarını, bunun için ödeyemiyordu. Ama Anadolu sefaletten yerle bir olup çökerken, Istanbul'da ve hepsi de Abdülhamit'in sarayından görülebilen çevre içinde, duygusuz bir mutlu azınlığın, bir devlet ve saray hiyerarşisinin yalıları, köşkleri, konakları, sarayları gelişip duruyordu...

Yabancı imtiyazlar üzerindeki kısa değinmelerimize son vermeden, büyük çalkantılar yapan bir konu, yani Anadolu-Bağdat hattı üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü bu hat üzerindeki devletlerarası çatışmalar ve bu çatışmaların Türk hükümetinin haysiyetini durmadan zedeleyen etkileri, yalnız bizim yakın tarihimizin değil, daha aşağıda değineceğimiz ve adına *Şark meselesi* denilen büyük problemin de, ilginç düğüm noktalarından biri olmuştu.

***

HATT-I SALTANAT «LA LIGNE IMPERIALE» :

İlkçağda, *Şah Yolu*, Ortaçağın, Çin'le Bizans arasındaki *İpek Yolu* gibi, dünyanın en uzun ulaştırma yollarından biriydi. Bu Şah Yolu, Ege denizinde Milet, Efes limanlarından başlar, Lid-

(1) *The British Documents on the Origin of the war*. s. 175-180.

ya'yı, Frigya'yı, Kapadokya'yı, Torosları geçerek, Klikya, Suriye, Mezopotamya üzerinden İran'a ulaşırdı. İran imparatorluğu başkenti olan Astahar-Persepolis'e varırdı. İran'dan, Hindistan'a da gidilebilirdi karadan. Nitekim Büyük İskender, bu yolu izledi...

Almanların Osmanlı hükümetinden 1899'da imtiyazını aldıkları Bağdat hattı da bir Şah Yolu idi. Nitekim Dr. Pol Rurbah, bu konu ile ilgili kitabında, Bağdat hattını «Hatt-ı Saltanat - La Ligne Impériale» olarak vasıflandırır.

Bu hat, Istanbul'dan başlayarak, Anadolu, Klikya, Suriye' yi geçerek, Mezopotamya'ya varacaktı. Fırat-Dicle vadilerini geçecek, Bağdat'a ulaşacaktı. Oradan, evvelâ Basra limanında Basra körfezine çıkacak, sonra da Küveyt kıyılarında, Hint denizine açılacaktı. Bu hattın da hedefi Hindistan'dı. Yani, Hint ticaretinin, biraz da bu hat üzerine çekilmesiydi.

Proje büyüktü. Azametliydi. Hatta bu projeyi daha ilk adımda Almanların diğer rakipleri, hattın gayesi, Anadolu, Klikya ve Irak'ta Alman muhacirlerini akıtmaktır, onları orada yerleştirmektir diye yorumladılar. Hindistan imparatorluğunu elinde tutan İngilizler için ise, bundan daha korkulu bir rüya olamazdı (1).

İmtiyaz, şahane törenlerle kutlandı. Alman imparatoru II. Wilhelm Istanbul'a gelerek padişahı ziyaret etti. Kudüs'te, Dünya Müslümanlarının koruyucusu imiş gibi jestler yaptı. Osmanlıların Avrupa ile münasebetlerinde, ciddî bir dönüm noktası yaşanıyordu. Osmanlı devleti geleneksel İngiliz-Fransız siyasetinden ayrılıyor, Almanya'ya dönüyor gibiydi. Nitekim az sonra ve silâhlandırma kredileriyle orduda da Alman silâhları kabullenildi. Hatta Türkiye'ye, Von Ver Golç Paşa gibi kurmay hocaları getirildi. Kurmay akademisine Alman eğitim usulleri ve disiplini yerleşti. Bizim 1900-1908 arasındaki

(1) Bu konudaki geniş neşriyat arasında ve aynı zamanda Alman-Osmanlı münasebetlerinin gelişmelerini de izlemek için: General Mahmut Muhtar: *Berlin Muahedesi'nden Harbi Umumîye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebeti.* 1925. Istanbul - *Hatt-ı Saltanat.* Dr. Paul Rurbah. 191, Istanbul.

kurmaylar ve aktif subaylar neslimiz, bu devrenin mahsulüdür. Enver Paşa, Cemal Paşa, Mustafa Kemal, İsmet, Ali Fuat, Karabekir ve diğerleri gibi, İkinci Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet devrinin seçkin subayları, belki Abdülhamit dahi farkına varmadan, böyle yetiştiler. Padişah, onları mektep yıllarında sıkı kontrol altında bulundurduğunu sanıyordu. Mektepler bitince de hepsini, ülkenin en çetin mücadele sahalarına, meselâ Rumeli'ye dağıtıyordu. Halbuki bu tazyik ve dağılışlar, onlar için, yetiştirici dersler ve hayat mektepleri oluyordu...

Hulâsa Bağdat hattı imtiyazı ile beraber Türkiye'de Türk-Alman münasebetlerinin, bir gün Türkiye'yi Almanlar safında harbe sürükleyecek kadar güçlü şartları ve elemanları hazırlanıyordu...

Nitekim imtiyazın karşısına daha ilk adımda, gene bir gün bizim Almanlar safında kendileri ile harp edeceğimiz Üçlü Antlaşma Devletleri dikildi: İngiltere, Rusya ve Fransa... Çünkü Türkiye devleti müstakil görünüyordu ama, aslında müstakil değildi. Kapitülasyonları bir tarafa bıraksak bile, daha önceki belge ile değindiğimiz dış borçlar zincirinin düğümleri, her an devletin boynundaydı. Hükümet bu sebeple, mukavemet ve müdahalelerin bin bir çeşidiyle bunalıp duruyordu.

İngiltere, imtiyaz mukavelesinin akdi ile beraber Basra körfezinde, Hint denizi ağzındaki Küveyt'e yöneldi. Basra'dan Küveyt'e doğru uzanan Arabistan kıyıları, Osmanlı toprakları sayılıyordu. Küveyt daha aşağıda olmakla beraber, gelenek itibarıyle Osmanlı toprağı veya Osmanlı himaye arazisiydi. Nitekim Mithat Paşa, Bağdat valisiyken, bütün Irak'ta olumlu hareketler yaptığı gibi, Osmanlı bayrağı taşıyan bir vapurla bu sahilleri de dolaşmış, Küveyt'e kadar uzanarak, o zamanki Küveyt Emirini oraya, Küveyt kazası kaymakamı olarak tayin etmişti (1).

Fakat Bağdat hattı imtiyazı dolayısıyle İngilizler derhal Küveyt'e koşunca, Osmanlı himaye veya haklarından tek ke-

(1) Abdülhamit devrine ait siyasî edebiyatta, meselâ Mithat Paşa ve Sait Paşa Hatıratında Küveyt, önemli yer tutar.

lime söz etmeden, Küveyt Emiri ile geniş bir himaye antlaşması imzaladılar. Küveyt yelkenli veya balıkçı gemileri İngiliz bayrağı taşıyacaklardı. Bunlara tecavüz, İngiltere'ye saldırı sayılacaktı. Kısacası, İngilizler Hindistan yolunu emniyet altına almak istiyorlardı. Daha sonraları bu istikamette, daha başka teşebbüslere de geçtiler.

Bu teşebbüslerin en önemlisi, Mezopotamya topraklarının Fırat-Dicle'den sulanarak işletilmesi için oralara mühendisler, iktisatçılar göndermeleri oldu. Meselâ Mr. Wilkoks adında bir uzman ve siyasetçi, bu yolda geniş haritalar çıkardı. Geniş planlar hazırladı. Hatta bunlardan bazılarını hükümete de verdiler. Yani İngiltere, Mezopotamya'yı, Almanlara ve söylendiği gibi Alman muhacirlerine, kolonizatörlerine bırakmamakta azimliydi.

Fakat daha sert mukavemetler Rusya'dan geldi. Müdahaleler evvelâ Anadolu-Bağdat hattının güzergâhı, yani geçeceği yollar üzerinde başladı. Anadolu Türk toprakları olduğu halde, Rusya burada yapılacak demiryolları ve bunların geçeceği istikametler üzerinde kendini, hak ve söz sahibi sayıyordu. Nitekim sözleri dinlendi de...

Rusya, evvelâ Kuzey ve Doğu Anadolu'da demiryolları yapılacaksa ve bunlar devlet tarafından yapılmadığı takdirde, bu hatların inşasının Rus uyruklulara verilmesini istedi. «Devlet tarafından yapılmadığı takdirde» kaydı, şekilden ibaretti. Çünkü Abdülhamit devrinde, Türkiye'de, demiryolu yapacak veya kontrol edecek para ve elemanlar bulmak şöyle dursun, lokomotif makinistleri, kondüktörler, hatta gişelerde biletçiler bile, Ermeni şivesiyle yazılmıştı. Meselâ «Bilet mahalli» değil, «Bilet mahâli» şeklinde yazılırdı.

İlk planda hattın güzergâhı için Ankara, Sivas, Harput, Diyarbakır, Musul istikameti gösterilmişti. Rusya, Kafkasya' da kendi topraklarında dilediği gibi demiryolları yapabildiği halde, Türkiye topraklarındaki bu plana itiraz etti. Bu istikametleri, kendi sınırlarına yakın sayıyordu. Bu plan değiştirildi. Demiryolunu Ankara, Kayseri, Harput, Diyarbakır üzerinden geçirecek başka bir plan tertiplendi. Fakat Rusya, buna da

itiraz etti. Türkiye bu itirazı da kabul etmek zorunluğunda kaldı. Nihayet bugünkü Anadolu hattı güzergâhı çizildi. Yani Haydarpaşa, Konya, Adana istikameti ele alındı.

Fakat projeye karşı mukavemetler, engellemeler o kadar sürüp gidiyordu ki, aslında sekiz yılda Bağdat'a varması planlanan Bağdat hattının, 8 senede, yalnız Konya Ereğlisi'ne doğru 200 kilometrelik Bulgurlu kısmı yapılabildi. Böylece, 1908 ihtilâlinden sonradır ki, Almanya hükümeti Türkiye ile yeni mukaveleler imzalayabildi. Bulgurlu'dan Diyarbakır güneyinde Halif mevkiine kadar olan 800 kilometrelik kısmın inşasına geçildi. Fakat hat, imparatorluk idaresinde hiç bir zaman Bağdat'a varamadı. Türkiye için iktisdî değeri ne olacağı zaten ve kesinlikle anlaşılamayan bu hat üzerinde böylece bin bir engelle karşılaşıldı. Karadeniz, Erzurum, Van istikametinde uzanan geniş topraklar üzerinde ise Rusya korkusundan, tek kilometrelik demiryolu değil, karayolu, hatta kışla, karakol bile yapılamadı...

Bu sayfalar, Osmanlı devletinin yabancı sermaye veya teşebbüsleri karşısındaki durumu ile, bu işlerin üzerinde dönen siyasî çatışmalar ve devletin borçlandırma yolları ile zincirlenmesi hakkında, sanıyorum ki az çok fikir verecek mahiyettedir. Bu bahsi ve misalleri istenildiği kadar uzatabiliriz. Fakat şimdi biz, II. Abdülhamit devri ve bu devrin, devletin bütün temel müesseselerinde yarattığı çöküntüleri görmeden önce, Enver Paşayı da kendi bağrından çıkaran bir hareketin, yani Genç Türkler hareketinin, evvelâ başlangıç safhalarını görelim...

İttihat ve Terakki'nin Doğuşu: Dağınık Bir Cephe

Abdülhamit idaresine karşı mücadele cephesi, hiç bir zaman birliğini bulamadı. Savaş; dağınık, düzensiz, hatta slogansızdı. Lider yoktu. Çarklar birbirine çarpıyordu.

Ama şartlar, bu cephenin lehine gelişiyordu. Ve şartlar gelişince ihtilâl, bir gün elbette ki çanlarını çalacaktı...

V

İKİ NESLİ BAĞLAYAN HALKA:

Birinci Meşrutiyetten İkinci Meşrutiyete çıkan yol, çetindir, arızalıdır. Güç şartlar içinde ilerler. Birinci Meşrutiyet neslinin dağılışı, Avrupa'ya kaçışlar, Mithat Paşa gibi az yetişen bir önderin boğduruluşu, onu izleyen hasta rejim, yani Abdülhamit istibdadı, bu yolun başlıca arızalarıdır. Ama ne var ki, zamanımızın popüler şarkısında ifade edildiği gibi, «*Bir emel yolcusu yorulmaz, Dağları aşar gider...*» sözleri de doğrudur. Ve her devirde, düşünen bazı insanların bulunduğu her toplumda, mutlaka birtakım emel yolcuları da belirir. Toplumun akışına yön tayin eden yolcular, işte bunlardır.

Gerçi Tanzimatın ve genellikle Türkiye'nin *mütefekkir* (düşünür) yetiştirmediği bir gerçektir. Meselâ bizde, çarlık Rusyasında olduğu gibi, üstün ve önder bilginlerin, şairlerin, sanatkârların ve teorisyenlerin doğmadığı, bir tarihî hakikattir. Bu kısırlığın, daha önce de değindiğimiz sebepleri üzerinde çeşitli yönlerden durulabilir. Fakat bu konunun işlenmesinin yeri bu kitap değildir. Biz burada sadece olanı ve gerçeği belirterek, esas mevzuumuza devam edeceğiz. Konunun bu bahiste işlenecek parçası ise, bir ihtilâl kadrosunun hazırlanışıdır. Ama gelişmelere, gene biraz gerilere dönerek göz atacağız...

Genç Osmanlılar, Abdülhamit'e karşı ilk ve başarısız çıkışlardan sonra, artık birbirlerinden ayrılırlar. Şu anlamda ki, 1860'lardan gelen Genç Osmanlılar nesli, yapacağını yapmış, kahramanlarını vermiş, *ömürsüz* bile olsa, *Birinci Meşrutiyet* şeklindeki zaferi kaydetmişti. Gelecek için yeni ümitlerin tohumlarını saçmıştı. Abdülhamit istibdadı bile bu tohumların er geç filizlenmesine engel olamayacaktı. Yeni çileler çekile-

cek, yeni kurbanlar verilecekti. Ama Birinci Meşrutiyet önderlerinin getirdiği kavramlar ve idealler için çarpışacak yeni Genç Türkler nesli, er geç muzaffer olacaktı. Bu kavramların en başında *vatan* fikri ve heyecanı vardır. Bu fikir ve heyecan, Namık Kemal'in şiirleri ve eserleriyle yaydığı ölmez, yenilmez mücadele bayrakları olacaktır. Sonra Mithat Paşanın işlediği ve kendisi görmemiş olsa bile, bir süre bayrağı dalgalanmış olan Meşrutiyet nizamı ve Meclisi Mebusan ideali, Genç Türkleri de sürükleyecektir. Nitekim Genç Osmanlıları takip eden Genç Türkler ve İttihat ve Terakki savaşçıları, kendilerine bu ilkeleri bayrak yaptılar. Meselâ bir gün İkinci Meşrutiyetin öncüleri ve muharipleri olacak olan Enver Paşalar, Mustafa Kemaller, Ali Fuatlar, Fethi Beyler, İsmet Beyler, Karabekirler ve asker, sivil çağdaşları, her köşesinde bir Abdülhamit hafiyesinin gözleri parlayan Askerî İdadilerinin, Harbiyenin, Kurmay Okulunun, Tıbbiyenin, Mülkiyenin ve diğer mekteplerin kapalı duvarları içinde, bu ülküyü teneffüs ettiler. Bu bayraklarla mücadeleye hazırlandılar. Sürgünlerde, zindanlarda, Afrika ve Fizan çöllerindeki genç idealistler, bu sloganlarla beslendiler. Kuvvet ve ümit kazandılar.

Böylece, bizim Meşrutiyet mücadeleleri tarihimizde, zaafları ve kuvvetleri ile, iki neslin hissesi vardır: Genç veya Yeni Osmanlılarla, Genç Türkler. Gerçi Avrupa siyasî edebiyatında bu iki neslin ikisine de Genç Türklen denilir. Ama gerek şahsiyetleri ve önderleri, gerek yetişme ve mücadele usulleri ile birbirlerinden farklı olan bu iki kuşak, bizde, birbirlerinden ayırt edilerek ele alınmışlardır. Ama gene de bu iki nesli birleştiren bir *halka* var. Ve bu halka, *adsız bir mücahit*'tir: Ali Şefkatî Bey...

Şimdi Ali Şefkatî Beyin şahsında ve hatırasında biz, İkinci Meşrutiyete varan mücadelelerin akışına girebiliriz. Gerçi 1878'den sonra henüz hayatta bir Mithat Paşa vardı. Ve onun çabaları da, çileleri de henüz bitmemişti. Ama onun hayatı bir süre sonra, 1884'te, bir zindanda boğdurularak sona erecektir. Bu dram üzerinde gereği kadar durduğumuz için, şimdi baş-

Ali Şefkatî Bey

ka bir şahsiyeti, iki nesil arasında bir köprü, bir birleştirici halka olan Ali Şefkatî Beyi hatırlatmak istiyoruz.

Ali Şefkatî Bey, Devlet Şûrası yüksek memurlarındandı. Skalyeri-Aziz Bey kombinezonuna dahildi. Bu teşebbüs meydana çıkıp Avrupa'ya kaçabildikten sonra da, hayatının sonuna kadar Abdülhamit'e karşı mücadelesini yürüttü. Gıyaben 12 seneye mahkûm olmuştu. Evvelâ Napoli'de *İstikbal* isimli bir gazete ile hürriyet mücadelesini inançla sürdürdü. Bunun üzerine, gene gıyaben ve Cinayet Mahkemesi kararıyle bu sefer, 16 haziran 1881'de müebbet sürgüne mahkûm edildi. Ama Ali Şefkatî, mücadelesinde yılmadı. Hayatı sefalet içinde geçti. Ve gene sefalet içinde Paris'te, 1896'da öldü. Genç Türklerin o sırada Cenevre'de çıkan Osmanlı gazetesi bu vesileyle yayınladığı bir makalede, Ali Şefkatî için şöyle yazmaktadır:

> *«Cenevre'ye gelerek, hürriyetperver neşriyatı ile, mücadelelerimizin bugünkü semerelerinin (verimlerinin) tohumunu, Ali Şefkatî bu diyarda atmıştır.»*

Bu hak tanıyıcı görüş doğrudur. Ali Şefkatî, Genç Osmanlılar neslinden Genç Türkler nesline ve mücadelesine; vatanseverliğin ve hürriyet aşkının ateşini ulaştırdı. Bu tohumlar, Genç Türkler mücadelesinde filizlendiler. Mahsullerini verdiler. O, en ümitsiz bir hava içinde dahi ve henüz Genç Türkler örgütü ortada yokken Avrupa'da, Abdülhamit istibdadına karşı hürriyetin bayrağını tek başına açtı. Onu sonuna kadar savundu. Ali Şefkatî, bizim yakın tarihimizde, idealizmin ve kudrete karşı baş eğmemenin isimsiz, fakat kahraman bir misalidir. Milletlerin inkılâplar tarihi ise, ancak bu adsız kahramanların çileleriyle yoğrulur.

*
* *

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN DOĞUŞU:

İkinci Meşrutiyet, aksiyon itibarıyle İttihat ve Terakki'nin eseridir denilebilir. İttihat ve Terakki, 1878'de kesilen Meşrutiyet hareketinin, içeride ve dışarıda takipçisi, devamcısı, sözcüsü oldu. Ve ona 1908 temmuzunda, *yeniden doğuş* zaferini yaşattı. Bu sebeple İttihat ve Terakki, arada kopuntular ol-

makla beraber, bizde Meşrutiyetçiliğin devamlı mücadele v, örgütlenme hareketinin temsilcisidir diyebiliriz. Bu mücade lenin kendi sahasında icracısı olarak ortaya çıkacak olan Gen Türklerin ve bunların Makedonya'daki askerî icra kolunun, bı arada, hürriyet kahramanı Enver Beyin hikâyesine geçmeder önce, İkinci Meşrutiyete çıkan yolu ve bu yolculuğun ana saf halarını izlemek şarttır.

Gerçi İkinci Abdülhamit 1878'de Meclisi Mebusan'ı kapatmıştı. Meşrutiyet rejimini durdurmuştu. Ama daha önce de temas ettiğimiz gibi, Kanun-u Esasî'yi (Anayasa) resmen feshetmiş, hükümsüz kılmış değildi. Bu kanun, her sene devlet yıllığının başında basılmaya devam ediyordu (1). Yani Abdülhamit'e göre Meşrutiyet ve Kanun-u Esasî yürürlükteydi. Ama ondan bahsetmek, Meşrutiyetin ve Kanun-u Esasî'nin sözünü anmak yasaktı. Onun için çalışmak, en büyük suçtu. Meşrutiyet rejiminin temel müesseseleri olan Meclisler (Parlamento) yoktu. Bunlar, 30 sene 6 ay kapalı kaldı. Bu hal elbette ki bazı reaksiyonları davet edecekti. Bu reaksiyonların başında, elbette ki gizli mücadele ve gizli örgütlenmeler gelecekti. Nitekim öyle oldu. Aşağıda göreceğimiz çeşitli parçalanmalara, kopuntulara, zaaflara rağmen, bu gizli mücadele hareketinin başta gelen teşkilâtçısı, devamcısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Bu cemiyet, faaliyetini hem yurt içinde, hem yurt dışında yürüttü. Önderler verdi. Mücahitler, kurbanlar verdi. Ve bu önder kadro, kendi içinde parçalanmak, boğuşmakla beraber, daima zinde kalan bazı şahsiyetler, kişiler, güçler buldu. Fikri sürdürdü. Hareketi devam ettirdi. Hedef; Abdülhamit despotizmini (istibdadını) yıkmak ve Meşrutiyeti iade etmekti.

Eğer Abdülhamit, müstebit bir hükümdar olmakla beraber, memlekette, eğitimi, sanatı, yolları, limanları, deniz seferlerini, iç ve dış ticareti ve mümkün olduğu kadar sanayileşmeyi, malî cihazlanmayı anlayan, teşvik eden bir kimse olsaydı, Meşrutiyete bir gün gene ulaşılmakla beraber, Türkiye çağdaş yolda iyi kötü ilerlerdi. Meselâ Rusya çarlığında ve is-

(1) Kanunun tamamı, bu cildimizde Ek olarak verilmiştir.

tibdadın bütün şiddetine, kanlı olaylara rağmen bu böyle olmuştur. Gerçi orada kapitülasyonlar yoktu. Ama kapitülasyonlara rağmen de bir şeyler yapılabilirdi.

Halbuki II. Abdülhamit, sarayında gösteriş kitaplıklar kurmayı ve bunları göstermeyi başarmakla beraber, aşırı derecede cahil, hayatında tek kitap okumamış, polis romanlarından başka kitap dinlemeyen, çağın akımlarından habersiz, sarayının dört duvarı arasında mahpus, vehimli, ruh hastası, sızıltıya meydan vermeden günü gün etmekle uğraşan bir insandı. Bunun için de, memleketin hızla çöküşü, hızla son çöküntüye doğru gidişi, onun idaresine karşı reaksiyonları tahrik etti. İşte bu reaksiyonların başında, İttihat ve Terakki'nin doğuşu ve örgütlenmesi gelir.

İttihat ve Terakki'nin doğuşu hikâyesi, hem basit, hem karışıktır. Daha doğrusu Abdülhamit'e karşı reaksiyon, direniş ve örgütlenme, hiç bir zaman tam, bütün, otoriter ve *birlik* bir teşkilât haline gelmedi. Ama mücadeleye karışanlar, oldukça çoktur. Biz burada bu gelişmeleri, ana hatları ile özetlemeye ve safhalandırmaya çalışacağız.

1889'da ve evvelâ Istanbul Tıbbiyesinde doğan (1) küçük, gizli bir öğrenci grubu, daha sonra, hepsi de gizli yollardan diğer Istanbul yüksek mekteplerine ve Rumeli'ye dal budak saldı. Bu teşekkülle aynı zamanda Avrupa'da beliren aynı çeşit hareket ve örgütlenme çabaları ile bağlantı kurabildi. Böylece, evvelâ başka namlar almakla beraber, İttihat ve Terakki'nin ilk çekirdeği, Istanbul Tıbbiyesi'ndeki bir küçük gruptur. Bu kuruluş ve sonra Avrupa'daki elemanlarla temaslar üzerinde çeşitli bilgileri, rahmetli Ahmet Bedevi Kuran, evvelâ 1948'de çıkan ve daha küçük hacimli «*İttihat ve Terakki*» isimli eserinde, sonra da devamlı çalışma ve araştırmaları ile 1959' da «*Türkiye'de İnkılâp Hareketleri*» isimli (2) araştırma kitabında toplamıştır. Bu suretle, yakın tarihimize, önemli hizme-

(1) O zaman Askerî Tıbbiye Mektebi Sirkeci'de bulunuyordu.

(2) Ahmet Bedevi Kuran, kendi hayat hikâyesini *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi* isimli eserinde vermiştir. Gerek bu esere. gerek tamamlayıcı araştırmalarımıza göre, A. B. Kuran, 1300

tini katmıştır. Eserin şu veya bu noktası üzerinde tartışmalar yapılabilir. Fakat, genel olarak bu araştırma ve çalışmalar değerlerini daima muhafaza edecektir. Gerek diğer kaynakları, gerek A. B. Kuran'ın eserini ele alarak, İttihat ve Terakki'nin doğuşunu şöyle özetleyebiliriz:

Bu vadide ilk önemli grubun, Istanbul Tıbbiyesi'nde kurulduğunu şüphe götürmez bir gerçek olarak tekrarlamalıyız. Kurucu öğrenciler şöyle bilinmektedir: Makedonya'dan Ohrili İbrahim Temo (1), Arapgirli Abdüllah Cevdet (2), Diyarbakır-

---

(1884) yılında, Trabzon'da doğdu. Babası Mehmet Nuri Bey, orada subay olarak hizmetteydi. Annesi Âbide Hanımdı. Ailenin asıl yurdu, Ege bölgesinde Kula kasabasıydı. İlk öğrenimini Kula'da yaptı. Sonra Harbiye'ye geçti. Çok çalışkan, ileri, atılgan bir öğrenciydi. İlk siyasî hareketlere orada karıştı. Ve Harbiye'de bir «Askerî İhtilâl Cemiyeti» kurdu (yıl 1903). Yüksek mekteplerde kurulan gizli «Cemiyet-i İnkılâbiye» ile ilişkilere girişti. Fakat bir ihbar sonunda 7-8 arkadaşı ile yakalandı. Tophane zindanına atıldı. Askerî Mahkemeye verildi. İdama mahkûm edildi. Ancak 1908'de Hürriyetin ilânı ile serbest bırakıldı. Harbiye'ye döndü. Gene bütün hareketlere karıştı. Bu sefer de İttihat ve Terakki ile çatıştı. Yeniden tevkif edildi. Hapse konuldu. Ama mahkûm olmadı. Gene okula döndü. 31 Mart 1909 olaylarında, okulun son sınıfındaydı. Ama gene tevkif edildi. Ve mahkûm oldu. Mısır'a kaçtı. Fas'a ve nihayet Fransa'ya geçti. Prens Sabahaddin Bey grubuna katıldı. Bir aralık Istanbul'da iktidar, Muhalefet Fırkası'na geçince, Türkiye'ye döndü. Ama Babıâli baskınından sonra gene tevkif edildi. Bir daha müebbet hapse mahkûm oldu. Önce Bodrum, sonra Sinop kalelerine gönderildi. Sinop'tan Sivastopol'a kaçtı. Oradan Paris'e gitti. Savaşın sonuna kadar Avrupa'da kaldı. Mütarekede Gebze kaymakamlığına tayin edildi. Orada Anadolu için çalıştı. Zaferden sonra Ankara'ya geldi. Orada yerleşti.

(1) İbrahim Temo, doktor. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki'den çabuk koptu. Mecliste mebustu. Fakat ayrı bir parti kurdu. Ahrâr Partisi. Sonraları memleketi terketi. Romanya'ya gitti ve orada senatörlüğe kadar yükseldi. İttihat ve Terakki'nin kuruluşu ve tarihi hakkında tek eser yazan bu zattır. Değerli bir aydındı. Fırkadan ayrılışı, İttihat ve Terakki için büyük kayıp oldu.

(2) Arapgirli Abdullah Cevdet bir aralık Trablus'a sürüldü. Meşrutiyetten sonra Mısır'dan Istanbul'a döndü. Fakat cemiyetle ilişkisini sürdüremedi. Ama kuvvetli bir şair ve iyi bir yazar olarak hür fikri ve aydın cereyanları memlekette savundu.

lı İshak Sükûtî (1), Kafkasyalı Mehmet Reşit (2), Azerbaycanlı (Bâkulu) Hüseyinzade Ali (3). Bunlardan başka Konyalı Hikmet Emin ve İsmail İbrahim Efendilerin de ilk kuruculardan oldukları kesin olmayarak kaydedilir.

Cemiyetin kuruluşu, Tıbbiye bahçesinde ve Tıbbiyenin mutfak ve hamamları için odun yığınlarının bulunduğu kuytu, göze çarpmayan bir yerde kararlaştırılır. Ve bu cemiyete bir isim de aranır. Bulunan isim şudur: İttihad-ı Osmanî, yani Osmanlı Birliği Cemiyeti. Toplantı tarihi 21 mayus 1889.

Bu tarihe dikkati çekmeliyiz. 1789, çağdaş fikir ve aksiyon gelişmelerinin, ilk bayrağını yücelten Fransız Büyük İhtilâlinin patladığı yıldır. 1889 da, bu ihtilâlin, ilk yüz yıllık dönemidir. O yıl Paris'te, 1789 ihtilâlinin hatırasına, büyük törenler yapılmış, sergiler açılmış ve uygar dünya, bu yıldönümünün yankıları ile çalkanmıştır.

Demek ki bu hava içinde Paris'te de, ihtilâlci bir Osmanlı örgütünün doğuşu, gene bu ve herhalde birkaç genç öğrencinin, kendi aralarında böyle bir çekirdek yaratmaları, aslında, Fransız Büyük İhtilâli'nin fikir zeminine ve hatıralarına bağlı hareketler olarak alınabilirler.

Tıbbiye'deki bu ihzarî sayılabilecek toplantıdan sonra, Edirnekapı haricinde İnciraltı mevkiinde (4) daha etraflı bir toplantı yapılmış ve cemiyetin kuruluşu, bu suretle kesinleşmiş-

---

(1) Genç yaşta öldü.

(2) Bu zat, Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki'nin gözde elemanlarından oldu. Birinci Dünya Harbi'nde son vazifesi Diyarbakır valiliği idi. Mütarekede, Ermeni tehciri işleri yüzünden aranıyordu. Beşiktaş haricinde görüldü. Etrafı çevrildi. Ve tutulmamak için intihar etti.

(3) Bâkulu Hüseyinzade Ali, değerli ve aydın bir ilim adamıydı. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki Merkezi Umumî Azası olarak kaldı. Göze çarpmaktan çekinen sakin bir hayat yaşadı. Cumhuriyet devrinde bir aralık ve Atatürk'e suikast davasında, diğer bazı İttihatçılarla beraber tevkif edildi. Fakat beraat etti. Bu türlü tertiplere karışacak adam değildi.

(4) Bu mevki, eski Mithat Paşa Çiftliği arazisi dahilinde bulunuyordu. Burada toplanan gençler, giriştikleri teşebbüsle, Mithat Paşanın hatırası arasında belki de bir bağlantı kurmak istediler.

tir. Orada cemiyete, gene Tıbbiye'den Trabzonlu Abdülkerim Sebatî, Üsküdarlı Şerafettin Mağmumî (1), Istanbullu Âsaf Derviş (2), Bosnalı Ali Rüştü, genç ve ihtilâlci vatanseverler olarak katılmışlardı. Bu toplantıda Ali Rüştü, cemiyete reis olarak seçildi. Şerafettin Mağmumî kâtip, Âsaf Derviş de veznedar olacaklardı.

Ondan sonradır ki, cemiyete dışarıdan katılanlar olmaya başlar. Meselâ İzmirli Ubeydullah Efendi (Hoca ve sonra mebus), *Saadet* gazetesi başyazarı Ali Şefik Bey, Arnavutluk'tan Necip Drağa Bey (Sonra mebus), Giritli Muharrem, Kosovalı İbrahim (3), taşrada Edirneli Talât (4) Beyler bu arada hatırlanmaktadır.

Kuruculardan Abdullah Cevdet Bey, mektebi bitirdikten sonra Diyarbakır'a doktor olarak tayin olunmuş ve orada Ziya Beyi (Ziya Gökalp) de bu cereyana katmıştı. Ziya Bey tahsil için Istanbul'a geldiği zaman (Veteriner Mektebi talebesi) kuruculardan İbrahim Temo ile İshak Sükûtî tarafından yemin merasimine tabi tutularak, cemiyetin aslî üyesi oldu.

Yukardan beri anlatılan çabalar, cemiyetin dahildeki ilk nüvesini, çekirdeğini meydana getirir. Fakat bu sıralarda Avrupa'da da bir başka şekilleşme başlıyordu. Bu şekilleşme, Paris'te ve Meşrutiyetin ilânından sonra Meclisi Mebusan reisi olan Ahmet Rıza Beyin etrafında belirdi.

***

HAZİN BİR İLGİSİZLİK:

Istanbul'da İttihad-ı Osmanî grubunu veya cemiyetini kuranlardan yalnız İbrahim Temo hatıra yayınlamıştır. Bu eser

(1) Şerafettin Mağmûmi, 1908 ihtilâlinden önce Mısır'da yaşıyordu. Orada ve genç yaşında öldü.

(2) Âsaf Derviş, daha sonra Istanbul'da ünlü doktor oldu. Ve daima İttihat ve Terakki'ye bağlı kaldı.

(3) Bu zata, İpekli İbrahim de denilir. Sarıklı hocaydı. Seciye sahibi, gerçek bir ihtilâlciydi. Bilhassa Edirne'de askerler arasında çalıştı. Talât Beyin cemiyete girişinde müessir oldu.

(4) Talât Bey, Edirne'de bir posta memuruydu. Cemiyete orada girdi. Sonra hapse mahkûm oldu. Nihayet Selânik'te yaşamasına müsaade edildi. Sadrazam Talât Paşa bu zattır. Hayat hikâyesi daha ileride işlenecektir.

«*İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Vatanî Hizmetleri*» adını taşır. 303 sayfa tutar ve 1939'da Romanya'nın Mecidiye şehrinde basılmıştır. Kaldı ki İbrahim Temo'nun bundan başka olarak yakın tarihimizin bu devresiyle ilgili değerli notları, belgeleri ve hatıraları olduğunu da biliyoruz. Bu belge ve hatıralar, Romanya cumhuriyeti tarih ve arşivine geçmişken, Arnavutluk Halk Hükümeti, bunların kendilerine teslimini istemiş ve Romanya buna muvafakat etmiştir. Her halde birer suretini de alarak, bu evrakı ve belgeleri Arnavutluk'a teslim etmiştir. Yani, aslen Makedonya'da Ohrili olan İbrahim Temo'yu Arnavutluk, kendi yetiştirdiği tarihî şahsiyetlerden saymıştır. Belgeler henüz Romanya emrindeyken, bunların birer kopyalarının aldırılması ve millî arşivimize intikali için Hariciye Vekâletimiz nezdinde, tarihle ilgilenenlerin yaptıkları ısrarlı müracaatlar, bu Vekâlette maalesef bir yankı bulmamıştır. İlgisizlik hükmünü yürütmüş ve millî arşivimiz, asıl Türkiye'yi alâkadar eden bu tarihî hazineden yoksun kalmıştır. Halbuki ve anlaşıldığına göre Romanya hükümeti, bunların hatta olduğu gibi Türkiye'ye devrine muvafakat ediyordu...

İttihatçılar arasında İbrahim Temo'dan başka hatıra yazanlar olmadığını kaydetmiştik (1). Bu neticede, bizzat İtti-

---

(1) Bu arada, 1908 «Hürriyet Kahramanlarından Niyazi Beyin» 23 temmuz 1908'de, yani Hürriyetin ilânından hemen sonra yazıp, 8 eylül 1908'de İttihat ve Terakki'nin Manastır Merkez Heyeti tarafından da onaylanan ve doğruluğu bir protokolle tasdik edilen *Hatırat-ı Niyazi* isimli eserini, özel bir takdirle ayrıca kaydetmek icap eder. 1908 ihtilâlinin bu feragatli ve faziletli kahramanı, bu eseriyle bize, Rumeli'de ihtilâlden önceik günlerin havasını, en açık ve samimî şekilde aksettirir.

Gerçi diğer Hürriyet Kahramanı Enver Bey de (Paşa) aynı tarzda bir hatıra yazısına, aynı günlerde başlamıştı. Fakat bugün ancak 40 sayfa kadar müsveddeleri bilinen bu hatıra, maalesef tamamlanmamış ve yayınlanmamıştır. Gene bu arada, Selânik merkezi kurucularından yüzbaşı Kâzım Nami (Duru) Beyin son yıllarda yayınladığı *İttihat ve Terakki Hatıralarım* isimli bir broşürü vardır. Fakat kendisi ile konuşmalarımızda da ifade ettiği gibi, merhumun çok yaşlılık zamanında yazılan bu broşürde bazı kronoloji hataları bulunur.

hat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kongre kararı da ayrıca müessir olmuştur. Cemiyetin, Meşrutiyetin ilânından sonra 1908'de Selânik'te toplanan Birinci Kongresi, olaylara katılan İttihatçıların hatıralarını yazmamalarını ve bu işin tarihçesinin, seçilecek yetkili bir heyet seçilmemiş ve İttihat ve Terakki'nin resmî tarihi demek olan eser de hiç bir zaman kaleme alınmamıştır. Zaten İttihat ve Terakki liderlerinin yazıya, esere, vesikaya ve tarihe karşı olan ilgisizliği, hiç bir ihtilâl teşekkülünde görülmüş olmasa gerektir. Nitekim bu cümleden olarak; 1908-1918 arasındaki İttihat ve Terakki devresine ait ve çeşitli kaynaklardan bazı belge derlenebildiği halde, cemiyetin merkezi umumisinin bu 10 yıl içindeki faaliyetlerine, muhaberelerine, kayıtlarına, hesaplarına dair tek vesika, henüz bulunmuş ve millî arşive intikal etmiş değildir (1). Böyle bir netice, bir fırka veya partinin değil, ancak gizli bir komitenin tutum ve davranışlarına uyar. Zaten ve ileride işaret edeceğimiz gibi, İttihat ve Terakki, bu komitecilik ruhundan ve tutukluğundan, iktidarının en güçlü yıllarında bile maalesef kurtulamadı. Bugün bazı yazarların kaleminde İttihat ve Terakki devri, kapalı bir komiteciliğin hikâyesi olarak alınıyorsa, bundan sorumlu olanların bizzat İttihat ve Terakki yöneticileri olduğunu ifade etmekte, bir hata olmasa gerektir...

*
* *

PARİS'TEKİ GRUP:

1889'da Istanbul'da bazı Tıbbiyeli gençlerin kurduğu ve yavaş yavaş çerçevesini genişletmeye çalıştıkları, bir süre sonra

(1) İttihat ve Terakki'nin en az 10 yıllık merkezi umumî evrak ve arşivinin akıbeti bugün ısrarla araştırılan ve çözümlenmeye çalışılan bir meçhuldür. Genel kanaat bu evrak ve arşivin, Birinci Dünya Harbi sonunda Osmanlı devleti yenilip İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri de memleket dışına çıkmaya mecbur kaldıkları sırada yakıldığı, imha edildiği merkezindedir. Buna ait bazı hatıralar da dinlenilmiştir. Fakat gerçeğin ne olduğu hakkında henüz kesin bir kanaate ulaşılmış değildir. Yalnız İttihat ve Terakki'nin son safhada ve Teceddüt Fırkası'nda çevrilmesi safhasına ait vesika ve protokoller son günlerde bulunmuştur.

da Mülkiye Mektebi'ne, hatta Harbiye'ye sıçrayan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin geliştiği sıralarda, Paris'te diğer benzeri bir hareketin şekilleştiğini görüyoruz. Kısa zamanda Istanbul'a bağlanacak ve bir arada «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» ne vücut verecek olan bu hareketin başında, bir aksiyon adamı olmayan, fakat aydın bir zatın ismi ve siması görünür. Bu zat, Ahmet Rıza Beydir. Meşrutiyetin ilânından bir süre sonra Istanbul'a gelen ve 1919 yılına kadar Meclisi Mebusan ve bir aralık Âyan reisliklerinde bulunmakla beraber, İttihat ve Terakki Merkezî Umumîsinin dışında kalan ve varlığını sessizce yürüten Ahmet Rıza Bey hakkında biraz bilgi vermek faydalı olur.

Ahmet Rıza Bey Istanbul'da doğdu. Galiba İngilizce bildiği için İngiliz Ali Bey olarak anılan bir zatın oğluydu. Annesi de Avusturyalıydı. Ali Bey, Birinci Meşrutiyette Âyan Meclisi (Senato) üyesiydi. Meclisler dağıldıktan sonraki vazifesini bilmiyoruz. Ama Abdülhamit tarafından Konya vilâyetine sürgün edildiğine göre, Hürriyet ve Meşrutiyet fikirleriyle yoğrulmuş bir insan olduğu anlaşılır. Nitekim gene sürgünde ve Ilgın'da öldü. Oğlunun, onun etkisi altında kalmış olması tabiîdir. Ahmet Rıza, Galatasaray Lisesi'nde okudu. Aile ve tahsil çevresi itibarıyle, Şarklı olmayan, Şark havası esmeyen bir muhitte yetişti. Galatasaray'dan sonra Fransa'da Griyyon'da ziraat tahsil etti. Bu tahsilin son kademelerinde babası henüz sürgünde bulunuyordu. Avrupa'dan dönünce Konya'ya gitti. Bir süre sonra Bursa İdadisi (Lise) daha sonra Bursa Maarif Müdürü oldu. Bu sıralarda Bursa'da çıkan *Nilüfer* gazetesine önemsiz yazılar da yazıyordu. Meselâ padişahın cülus (tahta çıkışı) yıldönümlerinde veya benzeri günlerde, o zamanın icabı olan ruhsuz yazıları bu arada sayılır. Fakat Ahmet Rıza Beyin gözü gene Avrupa'daydı. Nihayet Fransız İhtilâli'nin yüzüncü yıldönümü münasebetiyle 1889'da açılan ünlü sergiyi görmek vesilesiyle Maarif Nazırı Münif Paşadan, Paris'e seyahat iznini koparabildi. İşte bu suretledir ki Ahmet Rıza Bey, Paris'e gitti ve Meşrutiyetin ilânı yılına kadar orada kaldı. Kendini Meşrutiyet mücadelelerine verdi. O sıralardadır ki, Istanbul'da ku-

Ahmet Rıza Bey

rulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne paralel bir merkez, Paris'te de meydana gelmiş oluyordu. Ahmet Rıza Beyin bu teşekküle bulduğu isim veya sembol, pek ziyade takdir ettiği Filozof Auguste Comte'un Pozitivizm (Müspetçilik) mesleğinden ilham alarak «*Ordre et Progrès*»di. Daha sonra ve Istanbul' daki gençler grubu ile ilişkiler kurulunca, gençler bu ismi «*Union et Progrès*», yani *İttihat ve Terakki* şekline soktular. İttihat ve Terakki adı böylece yerleşti. İki merkez arasında yapılan temas ve muhaberelerden sonra, Istanbul'daki İttihad-ı Osmanî adı kaldırılarak, her iki grup, İttihat ve Terakki adı ve bayrağı altında birleştiler. Bu arada Paris merkezi, Istanbul'un bir şubesi sayıldı. Bu şeklî durum, yapılan ihbarlar sonunda Istanbul grubunun gücünü kaybedip dağılmasına ve Istanbul üyelerinin bir kısmı mahkûm olarak sürgüne gönderilmelerine, diğerlerinin de yurt dışına kaçmalarına kadar devam etti. Ondan sonra Paris ve Ahmet Rıza, teşkilâtın fiilen merkezi ve önderi olarak tanındı.

Istanbul merkezi ile Paris teşkilâtı arasında ilk temas, Istanbul grubundan Avrupa'ya kaçırılmaları sağlanan Tıbbiyeli gençler tarafından kuruldu. Siyasî sebeplerle Istanbul Tıbbiyesi'nden çıkarılan Ahmet Verdanî (Mısırlı), Nazım (Dr. Nazım), İsmail Zühtü Efendiler Paris'te Ahmet Rıza Beyle bu konuda temasa geçtiler ve müşterek çalışma kararı sağladılar. İttihat ve Terakki adı bu temaslar ve istişareler sonunda kabul edildi. Ahmet Rıza Bey reis olmak suretiyle Paris idare merkezi şöyle teşekkül ediyordu: Ahmet Rıza Bey, Prens Mehmet Ali Paşa (Genç Osmanlıları koruyan Prens Mustafa Fazıl Paşanın oğlu), Recep, Fuat (Meşrutiyette *Karagöz* gazetesi sahibi), Dr. Nihat, Dr. Nazım (Meşrutiyette İttihat ve Terakki Istanbul Umumî Merkez Heyeti üyesi. Cumhuriyette idam edildi), Bahattin Şakir (keza, aynı vaziyette. Mütareke sırasında Almanya'da Ermeniler tarafından öldürüldü), Sami Paşazade Sezai (Edebiyatçı), Alber Fau.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Istanbul merkezi, bir ihbar neticesinde ilk tevkifata uğradı. Şefik Ali, Bahtiyar, Abdullah Cevdet (kuruculardan), Mehmet Reşit (keza), Rıza Ser-

vet, Şerafettin Mağmumî (kuruculardan), Mikael Osep, Tekirdağlı Mehmet, Nakiddin Celâl Efendiler, Ferik Avni Paşa Divanıharbine sevk edildiler. Fakat bu ilk darbe oldukça kolay atlatıldı. Yakalananlar, birkaç aylık hapisten sonra affedildiler. Bu sırada İbrahim Temo da, diğer bir ihbarın neticelerinden kurtulabildi. Cemiyetin faaliyetleri sekteye uğramadı. Hatta teşkilât genişledi. Cemiyetin bu safhada, cemiyet dışında oldukça önemli destekler sağladığı da görülür.

Fakat sonra baskılar arttı. Evvelâ Süleyman Numan (Dr. Paşa) Trablus'a sürüldü. Çünkü hareket artık memleketin bazı kısımlarında dalgalanmalar yaratıyordu. Meselâ İzmir'de «*Hizmet*» ve «*Ahenk*» gazetelerini tesis eden davavekili Tevfik Nevzat, verilen müsaade üzerine İzmir'e dönmüştü. Ama bir süre sonra, arkadaşları Tokadîzade Şekip, şair Abdülhalim Memduh Beylerle beraber tevkif edilerek evvelâ Bitlis'e sürüldüler. Daha sonra Çukurova kıyılarında Payas kalesine sevk edildiler. Tevfik Nevzat, orada hayata gözlerini yumdu.

Fakat hareket artık dal budak salıyordu. En hareketli saha Avrupa Türkiyesidir. Bu sahaya, Rumeli vilâyetleri de diyebiliriz. Avrupa'da ise, merkezler ikileşti. Hatta bir de Kahire şubesi belirdi.

Fakat bu yayılmaya geçmeden önce Paris'te beliren ikinci teşekkül hakkında kısaca bilgi vermek gerekir. Bu teşekkül, Prens Sabahattin'in önder olduğu bir hareketin örgütlenmesidir.

⁂

SİYASETLE MEŞGUL BİR SULTANZADE: PRENS SABAHATTİN...

Önce Prens Sabahattin'i tanıtmalıyız. Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit'in enistesi Damat Mahmut Paşanın iki oğlundan biridir. Damat Mahmut Paşa, padişahın hemşiresi Seniha Sultanla evliydi. Babası da, Sultan Aziz devri damatlarından Halil Paşaydı. Sabahattin, dededen gelen bir saray havası ve çevresi içinde büyüdü. Kardeşi Lütfullah Beyle beraber özel hocalardan ders aldı. Diğer sultan çocuklarına ve şeh-

zadelere bakarak iyi yetişti. Çünkü babası, oğullarının tahsiline ve hatta kabilse Avrupa'da okumalarına önem veriyordu.

Mahmut Paşa, Sultan Hamit'in hemşiresiyle evlenince, padişahın büyük güvenini kazandı. Padişahın tek arkadaşı oldu. Bir aralık, Nafıa Nazırı olarak Kabine'ye girdi. İşte bu sırada idi ki, bu cildin birinci kısmında bahsettiğimiz ve tahttan indirilen Sultan Murat'ın kaçırılması teşebbüsü, yani Skalyeri-Aziz Bey vakası meydana geldi. Bu vakaya, Mahmut Paşanın sarayında çalışanlardan birinin adı karıştı. Abdülhamit, bundan kuşkulandı. Mahmut Paşa, Kabine'den çıkarıldı. Evinde göz altına alındı. Gerçi bir süre sonra, paşanın bu işle ilgisi olmadığına padişah da inandı. Ama, artık eski yakınlık kurulamadı. Mahmut Paşaya teklif edilen yeni hizmetleri ise, paşa reddetti. Padişaha kırgındı. Sarayında kapalı bir hayat geçiriyordu. Vaziyet bu şekli alınca, onu çekemeyenler, yahut onu mahvetmek isteyenler, hakkında bazı söylentiler yaydılar. Mahmut Paşanın bir demiryolu imtiyazı işine karıştığı, saraydan bu yüzden uzaklaştırıldığı gibi dedikodular duyuldu. Halbuki belgeler, bu söylentileri doğrulamadığı gibi, padişahın da ona karşı hareketlerinde böyle bir olayın tesiri olduğunu gösteren işaret yoktur (1).

Ama Mahmut Paşa, artık, sarayında bir nevi mahpustu. Çocuklar büyüyordu. O zaman, Istanbul'dan ayrılmaya karar verdi. Padişah, onun sarayından çıkmasına bile müsaade etmiyordu. Bunun üzerine paşa, tertiplerini aldı. Bir gün, bir Fransız vapuru ile Istanbul'dan ayrılmayı başardılar. Bu yolculuk, 1899 senesi ekim ayında oluyordu.

Yolcuların ilk uğrakları Marsilya oldu. Oradan Paris'e hareket ettiler. İşte ondan sonra Avrupa'da, Prens Sabahattin Bey olarak tanınacak olan Sultanzade, Paris'te yerleşti. Orada siyasî hareketlere karıştı. Hatta Genç Türkler hareketinde ayrı bir grubun önderi durumuna geldi. Şöhretini yaptı. Bu suretle Avrupa'da, evvelâ müşterek yürüyecek gibi görünen Genç Türk-

(1) Bu belge ve yazışmalar, Ahmet Bedevi Kuran'ın *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* eserinde tamamıyle verilmiştir.

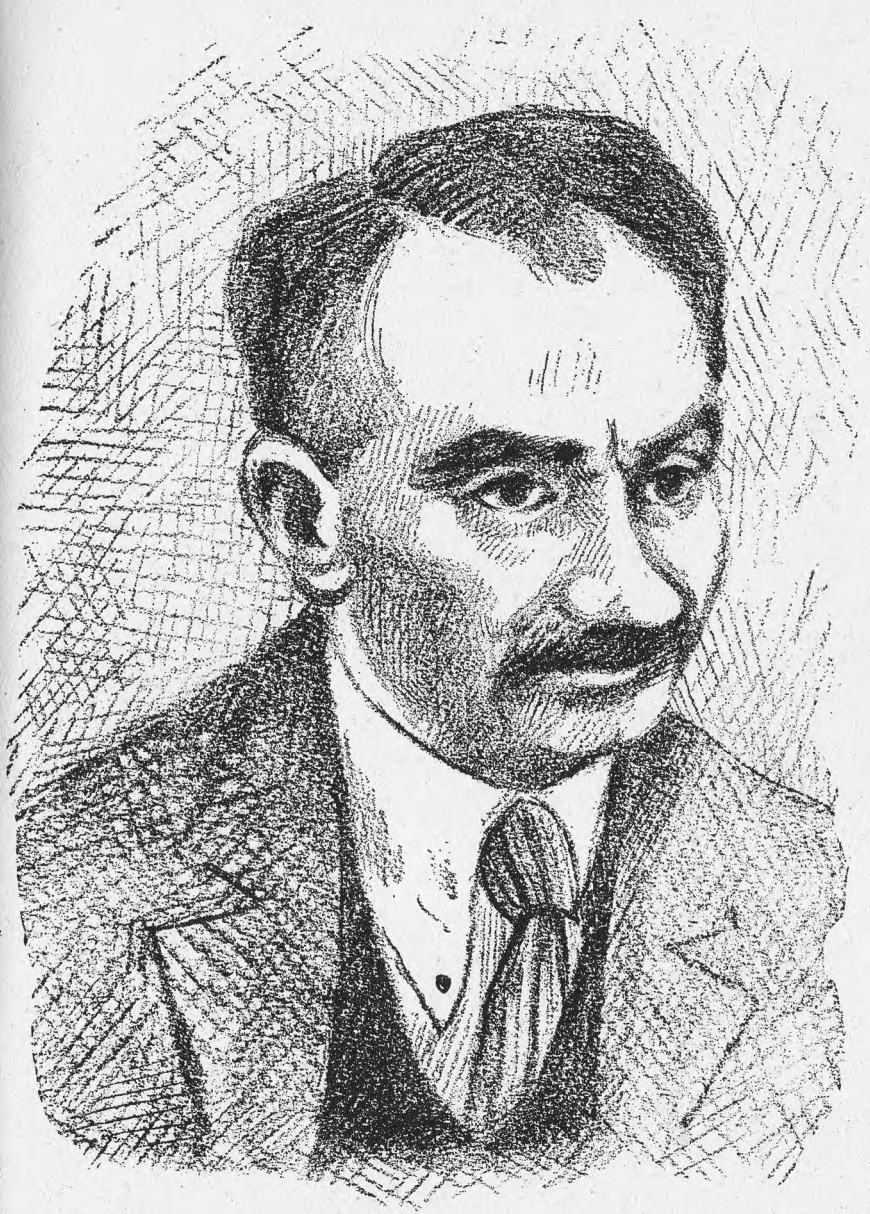

Prens Sabahattin Bey

ler Hareketi, Sabahattin'in sahnede yer almasıyle iki grup arasında bölündü: Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin grupları.

Bu grupların daha sonraki hareket ve faaliyetleri üzerinde daha ileride ayrıca duracağız. Avrupa'daki Genç Türkler hareketi ve bu hareketin başlıca şahsiyetleri ile, bunların kongre, yayın çalışmalarını izleyeceğiz. Nihayet anavatandaki Rumeli grupları ile bağlantılar ve bu yoldan da 1908 İhtilâline çıkan gelişmeleri etraflıca vermeye çalışacağız. Ama bu bahislere geçmeden önce, bir başka ve önemli konuya, yani bu kitabın mihver şahsiyeti olan Enver Paşanın; dünyaya ayak basışı ile, hayatta ilk yetişme safhalarının hikâyesine artık geçebiliriz.

Enver, İlk Adımlarını Atıyor!

Hayata gözlerini açan küçük insan, toprağa atılan tohum gibidir. Her tohum tanesi kendi içinde, kendi cinsinin vasıflarını ve istidatlarını taşır.

Eğer bu istidatlar toprağını bulurlarsa yeşerir, filizlenir, kemale erişirler.

Bu tohumlar savaşında insanoğlunun bir üstünlüğü vardır: Hayata gözlerini açan çocuk, kendi istidadına, kendi gayret ve iradesiyle de bir şeyler katar. Ve bu çocuğa tarih bir misyon bağışlamışsa, o, kendi hammaddesini kendisi yoğurarak, tarih içinde kendi yerini, gene kendisi tayin eder. Tarihî şahsiyetlerin hali, her ne kadar, yaşadıkları sosyal zeminin bir hâsılası olsa da...

VI

BİR ÇOCUK, HAYATA GÖZLERİNİ AÇIYOR:

Enver Paşanın doğum yeri ve doğum yılı bellidir: Istanbul, 1881. Asıl adı: İsmail Enver. Hatta doğum gününü de biliyoruz: 12 kasım 1297 çarşamba. Bu tarihi bizim bugün kullandığımız tarihe çevirirsek, 23 kasım 1881 çarşamba gününü buluruz. Buna göre Enver Paşa ile Atatürk, akran, yani aynı yaşta olurlar. Yalnız Atatürk'ün doğum günü bilinmemektedir. Hatta doğum tarihi de ihtilâflıdır. Çünkü bu doğum tarihini bazen 1880 ve resmî kayıtlarda 1881 olarak alırlar. Enver Paşanın doğum yeri, yılı ve günü hakkında ise bilgimiz tamdır. Bunu evvelâ eldeki nüfus kâğıdına dayandırıyoruz. Sonra da, ekim 1909'da yazılan aile mektuplarına. Ve ayrıca, Enver Paşanın kendi anlattığı hayat hikâyesine...

Bir tarihte Enver Paşa (o zaman binbaşı), kendi doğum gününü öğrenmek istiyor. Babasına mektup yazıyor. Babası da, anasının hafızasına müracaat ediyor. Anası, doğum gününü hatırlıyor. Yahut bir yere vaktiyle yazmış bulunuyor. Kocasına bunları bildiriyor. Kocası da, oğlu Enver'e yazıyor. Bu mektubunun başlığı şudur:

«İki gözüm nuru aslan evlâdım.»

Fotokopisini veriyoruz...

Böylece anlıyoruz ki Enver, yani geleceğin Enver Paşası, 12 kasım 1297 rumî tarihinde doğmuştur. Fakat bu tarihin bizim bugün kullandığımız milâdî tarihe çevrilmesi bir ihtisas işiydi. Onu da, bu çeviri ve takvim işlerinde eser sahibi olan bir arkadaşımız lütfettiler (1). Annenin ifadesi, Arap tarihi ile

(1) Refik Topkan: *Topkan'ın Sürekli Takvimi*. Ankara neşriyatı 20. Yıl, 1962. Yeni baskı.

hicrî 1 muharrem 1299, rumî tarih ile 1297 ekim başları ve bir salı günüydü. Ama takvimci bu malzemeyi, ancak kendilerinin bildiği karışık hesap ve usullerle işleyince, hem doğum gününün salı değil çarşamba olacağı, hem daha yukarda verdiğimiz kesin tarih belirdi.

Enver Paşanın 1908 İhtilâlinden sonra ve o safhaya kadar olan hayat hikâyesi, kendi el yazısıyle yazılmış olarak eldedir. Bu hikâye bir defteri doldurur. Biz bu cildin son bahsinde bu hikâyeye geniş ölçüde yer vereceğiz. Enver Paşa, hatıratına şöyle başlar:

> *«1297 senesi teşrinisani bidayetinde, 1299 muharrem ayının birinci salı günü sabahı saat 12 sularında Divanyolu'nda, eski lisan mektebi karşısındaki evimizde dünyaya geldim...»*

Enver Paşanın bu nakilleri onun doğum yeri ve doğum tarihi etrafında evvelce çelişmeli olan söylentileri ortadan kaldırır (1).

Aile ilişkilerine gelince? Bu cildin sonuna, Enver Paşa-

---

(1) Enver Paşanın Istanbul'da doğduğunu biliyoruz. Ama, doğduğu semt biraz ihtilâflıydı. Hemşiresi Mediha Orbay, ağabeysi Enver'in, Istanbul'da, Sultanahmet semtindeki bir evde doğduğunu nakleder. Ali Hâdi Okan, Nefiî zaman şeklinde imza eden bir zatın Dr. Tevfik Rüştü Aras'a verip, doktor tarafından ve sadece malumat edinilmek üzere aynen bize gönderilen bir yazıya nazaran, Enver Paşanın doğduğu yer, Istanbul'da Divanyolu semtindedir. Enver Paşanın yeğeni ve araştırıcı bir zat olan Faruk Kenç, dayısının doğduğu bina olarak Divanyolu'nda bir evin bazen yakınları tarafından ziyaret edildiğini anlatır...

Bu basit görünen konu üzerinde niçin bu kadar durduğum sorulabilir. Ama tarihî bir şahsiyetin hayat hikâyesini yazan, biyografisini veren bir yazar için, o hayat hikâyesindeki her detay, aynı derecede önemlidir. Çünkü ancak bu detayların ve onlarla beraber gelişmelerin bütünüdür ki, o şahsiyetin hikâyesini teşkil eder. Kaldı ki bir şahsiyet üzerinde, zamanımızda önemli gibi görünmeyen bu gibi detaylar, yarın önemli bir araştırma konusu da teşkil edebilir. Hulâsa böyle konularda benim takdirim değil, o insanın hayat hikâyesinin gerçekleri konuşur.

Enver Paşanın babasının mektubu

nın, baba tarafından yedi ceddine ulaşan aile şeceresi (1) eklenmiştir. Bu şecerede de görüldüğü gibi, Enver Paşanın babası Ahmet Bey, annesi Ayşe Hanımdır. Babası memurdu. Bayındırlık teşkilâtında (Manastır vilâyeti) kondüktör, yani şimdiki tabirlerle, fen memuru olarak çalışıyordu. Bu sayfalarda, Enver Paşanın yaşı ve doğum günü belirtildiği ve yukarda değindiğimiz aile mektubunun bir fotokopisini verdiğimiz gibi, hem annesine ait bir resim, hem de daha sonraki yıllarda, baba ile oğullarını gösteren bir fotoğraf neşrediyoruz. Bundan başka, diğer bazı resimleri ile, Enver Paşanın, daha sonra ve değiştirilerek alınmış nüfus kâğıdının fotokopileri de verilmiştir.

⁂

GAGAVUZLAR KİMLERDİR?

Enver Paşanın ata soyu, yani *şeceresi* üzerinde biraz durmalıyız. Enver Paşanın baba tarafı, Gagavuz Türklerindendir. Avrupa kıtasının Balkanlar, Tuna boyları bölgesine Orta Asya kavimlerinin akınları çok eskiden başlar. Bu göçleri, kavimlerin ilk insan göçlerine kadar gitmeden (2) sadece İlkçağ sonlarından dahi alsak, göçlerin başlangıcı gene de 2000 yıl öncelere ulaşır. Meselâ Batı tarihlerinin en güçlü kavimler göçü olarak ele aldıkları Hunların Avrupa'ya istilâlarını ve Atillâ imparatorluğunu düşünelim. Bu kavmin Batı Asya'da kımıldamaya başlaması, birinci yüzyıla kadar iner. IV. vüzyılda ise Avrupa'da bir Hun İmparatorluğu vardır.

Ama iş onlarla bitmez. Rusların güçlü tarihçisi Pakrovski' ye göre, eğer Hıristiyan kültürü Rus ovalarına girmeseydi, İslavlar pekâlâ ve topyekûn *Fin*leşebilirlerdi. Hele Güney ovalarında Orta Asya'dan gelen çeşitli kavimler, meselâ Kumanlar, Ukrayna topraklarını zaten Turanîleştirmişlerdi. Hulâsa,

---

(1) *Şecere,* Soyun dalbudakları manasına gelir. Yani bir soyun, bir aile kolunun, uzak atasından başlayarak, son üyesine kadar fertlerini (bireylerini) gösterir çizelge, soy ağacı.

(2) A. C. Haddon, Sc. D.F.R.S. *Kavimlerin Muhacereti* «Göçler» Çeviren: Zekiye S. Eglar, 1941.

«Oğlum Enver, başladığın işi bitirmeden dönersen sütümü helâl etmem».
Annen Ayşe — 6 Temmuz 1324 (1908)

Doğudan Batıya akan Sibirler, Avarlar, Macarlar, Bulgarlar, Kumanlar, Hazerler, Vuzlar, hatta Oğuz Türkleri, bilhassa Tuna boylarının yüzyıllarca sahibi oldular. Bu arada meselâ Deliorman Türklerinin yurdundan, daha Osmanlı devleti yokken, XII. yüzyılda Bizanslılar, «Deliorman» diye bahsederler (1). Yukarda sayılanlara gene bir *Vuz* (Oğuz) kolu olan Peçenekleri, ayrıca katmalıyız.

Bunların bir kısmı, Hıristiyanlık sahasına girince, Hıristiyan oldular. Meselâ İran üzerinden veya Hazer cenubundan batıya geçen Türklerin Müslümanlık sahasına girince İslâm olmaları gibi. Cami Bey, «*Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*» isimli eserinde, Selçuk Türklerinin, iki asırda üç defa din değiştirdiklerini anlatır (2).

Demek ki, çeşitli dinde Türkler vardı. Tuna'nın Karadeniz'e akan kolları bölgesinde Gagavuzlar da, hâlâ dinlerini muhafaza eden Hıristiyan Türklerdir. Bunların Gagavuz adının «Kara Oğuz»dan geldiği tahmin edilir. Ama, gene bir tahmin olarak Gagavuzların, Selçuklu devrinde bu bölgeye göçerek «Keykavus Türkleri» olarak adlandırıldıkları ve bu adın sonradan ve zayıf bir ihtimal olarak «Gagavuz»a döndüğü de düşünülmüştür. Ancak muhakkak olan şudur ki, eskiden olduğu gibi bugün de Gagavuzlar, halis ve temiz Türkçe konuşurlar. Hem dilleri, hem antropolojik vasıflarıyle tam Türktürler. Ama bunlar Tuna boyuna, Osmanlılar zamanında göçmüş değildirler (3). Çok daha önceden yerleşmiş, Türk asıllı bir koldular (4). Çünkü Osmanlılar devrinde Rumeli'ye yapılan göçler

(1) Polonyalı Prof. T. Kovalski'nin «Şimalî Şarkî Türkleri Hakkında Etüdü»ne de temas eden Köprülüzade Fuat Beyin *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Araştırmaları*.

(2) Câmi Bey: *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*. Istanbul, 1932.

(3) N. Deliorman: *Tunaboyu Türkleri*. Istanbul.

(4) Câmi Bey, *Hıristiyan Türkler* eserinde şunları nakleder:

— Prof. Pittard, *Balkan Yarımadası'nda Antropoloji Araştırmaları* isimli kitabının, Gagavuzlara mahsus faslında, s. 393, şöyle diyor: «Gagavuzlar, bazılarına göre Kumanların, diğerlerine göre Peçeneklerin soyu gibi alınmışlardır. *Encyclopedia Britanica*'nın 1910-1911 tabında ve Bulgaristan faslında, s. 777, şu kayıt vardır: (Hıristiyan

ve «Evlâd-ı Fâtihan» hareketi daha yenidir. Bu hareket, iyi ve belgeli bir şekilde işlenmiştir (1).

Karadeniz kuzeyinden batıya inen Türkler ve bu arada Tuna Türkleri üzerinde, zengin ve çok çeşitli kaynaklara inmek mümkündür. Bu arada, Bulgarların tarafsız tarih yazarlarından da, bu konuda çok faydalanabiliriz. Ama maksat sadece Enver Paşanın şeceresine ve bu arada onun soy aslına değinmek olduğu için, konuyu yaymakta bir fayda bulmuyoruz.

Hulâsa, Enver Paşanın yedinci atası, Hıristiyan Gagavuzlardandı. Şecere tablosunda, en başta görülen Abdullah Killi, bu soydan, Müslümanlığa dönen ilk soy büyüğü olarak bilinir. Aile içinde yapılan araştırmada onun hakkında edinilen bilgiler, zaten şecere tablosunda da görülür (2). Bu konuda, Enver Paşanın amcası Halil Paşa, derlenen, yayınlanan hatıralarında şöyle anlatır:

> *«Bir gece, dedem Mustafa Kaptan'ın Unkapanı'ndaki evinde, babam Kâmil Bey, Hasan amcam, İbrahim amcam, yemek yerlerken, biz onları dinliyorduk. Atalarımıza ait konuşuyorlardı. Hasan amcamın şu sözleri hâlâ kulağımdadır:*
>
> *— Ceddimiz Kırım'dan gelmiştir. Kırım hanlarının sarayına öteberi ve bilhassa kadın eşyası satan bir yemeniciymiş. Bu yakışıklı delikanlı Hıristiyan olduğu için, harem dairesinde kimse ondan kaçmazmış. Bu sırada Kırım hanının yakınlarından bir kız, ona gönül vermiş. Nihayet evlenmelerine karar verilmiş. Yemenici delikanlı Müslü-*

Türk, özel bir ırk olup, Gagavuzlar, Emine burnundan, Kalikra burnuna kadar sahil memleketlerinde oturmaktadırlar. Bunlar, Turanî asıldan olup, eski Yunanlıların soyundan gelmişlerdir.)»

Biz, bu iki bağıntıyı da yanlış buluyoruz. İsimlerine bakılınca bunların Türk kavimlerinden Uz (Oğuz) lardan (Gök Oğuzlar) olduklarına şüphe yoktur.

(1) M. Tayyip Gökbilen: *Rumeli'de Türkler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, 1957.

(2) Bu hususta, Enver Paşanın amcası Halil Paşanın oğlu Aydın Kut'un çalışma ve yardımlarını anmayı vazife bilirim.

manlığı kabul etmiş. Evlenmişler. Bu yemenici Rum değil, (Romen) değilmiş. Şu halde Rum veya Ulah olmayan, Türkçe konuşan bu Hıristiyan, Romanya'da yaşayan ve dini Hıristiyan olan Gagavuzlardandı.

Bu evlenmeden sonra Ruslar, Kırım'ı istilâ etmişler. İşgal üzerine, ceddimiz, karısı ile beraber, Tuna ağzına Kilya şehrine göçmüşler. Rusların Romanya'yı işgalinden sonra da dedelerimizden Kahraman Ağa, Karadeniz'in Türkiye kıyılarında Abana'ya hicret etmişler.» (1).

Verilen bu bilgilere göre Abdullah Killi, gezici olarak dokuma satışı yaparmış. Ondan sonra da aile, Abana'da bu ticarete devam etmiş. Kırım han soyundan veya saraylı kadınlarından aldığı hanımdan, Kocaağa Killi dünyaya gelir. Onu Kahraman Ağa, Killioğlu Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Kaptan (1778-1875) ve nihayet Hafız Kâmil Bey, aile şeceresinde takip ederler. Enver Paşanın babası Hacı Ahmet Bey (Paşa) bu Hafız Kâmil Beyin, Hasene Hanım isimli eşinden doğan oğludur (1860-1947). Hasene Hanımdan, 4 erkek ve 2 kız dünyaya gelir. Enver Paşa da (1881-1922) 2 kız ve 1 erkek çocuk babası olacaktır: Mahpeyker ve Türkân Hanımlarla Ali Bey. Ama son evlâdı olan erkek çocuğunun yüzünü göremeyecektir (2).

Bu konuyu işlerken, şu Killi soyadı üzerinde de biraz durmalıyız. Tuna, Karadeniz'e dökülmeden üç kola ayrılır. Bu üç kolun isimleri şunlardır: Kuzeyden güneye doğru Kilya, Sünne, Hızırilyas (Sen Jorj). İşte bu Kilya kolu üzerinde «Kilya-Kilye» isimli bir kasaba veya şehir vardır. Enver Paşanın ataları buradan kök alırlar. Nitekim Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşa, Soyadı Kanunu çıkınca «Killi - Killioğlu» adını aldı ki, Kilyalı manasına geliyordu. Eğer Enver Paşa sağ olup Cumhuriyet devrine ve Soyadı Kanunu'na yetişseydi, onun da soyadı «Enver Killi» olacaktı. Ama bunu, Cumhuriyet devrine

(1) Ş. S. Aydemir: *Halil Paşanın Hatıraları*. Akşam gazetesi. Ekim-kasım, 1967.

(2) Enver Paşanın çocuklarından, ileride ve onun yurt dışındaki gurbet hayatı anlatılırken, bazı vesilelerle ayrıca bahsedilecektir.

دولت علیه عثمانیه تذکره سیدر

اسم وشهرتی	پدری اسمیله محل اقامتی	والده سنی اسمیله محل اقامتی	تاریخ محل ولادتی	ملتی	صنعت وصفت وخدمت واتصاب سلاحیتی	متأهل وزوجه سی متعدد اولوب اولمادیغی	درجات وصنوف عسکریه سی
[illegible]	رعیه وه امریه	رعیه وه عایشه خانم	رعیه بلده ۱۲۹۸ ایکیوز طقسان سکز	اسلام	ارناوت قضه سندن قراداغلی	زوجه سی یوق	[illegible]

اشخاصکانی				سجل نفوسه قید اولنان محلی				
یوی	کوزی	سیماسی	طلعت ذاتیه سی	ولایتی	قضاسی	محله وقریه سی	زقاقی	سکن نومرولی	نوع سکنی
اورتہ	الا	بیضاوی	تمام	سلانیک	[illegible]	امیر جامع بیاچی	[illegible]	۱۹	خانه

بالاده اسم وشهرت وحال وصنفی محرر اولان [illegible] دولت علیه تابعیتی حائز اولوب اول صورتله جریده نفوسه عقید اولدیغی مشعر اشبو تذکره اعطا قلندی [illegible]

Enver Paşanın nüfus kâğıdı

yetişseydi kaydı ile yazıyorum. Yoksa öyle değil de, ve Birinci Dünya Harbi'nden Almanya ve Müttefikleri zaferle çıksaydılar, benim zannım odur ki, Enver Paşa bir soyadı almayacak, ama kendi adını bir hükümdarlık hanedanına verecekti. Meselâ Enveriye veya Enveroğulları hanedanı. Hatta ona göre bu, belki bir hanedan değişikliği bile olmayacaktı. Çünkü kendisi de nasıl olsa, artık Osmanlı hanedanının bir mensubuydu. Padişah damadıydı. Osmanoğulları hanedanı yerine, gene bu saltanattan gelen bir sultanzadenin, meselâ Ali Enver' in padişahlığı sanırım ki, pek de yadırganmayacaktı...

*
* *

BİR ŞEY VADETMEYEN BİR ÖĞRENCİ:

Enver Paşanın tahsil kademelerini biliyoruz. Çünkü Enver Paşa bu kademeleri bizzat kendi hayat hikâyesinde anlatmıştır. Bu anlatılanlar çok ayrıntılı ve dikkati çekicidir. İlk öğrenim Istanbul'da başlar, Manastır'da biter. Orta öğrenimi ise Manastır'da devam eder. Askerî orta mektep, Askerî İdadi (lise) tahsilleri Manastır'da geçer. Bu mekteplerde İsmail Enver (Enver Paşa) pek de bir şey vadetmeyen orta derecede bir öğrencidir. Meselâ Manastır Askerî Rüşdiyesi'nde (ortaokul) şahadetname derecesi, pek iyi veya daha iyi değildir. Bu şahadetnamede onun, mektebi bitirdiği zaman durumu «Karib-i âlâ», yani «iyiye yakın» olarak yazılır. Yani askerî ortaokul şahadetnamesinde «Istanbullu olup, Manastır'da oturan kondüktör Ahmet Bey zade (oğlu) kısa boylu, buğday benizli, elâ gözlü Enver Efendi»nin tahsil durumu «Karib-i âlâ»dır.

Bu mektepten, «55 mevcutlu sınıfında, on dokuzuncu» olarak mezun olur. Mektebin birinci sınıfına imtihanla kabul edilmişti. Mektebe girişi, mayıs 1306 (1889) ve mektebi bitirişi 1309 (1893) olarak görülür.

Bu okul devresinde Enverler, yani fen memuru Ahmet Bey ailesi, Manastır'da otururlar. Evleri Manastır'ın nispeten yüksek, fakat kenar bir semtindedir: Eğri Değirmen civarında Kara Köprü'de. Ev kendilerinin, ama borçlu. Babası Ahmet Bey, oldukça kalabalık bir aileyi geçindirmek zorunda. Hatta

evin borcu yüzünden oldukça sıkıntıdalar. Ahmet Bey ve eşi Ayşe Hanım Istanbul'da doğmuşlar. Oğulları Enver ve Nuri' den (Nuri Paşa) başka, kızları Mediha (çok sonra General Kâzım Orbay'ın eşi), Hasene (daha sonra Selânik Merkez Kumandanı Nazım Beyin eşi) var. Hemşireler biraz kaprislidirler. Hasene Hanım ilk kocasıyle evlenir, boşanır, tekrar evlenir. Ama bu evlilik devam etmez. Sonra Nazım Beye varır. Hasene Hanım biraz müsrif sayılır. O zamanki küçük Mediha ise sonradan Kâzım Orbay'la evlenecektir. Fakat başına buyruk, mütehakkim bir hanım olarak tanılır. Evde bir de babaanne var: Şükriye Hanım. Anlatıldığına göre, saygıdeğer bir kadın. Ölümü zatürreeden, Fakat bir gün geliyor. Borç yüzünden evi satmak zorunda kalınıyor (1). Çünkü borca çare bulunamıyor (o sırada Enver Bey yüzbaşı). Ve 1908 İhtilâli'ne henüz zaman var. Enver Paşa daha bir ihtilâl cemiyeti üyesi de değil. Evin satılması, Ahmet Bey ailesinde bazı dalgalanmalar yapar. Hemşiresi Hasene Hanım zaten evlenmişti. Ev satılınca yüzbaşı Enver Bey de Selânik'e nakleder. Ondan sonra Enver'in hayatı ve kaderi, Selânik'teki olayların akışına bağlı kalacaktır. Hürriyet kahramanı Enver Bey oluncaya kadar...

Görünüyor ki Ahmet Beyin evlerinde hava, pek de neşeli olmasa gerek. Anne Ayşe Hanım da biraz sinirlidir de... Zaman zaman düşüp bayılmalarına dair nakiller dinlemişimdir. Bir defa, komşusu olan bir hanımın, bahçesine girdiği zaman, o gün çamaşır yıkanılan tekne veya oradaki herhangi masamsı bir şey ona, bir teneşiri hatırlatır. Birden bayılır. Güç belâ ayıltırlar. Anlaşılır ki Ayşe Hanıma, Enver'inin cesedi sanki, bu teneşirde yatar gibi görünmüştür (2). Bu, şefkatli ve oğluna çok bağlı bir kadının biraz marazî bir ruhî çağrışımıdır. (Çağrışım, bir benzetinin ruhta hayal ilişkileri uyandırması). Ayşe Hanımın, biraz da kocasının ufak tefek çapkınlıkların-

(1) Bayan Hikmet Güran. Manastır'da aynı mahalle komşularından bir aile hanımı.

(2) Bay Şevki (soyadı kayıtlı değil). Keza aynı mahalle komşularından bir ailenin oğlu.

dan şikâyetçi olduğu da bilinmektedir. Çünkü bütün nakiller, Ahmet Beyi biraz haşarı gösterirler. Zaten çok daha sonraları ve Enver Paşanın artık yurt dışında bulunduğu zamanda bile, annenin oğluna yazdığı bir mektuptan, onun bu hallerden, hâlâ şikâyetçi olduğunu okuyoruz. Hatta bu mektupta, şikâyet konusu olan hanımın ismi de açıklandığına göre, Ahmet Beyin gene bir macera içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Neyse, biz şimdi tekrar Enver Paşanın tahsil ve öğrencilik çağına dönelim...

***

ÖĞRENİM KADEMELERİ AŞILIYOR:

Enver Paşanın, askerî ortaokulu nasıl tamamladığını gereği kadar işledik (Bu okulun şahadatname fotokopisi burada verilmiştir). Askerî Rüştiye (ortaokul) tamamlanınca, «Ahmet Bey oğlu, kısa boylu, buğday benizli, elâ gözlü Enver Efendi» 1309-1893 ders yılı başında Manastır Askerî İdadisi'ne (Askerî lise) girer. Bu idadi mektebi, Mustafa Kemal de dahil olduğu halde, seçkin askerler yetiştiren bir müessesedir. Cumhuriyet devri Meclis reislerinden General Kâzım Özalp keza bu mekteptendir. Ama Enver Paşadan üç yıl daha sonra bu mektebe girmiş olduğu için, aynı çatı altında beraber bulunmazlar. Kâzım Köprülü mektebe girdiği yıl, Enver Deraliye mektebini tamamlamış, Istanbul Harbiyesine gitmiştir (1). Manastır'daki mektebin resmini burada veriyoruz.

İdadi tahsili normal geçer. Ama gene parlak bir öğrenci değildi. Fakat gittikçe açılıyordu. Lâkin yalnızlığı, içine kapanıklığı, sessizliği, askerî mekteplerin hepsinde yaşayan kabadayılık, kavgacılık akımlarının havasının dışında kalışı hakkın-

(1) Askerî okullarda öğrenciler, isimlerinin yanına eklenen ve nüfus kâğıtlarında kayıtlı olan şehirlerin ve bazen semtlerin isimleri ile beraber anılır ve çağrılırlar. Meselâ Mustafa Kemal Selânik, Kâzım Köprülü gibi. Enver Paşa da Istanbul'da doğduğuna göre ve o zamanki kaideye uyularak, Enver Deraliye olarak künyelenir, çağırılırdı. Burada Deraliye kelimesi, Istanbul'a verilen isimdir. Aynı suretle, Âsitane de denilirdi ama, Istanbul kelimesi kullanılmazdı.

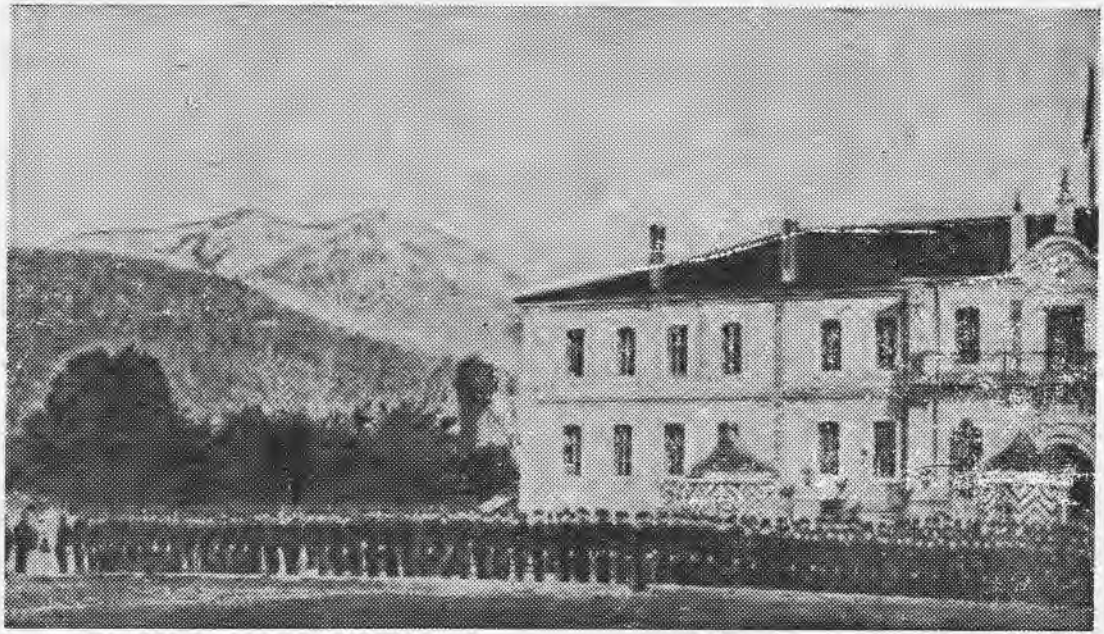

Enver Paşa ve Mustafa Kemal'in Manastır'da okudukları mektep:
Askeri İdadi

da, doğru nakiller vardır. Zaten, güzel, mahçup bir delikanlı olduğuna göre, bu gibi çekişmeli işlerin elbette ki dışında kalacaktı.

Atatürk, Manastır İdadisine girdiği zaman, Enver'in bu mektebi bitirmiş olması lâzım gelir. Atatürk'ün bu mektepte ve Ömer Naci'nin (İlk Meşrutiyetin hatibi) öncülüğü ile katıldığı Namık Kemal edebiyatı havasına, Enver'in Manastır İdadisinde, karışmamış olması mümkündür. Fakat göreceğiz ki, Harbiye'de Enver de Mustafa Kemal gibi takip edilecek, saray mahkemesinden geçecektir.

Enver Paşanın asıl açılışı, daha ziyade kurmay sınıflarında başlar. Ama, Harp Okulu onun için artık şahsiyetleşme safhasıdır. Gerçi Harbiye'de de bir bakışta pek göze çarpmaz. Meselâ onu Harp Okulundan tanıyanlardan Fahrettin Altay (Orgeneral) Enver'den şöyle bahseder:

«Sakin, çalışkan, fakat vasat zekâlı bir öğrenci...»

General Ali Fuat Cebesoy'un ise görüşleri biraz daha etraflıdır (1) :

«Enver'i Harbiye'den tanırım. Harbiye'de üçüncü sınıftayken görüşürdük. Zaten amcası Halil (Paşa) benim sınıf arkadaşımdı. Atatürk'le de sınıf arkadaşıydık.

Enver'in sınıfında bizden Fahrettin Altay vardı. Benim hatırımda kaldığına göre Enver, çalışkan, mazbut, ciddî, sözünde durur bir öğrenciydi. Fakat büyük bir zekâ değildi. O sınıfın birincisi Hafız Hakkı'ydı ve bu, büyük zekâydı (Hafız Hakkı Paşa hürriyetten sonra saraya damat oldu ve Sarıkamış muharebesinde, cephede hastalıktan öldü).

Ama Enver için şunları da ilâve edebilirim: Vekarlı ve müteşebbis...»

Demek ki, Enver artık, Manastır Rüştiyesindeki renksiz, hareketsiz ve derecesi «Karib-i âlâ», yani «İyiye yakın» olan çocuk değildir. O kadar değildir ki, bu Harp Okulu çatısı al-

(1) Ali Fuat Cebesoy'un bir mektubundan.

tında bir de siyasî tevkif faslı yaşar. Hem de, padişahın sarayında bir mahkemeden geçmek şartıyle. Şimdi bu konuyu da özetleyelim.

⁂

İLK SİYASÎ SERÜVEN:
ENVER, TEVKİF EDİLİYOR:

Enver'in amcası Halil (Paşa) kendisinden gerçi iki yaş küçüktür. Fakat Halil, hareketli, canlı, icabında kavgacı, hatta 1908 İhtilâli'nden sonra olduğu gibi, cemiyetin silâhşor kadrosunda, yani Çerkes Yakup Cemiller, Mustafa Necip Beyler gibi gözü pek insanlar arasındadır. Halil Paşa Harbiye'de gerçi Enver'den geri sınıftadır. Fakat daima onunla beraber, hatta biraz da bu sessiz ve kendi halinde, olup bitenlere karışmayan yeğenini, günlük gürültüler içinde koruyucu durumdadır.

İşte bir gün gelir, o zamanki Harp Okulu öğrencisi Halil Yenimahalle, kurmay sınıflarından Enver Deraliye (1) ile beraber, yakalandıkları gibi, padişahın Yıldız Sarayına götürülürler. Halil Paşa bu hikâyeyi şöyle anlatır (2) :

> «*Ben, hayatımın hikâyesine, daha Erkânıharp (Kurmay) mektebi sınıflarındayken ve yeğenim Enver'le beraber başımızdan geçen bir siyasî tevkif olayı ile başlayacağım. Gerçi bizim siyasî heveslerimiz, bizim neslimizin bütün hürriyet âşığı talebeleri gibi, daha Harp Okulu sınıflarında başlar. Mektebe gizli sokulan siyasî edebiyat, Namık Kemal'in Vatan şiirleri, Avrupa'dan kaçamak gelebilen Genç Türkler yayınlarının elden ele dolaşışı, zalim hükümdara karşı gizli intikam yeminleri, ve saire, hep o mektebin duvarları arkasında geçer.*
>
> *Ama ilk ve heyecanlı maceramız, yeğenim Enver'le (Enver Paşa) ile beraber bir gece, Erkânıharp Mektebinde tevkifimizdir. Bu tevkifi, bizim muhafaza altında, Ab-*

(1) Askerî okullarda öğrencilerin, şehir veya mahallelerinin adları ile beraber anıldıklarını, daha önce kaydetmiştik.

(2) *Halil Paşanın Hatıraları*. Derleyen: Ş. S. Aydemir. Akşam gazetesi. Ekim-kasım, 1967.

dülhamit'in Yıldız Sarayına sevkimiz, orada sorgularımız takip etti.

Sınıfta bir gece müzakeresindeydik. Birkaç gün evvel bir arkadaşımdan elime geçen "Les Occasions Perdues — Kaybedilmiş Fırsatlar" isimli eseri okumuş, bitirmiştim. Bu kitap, Keçecizade İzzet Fuat Paşa tarafından yazılmış, Fransızca yayınlanmıştı.

İşte sınıfta ve tam bu kitabı bitirdiğim sıradaydı ki, "yat!" borusu çaldı. Fakat gene tam bu boru sesleri arasındaydı ki:

— Halil Efendi Yenimahalle! Enver Efendi Deraliye!.. diye bağıran baykuş gibi ses duydum. Bu vakit, bu saatte, böyle bir çağrının hayra alâmet olmadığını anlamamak elbette kabil değildi. Ben de bunu derhal düşündüm. Ama ürkmedim. İçimden de:

"Ne olursa olsun, ben şu kitabı bitirdim ya!.." diyerek koridoru çıktım.

Bağıran, dahiliye zabiti idi. Yeğenim de o sırada ve bitişik dershaneden koridora çıkmıştı. İki dahiliye zabiti, Sadri ve Halil Beyler, bizi aldılar, müdüriyet dairesine götürdüler. Orada bir odaya beni, bir odaya Enver'i kapattılar. Bu hallerin iyiye çıkmayacağı yolundaki tahminim beni aldatmadı. Az sonra Yüzbaşı Sadri Bey bizi aldı. Nizamiye kapısına indirdi. Orada bir fayton bekliyordu. Kendisine yol vermek için kenara çekildik. Fakat yüzbaşı:

— Hayır, dedi, siz geçin. Yanyana oturacaksınız ve ben karşınızda oturacağım...

Askerce itaat ettik. Fakat ben, bu arada ve arabaya binerken Enver'e:

— Sen bir şey bilme, her suale ben muhatap olacağım... diye fısıldayabildim ama, yüzbaşı duydu. Çok kızdı, bağırdı:

— Susun, bir kelime bile konuşmanız yasaktır!..

Arabamız Zincirlikuyu üzerinden, Zuhaf alayları kışlaları arasından Yıldız Sarayına vardı. Büyük mabeyin ka-

pısından yaya olarak saraya yürüdük. Bu arada beş altı tüfekçi (Sarayın iç muhafız askerleri) kafileye katıldı. İkinci katta gene beni başka bir odaya, Enver'i başka bir odaya aldılar. Nihayet ben çağrıldım. Uzun koridorlar geçtik. Bir salona alındım. Büyük bir masanın etrafını bir heyet almıştı. Daha sonra öğrendiğime göre, masanın başkanlık yerinde oturan, serhafiye (baş istihbaratçı) Kadri Beydi. Etrafındaki yarım dairede 10-12 kişi yer almışlardı. Mahkeme heyetinden biri, ittihamname olarak tam bir saçmalık ve hezeyan yazısı okudu. Bize atfedilen suç şuydu:

— Siz, geçen bayram selâmlığında, padişahımız efendimize suikast için, evinize iki anarşist kabul etmişsiniz!

Bayram selâmlığında evimizde, hakikaten iki yabancı vardı. Ama iki anarşist değil. İşin aslını uzun uzun anlattım:

— Ben bir zabitim. Padişahıma sadakat yemini ettim. Bayram selâmlığında evimizde iki misafir vardı. Ama biri, Şehzade Abdülmecit Efendi (Son halife) hazretlerinin Almanca muallimi olan genç bir Avusturyalı. Diğeri de, onun getirdiği ve tanıttığı bir yabancı gazeteci. Viyana'da çıkan "Neue Freio Presse" gazetesinin yaşlı bir muharriri... Evim selâmlık yolu üzerinde. Gelmek istediler. Kabul ettim. Geceden geliniz ki, sabah erkenden belki geçemezsiniz, dedim...

O sırada hem savcı, hem reis sordular:

— Enver, beraber miydi?

— Evdeydi. Ama Enver erken yatar. Odası da ayrıdır. Bu misafirleri de o gece tanıdı. Onlarla biraz Almanca konuştu ve odasına çekildi...

Beni çıkardılar. Tabiî Enver'i çağırmış olacaklardı. Gece uyku yok. Sabah oldu. Yiyecek, içecek yok. İşte o sırada bir de telkinci peyda oldu. Eniştemin uzak akrabasından ve vaktiyle Mecit Efendinin sarayında çalışırken, sonradan Efendinin uzaklaştırdığı Cemil Bey isminde bir Gürcü. Mavallarını okumaya başladı:

— Oğlum Halil, sen mert, dürüst bir çocuksun. Mühim bir istikbalin var. Bulunduğun padişah mahkemesi şaka götürmez. Seni tekrar çağıracaklar. İfadende mahkemeye, bir gece, Şehzade Mecit Efendinin kayınbiraderi Zeki Beyin geldiğini, kendisini Mecit Efendinin gönderdiğini ve bu yabancıları sana Şehzade tarafından onun getirdiğini söyle. Hemen serbest bırakılacaksın...

Anladım. Biz bir vasıta olarak kurban edilecektik. Asıl suçlandırılmak istenen Şehzade Mecit Efendiydi. Hulâsa karışık bir düğüm içine düşmüştük. Ama bundan çıkmalıydık...

Cemil Beye oyalayıcı sözler söyledim. Bu adam mahkeme reisine kim bilir ne ümitlerle koşmuş ki, beni gene mahkemeye çağırdıkları zaman, reisi bana birtakım iltifatlarda bulunmak istedi. Enver de çağrılmıştı. Fakat benim mahkemeye ifadelerim, onların beklemediği şeyler oldu. Mahkeme heyetine, Cemil Beyin bana geldiğini ve mahkemeye söylemem için neler öğrettiğini açıkça ve etrafıyle anlattım. Eski sözlerimi tekrarladım. Mahkeme buz kesilmişti... Ama reis kızdı. Ağzına geleni haykırmaya başladı ve hatta benim Enver'i büsbütün olay dışında bırakmak için, Enver'in saflığı, erken yatışı, kendini derslerine verişi üzerinde cümleler sıralarken büsbütün köpürdü. Enver için:

— Bu efendi kaz mıdır? diye haykırdı. Ben de cevabımı esirgemedim:

— Af buyurunuz reis beyefendi, Erkânıharp mektebinin her sınıfında, sınıfının ya birincisi, ya ikincisi olan Enver Efendi, bir kaz değildir. Tıpkı benim gibi, vatanına ve padişahına sadakat yemini etmiş, çok zeki bir zabittir...

Böylece iş uzadı, gitti. Salondan çıkarıldık. Gene ayrı odalara götürüldük. Ama gece gene çağrıldık. Reis bu sefer Şehzade Abdülmecit için atıp tutmaya başladı:

— Abdülmecit Efendi de kim oluyor? Şevketmeâp

efendimiz Abdülmecit Efendiye para vermese, o ne yapabilirmiş? Siz Abdülmecit'in sarayına gitmeyeceksiniz, vb...

Hulâsa Yıldız Sarayında mahkeme edilişimiz, çeşitli safhalar geçirdi. Çeşitli tertipler karşısında kaldık. Ama sonunda ne olduysa oldu ve mahkeme huzurunda reis bize, sert birtakım ihtarlardan sonra, "Serbestsiniz!" diye hükmü bildirdi. Aynı şekillerde aynı yollardan mektebe getirildik.

Enver'le benim hayatımızın ilk siyasî macerası böyle geçti. Ama artık Mecit Efendiyle temaslarımız ve saraya ziyaretlerimiz de kesildi.»

Enver Paşa, ileride vereceğimiz hayat hikâyesinde bu macerayı nakleder. Bu olayın tarihi, tam belli değildir. Ama, Enver artık Harp Okulunu ve Kurmay Okulunu saran siyasî çalkantının içindedir. Onun mihnetli bir sahnesini yaşamıştır. Yaşı da henüz belki 21'dir. Bu yaşta ve bu hava içinde bir genç, hele yakında orduya da katılacağına göre, onun için de artık birtakım kımıldanmaların olması ve kafasında, hayallerle karışık ve dumanlı olsa da, geleceğe ait birtakım ihtirasların belirmesi tabiîdir. Hulâsa, Yıldız Sarayı mahkemesi faslından sonra Enver, artık gittikçe değişir. Arkasından görünmez bir el, onu, dalgalı bir geleceğe ve kendinin de tayin edemediği birtakım vazifelere doğru itmektedir. Ve bu istikbal, kim bilir nelere gebedir...

***

ORDU SAFLARINDA...

Enver, Kurmay Okulunu, 23 kasım 1902'de, ikinci olarak bitirdi. Bu, çok iyi bir derecedir. Şimdi artık yüzbaşı Enver' dir. Usulen ilk vazifesi, sekiz ay müddetle «Sunf-u Selâsede», yani ordunun üç sınıfını teşkil eden piyade, topçu ve süvari sınıflarında staj görmektir. Bunun için de ve iki sene müddetle III. Orduya tayin edilir. Gerekli sınıf stajlarını tamamladıktan sonra, III. Orduda daha 16 ay hizmete devam edecektir. Ondan sonra hakkında karar alınacaktır.

O devirde stajlarını tamamlayan kurmaylar, daha ziyade

ordu kurmay bürolarında vazife görürlerdi. Enver, 23 ekim 1902'de, Manastır'da, 13. Topçu Alayının birinci bölüğüne verildi. 16 eylül 1902'de Üsküp'te Nizamiye 14. Alayın birinci taburuna atandı. O sırada tabur, Manastır'daydı. 24 şubat 1904'te, rütbesi Kolağalığa (Önyüzbaşı) yükseldi. Manastır'da «İpkâen», yani devamlı olarak vazifelendirilmesi, 8 ağustos 1906'da padişahın iradesine bağlandı. 30 ağustos 1906'da ise, binbaşılığa terfi etti.

Fakat Enver, ne büro, ne kışla adamıydı. Ona hareketli vazifeler lâzımdı. Bunu istiyordu da. 1 ekim 1907'de, 500 kuruş maaş zammı ile, Rumeli'de eşkıya takibine memur edildi. Bence Enver'i 1908'de dağa çıkmaya, hürriyetin ilânı yolunda isyan etmeye sevkeden ruh ve staj, bu eşkıya takibi vazifesi ile başlar.

İleride, üzerinde ayrıca duracağımız bu *eşkıya takibi* işini, şimdiden biraz belirtmeliyiz. Çünkü bu vazife, basit anlamı ile bir eşkıya takibi işi değildir. Bu takip, gerçi çetelerle savaştır. Ama çeteler; Sırp, Bulgar, Rum ve hatta Arnavut nasyonalistlerinin, örgütlü savaş güçleri ve öncüleridir. Yani dava, Rumeli'de millî akımlarla mücadele davasıdır. Bu davada karşı tarafın dayanağı, onları destekleyen millî hükümetlerle, Rusya ve bazı büyük devletlerdir. Ama asıl dayanak, hiç şüphe yok ki, millî duygulardı. Muhtariyet veya istiklâl hedefleriydi. Hepsinin kalbinde, «Ya istiklâl, ya ölüm!» sloganı yanıyordu. Hepsi de genç insanlar, haşmetli Rumeli dağlarında estirilen bu sert rüzgârlara, isteyerek kendilerini veriyorlardı.

Onlarla savaşan Osmanlı subayları için ise, arkadaki dayanak; çökmüş, kağşamış, ne yapacağını şaşırmış, karar ve hareket istiklâli elinde olmayan bir Osmanlı hükümeti ve ona hâkim olan saraydır. Gerçi subaylar bu çetelerle kahramanca savaşırlar. Ölürler, öldürürler. Çünkü şu da bir gerçektir ki, bu çete savaşları, onlar için de bir mektep olmaktadır. Şunu anlıyorlardı: Demek ki millî cereyanlar vardır. Demek ki Osmanlılık, ya bu cereyanlarla savaşmak, ya anlaşmak zorundadır. O halde ne yapmalı?

Şu soru, bütün kışlalarda, karakollarda, pusularda tartışılıyordu: Devlet nereye gidiyor? Ne yapmalı? Hulâsa, orası *Makedonya*'dır. Makedonya, kaynayan bir milletler kazanıdır. Bu milletlerden her birinin, ayrı dili, ayrı gayesi, ayrı davası vardır. Bu davalar, yazılmış, çizilmiş, siyasetleşmiş, bilgileşmiştir. Bu davalar hem liderlerini, hem silâhşorlarını bulmuştur. Ya Osmanlı subayları? Onlara emredilen, yalnız savaşmaktır ve o kadar?..

Halbuki, bu kaynayan kazan, bu altına dinamitler yerleştirilmiş Makedonya üzerinde onlar, bu savaşların yetersizliğini artık sezmeye başlamışlardır. Bu dava bir başka davadır. Ve büyük bir davadır. İmparatorluğun kaderi, bu davalara düğümlenmiştir. Bir başka yol, bir başka anlayış ve çözüm yolu bulmalı. Meselâ Mustafa Kemal, daha Kurmay Okulu sınıflarında arkadaşlarına, Rumeli'nin kısmen terkedilerek, savunmaya ve yaşamaya daha elverişli sınırlara çekilmeyi anlatmıyor muydu? Meselâ Güney Bulgaristan'dan, daha doğrusu Şarkî Rumeli'den de bazı parçaların Türkiye'ye katılmasıyle, Arnavutluk ve Şimalî Makedonya, ona göre, pekâlâ terkedilebilirdi... Gerçi bu görüşleri, arkadaşlarınca saldırıya uğruyordu. Ama her halde bir şeyler yapmak lâzımdı (1).

İşte, önyüzbaşı Enver, şimdi bu davanın ortasındadır. Makedonya'dadır. Ve Makedonya kaynar. Hatta, Makedonya toptan patlamaya giden, topyekûn bir *bomba*dır. Fakat ne çare, o kendine verilen vazifeyi yapacaktır. Adına eşkıya denilen nasyonalist çetelerle savaşacaktır. Savaşır da. Biz bu savaşları ileride ele alacağız. Şimdilik Enver'i bu Makedonya dağlarında bırakalım. Çünkü daha önce başlayıp bir noktada kestiğimiz ve yeniden döneceğimizi kaydettiğimiz konuları tamamlamalıyız. Bu konular; İttihat ve Terakki'nin Avrupa'daki faaliyetlerinin 1900'den sonraki gelişmeleri ile, Osmanlı imparatorluğu üzerindeki dış baskıları ve daha ziyade, Abdülhamit saltanatı devrinde devletin çöküşüdür.

İmparatorluğun bu kadar çamurlaştığı bir devrin, yani Ab-

(1) General Ali Fuat Cebesoy'dan: *Mustafa Kemal Lider*, 1956.

dülhamit istibdadındaki çok cepheli çöküntünün bir hikâyesini vermezsek, şartların ve olayların akışını canlandıramayız.

Öyle ya? Nasıl ve niçin bu çıkmazlara geldik? 1908 İhtilâli, neden ve hangi gelişme ve birikimlerin kaçınılmaz zorunlukları altında patladı? Bir küçük rütbeli Enver Bey, niçin ve nasıl oldu da birden ve bir efsane yıldızı gibi, İmparatorluğun semalarında parladı? Ve nasıl oldu da birden ve bütün ülkenin, kahramanı ve sevgilisi olarak kabul edildi? İşte bütün bunların cevaplarını bulabilmek için, şimdi biraz gerilere dönelim. Ve adına, *Abdülhamit Muamması* diyebileceğimiz, karanlık ve çöküntülü bir labirentin, yollarına, dehlizlerine dalalım...

Hem şunu da kaydedelim ki, İmparatorluğun bu tükenişini araştırmaya çalışırken, bu labirentte bize yol gösterecek, bütün çatlakları, dengesizlikleri ve hastalıkları gösterecek, anlatacak olanlar, Padişah Abdülhamit'in, kendi Nazırları, Vezirleri, Sadrazamları, hulâsa kendi adamları olacaktır!..

Abdülhamit Muamması

Yakın tarihimizde II. Abdülhamit devrini, uzun süren bir karanlığın, ruhlarda yarattığı korku ve mistik bir uyuşukluk devridir. Bu sebeple, hatta ondan sonra gelen bazı yazarlar bile, bu devri, gerçekçi ölçülerle değerlendirmekten kaçınırlar. Bu suretle bizde, hatta günümüze kadar süren bir Abdülhamit mistiği ve muamması, bazı donmuş ruhlara hâkimdir. Halbuki ortada, ne mistik, ne de muamma vardır.

Bizim yakın tarihimizde II. Abdülhamit devri, kısaca, son İmparatorluğun çözülüşünün, çöküşünün ve bütün dayanaklarını kaybedişinin, basit hikâyesinden ibarettir...

VII

DEVLETİN TEMEL DAYANAKLARINDAKİ ÇÖKÜNTÜ:

Bir yapının kağşaması, yani onu ayakta tutan denge unsurlarının ayrı ayrı gevşeyip, binanın dayanak mihverlerinin bozuluşu ve çöküntüye yöneliş, daima çok yönlü olur. 1876-1908 devresinde de Osmanlı imparatorluğu, Tanzimatla zaten önlenemeyen, yıkılmaya gidişini, yeni yeni denge bozuklukları ile devam ettirdi. Abdülhamit'in saltanata getirilişi ve Meşrutiyet nizamına yönelişle az çok beliren ümitler, hele Mithat Paşa ve arkadaşlarının uzaklaştırılması, Meclisi Mebusanın kapanışı, önlenemeyen Rus Harbi, Berlin Konferansının neticeleri ile, büsbütün söndü. Abdülhamit'in kendi içine kapanışı, zararlı insanların sarayda nüfuz kazanmaları ve onun saraya soktuğu jurnalcılık, Abdülhamit'te yarattığı vehim dalgaları ve bu suretle Abdülhamit'in zaten istidatlı göründüğü ruh zaafı ile kendini vesvese ve evhama verişi, bu ümit kayboluşunu daha da güçlendirdi.

Nihayet devletin nizamı içeride, mutlak bir istibdat ve despotizme, dışarıya karşı, haysiyet kırıcı bir teslimiyete dönüştü. Avrupa bu aczi ve teslimiyeti, hem kullandı, hem onu durmadan artırdı. Öyle oldu ki, Osmanlı imparatorluğunun, kendi gücüne dayanan bir hayat hakkı ve varlığının hikmeti kalmadı. Devletin varlığı ve kaderi, imparatorluğun hak ve kudretlerine değil, onu parçalamak, yok etmek için kararlı olan, fakat aralarında anlaşamayan yabancı kudretlerin bu anlaşmazlıklarına bağlı kaldı. Ya hepsi bir anlaşmaya varırlar, İmparatorluğu taksim masasına yatırırlardı. Yahut da eğer hep bir arada anlaşamazlarsa, İmparatorluğun mirasına göz dikenlerden biri veya birkaçı, kendi hesaplarına teşebbüse geçip,

bu taksime giriştikleri anda, İmparatorluk tarih sahnesinden silinip gidebilirdi. Çünkü, Devletin buna karşı koyacak son güçleri de, aşağıda ayrıntıları ile göreceğiz ki, bizzat Padişahın eli ile, birer birer çökertilip gidiyordu. Meselâ Donanma, meselâ Ordu gibi... İşte bu bozukluk ve ümitsizliktir ki, 1908 İhtilâlini doğuracaktır. Şimdi, bu çöküntüleri yazalım...

***

DONANMANIN ÇÖKÜŞÜ:

Abdülhamit'in, güçlükler içinde saltanatına başladığını ve bu güçlüklerin, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ve saraydan idare edilmek istenilen bu harbin yenilgiyle sonuçlanması ile daha da arttığını kaydetmiştik. Sırbistan'la muharebe, Karadağ isyanı, Bulgaristan isyanı ve sonra Osmanlı-Rus harbi ile genişleyen bu güçlüklerde padişahın, en iyi yardımcılarını, meselâ Mithat Paşayı feda edişi, elbette ki müessir oldu. 1877 martında açılan ve arada bir tatil devresinden sonra kısa bir süre daha çalışabilen Mebusan Meclisinin süresiz kapatılışı da, onu bu Meclisin desteğinden yoksun bıraktı. Sonra tam 30 yıl 6 ay süren Meclissiz idare, gittikçe hızlaşan devlet çöküntüsünü büsbütün derinleştirdi.

Yani Abdülhamit'in saltanat devrinde devlet yapısı, yalnız şu veya bu yanı, yahut şu veya bu müessese ile değil, «bütünü» ile soysuzlaştı. Bütünü ile koflaştı, halsizleşti. Kaderine hâkim, yahut genel kavramı ile hükümran bir devlet olmaktan çıktı. Haysiyetsizleşti ve çöktü.

Bu çöküntünün en önemli gelişmeleri, bilhassa Donanma ve Orduda görüldü. Gerçi Abdülaziz bir taraftan bu donanmayı yaparken, diğer taraftan devlet gemisi, her gün bulanan sularda, dümensiz bir tekne gibi yalpalıyordu. Ama Sultan Aziz idaresinden Abdülhamit, yerli millî sanayi temeline ve köklü inşa ve ikmal tesislerine dayanmasa dâ, dışarıdan alınan harp gemilerinden müteşekkil olmakla beraber, güçlü bir donanma devralmıştı. Abdülhamit tahta çıktığı zaman bu donanma, Karadeniz'e hâkimdi. Ve öyle olmak lâzımdı. Çünkü daha sonraları, Karadeniz'de kuvvetli tersaneler inşa edip, hâ-

kim bir deniz gücü yaratan Rusya'nın, henüz sözü edilir bir donanması yoktu. Halbuki 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Abdülhamit, donanmasını kullanmadı. Çünkü o zaman da donanma, tamamen ihmal edilmişti. Zaten Meclisi Mebusanın kapatılışında da, bir deniz başarısızlığı etkili oldu: Ruslar, Karadeniz'de güçlü olmadıkları halde, içinde Balkan ordularının ikmal malzemesi ile, harekât evrakı bulunan Mersin gemisini çevirmiş, zaptetmişlerdi. Bu olayın Mecliste, şiddetle tenkit edilişi, padişahı sinirlendirmişti.

Harpten sonra ise donanma, esas birlikleri ile Haliç'e kapatıldı. Donanmada esaslı bir talim, manevra veya bakıma müsaade edilmedi. Çünkü Abdülhamit, donanmadan korkuyordu. Bu sebeple donanma, Haliç'te tam manasıyle çürümeye terk ediliyordu. Bu durumun en canlı hikâyesini, 14 ekim 1907'den 1908 temmuzuna, yani Hürriyetin ilânına kadar Bahriye Nazırlığı vazifesinde de bulunmuş olan Hasan Rami Paşanın, 1909' da neşrettiği Hatıralarında buluruz (1). Bu hatıraların, gerçi rejim değişikliğinden sonra neşredilmiş olması, onlarda yeni nizama yaranma ve eski devri kötüleyerek nefsini savunma gibi bir düşünce uyandırabilir. Fakat eser, dikkatle incelendiği ve verilen belgelerle nefsini savunma yolundaki delilleri gözden geçirildiği takdirde, Hasan Rami Paşanın Hatıratının, Abdülhamit devrindeki Türk donanmasının durumu için güvenilir bir kaynak teşkil ettiği görülür.

Bu Hatıratta baştan sona ifade edilen, donanmanın akıl almaz perişanlığıdır. Hasan Rami Paşanın da dediği gibi, Haliç'te yıllar yılı yatmaktan su kesimlerine kadar midye bağlayan ve artık köhneleşmiş gemilerin, güvertelerinde tavuk beslendiğini ve hatta bu tavuklara yem olsun diye, sandıklar, bölmeler içinde yonca yetiştirildiğini de, diğer bir eserde okumuşumdur. Bu yüz kızartıcı nakilleri buraya aktarmayacağım. Çünkü sadece Hasan Rami Paşadan alınacak tablolar, donanmanın halini ifadeye yeter. Bu durumu bütün çıplaklığı ile meydana vurduğu sahneler bilhassa, 1897'de Osmanlı-Yunan

(1) Hasan Rami Paşa: *Hatırat*. 1324 (1908). Istanbul. Cilt I.

harbi patlayınca bu hantal gemileri Çanakkale'ye sevk etmek emri alındığı zaman görüldü. Bütün hazin gerçekleri ile ortaya çıktı. Fakat biz daha önce, Hasan Rami Paşadan bazı genel müşahadeleri verelim:

«Memleketin mukadderatına 33 seneden beri hâkim olan zillet, meskenet ve nizamsızlığı görerek, Akdeniz Filosu Kumandanlığına tayin olunduğum 1312 (1896) yılından beri sarayla muhabereye girişmiş, o tarihten beri, saray başkâtipliği vasıtasıyle alınan padişah emirlerine cevaplar verilmiş ve ayrıca, kendi adıma da muhaberelerde bulunmuşumdur. Bütün bu maruzat, mahv ve perişan edilen bahriyenin ıslahına, saraya verilen jurnallerin (yapılan ihbarların) nazara alınmaması, hafiyeliğe (ihbarcılığa) yönelenlerin cezalandırılması, Bahriye Nazırı Hüsnü Paşanın yağmacılıklarına son verilmesi, zavallı ve mübarek vatana merhamet edilmesi içindi. Bu ifadelerim, daima numara ve tarih kayıtları ile cereyan eden yazılı belgelerdir. Ait olduğu makamlarda da kayıtlı ve saklı olmak lâzım gelir.»

Hasan Rami Paşa bunların asla nazara alınmadığını hatıralarında her vesile ile anlatır. Ve nihayet kendisinin de Nazırlığa, ancak bahriyedeki disiplinsizlik en son hadde vardığı zaman ve istemeyerek getirildiğini yazar. Nitekim Nazır olduktan sonra da saraya veya özel vükelâ toplantılarına asla davet edilmediğini kaydeder. Abdülhamit'i de tek bir defa, o da Nazır tayin edildiği gün gördüğünü kaydeder. Bu tayin sırasında Hasan Rami Paşa, donanmanın halini şöyle tarif eder:

«Nezarete tayin olunduğum zaman bahriye mensuplarını, miskinlik illetine uğramış halde buldum. Tersane tesislerinin ise, hiç biri işlemiyordu. Bahriyece mühim olan havuz kapıları da haraptı. Torpito istimbotları kıçtan karaya bağlanmıştı. Alt tarafları demir hamızı tutmuştu, çürüyorlardı. Bitiyorlardı.

Kasımpaşa kahvelerinde esnemekle vakit geçiren biçare bahriyelilere daima tesadüf olunurdu. Askerler, silâh

kullanmanın en basit kaidelerini dahi bilmiyorlardı. Gerçi durmadan jurnal edildim. Ama işime devam ettim.

Bahriye Nezaretini borca boğulmuş buldum. Ne para veriliyordu, ne de itibar kalmıştı. Ayrılan bütçenin, ancak üçte birinin verilmesi âdet haline gelmişti...»

Hasan Rami Paşa güya filo kumandanlığı vazifesinde bulunduğu zamanki müşahadelerini de sıralar. Fakat Nazır olduğu zaman da aynı engellerle karşılaşır:

«Askerleri okutturmaya kalkıyordum. Ertesi gün (Olmaz!) diye bir padişah emri tebliğ ediliyordu. «Gemilerin hiç biri yerinden kımıldamayacak!» diye irade geliyordu.

Askere aylık vermek için para istiyordum. Saraydan: «Para olmadığı, idare edilmesi» lüzumu tebliğ ediliyordu.

Paradan, maaştan vazgeçtik, erzak, tayinat için bir şeyler verin diye, saraya kadar baş vuruyordum. Fakat o da aksayıp duruyordu.

Ne bahriyede, ne serasker kapısında (Harbiye Nezareti), hatta ne de maliyede, kendi başlarına on para sarfetmek iktidarı yoktu...»

Hasan Rami Paşanın filo kumandanı olarak 1897 Osmanlı-Yunan harbine ve bu donanmanın harp edemeyeceği, harbe hazır olmadığı hakkındaki çırpınmalarına rağmen, donanmanın Çanakkale'ye sevkinin hikâyesini aşağıda özetleyeceğiz. Fakat bu uyarının karşılığı da, muharebe bitince kendisinin, Çanakkale'ye sürgün edilmesi olur. Orada ikamete memur edilir. O devreyi de şöyle anlatır:

«Çanakkale'de sürgünlüğüm 10 yıl sürdü. En sık verildiği zaman bile ancak iki ayda bir verilen maaşlarda, Çanakkale en geriye bırakılıyordu. Mürettebat, gemilerin icabında atılan ikinci demirlerini bile alamayacak kadar azaltılmıştı. Yeni asker verilmiyordu.

Nihayet gemiler çürüdü. İçlerinde asker barınamayacak hale geldi. Subaylar bile kamaralara, şemsiyeleri açık olarak girer çıkar oldular. Çürüklük bir raddeye vardı ki,

artık bu gemilerin kalafat edilmeleri bile imkânsız hale geldi. Tamirat için yazılan yazılar, hep hasır altı ediliyordu.»

Çanakkale'de ise, gemileri tamir için çekecek havuz yoktu. Yukardan beri belirtilen şartlar altında böyle bir donanmanın harp edemeyeceği aşikârdı. Yani Sultan Aziz'in ağır borçlar, pahalı bedellerle almış olsa da meydana getirdiği donanma, Abdülhamit'in elinde bu hale gelmiştir. Küçük Yunanistan ise, kendine göre güçlü ve hareketli bir Donanma yaratmıştı. Nitekim 1897 senesi martında artık Yunan harbi kaçınılmaz görününce, Haliç'te çürüyen donanmaya saraydan, Çanakkale'ye hareket emri verilmişti. Verilmişti ama, donanma, hareket edecek halde değildi ki?

19 mart 1897 günü akşamı *Mesudiye, Hamidiye, Aziziye, Osmaniye* zırhlıları ile bir korvetten ve üç birinci sınıf torpitodan müteşekkil bir donanma kolunun Haliç'ten kımıldayıp Unkapanı köprüsünü geçişi «muvaffakıyet ve selâmetle hareket» olarak padişaha arzedildi! Ama Unkapanı köprüsünden daha Eminönü köprüsüne gelirken fiyaskolar başlar. Bu arada amiral gemisi olan Mesudiye'nin sekiz kazanından üçü patlar. Halbuki sahiller, balkonlar, damlar, Osmanlı donanmasının Marmara'ya çıkışını seyretmek isteyen, yerli-yabancı insanlarla doludur. Ondan sonra da patlamalar birbirini takip eder. Bu hazin hali Hasan Rami Paşa şöyle anlatır:

«O esnada gemilerin güvertelerine bir göz gezdiren bulunsaydı, ne derecelerde perişanlığın ve gelişigüzel hareket olunduğunun gerçeklerini görürdü. Donanmanın mürettebatını, birkaç gün önce memleketlerinden gelmiş acemi efrat teşkil ediyordu. Sarayburnu bin müşkülâtla dolaşılıp Yeşilköy hizalarında gemilerin durdurulmasına lüzum görüldü. Ama bu sefer de bir fırtına çıktı. Herbez dubası ise tamamen gözden kayboldu. Gemilerde elektrikli işaret fenerleri ve projektörler dahi yoktu. Yirmi sene evvel kullanılıp, artık terkedilmiş olan ve içerlerine mum dikilen işaret fenerleri dahi tamam değildi. Hamidiye ge-

misinin ise, hem kazanları patlamış, hem gemi su almıştı.»

İşte bu karışıklık içinde gemiler, Çanakkale'ye dahi selâmetle varamayarak, evvelâ Lapseki'ye iltica ederler. Zaten Marmara'da her türlü irtibat kaybolmuştu. Hamidiye zırhlısında biriken suyu çekmek için ise, diğerlerinde de olduğu gibi, pompa yoktur. 400 askerle tenekeler, kovalarla bu suların, boşaltılması, günlerce devam eder. Bu askerlerin hemen hepsi hastalanır. Çanakkale'den ise amiralliğin ve bütün gemi kaptanlarının padişaha verdikleri raporlar, bu gemilerin harp kabiliyetleri olmadığı hakkındadır. Saraya böyle raporlar vermek de elbette ki kolay değildi. Evvelâ padişahı bin bir kelime oyunu ile övmek, yüceltmek, sonra bin dereden su getirerek, gemilerin harp kabiliyeti olmadığını şöylece anlatmak lâzımdı. Devrin bu bakımdan zihniyetine bir misal olmak üzere, bu raporlardan birinin suretini burada, tam karşılıkları ile yeni dile çevrilmiş olarak veriyoruz:

«Yüce Allah'ın bilgili, uyanık, asil padişahı, ekmeğimizin sahibi olan büyük komutanımız, en kutsal büyüğümüz, efendimiz hazretleri, dünyanın sonuna kadar yıllarca sıhhat, sağlamlık ve afiyetle, şan ve şevketle tahtında berkarar olsun, âmin!..

Uhdemize düşen görevi, padişah hazretleri efendimizin yolunda, en temiz kalp bağlılığı ile yerine getirmek ve düşmanlarının saldırılarını, her an ve zaman önlemek suretiyle, canımızı feda etmeye hazırız. Bu husus yüksek komutanımızca da bilinmektedir.

Ancak ve evvelce birçok defalar, tarih numaraları ile raporlarda arzolunduğu üzere...»

şeklinde bu rapor uzayıp gidiyordu.

Ondan sonra uzun uzadıya, geminin harap olduğu, harp kabiliyeti bulunmadığı ve emir üzerine yapılan daha ilk top atış tecrübesinde, topların araba ve kızaklarının kırıldığı, topların muattal kaldığı anlatılmaktadır. Nitekim bu yazının sahibi olan

«Orhaniye Zırhlısı Komutanı Hafız Hüseyin Bey, bu gemi ile harbe girilmesi, yani verilen vazifenin yerine getirilmesi, devletime Osmanlı milletine ihanet olacağını gösterecektir» şeklinde ifade etmektedir. Bu rapor, «15 temmuz 1313-1897» tarihini taşımaktadır.

Kaldı ki, 1897 Osmanlı-Rus harbinde gemi kumandanları, «Harbe katılmak için Bahriye Nezaretinden emir aldıkları zaman da, birer rapor ve dilekçe ile, harbe katılma emrini dinlemediklerini ve evvelce bildirdikleri perişanlığa rağmen, ısrar karşısında, istifa ettiklerini bildirmişlerdir. Osmanlı donanmasının gemileri bu suretle, bir anda kumandasız kalıyordu.» (1).

Hulâsa eldeki vesikaların hepsi, Osmanlı donanmasının Abdülhamit saltanatında fiilen çürütülmüş olduğunu göstermektedir. Eğer hareket halinde kazanlar patlamasa dahi, elde edilen sürat 4-5 mil kadardı! Topların ise, hepsi ıskartaydı...

Istanbul'dan gönderilen uzmanlar ve bir de Alman generalinin önünde yapılan tecrübeler de gösterdi ki, atılan toplar, top kızaklarını parçalamaktadır. Namlular pas tuttukları için bunların kullanılamayacağı neticesine varılmıştır. Mürettebat ise, asker bile sayılamazlar. Atılabilen bir veya iki merminin, yalnız top kızaklarını değil, namluların içini de tahrip edip bunları kullanılmaz hale getirdikleri görülür.

Ama bu sırada, küçük Yunan devletinin küçük donanması, Selânik önlerinden ayrılmaz. Her türlü deniz nakliyatını önler. Sahilleri bombardıman eder ve bazı yerlere asker çıkarır...

İşte Abdülhamit devrinde 30 parça kadar tutan ve resmî raporlara göre, hiç birinin manevra ve muharebe kabiliyeti olmayan Osmanlı donanmasının hali buydu...

Halbuki Abdülhamit bu donanmayı devraldığı zaman, ve

---

(1) Bu konuda raporlar çoktur. Bilhassa 1897 Osmanlı-Yunan Harbi hakkındaki eserler önemli kaynaklar teşkil ederler. «Belgelerle Türk Tarihi» dergisinin 24 numaralı nüshasında (1969) Abdülhamit Zamanında Türk Donanması başlıklı inceleme ve belgeler, keza konuyu aydınlatıcıdır.

Hasan Rami Paşa

bazı ihmallere rağmen Osmanlı-Rus harbinin ilânı üzerine Türk donanması, Yunanlılara karşı Adriyatik ve Ege denizlerine hâkimdi. Nitekim verilen emir üzerine «zırhlı ve saire ile nakliye gemilerinden mürekkep 28 parçalık büyük bir Osmanlı donanması, Adriyatik'te Karadağ sahilinde Bar limanından, tam 42 tabur askeri bütün eşya ve mekkâresi ile, Ege denizinde Dedeağaç limanına taşıyabilmişti.» (1). Ama ondan sonra donanma büsbütün kendi haline terkedildi.

*
* *

DEVRALINAN DONANMA?

Yukardan beri ve bahriyenin Abdülhamit devrindeki hali üzerinde dururken, Abdülhamit'in Sultan Aziz devrinden önemli bir deniz kuvveti devraldığına işaret etmiştik. Fakat şimdi ve bu donanma bahsine son verirken, akla gelmesi mukadder bir soruyu da cevaplandırmak istiyoruz. Acaba Abdülhamit, Sultan Aziz idaresinden nasıl bir deniz gücü devralmıştı?

Biliyoruz ki Abdülaziz, askerî güçlere ve bilhassa donanmaya önem vermiştir. Onda donanma tutkunluğu, hakikaten güçlüydü. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi ve dahilde geniş bir sanayi temeline dayanmasa ve çoğu, yüksek fiyatlarla dışarıdan satın alınan gemiler olsa da, Sultan Aziz kendi devrinde, hakikaten güçlü bir deniz gücü yaratmış bulunuyordu. Bu deniz gücü, hepsi de devlet emrinde ve mülkiyetinde olan önemli tesislere, tersanelere dayanıyordu. Bu tesisler ve tersanelerle, onları cihazlandıran fabrika ve imalâthaneler önemliydi. Kaldı ki zırhlı veya zırhsız muharebe ve hizmet gemileri yanında, ayrıca ve önemli deniz nakliye filosu da vücuda getirilmişti.

Bu böyle olunca da elbette ki, bunlara gerekli bir deniz ordusu ve deniz personeli de yaratılmış olacaktı. Nitekim durum da, zaten böyledir. Ve bunun içindir ki her vesile olduk-

(1) Serasker Rıza Paşanın *Hulâsa-i Hatırat*'ından. 1909. s. 25.

ça, Abdülaziz'in vücuda getirdiği deniz kuvvetinden, bugün de bahsedilir. Hatta:

> «— *Sultan Aziz devrinde Türkiye dünyada, İngiltere' den sonra ikinci deniz kuvvetine malikti,*»

diye zaman zaman söylenir ve yazılır.

Bu durumu, yani o zaman Türkiye'nin dünyada ikinci deniz devleti olduğu iddiasını, gerekli karşılaştırmaları. yapmadığım için, doğrulayacak veya reddedecek yetkide değilim. Fakat mevcut deniz gücü, tesisler ve kadro hakkında beyanlarda bulunmak için elimizde, resmî bir kaynak vardır. Bu kaynak, Abdülhamit'in tahta çıkarıldığı yıl derlenen ve 1294, yani 1877 *Devlet Yıllığı* (Salnamesi) olarak yayınlanan eserdir.

Bu eseri başında, Sadrazam Mithat Paşaya hitabedilen ve Kanun-u Esasî'nin kabulüne dair olan fermanla, Kanun-u Esasî'nin metni vardır. Eserin içinde ve bizi ilgilendirmeyen diğer ayrıntılı bilgileri bir tarafa bırakırsak, bu eserde bizim için önemli olan malumat, bilhassa devletin deniz ve kara güçleri hakkındaki geniş rakamlardır. Bunlardan anlaşıldığına göre, bu bilgiler o zaman, demek ki *gizli* veya *askerî sır* sayılmıyordu.

Çünkü bu sayfalarda Deniz ve Kara Kuvvetleri, en küçük ayrıntılarına kadar rakamlandırılmıştır. Şimdi biz bu kaynaktan burada ve evvelâ Deniz Kuvvetlerine ait olan bilgileri özetleyeceğiz. Ancak bu özetlemede, eserin meselâ gemiler hakkında ve milletlerarası terim ve formüllere göre tam olarak verilen teknik güç ve evsafına tabiî girmeyeceğiz. Meselâ silâh ve teçhizat, kadrolar ve saire gibi...

Daha ileride Kara Ordusu için de özetleyeceğimiz benzeri bilgilerden, ilk önce Deniz Kuvvetlerimizi görelim. Ancak burada, deniz ünitelerine o zaman verilen ve dünyaca bilinen, fakat şimdi bizim zamanımızda pek kullanılmayan, firkateyn, skona gibi ve gemilerin vasıflarını veren isimleri aynen alacağız.

1877 (1294) Salnamesi'ne göre Türk deniz birlikleri şöyle sınıflandırılmıştır:

Zırhlı gemiler	17 adet	(1)
Korvetler	9 »	(2)
İnşa halindeki harp gemileri	4 »	(3)
Zırhlı duba	7 »	(4)
Ahşap kalyon	4 »	
Ahşap skur	5 »	(5)
Ahşap korvet	7 »	
Ahşap skur skona	5 »	
Ahşap skur-navi	6 »	
Ahşap gambot	4 »	(6)
Vapurlar ve nakliye filosu	6 »	(7)
Büyük ve küçük havuz	78 parça	(8)

Görülüyor ki ortada, çok sayıda bir deniz gücü vardır. Verilen rakamlara göre, bunları işleten asker, subay ve teknisyen kadrosunun da mevcut olması lâzımdır. İşte Abdülaziz'in Sultan II. Abdülhamit'e devrettiği donanma ve destek tesis ve gemileri bunlardır. Yani, Abdülhamit zamanında Haliç'e bağ-

---

(1) Bunların 6 tanesi bugünkü deyimi ile zırhlıdır. Meselâ Meşrutiyet devrine de yetişen Mesudiye zırhlısı, Asâr-ı Tevfik zırhlısı gibi... Bunların denize indirilişi, tonajları, top taksimatı ve vasıfları, güçleri, hazarda ve seferde asker ve subay mevcutları ve diğer bütün ayrıntılar Salname'de dikkatle gösterilmiştir. Hatta gemilerdeki kılıç sayılarına varıncaya kadar.

(2) Salname'de korvetlerle de ilgili bütün bilgiler vardır.

(3) 1877'de İngiltere'de inşa halinde olan 2 zırhlı ve 2 korvet.

(4) Zırhlı dubalardan 5 tanesi Tuna nehrinde donanmanın emrindeydi.

(5) Bir tanesi İzmit tersanesinde inşa halinde.

(6) Tuna nehrinde donanmanın emrinde.

(7) Haliç'teki bu havuzlar, donanmanın inşa ve tamir tesisleridir. Bunlarla birlikte ve çeşitli yerlerde 21 fabrika ve imalâthane vardır. Nihayet, Istanbul Boğaz ve limanında işleyen, yahut Tuna ve Basra'da bulunan gemilerle her türlü depo ve saire tesisleri de Salname'de yer alır. Tarak dubaları ve benzerlerini ise burada kayda lüzum görmedik.

(8) Bu 78 parça gemiden ikisi padişahın zatına mahsustu. Skurlu 9, pervanli 13 vapur, en başta zikredilmektedir. Tuna nehrindeki 4 ve Boyana nehrindeki 5 nakliye gemisi de bunlara eklenmelidir. 34 nakliye gemisi de tersane emrindedir. «İdare-i Mahsusa» denilen ve gene devlete ait olan nakliye teşkilâtının emrinde de 11 parça vapur vardır ki; daha ziyade sivil nakliyata mahsustur.

lanıp, bir kısmının içinde tavuk beslenen, güvertelerindeki sandıklarda yonca yetiştirilen, kazanlarının yanması, üzerinde talimler yapılması, zincirden sökülmesi yasak edilen, subayları hırkalı entarili kahve adamları, askerleri ve işçileri de Haddehaneli, Tersaneli gibi kabadayılar şekline girip Istanbul'u haraca kesen donanma budur. O donanma ki, onun 1897'deki durumu hakkında, bizzat bahriye subaylarından ve bahriye nazırından daha önce nice bilgiler okuduk. O zırhlılar ki, 1897 Osmanlı-Yunan harbinde bir kısmının hareketi emredilince, daha Istanbul'daki birinci köprü ile ikinci köprü arasında kazanları patlamıştı. Gemiler su almıştı. Yerli-yabancı uzmanlar, bu gemilerin kızaklarının ilk top tecrübesinde parçalandığını ve toplarının namlularının içleri pasla kaplandığını, hulâsa Osmanlı donanmasının hareket ve savaş kabiliyeti olmadığını, açıkça padişaha arzetmişlerdi...

⁂

DEVRALINAN ORDU:

Abdülhamit saltanatında ve donanma gibi ordunun da nasıl çöktüğüne, halsizleştiğine geçmeden önce, gene Sultan Aziz' den devralındığı şekilde, yani Abdülhamit'in tahta çıktığı sıradaki ordu teşkilâtımız hakkında kısaca bilgi verelim. Gerçi Abdülhamit saltanatı boyunca da ordu, teşkilât şeması bakımından pek bir değişiklik göstermemiştir. Yalnız kendi içinde erimiş, güçsüzlendirilmiştir.

Ordu, tabiatıyle Harbiye Nezaretine bağlı bulunuyordu. Ve Erkânı Harbiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) da Harbiye Nazırına bağlıydı. Nezarette ayrıca ve geniş kadrolu bir Askerî Şûra vardı. Harbiye Dairesi, Levazım Dairesi, Nizam Dairesi, Muhakemat Dairesi, Sıhhiye Dairesi, Nezaretin ana dairelerini teşkil ediyorlardı. Bunları, çeşitli komisyonlar tamamlıyordu.

Orduların en önemlisi, *Hassa Ordusu,* yani merkezi Istanbul'da bulunan I. Orduydu. Bunun başında ve ordu kumandanı ile beraber, çok sayıda paşalardan teşekkül eden özel bir heyet de bulunuyordu. Ordu, 7 piyade alayı ile, 5 süvari, 1 dra-

gon, 1 zuhaf, 2 seyyar topçu alayından teşekkül ediyordu. Bu ordu, bir muhafız ve merasim ordusu niteliği taşıyordu.

II. Ordunun merkezi Rumeli'deydi. Onun da başında bir askerî meclis bulunuyordu. 6 piyade alayı ile, 3 süvari alayından, talîa taburlarından, bir seyyar topçu alayı ile, Tuna boyunda, 9 müstahkem mevkideki kale topçularından teşekkül ediyordu.

III. Ordu, Bosna'dan Yunanistan'a kadar uzanan Makedonya bölgesini koruyordu. Altı alayla, iki Bosna nizamiye alayından, Yunan sınır alaylarından, talîa taburlarından, beş süvari, bir seyyar topçu, 14 mevkide kale topçularından teşekkül ediyordu. IV. Ordu, gene benzeri kuvvetlerle doğudaydı.

V. Ordu, altı piyade, dört süvari ve bir seyyar topçu alayı ile talîa taburlarından müteşekkildi. Gene merkezde, çok sayıda paşalardan bir askerî heyet vardı. VI. Ordu Hicaz'ı da içine alan beş piyade, bir topçu alayı ve kale topçularından meydana gelmiştir. Bu orduya da kale topçuları verilmişti.

Askerlik hizmeti; Muvazzaf (genç askerler), Redif (daha yaşlıca askerlerin ikinci kademe askerlik hizmeti) ve Müstahfız, yani yaşlı askerlerin cephe gerisi ve iç muhafaza hizmetleri olmak üzere kademelendirilmişti. Ordu merkezindeki paşaların bir kısmı icabında bu Redif sınıflarına kumanda ediyorlardı. Redif teşkilâtı da her orduda, ayrıca Redif Alayları şeklinde teşkilâtlanmıştı. Redifler, daha ziyade ve ihtiyaç halinde davet olunurlardı. 1877 (1294) Devlet Salnamesi, bu kara ordusu birliklerinin, subay ve asker kuvvetleri ile, top, hayvan ve saire mevcutlarını bütün ayrıntıları ile verir. Abdülaziz, donanma kadar olmasa bile, kara ordusuna da önem vermişti. Şimdi bu özetlemelerden sonra ve bu kısa geriye bakıştan sonra, Abdülhamit devrinde ordunun durumuna ve çöküşüne göz atalım...

***

ABDÜLHAMİT VE ORDU:

II. Sultan Mahmut'un soysuzlaşan Yeniçeri Ocağını 1826'da kaldırmasından sonra karşılaşılan en önemli mesele, yeni

bir ordunun teşkili idi. Ve bu ordu, elbette ki Avrupa ordularının silâh ve teşkilât vasıflarına uymalıydı. Çünkü kurulacak ordu nihayet, Rusya ve Avrupa komşu devletleri ile karşılaşacaktı. Kaldı ki Sultan Mahmut, derme çatma askerin, devletin varlığında yaratacağı tehlikeleri bilen insandı. Zaten daha I. Abdülhamit 1782'de orduya el atmak istemişti. Fakat bütün bize benzer Şark ülkelerinde olduğu gibi, yobaz softalarla cahil vezirler, işi daha baştan önlemişlerdi:

«— *İslâm askeri, nizam denilen şiddetle kullanılmaz. Gâvurlar muntazam ordu askerlerini piçhanelerde yetiştirirler, biz piç asker istemeyiz!*»

Bu tahrikler yalnız padişahı değil, adamlarını da sarmıştı...

Bu sebeple II. Mahmut, yeni bir ordu yaratmak işine girerken, ciddî meseleler karşısındaydı. Gerçi softalar ve Yeniçeri artıkları kızgındılar. Ama yılmadı. Kendinden önce III. Sultan Selim'in başına gelenleri de biliyordu. Selim, nihayet hepsi iki alay piyade ile, iki bölük süvariden kurulu mütevazi bir «Nizam-ı Cedit», yani yeni usul asker teşkilâtı kurmak istemiş ve bunu hayatıyle ödemişti. Sultan Mahmut, Yeniçerileri temizledikten sonra daha geniş davrandı. Çünkü devletin artık fiilen ordusu yoktu. Onun meydana getirmeye giriştiği «Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye» evvelâ 12.000 kişi olarak ele alınmıştı. Fakat, softa ve yobaz, gene önüne çıkmak istedi. Saçlı Şeyh denilen bir serseri, Köprü'den geçerken padişahın önüne çıkarak, ona:

«— *Gâvur padişah!*»

diye haykırabildi. Yeni asker teşkilâtı kurduğu için de ağzına geleni söyledi. Ama Sultan Mahmut yolundan dönmedi.

Gerçi «Mühendishane-i Bahri», yani deniz mühendisliği ve topçuluğu okulu daha 1773'te, «Mühendishane-i Berri», yani kara mühendisliği ve topçuluğu okulu 1793'te açılmıştı. Halıcıoğlu'ndaki «Kumbarahane», yani topçu okulu da 1792'de kurulmuştu. 1795'te Tersane sahasında da yeni bir mühendis mektebi açıldı. Ama bu okullar gelişememişti. Sultan Mahmut bun-

lara da el attı. 1834'te «Tıphane-i Âmire ve Cerrahhane»yi, yani Tıbbiye'yi kurdu ve bir de matbaa ile gazete tesis etti: Tasvir-i Vekâyi...

Harp Okuluna gelince? Bir Harp Okulu kurulmak için 1831' de teşebbüse geçildi. Evvelâ Selimiye'de bir «Sübyan» çocuklar sınıfı meydana getirildi. 1834'te Maçka Kışlası'nda iş genişletildi. 1831-1845 arasında ise, Harp Okulu artık şekilleşmişti. 1860'ta ise Erkânıharpler (Kurmaylar) sınıfı meydana geldi. Ama ilk Harp Okulu, eldeki programlara bakılırsa, hâlâ medrese sistemi içindeydi. Bundan başka askerî mekteplere alınacak öğrenciler de, önceden ve daha alt kademede bir askerî hazırlık sınıfından geçirilmiyordu. Bütün bu askerî eğitim müesseseleri, ordunun mektepli subay ihtiyacını karşılamaktan elbette ki çok uzaktı. Onun için orduda subaylar, orduya gelen erlerin, orduda devamlı kalmaları suretiyle subay sınıfına geçerek terfi ediyorlar, generalliğe, mareşalliğe kadar yükseliyorlardı. Bu Alaylı Subaylar sistemi, bizde 1908 İhtilâli'nden sonraya kadar devam etti.

Alaylı Subaylar, hemen hepsi de okuma yazmaları olmayan, fakat ordu içinden geldikleri için askerliğin havasına alışan insanlardı. Abdülhamit'in de bazı general ve mareşalleri bunlardandı. Padişahın en çok güvendiklerinden Beşiktaş Muhafızı Müşir Hasan Paşa cahil bir Alaylıydı. İmzasını atamazdı. Evvelce işaret ettiğimiz gibi, saray muhafızı durumunda Müşir Arnavut Tahir Paşa, Alaylı bile değildi. Kaldırımcılıktan gelmişti. Ama Abdülhamit'ten önce ordu nizamı, evvelâ Sultan Mecit, sonra da Abdülaziz zamanında oldukça güçlenmiş bulunuyordu. Ama ordular teşkilâtı, bilhassa Abdülaziz zamanında belirli şeklini aldı. Bu teşkilâtın terkibi ve kademeleri, 1877 yılı devlet yıllığından özetlediğimiz gibi, oldukça teferruatlıydı. Abdülhamit, Sultan Aziz devrinden işte bu ordu teşkilâtını devraldı.

Fakat Abdülhamit zamanında haksızlıklar evvelâ askerin toplanmasından başlıyordu. Istanbul'dan hiç asker alınmazdı. Oğlunu Istanbul doğumlu kaydettirenlerin çocukları da asker olmazdı. Hıristiyanlar da asker vermiyorlardı. Abdülhamit'in,

tahtından indirildikten sonra ve ta ölünceye kadar, Selânik'te ve Beylerbeyi Sarayı'nda doktorluğunu yapan Atıf Hüseyin Bey, günü gününe denilebilecek şekilde tuttuğu notlarda, eski padişahın bir gün kendisine, saltanatı zamanında, Rumlardan asker almayı düşündüğünü anlattığından bahseder. Abdülhamit, gerçi bir sondaj olmak üzere Rum Patriğini çağırmış, onunla konuşmuştur. Ama patrik, bu düşünceyi uygun bulmaz. Hatta Rumlardan asker alınacaksa, onların Müslümanlarla karıştırılmadan ve müstakil taburlar, alaylar halinde silâhlandırılmasını ister. Ve tabiî Abdülhamit de teşebbüsten vazgeçer.

Sonra zengin ve ağa çocukları da askere alınmıyordu. Çünkü orduda «Bedel-i Nakdî» usulü vardı. Parası olan, oğlunu askere göndermez ve bunun yerine, galiba 20 lira kadar para öderdi. Bu parayı ödeyen, asker olmazdı. Bundan başka, bir zengin oğlunun yerine, diğer birinin askere gönderilmesi de mümkündü. Meselâ fakir ve kimsesiz biri, bu işi üstüne alabilirdi. Bütün bunlardan başka da «Muinsizlik» denilen usul, gene ağaların, beylerin oğullarını askerden kurtarırdı. Muinsizlik, arkada bıraktığına bakanı olmayan, fakat askerliği gelenin, askere alınmaması ve evine bırakılması demekti. Bu da hele köy ağaları için, oğullarını askerden kurtarmak yolunda ve çeşitli oyunlarla kullanılırdı. Askerliği gelince, köyün kimsesiz bir kızı ile nikâhları kıyılan delikanlı, arkada kalan muinsiz sayılarak, askerden kurtulurdu. Yemen, Hicaz, Irak, Trablusgarp, Arnavutluk, Kürt bölgeleri, zaten asker vermezlerdi. Abdülhamit devrinde Osmanlı ordusunun saflarını, Istanbullu, Hıristiyan, Arap, Arnavut, Kürt veya ağa, bey, eşraf çocuğu olmayan kimsesizler doldururdu.

*
* *

BİR SERASKER KONUŞUYOR!

Serasker Rıza Paşa, Abdülhamit'in son seraskeridir (Harbiye Nazırı) (1). Bu mevkiye gelmeden önceki askerî hayatı, normal ve parlaktır. Askerliğe çocukluğundan beri meraklıdır.

(1) Rıza Paşa, Harbiye Nazırlığından, 3 temmuz 1908'de, yani ihtilâlden 2 gün evvel uzaklaştırılmıştı.

1866'da, yani Sultan Aziz saltanatı sırasında Harbiye'yi bitirerek Şumnu'da (Bulgaristan) orduya katıldı. O tarihten 1891 tarihine, yani Harbiye Nazırlığına tayin olunduğu güne kadar olan askerî hayatı gerçek ve başarılı mücadeleler içinde geçer. Osmanlı-Rus harbine, Karadağ muharebelerine ve devrinin bütün mücadelelerine katılır. Terfileri hızlıdır. 1891 eylülünün dördünde ise, Harbiye Nazırlığı makamına geçer.

Serasker Rıza Paşa, 1908'den sonra, en çok aleyhinde bulunulan istibdat ricalinden biridir. Nezareti zamanında büyük bir servet sahibi olduğu doğrudur. Meselâ Istanbul'un Anadolu yakasında, saray büyüklüğünde köşkleri, konakları vardı. Fakat burada biz onun sadece ve başında bulunduğu ordu hakkında görüşlerini vermekle yetineceğiz. Rıza Paşa Nazır olduğu gün, masasına getirilen ilk muamele, ordunun buğdayı olmadığıdır. Bunun üzerine hemen Nezaretin kasa mevcudunu öğrenmek ister. Aldığı cevap şudur:

> «— *Nezaretin, yani nizam (kara) ordusunun kasasında, ancak 264 kuruş vardır!..» (1).*

Şimdi Rıza Paşadan, Osmanlı ordusunun halini takip edelim:

> «*Giyim için lâzım olan milyonlarca arşın çuha, yabancı memleketlerden getiriliyordu. Ayakkabı ve koşumlar için milyonlarca okka deri, dışarıdan getiriliyordu. Fes dışarıdan geliyordu. Buğday, hatta arpa Romanya'dan, Rusya'dan alınıyordu. Askerin yağı, dışarıdan geliyordu. Maaşlar, son derece intizamsızdı. Senede umum için ancak, beş altı aylık çıkıyordu!*
>
> *Devletin ordu mevcudu 195.000 kişiydi. Ama Harbiye Mektebi senede, ancak 100 subay yetiştiriyordu. Askerî binalar noksan, depolar harap, boş, subayların hali perişan, erler ise sefil ve elden ayaktan sergerdân düşmüş haldeydiler.*
>
> *Maliye, toptan bir şey vermek şöyle dursun, haftalık tahsisatı bile veremiyordu. Müteahhitlerin ise, ötede*

(1) Rıza Paşa: *Hulâsa-i Hatırat*. 1909. s. 11.

Serasker Rıza Paşa

beride başardıkları intisaplara (yani, şuna buna yamanmak) güvenerek, yapmadıkları kalmıyordu.

Hulâsa memleketin dayandığı Osmanlı süngülerinin hayatı, bu haldeydi ve tamamen dış memleketlere muhtaç bulunuyordu.

Merkez; vilâyetlerden ve vilâyetler merkezden daha fakir, kimsesiz, ruhsuz bulunuyordu. Nereye bakılsa, bir kasvet, redâet (ahlâksızlık) ve zulmet (karanlık) görünüyordu. Zaten 1885'te çıkan Şarkî Rumeli hadisesinde de, askerlerin çırılçıplak olduğu, dost ve düşman herkesin önünde meydana çıkmıştı...»

Abdülhamit'in emrinde 17 yıl Harbiye Nazırlığı yapmış olan son seraskeri Rıza Paşanın, bu makama geldiği zaman ordu için tasvir ettiği manzara budur. Ondan sonra kendisinin, bu şartlar altında bir şeyler yapabilmek için gayretlerini anlatır. İlk uğraştığı iş, dışarıdan alınan giyim malzemesinin ve yiyecek maddelerinin, içeriden tedarikine çalışmak olduğunu yazar. Filhakika Defterdar'da Feshane, yünlü fabrikası ve emsali birkaç tesis, oldukça düzenlenir. Beykoz'da deri fabrikası geliştirilir. Ama yabancı müteahhitler ve meselâ bunlardan, Rıza Paşanın anlattığı Maryano, seraskerin odasına şapkası başında girip, ağzına geleni de söylemek itiyadını kolay kolay terkedemiyorlardı. O zaman Fransa Cumhurbaşkanı Feliks For bile, bize deri satanlardan biriydi. Hulâsa Rıza Paşa, Beykoz tabakhanesinde bir şeyler yapmaya çalışır. Buğday ve arpayı Anadolu'dan getirtmeye gayret eder. Ama Rus Sefareti Baş Tercümanı Maksimof, Rıza Paşaya bu tedbirlerden şikâyetlerini de esirgemez. Çünkü yağ, hububat ve bir kısım deri, hep Rusya'dan alınıyordu.

***

MAAŞLAR VE SARRAFLAR:

Rıza Paşanın hatıraları bu şekilde devam eder. Bu hatıraları, kendisinin nice defalar padişaha verdiği ve kabul ettiremediği istifaların suretleri de eklenmiştir. Bunlarda kuvvetli uyarılar bulunduğunu da kabul etmek lâzımdır.

Rıza Paşa, yukarda bazı noktaları verilen beyanlarında, orduda maaşların intizamsızlığını belirtirken, orduya senede ancak 5-6 maaş verilebildiğini anlatır. Bu önemli konu üzerinde biraz durmalıyız. Bu maaş kısıntısı ve sıkıntısı, Rıza Paşanın Harbiye Nazırlığı zamanında da önlenememişti. Meşrutiyetin ilânına kadar sürmüştü. Hatta 1908 İhtilâli'nin sebepleri arasında, orduya ve hele subaylara uygulanan bu maaşlarını tam olarak ve vaktinde alamamaklığın etkilerini, önemli bir faktör olarak sayanlar vardır. Yalnız orduda değil, sivil idare cihazlarında da maaşlar muntazam verilemiyordu. Bazen üç ay, hiç maaş verilmediği, yahut bazen yarım maaşla işin geçiştirildiği bir gerçekti. Bu halin, ailelerinden çok defa ayrı ve uzakta yaşayan ve her ay evine geçinecek para göndermek zorunda olan subaylar için ifade ettiği hali, tasavvur etmek mümkündür. Halbuki saray mensupları, şuna buna yamanmış ikinci, üçüncü derecede imtiyazlılar, maaşlarını muntazaman alıyorlardı.

Ordudaki maaş intizamsızlığını, İsmet İnönü de hatıralarında anlatır (1) :

> *«Maaşlar iki ayda bir verilirdi. Tayın bedelleri, levazım müteahhitlerine kırdırılarak alınabilirdi. Geçim sıkıntısı, subaylar arasında şiddetli idi. Subaşlarında bulunanların veya saraya mensup olanların, her ay maaş ve tam tayın bedeli olarak ferah yaşamaları, her subayı kaynar hale getiriyordu. Ruh inzibatını, temeline kadar sarsıyordu.»*

İnönü'nün bu ifadeleri de durumu açıklayıcıdır. Fakat aşağıdaki nakiller, vaziyeti daha da aydınlığa kavuşturacak mahiyettedir:

> *«Maaş, üç ayda ve bazen daha ziyade bir müddette veriliyordu. Namuskâr insanlar, kahır ve zaruret içinde perişan oluyordu. Bu esnada hafiyeler, casuslar, maaşlarını muntazaman alıyorlardı. Memurlar bütün maaşlarını, bu ilgili dairelerin yüksek memurları ve tekaüt sandığı*

(1) *İnönü'nün Hatıraları*. 1969. Burçak Yayınları.

nazırı ile ortak, bazı sarraflara, muhtekirlere kırdırıyorlardı.

Deniz subaylarının maaşı yüzde ona, kara ordusu subaylarının maaşları ise, yüzde yirmi beşe kırdırılıyordu. Sarraflar, vazife ve alın teri hakları olan bu paraların yüzde yirmi beşini subaylara verdikten sonra, geriye kalanını ilgili kimselerle paylaşıyorlardı. Sonra bu çalınan paralar, Erenköy'ünde, Boğaziçi'nde köşklere, yalılara sarfolunuyordu. Dairelerde Tekaüt Sandıkları, Kolaylık (Teshilat) Sandıkları kurulduğu halde, buralardan para almak, memur ve subaylar için mümkün değildi.

Zabitandan Yemen'de, Makedonya'da, eşkıya takibi peşinde şehit düşenlerin aileleri, çoluk çocukları, tekaüt sandıkları önünde günlerce melûl, mahzun dolaştıkları halde, hakları olan parayı alamadan evlerine dönerler, aç, biilâç sürünürlerdi. Halbuki saraydan veya sözü geçen bir paşadan elinde tavsiye ile gelenler, birkaç maaşlarını birden alarak, bu dairelerden güler yüzle çıkar giderlerdi...» (1).

Bu satırları yazan, o devrin bir ordu mensubuydu. Kaldı ki anlatılan şeyler, bilinmeyen haller değildi. Bir teğmenin, ancak iki yüz elli kuruşu bulan ve tayın bedeli denilen erzak karşılığı ufacık geliri üzerinde de oynanan bu oyunlar, elbette ki padişah tarafından da bilinen gerçeklerdi. Ama seraskerliğe atanıp işine başladığı gün, ordu kasasında ancak 264 kuruş olan bir Nazırın açıkladığı şartlar içinde bu gerçeklere, iflâs etmiş bir devlet mliyesinin nasıl çare bulabileceği de bir meseleydi. Nitekim Rıza Paşanın kendi Nazırlığı zamanında da bu hal böylece sürdü gitti. Kısacası, bu nizamın, topyekûn değişmesi lâzımdı.

*
* *

TAHSİSAT-I SENİYE (PADİŞAHIN MAAŞI:

Vaktiyle Sultan Aziz'in altın ihtirası, lüzumsuz ve ihtişamlı saraylara, hepsi de yabancı memleketlerden satın alınan lüks

(1) *Abdülhamit'in Hayat-ı Siyasiye ve Hususiyesi.* 1911. Istanbul.

ve gösterişli eşyaya olan merakı, gerçi Abdülhamit'te göze çarpmaz. O, korkularının, vehimlerinin verdiği ruh bunalımları ile, Yıldız tepesindeki sarayına kapanmıştır. Bütün saltanat devri orada geçecektir.

Ama memurlar, askerler ve maaşa asıl hak kazanmış olanlar, bu haklarını doğru dürüst alamazken, maaşlarını sadaka gibi bekler, yahut dilenirlerken, padişahın tahsisatı (Tahsisat-ı Seniye), hem de kabul edilenin de üstünde olarak, her haftanın başında, muntazaman ödenirdi.

Bu hikâyenin en doğrusunu, Abdülhamit'in sadrazamından dinleyelim. Abdülhamit'in yedi defa sadrazamlığa (başvekilliğe) getirdiği Sait Paşa, devrin en değerli belgeleri olan ve az ileride ayrıca temas edeceğimiz üç ciltlik hatıralarında, bu konuyu açıkça anlatır. Bu hikâye, devlet gelirleri üstündeki yabancı kontrollerin bir safhasını da ayrıca aydınlatacaktır. Sait Paşa şöyle yazar (1) :

> «*Yabancı memleketlerde bulunan sefirlerimiz ve konsoloslarımızın çok büyük sıkıntılar içinde oldukları, hemen her gün gelen şikâyetlerden anlaşılıyordu. Bunların tahsisleri gümrükler gelirinden ödenmek gerektiğine göre, bu sıkıntının neden ileri geldiğini Gümrükler İdaresinden sordum. Bana şu bilgileri verdiler:*
>
> — *Istanbul, Trabzon, Samsun gümrükleri gelirlerinin en büyük kısmı, Hazine-i Hassa (yani, saray ve padişah) içindir. Cidde, Yemen, İşkodra ve Preveze gümrükleri gelirleri, askerî idareye gider. Selânik, İzmir, Beyrut, İskenderun ve Edirne gümrüklerinin, yani en gelirli gümrüklerin gelirleri, Düyun-u Umumîye (yabancı borçlar) idaresine gider. Ve bir kısmı da Ruslara tazminat olarak ödenir. Doğrudan doğruya Osmanlı Bankası'na yatar. Sefirler ve konsolosların ve sefaret teşkilâtının tahsisatı için de, Bağdat gümrük hasılatı karşılıktır. Ama bu gelirler yetmez. Ve bu sebeple maaşları, ancak kısmen ödenir.*

(1) Şimdi kullanılmayan Osmanlıca kelimeler, bugünkü dile çevrilmiştir.

Sarayın ve padişahın (Hazine-i Hassa) haftalık ödemelerini sordum. Şu cevap verildi:

— Sarayın haftalığı on yedi bin iki yüz elli altındır. Bu haftalık, her hafta sonunda muntazaman ödenir. Asla geciktirilemez. Ve asla borç bırakılamaz.

Bu ifadeye göre, elli iki hafta, yani bir sene içinde sultana ödenen para, sekiz yüz doksan yedi bin altına varır. Halbuki padişahın bütçede ayrılan tahsisatı, beş yüz yetmiş yedi bin dört yüz liradır. Gümrükten ödenen ise, bu tahsisattan üç yüz on dokuz bin beş yüz elli sekiz lira fazla olduğu gibi, dairelerin maaşları çıktıkça sarayın maliyeden otuzar bin lira aldığını da maaş icmallerinde gördüm. Bazı vilâyetlerin gelirlerinden de, saray için havale alındığını da öğrendim.» (1).

Padişahın maaşı, devlet bütçesi gelirinin yirmi, yirmi beşte birini tutar. Bu tahsisata, kendisine ait çiftlikler (Çiftlikât-ı Hümayun) ve diğer her çeşit gelirleri dahil değildir.

Sadrazam Sait Paşa, gene aynı ciltte, bu maaşlar bahsini ve devletin malî *sefaletini,* bütün ayrıntılarıyle de anlatır. Bütün bunlardan şu anlaşılır ki, Osmanlı imparatorluğu, Abdülhamit devrinde, tam bir yoksulluk içindedir. Ve bu yoksulluk, zaten bütçesi gittikçe sefilleşen devlet bünyesinde, şifa bulmaz bir kansızlık halinde sürer gider.

Ancak orduda, subayları üzen, yalnız maaş sıkıntısı da değildi. Terfilerde haksızlık, göze batıcıydı. Daha doğduğu gün beşiğinin başına Osmanlı nişanları ve rütbe fermanları dizilen saray çocuklarını bir tarafa bıraksak bile, saray adamlarının oğullarının veya şuna buna çatmış, yaslanmış insanların evlâtları olarak rütbe üstüne rütbe alanların, yahut Abdülhamit'in birtakım hesaplarla şımarttığı, rütbelendirdiği Arap, Kürt beylerinin çocuklarının hali, ordunun ayrıca moralini bozuyordu.

Serasker Rıza Paşa da hatıralarında, bu hallerden şikâyetçi görünür:

---

(1) *Sait Paşanın Hatıratı.* Cilt 2/1. s. 118-119.

«Askerimizin, subaylarımızın bir kısmı hudutlar üzerinde vatanın selâmeti için canlarını verir, fakat terfiden mahrum kalırlarken, bu hizmetlerle hiç ilgisi olmayan diğer bazılarının terfilere boğulmasına, Allah'ın rızası yoktur. Bunları Askerî Yüksek Komisyonda söyledim. Fakat bir müddet sonra bir melun, bana şöyle hitabetti:

— Ben size emir tebliğ ediyorum! Siz bu aldığınız emirleri ifa ve icraya memursunuz!..

Ben çıkıp gittim. Bilmem kaçıncı defa olarak istifa ettim.» (1).

Şu satırlar da dikkati çekicidir:

«Terfi etmek için en emin iki vasıta vardı: Ya saraya intisap etmek, ya nüfuzlu birine damat olmak. Bunları başaranlar, bir iki rütbe birden alarak arkadaşlarını geçiyorlardı. Bu sebeple orduda büyük bir memnuniyetsizlik hüküm sürüyordu. Bu memnuniyetsizlik, inzibatı mahvediyordu.

Zaten Istanbul'da Birinci Tümen ve Istanbul Merkez Komutanı olan zatın asıl işi, saraya cariye yetiştirmekti. Ama bu müşir, saraydaki nüfuzundan faydalanarak, padişaha sadık muhafızlar diye, maiyetindeki askerî inzibat memurlarını subay yapıyordu. Bunlardan birkaç sene zarfında albaylığa kadar yükselenler oldu.» (2).

Ordudaki bu intizamsızlık, devletin genel teşkilâtında da aynıydı. Bu bahse son verirken, gene İsmet İnönü'nün hatıralarından şu parçayı alalım:

«Edirne'ye Istanbul'dan, Hamidiye Süvari Alayları denilen iki alay gönderilmişti (1907). Nefer ve subay, pırıl pırıl parlardı. Bütün subaylar, padişah yaveriydi. İki alayın okur, mektepli yalnız iki kumandanı ve iki muallimi vardı. Onlardan gayri subaylar arasında, okuma yazma bilmeyenler çoktu. Hamidiye Alayları, bütün süsleri içinde,

(1) Serasker Rıza Paşa: *Hulâsa-i Hatırat*. s. 23.
(2) Osman Nuri: *Abdülhamit'in Hususî ve Siyasî Hayatı*. s. 1125.

yeni bir harbin ihtiyaçları için ehliyetçe eksik halde, fakat saraya mensup kıtaların bir örneği sayılırdı.» (1).

Görülüyor ki, orduda eşitsizlik, devrin büyük dertlerinden biriydi. Terfilerin emniyetli bir sisteme bağlanmayışı, haksız himayeler, genç ve kendine güvenen subaylarda idareye ve rejime karşı, ciddî kırgınlıklar biriktiriyordu. 1897'de Osmanlı devleti, Küçük Yunan devletine harp ilân ettiği zaman da, ordu gene aynı haller içindeydi. Bir ay kadar süren ve sonunda Osmanlı devletinin galip çıktığı bu harbin kısa devresinde de muharebe, saraydan idare edildi. O kısa devrede bile, bilhassa Yanya cephesinde gelişen vaziyetler, sarayda büyük telâş yarattı. Harbi saraydan yönetmeye memur edilen son seraskerin hatıralarında, yaşanılan bu buhranlar etrafıyle anlatılır. Kaldı ki harbin sonunda Türkiye, Yunanistan'dan değil, Yunanistan Türkiye'den toprak kazandı. Bu netice, Abdülhamit devrinde kazanılan tek muharebenin garip bir sonucu oldu...

⁂

KAYBEDİLEN TOPRAKLAR:

Burada ve bu vesileyle devletin toprak kaybından bahsederken, günümüzde bile bir Abdülhamit masalı, bir Abdülhamit hayranlığı yaratmak isteyenlerin, ara sıra ileri sürdükleri ve gerçekle zerrece ilgisi olmayan bir durumu da aydınlatmalıyız. Daha önce de değindiğimiz gibi, bu gerçek dışı masala göre, Abdülhamit, büyük, ulu bir padişahtır. Ve bu padişah; kendi zamanında düşmanlara, tek karış toprak kaptırmamıştır!..

Bu kadar gerçek dışı bir davanın, nasıl bir ruh hali ile ve niçin günün reaksiyoner gayretlerinde yer aldığını eleştirmek bu kitabın konusu değildir. Ama bu çeşit ruh halleri, tarihin her devrinde ve her ülkede görünür. Fransa'da bile, hâlâ Kralı bekleyen ve ona şimdiden sadakat yeminleri sunan hasta insanlar vardır. Bu ruh hali, zamanın akışına ve kanunları-

(1) *İnönü'nün Hatıraları.* s. 34.

na ayak uyduramayan, ama ruhlarında da, köksüz bir b e n l i k ihtirası kaynayan zayıf insanların, içlerinde, ister istemez hissettikleri aşağılık duygularının meydana vuruşudur. Abdülhamit'in, yalnız bir karış değil, evvelâ ve yalnız Berlin Muahedesi ile, hem de imparatorluğun en değerli parçalarından neler kaybettiğini göstermek bile, bu temelsiz gayretleri çürütmek için kâfidir:

Berlin Muahedesi neticesinde Avrupa'da hudutlar, hepsi de Osmanlı devleti aleyhine olmak üzere değişti. Üç büyük devletle beş küçük hükümetin sınırlarında değişmeler oldu. Osmanlı devleti, Avrupa'daki topraklarının ve nüfusunun beşte ikisini kaybetti. Bu arazi ve nüfus kayıpları şöylece özetlenebilir:

	Kilometre kare	*Nüfus*
Bulgaristan emareti	69.000	2.700.000
Dobruca'dan Romanya'ya verilen	14.400	170.000
Tuna, Manastır ve Kosova vilâyetlerinden Sırbistan'a	7.200	280.000
Avusturya'ya verilen Bosna-Hersek vilâyetleri	58.700	1.100.000
Bosna ve Arnavutluk'tan Karadağ'a verilen	4.700	50.000
Yanya vilâyetinden Yunanistan'a	13.400	300.000

Bu suretle, harpten evvel Osmanlı devletinin Avrupa'da işgal ettiği topraklar 365.300 kilometre kare iken bu miktar 200.000 kilometre kareden daha aşağı düşmüştür. Keza aynı kıtada Osmanlı devleti, nüfusunun da yarısını kaybetmiştir.

Fakat zayiat bununla da kalmamıştır. Devlet, ayrıca Kuzeydoğu illeri ile Akdeniz'de de yer kaybetmiştir. Bunlar da şöyle gösterilebilir:

	Kilometre kare	*Nüfus*
Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinden Rusya'ya ilhak olunan	36.000	70.000
İran'a terkedilen Kutur arazisi	150	5.000
İngiltere'ye bırakılan Kıbrıs	10.300	150.000

Bu hesaba göre Osmanlı devleti 1877-1878 harbi sonunda, kesirsiz olarak 210.000 kilometre karesinde çok değerli arazisini ve 5,5 milyon kadar nüfusunu kaybetmiştir. Bu kayıplara, üzerinde şeklen dahi hükümranlık haklarının devam ettiği Romanya'yı da eklemeliyiz. Hulâsa Abdülhamit'in başkalarına bir karış toprak kaptırmadığı yolunda, son zamanlarda yaygınlaşan değersiz fakat kasitli yayınlar, aslında gerçeğe dayanmamaktadır. Kaldı ki aslına bakılırsa, hürriyetin ilânını ve İkinci Meşrutiyeti hemen takip eden Trablus ve Balkan harplerinde elden çıkan topraklarla, hatta Birinci Dünya Harbi sonunda imparatorluğun çöküşünü ve parçalanmasını hazırlayan şartları da, Abdülhamit saltanatının kronik hale gelen çöküntülerine ve halsizleşmeye bağlamak, pek de yanlış olmasa gerektir. Çünkü göreceğiz ki Abdülhamit, kendinden sonrakilere, zaten kağşamış ve parçalanması gün meselesi olan bir ülke devretti. Bu ülkenin, hiç olmazsa Türklerle meskûn kısımlarının kurtarılabilmesi dahi bir mucizeye bağlı gibiydi. Çünkü Abdülhamit devrinde Hasta Adam olarak adlanan Osmanlı devletini, bu hastanın başında ve ölümünü bekleyenler, zaten o daha ölmeden aralarında paylaşmışlardı. Meselâ Rus çarı ve Avusturya imparatoru arasındaki Rayhstad Anlaşması, böyle bir paylaşma anlaşmasıydı. Bu paylaşmaya göre Rusya, Anadolu ortalarına kadar iniyordu. Ve bu anlaşmalar, daha sonra da sürüp gidecekti.

Kaldı ki Abdülhamit'in imparatorluk topraklarından kayıpları, bunlarla da kalmaz. Tunus üzerinde devletin şeklî hâkimiyeti, onun zamanında (1881) sona erdi. Mısır üzerindeki şeklî hâkimiyet de onun zamanında son buldu. Basra Körfezi'nde Küveyt ve çevresi, onun zamanında İngiliz nüfus bölgesine geçirildi. Hatta bu şeklî hâkimiyetleri sayarsak, Yemen'in karşısında ve Habeşistan kıyılarındaki Musavvaa bölgesine kadar gitmeliyiz. Çünkü Abdülhamit'in saltanat devresindeki olayları ve sınır ihtilâflarını anlatırken, o zamanın sadrazamlarından Sait Paşa ile, gene o zamanın sadrazamlarından Kâmil Pa-

şa, neşredilmiş olan hatıra yayınlarında, bu Musavvaa üzerindeki siyasî çatışmalardan da bahsederler (1).

Böylece Abdülhamit, imparatorluğun son devrinde, en çok toprak kaybı veren padişahtır. Onun, saltanatı zamanında bir karış toprak bile kaybetmediği şeklindeki iddialar, gene onunla ilgili olan ve gerçekle zerrece ilgisi olmayan diğer övgüler gibi, ancak yersiz ve değersizdir.

*
* *

KOZMOPOLİT BİR HARİCİYE:

Hariciyeden, bahsetmesek de olur. Çünkü eli ayağı kapitülasyon kayıtları, yabancı imtiyazlar ağı ile bağlanmış, maliyesinin en gelirli kaynaklarının verimi, yabancı borçlar karşılığında yabancı ellere teslim edilmiş, kendisi fiilen *iflâs* halinde olan maliyesi, asker ve memurlarının maaşını bile muntazam ödeyemeyen bir devletin, milletlerarası ilişkilerde hak eşitliğinden, o devlette haysiyetli bir dış politikadan ve bunu yürütecek itibarlı, özgür bir kadrodan söz edilebilir mi?

Kaldı ki bu dış münasebetlerde geçerli söz hakkı, elbette ki her devletin iktisadî, siyasî ve en önemlisi askerî gücüne dayanacaktı. Fakat; bir devlet ki, kâğıt üstünde bir imparatorluktur. İktisaden bir yarı sömürgedir. Siyaseten, özgür bir siyaset güdecek güçte değildir. Askerî gücünü, yani ordu ve donanmasını, bu devletin padişahı, isteyerek çökertmiştir. Zaten mülkünün yarısı asker vermez, vergi ödemez. İki yabancı sarrafın şüpheli alacakları için, toprakları işgal edilebilir. Hükümdarının bütün gayreti ise, yalnız günü gün etmek, bunun için de, her gün her isteyene biraz daha bir şeyler bağışlamaktır. O devlet, elbette ki hariciyesini de kâğıt üzerinde işletecektir. Kaldı ki, kadrosu içinde bazı istidatlı insanlar olsa bile bu hariciye, aslında kozmopolittir de. Düşünelim ki, dış temsilciliklerinin en önemlisi olan Londra sefaretinde, sefir, Türkçe bilmez! Kadro Türkçe konuşamaz! Sefaret, Istanbul'a Fran-

(1) Bu konuya ileride ve imparatorluğun 1908'den önceki siyasî meseleleri incelenirken ayrıca değinilecektir.

sızca muhabere eder. Hariciye Nezaretinde bütün muhabereleri elinde toplayan, bir Ermenidir. Böyle bir düzen, kozmopolit, yani millî olmayan, mütecanis olmayan bir nizam değil midir? Hariciye nazırlarına gelince? O devirde hariciye nazırları, çok defa yabancı sefirlerle değil, bu sefaretlerin ancak kâtip veya tercümanları, yani üçüncü sınıf insanları ile karşılaşabiliyorlardı.

Kaldı ki sadrazam bile bir gün ve başı sıkılınca, ancak bir yabancı sefarete sığınmakla kendini kurtarabileceğini biliyordu. Meselâ sadrazam Sait Paşa olayında olduğu gibi...

Evet, gerçi sahnede elbette birtakım sefirler, sefaretler, hariciye nazırları görülüyordu. Elbette bir hariciye nezareti de vardı. Ama nasıl? Haydi bunu da, Abdülhamit devrinde hariciye mesleğine girmiş, merkezde, sefaretlerde ve sefirlik mevkilerinde bulunmuş, bu konuda söz söylemeye yetkili bir hariciyecinin kaleminden öğrenelim. Ve o bize, Hariciye Nezareti ile, meselâ o devirde devletin en önemli dış örgütü olan Londra sefaretinin halini anlatsın (1) :

> *Siyasî hayatımın başlangıcı, maalesef, Osmanlı devletinin, inkiraz ve uçuruma doğru süratle yol aldığı çöküş ve fetret (başıboşluk - karışıklık) devrine rastlar. Bunun için, bu eserde kabataslak çizdiğim tablolar, o zamanın verimsiz, bedbaht mahsullerinin tasviri oldukları için, karanlıktır.*
>
> *1896'da Galatasaray Sultanisi'ni bitirerek, Hariciye Nezareti, Tahriratı Hariciye Kalemi'ne girdim. Her kalemde yüzlerce efendi kayıtlı idi. Ama içlerinde işlerine devam edenler pek azdı. Zaten gelseler, bunları kalem odalarına sığdırmak da kabil olmazdı. Pek mahdut sayıda devam edenler de, ancak öğleden sonraları gelirlerdi.*
>
> *Tahriratı Hariciye Kalemi Müdürü bir Ermeniydi. Ve kalemdeki memurların, bir şeyler öğrenmelerine engel ol-*

(1) Esat Cemal Peker: *40 Yıllık Hariciye Hatıraları*. Istanbul. 1952. İbrahim Hilmi Çığıraçan Kitabevi.

mak için elinden geleni yapardı. Türk memur yetiştirmek istemezdi. Bize âdeta vazife vermezdi.

Ama ben nihayet, kalemde mümeyyiz (kalem şefi) olabildim. 1901 yılında da Londra sefaretine memur edildim. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa idi. Ama o vakit nazırlar, resmî daire ile konaklarının dışında hiç kimseyle temas edemezlerdi.

Londra'ya gittim. Londra'da sefirimiz, Müsürüs Paşa isminde bir Rumdu. Bunun babası Müsürüs Paşa da daha önce Londra'da sefirimizmiş. Fakat bizim sefirimiz, yalnız Rum olmakla kalmıyordu. Fazla olarak Türkçe de bilmiyordu. Etrafındaki memurlar arasında da Türkçe bilen kimse yoktu. Gerçi Abdülhak Hamit, Sefaret Müsteşarı sayılırdı. Ama sefarete uğramazdı. O, buraya Abdülhamit tarafından, Istanbul'dan uzaklaşsın diye, sanki ikamete memur (siyasî sürgün) olarak gönderilmişti. Hamit'in oğlu da ikinci kâtip olarak sefarette memurdu. Fakat o da dışarılarda büyüdüğü için, Türkçesi çok kıttı. Tueni Bey adında bir ikinci kâtip daha vardı ki, hem Türkçe bilmezdi, hem de amatör memurdu. Tueni bey, bir Suriyeli idi. Onu buraya Abdülhamit sarayının en şerir adamı olan Arap İzzet Paşa tayin ettirmişti. Tek kelime Türkçe bilmezdi. Mevsim kuşları gibi, senede bir defa görünür, sonra kaybolurdu.

Tueni Bey, keyf ehli bir adamdı. Lüks eğlence yerlerinde dolaşır, nelerle uğraştığı bilinmez, sefarete uğramazdı ama, avuç dolusu para sarfederdi.

Kala kala bir üçüncü kâtip Danyal Bey kalıyordu. Danyal Bey de Moda koyunda, spor meraklısı zengin lövantenler arasında büyümüştü. Gayet çetrefil bir Türkçe konuşuyordu. Kıyafeti de bir tuhaftı. Yani, yaradılışındaki tuhaflık, kıyafetinde de görünüyordu.

Hulâsa bir de, kelimenin tam manasıyle züppe ve tek kelime Türkçe bilmeyen, M. Jolivard isminde tercümanımız vardı. Fransız çapkınlarının Dandy'lerin bağladıkları Lavalier kravatı ve kalın, siyah bir şeride bağlı olarak hiç

gözünden düşmeyen tek gözlüğü ile, gece gündüz sarhoş gezer, âlemin dikkatini üstüne çeker, herkes onunla alay ederdi. Sefarethanenin kadrosunu tamamlamak için Recai Efendiyi unutmamak gerekir. Recai Efendi, sefarethanenin imamı idi. Sivri bir sakalı vardı. Fevkalâde şıktı. Londra'nın en büyük terzisi Pool'dan giyinirdi. Başından silindir şapkayı eksik etmezdi.»

İşte o kadar titiz olan Abdülhamit'i ve Osmanlı devletini, o zamanki dünyanın en büyük merkezinde, yani Londra'da temsil eden hariciye örgütü, yani Londra Sefareti buydu. Onun için, Sefir Müsürüs Paşanın, bu hatıralar sahibini ilk karşısında görünce onu, hem heyecan, hem telâşla ve Fransızca olarak:

«— Türkçe bilir misiniz? Türkçe okur yazar mısınız?»

soruları ile karşılaşması, müspet cevap alınca da, ellerini oğuşturarak geniş bir nefes alıp ferahlaması, elbette yadırganmaz.

Hatıra sahibinin, sefaretin binasını ve iç ahvalini anlatan parçalarını ise, hiç almamak daha iyi olur. Hatıra sahibine göre burası sefaret değil, bir eskici dükkânıydı! Sefaret, hiç bir kabul tertipleyemezdi. Ama sefir, hiç bir daveti kaçırmazdı! Koşarak giderdi. Çünkü Sefir Müsürüs Paşa, zengin bir pintiydi.

Gerçi günün birinde sefir değiştirilir. Yerine, Rıfat Bey (Rıfat Paşa. Daha sonra Hariciye Nazırı) gelir. Rıfat Paşa hemen sefaret binasını terkederek lüks bir binaya çıkar. Orasını en pahalı eşyalarla döşer. Alabildiğine davetler verir. Sefaretin ihtişamı dillere destan olur. Ama bu sefirin de karısı Rustur. Zengin, asil bir Rus generalinin kızıdır. Bu general ise, Rus çarının yaveridir. Sefarete hâkim olan artık bu kadındır. Kesenin ağzı da ondadır. Ve Türk Sefaretinin masrafı, Çarlık Rusyasından gelir. Rıfat Paşa, daha sonra Hariciye Nazırı olduğu zaman da, Nazırın karısı, o Rus generalinin kızıydı...

Bu hatıra ve vesikaları, daha pek çok uzatabiliriz.

***

DIŞ SİYASETİ OLMAYAN DEVLET:

Haricî siyasete gelince? Abdülhamit'in bir haricî siyaseti var mıydı? Elbette! Biz bu siyasetin adına «İdare-i Maslahat» siyaseti, yani günü gün etmek, sızıltıya meydan vermemek, her dış meseleyi, o mesele çıktığı zaman ve nasıl mümkünse öyle örtbas ederek idareye çalışmak siyaseti diyebiliriz. Bunun adı ise, düpedüz *siyasetsizliktir*. Zaten, bin bir kayıt ve kontrol altında bir imparatorluğun, kendine mahsus, uzun vadeli, şahsiyetli ve aktif bir dış politikası nasıl olabilir? Bir imparatorluk ki, ancak, ona göz dikmiş olan komşularının veya yabancı devletlerin, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden yaşayabilmektedir. Meselâ Ruslar, Ayastafanos'a geldikleri zaman İngilizlerle anlaşabilselerdi, diğer büyük devletleri de peşlerinden sürükleyerek, imparatorluğun hayatına pekâlâ son verebilirlerdi. Fakat kendilerine «Düvel-i Muazzama» yani, Büyük Devletler denilen bu devletler, kendi aralarında o kadar çok ve o kadar karışık davalar üzerinde çarpışıp duruyorlardı ki, bunların bir müşterek anlayışa bağlanması, hiç bir zaman mümkün olmuyordu.

Kısacası, 1876-1908 arasında, hükümetin karar ve teşebbüsü ile yürümüş, düzenlenmiş ve neticelendirilmiş hiç bir önemli mesele yoktur. Hatta 1897 Türk-Yunan harbi de dahil olduğu halde! Çünkü onun da sonuçlarını, gene büyük devletler karara bağlamışlardı.

Gerçi kendi saltanat devrinde Abdülhamit, bazen İngiliz, bazen Alman siyaseti güder gibi görünür. Devletinin siyasetinde aktif rolü varmış gibi gösterilir. Meselâ biri 1889, diğeri 1898 yıllarında olmak üzere Alman imparatoru, iki defa padişahı ziyaret etmiştir. Birinde Kudüs'e kadar giderek orada, bir nevi Müslüman koruyuculuğu tavırları takınmıştır. Nutuklar vermiştir. 1883'te Alman generali Von Der Golts Paşa Türkiye'ye gelerek, bilhassa Harp Okulu ve Kurmay Okulunda faydalı çalışmalar yapmıştır. Bütün bunlar, Abdülhamit'in arkasını Almanlara vererek İngiltere ve Rusya'ya karşı cepheler alması gibi aktif hereketler şeklinde yorumlanmıştır.

Ama Alman imparatorunun yanında Abdülhamit'in fo-

toğraflarına bakılınca, yalnız bu resimler bile bu ziyaretlerin havası hakkında bir fikir verirler: Alman imparatoru II. Wilhelm, uzunca boylu, dimdik, çelik miğfer hissi veren sivri uçlu şapkası ve çeşitli nişanları ile, bir Sezar azametiyle dimdiktir. Yanında padişah, sırtından akan birtakım sırmalar, madalyalar altında ezilmiş gibidir. Bir taraftan Kayser'in koluna girmiştir. O ufak tefek görünüşü, bükülmüş beli ve şaşkın yüzünün ifadesi ile, Alman imparatoruna sanki sığınmıştır. Ama Kayser'in seyahati boş geçmemiştir. Anadolu-Bağdat demiryolu imtiyazı başta olmak üzere, ordunun Alman silâhları ile silâhlandırılması işi ve bir sıra borçlandırmalar, bu seyahatin sonuçlarından bazılarıdır.

II. Sultan Hamit'in bir de «İttihad-ı İslâm», yani «Müslümanların Birleşmesi» taraftarı olduğundan ve böyle bir siyaseti aktif bir şekilde takip ettiğinden bahsedilir. Bu, sadece bir masaldır. Ve elle tutulur tek teşebbüsü ve delili yoktur. Bu arada bir de, Afganlı Cemalettin isminde bir zattan, ve bu siyasette onun rolü varmış gibi bahsedilir. Gerçi bir Cemaleddin-i Efganî vardır. 1838'de Afganistan'ın Kâbil şehri civarında, Es-Âbad mevkiinde doğan bu dikkate deger zat, 9 mart 1897'de ve 59 yaşında olarak Istanbul'da öldü. Padişahtan himaye gördü. Dünyanın çok yerlerini gezmiştir. Çok dil bilirdi. İleri fikirli ve dünya Müslümanlarının cehaletinden, taassubundan, uyuşukluğundan şikâyetçiydi. Hareket (aksiyon) alanlarında değil, fakat fikir alanlarında aktifti. Padişahtan himaye gördü. Ona konak ve maaş tahsis edildi ama, Türkiye'deki hayatının büyük kısmı, Abdülhamit hafiyelerinin sıkı göz hapsi altında geçti. Zaten onun ateşli ve reformcu mizacı ile Abdülhamit'in uyuşmasına, elbette ki imkân yoktu. Kaldı ki, İngiliz ve Rus ajanlarının da devamlı takibi altındaydı. Güçlü bir fikir ve tartışma adamıydı. Ama bir teşkilât adamı değildi. Dünya yüzündeki Müslümanların birleşmesi işi ise pratik alanda, bugün olduğu gibi o gün de, sadece bir hayaldi.

Biz bu konuya, yani İttihad-ı İslâm bahsine ve dünya Müslümanlığına, bu kitabın ikinci cildinde ayrı bir bahis tahsis edeceğimiz için, burada sadece kısa bir değinme ile yetiniyo-

ruz. Zaten kendisi müstakil olmayan, aydın bir din önderleri kadrosuna malik bulunmayan, kendi ülkesi için bile bir İslâm dayanışması kuramamış, yani kendi İslâm halkları olan Arap ve Arnavutlarla da devamlı savaş hlinde olan bir halifenin, hem de milliyetçilik asrında, dünya Müslümanlarını birleştirme hayali, ne kadar gerçek olabilirdi?..

*
* *

İDAREDE BOZULUŞ:

II. Abdülhamit 1876'da tahta çıktığı zaman, Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının bütün vaatlerine rağmen, memlekette ve Osmanlı halkları arasında, düzgün işleyen bir idare sistemi kurulamadığını bir daha tekrar edelim. Bu idaresizlik, onun saltanat devresinde büsbütün arttı, kökleşti. Maliye ve vergi teşkilâtı, tapu teşkilâtı, mahkemeler, asayiş, halklar arasındaki münasebetler, her gün biraz daha bozuldu. Öyle ki, 1908 İhtilâli ile rejim değiştiği zaman Osmanlı ülkesinin manzarası, lövantenlerle, yerli Hıristiyan zenginler müstesna, tam bir derebeylik, eşraflık, şekavet ve sefalet içindeydi. Bu konuda, 1909'da Anadolu'da memleketin durumunu olgun bir görüşle anlatan Ahmet Şerif Beyin «*Anadolu'da Tanin*» isimli eseri (1), çok dikkat çekicidir. Şerif Bey, Tanin gazetesi adına Anadolu'yu dolaşmıştı. Gördüklerini, röportaj şeklinde gazetede yayınladı. Sonra da bunları bir kitap haline getirdi. Bu eser bizde ilk röportaj eseridir. Yazar, müşahadelerini yollardan, hanlardan, kahvelerden, mahkeme odalarından, tapu dairelerinden, mekteplerden, memurlardan ve halktan derler. Tarafsızdır. Bu eseri okurken, 1908'de Abdülhamit'ten devralınan Anadolu'yu, onunla beraber gezer, yaşarız. Ve görürüz ki, memlekette her şey soysuzlaşmıştır. Her şey temelden bozulmuştur. Daha doğrusu, ülkede bir *idare* yoktur. Hak, kanun, asayiş, can, mal emniyeti ve çalışma zevki de yoktur.

Mahkemelerde hâkim, kahvelerde tavla oynarken dava halleder. Tapuda mallar, sahibinin haberi olmadan satılır, başka-

(1) Ahmet Şerif: *Anadolu'da Tanin*. 1909. Istanbul. 336 sayfa.

sı adına tapulanır. Minicik aylıklı bir tapu memuru, kolayca çiftlikler edinir. Mütegallibe ve tefeci, her şeye hâkimdir. Ankara'da bir Çayırlı Bey, kimsenin haberi olmadan 400.000 dönüme tapu alır. Ve bu arazi içindeki köyler halkı bir gün öğrenirler ki, kendileri bu zatın topraklarında, topraksız köylülerdir.

Aynı suretle Rumeli'de Makedonya'yı anlatan ve Selânikli Bahri isimli bir yüzbaşı tarafından yazılan (1908) küçük eser de, basit, iddiasız, fakat temele inen sayfaları ile bize, Rumeli'yi benzer bir açıdan canlandırır. Görürüz ki Rumeli'ye hükümet değil, eşkıya, yahut çeteler hâkimdir. Ve hükümet, Makedonya'da, kendi tebaasıyle harp halindedir. Bu türlü eserlerin sayısı oldukça çoktur. Meselâ Zeki Ehiloğlu'nun «*Yemen' de Türkler*», Cami Beyin «*Afrika'da Türkler - Trablus*» gibi eserleri ile biz, Osmanlı imparatorluğunun şu veya bu parçasındaki köksüzlüğümüzü açıkça görebiliriz. Yabancıların imparatorluk sonu Türkiye ve hele Anadolusunu tasvir eden eserler ise, bu ülkedeki anarşiyi anlamak bakımından ilgi çekicidir. Meselâ bunlardan aşağıda bazı parçalar vereceğiz.

Kısacası, Osmanlı Türkiyesi bakımsız, idaresiz, asayişsiz ve devletin yer yer kendi halkları ile savaş halinde olduğu, dağları, yolları eşkıyanın sardığı, sahipsiz bir ülkedir. Biz, fetihlerden yüzlerce sene sonra da, ülkeye hâkim değildik denilebilir. Meselâ Mithat Paşanın hatıralarından ve Irak'ta bir sahneyi anlatan şu parçayı, bugünkü dile çevirerek özetleyelim:

> «*Bağdat valiliği, Divaniye-Afek taraflarındaki aşiretlerden vergi istemeye karar verir. Ama bunun için iki tahsildarla bir jandarma göndermek yetmez. Çünkü jandarmaya, tahsildara itaat, ancak Andolu ve Rumeli Türklerinde vardır. Onun için Divaniye-Afek aşiretlerine tahsilât için, 380 kişilik bir tabur düzenlenir. Başlarında bir de albay vardır. Yollar ise eşkıya ile çevrilidir. Ne ise, tabur istenilen bölgeye varır. Fakat başka türlü karşılanır. Bir hurmalığın kenarına konan taburu aşiretler sararlar. Saldırırlar. Asker üç gün üç gece savaşır. Cephane tükenir. Suları da kesilmiştir. Hulâsa Mithat Paşanın an-*

lattığına göre; albay, binbaşı, subaylar ve askerlerin çoğu ile, Divaniye Sancağı Mutasarrıfı da öldürülür. Kaçabilen askerler de Arapların ellerine düşerler. Ama bununla da iş bitmez. Arap tebaamızın saldırısı genişler. Ve bölgeye, yedi tabur askerle 4.000 süvari göndermek gerekir. Devletin Divaniye-Afek'te vergi toplamak teşebbüsü böylece sona erer... Hatta daha sonra bu askerî kuvvet de yetmez. Yeni birlikler sevkolunur.» (1).

Şimdi devletin kendi ülkesinde ve halkla münasebetleri bahsinde, bu defa bir yabancıdan parçalar verelim:

«Abdülhamit zamanında Mezopotamya'da, ne şahıs emniyetinden, ne devlet nüfuzundan eser kalmamıştı. Meselâ Musul havalisi tamamen Kürt derebeylerinin hüküm ve nüfuzundaydı. Bunların halk üzerindeki zulüm ve tazyiklerini bizzat görebildim. Hele bunlardan ikisi, Viranşehirli İbrahim Paşa ile, Cezireli Mustafa Paşa, birer hükümdar gibi saltanat sürmekteydiler. Hamidiye Alaylarında paşa rütbelerini de taşıyan bu iki şaki, fesatlarını serbestçe yürütebilmek için, Yıldız Sarayı adamlarına rüşvetler veriyorlardı.

Böylece Yıldız'a güvenerek, kendi aralarında da muharebeler yaparlar ve hiç bir takip görmezlerdi. Fazla olarak hatta, o civardaki ordu ve hükümet kuvvetlerinden yardım bile görüyorlardı. Meselâ İbrahim Paşa 1901'de Şıhar ve Elahef aşiretlerini vurdu. 10.000'den fazla koyun ve yüzlerce at toplayarak, aşiret halkını da büyük ölçüde öldürdü.

Bunun üzerine, onun hasmı olan Mustafa Paşa, başka Kürt paşaları ile de anlaşarak, İbrahim Paşa üzerine yürüdü. Fakat bu defa da İbrahim Paşa, Yıldız Sarayı'ndaki adamlarını harekete getirerek, saraydan 1.500 piyade ve 500 süvari kuvvetinde devlet askerinin, kendine yardıma verilmesini sağladı.

---

(1) Mithat Paşa: *Tebsara-i İbret ve Mirât-ı Hakikat*. s. 72-75.

Cezireli Mustafa Paşa da boş durmuyordu. Musul etrafındaki 50 kadar İslâm ve Hıristiyan köyünü iki sene içinde yaktı, yıktı, tahrip etti. Ekili tarlalar boş kaldı. Fazla olarak, Musul'a inen ticaret yollarını keserek her geçen maldan, malın bedeli kadar haraç alıyordu. Hükümet ise sadece seyirciydi.» (1).

Atatürk hatıralarında, 1905'te Suriye'ye sürüldüğü zaman orada, Havran'daki Dürzî isyanlarından bahseder. Bu isyanları bastırmak için gönderilen askerî birliklerin, daha ziyade, halkı ve aşiretleri soymakla meşgul olduklarını, soyulan malların, paraların, hatta ordu subayları arasında paylaşılmasının usul haline geldiğini, bu arada kendisine ve arkadaşı Müfit Beye de altınlar teklif edildiğini, bunu nasıl reddettiklerini anlatır (2).

Doğu Anadolu'daki Kürt isyanları ise malumdur. Yemen'e gelince? Orada devlet kuvvetleri ile Yemenliler, yıllar yılı, ardı arası kesilmeyen bir boğazlaşma halindeydiler. Yemen; halk türkülerinde bile «Gidilen, fakat dönülmeyen diyar» olarak yakınılırdı. Hicaz'a zaten hâkim değildik. Orada kendilerini Peygamber soyundan sayan, Istanbul'un bağışladığı altınlarla birer hükümdar hayatı süren ve yabancılarla daima temasta olup, isyan edecek vakit bekleyen Şerifler, bizden ve bizimle değildiler. Nitekim Birinci Dünya Harbi içinde Mekke'deki Türk askerlerini toptan öldürdüler. Medine'de çevrili kalan Türk birlikleri ise, Peygamberin mezarını Peygamberin, İngilizlerle birlik olan çocuklarına karşı korumak için, son demlerine kadar çarpıştılar.

Kaldı ki Abdülhamit idaresi, Ermeni azınlığı ile de çarpışıyordu. Istanbul'da, Çukurova'da kanlı olaylar geçti (3). Rumeli'de de Osmanlı ordusu, daha önce de değindiğimiz gibi, Rumeli halkını teşkil eden kavimlerden Bulgar, Sırp, Ulah, Rum ve Arnavutlarla, sonu gelmez harpler halindeydi.

---

(1) Dr. Paul Rurbah: *Hatt-ı Saltanat*. s. 60-62.
(2) *Atatürk'ten Hatıralar*. Derleyen: Falih Rıfkı Atay.
(3) Ermeni meselesi ileride işlenecektir.

Bütün ülkede dağlar beller eşkıya elindeydi. Hükümet bazı güçlü şakilerle müzakerelere bile girişiyordu. Meselâ Aydın-Ödemiş havalisindeki şaki Çakırcalı ile, vali Kâmil Paşanın temsilcileri arasında anlaşmalar, uzlaşmalar cereyan etmişti. Bölgeye devlet değil, Çakırcalı hâkimdi. Hatta İzmir'in en büyük zenginlerinden İngiliz Vitol ailesinin bir ferdi, hükümetin de muvafakatı ile Çakırcalı'yı ziyaret etmişti. İzzet, ikram görmüştü. Böylece Çakırcalı'ya, yani en ünlü şakiye hükümet, bir aralık Kır Serdarı unvanını bile verdi. Yani bölgenin devlete düşen emniyet görevi, bu şakiye emanet ediliyordu...

Bu tabloları ciltlerle uzatmak mümkündür. Fakat burada bizim yapmak istediğimiz, 1876-1908 devresinde devlet yapısındaki çöküntüleri, genel hatları ile belirtmektir. Aydınlatıcı misaller vermektir.

Devrin eğitim, basın, kültür alanlarındaki sefaleti, tazyiki ve kısıtlamaları da burada ayrı ayrı incelemeye, bu kitabın hacmi müsait değildir. Ama şu kadarını söyleyelim ki, köylerin hiç birinde devlet okulu yoktu denebilir. Çocukların eğitimi, kendileri de sefalet içinde ve köylünün verebildiği ile yaşayan cahil mollaların elindeydi. İmparatorluğun, meselâ Istanbul'a en yakın şehri ve ordu merkezi olan Edirne'de bile, askerî ortaokul dışında, yalnız bir ortaokul vardı. Muallim mektebi denilecek bir tesis yoktu. Yedi sınıflı yalnız bir sivil idadi mektebi (liseye yakın) vardı. Ve bu cins idadiler, yalnız başlıca vilâyet merkezlerinde mevcuttu.

Gazeteler, kitaplar sansüre tabiydi. Bu sebepten gazeteler, ruhsuz, manasız ve biraz da sarayın ihsanları ile geçinen perişan kâğıt tabakaları halindeydi. Şiirler de sansür ediliyordu. Meselâ edebiyatımızda bir devre adını veren «Servet-i Fünun» mecmuası, sarayca kapatılmıştı. Hele tarih, yasak bilgi haline getirilmişti. Kitapların sansürü, bazen aylarca ve aylarca uzuyordu. Ahmediye, Muhammediye, Buharî gibi dinî, telkinî eserlerin bile sarayın emri ile toplatıldığı olmuştu.

Hulâsa Osmanlı imparatorluğu, çağın dışındaydı. Abdülhamit ve saray, çağın akışı ile Osmanlı imparatorluğunun varlı-

ğı arasında, bir set gibi gerilmişlerdi. Aklın ve fikrin etrafına, hiç durmadan engeller, çemberler ve aşılmaz kale duvarları çekiyorlardı. Avrupa'ya seyahat yasaktı. Oraya, ancak, zengin Hıristiyanlarla, imtiyazlı Türkler, yahut firar ederek gidilebilirdi. Kısacası biz, dünyadan kopmuştuk. Halbuki bu arada, Rus despotik idaresi altındaki Rusya bile kapılarını Batıya açmıştı. İlim, sanat, üniversite, müzik, milletlerarası sanat ve bilim şöhretleri Rusya'da, kafileler halinde yetişiyordu. Bizden ayrılan Balkan ülkeleri de, her alanda büyük hızla gelişmekteydiler. General Moltke'nin Mektupları'nda (1) bahsettiği köylülerin toprak damlarda, yataksız, yorgansız, paçavralar içinde, başlarının altına yastık yerine odun koyup yattıkları Romanya, süratle Avrupalılaşıyordu. Bükreş, Balkanların Paris'i adını almıştı. Türkiye'ye ise Istanbul'da bile elektrik, telefon yasaktı. Abdülhamit saltanatında, bir üniversite teşekkül etmemişti. Bir aralık ele alınan Darülfünun tecrübesi, hemen ardından durduruldu. Mülkiye, Tıp, Harbiye gibi eski okullarda, yabancı neşriyat yasaktı ve hürriyet fikirleri bunların duvarları arkasına, ancak kellesini koltuğuna almış birkaç hocayla, aynı fedakârlığı göze alan ilerici, fakat azınlık bir talebe kadrosu tarafından sokulabiliyordu.

Görülüyor ki Türkiye, dünyanın dışındaydı. Dünyanın gerisinde değil, dünyadan tamamen kopmuştu. Bu ülkede de bir gün sabah olacak mıydı? Yoksa, Namık Kemal'in:

Ölürsem görmeden millete ümit ettiğim feyz'i,
Yazılsın senk-i kabrimde, vatan mahzun, ben mahzun!

dediği gibi, bu ümit de sönecek miydi? Onun mahzun gittiği gibi, daha nice nice insanlar ve ümitler de mi sönüp gideceklerdi? Tevfik Fikret inliyordu:

«Bu memlekette de bir gün sabah olursa Halûk?
Evet sabah olacaktır, sabah olur geceler,
Bu mavi gök, size bir gün acır, melûl olma!..»

---

(1) Helmut von Moltke: *Türkiye Mektupları* (1335-1839). Hayrullah Örs. 1969. Remzi Kitabevi.

Elbette ve elbette sabah olacaktı. Ama bu sabah açıldığı zaman biz, acaba artık uyanmak, toparlanabilmek için geç kalmış, kervanı kaçırmış olmayacak mıydık?..

*
* *

BİR SADRAZAM, DEVRİNİ ANLATIYOR:

Bu cildin bu kısmın, en yetkili bir görgü şahidinin, ele aldığımız devri anlatan düşündürücü bir eserini de hatırlatmakla sona erdireceğiz. Bu görgü şahidi, Sadrazam Sait Paşadır. Düşündürücü eseri de, *Sait Paşanın Hatıraları*'dır...

Sait Paşa kimdir? Sait Paşa 1838'de Erzurum'da doğdu. 1914'te Istanbul'da öldü. Abdülhamit'in saray başkâtipliğinden sonra 1879'da sadrazamlığa getirildi. Sait Paşa, Abdülhamit devrinin en ağır başlı devlet adamıdır. Padişah, onu 7 defa sadrazamlığa getirdi. Ve son sadrazamlığı, 1908 İhtilâli'nden sonra da bir süre devam etti. Rumeli'de ihtilâl hareketleri başlaması üzerine sarayda toplanan fevkalâde heyete sadrazam olarak başkanlık etti. Padişahı, Meşrutiyetin iadesi kararına sevkeden mazbatayı o hazırladı. 31 Mart İrticaı üzerine Istanbul'a gelen Rumeli Harekât Ordusu'nun silâhlarının gölgesinde, Yeşilköy'de toplanan Meclis, padişahı tahtından indirme kararını çıkarırken, bu Meclise de Sait Paşa başkanlık ediyordu.

Sait Paşanın Hatıraları üç cilttir. Abdülhamit saltanatının hemen hemen ilk günlerinde başlar. Ve bu saltanatın sonuna kadar devam eder. Abdülhamit devri hakkında hiç kimse, Sait Paşadan daha bilgili ve görgülü olamaz. Kaldı ki Sait Paşa, Abdülhamit'in sarayında başkâtip olarak vazife aldığı ilk zaman da, tecrübeli bir devlet memuruydu. O vakte kadar 22 yıl, çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştu.

Sait Paşa, sakin, fakat kolay baş eğmeyen, karakterli bir insandı, gerçi kısa boylu, gösterişsizdi. Hatta Abdülhamit, taht-tan indirildikten ve Selânik sürgününden sonra doktor Atıf Hüseyin Beye naklettiği hatıraları arasında, Sait Paşadan sık sık bahsetmiştir. Sait Paşayı kendisine başkâtip olarak aldığı zaman (o zaman Sait Efendi), onu ilk görüşünü, onda her zaman görülmeyen neşeli, alaylı cümlelerle anlatır. Sait Efen-

di, padişahın odasına girince Abdülhamit onu, şaşkınlıkla karşılar. Karşısında ufak tefek, derbeder kıyafetli biri, kendini yerden selâmlamaya çalışır. Ve bu vazıyeti ile büsbütün ufalır, kaybolur. Abdülhamit gülmeye başlar:

«— *Sen kimsin ayol, hele dur bakayım, kimsin sen?*»

Ona yaklaşır. Omuzundan tutarak aynanın önüne götürür. Sait Efendi, Abdülhamit'in koltuğu altında kaybolmuş gibidir. Fesi kulaklarına kadar geçmiştir. Ayakkabıları salapuryayı andırır. Yuvarlak sakalı içinde yüzü âdeta görünmez. Sırtına giydiği redingot, dizlerinden aşağı kadar iner. Ama Sait Efendi, bu vaziyette de ciddiyetini, vekarını kaybetmemiştir. Kendinden ve kendine verilecek işi başaracağından emindir. Nitekim Abdülhamit, aynı doktora şöyle bahseder:

«— *Sait Paşayı çok sevmezdim. Ama değerli adamdı! Bilgili adamdı. Âlimdi. Çok kitabı vardı. Çok okumuştu. Benim zamanımdaki devlet adamları arasında, ondan daha bilgilisi yoktu...*»

Sonra yedi defa sadrazam olan Sait Paşa, işte budur. Çok üstün değerdeki *Hatıraları,* eski resmî Osmanlıcanın en usta üslubu ile yazılmıştır. Her önemli konu, mutlaka şahitlendirilir, vesikalandırılır. Bence 1876-1908 devrinin, bizim dilimizde en değerli belgesi budur. Bu belgeyi görmeden Abdülhamit'i, komplekslerini ve devrini, zaaflarını ve kuvvetleri ile tanımak mümkün değildir.

Bu belgeler de gösterir ki, Abdülhamit bir kompleksler adamıdır. İdaresi güçtür. Vehimli, vesveseli, içten pazarlıklıdır. Samimî hiç değildir. Hatta zaman zaman doğru konuşmaz. Cahildir de. Meselâ tahttan düştükten sonra hatıralarını anlatırken ve daha önce değinildiği gibi, Sultan Aziz'le çıktığı Avrupa gezisinde, Paris'te gördüğü III. Napolyon'dan, Napolyon Bonapart diye bahseder. Bir aralık Meksika'da imparator ilân edilen, fakat orada ve bir ihtilâl sonunda kurşuna dizilen prens Maksimilyen'den, Brezilya imparatoru diye konuşur. Çünkü cihan tarihini ve dünya coğrafyasını bilmez. Devrin entrikalarını anlatır ama, problemlerini anlamaz ve anlatırken karma-

karışık eder. Konuşma seviyesi ve üslubu da, hükümdarlık yapmış bir insan, bir imparator seviyesinde değildir. Bazen hikâyeleri, mahalle kahvesi seviyesine düşer. Padişahken ancak dinler ve sorardı. Ama kendi iç düşüncelerini ve öz fikirlerini hiç açıklamazdı. Zaten Abdülhamit'in, yüzüne bakılmaması usuldendir. Hatta bir vezirini karşısına oturtup, ona ikramda bulunsa bile. Bu sebeple Abdülhamit'le konuşmak biraz da, ses vermeyen bir duvarın karşısında, bir meçhule hitap etmek gibiydi. Ve bu hitapların onda uyandırdığı etki veya onu vardıracağı kararlar ise, padişahın nice hesap ve düşüncelerinden hatta nice zaman sonra, hafiften gelen nidalar gibi, bu karar ve iradeleri bekleyenlere ulaştırırdı.

Ama etrafındakiler için, Abdülhamit'e ne yaklaşmak, ne de ondan uzaklaşmak kabildi. Abdülhamit'in çevresinde yer alanın artık evi, barkı, özel hayatı ve meşgaleleri yok demekti. Onlar, kendilerini evlerinde, barklarında ve günün her saat ve anında, onun gözleri önünde ve emrinde hissedeceklerdir. En güçlü vezirler bile bu kuralın dışına çıkamaz. Zaten vezirleri veya paşaları, nazırları, Istanbul'un onun görüş ufuklarını teşkil eden bölgelerinden uzaklaşamazlardı. Meselâ Serasker Rıza Paşa, Yıldız Sarayı'ndan bakıldığı zaman görülemeyen bazı semtlerde, Çamlıca arkasında veya Yakacık'ta köşkler yaptırmıştır. Ama oralara da izinsiz gidemez. Rıza Paşa, Meşrutiyetten sonra göçtüğü Fransa ve İsviçre'de, yaptırdığı köşk veya saraylarda bir gece bile gecelemek nasip olmadığını, nice yıllar sonra, bir vatandaşına anlatacaktır (1).

Yedi defa sadrazam olan Sait Paşanın da bu 33 yıl içinde, Istanbul'daki hareket sahası kesinlikle çizilmişti: Nişantaşı'ndaki konağı ile Babıâli'deki Vükelâ Meclisi ve gene evi ile Yıldız Sarayı arasındaki yol! Sait Paşa 33 yılda ve bu yollar dışına adım atmamıştır denilebilir. Çünkü misafirliğe gidemez, misafir de izinsiz kabul edemezdi. Kaldı ki bu çizilmiş istikametlerde de serbest değildir. Bakınız hatıralarında ne anlatıyor:

---

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

«Padişahın tahta çıkışının ikinci senesinden itibaren, sokakta iki hafiye tarafından takip olunuyordum. Hafiyelerin adedi gittikçe arttı. İngiltere Sefaretine iltica edip, sonra evime dönmemden itibaren, bu sayı sekize çıkarıldı. Altıncı defa sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra ise, hafiyelerin sayısı 12'ye varmıştı. Bunların ikisi zaptiye nezaretinden memur edilmiş bir jandarma binbaşısı, diğeri de bir polis komiseriydi. Diğer iki hafiye, saray tüfekçilerindendi. Üçü Beşiktaş Muhafızlığı kadrosundan bir komiserle, iki polis neferiydi. Beyoğlu zabıtasından da bir komiser vardı. Tophane Müşirliğinden (Mareşalliğinden) inzibatlarla, biri civarımızdaki karakola mensup bir ordu teğmeni, Beşiktaş Belediye Dairesinin de bir komiseri takibe memurdu.»

Aynı hal, diğer sadrazamlar için de böyleydi. Meselâ önemli bir şahsiyet olan Sadrazam Halil Rıfat Paşa bir gün ve Babıâli'den Nişantaşı'ndaki evine giderken, hastalığının verdiği bir sıkışıklıkla; küçük ihtiyacını defetmek için, Köprübaşı'ndaki Galata karakoluna girmek mecburiyetinde kalır. Karakol zabit ve askerleri şaşırırlar. Ama sadrazama aradığı yer gösterilir. Fakat atlı hafiyeler, derhal saraya koşarlar. Haber uçururlar. Daha evine varmadan, Sadrazamın yolu kesilir. Hemen saraya götürülür. Acele padişahın huzuruna çıkarılır. Sorguyu padişah yapar. Fakat cevaplar ve sebep, Abdülhamit'i tatmin etmez. Nihayet ihtiyar sadrazam, saygı ile bağladığı ellerini çözerek, paltosunun eteklerini açmak ve pantolonunun paçalarında bazı yaşlıkları padişaha göstermek mecburiyetinde kalır. Padişah bu hareketi yadırgamaz. İncelemelerini yapar. Ama sorgular bitmez. Sadrazam, sarayda alıkonulur. Evinden çamaşırlar, elbiseler getirilir. Ve soruşturma uzar gider (1).

Sadrazamların, vezirlerin şehirde yollarını değiştirmemeleri, en hayatî meselelerde bile yürürlükteydi. Meselâ Sait Paşa, verem olan kızının tedavisi için onu Avrupa'ya göndermeye izin alamadı. Hiç olmazsa Istanbul'da, meselâ Adalara gön-

(1) Osman Nuri: *Abdülhamit'in Hayatı Siyasiye ve Hususiyesi.*

dermek müsaadesini dahi koparamadı. Nihayet ve pek uzun uğraşmalardan sonra kızın, ya Boğaz'da Yeniköy'e kadar olan bölgede, veya Çamlıca'da bir yere gönderilebileceği, fakat babasının oralara gitmeyip, ancak doktorlardan haber alacağı iradesi tebliğ edildi. Sait Paşa hatıratında bu garip olayın, uzayıp giden safahatını hüzünle anlatır. Zaten daha sonra bu kız, gene padişahın iradesiyle, kendi istediği, babasının münasip gördüğü bir gençle değil, padişahın seçtiği, ailenin ise hoş görmediği bir kimseyle evlenmek zorunda bırakılacaktır. Fakat yeni gelin, tez zamanda çökecek ve hayata gözlerini yumacaktır...

Padişah, Sait Paşaya karşı baskısını, başka yollardan da yürütür. Meselâ bütün padişah yakınları her ay maaşlarını alırken, Sait Paşanın, tam 22 maaşı birikir. Ödenmez. Nihayet Sait Paşa, etkili bir lisanla, padişaha yazılı ricalarda bulunmak vaziyetine düşer. Ama çıkan irade, ancak iki maaşın ödenmesi içindir!

***

Fakat Sait Paşanın Hatıralarının önemi, padişahın mizacını aksettiren teferruat bakımından değildir. Sait Paşanın hatıralarında biz, 33 yılın bütün önemli olay ve problemlerini, vesikalarla buluruz. Bu arada Fransızca belgeler de verir. Sait Paşanın hatıralarında evvelâ saray ve devletin merkezî organları olan Sadrazmlık, Şeyhülislâmlık, Şûrayı Devlet, Maarif, Maliye ve diğer vekâletler hakkında, onun görüşlerini okuruz. Meselâ ona göre Şeyhülislâmlık makamı, tabiî istiklâlini muhafaza edememiştir. Şeyhülislâm nezdinde toplanan ve davalarda en büyük hakem olan Meclis kaldırılmıştır. Vesayet ve vekâlet hüccetleri tanzimi lağvedilmiştir. Fetvahanede, şerî tetkikat meclisinde ve benzeri dairelere tayinlerde, müesses gelenekler kalkmıştır. Tayinlerde saray nüfuzu ve ona uymak şartı kaide haline gelmiştir.

Evkaf hâsılatının suistimali yaygınlaşmıştır.

Ona göre bazı insanlarda, kendi başına buyruk olmak, yani istiklâl tabiatı fıtrîdir. Padişah da böyleydi. Ama Sait Paşaya göre,

«... Her gün bir sürü müfsitlerden gelen binlerce jurnal, asılsız olarak onda, kendi hayat ve menfaatlerinin tehlikede olduğu...»

vehmini uyandırmıştır. Bu jurnalcılardan kimse kendini kurtaramayacaktır. Hatta Sait Paşa, kendisinin de boyuna jurnal edildiğini, kendi evine gelenlerin hafiyeler tarafından korkutularak, hem ev halkını hem gelenleri, bu ziyaretlerden pişman ettiklerini anlatır.

Sonra Sait Paşa, padişahın ihsanlarına ve maaş artırmalarına karşı da hassastır. Bu suretle, kendisine yapılan fazla tahsislerin hazineye terkedildiğini ve bu suretle hazineye, 33.500 altın bıraktığını da yazar.

Fakat asıl önemli konular bittabiî, evvelâ dış münasebetler ve sonra, içeride meydan alan ciddî durumlar ve meselelerdir. Arada, memleketin vaziyetini aksettiren enteresan teferruat da vardır. Meselâ bir defasında ve Yemen'de 7 sene askerlik yaptıktan sonra terhis edilen kılıç artığı askerler, bir vapurla Beyrut limanına çıkarılmak ve orada bırakılmak istenilir. Halbuki bu askerlere ne maaşları, ne de yol parası ödenmiştir. Beyrut'ta iskeleye atılacak bu bitkin insanlar, oradan kimisi Doğu vilâyetlerine, kimisi Karadeniz kıyılarına, kimisi Rumeli'nin uzak vilâyetlerine aç ve yayan yürüyeceklerdir. İşte o zaman asker isyan eder. Kaptan, gemi direğine bağlanır. Ya paraları, harcırahları verilecektir, ya gemiyi terketmeyeceklerdir! Vilâyeti telâş alır, saray ayaklanır. Ama mesele isyan suçu değildir. Mesele şudur ki, ne vilâyette, ne hazinede, askere verilecek para yoktur. Kaldı ki bu gibi asker ayaklanmaları, biraz da alışılmış hallerdi. Çünkü meselâ Istanbul'un Rumeli'ye kapısı gibi olan II. Ordu Merkezi Edirne'de askerler, terhis tezkeresi için, zaman zaman ayaklanırlardı. Kışlalarla şehir arasındaki köprüye silâh çatıp yolu keserler, ordu kumandanını bile geçirtmezlerdi. Bu isyanların sonu, daima tatlıya bağlanırdı...

Gene Sait Paşanın hatıralarından görüyoruz ki, kâğıt üstündeki imparatorluk, uçsuz bucaksızdı. Meselâ Sait Paşa, Mısır meselesini uzun uzun anlatır. Musavvaa meselesinden de

bahseder. Musavvaa, Habeşistan sahilindedir. Ama Sudan'la bağlı sayılır. Kâğıt üzerinde ise Sudan, hâlâ Osmanlı toprağıdır' Gerçi ne Mısır, ne Sudan, ne de Musavvaa'da tek Osmanlı askeri yoktur. Ama Türkiye, İngiltere, Mısır arasında bir Musavvaa meselesidir uzar gider. Nitekim, Sait Paşanın hatıralarına cevaplar neşreden, gene sadrazamlardan Kâmil Paşa, cevap ve hatıralarında, bu Musavvaa meselesine değinir... Mısır işleri, Yemen işleri, Trablus-Fizan meseleleri, Ermeni davası, Sisam, Dürzî, Suriye, Arnavutluk ve Balkanlar davaları, yani aslında hiç biri, hiç bir zaman zaten birbiriyle kaynaşmamış olan bir sıra ülkelerin, hepsi de hazin, hepsi de devlet için haysiyet kırıcı olan çeşit çeşit meseleleri bu hatıralarda, tahrife, tevile, yani konuyu maskelemeye sapılmaksızın, objektif bir görüşle ortaya serilir (1). Bunlara benzer ve gerçekleri açıklayan hatıra ve belgelere, ileride ayrıca yer verilecektir.

Eserimizin bu cildinin birinci kısmı burada son buluyor. Daha bu kısma girerken işaret edilmiş olduğu gibi, bu kısımda ele alınan bahisler, aslında bir *Giriş*'tir. Ama aşağı yukarı 1860' lardan başlayan bu kısmı, bu bahisleri, bu giriş kısmını verme-

---

(1) Bu arada ve devrin olay ve problemlerini çeşitli ölçülerde aksettiren daha pek çok hatıra ve eserler bulunduğunu, fakat eserimizin bunlar üzerinde ayrı ayrı durmaya müsait olmadığını esefle belirtmeliyiz. Bunların başında ve kendi zamanını işleyen en mühim eserin daha önce de değindiğimiz gibi, Mithat Paşa tarafından yazılan Hatıralar olduğunu bu vesileyle de belirtmeliyiz.

Bundan başka ve Ahmet Mithat Efendinin *Üss-ü İnkılâp* ciltlerini, bazı ihtiyat kayıtları ile de olsa hatırlatmalıyız.

Mahmut Celâlettin Paşanın *Mirât-ı Hakikat* cüzleri, yer yer yetersizliklerine veya çelişmelerine rağmen, önemlidir. Sadrazamlardan Kâmil Paşanın hatıra veya tartışmaları ile ayrıca *Kâmil Paşa* isimli eser, Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin küçük hacimli Hatıraları incelenmeye değer kaynaklardır. Nihayet ve henüz yayınlanmamakla beraber, Abdülhamit'in tahttan düştükten sonra ve ölümüne kadar doktorluğunu yapan Atıf Hüseyin Beyin büyük hacim tutan notları da incelenmelidir.

Önemli gördüğümüz yerli ve yabancı diğer kaynaklar, dip notlarımızda zaten işaret edilmektedir.

seydik, 1908 İhtilâli havada kalırdı. Bu suretle de, Enver Paşanın zuhurunu izah edemezdik.

Kaldı ki, ikinci kısmın bu bahsi izleyecek muhtevasında ve yeri geldikçe, birinci kısımda yer alan iç ve dış meselelerin inkişafı, yani daha sonraki gelişmeleri, ayrıca izlenecektir. Şimdi biz gene, 1908 İhtilâlini hazırlayan ve bir gün Enver Beyin zuhuruna yol açan gelişmelere dönelim...

İKİNCİ KISIM

Lider ve Strateji Yoksunluğu!..

Aynı hedefe yönelen siyasî mücadelelerde, bir program veya hareket **birliği** olmayabilir. Ama mücadele grupları ve örgütler arasındaki bu ayrılık; belirli fikir, görüş ve aksiyon temellerine dayanmalıdır.

Yoksa ayrılıklar, kişisel kaygular, ruhsal sempati veya antipatilerden geliyorsa, bu halin en basit izahı, mücadelenin prensiplerini, liderlerini ve stratejisini bulamadığıdır. Abdülhamit'e karşı mücadelede, bu böyle oldu...

VIII

İTTİHAT VE TERAKKİ BİR BİRLİK KURAMIYOR:

Daha önce ve ilgili bahiste, İttihat ve Terakki'nin doğuşunu, ilk gelişme safhalarını vermiştik. İttihat ve Terakki etrafında bazı yan hareketlerin belirdiğini de işaret etmiştik. Meselâ, Prens Sabahattin kanadı ve görüşleri, bu yan hareketlerden biri ve en dikkati çekenidir. Kaldı ki İttihat ve Terakki'nin kendi içinde de, birbirleriyle pek bağdaşmayan, her biri kendi usulünde çalışan talî merkezler meydana gelmişti. Meselâ Paris grubu ilk önce Istanbul merkezinin bir şubesi gibi görünürken, hakikatte Paris grubu, umumî merkez vaziyetine girmişti. Ona bağlı şubeler teşekkül etmişti. Bunları şöyle sıralayabiliriz. Evvelâ, Paris grubunun daha önce vermiş olduğumuz İdare Heyetini, burada da tekrar edelim (1) :

«1 — Paris grubu: Reis Ahmet Rıza Bey, Prens Mehmet Ali Paşa (Mustafa Fazıl Paşazade), Recep, Fuat, Nihat, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir, Sami Paşazade Sezai, Alber Fua Beyler. Yayın organı: Meşveret gazetesi.

2 — Cenevre şubesi: 1897 senesinde kurulmuş, 1898 senesinde «Osmanlı» gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Şubenin belli başlı idareci ve azaları: Dr. İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Etem Ruhî (Bulgaristanlı), Tıbbiyeli Mustafa Ragıp (Feryat gazetesi sahibi), Mısır Darphane Nazırı Esat, Mithat Şükrü (daha sonra Selânik merkezinde faal üye), Şefik, Ahmet, Murat (Mizan gazetesi sahibi, tarihçi), Tunalı Hilmi, Seracettin, Dr. Hasan, Lütfü, Akil Muhtar (Doktor), Nuri Ahmet, Reşit Beyler.

3 — Kahire şubesi: 1897 senesinde kurulmuştu. İshak

(1) Prof. Tarık Zafer Tunaya: ***Bizde Siyasî Fırkalar***, s. 110-111.

Şükutî ve Tunalı Hilmi Beyler tarafından yeniden düzenlendi. Şubenin yayın organları arasında, Kanun-u Esasî, Basiret-ül Şark, daha sonra «Hak» gazeteleri vardı. Kahire, Genç Türklerin bir propaganda merkezi oldu. Türkiye'ye sokulan gazete ve dergilerin büyük kısmı burada neşredilmiştir. Meselâ, Osmanlı Gazetesi ve İçtihat Mecmuası gibi.

Kahire merkezini teşkil eden azalar arasında şu isimler görülmektedir: Hoca Kadri (Reis), Salih Cemal (Kâtip), Ali Ziya (Muhasip), Dr. Hamit, Dr. Pertev, Tıbbiyeli Vehbi ve Faik, Harbiyeli Yusuf, Diyarbakır'dan kaçıp Kahire'ye gelen Mehmet Ferit (Tek), Istanbul'dan Kahire'ye kaçan Ali Mazhar, Abdülkerim Hadi Beyler.

İdare Heyeti 1899 senesinde yeniden teşkil edildi. Mehmet, Emin, Faik, Nazmi, Haydar, Fahri, Ziya, Ahmet ve Cemalî Beyler işi ele aldılar. Kahire heyetinin Prens Mehmet Alî Paşadan yardım gördüğü yazılır. 1899'da İtalya'nın Brindizi şehrinde, umumî bir Jön Türkler (Genç Türkler) Kongresi toplamak fikri, bu şubeye aittir. Kahire şubesinin Paris'e ve Ahmet Rıza Beyin fikirlerine tamamen bağlı kalmadığı görülmektedir.»

Bunlardan başka Londra'da ve Napoli'de de faaliyet ve hareketler vardı.

Memleket dahiline gelince?.. İlk temel taşları İttihad-ı Osmanî şeklinde Istanbul'da atılan İttihat ve Terakki'nin Istanbul grubu; tevkifler, sürgünler, memleket dışına firarlar dolayısıyle, hemen hemen dağılmıştı (1). Rumeli'de bazı teşekküllere daha sonra temas edeceğiz. Ama orada bile ihtilâli başaran teşekkül, İttihat ve Terakki değil, «Vatan Cemiyeti» olarak 1906'da Selânik'te meydana gelmişti. Daha önceki İttihat ve Terakki kalıntıları ise, kendilerine, dahilde bir merkez kurabilmiş değildiler. Çünkü, sarayın ve jurnalcılık mekanizma-

(1) Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının da tevkifinden sonra Istanbul'da Heyeti Merkeziye, iki kişiden ibaret kalmıştı: Hacı Ahmet Bey ve bir de Tıbbiyeli Sabri Bey.

sının bütün gayretleri, artık bu gizli teşkilât üzerine toplanmıştı. Tevkifler, sürgünler, işkenceler birbirini kovalıyordu. Nitekim 1897'de, bir de toptan tevkif ve toptan sürgün hikâyesi geçti. Hepsi de genç, Tıbbiye, Harbiye, Mühendishane talebeleri, Doktorlar, Piyade, Topçu subayları, yani kalabalık bir grup, çeşitli yerlerden toplanarak, Ferik (Korgeneral) Reşit Paşa Divanıharbine verildiler. Tutuklular Taşkışla'ya yerleştirildiler (1). Divanıharp çalışmaya başladı. Tam 102 gün sürdü. Baskıların türlüsü yürür. Nihayet bunlardan 78 kişi, gizli teşkilât kurmak suçundan mahkûm olurlar. Padişah, hepsinin Fizan'a sürülmelerini emreder. Fizan; Afrika'da Trablusgarp vilâyetinin, Büyük Sahra (Sahra-yı Kebîr) kısmıdır. Yani, Orta Afrika'da harap, unutulmuş bir yerdir. Ama Abdülhamit, orasını hürriyet mücahitleri için sürgün yeri olarak seçmiştir. Rumeli'de yakalanan Balkanlı nasyonalistler de Fizan'a sürülürlerdi.

Taşkışla'da mahkûm olanlar Trablus'a Şeref vapuru ile gönderildikleri için, yakın tarihimizde bunlara «Şeref Kurbanları» denilir (2). Sürgünler, Trablus'a varırlar. Fakat o vakit, deveyle ancak iki ayda gidilen Fizan'a, bu 78 kişiyi sevketmek bile bir meseledir. Neyse, bazı aracılıklar da olur. Neticede bunların hapis ve sürgünlüklerini Trablusgarp kalesinde geçirmelerine irade çıkar. Ama Fizan'da başka sürgünler de vardır (3).

---

(1) Atatürk de kurmak okulunu bitirip, arkadaşlarıyle beraber ve bir ihbar üzerine yakalanınca, Taşkışla'ya kapatılmışlardı. Onların da tutukluluğu dört ay kadar sürmüştü. Ali Fuat Cebesoy, Müfit Kırşehir, bu kafiledendirler. Onların mahkemeleri, Suriye'ye sürgünlükle neticelendi.

(2) Şeref kurbanlarının maceraları hakkında hatıralar çoktur. Fakat Ahmet Cevat Emre'nin *İki Neslin Tarihi* eserinde, bu konuda gerekli bilgiler vardır.

(3) Meselâ, daha sonra ve cumhuriyet devrinde milletvekili olan Ali Nazmi Bey, bunlardan biridir. Fizan'dan kaçan ve aylarca süren maceralardan sonra Gine körfezi sahiline vararak, oradan Avrupa'ya geçen Ali Nazmi, bu yolculukların hatırası olarak, «Çölgeçen» soyadını almıştı.

Bu Meşrutiyet öncesi çilelerinin etraflı ele alınması, bu kitabın konusu değildir. Burada kısaca değinmek istediğimiz, İttihat ve Terakki'nin, bütün çilelere rağmen, tek ve birlik bir mücadele cephesi kuramadığını kısaca belirtmektir. Bu yüzden cemiyetin adı bile zaman zaman değişmiştir. Bu gelişmeler üzerinde, Genç Türklerin 1902 Paris Kongresine ayrıca değinmeliyiz. O kongre ki, ondan sonra bilhassa Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin grupları arasındaki ayrılık, büsbütün artacaktır. Rumeli'de ihtilâli başaracak olan grup ise, henüz doğmamıştır.

***

1902 PARİS KONGRESİ:

1902 kongresi, bir Osmanlı kongresidir. Ve bu kongrenin, üstünde birleşebildiği tek amaç, «Osmanlı ülkesinde istibdat idaresinin yerine, Meşrutiyet sisteminin getirilmesi»dir. Onun dışındaki usuller, gayeler ve Meşrutiyeti takip edecek devrin yapısı ve hedefler üstünde bir görüş birliğinden ise, henüz bahsedilemez. Hatta bu ilk hedef üstünde bile ayrılıklar vardır. Kongre, 4 şubat 1902'de Paris'te ve Fransız parlamentosu Âyan azasından Lefauvre Contalis'in evinde toplandı. Gerek Ahmet Rıza Beyin, gerek Prens Sabahattin'in ve taraftarlarının bir araya gelebildikleri ilk ve son kongre budur. Kongreye çeşitli grup ve merkezlerin temsilcileriyle beraber, Ermeni, Rum, Arap gibi Osmanlı ülkesi kavimlerinin de Meşrutiyetçi elemanları katıldılar. Gaye, Genç Türkler arasında birlik ve hareket birliği sağlamaktı. Fakat iş, tamamen aksi oldu. Kongre muvaffak olamadı. Dağıldı. Genç Türkler parçalandılar. Kongreden sonra Ahmet Rıza Bey, «İttihat ve Terakki Cemiyeti» adını ve teşekkülünü feshederek, yerine «Terakki ve İttihat Cemiyeti»ni kurdu. Prens Sabahattin ise, keza kendi başına harekete geçti. «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet Cemiyeti»ni teşkil etti. Talî merkezler, büsbütün kendi başlarına kaldılar. Her grup kendi organını neşre başladı. Hulâsa 1902 Kongresi, faydalı olmaktan ziyade, zararlı oldu.

Kongrede Ahmet Rıza Beyin önemli davası, 1876 Kanun-u Esasî'sinde yer alan hilâfet ve saltanat konularıydı. Bu makam-

ların hak ve sorumluluklarından bahsedildiğine göre, evvelâ bu saltanat ve hilâfet müesseselerinin kabul edilmesini istiyordu. Ama asıl gürültü, hareketin uygulanması yolundaki görüş ayrılıklarından çıktı. Çünkü herkes biliyordu ki, bu kongreye katılanların memlekette hiç bir icra gücü yoktur. Hariçte çıkacak gazetelerle inkılâp yapılması da elbette ki mümkün değildi. O halde memlekette Meşrutiyetin tesisi için, yabancı devletlerin veya bir yabancı devletin müdahalesi şarttır, deniliyordu. Ama bu devlet, yaptığı müdahale vazifesi için, sonradan hak iddia etmemeliydi! Bu görüşü, Prens Sabahattin savunuyordu. Ahmet Rıza Bey ise, yabancı müdahalenin aleyhindeydi. Bu suretle kongre, hiç beklenmeyen bir şekilde «müdahaleciler» ve «ademi müdahaleciler» olarak ikiye ayrıldı. Diğer noktaların da hiç birinde görüş birliğine varılamadı. 1902 Kongresi böylece sonuçlandı.

Gerçi sonra, aralık 1907'de gene Paris'te, Prens Sabahattin tarafından organize edilen bir Jön Türk Muhalifler Kongresi toplandı. Buna, Ermeni Cemiyeti de katıldı. Bu kongrede Ahmet Rıza grubundan kimse yoktu. Ondan sonra Genç Türkler arasında, birlik bir faaliyet ve hareketin örgütlenmesi, hiç bir zaman kabil olamadı.

***

Kongreden sonra ve anlatılmasında fayda görmediğimiz bir sıra ihtilâf ve çatışmaların da zoruyle (1) Ahmet Rıza Beyin İttihat ve Terakki'yi feshederek, aynı kadro ile «Terakki ve İttihat Cemiyeti»ni kurduğunu kaydetmiştik. *Meşveret* gazetesinin de neşrine devam ediliyordu. Cemiyetin idare heyetini, şu zatlar teşkil ediyorlardı:

Ahmet Rıza Bey (Reis), Mahir Sait, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nazım, Sami Paşazade Sezai, Ahmet Gaip (Sancak gazetesi sahibi), Prens Mehmet, Ali Fazıl Paşa...

(1) Bu arada, Ahmet Rıza Bey Istanbul merkezi ile de ihtilâfa düştü. Hatta Istanbul merkezi Ahmet Rıza Beyi, cemiyetten çıkarttı. Fakat Rıza Bey, zaten İttihat ve Terakki'nin artık feshedildiğini ileri sürdü ve Yeni Cemiyet adı altında faaliyetini yürüttü.

Prens Sabahattin Beyin «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet» Cemiyeti idarecileri de şöyleydi:

Prens Sabahattin, Ahmet Fazlı (Umumî kâtip), İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşat (Belger), Dr. Rifat, Miralay (Albay) Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat (asker), Şair Hüseyin Siret...

Ama, 1908'den önce ve hele 1902-1908 arasında, dışarıda ve içeride kurulan istibdat aleyhtarı cemiyetler, yalnız bunlardan ibaret değildir. Başka grup ve grupçuklar da vardı. Meselâ şunları sayalım:

Cenevre'de «İttihat ve İnkılâp», Kahire'de «Cemiyet-i Ahmediye-i Osmaniye» teşekkül etmişti. Istanbul askerî mekteplerinde iki cemiyet: İhtilâlci Askerler Cemiyeti ve «Harbiye Yüksek Mektepler İttihadı». Sivil gençler tarafından da «Cemiyet-i İnkılâbiye» ve «Selâmet-i Umumiye Kulübü»...

Bu teşekküllere, 1905'te Şam'da Mustafa Kemal'in kurduğu «Vatan ve Hürriyet» Cemiyeti ile asıl aktif teşekkül olarak 1906 eylülünde Selânik'te kurulan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni ilâve etmeliyiz. Çünkü, bu son cemiyet, 1907'de «Terakki ve İttihat Cemiyeti» adını alacaktır. Böylece de, Paris' ten Selânik'e bu maksatla gelen Dr. Nazım (Hoca Yakup Efendi) delâleti ile, Paris'teki grupla işbirliği sağlanacaktır. Selânik merkezi, bir taraftan eski İttihat ve Terakki kalıntılarını toplarken, diğer taraftan Manastır ve diğer Rumeli merkezlerinde yeni teşkilât yaratacaktır. 1908 İhtilâli, bu teşekkülün yakacağı ateşle parlayacaktır. Rumeli'deki bu teşkilâtı, ileride ayrıca ele alacağız.

*
* *

TEŞEBBÜS-Ü ŞAHSÎ VE ADEM-Î MERKEZİYET NEDİR?

Prens Sabahattin'in aile ilişkilerini ve saltanat hanedanı ile bağıntılarını daha önce vermiştik. Damat Mahmut Paşa, padişahtan çekinerek, oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beylerle beraber Paris'e kaçmıştı. Orada, Abdülhamit'e karşı cephe aldı. Padişaha sert yazılar yazdı. Meselâ Abdülhamit'in, ken-

disini geriye davet eden, birtakım vaatler taşıyan teşebbüslerine karşı gönderdiği şu mektubu görelim (1) :

«Abdülhamit Sâniye (2)

Tarafıma tebliğ olunmak üzere Ahmet Paşaya çekmiş olduğunuz 20 mayıs 1900 tarihli telgrafnamenizi aldım. Ben de, Şer'i Şerifin (Şeriatın) sizin gibi bir Halife-i gayri meşru hakkında emrettiği muameleyi icradan, bir an fâriğ olmayacağımı cevaben beyan eylerim.»

30 haziran 1900
Damat Mahmut

Cevap serttir. Bu cevapta Damat Mahmut Paşa, Abdülhamit'i halife olarak tanımaz. Onu gayrî meşru sayar. Aradaki köprüler artık yıkılmıştır. Abdülhamit'in Paris'e gönderdiği Ahmet Celâlettin Paşa vasıtasıyle Damat Mahmut Paşa üzerindeki telkin ve teşebbüsleri, artık kâr etmez. Çünkü Damat Paşanın Abdülhamit'e yaptığı karşı teklifler, Abdülhamit'in kabul edeceği şeyler de değildir. Bu karşı teklif mektubundan da bazı parçalar verelim:

«Abdülhamit'in hiç bir sözüne emniyet caiz olmaz. Sırası gelince, bunları Celâlettin Paşa kendiliğinden söylemiş, benim asla haberim yok diyebilir. Nasıl ki hakkımda tertip ettiği iftiraları ve icra eylediği tulumbacı muamelelerini, Hariciye Nazırının, Başkâtibin ve Münir Beyin üstüne atmıştır. Abdülhamit, Sâdık-ül vaad-ül emin, yani ömründe bir defa yalan söylememiş olan Hazreti Peygamberin halifesiyim, idâyı vâhisinde (boş iddiada) bulunduğu halde, ömründe ağzından ve kasten, bir tek doğru söz çıkmamıştır. Meğer ki tesadüfen çıkmış ola...

Tekliflere gelince: İptida Abdülhamit, hakkımdaki iftiraları, zalimce muameleleri, Avrupa gazeteleri ile tekzip

(1) Bu mektup ve muhabereleri Ahmet Bedevi Kuran,. Ahmet Celâleddin Paşnın evrakı arasında bulmuş ve verdiğimiz mektubun fotokopisini *Türkiye'de İnkılâp Hareketleri* kitabında neşretmiştir. s. 281.

(2) Abdülhamit'i Sâni, II. Abdülhamit demek.

ettirmeli. Münir Beyi, Tahsin Beyi, Tevfik Paşayı, mademki onlar yaptı diyor, azletmeli. Maymunu dahi kovmalı. Tâ ki benim kırılan gönlüm tamir edilsin, vb...»

Sonra, Mahmut Paşa, Abdülhamit'in Meclisi Mebusan'ı açmasını, hazineden muayyen bir para almasını, bunları yapmadığı takdirde padişahlıktan istifa etmesini, Avrupa'ya çekilmesini, oradaki paralarından ayda en az 50.000 altın gelir sağlayacağı için sıkıntı çekmeyeceğini belirterek mektubuna son veriyordu. Bu mektubun tarihi 2 mayıs 1900'dür. Mahmut Paşa o sırada, altı buçuk aydan beri Avrupa'dadır...

Bu yazılar şunu açıklar ki, artık Sabahattin Bey için de memlekete dönüş yolu kalmamıştır. Ne yapacaksa Avrupa'da yapacaktır. Bir mücadele gücü varsa, orada gösterecektir. Kaldı ki, babası hastadır da. Nitekim birkaç yıl sonra Mahmut Paşa Belçika'da ölecekti. Kalıntıları, ancak Meşrutiyet ilânından sonra ve Istanbul'da çok büyük törenlerle karşılanmak üzere, oğlu tarafından Türkiye'ye getirilecektir.

***

Sabahattin Bey, öyle görünüyor ki, gerek Osmanlı hanedan azaları, gerek Avrupa'ya kaçan son Genç Türkler arasında, en çok okuyan, düşünen ve şahsî fikirleri olan bir insandır. Halktan gelmemiştir. Bir aksiyon adamı değildir. İmkânlarla, sübjektif hayaller, düşünceler arasındaki farkları kavrayamıyordu. Ülkeden, halktan ve hatta siyasî mücadelenin biraz da kirli, çamurlu kanunlarından habersizdi. Sonuna kadar da onların dışında yaşadı. Halktan gelen, aktif ve mücadeleci insanlar onu, her zaman ve kolayca kendi sahalarının, yani aksiyon (hareket) sahasının dışına itebildiler. Bu suretle Sabahattin Bey, bizim Meşrutiyet tarihimizde ancak soyut, yani realitelerden, gerçeklerden kopmuş bir insan olarak kaldı. Oyunlara, entrikalara etrafı tarafından sürüklenmek istediği halde, mizacından gelen bir *saflık* ve hayat kavgasındaki bilgisizlikle, bunları dahi değerlendiremedi. İdealist miydi? Düşünür müydü? Hayır!.. Sadece saf insan ve iyi niyetli insandı. Ama teşebbüslerinde, ideallerinde, prensipleri birbirini tamam-

layan, sistematik bir bütünlük yoktu. Kendisinde bunları tahakkuk ettirecek, bunlar için mücadele edecek icra gücü ve ruh sebatı da yoktu. Gerçi ismini kendisinin bulduğu ve prensiplerini kendisinin hazırladığı bir cemiyet kurdu. 1902 Kongresinden sonra bu cemiyetin Türkiye'de şubeleri de belirdi. Prensin etrafında aydın insanlar da vardı. Ama, bu cemiyetin, Türkiye'nin Meşrutiyet tarihinde herhangi aktif bir müdahalesi olmadı. Yakın tarihimizde ancak, dumanlı ve iyi anlaşılmamış bir hatırası kaldı.

Prens Sabahattin hakkında çok yazı yazılmıştır. Ama bunlardan en istifade edilebilenleri, kendi düşüncelerini kendisinin aksettirmeye çalıştığı, kendi yazılarıdır. Bilhassa iki eseri, onu tanımak için en doğru kaynaklar sayılabilirler: *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar; Türkiye Nasıl Kurtarılır?*

Bu açık mektuplarda biz, onun (1) 1906'da Paris'te çıkar-

---

(1) Prens Sabahattin Beyin aile ilişkileri hakkında daha önce ve «siyasetle meşgul bir sultanzade» bahsinde biraz bilgi vermiştik. Burada o özetlemeyi biraz daha genişletelim. Sabahattin Bey 1879'da Istanbul'da doğdu. Babası Mahmut Paşa, Sultan Aziz'in seçtiği damatlardandı. Mahmut Paşa, sarayın bir kadın görevlisinin (Nakşibent Kalfa) adının da karıştığı Skalyeri-Aziz Bey vakasına (1878) kadar, Sultan Hamit'in en yakın adamı, hatta dostuydu. Bu dostluğu evvelâ, bu vakanın uyandırdığı şüphe bozdu. Sonra da etrafın tahrikleri, itirafları, bir aralık Adliye Nazırı olan Mahmut Paşanın rahatını kaçırdı. Abdülhamit, paşanın vakada ilgisi olmadığını anladı ama, artık münasebetler soğumuştu. Paşa ve çocukları, saraylarında göz hapsine alındılar. Onun üzerinedir ki Mahmut Paşa Avrupa'ya kaçtı (1899). Ve orada öldü (30 haziran 1903).

Oğlu Sabahattin'in, işleyen bir kafası vardı. Sosyolojiye, politikaya merak sardı. Politik fikirleri, bu pek iyi hazmedilmeyen sosyoloji ilkelerine dayanır gibi görünür. Avrupa'da Ahmet Rıza Beyle münasebetleri yakın ve samimî olamadı. Çünkü Ahmet Rıza Bey, kapalı, içine dönük, çok konuşmaktan, tartışmalardan çekinen bir insandı. Halbuki Sabahattin Bey; okuduklarını, düşündüklerini tartışmak ister. Hulâsa arada bir dostluk kurulamaz. Ve 1902 kongresinde artık tam bir ayrılık olur. Daha önce değindiğimiz «Teşebbüsü Şahsî ve Ademî Merkeziyet» Cemiyeti kurulur. Ahmet Rıza Bey de, kendi «Terakki ve İttihat Cemiyeti»ni yürütür.

maya başladığı «Terakki» gazetesindeki yazılardan da parçalar buluruz. Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki'ye hitabeden birinci mektubuna, heykeltıraş Auguste Rodin'in bir sözü ile başlar:

> «*Güzelle çirkin birleştiği zaman, güzel galip gelir. Tabiat, ilâhî bir kanunla daima iyiye gidiyor. Daha mükemmele doğru gidiyor.*»

Sabahattin Bey, Rodin'in, bir ruhî idealizmi dile getiren bu sözlerine dayanarak, kendi görüşünü verir:

> «*Hakikat ile kuvvet çarpıştığı zaman, sonunda hakikat muzaffer olur...*»

Burada Sabahattin Bey, kendisinin hakikati savunduğuna, hakikatin bir mücahidi olduğuna, kuvveti ise, kendine karşı çıkanların, yani kendisiyle mücadele edenlerin temsil ettiğine de inanır. Bunu bütün mektup, makale ve yazılarında ifadeye çalışır.

Evet, bu sözler güzeldir, Peygambercedir, içten gelen bir şevkin eseridir. Ama ne çare ki siyaset, evvelâ bir sistem, sonra da, sokaklarda cereyan eden bir kavgadır. Gayesi; toplum içinde mutluluğun yerleşmesi gibi görünür. Ama, bu mutluluk, nice hayal kırıklıklarına, nice göz yaşlarına ve hatta kanlara mal olur. Sabahttin Beyin de nasibi, ne çare ki bu hayal kırıklığı ve sonunda *Yalnızlık* oldu...

1906'da Sabahattin Bey, «Terakki» isimli bir gazete-dergi de çıkarır. Bu yayın, iki yıl kadar sürer. 1908'de, zengin umutlarla ve babasının kalıntılarını da alarak Türkiye'ye döner. Karşılama gösterişli olur. Ama İttihat ve Terakki, onu sevmez. Benimsemez. Onunla kaynaşmaz. Hatta bir aralık, Manastır'a kadar gittiği halde, sonra baskılar başlar. Bunlara ancak 9 ay kadar dayanabilir. Zaten hiç bir destek teşekkülü yoktur. 31 Mart Vakası üzerine tevkif de edilir. Serbest kalınca da tekrar Avrupa'ya gider. Yeni bir gurbet başlamıştır. Bundan sonra ancak 1918 sonunda başlayan mütareke devrinde Türkiye'ye gelir. Ne yapmak istediğini soranlara cevapları kararsız, saf, hatta çocukçadır. Böylece de tamamen inzivaya çekilir. 1924'te hanedan azasının sınır dışına çıkarılmasını zorunlayan kanun çıkınca, o da Türkiye'yi terkeder. Bir daha da vatan topraklarına ayak basmadan, 30 haziran 1948'de ve sıkıntı içinde ölür.

Sabahattin Bey, «*Türkiye Nasıl Kurtulur?*» isimli eserinde, önemli konulara değinir. Ama kendisini, Utopist bir saflıktan da kurtaramaz. Ona göre, eğer sosyoloji ilminin kanunlarına uyarsak, her şey yoluna girer. «*Türkiye Nasıl Kurtulur?*» eserine de «İlm-i İçtimaî»nin, yani «Sosyoloji»nin ne olduğu bahsiyle girer. İlk bahis budur. Bu bahiste, 1900 yıllarının, yani henüz Dünya Harplerini yaşamamış, mamur, müreffeh, rahat, ama bütün diğer dünya kıtalarının kanı ve alın teri ile beslenen bir Avrupa'nın, sosyolojik ilkelerini vermeye çalışır.

Evet, sosyoloji bir ilimdir. Sağlam kanuniyetleri de vardır ama, hakikatte bu kanunlar *insanlarla insanlar* arasındaki ilişkilerin *izah*'ından güç alır. Bu ilişkiler ise; zamana, toplumlara, ülkelere göre özellik taşırlar. Şu halde, Osmanlı imparatorluğu için fikir beyan eden, yol gösteren ve kesin gerçeklere ulaştığını zanneden bir insanın da, evvelâ bu imparatorluğun tarihini, jeopolitiğini, ekonomik yapısını, hulâsa sosyal münasebetlerini ve meselelerini, biraz derinden bilmesi lâzım gelir. Halbuki Sabahattin Bey, o devrede Avrupa'da yayınlanmış olan yabancı eserler dışında, böyle bilgilerden mahrumdu. Memleket olarak Türkiye'de, Boğaziçi tepelerinden görünen ufuklardan ötesini görmüş değildi. Halbuki Osmanlı halkları toplumunun gerçekleri, bu ufukların ardında yaşıyordu. Buna rağmen, onun *Osmanlı davasına,* bilim açısından bakmak isteyen ilk Osmanlı olduğunu inkâr etmek haksızlık olur. Bu bakımdan şu satırlar, doğru bir muhakemeye dayanırlar:

> «*Prens Sabahattin, XVIII. yüzyıldan beri, çözülme ve yok olma halinde olan imparatorluğun derdine, ancak b i l i m yolu ile çare bulunabileceğini, memleketimizde ilk anlayan ve ilk defa anlatmaya çalışan bir düşünürümüzdür. Şu sözler onundur: "İçtimaî hastalığımızın, ilmî bir teşhisi yapılmadıkça, ıslahat hakkında ileri sürülecek fikirler, yanlış, aldatıcı, öldürücü görüşleri çoğaltacaktır. Bunları tatbik eden devlet adamları da, ne kadar iyi niyet sahibi olurlarsa olsunlar, memleketin çöküntüsünü hızlandırmaktan başka bir şey yapmış olmayacaklardır."*

Bundan 50 yıl evvel prensin kaleminden çıkan bu satırlar, onun sosyal konularda bile, bilimin gücüne, ne büyük bir inançla bağlandığını gösterir.» (1).

Yukardaki satırlarda, hem Sabahattin Beyi anlatmaya çalışan sosyoloğumuzun, hem Prensin sözleri doğrudur. Evet, kabul etmek lâzımdır ki, gerek Genç Osmanlılar, gerek İttihat ve Terakki manzumesi içinde toplanan Genç Türkler ve hele, 1908'de ihtilâli başaran ve sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki mensupları arasında, bu düşüncelere varan ve bunları kâğıda döken kimse yoktu. Şu satırlar da Prensindir (bugünkü dille):

«İçtimaî (toplumsal) yapımızı kemiren, toplumumuzu uçuruma sürükleyen hastalığın nedenlerinden biri, özel hayatta *göreneğe dayanan, kişiliği öldüren eğitim sistemi, biri de,* genel hayatta *merkezciliğe dayanan* yönetim *sistemidir. Gerçekte, aile ve devlet, koltuk değnekleriyle ayakta durabilen tüketici memur tipi yetiştirmektedir. Genel hayatta da, bölge ile ilgili işleri kavrayamayan, çok masrafla az iş gören, bu yüzden de memleketi baştan aşağı bir sefalet kabristanına çeviren,* merkezci *bir* sistemle *yönetiliyoruz. İşte özel hayatta* memur tipi *yerine, kendi kendine yeten, üretici, kişisel girişkenlik (Teşebbüs-ü Şahsî) eğitimi almış, ekmeğini taştan çıkaran insanlar yetiştirmedikçe; genel hayatta da, merkezcilik yerine, İl Kurulları gibi, bölge ile ilgili işleri yakından bilecek, az masrafla çok iş görecek, yurdu geliştirecek merkez dışıcılığa (Adem-i Merkeziyet) dayanan bir yönetim kurmadıkça, Türkiye'nin içinde bulunduğu çöküntüden kurtulması mümkün değildir.»*

Prensin Paris'te çok etkisinde kaldığı bir okul vardır: Le Play Okulu. Bu okulun yönünü E. Demolins yönetir. Yani, bu

(1) Bizde, Prens Sabahattin Beyi böyle fikir ve görüş özellikleri ile eleştiren küçük, fakat önemli eser, Nurettin Şazi Kösemihaloğlu'nun, Sosyologlar dizisinin I. numarası olarak çıkan etüdüdür: *Türkiye Nasıl Kurtulur?..*

cereyana onun sosyal görüşleri hâkimdir. Hatta söylendiğine göre ve varlıklı zamanında Sabahattin Bey, okula maddî yardımlarda bulunmuştur (1). Demolins, dünya toplumlarını kamucu (Communautaire) ve ferdiyetçi, yani bireyci (Particulariste) olarak ikiye ayırır. Bunda, toplumların yaşadığı tabiat (doğa) şartlarının etkisi vardır. Meselâ, Kuzey ırkları ferdiyetçi, stepler halkı ise kamucudur. Ve Anadolu halkı, bu kamucu toplumlardan biridir.

Nazariye doğru veya yanlış olsa da, Prens Sabahattin, Avrupa'da bilgi âlemiyle temas eden ilk Osmanlı Prensi, hatta denebilir ki, ilk Osmanlı olduğuna ve kafası, çabuk sentezler yapmaya da elverişli bulunduğuna göre, kendisini Osmanlı toplumunun sosyal özelliklerinin teorik olarak yorumuna verebilmiştir. Bir kısmı satıhta olsa da, bazı görüşlere varmış ve bunları kendisine program edinmiştir. Kaldı ki zaten. Osmanlı toplumunun yorumuna diyoruz, araştırmasına değil... Ama bu yorumları ve izah çabalarını da övmek gerekir. Daha önce de değindiğimiz gibi, gerçi Prens, biraz havadadır. Çünkü, bu sentezlere varan adam, aslında bu ülkenin ve bu toplumun, hiç bir parçasını tanımaz. Türkler memur yetiştirir, asker yetiştirirler, girişken, tüccar, sanayici yetiştirsinler derken, imparatorlukta yalnız Türklerin asker verdiğini, bu yüzden de Anadolu ve Rumeli Türklerinin Yemen'de, Kürdistan'da, sınırlarda, harplerde eridiğini düşünmez. Devleti aslında yalnız Türklerin idare ettiğini ve bunun için de, memurluğun, askerliğin sefil hayatına, ancak onların dayanmak zorunda olduğunu düşünmez. Bu yüzden ve azlık bir saray çevresi dışında bu memur Türkler, ekseriya gezgincidir. Evsiz ve mülksüzdür. Âdeta bir sivil ordu hayatı yaşarlar... Azınlıkların, Avrupa mallarına aracılık edenlerle, ithal - ihraç işlerinin, lövanten, aynı tatlısu frengi dedikleri yerleşik, Avrupa asıllı bir komprador sınıfının ve azınlık tüccarlarının, her şeyi ellerinde tekelleştirdiklerini düşünmez. Onların vergi kaçırdıklarını, halbuki Anadolu köylüsünün, yalnız çocuklarını sınırlara gönderdiğini de-

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan naklen.

ğil, iki kuruşluk vergi için kap kacağının satıldığını, yağma edildiğini bilmez. Türklerin; hem jandarmanın ve tahsildarın, hem de eşkıyanın haracında yaşadığını takdir edemez.

Hulâsa Türklerin bu hali, ferdiyetçilik değil, devlet esaretidir. Diğerleri ise, şahsî kabiliyet ve teşebbüslerden ziyade, meydanın onlara boş bırakılması ve devletin onları koruması ile zenginleşiyorlardı. Kabiliyetlerini geliştiriyorlardı. Kaldı ki, yabancı devletler de onlar için konuşurlardı. Onların koruyucularıydılar.

Ama gene de Sabahattin Bey, sosyal meselelere, yahut bunların bir kısmına sosyal açıdan inen *tek insan* olarak değerlendirmemize, onun bu yetersizlikleri engel değildir. Fakat, 1902 Paris Kongresinde savunduğu müdahalecilik, daha doğrusu Türkiye'de rejim değişikliğinin, ancak yabancı bir devletin müdahalesi ve desteklemesi ile kabil olabileceği yolundaki görüşleri, elbette ki zararlı bir fantazidir. Sonra ve Birinci Dünya Harbinde onun İttihatçılara karşı olan husumetinin, Türkiye ile harp halinde bulunan devletlerle temasına mani olmadığı yolundaki söylentilerin, elde kesin belgeler bulunmadığı için doğru olmadığını kabul etsek bile, Prensin, sonuna kadar bu ülkelerin havası içinde yaşadığı da bir gerçektir.

Gerçi İttihatçıların ona karşı yürüttükleri amansız baskıyı ve düşmanlığı doğru bulmaya, elbette ki imkân yoktur. İttihatçıların, yalnız Sabahattin Beye değil, Istanbul'da ve biraz ayrı görüşte yayın yapan Türk gazetecilerine karşı bile, onların yazarlarını öldürmeye kadar varan düşüncesizliklerini yadırgamamak, onları bu tertipleri için suçlamamak, elbette ki kabil değildir. Meşrutiyet rejimi içinde, hem Prens Sabahattin, hem bütün bu muhalif gazeteciler, Türkiye'nin seması altında pekâlâ yaşayabilirlerdi. Çünkü, İttihat ve Terakki, memleketi diktaya ve tek iradeye tabi kılmak için iktidara gelmemişti. Kendilerine hak verdirecek reformcu bir sosyal siyasete de malik değildi. Karşı elemanları ve kuvvetleri baskı ve cinayetlerle bertaraf etmek için elbette ki hakkı yoktu. Çünkü 1908 İhtilâli bir *inkılâp* değildi. Toplum yapısını, cebir ve zor yolu ile değiştirmek davasında olan bir inkılâp değil-

di. Bu ihtilâlin hedefi, sadece Meşrutiyet nizamı ve dolayısıyle, çok partili bir rejimdi. Bu sebeple de, onu başaranlara, programı ve hedefleri belli bir inkılâpçılık ve bu sıfatla da bir tasfiye hakkı, elbette ki tanınamaz.

Bu bahse son verirken, Prensin fikirlerinin Istanbul'da kurulan «Ahrar Fırkası», yani Liberal Parti tarafından benimsendiğini ve az sayıda kalmak üzere içeride ve dışarıda, Prensin bazı taraftarları bulunduğunu da belirtmeliyiz (1). Ama şahsen çekingen, toplumdan kopuk ve kendi fikirleri daha ziyade kendisine özgü olan Prens, hiç bir zaman popüler bir siyasetçi haline gelemedi. Uzun yıllar Avrupa'da kaldıktan sonra döndüğü Türkiye, onun için âdeta yabancı bir ülkeydi. Onun biraz da sübjektif idealleri ile bu ülkenin şartları ve havası arasında, müşterek hiç bir şey yok gibiydi. Sanki memleketinde yalnız ve gurbetteydi. İşte bu ruh hali içindedir ki 1948'de, İsviçre'nin Bern kantonunda, Thunn gölü civarındaki dağ mandıralarından birinde, bir sığıntı gibi, tam bir sefalet içinde öldü (2)...

***

RUMELİ'DEKİ TEŞEKKÜLLERE GELİNCE?

Bu teşekküllerin ve bunlardan bilhassa Selânik ve Manastır merkez heyetlerinin, Meşrutiyetin iade veya ilânında fiilen önderlikleri, aktif müdahaleleri olmuştur. Bu merkezler üzerinde az da olsa, durmak isteriz. Çünkü, hem neticeyi alan, hem de bu kitabın mihver konusu olan Enver Beyi (Paşa), İkinci Meşrutiyetin yıldızı olarak sahneye atan merkezler olarak bunlar, ayrıca önem taşırlar.

---

(1) 1902 Paris Kongresinden sonra Genç Türkler arasında, daha önce temas ettiğimiz parçalanmalar olup da, Sabahattin Bey de «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» Cemiyetini kurunca, ilk zamanlar cemiyetin hatta Türkiye'de de şubeleri meydana gelmiş olduğunu kaydetmiştik. Bunlar daha ziyade Beyrut ve bazı Suriye şehirlerinde kuruldular. Fakat ömürlü olamadılar.

Cemiyetin programı, Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasî Partiler* eserinde verilmiştir. s. 142-144.

(2) Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan.

Rumeli'de ihtilâlci teşekküllerin ilk önce, İttihad-ı Osmanî gizli cemiyetini Tıbbiye'de ilk kuranlardan İbrahim Temo' nun faaliyetleri ile belirdiğini kabul etmek doğru olsa gerektir (1). Çünkü İbrahim Temo, zaten Rumelili (Makedonyalı, Ohrili) idi. Sonra galiba, Tuna taraflarında da ilişkileri vardı. Tuna çevresinde gizli faaliyetlere geçtiği bilinmektedir. Zaten İttihatçılarla bozuştuktan sonra da Romanya'ya çekildi. Tuna kıyısında Mecidiye şehrine yerleşti. Orada politika ile uğraştığını, orada çalıştığını, Romanya uyruğuna girerek Romanya parlamentosunda senatörlüğe yükseldiğini de, daha önce kaydetmiştik.

Gene Rumeli'de faaliyette bulunan gizli İttihatçılardan İpekli (Kosovalı da denir) Hafız İbrahim Hoca'yı da ayrıca hatırlatmalıyız. İbrahim Hoca, Tıbbiyeli ilk kurucular arasında olmamakla beraber, kısa zamanda teşekküle katılmıştı. Hatta ilk kurucuların Topkapı dışında, Mithat Paşa çiftliğinde (İnciraltı mevkiinde) yaptıkları daha geniş toplantıda İpekli İbrahim de bulunur. İşte bu zat, daha sonra Rumeli'de ve bilhassa Edirne'de gizli bir teşekkülün öncüsü veya öncülerinden biri oldu. Edirne posta memurlarından Talât Efendi (Talât Paşa) bu yoldan teşkilâta katıldı.

Bu Edirne gizli teşkilâtının, daha önce ve Tuna kıyısında Rusçuk'ta teşekkül eden bir merkezle ayrıca bağlantı kurduğu anlaşılmaktadır. Anlaşıldığına göre, Edirne'de Talât Efendinin, Rusçuk'ta bulunan eniştesi İsmail Yürük, zaman zaman Edirne'ye geliyordu. Zaten Edirne, Paris'ten gelen gizli neşriyatı, Rusçuk üzerinden oluyordu.

Böylece Edirne grubu, Rumeli'de ilk kurulan nüvelerden biri oldu. Kurucu veya çalışıcılar şunlardı: İpekli Hafız İbrahim Hoca, Edirneli Talât, Edirneli Faik (sonra mebus, Kaltakkıran), Merkez Hastanesi Başhekimi Mehmet, Süvari Alayı Dok-

(1) İbrahim Temo'nun, Bulgaristan'da ve iki yıl içinde, Vidin, Lom, Tutrakan, Şumnu ve Varna'da şubeleri kurduğunu *İttihat ve Terakki ve Hidematı Vataniyesi* isimli eserinde kayıtlı olduğunu, Şerif Mardin *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* isimli kitabında nakleder. s. 97.

toru İsmail, Mülkiye İdadisi (Lise) Müdürü Behçet, Gümrük memurlarından Necip Bey ve efendilerle, Ordudan Cemal Onbaşı ve topçu erlerinden Şerafettin...

Bu ilk üyelerden sonra, sadrazamlığa kadar yükselen Talât Bey üzerinde biraz durmalıyız:

Talât Bey, Batı Trakya'nın Kırcaali ilçesi, Çepelce köyünden Ahmet Efendinin oğludur. Ahmet Efendi evvelâ kendi bölgesinde medreseye girdi. Sonra başka medreselerde okudu. Nihayet adliye mesleğine katıldı. Adliyeci (Mustantik - Sorgu hâkimi) oldu. Talât dünyaya geldiği zaman, babası Edirne'de görevliydi.

Talât, 1875'te Edirne'de, Sultan Selim mahallesinde, Fırın sokağında bir evde doğdu. Evvelâ mahalle mektebinde, sonra da Edirne İdadisi'nde bir süre okudu. Fakat anlaşıldığına göre, babası erken öldü. Ailenin yükü, genç Talât'ın üstüne kaldı. Mektepten ayrıldı. Edirne postahanesine girdi. Gizli işlere karıştığı zaman, Edirne postahanesinde 40 kuruş aylıklı bir küçük memurdu.

Fakat, gizli teşekkül faaldi. Yeni arkadaşlar bulundu. Hele İpekli Hafız İbrahim, gerçek bir idealistti. Kendini bilhassa asker çevrelerine verdi. Kışlalar civarı, asker kahveleri ve oralarda tanışabildiği askerler üzerinde etkiler yaratmaya çalıştı. Fakat bir gün bu işlerin de sonu geldi. Tevkifleri için iki vesile gösterilir: Biri, Avrupa'dan gelen ve bir gece tiyatroda unutulan bir yasak gazeteler paketi ele geçer. Diğeri de, Mülâzım (Teğmen) Sait isminde birinin verdiği jurnal ve yaptığı ihbar!.. Ama, belki de aslında, bu iki olay birbirine bağlıdır.

Böylece gizli komite mensuplarının önemli kısmı yakalanır. Edirne hapishanesine atılırlar. Talât'ın annesi ve kız kardeşi desteksiz kalmışlardır. Faik Kaltakkıran, İpekli İbrahim Hoca, yakalananlar arasındadırlar. Ve sonunda mahkeme, sanıkları altışar sene kalebentliğe (bir uzak ilde ağır hapisliğe) mahkûm eder. Edirne'deki hapishane hayatı bir buçuk yıl sürmüştür. Fakat Istanbul'dan gelen hüküm, her nasılsa ilk hükmü bozar. Mahkûmlar affedilirler. Ama ne Edirne'de oturacak-

lar, ne de Istanbul'a gidebileceklerdi. Onun üzerinedir ki Talât, Selânik'i seçer. Anasını, kız kardeşini de oraya aldırır. Küçük bir evciğe yerleştirir. İşsizdir, parasızdır. Ama onun siyasî savaşı, asıl burada gelişecektir. Ona bir gün iktidarın, hatta sadrazamlığın yolunu açacaktır. Hulâsa, 1908 İhtilâlinin asıl merkezi, onun delâletiyle Selânik'te kurulacaktır.

Talât Beye Selânik'te, galiba küçük bir sürgün maaşı da bağlanır. Bir süre sonra da Selânik postahanesinde, şehirlerarası seyyar (gezici) posta memurluğuna atanır. Hatta daha sonra, posta idaresi başkâtipliğine de yükselir. Fakat bu vazife pek uzun sürmez. Yapılan ihbarlar, verilen jurnaller yüzünden, vazifesinden atılır.

Fakat Selânik'te arkadaşlar edinmiştir. Galiba Mason locasına da burada girer. Bu locanın başkanlarından olan Musevî avukat Emanuel Karasu onu, yazıhanesinde çalıştırır. Selânik hukuk mektebine de, gene bu arada biraz devam imkânı bulur.

Asıl mühim olan cihet, edindiği arkadaşlardır. Bunlar, başta ve evvelce Paris İttihat ve Terakki mensuplarından Mithat Şükrü olmak üzere, asker ve sivil, fakat hepsi de Abdülhamit idaresine karşı olan, memleketin ve hele Rumeli'nin geleceğini karanlık gören insanlardır. Sık sık bir araya gelirler. Gidişattan şikâyetçidirler. Talât Bey, işte bu havadan faydalanır. Zaten kendisi, Edirne'de eski bir gizli teşekkülün mensubu değil miydi. Oradan edindiği tecrübeleri de hesaba katarsak, yeni bir teşebbüs için hazırdı. Nitekim bir gün arkadaşlarına, Selânik'te de gizli bir teşkilât kurulması teklifinde bulunur. Hava olgundu. Şartlar müsaitti. Memleket ve hele Rumeli yıldırım hızı ile çöküntüye doğru gidiyordu.

Arkadaşları bu teklifi uygun buldular. İlk gizli teşkilât toplantısı, yaklaşık olarak 1907 mayısında yapılır. Kurulan cemiyete «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» adı verildi. Bu isim öyle anlaşılıyor ki, Talât Beyin teklifiyle alınmıştır. Kurucular 10 kişi olarak bilinir. Bu kuruculardan Hakkı Baha Beyi 1930'larda tanımışımdır. Ama ilk kuruluş hakkında asıl bilgi veren, gene kuruculardan Kâzım Nami Duru'dur. Kâzım Nami Duru,

ayrıca, bir mektubunda, o günlere ait hatıralarını şöyle toplar (1) :

«Ben evvelâ Tiran'da (şimdi Arnavutluk'un merkezi) İşkodra (Arnavutluk'ta bir büyük şehir), İttihat ve Terakki Teşkilâtının 8. şubesine dahil oldum (2). Sonra 1903'te Selânik'te II. Ordu yaverliğine tayin edildim. Talât'ı Selânik'te, 1904 veya 1905'te tanıdım. O zaman tanıdığım Talât, Selânik, Manastır, İşkodra Posta-Telgraf Bölge Başmüdürlüğünde başkâtipti. Onun vasıtasıyle Rahmi' yi (sonra İzmir valisi), Mithat Şükrü'yü (o zaman hastane müdürü. Sonra Istanbul Merkezi Umumîsi üyesi) tanıdım. 1906'da «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni kurduk. O yılın sonunda veya 1907 başında, bu cemiyet, «Osmanlı İttihat ve Terakki» adını aldı (3). Niçin daha ilk kuruluşunda bu adı vermediniz? diye soruyorsun. Vermedik. Çünkü Vatan Cemiyetini kuran 10 kişi içinde, ancak iki veya üç kişi İttihatçıydı. Kalan yedi sekiz kişiye böyle bir isim teklifini kim yapacaktı? Reisimiz, hepimizin büyük bir saygı ile sevdiğimiz Bursalı Tahir Beydi. O ise, İttihat ve Terakki'den değildi. Talât'ın daha önce Edirne'de İttihat ve Terakki'den olduğunu yazmıştım.

Mustafa Kemal (Atatürk), 1320'de (1904), Erkânıharp

---

(1) Kâzım Nami, aslen askerdi. Fakat Meşrutiyetten sonra, kendini maarifçiliğe ve yazarlığa verdi. Sonuna kadar da öyle kaldı. 1967'de öldü.

Bu, Kâzım Nami Duru'nun bana hitaben gönderdiği bir mektuptur. (Metinde ve parantez içindeki açıklamalar tarafımdan yapılmıştır).

(2) Bu kayıt da gösteriyor ki, Selânik'te «Hürriyet Cemiyeti» kurulmadan önce, İttihat ve Terakki'nin, memlekette ve hele Rumeli'de şubeleri vardı.

(3) Burada bir ufak hata olsa gerek. Çünkü, hürriyetin ilânı sırasında dahi bu cemiyetin adı «İttihat ve Terakki» değildi. Ahmet Rıza Beyin 1902'deki ad değiştirmesi dolayısıyle cemiyetin ismi «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti»ydi. Hürriyetin ilânından sonra «İttihat ve Terakki» adına dönüldü. Daha ileride ve hürriyetin ilânı safhasına ait olmak üzere vereceğimiz orijinal belgeler, bunu doğrulayacaktır.

yüzbaşılığı ile mektepten çıkmış, 1322 veya 1323 başında (1) kolağası (önyüzbaşı) olarak Selânik'e gelmişti. Şam' da «Vatan ve Hürriyet» Cemiyetini kuranlardandı. 1321' de, kurdukları cemiyetin bir şubesini açmak için Selânik'e gelmişti. Hakkı Baha, Vasıf gibi sınıf arkadaşları ile böyle bir şube kurmuşsa da, o Şam'a döndükten sonra, arkadaşları şubeyi yaşatamadılar. Bundan dolayı 1323'te Selânik'e tayin olunduğu zaman arkadaşları, onu da Selânik İttihat ve Terakki Cemiyetine aldılar.

Enver (Paşa) Manastır'daydı. Bulgar, Rum, Sırp çetelerini takip ediyordu. Onun için ve padişahın iradesiyle, binbaşılığa yükseltildi. Selânik'te cemiyet kurulduktan sonra Enver, Selânik'e çağrıldı. Cemiyete alındı. Manastır'da cemiyetin şubesini kurmaya memur edildi.

Cemiyet, 1906'da kurulmuştu. Enver de bir ay sonra Selânik'e davet edilmişti. Vazifesi dolayısıyle sonra Manastır'a döndü. Ama Selânik'e geldikçe, Selânik Merkez Kumandanı olan eniştesi Nazım Beyin evinde kalırdı.

Mustafa Kemal, Selânik'e geldikten ve ordu erkânıharbiyesine mensup olduktan sonra İttihatçılığa girmiş bulunuyordu. Enver'le o vakte kadar bir münasebeti yoktu. Mektebi, Harbiye'de okumuş olmalarına rağmen, Enver, Harp Okulu'ndan 1315 ve Mustafa Kemal ise 1317 mezunu idiler. Erkânıharp sınıflarından bu vesile ile tanışıklıkları olsa gerektir.»

Kâzım Nami, bu devrelere ait bilgilerini ayrıca ve «*İttihat ve Terakki Hatıralarım*» ismi altında, küçük bir eser halinde neşretmiştir. 1908 İhtilâlinin fiilen önderi ve icracısı olan teşekkülün Selânik'te 10 kurucusundan biri ve bunlardan tek hatıra yazanı olarak, Kâzım Nami'nin bu eserinden de bazı parçalar vermeyi faydalı buluyoruz:

«Ocak 1897'de zabit (subay) çıktım. Tiran Redif Taburuna gönderildim. Küşat isminde bir üsteğmenle (Tuğ-

(1) Bunlar, eski rumî tarihlerdir. Bu tarihlere göre, meselâ 1322 rumî tarihi, 1906'ya karşılık düşer.

general Küşat Paşa) tanıştım. Fransızca bilirdi. Hür fikirliydi. Askerî mektepte Fransızca hocalığı yaparken, o zaman hapishanede bulunan Talât Beyle tanışmıştı. Ben, İşkodra'da İttihat ve Terakki Cemiyeti 8. şubesine 31'inci aza olarak kaydolundum. Buna delâlet (aracılık) eden, Ordu Kumandanı Müşir Şakir Paşanın, Giritli İsmet Bey ismindeki muhasebecisiydi.»

«1906'da Arnavut Cercis çetesi hakkında malumat toplamak için Delvina'dan İşkodra ve Drac'a kadar havaliyyi gezdim. Eski cemiyet arkadaşlarımdan Refik Toptani'den Ahmet Rıza Beyin Paris'teki adresini öğrendim. Selânik'e dönünce Fransız postanesi vasıtasıyle evrak-ı muzırre celbine başladım. Bunlar benim hürriyet maksadına hizmet etmemi sağladı.

Evvelâ mektep arkadaşım İsmail Canbulat'a açıldım. Sonra, 1906 temmuzunda bir cuma günü Canbulat'ın Selânik'te, Yalılar'da, Baron Hirş Hastanesi yakınındaki evinde 10 arkadaş toplandık. Bunlardan ikisi hocam, dördü asker, üçü de tanıdığım sivil arkadaşlardı. İsimleri şunlardı: Askerî Rüştiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey, aynı rüştiyenin Fransızca öğretmeni Naki Bey, Selânik, Manastır-İşkodra vilâyetleri P.T.T. müdürlüğü başkâtibi Talât Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü, Kâzım Nami Bey (yüzbaşı), Hakkı Baha, Ömer Naci, İsmail Canbulat, Edip Servet Bey.

Bu ev, Canbulat'ın babasının ve kardeşlerinin üzerimize gelmesi ihtimali üzerine bırakıldı. Sonra Mithat Şükrü'nün Yalılar'da Defterdar semtindeki evinin selâmlık kısmında gün aşırı toplanmaya başladık. Konuşa konuşa (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) ni kurmayı başardık. (Eylül 1906). Fakat her gün 10 kişinin aynı yerde toplanması tehlikeli görüldüğünden Talât, Canbulat ve Rahmi Beyleri bir «Heyet-î Âliye» olarak seçtik. Sonradan bu heyet, «Merkez-î Umumî» adını aldı.

Bizi bu toplantılara götüren sebepler muhtelifti. Hürriyet aşkı ile kavruluyorduk. Eski Osmanlı İttihat ve Te-

rakki Cemiyetine girdiğimiz zaman, hürriyet için çalışacağımıza ant içmiştik. Reval Mülkâkatı'ndan önce Rumeli' de 6 büyük devletin zabitlerinden bir jandarma heyeti kurulmuştu. İşte bu bizi çileden çıkarıyordu. Biz topladığımız arkadaşları bazı merasimlerle cemiyete alıyorduk.»

«Eski Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris' teki üyelerinden Dr. Nazım Bey, başında sarık ve Hoca Mehmet Efendi adıyle Selânik'e gelip Hafız Kurfallı'nın Yenikapı'daki evinde yerleştikten sonra, bize «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»nin «İttihat ve Terakki Cemiyeti» ismini almasını teklif etti. Ve cemiyetin adı nasılsa bir yanlışlıkla «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» şekline girdi. Selânik'teki «Heyet-i Âliye», yahut «Merkez-î Umumî' nin merkez sayılarak Paris'teki üyelerin de onu bu suretle tanımayı kabul etmeleri bu değişikliğin kabulünü temin etti.

Bundan sonra Rumeli vilâyetlerinden seçilip getirilen arkadaşlar, Selânik'e getirilip cemiyete sokuldukta sonra kendi sahalarında şubeler açmak için gönderiliyorlardı. Manastır'dan Enver Bey, Üsküp'ten Necip Bey bu suretle cemiyete girdiler.»

Manastır'daki gizli teşkilâta gelince? Kâzım Nami Bey Hatıralarında, Manastır'da «Hürriyet Cemiyeti»nin bir şubesini kurmaya Selânik merkezince, binbaşı Enver Beyin memur edildiğine işaret eder. Oradaki şubeyi böylece, Enver Beyin kurmuş olması mümkündür. Çünkü 1908 İhtilâlinden önce Manastır'da «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Vilâyet Heyeti Merkeziyesi» olarak çalışan ve bu namla beyannameler neşreden, ciddî faaliyetlerde bulunan bir teşekkül mevcuttu. Bu teşekkülün, hürriyetin ilânından önce merkez kadrosunu şu zatlar teşkil ediyordu: Reis: Süvari Yarbayı Sadık Bey. Üyeler: Avcı Taburu Binbaşısı Erkânıharp Remzi Bey, Mümtaz Yüzbaşı Habip Bey, Topçu Üsteğmeni Yusuf Ziya, Piyade Üsteğmeni Tevfik ve Vilâyet Tercümanı Fahri Beyler...

Hürriyetin ilânına öncülük ederek dağlara çıkanlardan ve hürriyetin ilânı üzerine, hürriyet kahramanı Enver Beyle be-

raber, hürriyet kahramanı Niyazi Bey olarak büyük ün salan kolağası (önyüzbaşı) Resneli Niyazi, bu merkeze bağlıydı. Resne'de çalışan, cidden dikkate değer bir şahsiyetti. Hürriyetten hemen sonra «*Hatırat-ı Niyazi*» ismi altında anılarını yazan ve bir süre sonra da sahneden, siyasetten çekilen bu gerçek idealist ve yiğit insan üzerinde, daha ileride ayrıca duracak ve hatıratını değerlendireceğiz...

Buraya kadar verilen izahları, yani Rumeli'de siyasî örgütlenmeyi bu safhada keserken, gene bu konu ile ilgili bazı sahnelere de kısaca değinelim...

*
* *

GİZLİ İTTİHAT VE TERAKKİ SAFLARINDA İKİ YÜZBAŞI: MUSTAFA KEMAL VE MUSTAFA İSMET!

1905'te Kurmay Okulu'nu bitirdikten sonra tevkif edilip, Taşkışla hapishanesine atılan Yüzbaşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, bir aralık askerlikten de çıkarılmaları bahis konusu olduktan sonra, ancak sürgünle cezalandırıldıkları malumdur. Sürgün yeri Suriye'ydi. Istanbul'a gelemeyecekler ve memleketlerine gidemeyeceklerdi. Yüzbaşı Mustafa Kemal işte bu devrede ve diğer iki arkadaşıyle beraber Şam'da «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti»ni kurdu ve yaymaya çalıştı (1). Resmî yasaklamalara rağmen Yüzbaşı Mustafa Kemal, bir aralık gizlice Selânik'e de gelmiş, «Vatan ve Hürriyet»in bir şubesini orada da kurmuştu.

Ama daha önce Kâzım Nami Beyin mektubunda da okuduğumuz gibi, bu şube yürütülmedi. 1906'da Mustafa Kemal Selânik'e nakil imkânını bulunca, arkadaşları tarafından orada, İttihat ve Terakki, ya da Terakki ve İttihat Cemiyetine dahil edilmişti. Mustafa Kemal bakımından bu katılışı takibeden olaylar ve gelişmeler üzerinde burada ayrıca durmayacağız.

Ancak Rumeli'de İttihat ve Terakki gizli İhtilâl Cemiyetinin örgütlenmesini verirken biraz da, Yüzbaşı İsmet Beyin (İnönü) bu gizli İhtilâl Cemiyetindeki ilgi ve ilişkileri üstünde de ayrıca durmalıyız.

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* cilt I. s. 112-114.

Edirne'de ilk İttihat ve Terakki'nin, Talât Beyin de katıldığı gizli bir grup tarafından kurulduğunu ve teşkilâtın meydana çıkmasıyle yapılan tevkifleri, sürgünleri daha önce işaret etmiştik. Bu teşekkülün böylece açığa vurmasından sonra grup dağılmıştı. Talât Beyin faaliyet merkezi de, Selânik'e intikal etmiş, teşkilât Makedonya'da örgütlenmişti.

Fakat Edirne, II. Ordu merkeziydi. III. Orduda, yani Makedonya bölgesinde dalbudak salan gizli ihtilâl örgütlenmesinin, bir gün II. Orduda da kendine elemanlar bulmaması mümkün değildi. Edirne'de cemiyetin, işte bu ikinci örgütlenmesi, Yüzbaşı İsmet Beyin (İnönü) eli ve önderliğiyle oldu (1).

İnönü bu hareketi şöyle nakleder:

«Fethi Beyi (Fethi Okyar) Kurmay Okulundan tanırdım. Sonra da ilişkilerimiz devam etti. Ben, Edirne'de 8. Topçu Alayı, 3. Taburunda çalışıyordum. Bir gün bir jandarma yüzbaşısı bana bir mektup getirdi. Yüzbaşıyı emniyetli bir arkadaş olarak tavsiye ediyordu. Gizli İttihat ve Terakki Cemiyetine girmemi ve bu teşkilâtı Edirne'de meydana getirmemi istiyordu.

Ben de öyle yaptım. Bu gizli cemiyeti meydana getirdim. Asker ve sivil, inanılır arkadaşları kadromuza aldık. 10 temmuz (23 temmuz) 1908'de hürriyet ilân olununca da, Edirne'de, hem ordunun, hem vilâyetin siyasî kontrolünü ve rehberliğini, cemiyet adına ben elime aldım.»

İnönü'den dinlediğim bu olaylar ve 10 temmuzda onun II. Orduda, Edirne'de fiilî şefliğini takibeden gelişmeler, ilgi çekicidir. Kurmay Yüzbaşı İsmet Beyin Edirne'de gizli bir ihtilâl cemiyetinin üyeliğini kabul ettiği tarih, 1907 ortalarıdır. Mustafa Kemal de aşağı yukarı aynı tarihlerde, Selânik'te bu cemiyete dahil oluyordu. O tarihte Kurmay Kolağası (Önyüzbaşı) Mustafa Kemal, 27 ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa İsmet Bey 23 yaşında bulunuyorlardı. 1908 İhtilâlinde ve Hürriyetin ilânı üzerine Edirne'de ordunun ve sivil idarenin siyasî kontrol

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*. cilt. I. s. 44-50.

ve idaresine el koyduğu zaman ise, Yüzbaşı İsmet Bey 24 yaşındaydı...

***

GENÇ TÜRKLER HAREKETİNİN DOKTRİN AÇISINDAN KARAKTERİ:

Burada Genç Türkler hareketi deyince gene, Abdülhamit istibdadına karşı reaksiyonu, mücadeleyi temsil eden ve çeşitli gruplara bölünmekle beraber, Meşrutiyet rejiminin iadesi bahsinde birleşen örgütleri kastediyoruz. Bunların içinde, *aksiyon* bakımından İttihat ve Terakki ve onun devamının; sosyal fikirler bakımından da, Sabahattin Beyin temsil ettiği hareketin başlıca iki akım olduğunu tekrar belirtmeliyiz. Ama İttihat ve Terakki, gene gördüğümüz gibi, Tek bayrak altında, tek programla çarpışan, aynı cinsten ve birlik bir cephe değildi. Buraya kadar verilen özet bilgilerden de anlaşılacağı gibi, bu hareket, kendi içinde birçok parçalara bölünmüştü. Şu halde ve doktrin açısından Genç Türkler hareketi deyince ele alacağımız fikir ve aksiyon temeli nedir sorusu, daha ilk adımda karşımıza çıkar. Evet, hangi Genç Türkler hareketi? Ve bu hareketin ifade ettiği sosyal değer nedir?

Bu soru ile karşılaşınca, bu bahiste kullandığımız doktrin terimi oldukça zayıflar. Çünkü doktrin, daha aşağıda da özetlemeye çalışacağımız gibi, belirli bir dünya görüşüne, belirli bir felsefî temele dayanan, fikirler veya sistemler terkibidir. Bir prensipler sistemidir. Halbuki Genç Türkler hareketinde, ne böyle bir dünya görüşü, ne böyle bir fikirler ve sistemler terkibi vardı. Genç Türkler hareketi, daima tekrar ettiğimiz ve aşağıda tekrar değineceğimiz gibi kısaca, bir Meşrutiyet mücadelesidir. Hareketin monarşiye, yani hükümdarlık sistemine karşı da bir itirazı ve mücadelesi yoktur. İstenilen şey kısaca, bu padişahlık idaresinde, bir de Parlamento müessesesinin yer almasıdır...

Yani, Genç Türklerin monarşiye karşı mücadelesi yoktur. Bu böyle olunca da, tarihte monarşiye karşı mücadelenin temel felsefesi olan *tabiî haklar* ve *ilâhî haklar* gibi teorik tartışmalara Genç Türklerde karşılaşmayız.

Bizde Meşrutiyet için mücadele eden zümreler, yani gerek Genç Osmanlılar, gerekse Genç Türkler, bu derinliklere inmeden, sadece bir parlamento müessesesi, yani sadece bir statü için didindiler, durdular.

Bu sebeple bizde Meşrutiyet hareketi, bir fikir ve doktrin mücadelesi değildir. Sadece bir *intibak,* yani *uyma* çabasıdır denilebilir.

İstenilen Meşrutiyet ise, 1876'da ilân edilip, Abdülhamit'in 1878'de ertelediği Birinci Meşrutiyetin bir *devamı*dır. Yani, İkinci Meşrutiyet, 1876'da ilân edilen ve esasları Mithat Paşa ve arkadaşları tarafından hazırlanmakla beraber, ilânından önce Abdülhamit'in esaslı değişiklikler yaptığı Kanun-u Esasî'nin, tek madde değişmeden yeniden uygulanmasıdır. Kanun-u Esasî, padişahın *mutlak* iradesi yerine, halktan gelen mebusların yasama ve denetleme yetkisini getiriyordu. Ama padişah, gene sorumsuzdu. Yalnız Kabineler, Parlamento karşısında sorumluydu. Buna göre de Meşrutiyet, kontrollü bir monarşidir. Bir halk idaresi değildir. Son söz, hükümdarındır. Mebuslar, bütçeyi yaparlar, icrayı, yani Kabinenin icraatını mürakabe ederler. Ama gerek bütçenin tasdiki, gerek Kabinenin seçilişinde irade, gene padişaha aittir. Kaldı ki, bilhassa geri ve Meşrutiyet idaresi bakımından geleneği olmayan ülkelerde bu mebuslar zümresi de, nihayet bir dar çevrenin temsilcileri olarak gelirler. Çünkü halkın asıl kütlesi cahildir. Kısacası, Meşrutiyet, bir aydınlar ve orta sınıf koalisyonu idaresidir. Yani, sosyo-ekonomik edebiyattaki tabiri ile, bir orta sınıf nizamı ve aynı zamanda bir *monarşi*dir.

Bu meşruti monarşi, meselâ İngiltere'de olduğu gibi, yüzlerce yılın mücadele ve tekâmülünden geçen ve Monarh'ın (hükümdarın) yetkilerini yavaş yavaş kısıtlamış ve onu bir sembol haline getirmiş bir sisteme dayanıyorsa, hayat ve istikbalinde bazı garantiler taşır. Ama öyle değil de, meselâ Türkiye veya eski Çarlık Rusyasında olduğu gibi, henüz doğum ve yerleşme ağrılarını yaşıyor idiyse, onda istikrar garantisi daima zayıf kalır. Veya hükümdar, şahsî bazı müdahalelerle Meşrutiyeti kaldırabilir. Meselâ Abdülhamit'in 1878'de yaptığı gi-

bi. Yahut da bu idare, partilerin, siyasî güçlerin veya diktatörlüğe kayabilen liderlerin elinde, pekâlâ bir dikta nizamına dönebilir. 1908 Meşrutiyetinde olduğu gibi...

Bu belirtmelerden sonra şimdi, bizim yakın tarihimizdeki Genç Türkler hareketinin, doktrin değerini şöyle ifade edebiliriz:

1 — Sabahattin Beyin, daha önce de değindiğimiz gibi, sosyal bir görüş açısından imparatorluğun durumu ve yapılması gereken hareketler hakkında, çok defa sübjektif olsa da, bazı görüş ve yorumları vardı. Bunun dışında İttihat ve Terakki hareketi, 1876 Anayasası özleminden başka hiç bir yeni araştırma ve yorum getirmedi. Bu konuda ve 1908'den önce, İttihat ve Terakki veya benzeri teşekküller tarafından meydana atılmış hiç bir tez veya bilimsel eser yoktur.

2 — Ahmet Rıza Beyin Abdülhamit'e Paris'ten gönderdiği lâyihalar, ancak müşahade ve temenniler mahiyetinde olup, doktriner değer taşımazlar.

3 — İttihat ve Terakki ve benzeri teşekküllerin yurt dışında yayınlanan gazetelerdeki yazılar genellikle, umumî tenkit ve temenniler sınırını geçmez.

4 — Aynı teşekküllerin, yurttaki sosyal ve ekonomik durumları hakkında yapılmış, yayınlanmış, sistematik eserleri de yoktur. Ve Avrupa'da yıllarını harcayan bunca aydın ve yarı aydının, nasıl olup da bu kadar verimsiz kalabildiklerine hayret etmemek kabil değildir.

5 — Bütün bunları ele alınca, vaktiyle Mustafa Fadıl Paşanın Paris'ten Abdülaziz'e yazdığı meşhur mektubundaki tahlil ve görüşleri, âdeta önemli bir eser gibi kabul etmek icabediyor (1). Aynı suretle Genç Osmanlılardan meselâ Namık Kemal'in Avrupa'da, hatta cumhuriyet kavramına kadar değinen makalelerini, keza önemli görüş değerli olan yazılar gibi almak gerekmektedir.

---

(1) Mustafa Fazıl Paşa: *Paris'ten Mektup*. Paris'te yayınlanması 1866. Istanbul'da broşür halinde neşri 1910.

Böylece, İkinci Meşrutiyet için mücadele eden İttihat ve Terakki, aydın öncülerinin çalışmalarında, Meşrutiyet genel mefhumundan başka, doktriner bir anlayış bulmak mümkün değildir. Halbuki meselâ aynı devrede Rus çarlığına karşı mücadele eden aydınlar, reformizmin her safhasından, sosyal demokrasiye ve ihtilâlci sosyalizme kadar, doktriner ve bilimsel alanlarda tamamen sistematik, büyük eserler ve orijinal yapıtlar verdiler. Öyle ki, bunların bir kısmı, hatta çağımıza yeni değerler getirdi.

Türk hürriyetçilerinin bu alanda kısırlığını izah gerekirse, ilk söylenebilecek şey, bu kadronun esasen ve bütünüyle yarı aydınlardan teşekkül ettiğidir. Evet, yarı aydınlardan... Yarı aydın ise, idealist olabilir ama, *terkipçi* ve nazariyeci olamaz. Orijinal eser, ancak genel kültüre sahip olan aydın veya düşünürlerin terkipçi çalışmalarına dayanır. Hem aydın, hem terkipçi bir kültür ister.

Bu bakımdan denebilir ki, meselâ Ahmet Rıza Bey gibi, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nazım gibi, uzun müddet Avrupa'da yaşayan ve 1908 İhtilâlinden sonra yurda dönen, ön planda mevki alanların bu kısırlığı, 1908 İhtilâlinin de gereği gibi verimli olmamasında ve hızla bir dikta rejimine, bir siyasî otokrasiye dönmesinde, önemli surette müessir olmuştur. Eğer yurt dışından memlekete dönenler, bize oradan sistematik bir yetişme ve koltuklarında değerli orijinal eserlerle dönebilselerdi, meselâ bir Talât Bey (Talât Paşa) veya Enver Paşa ikilisi, o kadar güçlü bir şekilde iktidara hâkim olamazdı.

Hulâsa Genç Türklerin hayat ve mücadeleleri, hem Avrupa'da, hem yurt içinde 1908'e kadar, doktrinci ve karakter arzetmez. Doktrin; sistemleştirilmiş bir *fikirler manzumesi*dir. Bilimsel bir dünya görüşünün belirli, sistematik kanuniyetler açısından verilişidir. Aynı zamanda oluşların bir *izahı*dır. Genç Türklerin ülkü ve mücadelelerinde, böyle bir doktrin unsuru, ve *bilimsel bir fikir temeli* göremiyoruz (1).

(1) Bizde *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* üzerinde ilk ve üniversiter incelemeyi, Ankar Siyasal Bilgiler Fakültesinden Şerif Mardin yapmıştır. Bu eser, İş Bankası Yayınları arasında, 1946'da yayınlanmıştır. 260 sayfa.

Çünkü doktrinler de terkibi, *mütefekkir* (düşünür) *verir*. Bu terkip, Düşünürün *kafası, kalemi* ile işlenir. Bir entellektüel hâsıladır. Halbuki Genç Türklerin *günlük* siyasetçileri, günlük yazarları, gizli teşkilâtçıları, komitecileri, hatta silâhşorları vardı ama, düşünürleri yoktu. 1860'lardan dahi alsak, 1908 hürriyet ilânına kadar olan yarım yüzyıllık zaman içinde, ihtilâlci veya Meşrutiyetçi cephede dünya ve memleket meselelerini, çağın akışını objektif açıdan ve fikrî değerlerini vererek izaha çalışan güçlü bir düşünürün çıkmaması, bu gerçekle yorumlanabilir. 1908'i takip eden devrin başarısızlığında, bu 1908 öncesi fikir kısırlığının büyük payını ve fikrî sorumluluğunu tekrar ve önemle belirtmek isterim.

Kendine özgü bir fikir temeline, bir fikir hareketine dayanmayan bir hareket ve ihtilâlin ise, daha baştan kısırlığa, verimsizliğe uğraması kaçınılmaz bir haldir. Nitekim bir fikir gayreti ve bir mücadele için Paris'te kalan Ahmet Rıza Beyin, kendine göre benimsemiş bir Auguste Comte hayranlığı ile Istanbul'a döndüğü zaman yapabildiği iş, tamamen silik ve pasif bir şekil adamlığından başka bir şey olmadı.

Hulâsa bizde Meşrutiyet hareketi, 1908'den önce hiç bir zaman bir fikir ve ideoloji hareketi şeklini almadı. 1908'den sonra ise, devrin fikir hareketlerini, bu eserin ikinci cildinde, gereği kadar eleştrmeye çalışacağız.

*
* *

İDEALİZM BAHSİNE GELİNCE?

Gerek Genç Osmanlılar, gerek Genç Türkler içinde *idealist* insanlar, elbette ki vardı. Ama her iki zümrenin tarihinde iki gerçek, bu hareketlerin üstüne maalesef gölge düşürür. Ve bu gölge, her iki kadroda gerçek idealistlerle, kararsızları, müteredditleri veya rüzgârın akışına göre yerini seçenleri birbirlerinden ayırmayı hayli güçleştirir.

Avrupa'ya çekilen Genç Osmanlıların hatıralarını gölgeleyen gerçek, bunların hepsinin, bir Mısırlı zengin paşanın, hem de aşırı para yardımları ile yaşamış, geçinmiş olmalarıdır. Bu zengin Mısırlı, bilindiği gibi, Mustafa Fazıl Paşadır. Mustafa

Fazıl Paşa ise, bir *idealist* değildi. Abdülaziz'e kırgınlığı bir menfaat meselesiydi. Genç Osmanlıları Avrupa'ya davet edip, ona karşı birer Meşrutiyet mücadelecisi olarak çıkarışı, bir menfaat kavgasından gelir. Mısır'da vali olacakken, padişahın birtakım oyunlarla Mısır'daki valilik hakkını bir başkasına verişi, onu can evinden vurmuştu. Ama buna rağmen, gene de, padişahla anlaşmanın bütün yollarını aramıştır. Nitekim Sultan Aziz Avrupa'ya seyahate çıkınca, Tuluz'da onun karşısında hürmetle eğildi. Paris'te ayağına kapandı ve padişahın yeniden sevdiği adam olarak Istanbul'a döndü. Istanbul'dan verdiği emir ise, Avrupa'da kendi parasıyle yayınlanan muhalif neşriyatın durdurulması oldu. Yani, bu macera ona sadece, Genç Osmanlılar mücadelesinde harcanmak, onlara belirli maaşlar şeklinde ödenmek üzere verdiği 250.000 altın Franga mal oldu (1).

Bu böyle olunca da, Genç Osmanlıların bu mücadelede saf idealizmi, elbette ki biraz gölgelenir. Mustafa Fazıl Paşanın ayrılışından sonra yürütülen hayat tarzı ise, iç açıcı değildir.

Hatta öyle sanıyorum ki aslında, iki Namık Kemal var: Magosa'dan önce ve Magosa'dan sonra! Namık Kemal. Bu, onun 1908 İhtilâlcilerinin yetişmesinde, her vesile tekrar ettiğimiz Vatan Şairliği şerefini gölgelemez. Ama burada ele aldığımız idealizm bahsini aydınlatmak için de, Magosa'dan önceki Namık Kemal'in Avrupa hayatına, biraz değinebiliriz.

Avrupa'da Genç Osmanlılar için Mustafa Fazıl Paşanın bağladığı maaşlar, yüksek paralardı. Mustafa Fazıl Paşa, onlar için 250.000 Frank, yani 12.500 altın tahsis etmişti. Bu masraflar için mutemet tayin ettiği Ziya Beyin (Ziya Paşa) aylığı 3.000 Franktı. Bu para 150 altın lira demektir. Bu aylığı Türkiye'de ancak sayılı insanlar alırdı. Kemal Beyin aylığı 2.000 Frank, yani 100 altındı (2). Fazla olarak Genç Osmanlı-

(1) Bu maaşlara ait listeler ve muhabereler: Mithat Cemal Kuntay: *Namık Kemal.* s. 480-483.

(2) Muhtelif kaynaklardan neşredilen bu maaşlar listesinin, Mithat Cemal Kuntay'ın *Namık Kemal* isimli eserinde, ayrıntılı miktarları ile verildiğini daha önce işaret etmiştik.

ların her biri, Mustafa Fazıl Paşanın elinden, kendilerinin böyle barınmaları ve korunmaları için, sağlam senetler de almışlardı. Meselâ Namık Kemal Istanbul'a, babasına yazdığı mektuplarda, bu garantiyi uzun uzadıya anlatır (1).

Bu paralar, Avrupa'da bile çok refah içinde yaşamaya kâfiydi. Namık Kemal'in, Istanbul'da babası Mustafa Asım Beye yazdığı 8 mart 1868 tarihli mektubundan şu satırları alalım (2) :

> «*Şimdi Ziya Bey, Reşat Bey, Nuri Beylerle beraber, bahçe üstünde, gayet geniş, gayet şahane bir yazlık daire tuttuk. Pek nefis eğleniyoruz. Sultan Mecit'in hekimbaşılarından Dr. Spitzer, bizim dairenin üstündeki dairedir...*»

Prof. Akçoraoğlu Yusuf Bey, Hukuktaki derslerini toplayan «*Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi*» isimli eserinde de aynı konuya değinir (cilt. IV. s. 167):

> «*Ziya Bey de dahil olmak üzere, Genç Osmanlıların cümlesi, Paris ve civarında yerleşmişlerdi... Fazıl Paşadan aldıkları hayli dolgun maaşlarla, iyi yaşıyorlardı. Şimdi okuyacağım satır, Ebüzziya'dan aynen alınmıştır:*
>
> «*Kemal ile Ziya, tam Şarklı halindeydiler. Evvelâ Mustafa Fazıl Paşanın kileri, beyler için her malzemeyle doluydu. Hatta Istanbul'dan her hafta Karakulak suyu bile geliyordu.*»
>
> «*Ziya Beyin Paris civarında, dört tarafı bahçeli, bir büyük kâşanesi vardı. İki aşçı (alaturka ve alafranga olmak üzere) kullanıyordu. Bulgar, Ermeni, alelhusus Rus ihtilâlcilerinden farklı olan bir tarafları da budur...*»

Bu beylerden, paşazade, beyzade inkılâpçılardan, ihtilâlcilerden Akçoraoğlu bu şekilde söz eder. Kemal ve Ziya Beylerin, meselâ İstiridye mevsimini beklemek ve bu mevsimi istiridye yiyerek geçirmek üzere, deniz kıyısında ve ayrıca ki-

(1) Türk Tarih Kurumu: *Namık Kemal'in Mektupları*. 1967. 520 sayfa.

(2) Aynı eserden. s. 127.

raladıkları ev veya otellerde, aylarca süren sefahatlerinden de bilgi verir.

Zaten o günler, Namık Kemal'in, henüz Vatan Şairi Namık Kemal olmadığı ve Magosa kalesi çilelerini henüz yaşamadığı günlerdi. İnkılâp ve ihtilâl mücadelesinde ise idealizm ve çileleri şarttır. Bunun böyle olduğunu, bunlar olmadıkça olgunluğun, yetişmenin ve bir idealist olarak hazırlanmanın mümkün olmadığını belirtmek için aldığımız bu parçalar çok şey aydınlatıcıdır. Ama bu haller üzerinde durmak istemiyoruz.

Genç Türklere gelince? Bir ideal ve padişaha karşı amansız bir mücadele azmiyle Avrupa'ya kaçanların bir kısmının hayatını da, gene hazin bir gerçek gölgeler. Bu sefer parayı veren, doğrudan doğruya padişah, yani Abdülhamit'tir. Abdülhamit, yakınlarından Ahmet Celâlettin Paşayı (1) iki defa Avrupa'ya gönderir. Paşanın vazifesi, ya memuriyetler göstererek, yahut paralar vererek, oradaki Genç Türkleri kendi lehine kazanmasıdır. Hiç değilse zararsız hale getirmesidir. Paşa, Paris, Cenevre ve Londra'da ağlarını atar. Ve bu ağlarla birçok Genç Türkler, kolayca avlanır. Evvelâ memuriyet kabul edenler Paris'ten ayrılarak gidecekleri yerlere yollanırlar. Sonra maaşlara bağlananlar, aylıklarını almaya başlarlar. İş böyle olunca da, idealist kadro elbette ki çok daralır. Böyle bir aylık listesini Ahmet Bedevi, eserinin 197. sayfasında verir.

Bu alışverişte Genç Türklerin bir kısmı ile baş Hafiye (İstihbaratçı) Ahmet Celâlettin Paşa arasındaki münasebetler garip sahneler gösterir. Zaten Ahmet Celâlettin Paşanın kendi hikâyesi de biraz gariptir: Paşa, Sultan Hamit'in süt kardeşiydi. Onunla beraber büyüdü. Yetişti, yükseldi. Abdülhamit padişah olunca, onun en yakınlarından ve güvendiği insanlardan biri oldu. Abdülhamit tarafından ilk defa, bir süre önce

(1) Ahmet Celâlettin Paşanın hikâyesi, 1908 öncesinde Avrupa'da Genç Türklerin hayatlarını anlatan bütün eserlerde ve hatıralarda vardır. Hem bu hikâyenin tafsilâtı, hem muhabere ve belgeler ise, Ahmet Bedevi Kuran'ın *Türkiye'de İnkılâp Hareketleri* eserinde, geniş ölçüde verilmiştir.

Avrupa'ya kaçmış olan Murat Beyin (Mizan gazetesi sahibi ve Mülkiye'de hoca, tarihçi) Istanbul'a dönmesini sağlamak için Avrupa'ya gönderildi. Bu vazifesinde muvaffak oldu. Sonra, Damat Mahmut Paşanın dönmesini de sağlamaya çalışmak için Avrupa'ya gitti. Bunda başarı kazanamadı. Ama diğer Genç Türklerle olan temaslarında önemli neticeler aldı. Bir kısım Genç Türkler, memuriyet kabul ettiler. Bir kısmı, başka suretlerle korundular, zararsız kılındılar. Sahnede lekesiz kalanlar çok azdı.

Fakat paşa, Istanbul'a dönünce, padişaha kırgınlık duymaya başladı. Geriye dönenlere, vadedilen muameleler yapılmıyordu. Galiba kendi üzerinde de bazı şüpheler uyandı. Bunun üzerine Ahmet Celâlettin Paşa, 1904'de Türkiye'den gizlice ayrıldı. Evvelâ Mısır'a gitti. Zaten bir Mısırlı zengin kadın olan karısından, kendisine büyük bir miras kalmıştı. Bu serveti Abdülhamit'in aleyhine kullanmak istedi. Genç Türkleri kendi etrafında toplamak gibi teşebbüslere girişti. Bu teşebbüsler netice vermedi. Fakat ona rağmen, Avrupa'da Genç Türklere para yardımlarını esirgemedi. Yani bu sefer de ona el açıldı. Ama paşa, Genç Türkler cephesindeki za'ıfları, idealizm sarsıntılarını görmüştü. Meselâ onun bir dostuna yazdığı mektuptan, şu satırları alalım:

> *«Cemiyeti Cedide'nin (yani, kurmaya çalıştığı yeni cemiyetin) Genç Türkler namı altında hareket etmesi lüzumundan bahsolunuyor. Buna muvafakat edememekte mazurum. Benim zannıma göre, Jön Türk (Genç Türk) namı, gerek dahilde ve gerek Avrupa nazarında, o derecelerde lekelenmiştir ki, eğer bu namı kabul etmek istenirse, pek çok teveccühlerden (yakınlık ve dostluk) mahrum kalınacağı ve pek çok cihetlerin emniyetini celbedemeyeceği, bence muhakkaktır...»*

Celâlettin Paşanın evrakı arasında, Ahmet Bedevi Kuran'a geçen ve onun *«Türkiye'de İnkılâp Hareketleri»* eserinde verilen bir mektuptan (s. 344-345) alınan bu parçalar, Genç Türklerin Avrupa'da, itibarını yitirmiş ve bozulmuş olduğunu gösterir. Bu sonuçta lidersizlik, en önemli etkendi.

Ahmet Celâlettin Paşa üzerinde daha fazla durmasak da olur. Gerçi onun Avrupa'daki Genç Türkler ile münasebetleri hakkında birçok vesikalar verilmiştir. Hatta kendisinin bir aralık ve Genç Türklerden ümidi kesince, Abdülhamit'e karşı bir suikast teşebbüsünden de bahseden belgeler vardır. Ama, paşanın bu hareket ve faaliyetlerinin, netice üzerinde önemli bir etkisi olmadığı için, bu hikâyenin uzatılmasında bir fayda görmüyoruz.

Kısacası, yakın tarihimizde, gerek Genç Osmanlılar, gerek Genç Türkler hareketinde, çileli ve mihnetli çok sahneler kaydedilir. Bu hareket, nice hapislere, sürgünlere, mahrumiyetlere, göz yaşlarına, hatta Mithat Paşa gibi nadir yetişen bir şahsiyetin hayatına mal olmuştur. Ama Meşrutiyet mücadelesinde bir doktrin savaşından ve bu doktrin mihverine bağlanan, yaygın bir idealizmden bahsetmek müşküldür. Rumeli'de Meşrutiyet için çalışan, dayanakları vatanseverlik heyecanı olan genç subayları ise, hareketin tabiî nazariyecileri değil, ama icracıları ve *idealistleri* olarak almak, elbette ki doğrudur.

Bu konuya değinirken, 1908 öncesi hürriyet veya Meşrutiyet mücadelecilerinin siyaset ve fikir açılarından eleştirilmesine, Genç Türklerin olduğu kadar, daha sonraki aydınların da gereği gibi eğilmediklerini, gelişmeleri bu açıdan işlemediklerini ayrıca belirtmeliyiz. Bu gerçek, yakın tarihimize karşı büyük bir ilgisizlikti.

Bu arada, daha önce değindiğimiz ve 1964'te yayınlanan bir eseri, yani Şerif Mardin'in «*Jön Türklerin Siyasî Fikirleri - 1895-1908*» eserini tekrar hatırlatırız. Eserin değer taşıyan bir özelliği de, bu konu ile ilgili olarak, zengin bir bibliyografya tablosunun verilişidir. Bu bibliyografya sayfalarında her araştırıcı, bu mevzua değinen yerli ve yabancı neşriyat hakkında bütün kaynakları bulur. Yusuf Hikmet Bayur'un «*Türk İnkılâp Tarihi*» isimli değerli eserini (cilt. 2, kısım 4) keza zikretmeliyiz.

Fakat Genç Türklerin 1908 öncesinde, mazbut, derlenmiş, sistematik, hulâsa doktrin karakteri arzeden bir fikir sistemine ulaşmamış olmaları yolundaki görüşlerimizde, öyle sanıyo-

ruz ki, doğruluğunu muhafaza edecektir. Öyle bir devir için ki, o devrede Avrupa'da Türkiye meseleleri ve Türkiye'nin istikbaline ait ihtimaller üzerinde oldukça çok sayıda kitaplar yayınlanmaktaydı. Genç Türklerin bu neşriyatla ilgilerine dair işaretlere rastlamıyoruz. Şark Meselesi denilen ve aslında mihver konusu Osmanlı imparatorluğu olan mesele üzerindeki neşriyat, bilhassa zikredilebilir.

⁂

GELECEK ETKİLENİYOR!

Görülüyor ki, bizde Meşrutiyet mücedelesi, kendine özgü hedef ve müesseseleri işlenmiş bir *fikir hareketine,* sosyal bir cereyan ve önder bir kütle temeline dayanmıyordu. İçeridekilerin imkânsızlıklarını bir tarafa bıraksak bile, dışarıdakilerin bu alandaki hazırlıksızlıkları, kayıtsızlıkları, cidden şaşırtıcıdır. Zaten biraz da bu sebeptendir ki, cereyanın (akımın) hâkim prensiplerinde belirsizlik ve keza belirli sloganların yokluğu, işi her safhasında şahıslar arasında kavgalara, bölüntülere sürüklemiştir. Daha doğrusu hareket, bilhassa Avrupa'da, hiç bir zaman *yekpare* (yani, birlik ve tek görünüşlü) bir nitelik kazanamamış, Genç Türkler, durmadan parçalanmıştır. Bu neticede *lidersizliğin* etkilerini tekrarlamalıyız.

Evet, Lider yoktu. Fakat Lider ne demektir?

Lider, herkesten daha *ileri*yi gören, olayları ve gelişmeleri, herkesten *daha doğru ve isabetli değerlendiren* ve bu güçleri ile, herkesin üstünde bir *otorite* olup, harekete *yön tayin eden* adam demektir. Ama Genç Türkler arasında böyle bir şahsiyet yetişmemiştir.

Yani, İkinci Meşrutiyetten önceki Genç Türkler cephesi veya cepheleri, vatan bağlılığından, Meşrutiyet hedefinden başka *fikir, terkip (sentez) aksiyon* ve inşa birliği yaratamamıştır. Bunun idrakine, anlayışına varamamıştır.

Bu niçin böyle oldu? Bu sorunun cevabı şudur: Genç Türkler hareketinin Avrupa cepheleri sadece, bir *yarı aydınlar* hareketiydi. Makedonya'daki vatanperverler cephesi ise, bir genç subaylar kadrosu ve onların safında yer alan genç ve hareket

ihtirası ile yanan, ama fikren yetersiz, dar bir kadroydu. Bunlar, Genç Osmanlılardan kendilerine intikal eden Meşrutiyet ülküsüyle, sonra da Abdülhamit düşmanlığını benimsemekle yetindiler. Ve sonuna kadar da öyle kaldılar. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bilgiye ve çağ akımlarına, çağ araştırmalarına karşı, pasif, kayıtsız kaldılar. Avrupa'dan Genç Türkler, 1908 İhtilâli üzerine memlekete döndükleri zaman ise, hiç biri, hiç bir tecrübe ve tetkik hazinesiyle gelmedi.

Memleketin çeşitli yerlerindeki sürgünler de bu sürgünlükten, ancak çilelerinin hatırasıyle döndüler. Ama işte o kadar. Onun içindir ki, 1908 İhtilâlinden sonra memlekette ve yeni nizam cephesinde, bütün bu geniş kadrodan yer ve görev alanlar, hemen hemen, iki elin parmaklarıyle sayılacak kadar azdır. Diğerlerinin en ileri gelenleri, hatta 1889'da Tıbbiye Okulunda ilk İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini kurup, sonra nice ceza, sürgün veya gurbetlere dayanan öncüler bile, aksiyon sahasında ve ön planda yer alamadılar. Diğer gurbetçi ve sürgünler de hemen tamamen, Meşrutiyet devrinde ortadan silindiler, gittiler. Selânik ve Manastır'ın genç subayları, her şeye hâkim oldular. Tecrübeli, fikirli ve yeni bir devlet nizamını kurmaya hazır olgun siyasetçi yerine, Makedonya'nın genç subayları ile, Avrupa kadrosundan bunlara katılan Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım gibi bir iki kişi yeni devre hâkimleri oldular. Ahmet Rıza Bey bile bir gölge halinde yaşadı. Tek fikir mücadelesi yapan, fakat bir aksiyon adamı olmayan Prens Sabahattin, daha Meşrutiyetin ilk yılında yeniden vatan dışına çıkmak zorunda kaldı. Halbuki, her şeyi kendinde toplayan ihtilâlci bu genç kadro ise, maalesef, fikir olgunluğundan, çağın şartlarından ve isteklerinden habersizdi. Olayların içinde, macera arayan şövalyeler gibi yalnız kılıçlarına güvenerek yaşayabileceklerini sandılar. Ve bunlar, olgun, tecrübeli, ne yapılması gerektiğini bilen, itibarlı bir liderden daima yoksun kaldılar. Hulâsa zamanın şartları ve ülkenin ihtiyaçları hakkında *bilgisizlik, idraksizlik* tamdı. Çünkü iktidar yolunu açmak istedikleri ve hatta iktidar yolu onlara açıldığı zaman, tarihin kendilerine teveccüh eden, onlardan bir şey isteyen, on-

lardan bir şey bekleyen *misyon*undan, âdeta habersizdiler. Bilgiye, memleket ve çağ araştırmalarına karşı olan ilgisizlikleri, şaşırtıcıydı.

Halbuki Genç Türkler ihtilâlinden sonra kendilerini yetiştirebilecek çağda ve her türlü imkânların içindeydiler. Akademik, klasik bir formasyona değilse bile, çevrelerini ve yollarını aydınlatacak yerli ve yabancı araştırma ve imkânları değerlendirme gayretine, pekâlâ yönelebilirlerdi. Çünkü iktidar onu kullanmayı ve değerlendirmeyi bilenler için, aynı zamanda bir *mekteptir*.

Meselâ Paris merkezinden ve İttihat-Terakki devrinin en hareketli şahsiyetlerinden Dr. Nazım'ı, 1922'de Moskova'da dinlediğim ve hatıralarını yazmaya çalıştığım zaman, yıllarca Avrupa'da kalmış bu ihtilâlcinin kafasında ve fikir hazinesindeki boşluğa, hakikaten şaşmışımdır. Bu boşluğun etkisi ve sürüklemesiyledir ki Dr. Nazım, 1908'den sonraki İttihat ve Terakki iktidarı sırasında aydın bir önder değil, sadece karanlık bir komitacı oldu. Ve gidişatı değerlendirememek yüzünden de, günün birinde, hem de kendi vatanında, son nefesini bir darağacında verdi...

Daha ileride göreceğiz ki, Genç Türklerin 1908 İhtilâlinden sonra kudreti eline geçiren, söz sahibi olan kadrosu, bir yeni rejim ve yeni bir devlet yapısı inşacısı olarak değil, sadece *komiteciler* olarak kaldılar. İmparatorluk çöktükten sonra da bu ruh halinden kurtulamadılar. Bu ruh, yurt dışında ve sığındıkları yerlerde de devam etti (1).

Aslında davaları değerlendirememekten gelen ve olaylara hâkim olmak değil, olayların peşinden sürüklenmekten gelen bu za'ıf, hayatlarının sonuna kadar sürdü. Ve zaten öyle görünüyor ki aslında, kendi nefislerine ve kadrolarına da inansızlık içindeydiler.

---

(1) İttihat ve Terakki liderlerinin, yıkılıştan sonra sığındıkları ülkelerden yazdıkları yüzlerce mektupta, hiç bir uyanış ve nefislerini murakabe belirtisi yoktur. Tersine olarak idrak seviyesi ve zamanı anlayışsızlık, daha da derinleşmiştir. Bu gerçeği, üçüncü ciltte; zengin belgeleriyle izleyeceğiz.

İleride ve iktidarları boyunca göreceğiz ki, komitecilik bahsinde şahsiyetli, kararlı, hatta en büyük riskleri göze alabilen bu aslında temiz insanlar, devlet anlayışı bahsinde, ta 1908 öncesinden gelen bir kısırlıkla, şaşılacak kadar kararsız, yahut da, yanlış kararlar içinde yaşadılar.

Kısacası, bir ülkeye yeni bir rejim getirmek davasında olan bir İhtilâl kadrosundan beklenen dünya görüşü ve bunu besleyen çağı anlayış ve nihayet bunları işletecek lider ve devlet adamlığı vasfı olmayınca, idealizmin, zaten havada kalacağının ve hâkim kadronun, kendi kendini harcayışının en ibret verici örneklerinden biri, bizim yakın tarihimizde ve 1908-1918 arasında Türkiye'de cereyan etti (1).

İdraklerinin sınırları, âdeta bir Balkan fanatizmini ve ilk safhada bu taassubu besleyen Balkan komiteciliğini geçemiyordu. Halbuki Balkanlılar, bu safhayı çabuk aştılar. Bizden ayrılan ülkeler, maarif, inşa ve ekonomik teşkilâtlanma alanında, hızla ilerlemeye başlamışlardı. Şehirlerde kalkınma, Batılı bir hayata yöneliş, köylerde maarif hareketleri ve iktisadî örgütlenme hızlıydı. Gerçi Türkiye'ye milliyetçilik akımları 1908' den sonra girdi. Ve bu akım, bilhassa Balkan Harbinden sonra bir kısım gençlikte bir *ruhî ergenekon,* bir kurtuluş umudu, bir sarılabilecek destek oldu. Ama bu nasyonalizm, inşacı bir ülküye yönetilemedi. Bu konuları da ileride ve bu kitabın ikinci cildinde, ayrıntıları ile işleyeceğiz.

Hulâsa; Genç Türkler hareketini, Abdülhamit devrinin çöküntüsü ve akıl almaz karanlığı doğurdu. Ama bu doğan çocuk, sıhhatli ve istikbal vadedici olarak doğmadı. Mirasına konduğu devrin, hem illetleri, hem zaafları içinde bocaladı. Böylece, Abdülhamit muamması gibi, bir de Genç Türkler muamması devam etti durdu...

Kısacası, bir zaman bir II. Abdülhamit vardı. Dünyanın şartlarına ve isteklerine karşı idraksizliğin, anlayışsızlığın hüküm sürdüğü 1876-1908 devrinin ruhu Abdülhamit'tir. Batıya bağlı bir Osmanlı geopolitiğinde, bir Ortaçağ maharacılığı ha-

(1) Bu bahis ikinci ciltte işlenecektir.

yatı sürdürdü. Ama onun mirasçısı olan Genç Türkler de, kendilerinin yetişme yetersizliğinden gelen illetlerle, aldıkları devlet mirasını, daha olumlu yönlerde teşkilâtlandıramadılar. Halbuki her biri aslında, vadeden birer potansiyeldi. Meselâ Birinci Dünya Harbinin genç generallerinin, genç kumandanlarının enerjileri sonsuzdu. Ama, lidersiz, ve siyasetsizdiler (1). İmparatorluğun ovalarında, dağlarında çok defa, meselâ Enver Paşanın amcası Halil Paşanın o lüzumsuz İran Seferi için söylediği gibi, «başıboş bir bayrak gibi dolaşıyorlardı» (2) Daha sonraki cildimizde bu konuları belgeleriyle izleyeceğiz.

---

(1) Bu konuda tek realist görüş ve geleceği anlayış, yalnız VII. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal'in (Atatürk) 20 eylül 1918'de Şam' dan, Başkumandan Enver Paşaya ve Sadrazam Talât Paşaya yazdığı önemli ve uzun rapordur. (*Tek Adam.* cilt III. Suriye Cephesi bahsi). (Bu mektup, İnkılâp Enstitüsü'nün, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-Raporlar ve Tamimler bahsinde yayınlanmıştır).

(2) *Halil Paşanın Hatıraları.* Derleyen: Ş. S. Aydemir. 1967. Ekim-kasım. Akşam gazetesi.

Hasta Adam

Hasta Adam; XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile, XX. yüzyılın başlarında, milletlerarası siyasî edebiyatta, Türkiye için kullanılan bir deyimdi. Adına Şark Meselesi denilen gehiş ve karışık meselenin baş konusu, bu Hasta Adam'ın ölümü, yani Türkiye'nin taksimiydi...

IX

ŞARK MESELESİ!

1839 Tanzimat Fermanı, sınırları belli olmasa bile, eskisine göre başka bir düzen, yani Tanzimat ve Islahat vadediyordu. Islahat ve Tanzimat ise, *reformlar* demekti. Şu halde bu yeni düzen, Türkiye'ye reformlar getirecekti. Bu reformlar, gerçi daha ziyade içeriye karşıydı: Osmanlı ülkesinde yaşayan halklara, cins, mezhep farkı gözetilmeksizin eşit haklar sağlanacaktı. Cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin can ve mal emniyeti sağlanacaktı. Halka refah ve mutluluk sağlanacaktı. Padişah; bütün tebaasının, hem koruyucusu olacaktı. Hem «hizmetinde» bulunacaktı. Halklarını; zamanın ilimleri, fenleri, çağın ışıklarıyle aydınlatacaktı. Fazla olarak da, bütün bu işleri yapacağına; sadrazam, şeyhülislâm ve bütün devlet adamları önünde, Kur'ana el basıp yemin etmişti. Hatta kendi ardından, başta şeyhülislâm olmak üzere bütün önde gelen devlet adamlarını da yemîn ettirmişti. Bu yemin törenleri, vilâyetlerde, eyaletlerde de oranın büyükleri, cemaat reisleri önünde, padişah adına tekrarlanmıştı.

Fakat *yemin,* yalnız taahhüt, *niyet* ve *tasdik* ifade eder. Bu niyetin ve kabülün icrası, uygulanması ise başkadır. Eğer yemin yerine getirilmezse, birtakım adalet kanunları, bu yemin bozanlığı ergeç cezalandırırlar. Bizim Tanzimat Fermanı'nda ve reformlar işinde de böyle oldu. Reformlar vadedildi. Ama reformlar yapılamadı. Yeminler yerine getirilemedi. Yani hakikatte, Tanzimat öncesi Türkiye ile, Tanzimattan sonraki Türkiye arasında, iç çelişmelerdeki ana davalar bakımından, ciddî farklar yoktu. Bu iç çelişmelerin başında ise; imparatorluğu teşkil eden çeşitli ırklardan, kavimlerden, aralarında milliyetçilik rüzgârları esmeye başlayanların tedirginlik-

leri vardı. Meselâ Balkanlarda yaşayan kavimlerde, artık nasyonalizm cereyanlar yerleşmişti.

Ama Tanzimat hiç bir şey getirmedi mi? Elbette bazı yeni gayretler meydan aldı imparatorluk idaresinde. Meselâ Hıristiyan unsurlar da artık tebaa, yani uyruk oluyorlardı. Mal, can, namus emniyeti sağlanacaktı. Hıristiyan tebaa da devlet işlerinde vazife alacaktı. Ama asker vermeyecekti. Cezalar, kanunlara göre olacaktı. Bu kanunları da bir Meclis, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, yani adlî hükümleri düzenleyecek Kurul hazırlayacaktı. Böylece padişahın her sözü artık kanun hükmünde olmayacaktı. Bu Meclis, bir nevi devlet bütçesi de düzenleyecekti. Padişah bazı yetkilerini kendisi yemin vererek, kısıtlar görünüyordu. Kısacası, Tanzimatta bazı meşrutî «Constitusionel» mefhumlar yer alıyordu. 1856 Islahat Fermanı ise, bütün hakları daha da genişletiyordu. Fakat bunlar neyi önledi? Daha bu fermanlara imza koyan Sultan Mecit zamanında ve Tanzimat Fermanı'nda itiraf edilen iktisadî acze rağmen, sarayın ve saray kadınlarının israfları ve bu israfları karşılamak için dış borçlanmalar o hadde varmıştı ki, imparatorluk kendini tasarruf ve iktisada alıştıracağım derken, iflâsın eşiğine ayak basmış bulunuyordu. Adliye Meclisi, bütçe tanzimi gibi şeyler, şekilden ibaret bile değildi. XIX. yüzyılın ortasında yerli sanayiin çöküşü, memlekete yabancı sermaye mamullerinin akışı ve bunlara aracılık yüzünden azınlık mensupları o kadar zenginleşmeye başlamışlardı ki, bunların ayrıca mal ve can emniyetine, zaten pek ihtiyaçları kalmamıştı. Çünkü Türk şehirlerinde gittikçe onlar söz ve servet sahibi oluyorlardı. Bu defa ayrıca, yabancı koruyucular da buluyorlardı.

Ama dertler bu kadar da değildi. Ve bunlara nasıl el atılacağı bir türlü bilinemiyordu. Millî duyguların dalgalanmaya başladığı Osmanlı toplumlarında ve meselâ Balkan milletleri üzerinde, hiç bir reform hareketine yönelinemiyordu. Böylece de, zaten daha Tanzimattan önce kaynamaya başlayan kazanlar, dürmadan köpürüp taşıyorlardı. Nitekim 1804-1830 arasın-

da Sırplar, 1820-1830 arasında Yunanistan (1) Rumları, istiklâlin ön zaferlerini kaybetmişlerdi. 1856-1878 arasında Tuna Romenleri ve nihayet 1878'de Bulgarlar, fiilen imparatorluktan koparak, kendi devletlerini kuracaklardı. Fakat Rumeli'de kopuşlar bu kadarla tamamlanmayacaktı. Daha da kopacak yerler vardı. Hulâsa imparatorluk parçalanıyordu. Parçalanmayı birer suretle körükleyen ve her fırsatı ganimet bilen yabancı devletler tezgâhlarını işletip duruyorlardı. Başta Rusya, sonra Avusturya, İngiltere, Fransa her vesileyle Türkiye'nin karşısına dikiliyorlardı.

Her ıslahat isteğinin sonu, imparatorluktan bir parçanın gidişi şeklini alıyor ve arkasından yeni ıslahat talepleri geliyordu. Karadağ böyle gitmişti. Bosna-Hersek de böyle gitti. Girit, Kıbrıs da, daha doğrusu Tunus da, Mısır da, vakit saat gelince, imparatorluktan koptular.

İşte Türkiye'nin bu sonu gelmeyen ve ancak İstiklâl Harbinden sonra, temmuz 1923 Lozan Muahedesi ile tasfiyesi ahde bağlanan parçalanması var ya, işte buna, *Şark meselesi* denilir. Şark meselesi, XIX. yüzyılın ve XX. yüzyıl başının siyasî edebiyatının, en geniş, en önemli konusudur. Ve meselenin esası, Türkiye'nin taksimidir...

Bazı Batı tarihçileri, Şark meselesinin başlangıcını, daha gerilere de götürürler. Meselâ Sorbon profesörlerinden Paul Houri, «*Türkiye Nasıl Paylaşıldı?*» isimli eserinde, bu meseleyi Karlofça Muahedesi ile başlatanlardandır. Yani, Osmanlı yenilgisini; Rusların, Basarabya'da İsmail ve Ege denizindeki Çeşme zaferleri ile başlatır. Ama aynı meseleyi, 1699'da Kaynarca Muahedesi ile başlatanlar da vardır. Yani, Osmanlıların Avrupa'dan kesin olarak çekilmeye başlamaları, bu meselenin başlangıcı olarak alınır. Hatta gene Paul Houri, şu tarife de taraftardır:

---

(1) Yunanistan'ın istiklâli mücadeleleri, bu davada Rum teşkilâtlanması ve teşkilâtlanmaya bilhassa Rusya'nın yardımı üzerinde geniş bilgi için: *Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik'i Eterya.* Yazan: Selâhattin Alışık. 1968. Kitapçılık Ltd. Şti. Istanbul.

«Şark meselesinin esası, Türkiye'nin paylaşılmasıdır. Bu mesele aslında, Türklerin Avrupa'dan geri çekilmeye yönelmeleriyle başlar. Meselâ 1699 Karlofça Muahedesi ile.»

Fakat asıl Şark meselesini besleyen ve bu meselenin çözümünde, yani Türkiye'nin taksiminde söz sahibi olan devletlere müdahale hakkı veren hareketler, *dahilî isyanlar* oldu. Türkiye:

«1 — Türklerin Avrupa'dan çekilmeleri,
2 — Ve çekildikleri yerlerde alevlenen isyanlar,
ile iki cepheli çöküyordu...»

«Şark Meselesi - Başlangıcından Zamanımıza kadar - La Question d'Orient» isimli ve çok ünlü bir eserin güçlü yazarı olan Edouard Driault, bu eserinde Şark meselesinin bilhassa 1870-1871 harbinden sonra Avrupa siyasetinin ön planında yer aldığını belirtmekle beraber, meselenin tarihî derinliklerine iner. Ve bunu, çok geniş bir coğrafya sahası üzerinde inceler. Bu eser, hiç bir zaman değeri sarsılmayacak olan siyasî-tarihî eserlerden biridir.

Hulâsa işi nereden alırsak alalım, Osmanlı imparatorluğunun, daha Tanzimatı ilân ederken davaları kendi kudretinin dışına çıkmıştı. Kendi iradesinin dışında gelişmekte olan ve baş aktörleri Türkler değil, Avrupa'nın güçlü devletleri bulunan bir taksim projesinin icra sahnesinin artık içindeydi. Bu icra safhalarından, Abdülaziz'in son devriyle, Abdülhamit'in tahta çıktığı sıralarda meydana gelen Balkan davalarını ve bu arada, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ile bunun neticelerini, bu kitabın birinci kısmında özetlemiştik. Şimdi de, Abdülhamit saltanatı boyunca gelişip, daha sonraki yılları içinde nihayet, gene Şark meselesinin bir karar safhasında 1908 İhtilâlini patlatan oluşmalar üzerinde duracağız.

Bu özetlemelerimiz, gene *Şark meselesi* üzerine olacaktır. Böylece imparatorluğun kaderinde safha safha bütün uygulamalarını yapan yabancı müdahale ve iç ayaklanmaların hikâyesini vermeye çalışacağız. Çünkü Şark meselesi, aslında ve yakın tarihimizde, bizim imparatorluğumuzun hikâyesidir.

Ama bu özetlemelere girerken biz, gene Şark meselesinin bir safhası olan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile, XIX. yüzyılın başlarının siyasî edebiyatına mal olan ve yeni bir deyim getiren tarihî bir hadiseyi, kısaca belirtmeliyiz. Ondan sonra Şark meselesini tarihî kaynakları ile, kavram ve gelişmelerine tekrar döneceğiz...

***

HASTA ADAM!

Şimdi, çağın siyasî edebiyatına karışan ve bu edebiyatta Türkiye'nin halini ifade eden bir deyim üzerinde biraz durmalıyız. Bu deyim şudur: *Hasta Adam!*.. Ve bu sözler, Türkiye için söylenmiştir. Yani bu sözlere göre, Hasta Adam, Türkiye' dir (1).

O yıllarda Rusya'da çar, I. Nikola'ydı. I. Nikola; dar ölçüler içinde düşünen, fakat hırslı, müteassıp, müstebit, istilâcı bir hükümdardı. Onun devri; hemen hepsi de Türk halklarının yaşadığı ülkeler aleyhine olarak, Rusya'yı genişletmekle geçer. Ama asıl hedefi, Istanbul ve Boğazlardır. Fakat o kadar da değil. Eğer Türkiye taksim edilirse, bu taksimde payına, Balkanlarla Doğu Anadolu'dan ve belki de Kuzey Karadeniz kıyılarından geniş topraklar düşeceğine inanır. Böylece de, ikide bir Rusya'nın şu veya bu emellerini engellemeye çalışan İngiltere'nin karşısına, güçlü kozlarla çıkabileceği umudundadır.

Rus çarına göre Türkiye; Rusya'ya karşı, 1768, 1786, 1806, 1828 harplerini kaybetmekle artık, Avrupa'da hayat hakkını da yitirmiştir. Türkiye'yi bu hallere düşüren Rusya ve Rusya'nın zaferleri olduğuna göre, şu halde, hem artık Türkiye taksim edilmeli, hem bu taksimde söz ve bu yağmada aslan payı Rusya'ya düşmelidir. Çar, bu konuda ilk işaretin verilmesinin ve kararlara varılmasının, artık vakti geldiği kanısındadır.

İşte o günlerde Grandüşes Helena, 9 ocak 1853'te Peters-

(1) Bu deyim ilk defa 9 ocak 1853 tarihinde Rusya Çarı I. Nikola tarafından ifade edilmiştir.

burg'daki sarayında büyük bir ziyafet tertip eder. Suareye bütün ileri gelen Rus zadegânı, askerî ve sivil büyük rütbeli devlet adamları, bütün kordiplomatik dahildir. Çar suareye, ihtişamlı bir maiyetle gelir. O gecenin bizim tarihimiz bakımından önemli hadisesi, Çar I. Nikola'nın (1) İngiltere Büyükelçisi Hamilton Seymur'la, başbaşa geçen konuşma sahnesidir. Konuşmada söz, Osmanlı devletinin durumuna gelir. Ve çağın siyasî tarihine intikal eden kayıtlara göre, Çar, şöyle konuşur:

«— *Osmanlı imparatorluğunun işleri çok karışık halde. Bu memleket, kendi kendisine parçalanmaktadır. Yı-*

---

(1) Osmanlı imparatorluğu ile yaptığı harpler dolayısıyle tarihimizi ilgilendiren I. Nikola, Rus imparatorluğunun önemli bir şahsiyetidir. 1796'da doğdu. 1855'te, kardeşlerini atlayarak çar ilân edildi. Cahil, kaba, inatçı, müstebit, zalim, fakat asker ve teşkilâtçı bir hükümdardı. Hükümdarlık mevkiine geldiği zaman, orduda askerlik hizmetlerini bütün subaylar gibi yaparak, albaylığa kadar haklı terfiler kazanmıştı. Çar olunca, Rus imparatorluğunun 45 büyük ciltlik *Kanunlar Külliyatı*'nı derledi. Ticareti, sanayii, dar görüşler içinde olsa da, millî eğitimi geliştirdi. İmtiyazlı aileler çocuklarının okudukları mekteplere Latince ve Yunancayı da koyarak, klasik öğretimi güçlendirdi. Devlet bürokrasisini teşkilâtlandırdı. Köylülerin kölelik hayatında, bazı kısmî ıslahat yaptı. Ama köleliği kaldırmadı. Soylular yerine ise, bürokratları devlet hizmetinde tuttu. Bir taraftan da harplere, istilâlara başladı. 1826-1828'de İran'la harp ederek, Tebriz'e kadar girdi. Güney Kafkasya'yı, Bulgaristan'ı aşarak Edirne'yi ve doğuda Erzurum'u zaptetti. Edirne Muahedesi ile önemli kazançlar elde etti. Balkanlarda İslavlık, milliyetçilik cereyanlarını kuvvetlendirdi.

1833'de ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Kütahya'ya kadar gelmesi üzerine, II. Sultan Mahmut, I. Nikola'dan yardım istedi. Rus donanması Istanbul'a geldi ve 12.000 Rus askeri de Beykoz çayırına çıkarılarak, Ruslarla Hünkâr İskelesi Muahedesi yapıldı. Türkiye, bir nevi Rusya himayesine girdi.

2 ekim 1827'de, Navarin'de Türk donanmasının imha edilişine Rus donanması da katıldı. 1853'te Sinop'ta Türk donanmasını imha eden de I. Nikola'nın deniz gücüydü.

Fakat 1854-1855 Kırım Harbinde, Türkiye ile beraber İngiltere, Fransa ve yeni kurulan Savoy devletlerini de karşısında bulan II. Nikola, harbin sonunu görmeden, 1855'te öldü.

kılış büyük bir felâket olacak. Rusya ile İngiltere'nin bu konuda, tam ve iyi bir anlaşmaya varmaları ve birbirlerine haber vermeden, katî bir adım atmamaları mühimdir.»

İngiltere Büyükelçisi, Çarın bu sözlerine karşı, biraz daha aydınlatılmasını rica eder. Çar şöyle konuşur:

«— Bakınız, kollarımızın arasında hasta, ağır hasta bir adam var!..»

Sonra sözlerini biraz daha açıklar. Ama Türkiye için Hasta Adam sözleri, orada ve böylece söylenmiş olur. İşte bu sözlerdir ki ondan sonra, siyasî edebiyata yerleşti. Yani, Türkiye artık, Hasta Adam olarak tanındı. Çar, o suareden birkaç gün sonra Hamilton Seymur'u, hususî olarak ayrıca sarayına davet eder. Onunla daha etraflı konuşur. Fikirlerini daha etraflı açıklar:

«— Hasta Adam'ın yaşamasını, hepimiz istiyoruz. Onun ölmemesini, ben de sizin kadar isterim. Buna inanmanızı rica ederim. Lâkin kollarımızın arasında birdenbire ölebilir. Bu yüzden her ihtimali bugünden temin etmenin bir karışıklığa ve muhakkak bir Avrupa savaşına sürüklenmekten daha iyi olacağını söyleyebilirim. Eğer bu sırada İngiltere, Istanbul'a yerleşmeyi düşünüyorsa, buna müsaade etmeyeceğimi açıkça ifade etmeliyim. Bu beni, Istanbul'u işgal etmek durumunda bırakabilir.»

Bu sözlerden aşikâr olarak anlaşılan, Çarın Türkiye'nin taksimini istediğidir. Bunun için de, İngiltere ile önceden anlaşmaya çalıştığıdır.

Çünkü Çara göre, Türkiye'nin geleceği ve mukadderatı hakkında Rusya'dan sonra, yahut Rusya'dan başka söz sahibi devlet, ancak İngiltere olabilir. Bunun içindir ki, daha Petersburg'daki suareden ve oradaki konuşmalarından çok daha önce, 1844'te Londra'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde meseleyi İngiltere hükümeti ile halletmeye çalışmıştır. Bu ana mesele, Türkiye meselesidir. Çünkü Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın

isyanı üzerine ve Sultan II. Mahmut'un davetiyle Rus donanma ve askerini Istanbul'a kadar getiren şartlar içinde imzalanan 1833 Hünkâr İskelesi Muahedesi, Türkiye'yi zaten bir çeşit, Rusya himayesi altına düşürmüştü. Ama daha sonra ve 1840'ta imzalanan Londra Antlaşması, Osmanlı imparatorluğunun varlığını; İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya'nın garantisine bağlamış, yani Rusya'yı ön plandan çıkarmıştı. Rusya ise Türkiye meselesinin, İngiltere'yle Rusya arasında halledilebileceği kanaatini, hâlâ muhafaza etmekteydi. İşte ocak 1853'te, İngiliz Sefiri ile görüşmeleri bunun içindir. Ama, İngiltere bu *ikili çözüm* şekline yanaşmaz. Çünkü böyle bir ikili anlaşma, Rus Çarının Istanbul'u ve Boğazları derhal işgali demektir. Bundan başka da daha kimbilir nice Osmanlı vilâyetlerine sıra gelecektir.

İngiltere Büyükelçisi, bütün konuşmaları tabiî ve derhal hükümetine bildirir. Bazı kitaplarda Hamilton Seymur'un Çara cevap olarak söylediği nazik ve Çarın Türkiye hakkında merhametli olacağına emin bulunduğunu beyan eden cümleler de verilir. Fakat mühim olan şudur: Çar, konuyu ortaya atmıştır. Teklifini açıklamıştır. Ona göre artık söz İngiltere'nindir. Nitekim İngiltere'nin cevabı da gecikmez. 20 şubat 1853'te İngiltere Büyükelçisi, İmparatora:

> «— *İngiltere'nin, Osmanlı devletine kimin halef olacağı meselesini konuşmayı reddettiğini...*»

bildirir. Fakat Çar, ısrar eder:

> «— *Size, Hasta Adam'ın ölmek üzere olduğunu haber veriyorum. Böyle bir olayla şaşkınlığa düşmemize meydan vermeyiniz. Bir anlaşmaya varalım.*»

Ertesi gün Çar, düşündüğü paylaşmanın tasarılarını ortaya koyar. Ona göre Bulgaristan, Rusya himayesinde müstakil bir devlet olacaktır. Mısır, İngiltere'ye verilecektir. Diğer teferruat ise, tespit edilebilir. Gerçi arada Avusturya'nın da tatmin edilmesi şart olduğunu işaret ediyordu. Bu da Avusturya'ya, Eflâk-Buğdan'da (Romanya arazisi) bir himaye tanımakla mümkün olabilirdi.

Fakat bütün bu tertipler, İngiltere'nin direnişiyle karşılandı. Bunun üzerine Çar, kendi başına harekete geçmeye karar verdi. Türkiye'ye harp açtı. Galip gelince, önemli toprakları fiilen işgal edilmiş bir Hasta Adam'ın yatağı başında işlerin, nasıl olsa daha kolay halledilebileceğini sanıyordu. Ama hesaplar uymadı. İngiltere ile Fransa ve hatta o zaman henüz İtalya Krallığı halini almış olan Piyemonta (Savoya), Türklerin safında yer aldılar. Kırım Harbi başladı (1854-1855). Savaş, Karadeniz'in kuzey kıyılarında bir noktada, Sivastopol-Balıklava' da merkezleşmişti ama Rusya, Baltık sahillerinden ve başka noktalardan da tehdit ediliyordu. Çar, işi Rusya ovalarında bir harekât harbine çevirmek istemedi. Yenilgiyi kabul etti. Ve 1856 Paris Muahedesi ile sulha varıldı. Hasta Adam'ın mirasının toptan paylaşılması böylece geri kaldı. Ama ne var ki Türkiye, bu neticeden faydalanamadı. Çünkü Türkiye, hakikaten Hasta Adam'dı. Ve öyle kaldı (1).

* * *

BUHRANLAR DEVAM EDİYOR:

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve kısa bir aradan sonra II. Abdülhamit'in tahta geçirilişi sıralarında, daha çoğu Balkanlarda olmak üzere imparatorluğu sarsan karışıklıkları, savaşları daha önce özetlemiştik. Bosna-Hersek isyanları, Karadağ muharebeleri, Bulgaristan'da isyanlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ve nihayet Berlin Muahedesi...

Bu harbin nasıl bir yenilgiyle bittiği ve Rus ordusunun Istanbul şehrinin kapılarına nasıl dayandığı malumdur. Rusya, Kırım yenilgisinin intikamını almıştı. Ayastafanos Muahedesi yürüyememiş olsa bile, Berlin Konferansında Türkiye, Balkanların yarısını ve Kars-Batum havalisini bırakmak zorunda kalmıştı. Berlin'de sulh, bu şartlarla imzalanmıştı. Fakat imparatorluğun deva bulmaz hastalığı, yeni krizler arzediyordu. Bu safhada, kararlı bir padişahın, geniş görüşlerle, geniş isla-

(1) Çarlığın bu geri çekilişinde, Rusya'da o zaman baş gösteren iktisadî buhranın ve bilhassa Rus köylerinde hüküm süren sıkıntı ve sefaletin etkili olduğu hakkında önemli belgeler vardır.

hat hareketlerine girerek imparatorluğa sıhhatli bir gelişme sağlanması lâzımdı. Abdülhamit ise, korkak, ürkek, her türlü olumlu karar gücünden yoksun, yahut kararları olumsuz bir adamdı. Gününü gün etmek eğilimi ve idare-i maslahatçılık politikası içinde her şey, her müessese, her gün biraz daha çöküyordu. Bu şartlar içinde buhranlar, elbette art arda sökün edecekti.

Bu yolda ilk gelişmeler, gene Balkanlarda göründü. Balkan kavimleri arasında başlayan ve gerek Sırbistan, gerek Yunanistan, gerek Bosna-Hersek, gerekse Bulgaristan'da, ya istiklâl yahut da örgütlenme suretinde ilk zaferlerini kazanmış olan milliyetçilik hareketleri, şimdi tekrar alevleniyordu. Bu arada ve Osmanlı imparatorluğu içindeki durumları ilk defa Berlin Konferansında ortaya atılıp bazı kararlara bağlanan Ermeniler davası, ayrı bir millî hareket şeklinde gelişip durmaktaydı. Çeşitli Ermeni partileri, cemiyetleri teşekkül ediyordu.

Makedonya'da ise, Makedonya komitesi, devlet içinde devlet olmak üzere doğmakta ve güçlenmek yolundaydı.

İşte Birinci Meşrutiyeti İkinci Meşrutiyete bağlayan devrede yer alan bu ve benzerleri bir sıra olaylar ve buhranlardır ki, Hasta Adam'ı gittikçe daha fazla hasta edecektir. Hiç bir ilâç ve tedavi görmediği için de, imparatorluk yapısını adım adım çürüten ve onu her gün biraz daha halsizleştiren buhranlar nihayet bir gün ve Rusya ile İngiltere'nin bir anlaşmaya varmasıyle sonuçlanan Reval Mülâkatı'na varacaktır. O krallar buluşması ki, yankıları bilhassa Rumeli'de bomba gibi patlayacak ve İkinci Meşrutiyet ihtilâli, işte bu hava içinde harekete gelecektir. Bu ihtilâlin ilk sözcülerinden Binbaşı Enver Beyin, ihtilâlin ilk günü ve Makedonya'da Tikveş kasabası hükümet konağı balkonundan halka ilk sözleri şunlar olacaktır:

«— *Hasta Adam'ı tedavi ettik!..*»

Ama o güne ulaşabilmek için evvelâ, Osmanlı imparatorluğunda çeşitli kavimlerin millî hareketlerinden ve bu hareketlerin II. Abdülhamit devrindeki gelişmelerinden bahsetmeliyiz. Bunun için de ilk önce, imparatorluğun *demografik* ve *etnografik* yapısı üzerinde durmalıyız...

Osmanlı İmparatorluğunun Demografik ve Etnolojik Durumu

Tarihte hiç bir imparatorluk, kendi sınırlarına giren ırklar ve kavimler bakımından bir **birlik** arzetmez. Osmanlı imparatorluğunun yapısı da böyleydi.

Çağımızın mahsulü olan ve çağdaş imparatorlukların hayatlarına son veren **milliyetçilik** akımları ise, evvelâ ve ilk zaferlerini, Osmanlı imparatorluğunda kaydettiler.

X

MEMÂLİK-İ MAHRÛSA-İ ŞAHÂNE: (PADİŞAHIN MEMLEKETLERİ):

Osmanlı imparatorluğu II. Abdülhamit devrinde, bizdeki mektep kitaplarında, 3.000.000 kilometre kare üzerinde, 30.000.000 nüfuslu bir ülke olarak gösterilirdi. Çoğunun sınırları dahi belli olmayan, dağları, çölleri, sahraları ile bu 3.000.000 kilometre karelik yüzölçümü, elbette ki çok yerde tahmine, yaklaştırmaya dayanıyordu. Bu alanın bilhassa Afrika ve Arabistan çöllerinde uçlarına, sınırlarına, ne sivil idare, ne de ordu hiç bir zaman ulaşmış değildi.

Ama, «Memâlik-i Mahrûsa-i Şahâne» başlığı ile, yani padişahın tasarrufundaki mülkler olarak gösterilen devlet haritalarında bu 3.000.000 kilometre karelik memleketler, etrafı belirli kırmızı sınır çizgileriyle işaretlenmiş pembemsi renklerle, açık olarak belirtilirdi. Yahut da meselâ Mısır, Tunus gibi alanlarda, yani imparatorluğa şeklen bağlı yerlerde bu çizgiler biraz renk değiştirir ve ülkeye vurulan pembemsi renk, biraz belirsizleştirilirdi. Ama bu 3.000.000 kilometre kare hesaplarına, bu kopup gitmiş yerler zaten dahil değildi. 3.000.000 kilometre kare yüzölçümü, Berlin Muahedesi'nden sonra Osmanlı hükümranlığı altında kalmış sayılan yerleri alırdı. Ama Bulgaristan Prensliği ve hele Güney Bulgaristan, yani Şarkî Rumeli vilâyeti ile Bosna-Hersek, mutlak olarak imparatorluğun parçaları sayılırdı. Ve Sultan II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra da oraların hâkimi görünürdü. 3.000.000 kilometre karelik memleketlerin padişahı tanınırdı. Devletin o safhada ve üç kıtaya yayılan topraklarını kapsayan Osmanlı imparatorluğu buydu.

Abdülhamit devrinde yazılan yabancı eserler ve kaynak-

larda da bu toprak dağılışı ve yüzölçümü, ufak tefek farklarla böyle gösterilir. Ama, ta 1908'e kadar ne artıp ne de eksilmek kaydı ile bizde 30.000.000 olarak alınan nüfus, yabancı eserlerde daima daha az olarak gösterilmiştir. Bu kaynaklarda genel olarak imparatorluğun nüfusu, 24.000.000 - 25.000.000 olarak verilir.

Bu kitapta biz, o devirdeki imparatorluğun yüzölçümü ve nüfus bakımından genel görünüşünü, yerli ve yabancı kaynaklarca az çok mutabık kalınan rakamlar üzerinden vereceğiz. Yerli ve yabancı kaynaklar derken şunu kaydedelim ki, bu konuda, bilhassa nüfus yaklaştırmaları, hemen daima yabancı yazarlar tarafından yapılmıştır. Çünkü Osmanlı devletinin ne toprak sahaları, ne de nüfus sayımları üzerinde pek bir gayreti olmamıştı. Yalnız, Mithat Paşanın zamanında ve onun gayretiyle derlenen nüfus vaziyeti, 1877 Devlet Yıllığı'nda yer almıştır ki, bu da nihayet bir yaklaştırmadır. II. Abdülhamit'in uzun saltanat devrinde ise Osmanlı toprakları ve bu topraklarda yaşayan nüfus, bunların ırkî dağılışı ve bölgelerin durumları ve vadettikleri iktisadî imkânlar üzerinde hükümetçe bir araştırma yapılmamış, fakat yabancılar tarafından, önemli eserler verilmiştir (1). Biz şimdi, evvelâ imparatorluğun yüzölçümünü derlemeye çalışalım:

---

(1) Bu konuda Rusça neşriyat, Türkiye ve bilhassa doğu bölgeleri hakkında önemli yekûn tutar. Bunlardan başka, hatta Osmanlıların elinde bulunmayan kuzey ve doğu vilâyetleri harita paftalarının bir kısım Rusçaları, iyi işlenmiştir. Bunlar arasında ve bütün alanda çalışmalar yapılamayan hallerde, ana yolların iki tarafında görülen dağları ve sahaları işlemiş olan, diğer alanları beyaz gösteren harita paftaları da vardır.

Pan İslavist kitaplar ise, hele Balkanlar üzerinde, zengin tetkik eserleri teşkil etmektedir. Çünkü Panislavizm, nihayet Rusya'da doğan ve Rusya'dan beslenen bir hareketti. Rus çarlığının hariciye ve harbiye nezaretleri, bu hareketin örgütlenme ve yönetme merkezleriydiler. Nitekim 1917 ihtilâlinden sonra ve Bolşevikler iktidara gelince, Sovyetler hükümeti tarafından yayınlanan gizli belgeler serisinde Türkiye'nin, *Anadolu'nun Taksimi* ismini taşıyan eser, gerçek imparatorluğun son devresindeki genel durumu, gerekse gizli siyasî anlaşmalar bakımından, çok cepheli bilgiler vermektedir.

Berlin Antlaşmasından Sonra İmparatorluğun Yözölçümü			
A v r u p a ' d a :			
Trakyalar ve Makedonya	160.000	kilometre	kare
Güney Bulgaristan (Kuzey Bulgaristan dahil değildir. Güney Bulgaristan ise, resmen Osmanlı toprağı sayılırdı)	32.000	»	»
Bosna-Hersek (Berlin Antlaşması ile Avusturya-Macaristan'a geçmekle beraber, Osmanlı ülkesi sayılırdı)	51.199	»	»
Girit	8.618	»	»
A s y a ' d a :			
Ege adaları	6.100	»	»
Kıbrıs	9.282	»	»
Sisam (1832 Antlaşması ile muhtariyet)	468	»	»
Anadolu, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen ve Arabistan bölge ve çölleri	1.668.000	»	»
A f r i k a ' d a :			
Trablus-Bingazi, Fizan (Libya)	1.000.000	»	»
	2.935.667	»	»

Bu rakamların bir kısmı yaklaşık olduğundan, tabiî ihtiyat kaydı ile okunmalıdır. Eğer Berlin Antlaşması'ndan sonra da ve şeklen Osmanlı imparatorluğu mülkleri olarak sayılan ve imparatorluk haritasında, hafif kırmızı renkli sınır çizgileri içinde, hafif pembemsi renklerle gösterilen Mısır ve Tunus'u da bu rakamlara eklersek, o zaman imparatorluğun toprakları:

Hulâsa bütün bu konular, XIX. yüzyıldan başlayarak siyasî literatürde çeşitli ve zengin kaynaklar halindedir.

Fakat diğer kitaplarımız gibi bu eserimizde de, mümkün olduğu kadar geniş okuyucu kitlesine hitap etmek ve dip yazılarımızı, okuyucu için zaten tedariki müşkül olan kitap listelerine boğmamak esasımıza sadık kalarak, ele aldığımız bahislerde ancak, en önemli kaynakları işaret etmekle yetineceğiz.

Bu konularda gerek Osmanlı devrinin, gerek onu takibeden devrin Türk siyasî edebiyatı maalesef, tam bir yokluk içinde denilebilecek kadar fakirdir.

Tunus	167.400 kilometre kare
Mısır	994.400 » »

olmak üzere 4.097.367 kilometre kareye çıkar...

İşte harite üzerindeki Osmanlı imparatorluğu, II. Abdülhamit hâkimiyeti boyunca buydu. Berlin Muahedesi ile kaybedilen toprakları ise, daha önceleri vermiştik.

1908 İhtilâline girerken, yani 1907-1908 sıralarında imparatorluğun, vilâyet ayrıntılarıyle yüzölçümü ve nüfus tablosu ise. bu cildin sonunda ve *ek* olarak verilmiştir.

İmparatorluğun demografik ve etnografik yapısına geçerken, fiilen bizden kopmuş olan Kuzey ve Güney Bulgaristan' la Bosna-Hersek'i de bir tarafa bırakarak, her üç kıtada yaşayan Osmanlı nüfusunu evvelâ toplu olarak göstermek istersek, çeşitli kaynaklarda, çeşitli tahminlere rastlarız. Meselâ, «*Pan Cermanizm-Pan İslavizm*» isimli eser (s. 23) şu rakamları verir (1) :

İmparatorluğun Tahmini Nüfusu	
Osmanlı Avrupasında	6.500.000
Osmanlı Asyasında	17.500.000
Osmanlı Afrikasında	1.000.000
T o p l a m	25.000.000

Bu yekûn, II. Abdülhamit devrinde ve genellikle kabul edilen 30.000.000 nüfustan azdır. Ama buraya Bosna-Hersek, Şarkî Rumeli (Güney Bulgaristan) gibi şeklî hâkimiyet bölgeleri, hatta Girit dahil değildir. Bu 24-25 milyon nüfusu, II. Abdülhamit devri Osmanlı ülkesi için, en doğru rakam olarak kabul etmekte hata olmasa gerektir. Ama bu yekûnda, devletin sınırları içinde yer almakla beraber, devletin hükmünde olmayan, devlete asker, vergi vermeyen Yemen, Arabistan, Osmanlı Afrikası, hatta Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kürt beyliklerinde yaşayan halkın da hesaba girdiğini işaret etmeliyiz. Hulâsa II. Abdülhamit imparatorluğu aslında, Rumeli ve

(1) H. Adam: *Pan Cermanizm - Pan İslavizm* (1909).

Anadolu'nun zaten bitmiş tükenmiş olan Türk halkının omuzlarında tüneyip yaşıyordu. Şimdi konuya devam edelim...

⁂

İMPARATORLUĞUN ETNOGRAFİK YAPISI:

Yukarda verilen özet bilgilerden sonra, imparatorluğun etnografik durumuna geçelim. Yani, imparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların, ırklar ve milliyetler bakımından terkibini görmeye çalışalım. Gerçi bu konuda da kaynaklar birbirleriyle çatışır. Meselâ Anadolu'da Rumları, bir milyonla iki milyon arasında, yani tam % 100 farkla veren kaynaklar vardır. Aynı şekilde Ermeni nüfusu da, bir milyonla iki buçuk milyon arasında değişik olarak gösterilir. Bazen de yalnız Istanbul'daki Rum nüfusunun 250.000 gösteren yazarlar vardır. Nüfusu bir milyondan az olan Istanbul'da, elbette ki 250.000 Rum olamazdı.

Biz bütün bu çelişmeleri azamî derecede realiteye, yani gerçek duruma yaklaştırmaya çalışarak, imparatorluğun etnografik ve etnolojik yapısını vermeye çalışacağız.

Evvelâ şu noktayı bir daha belirtelim: Osmanlı imparatorluğunun bir millî devlet olmadığını ve çeşitli ırk, dil, din ve tarihî kök farkları gösteren bir *halklar topluluğu* olduğunu, bu kitabın ilk kısmında, önemle belirtmiştik. Bu gerçeği bir daha hatırlamalıyız. Meselâ Doğu yüksek yaylalarındaki Kürtlerle, Batı Rumeli'de yaşayan Arnavutlar, yahut Yemen'deki yerliler, Anadolu'daki Rumlar, Ermeniler, Rumeli'deki İslavlar ve nihayet bunların hepsi ile, bu imparatorluğun sahibi görünen Türkler arasında, hiç bir ırkî yakınlık yoktu.

Ama daha aşağıda aynı devrin, meselâ Rusya çarlığı ve Avusturya-Macaristan imparatorluğundan vereceğimiz örneklerde görülecektir ki, bu durum, bütün imparatorluklar için müşterektir. 1870-1871 harbinden sonra birliğini yapan ve ırkî bakımından oldukça toplu olan Alman imparatorluğunda bile, meselâ en azdan 4.000.000 İslav yaşıyordu. Rusya ve Avusturya-Macaristan'a gelince? Bu imparatorluklar bu bakımdan, zaten bir parçalı bohçaydı. O kadar ki, meselâ toplu bir coğ-

rafî alanda 56.000.000 nüfus gösteren Avusturya-Macaristan'da ırkça İslav nüfusu 20.000.000'u aşıyordu. Bu konulara ayrıca döneceğiz.

Şimdi Osmanlı imparatorluğunun etnografik manzarası üzerine eğilelim:

Bu imparatorluk, eski dünyanın birleşme noktasında ve bütün tarihî göçlerin en işlek hatları üzerinde teşekkül ettiği için, elbette ki büyük bir ırklar karışıklığı gösteriyordu. Oğuz Türkleri, yani imparatorluğu kuran Türk boyları; İran, Suriye ve Ortadoğuya, bilhassa Büyük Selçuklu Devleti ve onun sonraki parçalarını teşkil eden Selçuklu devletleri devrinde yerleşmiş, yayılmış bulunuyorlardı. Büyük Selçuklular istilâsının ilk ve ana dalgaları X. yüzyılın sonundan başlayarak, XI. yüzyılda İran, Irak ve Anadolu'da saltanatlarını kurmuşlardı. Büyük Selçuk Devleti'nin bir kolu olan Anadolu Selçukluları, Türk ırkının saf bir kolu olan 24 Oğuz boyuna dayanıyordu. Anadolu Selçuklularının zayıflamaları ve çöküşü sırasında, Söğüt havalisinde kendi beyliklerini kuran ilk Osmanoğulları, bu 24 Oğuz boyundan Kayı'lara mensuptular. Fakat Osmanlı devleti daha kurulurken, Anadolu'da, hatta yer yer Balkanlarda yerleşmiş diğer Türk boylarını buldu. Osmanlı hükümranlığı ilerledikçe, İslâmlığı kabul eden diğer ırkî toplumlarla, meselâ Rumeli'de Arnavutlar, Bosna-Hersek'te İslavlarla kan karışımı oldu. İstilâ devirlerinde Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Oğuz boylarını ve aşiretlerini de hesaba katarsak (1), imparatorluğun *Türk* olan nüfus tablosunu tasavvur edebiliriz. Abdülhamit saltanatı devresinde imparatorluğun kavmi yapısı işte bu Türk olan ve temeli Anadolu'da bulunan Oğuz asıllı insanlar veya Türkleşmiş olan gruplarla, diğer ırkların mensuplarından teşekkül ediyordu. Bu arada, bilhassa Doğu Karadeniz bölgesiyle, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde, vaktiyle Türkleşmiş eski ırklar ve Makedonya'daki Türkleşmiş İslavlar, ırklar tablosunda tabiatıyle Türk olarak alınacaktır. Semitik Araplarla

(1) M. Eyyup Gökbilen: *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtuhan*. 1957. Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi neşriyatı.

meskûn Hicaz, Yemen ve kısmen Irak'la, çeşitli ırklar karışımını barındıran Suriye halkları ve nihayet Avrupa Türkiyesindeki Grek ve İslav ırkları ise, bu tabloda ve tabiatıyle kendi bölüntüleri içerisinde görülecektir. Tatarlara gelince? Çoğu Rumeli'de yerleşen ve tamamen Türk toplumuna karışan Tatarlar, imparatorluğun ırkları yapısında, ayrı bir cemaat teşkil etmeyecekler ve Türk nüfus arasında yer almış bulunacaklardır...

Şimdi bu değinmelerden sonra, imparatorluğun 1878 Berlin Antlaşması'nı takip eden ve bütün Abdülhamit saltanatı boyunca pek de değişmemiş olan demografik ve ırkî tablosunu verebiliriz. Bu tabloya, Güney Bulgaristan, Bosna-Hersek gibi fiilen devletten kopmuş olan bölgeler dahil değildir:

Osmanlı İmparatorluğunun Etnografik Yapısı
(Bütün nüfus 25.000.000)

Osmanlı Avrupası	6.500.000
Osmanlı Asyası	17.500.000
Osmanlı Afrikası	1.000.000
T o p l a m	25.000.000

Osmanlı Avrupasında bu nüfus şöyle dağılıyordu:

Türkler	2.900.000
Arnavutlar	615.000
Bulgarlar	700.000
Sırplar	700.000
Ulahlar (Romen)	100.000
Ermeniler	150.000
Yahudiler	190.000
Rumlar	1.000.000
T o p l a m	6.355.000
Kıptiler ve muhtelif	145.000
G e n e l t o p l a m	6.500.000

Yukardaki tablodaki nüfus taksimatı, Davis Tritz'in «*Almanya ve İslâm Âlemi*» isimli eserinden alınmıştır. Buna, tab-

loda gösterilmeyen Kıptîler ve muhtemel çeşitli nüfus rakamı eklenerek, daha yukarda tahmin edilen 6,5 milyonluk Avrupa Türkiyesi yekûnu bulunmuştur. Yazarın bu rakamları, Avrupa Türkiyesinin nispeten yakın bir devrine, 1910-1912 yıllarına göre tahmin edilmektedir. Bu tabloda Arnavut ve Rumların, aslında daha fazla olmaları mümkündür (1).

*
* *

TEMSİL PROBLEMİ:

İmparatorluklarda veya çeşitli ırklardan teşekkül eden devletlerde, hâkim ırktan olmayan halkları, hâkim ırka çevirmek, hâkim ırk topluluğu içinde eritmek gayreti, t e m s i l problemini teşkil eder. Osmanlı imparatorluğu da böyle bir topluluktu. Ama temsil gücü var mıydı? Hayır! Evvelâ şunları kaydedelim...

Yukardaki tabloya göre, İslâm nüfusu (Türk ve Arnavut), Avrupa Türkiyesinde nüfusun % 50 kadarını teşkil etmektedir. Asıl Türk nüfusu, Avrupa Türkiyesinde ve yerleşme bakımından, her tarafta aynı yoğunlukta değildi. Türkler, daha ziyade Doğu ve Batı Trakyalarda, Rum ve Bulgarlarla karışık olarak, büyük yoğunluğu teşkil ediyorlardı. Safkan Türklüğün önemli ve yoğun yerleşme sahaları olan Kuzey ve Güney Bulgaristan'dan geriye doğru göçler oldukça, bu göçmenler de gene bu bölgelerde yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Makedonya'nın Serez, Drama havalisiyle, Selânik, Manastır gibi şehir ve diğer kasabalarında, yerleşik Türk aileleri önemliydi. Fakat daha kuzeye doğru Türk yoğunluğu azalıyordu. Arnavutluk'ta ise, önemli bir Türk yerleşmesinden bahsedilemezdi. Ama gerek Yunan sınırlarına yakın çevrelerde, gerekse Makedonya'nın merkezî kısımlarında, Müslümanlaşmış Grek veya İslav asıllı toplulukları da, Türk nüfusu içinde almaktayız.

Türk nüfusunun Osmanlı Avrupasındaki bu yerleşme tarzının, Türk hâkimiyetini devam ettirmek bakımından elveriş-

(1) Arnavutluk'un 1960 nüfusu 1.100.000 kadardı. Bu arada bir kısım Arnavutların, Yugoslavya sınırları içinde kalmış olduklarını da düşünmek lâzımdır.

li değildi. Türklerle, Türkleşmiş Müslümanların, Trakyalar haricinde, birer azınlık durumunda göründüğünü de işaret etmek yerinde olur. Yalnız son Osmanlı Avrupası değil, daha önce imparatorluğa dahil olan ve çeşitli ırklarla meskûn bulunan ülkeler için de önemli ve üzerinde her zaman durulması gerekli bir noktayı burada kısaca belirtmek istiyoruz. Bu konu, Osmanlıların istilâ devirlerindeki *Müslümanlaştırma,* daha doğrusu *temsil* siyasetidir.

Gerçek şudur ki; istilâ ve yükseliş devresinde Osmanlıların devlet müesseseleri, istilâ edilen ülkelerdeki serflerden ve donmuş feodal yapıdan çok daha üstündü. Daha adaletliydi. Bu müesseseler başlıca; toprak hukukuna, ordu teşkilâtına ve bir de ilmiye örgütlenmesine, yani kadılık, müftülük, *medreseler* ve ayrıca tekkeler teşkilâtına dayanıyordu. Kadılar yargı ve icra alanlarında çalışırlardı. Müftüler, dinî eğitim ve kısmen istişarî hukuk sahalarında iş görürlerdi. Medreseler ise, hem din, hem eğitim, hem de devlet işleri için eleman yetiştirmekte, aktif ve önemli vazifeler görüyorlardı. Osmanlı imparatorluğunda; Avrupa'da olduğu gibi, sert toprak köleliğine dayanan feodal nizam mevcut değildi. Osmanlıların ayak bastığı her yerde, o şehir veya bölgenin özelliklerine uyan *kanunnameler* tanzim edilip yürürlüğe konulurdu. Yani idare, istilâ edilen yerlerdeki halk için çok daha rahat ve çekiciydi. Nitekim meselâ Bosna-Hersek gibi sapa ve dağlık bölgelerde bile bu yüzden Müslümanlık hızla yayıldı. Ordunun, daha ziyade Hıristiyan çocuklardan seçilen devşirmelere dayanışı ve bu çocukların küçük yaşta ailelerinden alınışı, elbette ki doğru görünmeyebilir. Ama bu çocukların, bir süre sonra iyi yetiştirilmiş hür ve hâkim askerler, subaylar, idareciler, valiler olarak hayata katılışları, paşaların, vezirlerin, devlet büyüklerinin bunlardan seçilişi, devşirmecilik müessesesini, Hıristiyan halklar için bile, arzu edilir hale getiriyordu.

Sonra, meselâ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde okuduğumuz gibi, yalnız Balkanların değil, Orta Avrupa şehirlerinin de, camileri, mektepleri, medreseleri, tekkeleri ve Müslüman mahalleleriyle İslâmlaşmış olduğunu görüyoruz. Bir aralık Bu-

din'de (Budapeşte) Hıristiyanlar, önemsiz bir azınlık halinde kalmışlardı. Bu hal, İslâma girişin kolay ve basit oluşundan, İslâmda zor olmayışından, İslâmı kabul edenlerin diğer İslâmlarla derhal eşit haklara kavuşmasından ileri geliyordu. Hulâsa o devirde, millet adına değil ama, din yolu ile devletin, çok güçlü bir temsil gücü vardı. Ve bir aralık öyle oldu ki, istilâ edilen ülkelerdeki Hıristiyanların kütleler halinde ve hemen tamamıyle Müslümanlaşması cereyanı baş gösterdi. Bu hal, XVII. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Hareket, Osmanlılarda din baskısı olmadığı, her din serbest bırakıldığı için; içten gelen, kendi kendine yürüyen bir akım halinde gelişiyordu.

İşte bu gelişmeler ve safhalar içindedir ki Istanbul; bütün halkın Müslümanlaşması takdirinde, devşirme kaynakları ile, Hıristiyanlardan alınan Cizye ve Haraç şeklindeki vergiler kaynaklarının kuruyacağından endişelendi. Meselâ devletin en ihtişamlı devrine rastlayan Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve Şeyhülislâm Ebüssuut Efendinin dahi, bu cereyanı teşvik etmek değil, azaltmak veya durdurmak için tedbirler aldığı, tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir.

Hakikaten Ebüssuut Efendi, o zaman Viyana'ya kadar dayanan Osmanlı Avrupasındaki bu gelişmeleri, en iyi bilecek mevkideydi. Çünkü istilâ edilmiş sahalarda ilk ve sistemli *sayım*lar onun zamanında yapıldı. Ama netice şu oldu ki, devşirme ve vergi endişeleriyle yürütülen bu siyaset, istilâ edilen bölgelerdeki *temsil* hareketini aksattı. Halbuki yeni devletin müesseselerindeki üstünlük, öyle görünür ki, Avrupa'da Müslümanlığı daha köklü bir surette yerleştirebilirdi. Ve bunun yerleştiği ülkeler, meselâ Arnavutluk'ta olduğu gibi, kabile ve aşiretler, yani dolayısıyle fiilen bir ağalık, feodallık sistemine dayanmıyorsa, pekâlâ ve ergeç Türkleşebilirdi. Hulâsa imparatorluk, hele Tuna'nın güneyinde pekâlâ yerleşebilirdi.

*
* *

Bu kısa değinmeden sonra şimdi, gene konumuza, yani Osmanlı imparatorluğunun ırkî terkibi ve temsil problemi konu-

suna dönelim. Son verdiğimiz rakamlar, Osmanlı Avrupasının nüfusu ve ırklar durumu üzerineydi. Bu durumun, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonraki devreyi kapsadığını işaret etmiştik. Çünkü aşağıda göreceğimiz ve Balkanlardaki nasyonalizm mücadelelerini içine alacak bahsimizde, milletler durumu özel bir ehemmiyet arzeder. Ama Osmanlı Türkiyesi nüfus ve ırkları bahsini bitirmeden önce ve tarihî bir fikir vermiş olmak için, aynı kıtada, 1878'den, yani Berlin Kongresinden önceki nüfus ve ırklar tahmini üzerinde de bazı rakamlar açıklayalım (1) :

Berlin Antlaşmasından Önce Osmanlı Avrupasının Irkî ve Demografik Durumu

Türk	2.500.000	
Rum	2.500.000	
Islavlar:		
Bulgar	3.500.000	
Boşnak	1.500.000	(Bosna-Hersek halkı)
Sırp ve Karadağlı	3.000.000	
Diğerleri:		
Arnavut	1.000.000'dan fazla	
Romen-Ulah	6.000.000	
Toplam	20.000.000	

Bu yekûna, tam veya yarı bağımsız Yunan, Sırp, Romen, Karadağ devletleri nüfusu dahildir. Aynı yıllarda Balkanlarda ancak 100.000 kadar Ermeni de hesap olunuyordu (2). Buraya kadar rakamlar, daha yukarda verilen sayılarla karşılaştırılın-

(1) Bu rakamlar, son Osmanlı tarihi üzerinde yetkili bir hoca ve aydın bir bilgin olan Prof. Yusuf Akçora'nın *Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi - 1870-1877* isimli eserinden alınmıştır. Cilt. IV. s. 55.

(2) Akçora'ya göre, dünyada 2.000.000 kadar Ermeni hesaplanmaktadır. Bunun birkaç yüz bini Avrupa ve Amerika'da olduğuna göre, Kafkasya'da ve Türkiye'de 1.500.000 kadar Ermeni olsa geti. Aşağıda temas edeceğimiz gibi, bu yekûnu imparatorluk devrinde, 2.500.000 olarak alanlar da vardı.

ca bize Berlin Kongresi öncesi ve sonrası arasında bir kıyaslama imkânı verir.

Bu özetlemelerden sonra şimdi de, Osmanlı Asyasının demografik ve kavimler yapısını görebiliriz. O devrin yabancı yayınlarında Osmanlı Asyası: Anadolu, Kürdistan, Ermenistan, Suriye, Irak ve Arabistan olarak alınırdı. Arabistan'a: Hicaz, Yemen ve Arap çölü dahildi. Arap çölü; Hicaz ve Yemen'in doğusunda ve doğu sınırları Irak, Basra Körfezi ve Hint Denizi kıyılarına varan, Necit, Elhasa, Küveyt ve bütün Güney İmamlıklarını içine alırdı. Irak, Hicaz ve Yemen dışında Osmanlı hâkimiyeti, şekil ve renkten ibaretti. Ama yüzölçümü itibariyle bu topraklar gene de Osmanlı imparatorluğunun sınırları içinde sayılırdı. Kürdistan ve Ermenistan gibi bölge ayrıntıları ise, Batı siyasî ve coğrafî edebiyatında yer almıştı.

Asya Türkiyesinde, Anadolu, Kürdistan, Ermenistan, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'le Çöller mıntakası yüzölçümünün 1.668.000 kilometre kare ve nüfusun, 17.500.000 olarak hesaplandığını daha önce kaydetmiştik. Bu nüfus, ırklar bakımından şöyle sınıflandırılıyordu:

Türk	8.500.000
Suriyeli ve Arap	5.000.000
Kürt	1.240.000
Ermeni	1.115.000
Rum	1.000.000
Muhtelif	645.000
Toplam	17.500.000

Arapların ve Suriye bölgesinde olmak üzere 400.000'i Hıristiyan, 300.000'i Mârûni idi. Genel olarak, Asya Türkiyesindeki 17.500.000 nüfusun, 14 milyondan fazlası, çeşitli mezheplere dağılmış olmakla beraber, Müslüman olarak alınırdı.

Bütün bu rakamları kesin olarak kabul etmeye, elbette ki imkân yoktur. Hiç bir sayımın yapılmadığı ve Anadolu Türklerinden başka bölge ve halkların, asker dahi vermediği bir ülkede, kesin nüfus sayısını tayine, tabiî imkân bulunamaz.

Kaldı ki imparatorluk sınırlarında yaşayan halklardan; Türklerden başka her birinin, meselâ Ermenilerin, Rumların, kendi nüfus sayılarını yüksek göstermek için gerek kendileri tarafından, gerek onlar adına çalışan yabancıların yaptıkları çeşitli karıştırmaları da ayrıca hesaba katmalıdır.

Hulâsa ve böylece imparatorluğun ve hele Asya parçasının nüfus durumu üzerinde, yabancı kaynaklarda verilen rakamları, daima ihtiyat kaydı ile almak yerinde olur.

Osmanlı Afrikasına gelince?.. Osmanlı Afrikası aslında, Mısır-Sudan, Trablusgarp, Tunus olarak alınırdı. Berlin Kongresinden sonra da, Trablus fiilen ve diğerleri şeklen Osmanlı hâkimiyeti altında sayılmaya devam edildi. Bunlardan Mısır-Sudan 994.300 ve Tunus 167.400 kilometre kare olarak hesaplanırdı. O zaman Mısır'ın nüfusu 9.500.000 ve Tunus'un 3 milyondan biraz fazlaydı. Fakat fiilî idare ve murakabemizin dışında kalan ve daha ileride bu durumlarına ayrıca değineceğimiz bu ülkeleri çıkarırsak, Osmanlı Afrikası denilince, yalnız Trablusgarp vilâyetini almak yerinde olur. Nitekim daha önce de imparatorluğun genel yüzölçümü ve nüfus tablosuna, Afrika'dan yalnız Trablus vilâyetini katmıştık.

Buna göre Osmanlı Afrikası şöyle bir vaziyet arzederdi:

Yüzölçümü	1.000.000	kilometre kare
Nüfusu	1.000.000	» »

Trablus hakkında kısaca bilgi vermeliyiz. Trablusgarp vilâyeti; Trablus, Bingazi (Berka) ve Fizan (Fezan) bölgelerinden teşekkül ediyordu. O zaman vilâyet merkezi olan Trablus şehri, 60.000 kadar nüfus barındırıyordu. Diğer şehirlerden Bingazi (Berka veya Sirenaik bölgesi) 30.000 nüfusluydu. Bunlardan başka ve hepsi de sahillere dizilmiş ufak kasabalardan başka, vilâyet içinde toplu bir iskân merkezi yoktu. Büyük Afrika Sahrasına düşen ve Çat Gölü bölgesine kadar inen çöller bölgesinin güney kısmında ve Fizan sancağının merkezleri sayılan Gıdamış, Çat gibi yerler, basit ve ilkel nitelikte büyükçe

köylerdi. Zaten Fizan ancak, siyasî sürgün yeri olarak kullanılırdı. Çöllerde aşiretler ise, bu çöllerde kaybolmuş birtakım küçük vahalar etrafında barınırlardı.

Ama Kuzey Afrika, Taş devrinden beri meskûndu. Hele Roma imparatorluğu sırasında buralarda, üstün medenî merkezler vücuda geldi. Bu şehirler bilhassa İspanya ve İtalya'ya bağlı olarak, Akdeniz'in büyük ticaret merkezleri halindeydiler. Ve kıyılar, Taş devrinden beri, bir taraftan Büyük Sahra'dan kuzey kıyılarına çıkan, diğer taraftan Avrupa'dan buralara göçen insanların karışma alanları oldular. Bu karışmalar, Trablus vilâyeti halkının bilhassa sahillerde, antropolojik ırkî yapısını şekilleştirdiler. XVI. yüzyıldan itibaren ise, bu sahillere ve Osmanlıların işgaliyle beraber, Anadolu Türklerinin ve bilhassa Batı Anadolu, Akdeniz adaları Türk ve Rumlarının kanı, bol miktarda karıştı. Bu sebeple Trablus vilâyetinde belirli bir milletler ayrıntısından bahsetmek mümkün değildir. Trablusluların genel kütlesi ise, Arap istilâlarının da etkisiyle, *Arap* olarak adlandırılır. Ama bu arada kumral ırkların Kuzey Afrika'da, önemli kan etkileri olduğu muhakkaktır. Lisan olarak; evvelce bütün bu bölgeye hâkim olan Berberî dilinin yerini, bizim zamanımızda, Arapça almış bulunuyordu. Bu sebeple bizim de, imparatorluğun son devrinde Trablusgarp vilâyeti halkının hâkim çoğunluğunu Arap olarak almamız doğrudur. Vilâyette Türkler ise, ancak Trablus, Bingazi gibi şehirlerde toplanmak üzere askerlerden, bir kısım memurlardan ve sürgünlerden ibaretti (1). Din olarak, birçok mezheplere ayrılmış olarak Müslümanlık hâkimdi.

Bu suretle ve imparatorluğun nüfus ve kavmiyetler, milliyetler bakımından buraya kadar verdiğimiz malzemeyi özetlersek, bu imparatorluğun son devrinde ve Berlin Antlaşması'ndan sonra, yani 1878-1908 arasında, şu manzarayla karşılaşırız (Yuvarlak rakamlarla) :

---

(1) Trablusgarp hakkında çeşitli eserler arasında, şunları hassaten işaret edebiliriz: Aziz Samih: *Şimalî Afrika'da Türkler*. 1936. Istanbul; Celâl Tevfik Karasapan: *Libya*. Ankara. 1960.

İmparatorluğun Irkî ve Demografik Durumu	
Türk	12.500.000
Arap	6.000.000
Arnavut	700.000
Rum	2.000.000
Bulgar	700.000
Sırp	700.000
Ermeni	1.250.000
Kürt	1.250.000
Toplam	25.100.000

Bu yuvarlatılmış rakamlara *çeşitli* ırklardan gelen ve Türkiye'de yaşayan yabancıları da içine almak üzere tahminen 400 bin kişi daha eklersek, umumî nüfusu 25.500.000 olarak buluruz ki, yerli ve yabancı kaynakların umumî tahminleri de zaten, 24-25 milyon civarındadır.

Daha önce de kaydettiğimiz gibi, bu nüfus ve kavmiyetler tablolarına, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra da Osmanlı haritalarında, şeklen de olsa Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklar olarak gösterilen bölgeler dahil değildir. Burada ve ancak o devre ait bu durumu göstermek üzere bu bölgelerin de nüfus ve yüzölçümlerini bir arada verelim:

Mümtaz Eyaletler veya Şeklen İmparatorluğa Bağlı Bölgeler		
Memleketler	**Kilometre kare**	**Nüfus**
Şarkî Rumeli (Güney Bulgaristan)	32.594	1.099.000
Sisam Adası	464	55.000
Mısır	994.300	9.820.000
Bosna-Hersek	51.110	1.590.000
Girit	8.168	311.000
Kıbrıs	9.601	238.000
Toplam	1.096.237	13.093.000

Çeşitli kaynaklardan ve çeşitli yıllarda yapılan bu nüfus tahminlerini burada, tek ve belli bir yıla bağlayarak göstermek doğru olmayacağı için, ayrıca bir yıl tespitine gitmedik.

Ama genel olarak yukardaki durumu, meselâ 1900'de ve yaklaşık rakamlar olarak almak mümkündür.

Buraya kadar verdiğimiz özetlemeler bize, Osmanlı imparatorluğunun, halklar bakımından durumunu az çok aydınlatabilir. Ama bütün bu rakamların, resmî kayıtlar ve sayımlar yapılmayan ve sınırlarının çoğu, ancak haritada belirtilen bir imparatorluğa ait olduğunu unutmamamız gerektiğini, tekrar ve ayrıca hatırlatmalıyız.

* * *

İMPARATORLUKLAR TOPLUMU:

Yukarda özetlediğimiz konuya, yani Osmanlı imparatorluğunun demografik ve ırkî durumuna girerken, bu imparatorluğun *millî* bir *devlet* değil, bir halklar topluluğu olduğu gerçeğini tekrarlamıştık. Ama bu halin, yalnız Osmanlı devleti için değil, çağdaş bütün imparatorluklar için aynı manzarayı arzettiğini ve bu hususta bazı rakamlar vereceğimizi daha önce kaydetmiştik. Kaldı ki bu gerçek, yalnız çağdaş son imparatorluklar için değil, ta İlkçağda ve örneğin İran'dan, Roma' dan başlayarak, bütün imparatorluklar için de genel bir kanundur. Yani kısacası imparatorluk, *sentetik bir devlet*tir. Birtakım ayrı ırktan, ayrı dilde, ayrı tarihî yollardan gelen çeşitli halkların, silâh gücüyle bir sınır içinde birleştirilmesidir. Eğer bu birleşmeyi yapan ve yöneten hâkim kavim, bu birliğe aynı zamanda üstün bir kültür getirebiliyorsa, o takdirde bir din veya kültür birliği, bu sentetik devleti, bu din veya kültürden örülmüş bir bağlayıcı dokuyle de yoğurabilir. Ve o zaman bu halklar sentetiği, bu din veya kültür birliği içinde, daha devamlı veya hayatiyetli bir tarihî devir yaşar.

Meselâ tarih içinde ve İslâmlığın yayılış devrinde Arap imparatorluğu, kısa bir devre de olsa, bu din birliğiyle, gerçi millî olmayan, ama dinî bir birliği, kendi hâkimiyet sahasına yayılabilmiştir. Meselâ İran'ın İslâmlaşması ve Orta Asya'dan gelen Oğuz Türklerinin de İslâmiyeti kabul etmeleriyle, dünya yüzünde ve büyük bir coğrafî alanda, aynı dinin hâkim olduğu geniş imparatorluk toprakları meydan almıştı. Arapla-

rın, galiba millî karakterlerinden gelen bir zaafla, fethettikleri sahaların çoğu, hemen birkaç yüzyıl sonra, Araplardan, Müslüman Türklerin hâkimiyetine intikal etti. Meselâ Büyük Selçuklu devleti, sonra aynı ve başlıca dört Selçuk devleti ve nihayet Müslüman Osmanlı padişahlığı, bu Arapların başlattığı din birliğini yaşatabildiler. Ama ne de olsa, yani din birliği de bulunsa, bu devletler de ırklar bakımından *sentetik* devletlerdi. Ve işte Osmanlı devleti de bu sentetik ırklar toplumunun, son nümunelerinden biri oldu.

Ama işte bu safhadadır ki artık, imparatorluk, hatta din yolu ile de olsa, bütün temsil gücünü kaybetmiş bulunuyordu.

Biz şimdi burada ve daha derinlere inmeden, hem Osmanlı imparatorluğu ile çağdaş olan, hem bizimle en yakın ilişkiler kurmuş, mücadeleler yürütmüş bulunan iki imparatorluğun üzerinde kısaca durmalıyız. Bunları da, bizim yukarda ele aldığımız zamanki sınırları içinde, yani 1878-1908 arasında, nasıl karışık bir halklar topluluğu arzettiğini bazı rakamlar vererek kısaca belirtmeliyiz. Bu iki imparatorluk; Çarlık Rusyası ile, Orta Avrupa'da Avusturya-Macaristan imparatorluğudur...

Çarlık Rusyası ile biz daha aşağıda ve bilhassa Balkanlarda yürüttüğü Panislavizm, yani İslav birliği ve ırkçılığı cereyanı dolayısıyle ayrıca meşgul olacağız. Ama burada ele aldığımız konu, sadece bu iki imparatorluğun da, tıpkı Osmanlı devleti gibi karışık bir sentetik nitelik arzettiğini belirtmekten ibarettir.

Çarlık Rusyası, yahut Rus imparatorluğu, çok parçalı bir kavimler karışımıydı. Bu imparatorluk, iki kıtaya yayılmıştı: Avrupa ve Asya'ya. Onun için Ruslar, kendilerini bilhassa XIX. yüzyılda, bir *Örazya* devleti saymışlardır. Ve bundan daima, ruhî ve siyasî bir gurur duymuşlardır. Öyle denilebilir ki, Örazya kavramı, Çar Rusyasının Avrupa ve Asya'daki devamlı siyasetinin de *ideolojik* bir temeli olmuştur. Ve bu temel, bambaşka bir halklar topluluğu olan ve adına hariçte daima söylendiği gibi, Sovyet İmparatorluğu dahi denilen, bugünkü Sov-

yetler Birliği düzeninin de dünyaya bakışında, oldukça müessir olmuştur (1).

Evet, Çarlık Rusyası da bir sentetik devletti. Aşağıdaki rakamlar bu konuda bize, gereği kadar fikir verecek niteliktedir (2).

Berlin Antlaşması sıralarında Rusya'nın nüfusu 125-130 milyon arasında hesaplanıyordu. Ve o zaman Polonya ile Finlandiya ve şimdi de Sovyetler Birliği'ne dahil Baltık memleketleri (Estonya, Letonya, Litvanya) ile Anadolu'da Kars, Ardahan bölgeleri, Rus imparatorluğu toprakları içindeydi. Birinci Dünya Harbi öncesinde, meselâ 1913'te ise bu nüfus 165 milyona yaklaşmıştı. Ancak şunu da kaydedelim ki, şimdiki resmî Sovyet rakamları ile, eski Rus veya yabancı kaynakların eski Rusya hakkında verdiği nüfus rakamları arasında farklar vardır.

Meselâ şimdi neşrolunan ve 1913 ile de karşılaştırmalı olarak nüfus rakamlarını veren, Sovyetler Birliği'nin her alandaki 50 yıllık hareketlerini de rakamlayan bir eserde (3). 1913'te Rus imparatorluğunun nüfusu 159.200.000 olarak gösterilir.

Fakat burada bizim maksadımız böyle bir rakam tartışması olmayıp, Berlin Antlaşması'ndan sonraki Rus imparatorluğunun çeşitli ırk ve milliyetleri sınırlarında toplayan bir sen-

---

(1) Sovyetler Birliği'nin ve her türlü hissî etkiler dışında gerçek düzenine ve bu arada Enver Paşa hareketleri dolayısıyle Orta Asya geopolitiğine biz, bu kitabın III. cildinde geniş ölçüde temas edeceğiz. Fakat burada ve şu kadarını kaydetmekle yetineceğiz ki, Sovyetler Birliği de elbette ki ve kendisini terkip eden ırklar-kavmiyetler bakımından bir sentetik devlettir. Ama bu devlet veya her zaman ifade edildiği gibi imparatorlukta, onu tarihin ve son çağın bütün imparatorluklarından ayıran bir «karakter tayin edici özellik» vardır. O da, Sovyet nizamının, Sovyetleştirilmiş geri ülkelere, kendi nizam ve ideolojisiyle beraber, aynı zamanda «tekniği» ve «kültürü» de götürmesi ve yerleştirilmesidir. Bu devlete ait meseleleri ve hele o birliğe dahil ırkdaş toplumların durumunu konuşur veya incelerken, bu «ayırıcı» faktörü önemle ele almalıdır.

(2) Bu rakamlar, Rus istitastikleri ile, Petersburg Coğrafya Cemiyetinin neşriyatına dayandırılmaktadır.

(3) *Ansiklopediçeski Spravocnik:* 1917-1966. Moskova. 1967.

tetik devlet olduğunu ve bu bakımdan, gerek Osmanlı devleti, gerek diğer imparatorluklarla bir farkı olmadığını işaret etmektir. Bu kısa belirtmelerden sonra şimdi, eski çarlık Rusyası imparatorluğunun, etnolojik yapısını artık verebiliriz:

Berlin Antlaşmasından Sonraki Devrede ve Rusya'da Yaşayan Çeşitli Irklar

1 — Ruslar:		
a) Büyük Ruslar	40.000.000	
b) Küçük Ruslar (Ukraynalılar)	20.000.000	
c) Beyaz Ruslar	4.000.000	
ç) Polonyalı İslavlar	9.000.000	
2 — Cermenler:		
Baltık Cermenleri	3.000.000	
3 — Finovalar:		
a) Finler	3.000.000	
b) Laponlar	1.000.000	
4 — Türk Irkları:		
a) Şimal Tatarları	7.000.000	(Başkırtlar, Tatarlar)
b) Cenup Tatarları	2.000.000	(Kırım vb.)
c) Kafkasyalı İslâmlar	8.000.000	(Azerbaycan Türkleri ile Kuzey Kafkaslarda Müslüman Çerkesler, Dağıstanlılar ve bu bölge Müslümanları bu yekûnda dahil)
ç) Orta Asya Türkleri ve Hıveliler	12.000.000	
5 — Diğer Irklar:		
a) Gürcüler	1.000.000	(Moğol, Beyrut Yakutlar, vb.)
b) Ermeniler	2.000.000	
c) Sibirya kavimleri	6.000.000	
ç) Yahudiler	2.000.000	
d) Kürtler	1.000.000	
Ve diğer çeşitli kavmiyetler...		

Yukardaki rakamların, evvelâ çok eski, sonra da her halde eksik olduklarına tekrar işaret etmeliyiz. Burada maksat, sadece çarlık Rusyasının da etnik parçalılığını belirtmekten ibaretti. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, İslav ve Panislavizm konusuna bu ciltte, ve Rus imparatorluğu, Sovyet nizamı ve Orta Asya geopolitiğine ise, II. ve III. ciltlerde ayrıca girece-

ğiz. Rus-Türk savaşları konusu ise, II. cildimizde ayrıca yer alacaktır.

Avusturya-Macaristan imparatorluğuna gelince, bu devletin demografik ve ırklar yapısı hakkında, yalnız aşağıdaki rakamlar dahi gereği kadar bilgi verecek niteliktedir...

*
* *

AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU:

Avusturya-Macaristan imparatorluğu, Birinci Dünya Harbinden önce 50 milyona varan bir nüfus manzarası arzetmekle beraber, Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra nüfus, daha azdı. Meselâ şu rakamları verelim:

Cermenler	12.000.000
İslavlar	22.000.000
Macarlar	6.000.000
Romenler	4.000.000
İtalyanlar	2.000.000
T o p l a m	46.000.000

Bu yekûna, Macar çingeneleri ile, müteferrik bazı etnik camiaları da eklemelidir. Fakat burada derhal şu görünür ki, imparatorlukta hâkim unsur şudur:

12.000.000	Cermen
6.000.000	Macar

yani, 18.000.000 nüfus, aslında ve aynı imparatorlukta yaşayan 22.000.000 İslavdan daha az görünmektedir. Gerçek, rakamlarda az çok farklar olsa da, bu merkezdeydi. Meselâ Rutenler, Slovaklar, Çekler, Slovenler, Hırvatlar, Sırplar ve Bosna-Hersek'in kısmen İslâm, kısmen Hıristiyan İslavları, hulâsa Cermen olmayan bu kavmiyetler imparatorlukta, hâkim ırklardan daha fazla bir yekûn arzediyordu.

Bu konuya da böylece değindikten sonra, şimdi bahsimizi tamamlayabiliriz. Ama bu bitişten önce, bir noktayı da kısaca belirtelim...

*
* *

SALNÂMELER (YILLIKLAR):

İmparatorluğun, gerek idarî taksimatının, gerekse imparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların kavmî ve demografik durumunun, devletin resmî neşriyatında yer alması ve bizim bu bilgileri oralardan çıkarmamız, tabiî en doğrusuydu. Ama durum şudur:

Devlet gerçi her yıl bir resmî yıllık yayınlardı. Buna «Salnâme-i Devlet-i Osmaniye», yani, Osmanlı Devleti Resmî Yıllığı denirdi. Ama bu yıllıklarda devletin ne iktisadî durumunu, ne nüfus taksimatını ve kavmî vaziyetini, ne de diğer gerekli ve yararlı bilgileri bulmak mümkün değildi. Salnameler, o yıl devlet hizmetinde bulunan memurların isimleri, görevleri, taşıdıkları nişanlar gibi bilgileri, ayrı ayrı vilâyetler, ilçeler gibi taksimata göre gösterirdi.

Bunlardan 1294 (1878) salnamesine, salname edebiyatımızda «Mithat Paşa Salnamesi» diyebiliriz. Çünkü, onun zamanında derlenmişti. Nispeten bazı özellikler taşır. Çünkü bu salnamede, bütün vilâyetlerin, ayrıca ilçe yekûnları da ayrı ayrı gösterilmek üzere, bina ve nüfus sayıları verilmiştir. Bu salnameye göre, o zaman imparatorluğun vilâyetlerinde imparatorluğun nüfusu 25 milyon kadar olarak görünmektedir. Ama bu nüfusa Bulgaristan vilâyetleri dahildir. Mısır, Eflâk-Buğdan (Romanya), Tunus gibi mümtaz eyaletler nüfusu ise, bu yekûna dahil değildir.

Bundan başka, gene bu salnamede biz, imparatorluğun deniz kuvvetlerini, deniz teşkilâtını, kara kuvvetlerini, ordunun taksimatını, tersaneleri ve askerî sanayi tesislerini, askerî mekteplerin durumunu, hulâsa gizli olması gereken hususları, meselâ bir ordunun insan ve hayvan mevcutlarını, yardımcı askerî güçleri vesaireyi de bütün ayrıntıları ile görmekteyiz. Bu sayededir ki, Sultan II. Abdülhamit'e, Sultan Aziz'den geçen Donanmanın bütün birliklerini ve her birliğin top, silâh adetlerine kadar izleyebiliyoruz. Bütün bunların, Abdülhamit saltanatı devrinde ne hale geldiğini, nasıl çürütülüp bitirildiğini, daha önceki bahsimizde işlemiştik.

Bu nevi bilgilerden başka, Mithat Paşanın tertiplediği dev-

let bütçesi ile, memleketin ithalât ve ihracatı ve gene Mithat Paşanın teşkil ettiği «Menâfi Sandıkları»nın, yani Ziraat Bankası esas nüvesinin, her vilâyetteki sermaye durumunu da, gene salnameden izleyebiliyoruz.

Bu salnamenin en başında da, daha sonraları da olduğu gibi, padişahın ilân ettiği Mithat Paşaya hitaben yazdığı «Meşrutiyet» Fermanı ile, o zaman kabul edilen «Kanun-u Esasî» metni, tam olarak verilmiştir. Fermanın başında padişah, Mithat Paşaya, «Vezir-i Meâlisemirim Mithat Paşa», yani, büyük vasıflı vezirim Mithat Paşa diye hitap eder. Mithat Paşanın sonraki salnamelerde, Mithat Paşanın ismi kaldırılacaktır. Kanun-u Esasî, her yıllıkta yayınlanacak, fakat bundan bahsetmek, en büyük suç olacaktır.

Bu salnameye dayanarak verdiğimiz nüfus yekûnu ile, bizim daha yukarda ve yabancı kaynaklara dayanan nüfus miktarını karşılaştırırken, salnameden alınan yekûnun Berlin Antlaşması'ndan önce Balkanlarda sahibi bulunduğumuz vilâyetler, meselâ Bulgaristan'a, Sırbistan'a geçen yerler nüfusunu da içine aldığını tekrar belirtmeliyiz (1).

Bu noktaların da böylece işaret edilmesinden sonra, şimdi konumuza, diğer bir bahsi ele alarak devam edebiliriz. Bu bahis, imparatorluktaki nasyonalizm hareketleri, yani *millî* ayrılık çabalarıdır...

---

(1) İmparatorluğun 1908 ihtilâline girerken ve vilâyetler ayrıntıları ile yüzölçümü ve nüfus durumuna ait tabloyu, bu cildin sonunda *ek* olarak verdiğimizi daha önce bir dipyazıda kaydetmiştik. Bu noktayı burada tekrar hatırlatmak yararlı olacaktır.

Balkanlarda Nasyonalist Hareketler

Balkanlarda Osmanlı imparatorluğuna karşı mücadele, Balkan halklarında millî şuurun, hareket haline getirilişiydi. Dış etkilerle kilise, her yerde bu hareketin destekleyicileri oldular.

Bu mücadeleye karşı savaşan Türk subaylarında ise, millî şuur değil, Osmanlılık ülküsü hâkimdi. Ama millî şuur, artık tarihî ömrünü yaşamış olan imparatorluk kaygusundan, elbette ki daha güçlüydü. Mücadelenin sonu, imparatorluğun evvelâ Balkanlarda çöküşü oldu...

Ermeni ve Araplara gelince?...

XI

BÜYÜK PROBLEMLER:

1908 Genç Türkler ihtilâlinin tohumlarını, 1878'de bağlanan Berlin Antlaşması serpti dersek, pek de yanlış bir ifadede bulunmuş olmayız. Gerçi Berlin Antlaşması, tam değildi. Bilhassa Balkan meseleleriyle ilgili maddeler, kesin sonuçlara bağlanmamıştı. Yalnız Romanya ve Sırbistan, artık tam bağımsız oluyorlardı. Ama Osmanlı devleti, diğer bütün konularda, başta Rusya olmak üzere, hem Berlin Kongresine katılan devletlerle, hem de yeni doğan veya daha önce doğup yeniden güçlenen Balkan devletleriyle, yeni anlaşmalar düzenleyecekti.

Fazla olarak ortaya, bir de Ermeni meselesi çıkmıştı. İmparatorluğun, daha ziyade Kuzeydoğu illerinde yaşamakla beraber, hiç bir yerde çoğunluk teşkil etmeyen Ermeni halkı meselesi de, artık imparatorluğu uğraştıracak davalardan biri haline gelmiş ve siyasî edebiyata girmiş bulunuyordu.

Böylece Berlin Antlaşması, Osmanlı devletine, bir sükûn ve istikrar getirmiyordu. Tersine olarak, Osmanlı devletini, yeni iç kavgalara ve din çatışmalarına mahkûm ediyordu. Bütün bu kavgaları ve çatışmaları ise, II. Abdülhamit idaresinin yürütmesi ve çözümlemesi lâzım geliyordu.

Halbuki devlet, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden, yenik ve bitkin çıkmıştı. Padişahın nüfusu da, elbette ki zayıflamıştı. Fazla olarak padişah, 1876 Kanun-u Esasîsi ile kurulan Mebusan Meclisini de dağıttığı için, güçlü bir meşveret (danışma ve yasama) organından da mahrum kalmıştı. Bu Meclisin tekrar açılacağı yolunda ise, ortada hiç bir belirti yoktu. Gerçi Abdülhamit, bir aralık Istanbul'un kenar mahallelerine kadar giren Rus ordusundan, Ayastafanos ve Berlin Antlaşmaları ile

kurtulmuştu ama, şimdi önünde güç ve büyük problemler, vardı. İmparatorluğun sağlam temeller üzerine oturtulması, bunun için de, çağdaş şartların ve akımların icaplarına uyan geniş görüşlü ve kapsayıcı reformlar yapılması şarttı. Balkanlarda güçlenen Nasyonalizm cereyanlarını iyi değerlendirmek ve onlarla, hazırlıklı ve bilgili olarak karşılaşmak lâzımdı. Yeni ortaya çıkan ve gene bir millî cereyan olan Ermeni meselesini de, gereği gibi değerlendirmek icabediyordu. Çünkü, artık Osmanlı devletinin kağşadığı, devlet binasının çatırdadığı, devletin hâkimi bulunduğu topraklar ve kıtalar arasında, ciddî bir birlik bulunmadığı aşikârdı.

Modası geçmiş ve Asya tipi bir Monarşi ve Despotizmle, bu üç kıtanın birleştiği alanlara yayılmış bu Padişahlığı, gelişigüzel yürütmek, artık mümkün değildi. Ülkenin hemen bütün vergi ve askerlik yükünü omuzlarında taşıyan Türk halkı da artık yorgundu. Kaldı ki bu yük de, bu halkın bütününe değil, ancak koruyucusu, kimsesi olmayan kentlisine, köylüsüne yüklenmişti. Devletin en güvenilir gelir kaynağı olan Aşar Vergisini, daha ziyade fakir köylü ödüyordu. Çünkü bu verginin toplanması, İltizam Usulü denilen yoldan, yani memleketin ayânı, eşrafı, güçlüleri, söz sahipleri ile yürütülüyordu. Neticede Ayân ve Eşraf, memleketin dış ve iç ticaretini ellerinde tutan yabancı kompradorlar veya azınlık zenginleriyle, bir soygun işbirliği içinde çalışıyorlardı. Kısacası, neresinden bakılsa, memleketin iktisadî nizamı, hiç de yaşanılır bir nizam değildi.

Devlet maliyesinin iflâs halinde olduğunu da artık herkes biliyordu. Gerçi kâğıt üzerinde bir Bütçe vardı. Ama bütçe, devlet gelirlerinin, bağımsız bir irade içinde bağlanması, ayarlanması demektir. Bunun için ise, devletin kendi gelir kaynaklarına, kendisinin tasarruf edebilmesi, kendi hâkim olması şarttır. Halbuki ve biliyoruz ki, devlet bu kaynaklara hâkim ve sahip değildi. Istanbul'da Düyun-u Umumiye, yani devlet borçlarına karşılık, devletin en verimli gelirlerini toplamakla görevli bir yabancı idare vardı ki, bu idare, bu gelirlerin kaynağını, daha ilk elde alıyordu. Bu idare, devletin Maliye Nezare-

tinden, kıyaslanamayacak kadar güçlüydü. Maliye Nezareti ikide bir, bu idarenin kapısına el açarak, hiç olmazsa birkaç ayda bir memurlarına, askerlerine kırpıntı biraz maaş ödeyebilmek için, dilenmek zorunda bulunuyordu. Çünkü devlet bütçesinde, Düyun-u Umumiye ile, Tahsisat-ı Seniye, yani Padişahın her hafta, her ay Hazineden çektiği çok büyük ölçülerdeki paradan gayri, hiç bir hesap, günü gününe ödenmiyordu.

Devlet idaresinin genel durumu, genel hali, daha doğrusu genel halsizliği ise malumdu. Devlet memurları ile subaylarının, Ordu ve Donanma masrafları ile, yabancı ülkelerdeki elçilikler tahsisatını bile vaktinde ödeyemiyordu. Maaşların iki üç, hatta dört ayda bir çıkması, artık usul haline gelmişti.

Ordunun ve donanmanın nasıl çökertildiğini ise, II. Abdülhamit devrinde ve bunları idare edenlerin kaleminden, daha önce izlemiş bulunuyoruz.

Abdülhamit'in yedi defa sadrazamlığa getirdiği Sait Paşa üç ciltlik hatıralarında, bize devrinin sefaletini, en yetkili kalem olarak anlatmıştır.

Halbuki Berlin Antlaşması'ndan sonra devletin, karşılaştığı büyük problemlerin önemini kavrayabilmesi, her şeyden önce, çağın akışını ve bu problemlerin önemini kavrayabilecek bir hükümdarın varlığına bağlıydı. Onun dayanacağı bir parlamentoya, bu parlamentoya karşı sorumlu, fakat kendi yetkilerine sahip bir kabineye bağlıydı. Nihayet, yeniden düzenlenecek bir devlet idaresine muhtaçtı. Çünkü zaman hızla ilerliyordu. Zaman, çok şeylere gebeydi. Ve Osmanlı devleti, ya bu zamanın icaplarına uyarak, karşılaştığı davalarla hesaplaşmasını bilecekti. Yahut da tarih sahnesinden, ergeç silinip gidecekti. Bu hesaplaşmayı ve karşılaşılan problemleri çözümlemeyi başarmak ise, tabiatıyle ve evvelâ, padişahın ve onun yürüteceği idarenin omuzlarına düşüyordu. Yetkili ve haysiyetli bir kabine, çökertilecek yerde, güçlendirilecek bir ordu ve donanma, aktif bir dış siyaset, düzenli bir iç idare, karşılaşılan problemlerde devletin dayanakları olacaktı. İşte bunlar olmadı. Ve baştan sona kadar, sarayın duvarları arkasına

kapanan bir padişahın maharacılık ruhu, imparatorluğun kaderine hâkim oldu ve onu, meşum akıbetine hazırladı.

Evet, II. Abdülhamit, beklenilen, ya da gereken idareyi getiremedi. İmparatorluğun en kritik, en yenileşmeye muhtaç devrinde, gerekenin tam tersine, tam bir istibdat idaresi, tam bir Asya despotizmi kurdu. Böylece de imparatorluğu, kaçınılmaz bir çöküş noktasına iten bütün şartları hazırladı. Yalnız parlamentoyu dağıtmak, parlamento nizamının en büyük mücahidini öldürtmek ve ıslahat taraftarlarını sürgün etmekle kalmadı. Kabineyi de güçsüzleştirdi. Böylece de, ancak kendi cehaletinin ölçüleri içinde yürüyen bir otokrasiyi, bir şahsî istibdat idaresini, bütün kötülükleriyle imparatorluğa hâkim kıldı.

Berlin Antlaşması'ndan sonra karşılaşılan ve Abdülhamit'in bütün saltanat devrini içine alan ve neticede 1908 Genç Türkler ihtilâline varan büyük problemlerin özetlenmesine geçmeden önce burada ve bu ilkel otokrasinin maharacalık ruhundan bir örnek vermek için, Sadrazamlardan Cevat Paşadan bazı parçalar nakletmek istiyoruz. Cevat Paşa, 4 eylül 1891 - 8 haziran 1895 arasında, 3 yıl 10 ay ve 16 gün sadaret vazifesinde bulundu. Cevat Paşa, birtakım haklı hizmetlerin bedeli olarak, daha kırk yaşında müşirlik (mareşallik) rütbesine ulaşmıştı. Ve o yaşta sadrazam oldu. Şahsiyetli ve haysiyetli bir insandı. Yabancı dil biliyordu. Hariçte önemli vazifelere memur edilmişti. Bu genç ve aydın adamın sadarete getirilişi, havada bazı ümitler yarattı. Ama işin sonunu, Cevat Paşadan dinleyelim. Bu hikâye onun, sadaratten, yani Kabine başkanlığından ayrılışından bir gün önce anlattıklarıdır:

> «*Üçüncü defa olarak istifa ettim. Kabul cevabını bugün alacağım. Menkuben (yani, gözden düşmüş olarak) istifa ediyorum. Âdeta köpek gibi kovuluyorum. Ayrılmamın sebebi, Ermeni meseleleri değildir. Haricî politikaya ait bir mesele de değildir. Son vakalarla anladım ki, biz içeride kuvvetlenmedikçe, dışarıya karşı hiç bir zaman kuvvetli olamayacağız. Fakat içeride her şeyimiz bozuk. En bozuk yer ise, padişahın Yıldız Sarayı'dır. Ka-*

bahat padişahta değil. Onun kabahati, kendisini etrafındakilerin eline teslim etmiş olmasıdır. Ben ayrılıyorum. Sadrazamlık da benimle beraber gidiyor.

Yıldız'ın bu idaresi devam ettikçe, benden sonra gelecekler, kukladan ibaret kalacaktır. Saray her şeyi kendi eline aldı. Son zamanlarda ben, bir mabeyinciden (padişahın emrinde bulunup, onun emirlerini bildiren kâtip) bile aşağıydım. Padişah beni, gayet nadir ahvalde huzuruna kabul ediyordu. En mühim meseleler hakkında, ancak Başkâtip Tahsin Bey ile, yahut mabeyin (aracı) kâtipleriyle konuşabiliyordum. En acele işleri bile, Mabeyinci Arif Beye veya Bekir Beye söylemeye mecburdum. Hünkârın (padişahın) cevabını bana bu delikanlılar getiriyordu. Ben bu âdetlere artık tahammül edemeyeceğim için, bu makamda daha fazla kalamayacağımı anladım. Tekrar istifa ettim.

Benim izzet-i nefsim var. Mağrur, cahil bir saray hizmetçisinin teveccühünü kazanmaya çalışamam. Fakat ayrılmadan önce memleketime bir hizmet daha yapmak istedim. Devletin vazifesini, memleketin halini padişaha iyice anlatıp kendisini ikaz etmek (uyarmak) istedim. Çünkü halimiz tehlikelidir. Bu arzumun sonunun ne kadar vahim (benim için tehlikeli) olacağını da biliyorum. Fakat bu son hizmeti yapmak vazifemdi.

O sıralarda vatanperverlerden münevver bir zat bana bazı ıslahat tekliflerini toplayan bir lâyiha vermişti. Ben de bu lâyihayı padişaha takdim ettim. Buna ilâve olarak da tarafımdan, Anadolu, Yemen ve Rumeli'deki karışıklıkların, fena idareden ileri geldiğini, bu idareyi ıslah için tedbirler lâzım olduğunu, saray memurlarının hükümet ve siyaset üzerindeki tesirlerinin azaltılıp, sadrazamlık makamının, Kabinenin hüküm ve nüfuzunu kuvvetlendirmek lâzım olduğunu söyledim. Bunun için, kamarilla (saraydaki nüfuzlular) beni padişaha, hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı olarak bildirdiler. Şimdi neticeyi bekliyorum. Uğ-

rayacağım akıbetten dolayı gam yemem. Fakat devletin akıbetinden ve padişahın sonundan korkuyorum...» (1).

Hakikaten de, Cevat Paşa ertesi gün sadrazamlıktan azledildi. Hafiyeler, gözcülerle sarılı olarak evinde oturmaya mahkûm oldu. Nice zaman sonra kendisine bazı vazifeler verildi ise de, hiç bir zaman bu gözcülerin, hafiyelerin göz hapsinden, tacizlerinden kurtulamadı. Cevat Paşanın sadrazamlığı, bütün o anlattığı şartlar altında geçti. Zaten Abdülhamit devrinde gelen 25 sadrazamdan, 20 tanesinin sadrazamlığı, bir seneden azdır. Bu yirmi beş sadrazam içinde, tekrar tekrar sadrazam olanlar var. Ama, meselâ 7 defa sadrazam olan Sait Paşanın sadrazamlıkları, ancak bir defasında 2 yıl 10 ay, 16 gün sürmüştür. Diğerleri her defasında, 1 yıldan az devam etmişti. Hele Cevat Paşanın ayrılmasından sonra sadrazamlık mevkiinin, hiç bir değeri ve nüfuzu kalmamıştı.

Kaldı ki Abdülhamit'in kendi başvezirlerini, kendinden sonra gelen en yüksek şahsiyetler olan sadrazamlarını bile küçültmek, şahsiyetsizleştirmek, basit bir kapıkulu haline getirmek huyu, yalnız sadrazamlardan Cevat Paşanın bu şikâyetlerinden anlaşılmaz. Bu huy onda, aşağılık ve deva bulmaz bir hastalık halindeydi. Bunun sayısız örneklerini, Sadrazam Sait Paşanın hatıralarından da çıkarabiliriz. Sait Paşanın da sık sık, birtakım değersiz saray (mabeyin) uşaklarına muhatap oluşunun nice örnekleri, bu hatıralarda yer alır. Saray uşaklarından Arap İzzet Paşanın, hatta sarayda toplanan Harp Meclislerine bile sokulup, yaptığı münasebetsizlikler üzerine bu Meclislerden kovuluşunun tafsilâtı, Serasker Rıza Paşanın hatıralarında da yer alır.

Ama Abdülhamit'in en çok inandıklarından biri olduğu, Abdülhamit'e en uzun sadrazamlık etmiş olmasından anlaşılan dürüst, iyi nam bırakmış bir şahsiyet olan Halil Rifat Paşanın sadaret mevkiindeki durumundan ve yetkisizliğinden bahseden bir hatıra vardır. Bu hatıra, çok dikkati çekici ve sadra-

(1) Osman Nuri: *Abdülhamit'in Hayatı Hususiye ve Siyasiyesi* s. 606-607.

zamların gerçek durumunu açıklayıcıdır. Bundan aşağıdaki satırları alacağız. Hatıralarının yazarı, uzun müddet sadaret tercümanlığı yapmış ve araştırmalarına göre aydın, geniş görüşlü ve bilgili bir zat olan Hayrettin Beydir. Hayrettin Bey, hatıra ve araştırmalarını, Meşrutiyetten sonra «*Vesaik-i Tarihiye ve Siyasî Tetebbüatı*», yani, «*Tarihî ve Siyasî Belgeler Üzerinde Araştırmalar*» adı altında, müteaddit cüzler (fasiküller) halinde yayınlamıştır. Bu cüzlerin birincisinden şu satırları alalım:

> «*Hatırımdadır. Sadrazam Halil Rifat Paşa merhum, Bismark'ın düşüncelerinden ve hatıralarından, bize ait olanlarını tetkik ve tercüme ettirmişti. O aralık Avrupa' dan gelen, fakat yasak olmaları yüzünden gizlice elde edilen Türkçe ve Fransızca birçok gazeteleri, sadaret dairesinin dinlenme odasında başbaşa okurduk. Fakat kapıları kilitlerdik. Bunları okuduktan sonra da, mevki ve vekarı muhafaza için, hatta hava sıcak ve yaz bile olsa, bunları büyücek bir sobada yakıp kül etmek âdetimizdi.*
>
> *Bir gün hatıratını yazması için ısrarda bulundum. Teklifim hoşuna gitmekle beraber, emsal görülmediğinden bahsederek teklifimi geçiştirdi. Halbuki Halil Rifat Paşa, o pek sade görünen Pîr-i muhterem (saygıdeğer ihtiyar) pek güzel ve kıymetli hatıralar yazabilirdi. Ömrünün sonuna kadar, tarihlerimizi okumaktan zevk alır ve gayet hakîmane (olgun, akıllı) mütalalaalar yürütürdü.*» *(s. 4.)*.

Evet, hikâye budur. Ve gerçekten ilgi çekicidir. Hayrettin Bey, araştırmalarının aynı bahsinde şunları da yazar:

> «*Bizim için en ziyade teessüf edilecek şey, Reşit, Âli, Saffet, Fuat Paşalar gibi devlet adamlarımızın, siyasî hatıralarını yazmamış olmalarıdır. Kaldı ki bunlar, siyasî hatıra yazmanın lüzum ve ehemmiyetini takdir etmeyecek insanlar değildiler.*» *(s. 4)*.

Devlet adamlarının ve hele Abdülhamit devri büyüklerinin, meselâ Halil Rifat Paşanın siyasî hatıralarını yazmamış olmaları gerçi bir eksiklikti. Ama meselâ Sadrazam Halil Ri-

fat Paşayı alalım. Bir sadrazam ki, Avrupa'da çıkan Fransızca, İngilizce, Almanca gazeteleri takip etmekten, okumaktan memnudur. Yani, aslında bir vazife olan bu okumalar, ona yasaklanmıştır. Bir sadrazam ki, nihayet fazla güvendiği bir adamın sadakatine itimat ederek bunları, ancak kapalı, kilitli bir odada okutur ve hemen sobada yaktırır. Bizi o kadar yakından ilgilendiren ve Berlin Kongresinin teşkilâtçısı, Alman Başvekili Bismark'ın, hem de bizim hakkımızda yazı ve hatıralarını aynı suretle ve el altından tercüme ettirerek gizlice mütalaa edebilir ve sonra imha eder. O halde bu sadrazamın ve dolayısıyle Kabinesinin, dünyanın gidişi, dış haberler, olaylar, dünya siyaseti, bu siyasete ve gelişmelere karşı bizim davranış tedbirlerimiz hakkındaki karar ve görüş gücü ne olabilirdi?

Şunu da kaydedelim:

Abdülhamit sarayının kulları, meselâ Arap İzzet Paşa, Arap Selim Melhame Paşa, Arap Necip Melhame Paşa, Arap Ebülhüdâ veya bilhassa yabancı imtiyazlar işleriyle uğraşan Ragıp Bey gibi insanlar, birer jurnalcılık ve rüşvet mütehassısı oldukları ve rüşvet, idarenin temelini kemirdiği halde, Abdülhamit'in sadrazamları hakkında, böyle bir suçlama ve yakıştırma işitilmemiştir. Bütün bu insanlar, dürüst, uyanık, ciddî ve ruh hastası olmayan bir hükümdarın yanında, pekâlâ. güçlü devlet adamları olabilirlerdi.

Ama ne çare ki, yaktin padişahının istediği, sadece sadakattı. Ona göre sadakat, dünyaya gözlerini kapamak ve kendisinin, dört tarafı çevrili saray duvarları ardından, birtakım saray uşaklarıyle gönderdiği emirleri, yani *hikmet*leri, gerçeğin ta kendisi sayarak kabul etmekti. Bu kaide Abdülhamit'in, bütün sadrazamları için böyle işlemiştir. Harp Okulunda gazete okunmayacaktır. Mülkiye Okulunda gazete okunmayacaktır. Tıbbiye Okulunda gazete okunmayacaktır; memurlar, nazırlar, sadrazamlar gazete okumayacak, kitap okumayacaklardır. Kendisi ise, kitap adına, ancak tercüme ettirdiği polis, cinayet romanlarını dinleyecektir. Eh, böyle bir gidişin sonunu tasavvur etmek, elbette ki güç değildi.

Bu şartlar içinde işleyen bir devlet çarkından ne bekle-

mebilirdi. Bu devlette çarklar, durmadan birbirine çarpıyordu. Yıldız Sarayı'nın aşılmaz duvarları arkasında tüneyen, ama her şeyi elinde tutmak isteyen, dünyadan habersiz bir insanın saltanatının sonu, ancak çöküntü ve dağılış olabilirdi. Zaten dağılış ve parçalanış devam ediyordu. Hasta ve kağşamış vücudun, ayakta görünmesi ancak, mirasçıların anlaşması yüzündendi. Son çöküntü ve dağılış ise, 1908 İhtilâlini yaratan genç subayların, vücutlarını, bu yıkıntıya siper edişleri bile kurtaramayacaktı. Evet onlar, bilhassa Balkanlarda gelişen nasyonalist hareketler ve mücadeleler karşısında, insanüstü gayretleriyle direndiler. Bu mücadele ve direnişlerin hikâyelerini daha ileride ve etrafıyle göreceğiz. Meselâ, bu ciltlerin mihver konusu olan Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, bu mücadelelerin ve gayretlerin tam bir yıldızı da olacaktır.

Ama şimdi biz, bu mücadelelere ve o arada Enver Beye geçmeden önce, yani bu mücadelelere çıkan yola ve imparatorluğun bazı önemli meselelerine kısaca göz atalım...

⁂

TAMAMLANMAYAN ANLAŞMALAR:

Berlin Antlaşması'nın, ele aldığı problemlerin çoğunu kesin sonuçlara bağlamayan, yani tamamlanmayan bir Antlaşma olduğunu belirtmiştik. Bu antlaşmaya göre ve Berlin Kongresinden hemen sonra, Osmanlı devleti, Rusya ile ayrı bir sulh antlaşması imzalayacaktı. Bu antlaşma, şubat 1879'da tamamlandı. Avusturya ile keza bir antlaşma imzalaması lâzımdı. Rumeli vilâyetleri için ayrıca, mahallî ihtiyaçlara uyan nizamnameler yapılacaktı. Yunanistan'la da bir anlaşma yapılması lâzımdı. Ermenilerle meskûn vilâyetlerde, esaslı idarî ıslahat tedbirleri alınacaktı.

Hulâsa, daha yukarda işaret ettiğimiz gibi, padişahın ve hükümetin önünde büyük problemler sıralanıyordu. Vakit geçirilmemesi lâzımdı. Çünkü Makedonya'da millî hareketler zaten alevlenmişti. Arnavutluk isyan içindeydi. Girit Adası karışıktı. Bosna-Hersek ayaklanmıştı. Ama orası artık Avusturya-Macaristan'a bırakıldığı için, bu karışıklıklarla Avusturya

uğraşacaktı. Fakat bütün işlerin en önemlisi, Makedonya'daki millî hareketlerdi. Bunlar arasında bilhassa, Ruslar tarafından ideolojik prensiplerle de beslenen Panislavizm, yani İslavların birleştirilmesi cereyanı, büyük önem taşıyordu. Çünkü Balkanlarda ve Berlin Antlaşması ile bizden ayrılan bölgeler dışında gene de, Sırplar ve Bulgarlar olarak önemli miktarda İslav yaşıyordu. Makedonya'da yoğunlaşan bu nüfus, Osmanlı Avrupasının 6.550.000 nüfusu içinde en aktif unsuru teşkil ediyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, Makedonya'daki millî hareketlerin ön safında bu İslavlar yer alacaktır.

Berlin Antlaşması'nı izleyen başlıca hareketler üzerinde biraz durmalıyız. Bu hareketlerin başında elbette ki, Tuna'nın güneyinde bir Bulgaristan prensliğinin teşekkülü gelir. Bu suretle de Osmanlı imparatorluğunda Bulgarlar en aktif ve en saldırgan unsur olarak, devletin hayat ve mevcudiyetinde önemli rol oynarlar. Gerçi daha 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden önce de Bulgaristan isyanlarla çalkanmıştı. Bu harbin Osmanlı devleti aleyhine yenilgiyle sonuçlanmasından sonra, Bulgar davasının ilk zaferi, Tuna'nın güneyi ile Balkan dağları arasında, şeklen Osmanlı padişahına, fakat gerçekte müstakil bir Bulgar devletinin teşekkülü oldu. Balkanların güneyinde ise, gene şeklen Osmanlı devletinin hükümranlığı altında, fakat fiilen Bulgaristan prensliği kontrolünde bir «Şarkî Rumeli Vilâyeti» vücuda getirildi. Bizim yakın tarihimizde önemli bir rol oynayan ve tarihî köklerimiz bakımından soydaşlarımız olan Bulgarlar üzerinde de biraz duracağız. Fakat bu soydaşlık bahsine girmeden önce, Berlin Antlaşması'ndan sonra Bulgaristan'da cereyan eden gelişmeleri kısaca belirtmeliyiz...

1878'de kurulan Bulgaristan hükümetine, evvelâ bir prens bulmak lâzım geliyordu. Bu da mühim bir meseleydi. Nihayet Almanya'da, hem Rus çarının, hem Alman imparatorunun aile ilişkileri olan 22 yaşında birisi bulundu: Prens Batemberg... Yeni prens, Berlin Kongresine katılan bütün devletlerin başkentlerini resmen ziyaret ettikten, Istanbul'da padişah tarafından da kabul edildikten sonra Bulgaristan'a geldi. Tuna'nın güneyinde Tırnova'da vazifesine başladı. Yeni devlete bir Ana-

yasa lâzımdı. 150 maddelik bir «Esas Nizamname» hazırlandı. Bu hazırlıkta, daha önce istiklâline kavuşan Sırbistan'ın anayasasından faydalanıldı. Ve 1879'da, Tırnova'da ilk Meclis açıldı.

Fakat Bulgarlar, bütün Rumeli'de hareketliydiler. Ayastafanos Muahedesi'yle kendilerine verilen toprakların (Yunan Tesalya'sına kadar) Berlin'de kırpılmasından huzursuzdular. Tırnova Meclisi toplanmaya başlayınca, Bulgaristan'a katılmamış olsalar da, Şarkî Rumeli ve bütün Makedonya'dan temsilciler Tırnova'ya koştular. Fakat bunların Meclise girmelerine müsaade edilmedi. Ama bu koşuşma, bütün Avrupa'ya karşı bir çıkış ve gösteri ifadesi taşıdı.

Prens, 23 temmuz 1879'da Bulgaristan'a gelmişti. 23 şubat 1880'de Meclis açılabildi. Aynı yılın temmuzunda, Bulgaristan'ın başkenti, Sofya'ya taşındı. Ruslar, ağustos 1880'e kadar Güney Bulgaristan'ı, yani Şarkî Rumeli'yi tahliye ettiler. Istanbul'da toplanan Avrupalı bir komisyonun çalışmalarıyle, Şarkî Rumeli vilâyeti, Güney Bulgaristan için özel bir idare nizamnamesi de hazırlandı. Burası doğrudan doğruya Osmanlı hükümetinin hükmü ve askerî hükümranlığı altında sayılmakla beraber, fiilen Bulgaristan'ın kontrolündeydi. Ayrı bir Meclisi vardı. Bu Meclis, Müslüman ve Hıristiyan üyeler aynı zamanda katıldılar. Vali ve yakın yardımcıları Hıristiyan olacak ve padişah tarafından tayin edileceklerdi. Vilâyet, Istanbul Mebusan Meclisine de üyeler gönderebilecekti. Resmî dil Türkçe, Bulgarca ve Rumca olacaktı. Valiliğe, Istanbul Rumlarından Aleko Paşa seçildi. Bulgaristan işleri bu şekilde gelişmeye başladı. Daha aşağıda Bulgar meselesine tekrar geleceğiz. Ve konuyu, Panislavizm cephesinden ayrıca ele alacağız.

Sırbistan'a gelince? Burada işler pek ihtilâflı değildi. Ve temaslar kolay netice verdi.

Ama Yunanistan'la işler biraz karışıktı. Yunanlılarla müzakereleri hükümet biraz ağırdan alıyordu. Bunun ruhî sebebi şuydu ki, Osmanlı-Rus harbi sırasında biz, Yunanlılarla çatışmadığımız halde, Berlin Kongresi, Yunanistan'a Rumeli'den, önemli toprak bağışlarında bulunmuştu. Sonra Yunanlılarla, pek

de kolay düzenlenemeyecek olan önemli ihtilâflarımız vardı. Bu sebeple Berlin Kongresinin ardından Yunanistan'la anlaşma, uzunca bir zaman askıda kaldı. Kaldı ki bu anlaşma yapıldıktan sonra da aradaki gerginlik sürüp gitti. Öyle ki bu gerginlik, 1897'de iki devlet arasında bir de harp çıkmasına sebep oldu. Hulâsa Avrupa Türkiyesinde Yunan meselesi, daima dikkati çekici bir mesele olarak kaldı. Bu sebeple burada, Yunanistan problemi ve istiklâli hakkında da kısa bilgi vermeliyiz.

***

RUMLAR:

Çünkü 1908 Genç Türkler ihtilâli ve Enver Paşanın zuhurunu davet eden şartlar arasında, Balkan meselelerinin ve Balkanlardaki millî davaların, önemli etkileri vardır...

Yunan istiklâl çaba ve savaşlarının köklerini izah etmek kolaydır. Bilindiği gibi Osmanlı devleti, ilk kuruluş bölgeleri ile Balkanlarda, Şarkî Roma, yahut Bizans devletinin varisi oldu. Şarkî Roma imparatorluğu, Hıristiyanlığı kabulden sonra, tamamen Rumlaşmıştı. Hele Ortodoks kilisesi Istanbul'dan, sanki bir ikinci imparatorluk gibi kanatlarını, bütün Balkanlara ve Anadolu'ya germişti. Eski Yunanlılığın ve eski Grek mucizesinin hatırası ise, Avrupa aydınlarının ve siyasetçilerinin duygularında, çağdaş Yunan meselesi ile pek kolay birbirine karışıyordu.

Ama bu eski Yunanla, Balkanlardaki Rumlar ve Yunanlılar arasında ne kadar ilişki vardır? Yani çağımızın Yunanlıları, daha doğrusu Rumları, eski Yunan kültürünün ne dereceye kadar varisidirler? Bu mesele bugün de tartışılabilir. Fakat XIX. yüzyılda Yunan istiklâl mücadelesi başlayınca, çağdaş Avrupa'nın edebiyat ve siyasetçileri, bu tarihî ilişkiyi araştırmayı lüzumlu bulmadılar. Kendilerini Yunan davasına verdiler. Hatta bu davada can verenler de oldu. Meselâ Lord Byron gibi...

Fakat Yunan davasına asıl destek, Batıdan değil, Rusya' dan geldi. Nitekim Yunan İstiklâl Savaşında Rusya'nın yakından desteklediği Etniki Eteriya Cemiyeti'nin adı daima hatırlanır.

Etniki Eteriya, 1814'te Rusya'da, Odesa şehrinde kuruldu. Bu tarih, Avrupa'da Napolyon'un çöktüğü ve Napolyon yenilgisine katılan Rusya'nın, Avrupa siyaset sahasına çıktığı yıldır. İşte o yıl kurulan Etniki Eteriya, Yunan istiklâl mücadelesini düzenleme gayesini, kendisine prensip edinen bir cemiyetin adıdır. Bu gizli cemiyetin, şifreleri, rütbeleri, örgütleri, önderleri vardı. Ruslar, cemiyeti daha baştan benimsediler. Hatta cemiyetin gizli ve asıl reisinin, Rus çarı olduğu yayıldı. Gerçekten de, Rus çarının başyaverlerinden olan Aleksandr İpsilanti, cemiyetin başına getirildi ve başkan vekili olarak tanındı.

Ruslarla Yunanlılar arasında soy birliği yoktu. Ama din birliği vardı. Her iki kavim de Hıristiyan-Ortodokstular. Ortodoks Hıristiyanlığın başında —kilise ayrılıklarına rağmen— Istanbul'daki Rum patriği görünüyordu. Rus çarlarının ise kendilerini, Şarkî Roma'nın, daha doğrusu Hıristiyan Bizansın mirasçısı saydıkları malumdu. Bu sebeple Yunan-Rus müşterek propagandasındą, Istanbul'u İslâmdan kurtarmak ve Ayasofya'ya yeniden haç dikmek sloganı, daima ve önemle yer almıştır. Böylece de, Etniki Eteriya, az zamanda gerek Rumların bulunduğu Osmanlı sahil şehirlerinde, gerek Rum zenginlerinin yayıldıkları Akdeniz kıyılarında hızla dalbudak saldı.

Silâhlanma da hızlıydı. İpsilanti, Mora yarımadasında 40 bin savaşçı tedarik edilebileceğini hesaplıyordu. O zaman Mora'daki Türk askerinin sayısı, ancak 12 bin kadardı. Hatta bir aralık bunlar da, Yanya'da isyan eden Tepedelenli Ali Paşanın üzerine sevkedildikleri için, Mora boşalmış gibiydi.

Tepedelenli Ali Paşa aslında, Rum hareketinden endişedeydi. Rumların isyan hazırlıklarına ait haber ve belgeleri Istanbul'a da gönderdiği yazılır. Ama o sırada, padişah bulunan Sultan II. Mahmut, Hâlet Efendi isminde, kindar bir entrikacının tesiri altına düşmüş bulunuyordu. Hâlet Efendinin uğursuz tahrikleri de işe karışınca, Rum topraklarında devletin durumu büsbütün elverişsiz hale geldi. İşte bu şartlar altındadır ki, Aleksandr İpsilanti, çarın da yardımına güvenerek, evvelâ Buğdan (Şarkî Romanya) topraklarına girdi. Propagandalarına başladı. Sonra da Mora'da isyan patlak verdi.

1820-1830 arasında Mora'da en şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Vuruşma insafsız ve kanlı oldu. Padişah, Mora'ya, Mısır askerini de yardıma çağırmak zorunda kaldı. Çünkü Yeniçeriler, artık tamamen soysuzlaşmışlardı. Yeni ordu ise henüz hazır değildi. Rusya ve Avrupa, hem maddî hem manevî yardımlarını Yunanistan lehine yöneltiyorlardı. Nitekim 20 ekim 1827'de İngiliz, Fransız, Rus filoları, Güneybatı Mora'daki Navarin limanında, Türk ve Mısır filolarına anî baskın verdiler. Bu filoları yok ettiler. Nihayet bu gelişmeler sonundadır ki, 1830'da Yunanistan, şimdiki Yunanistan topraklarının bir kısmında, müstakil devlet halinde teşekkül etti. Ondan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında çelişme ve çatışmalar, artık sürdü, gitti...

Berlin Antlaşması gereğince ise, Osmanlı devleti ile Yunanistan arasında ayrı bir anlaşmaya varılması gerektiğini ve Istanbul'un, bu işi sonuçlandırmaya pek yaklaşmadığını işaret etmiştik. Berlin Antlaşması Yunanistan'a Yanya vilâyetinden, Tırhala taraflarından, Tesalya istikametinde Kalamas ve Salamarya nehirlerine kadar olan havaliyi vadetmişti. Halbuki bu arazide yaşayan halk, Rumlardan, Ulah (Romen) lardan ve Hıristiyan Arnavutlardan teşekkül ediyordu. Yanya-Tesalya arasında Türkler ve Müslüman Arnavutlar da vardı. Eğer sınır, denildiği gibi çizilirse, Yanya vilâyeti merkezinin hemen yanından geçiyordu. Nitekim Osmanlılarla Yunanlılar arasında tam sınır konuşmalarına geçilirken Yanya'daki Rumlar, Yanya şehrinin de Yunanistan'a ilhak edilmesi için, Istanbul'daki büyük devletler murahhaslarına müracaat ettiler. Gerçi Güney Arnavutluk'taki Arnavut beyleri, ayaklanma şeklinde olmamakla beraber, bu teklife karşı mücadele için bir birlik teşkil ettiler. Hatta bu birlik hızla, bütün Arnavutluk'u saran ve Arnavutlarda da millî asabiyeti harekete getiren bir etken oldu. Netice şöyle gelişti ki, bu sefer de Arnavutlar, Yanya ve İşkodra vilâyetleri ile, Selânik ve Kosova vilâyetlerinin bir kısmında bir Arnavutluk hükümeti kurulmasını istediler. Bu suretle Arnavut milliyetçiliği, yalnız Abdülhamit devrinde değil, onu takip eden Meşrutiyet idaresinde de sürüp giden di-

reniş, ayaklanma ve isyanların ilk bayrağını açmış oluyordu. Arnavutların bu ilk *birlik* hareketlerine hiç beklenmediği halde, kuzeydeki Müslüman Arnavutlarla (Gegalar) güneydeki Müslüman Arnavutlar (Toskalar) ve dağınık şekildeki Ortodoks, Katolik Arnavutlar, hep birlikte katıldılar.

Karadağ tarafları da rahat değildi. Berlin Kongresi, Karadağ'a, Arnavutluk'tan Gosina ve Plava bölgelerini veriyordu. Istanbul hükümeti Karadağ ile, bu iş için de bir sınır antlaşması imzalayacaktı. Halbuki buralarda Müslüman halk da vardı. Ama bölgeyi Türk askeri tahliye ettiği için, silâhlı çatışma, Arnavutlarla Karadağlılar arasında başladı. Ve bölgede ihtilâflar, çarpışmalar sürdü gitti. Netice, Karadağ'a, Adriyatik sahilinde birtakım tavizlerle kapatıldı. Ama bölgede karışıklık 1884 yılına kadar devam etti.

Yunanistan'la olan ihtilâf ise, uzadıkça sertleşiyordu. Bir aralık harp ihtimalleri bile belirdi. Ama netice, gene Osmanlı hükümeti toprak kaybı ile alındı: 6 temmuz 1881'de imzalanabilen bir antlaşma ile, Tesalya'nın hemen bütün verimli bölgeleri, bu meyanda Narda ile Golus limanı Yunanlılara bırakıldı. Fakat bu tavizler, 1897'de bir Osmanlı-Yunan harbinin çıkmasına engel olamayacaktı.

Berlin Antlaşması'nda Avusturya-Macaristan'a terkedilen Bosna-Hersek vilâyeti üzerinde ise ayrıca durmuyoruz. Bu geniş vilâyeti Osmanlı hükümeti derhal tahliye etti. Mücadele, Bosna-Herseklilerle Avusturya-Macaristan arasında başladı. Yerliler bir ayrı hükümet kurmak istediler. Millî kahramanlarını da buldular. Fakat Avusturya-Macaristan ordusunun üstün silâhları karşısında, uzun süre dayanamadılar. Bir buçuk ay kadar sonra, Avusturya'nın bazı mahallî idare ve ıslah tedbirleriyle Bosna-Hersekliler, kadere rıza gösterdiler.

Trakya bölgesinde ise Bulgar komiteciliği, bir taraftan da Türk çiftlik sahiplerine karşı toprak kavgaları ile beslenerek, hemen Berlin Antlaşması'nın peşinden başlamıştı.

Hulâsa Avrupa Türkiyesi rahat değildi. Avrupa Türkiyesi yerleşmiş değildi. Ülke, yalnız 1878 parçalanmasıyle kalmayacak, her gün biraz daha karışacak ve nihayet elden çıkacak-

tı. 1878-1908 arasında, her gün biraz daha ürken, biraz daha halsizleşen ve çöken Osmanlı idaresi ise, bu karışık davalar üzerinde hiç bir verimli etki kaydetmeden, sellerin önünde bir yaprak gibi, sürünüp gidecekti. 1908 Genç Türkler ihtilâli biraz da, Balkanlardaki bu kronik krizlerin mahsulüdür denilebilir.

Şimdi de, bu netice tayin edici gelişmeler içinde en aktif olduğunu daha önce kaydettiğimiz Panislavizm hareketi ve Bulgarlar üstünde artık durabiliriz. Bu değinmeler bize, kendileri ile soy yakınlığımız olan, fakat gene kendileri ile, Balkanlarda en çok mücadele ettiğimiz Bulgarları, biraz tanımak imkânını verecektir. Zaten Enver Beyin de Balkanlarda, hatta Bulgarca öğrenmek lüzumunu duyması, o devrede Bulgar probleminin önemini ayrıca belirtir.

⁂

PANİSLAVİZM NEDİR?

Panislavizm, İslav ırkından olanların veya İslav ırkından sayılanların bir araya getirilmesi veya bir merkezî otorite altında birleştirilmesi gayret ve hareketine verilen isimdir. Bu hareketin temelinde tabiatıyle, evvelâ *İslav ırkı*, sonra *İslavlık siyaseti* vardır. İslav dini, yani tamama yakın çoğunluğu bayrağı altında toplayan *Ortodoks* Hıristiyanlık, bu büyük hareketin daima yardımcı unsuru olarak görülür...

İslav ırkı, bilindiği gibi, Hint-Avrupa (Âri) ırklar ağacının bir koludur. Bu kol, ezici ağırlığıyle Doğu Avrupa, yani Rusya ova ve ormanlarında yerleşmiş ve oradan, Karpatlar'la Tuna havalisine ve Adriyatik bölgesine (Bosna-Hersek-Karadağ) yayılmıştır. IX.-X. yüzyıldan kalma mezarlarda yapılan kazılar, Slavlarda antropolojik bakımdan, Şimal ırkının bütün hususiyetlerini gösterir.

VI. yüzyıla ait Bizans ve IX.-X. yüzyıla ait Arap kaynaklarında da Slavlardan «sarışın» insanlar olarak bahsedilir. Bu bakımlardan *tipik* Slavlarla, bizim Ural-Altay soyumuzun aslî vasıf ve işaretleri arasında bir benzerlik yoktur. Ama bilhassa IV.-V. yüzyıllarda ve Doğudan Batıya başlayan o büyük *Kavim-*

ler Göçü ile beraber, bu ırklar tabiatıyle karışmıştı. İslavlar, bir kısım parçalarını daha I. yüzyıldan itibaren Batıya. Tuna ve Alp Dinarik sahalarına atmakla beraber, asıl büyük göçler sırasında, mümkün olduğu kadar ormanlık bölgelere çekildiler. Aslî vasıflarını mümkün olduğu kadar korudular. Ama bu ormanlar bölgesinde de, kuzeyde *Finovalar* ve Karpatlar'la Baltık bölgesinde de *Normanlar, Cermenler*le karıştılar. Fakat İslav ana dilini ve soyun antropolojik özelliklerini muhafaza edebildiler.

İslavların bu aslî vasıf ve topluluklarını oldukça muhafaza edebilişlerinde, coğrafî özelliğin, bilhassa Şimal ormanları ile Karpat, Alp Dinarik gibi girilmesi güç tabiat yapısına etkisi aşikârdır. Ama Rus tarihçilerinden M. N. Pokrovski (1), öyle yazar ki, eğer Bizanstan Hıristiyan dini ile, gene Bizanstan Metod-Kiril Alfabesi (2) Rus ovalarına girmeseydi veya girmekte geç kalsaydı Ruslar, pekâlâ Finleşebilirlerdi. Lâkin Hıristiyan kültürü, tabiatıyle Fin kültürüne üstün geldi.

İlk İslav vatanının, daha batıda, Vistül nehri, Pripet bataklıkları ile Orta Dinyeper üçgeni içinde olduğu bilinir. Kuzeye, batıya ve güneybatıya yayılmalar buradan başlamış görünür. Slav kelimesini ise ilim dünyası ilk defa, VI. yüzyılın başlarında «*Slovene*» isimli bir eser yazan, Nazianslı Pseudo-Cézarios'un kitabından öğrenir (3). Bu kelimenin asıl anlamı bilinmez...

***

Slavlar, bütün Hint-Avrupa kavimleri içinde, siyasî hayatı en son gelişen, yani kendi devlet hayatlarına en son ulaşan arî kavimdir denilebilir. Ve bu ilk devlet kurma işleri de gene kendileri tarafından değil, kendilerinin idaresi için, fakat başkaları tarafından yürütülmüştür. Bu bakımdan Vareglerin, yani İsveçlilerin ataları olan Normanların, Rus tarihinde. öncü mevkileri vardır. Varegler, daha VIII. yüzyıldan itibaren Ba-

(1) M. N. Pokrovski: *En Eski Devirlerdeki Rus Tarihi.* 4 cilt. 1924. Moskova.

(2) Metod-Kiril Alfabesi: Bugünkü Rus alfabesi.

(3) Prof. Akdes Nimet Korat: *Rusya Tarihi.* s. 4.

tı Rus ovasında, Ladoga gölü çevresine yayıldılar. ve gerek çevredeki, gerek doğuya doğru yayılmış İslavları hâkimiyetleri altına aldılar. Doğuda Volga havalisinde, Bulgar ve Hazer illerine kadar ulaştılar. Şehirler tesis veya idare ettiler Buralarda, Rusları idareleri altında tutan hükümetçikler kurdular. Hatta ilk ve asıl Rus devletini de, gene İsveç'ten davet edilen, yahut kiralanan bir İsveçli hanedan, yani Rurik Hanedanı, Kiyef'te kurdu. Rusların Hıristiyanlığa girişi de bu hanedanla başlar.

Daha sonraları, yani Cengiz ve Timur istilâlarından sonra ise Rusların yüzyıllarca, Altın Ordu hanlarına veya o devletin varisi olan hanlıklara vergi ödedikleri, unvanlarını bu hanlardan aldıkları malumdur...

Biz Türkler, daha doğrusu yalnız Garp Türklerini kastetmeyerek ifade etmek gerekirse, hepsiyle derinden soydaş olduğumuz Ural-Altay ırkı ve Finogriyenler (yani, Finovalar ve Macarlar) Slavlarla en çok teması olan ve onlarla en çok çatışan ve karışan ırklarız. Hem de yalnız XII. ve XIII. yüzyılların büyük istilâları olan Cengiz ve Timur yayılışları sırasında değil. Daha derinlere gitmesek bile, en az IV.-V. yüzyılların Büyük Kavimler Göçü sırasında Hunlarla, onu takip eden yüzyıllarda da Avarlar (Rus tarihçileri bunları *Poloves* olarak rak yazarlar) Kumanlar ve daha nice Turanî soydaşlarımızla, hatta biz Batı Türklerinin tam anlamda kardeşlerimiz olan Vuz-Oğuz boyları ile İslavlar daima karıştılar. Bu karışmaların en tipik ve etkili olanı da, Türk ırkından olan Bulgarların İslavlaşması oldu. Bu oluşu, daha aşağıda özetleyeceğiz. Çünkü İslavlaşmış Bulgarların coğrafî durumu, geopolitik şartları ve nihayet Balkanlardaki nasyonalist hareketleri, Osmanlı imparatorluğu için önemli konular teşkil etti.

***

RUSLAR:

Panislavizmin öncüleri olan Ruslar, başlıca olarak şöyle tasif edilirler:

— Büyük Ruslar

— Küçük Ruslar (Ukraynalılar)
— Beyaz Ruslar

Büyük Ruslar, Avrupa ovasının, asıl Rus ovası kısmında, Ukrayna'nın kuzeyinde merkezleşip Volga'ya kadar yayılan havzadaki Rusları ifade edebilir. Ukrayna ismiyle anılan ülkenin, yani Rus ovasının merkez ve güney kısmının halkı, Küçük Ruslar olarak anılır. Büyük Rusya'nın batısında, güneyden Ukrayna ve batıdan Polonya, kuzeyde Latviya arasındaki bölgede Beyaz Ruslar otururlar.

Diğer başlıca İslav kavimlerine gelince? Bunları ana kolları ile şöyle sıralayabiliriz:

— Polonyalılar
— Galiçya ve Avrupa İslavları:
  Rutenler
  Slovaklar
  Çekler
— Tuna ve Balkan İslavları:
  Slovenler
  Hırvatlar, Sırplar
— Bosna-Hersek İslavları:
  Karadağlılar
  Bulgarlar

Bizim ele aldığımız devirde, Büyük, Küçük Ruslarla, Ukraynalılar, Lehler hep bir arada 73-75 milyon kadar hesaplanıyorlardı. Sibirya ve Urallar Asyasındaki göçmen Ruslar, henüz ve ancak 1-2 milyon arasında hesaplanırdı. Bütün bu rakamların biraz daha kabarık olması mümkündür. Almanya'da da 4 milyon kadar İslav vardı. Ama Bosna-Hersek de dahil olmak üzere Avusturya-Macaristan imparatorluğundaki İslav veya İslav asıllı nüfus yekûnunu 20 milyonun üstünde sayarlardı. Hulâsa o devirde bütün İslavları, Asya, Avrupa'ya dağılmış veya yayılmış olarak 110 milyon olarak hesap etmek mümkündü.

Hulâsa Rusya da, XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında, bir Panislavizm edebiyatına ve çabalarına sahne olmuştur. Ama bu akımın bütün etkisi, Balkanlarda Bulgar ve Sırp devletle-

rini Rusya'nın savunmasından, onların teşekkülünü sağlamaktan, fakat sonra Balkanlarda bu devletlerle, bir siyaset birliği dahi sağlayamamaktan ibaret kaldı. Eğer arada iyi kötü bir bağıntı devam edebilmişse, bu da gerek Rusya'nın, gerek Balkanlardaki İslav hükümetlerin, bir taraftan Osmanlı devletine, diğer taraftan Avusturya-Macaristan'a, yani bir Cermen imparatorluğuna karşı olan müşterek endişelerinden ileri geliyordu.

Zaten Panislavizmin (1), iki düşman hedefi vardı: Osmanlı imparatorluğu ve Avusturya-Macaristan!.. Hatta Avusturya-Macaristan'daki İslavların sayısı, Türkiye'dekinden de fazlaydı. Ama Rusya bir taraftan bunları kurtarayım derken, diğer taraftan, kendi idaresinde ve halis İslav olan Polonyalılara (Lehlere) karşı, daima baskı ve şiddet siyaseti içindeydi. Rus-Leh nefreti, Rus-Osmanlı nefretinden galiba daha güçlüydü. Çünkü Polonya'nın büyük ideali, eski istiklâline kavuşmaktı. Bu istiklâli ise, Rusya mahvetmişti.

İşte İslav âleminin aslî kütlesi, yani Rusya veya Rusyarın çarlığını elinde tutan Rus devleti ile Osmanlı devleti, tam üç yüzyıl boyunca çatıştı durdu. Başlıca on iki harp yaşanıldı. Yendik ve yenildik. Bildiğimiz gibi bu harplerin, bu ciltte ele alınan konuları ilgilendiren en sonuncusu 1877-1878'de geçti ve Osmanlı devleti yenildi.

Zaten bu yenilgi ile Balkanlarda yaşayan İslav kavimleri, ya daha önce elde ettikleri bağımsızlıklarını güçlendirerek sınırlarını genişlettiler. (Meselâ Sırbistan ve Karadağ gibi) yahut da yeni olarak bağımsızlık safhasına ayak bastılar (Bulgaristan'da olduğu gibi). Bu gelişmelerde en aktif rol oyna-

---

(1) Bu konuda ve kısmen şüpheli bir kaynak olmakla beraber, H. Adem'in *Pancermanizm ve Panislavizm* isimli eserinde bazı önemli derlemeler vardır. 1906. Istanbul.

Aynı yazarın Prof. Weit'ten dilimize çevirdiği *Hilâfet Siyaseti ve Türklük Siyaseti* isimli eserde, İslav problemi iyi işlenmiştir. 1915. Istanbul.

N o t : Tedarki kabil olmadığı için burada Rus kaynaklarını işaret etmiyorum.

yan ve Osmanlı imparatorluğunun yakın tarihinde en etkili mücadeleler yürütenler Bulgarlardı. İşte bu Bulgarlar aslında, bizim soyumuzdandı.

⁂

BULGARLAR:

IV. ve IX. yüzyıllar arasında Avrupa, büyük göçlere sahne oldu. Avrupa'nın Etnolojik manzarası durmadan değişti. IX. yüzyıl ve onu takip eden devrede bugünkü Avrupa Rusyasında, batı ve kuzeybatı bölgeleri hariç olmak üzere, daha ziyade Turanî kavimler ve bu arada Finler yaşıyorlardı. Bu kavimler arasında, en ileri, en yerleşik ulus olan Bulgarlar, Volga boylarında ve Kazan havalisinde hâkimdiler.

Bulgarlar, Volga nehri ile Kama nehrinin birleştiği bölgede, zengin, kuvvetli bir devlet kurmuşlardı. Dilleri Bulgar aksanı ile Türkçeydi. Dinleri İslâmdı. Başkentlerini teşkil eden Bulgar şehrinin kalıntıları, Kazan yakınında, bugün bile geniş bir alanı kaplar. İdarelerinde bir kısım Finler ve İslavlar da vardı. Şimdi Finlandiya'nın sınırları dışında ve ormanlık Rusya'nın kuzey bölgesinde Çuvaşlar, Çeremişler gibi Fin kolları bugün de ve muhtar bölgeler olarak hayatlarını devam ettirirler. Bulgar devleti, VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar devam etti. Volga Bulgarları denilen bu Türk halkının medeniyet ve refahına, Volga nehri üzerinde bulunmak şansı tesir ediyordu. Volga yoluyle Hazer'e, İran'a, Arabistan'a, hatta Hindistan'a kadar uzanan ticaret hareketleri, ülkeye refah sağlıyordu. Bilhassa 10 büyük ve önemli şehir, o zamanki Doğu'nun ünlü ticaret ve kültür merkezleriydiler.

Volga Bulgarları, 921'de, Almas, yahut Almuş Han zamanında İslâmlığı kabul etmişlerdi. Bu suretle din birliği, onların İran ve Arap ülkeleriyle din ve kültür bağıntılarını hızla güçlendirdi. Tarım, kürkçülük, hayvancılık, bilhassa at ticareti, balık, meyveler ve madenler önemli ürünlerdi. Madencilik ve hele maden sanayii ileriydi. Bulgar şehri harabelerinde, V. yüzyıla ait Sasanî paraları dahi bulunduğuna göre, demek ki bu bölgede ticaretin eski bir geleneği vardı.

Bulgarların arasına, İslâmlıktan biraz sonra Hıristiyanlık

da girmişti (988). Ama Arap tarihçilerine göre, İslâmlık, Bulgarlarda çok daha yerleşikti. Fakat Bulgar devleti, daha IX. ve X. yüzyıldan başlayarak, kuzey ve batıdan gelen İslavların saldırısına uğramaya başladı. Bulgarlar yerleşik, zengin ve savaşçılıklarını az çok kaybetmiş uysal insanlardı. Bu saldırılar etkilerini yaptı. Nihayet, XIII. yüzyılda Cengiz ve XIV. yüzyılda Timur istilâları, Bulgar devletini tamamen eritti. Onun yerinde ve başkenti Bulgar şehrinin 40 kilometre kadar kuzeyinde Kazan şehri olmak üzere Kazan Hanlığı kuruldu. XVI. yüzyılda Kazan Hanlığına, Ruslar tarafından son verildiği malumdur.

İşte yukardan beri değindiğimiz bu Volga Bulgarlarından bir kol, daha Bulgarların İslâmlaşmasından önce Anayurttan koparak, o çağda büyük Avrupa ovalarını saran genel göç dalgalarına kapıldı. V. ve VI. yüzyıllarda batıya doğru aktı. Bu Bulgarların daha V. yüzyılda Karadeniz ve Tuna kıyılarında göründükleri anlaşılmaktadır. Bunlar, belki bazı öncülerdi. Çünkü asıl kütlenin VII. yüzyılda Diniyester ve Prut nehirlerinin Karadeniz'e aktıkları sahalarda bulundukları ve o zaman Mösiya adını alan bu bölgeden, Tuna üzerine, hatta Trakya'ya kadar akınlar yaptıkları nakledilmektedir.

Bu Bulgarların başlarında Hanları vardı. Dilleri Bulgar Türkçesiydi. Ne İslâm, ne de Hıristiyandılar. Gittikçe güçleniyorlardı. Bir defasında Bizans ordusu da, Bulgarların başı olan Asparuh Han tarafından yenilir. Bulgarlar Varna'ya kadar inerler. Tuna ile Balkanlar arasını, yani bugünkü Kuzey Bulgaristan'ı istilâ ederek oraya yerleşirler. Ve Han, şimdiki Şumnu yakınında, Preslav mevkiine kendisine merkez olarak seçer. 679'da Bizans devleti, Bulgar Hanı ile bir antlaşma yaparak Mösiya ile İskifya (Dobruca) yı Asparuh'a terkeder. Böylece Balkanlarda ilk Bulgar Hanlığı kurulur.

Henüz dilleri Bulgar Türklerinin diliydi. Dinleri, atalar diniydi. Ama çevreleri İslavlarla doluydu. İslavlar, daha I. yüzyıldan başlayarak Karadeniz kıyıları üzerinden Tuna'ya ve Bosna-Hersek dağlarına kadar yayılmışlardı. Fakat, V. yüzyıldan beri doğudan batıya gelip geçen ve her biri bu bölgelerde bir

şeyler bırakan, bazısı soydaş, bazısı yabancı kavimlerden de etrafta kalıntılar vardı. Bunların hepsi, bu son gelen, henüz dinç ve henüz atlarından inmeyen göçebelerin idaresine baş eğmiş oldular.

Ama Bizans'ın, henüz yenilmemiş bir silâhı vardı: Hıristiyanlık. Hıristiyanlık, yalnız İncil'i değil, yazısı ve kültürü de beraber getiriyordu. O din ve yazı ki, VIII. yüzyıldan itibaren ve Kiyef'ten başlayarak bütün Rus ovalarını bayrağı altına alacaktı. Şimal ovalarının Finleşmesi veya Türkleşmesi bu suretle önlenecekti. Fin kültürü bu suretle, Ortodokslaşmış ve yazıya erişmiş İslav uygarlığına yenilecekti.

Bulgaristan'da da olaylar böyle gelişti. VII. yüzyılın ortasından itibaren Bulgaristan Türkleri, Hıristiyanlaşmaya başladılar. Bulgaristan Türklerinin dili ise, etrafı saran otokton ve toprağa sarılmış bir ırk olan İslavların etkisiyle unutulmaya başladı. Öyle ki, Bulgarlar Hıristiyanlaştıkları zaman, Bulgaristan Türkçesi neredeyse unutulmuştu. Bulgarlar İslavca konuşmaya dalmışlardı. Böylece, bugünkü İslavlaşmış Hıristiyan Bulgarlar, Balkanlarda yerlerini aldılar.

Bu oluşumda iki insanın ad ve etkilerini belirtmek lâzımdır: Selânik İslavlarından ve Ortodoks kilisesi rahiplerinden Metod ve Kiril!.. Bunlar, İncil'i İslavcaya çevirdiler ve bugün Metod ve Kiril Alfabesi denilen İslav harfleriyle yazarak yaydılar. Bilhassa Güney ve Batı İslavları arasında dağıttılar. Böylece de Ortodoks kilisesi, Bulgarların hem İslavlaşmasını pekiştirdi, hem de onları Ortodoks Hıristiyanlığa kazandırdı. VIII. yüzyılda zaten Rus ovası İslavları da Hıristiyanlaşıyorlardı. Kiyef, Hıristiyanlığın merkezi oldu. İsveçliyken Ruslaşan Rurik Hanedanının gayretiyle Ruslar, aynı dine kazandırıldılar. Metod-Kiril Alfabesi, bugünkü Rus Alfabesini teşkil etti.

İslavlaşmış Hıristiyan Bulgaristan devleti, ünlü hanlar yetiştirdi. Bunlar, zaman zaman Bizansla da boy ölçüştüler. Hanlar zamanla, Sezar kelimesinin bozulmuşu olarak, Çar unvanını aldılar. Nitekim Rus imparatorlarına da Çar denilirdi. Daha önce kaydettiğimiz gibi, 676 yılından itibaren resmen Hıristiyanlaşmaya başlayan Bulgarları, IX. yüzyılın ikinci yarı-

sında Bizansla ihtilâfa düşen Çar Boris, Ortodoksluktan ayırılıp Roma kilisesine bağlanmayı ve Katolikleştirmeyi düşündü. Fakat Istanbul patrikliği anlayışlı davrandı. Bulgar kilisesi Autocephale (Avtokefal), yani muhtar-özerk tanılınca. iş düzeldi. Bulgarlar kendilerine bir patrik de seçtiler. Bu seçimi Istanbul patrikliği tanıdı. Boris'in oğlu Çar Simon zamanı ise, Bulgaristan devletinin en parlak zamanı oldu. Bu Çar, bir aralık, hatta Çargrad, yani Çar Şehri dedikleri Bizans'ın (Istanbul) zaptına bile teşebbüs etti (X. yüzyıl başlarında). Simon, bütün Trakya ve Makedonya'yı, hatta Tuna ve Sava kuzeyindeki geniş araziyi işgal etti. Bu hatıra, Bulgarların, Osmanlılarla mücadelelerinde dahi, bir ruhî destek olarak yaşatılmıştır.

Osmanlılar, Rumeli'ye geçtikten sonra ise bu topraklar, bir kısmı 1878'de, bir kısmı da Balkan Harbi sonuna kadar Osmanlıların ellerinde kaldı.

Bulgarlar hakkındaki bu özetlemeye son verirken, şu cihetı belirtelim:

Volga kıyısındaki İslâm Bulgar Türkleri, muharip olmaktan ziyade, yerleşik, tüccar, uysal ve itaatli insanlardılar. Balkanlarda İslavlaşan Hıristiyan Bulgarlar ise, başka karakter aldılar. Bu Bulgar karakteri hakkında oldukça renkli yazılar yazılmıştır. Balkan Bulgarları, yani İslavlaşmış Bulgarlar, Volga Bulgar Türklerinin aksine, çok haşin, sert, uyuşmaz mizaçlı, kavgacı, intikamcı, zalim ve savaşkan oldular. Gerçi çalışkanlık ve tasarruflu hayat, kendilerini yetiştirme gayreti, kültüre yöneliş ve kolektif kalkınma gayreti, Balkan Bulgarlarında asıldır. Avrupa'nın en çalışkan çiftçileri, belki de Balkan Bulgarlarıdır. Fakat siyasî hayatta aşırı kırıcılık ve bazen cinayetlere kaçan saldırganlık, kendi aralarında bile zulme varan siyasî çatışmalar ve hele millî kavgalarında vahşete kaçan sahneler, Balkan Bulgarları için karakteristik hallerdir. Bu seciye değişikliği, çeşitli sebeplerle izah edilir. Ama bunun tahliline girmek, bu kitabın hacmi için fazladır. Yalnız şu kadarını işaret edeceğiz ki, gerek 1877-1878 Rus harbinden önce veya, o harp içinde, gerek 1878-1908 arasındaki Makedonya mücadelelerinde, gerekse Balkan Harbi sırasında, aşırı derecede

sert, insafsız ve vahşete kaçan Bulgar karakteri, her vesileyle kendini gösterdi. Kaldı ki Bulgarlar, bu karakterlerini, yalnız düşman saydıkları cemaatlere, örneğin Müslüman Türklere karşı davranışlarında değil, kendi içlerindeki siyasî kavgalarda, hatta parlamento içi mücadelelerde bile daima gösterdiler...

***

BÜYÜK BULGARİSTAN:

Bu böyle olunca da, Balkanlarda en sert millî mücadele örneğini Bulgarlar verdiler. Bu hususta Bulgaristan prensliğinin teşekkülünden sonraki gelişmeleri iki safhada ele almalıdır. Bunun birincisi, Berlin Antlaşması'nın bazı kayıt ve şartlarla bir çeşit muhtariyete ulaştırdığı Şarkî Rumeli vilâyeti üzerinde yürütülen hareketlerdir. Bu hareketler, kısa bir zaman sonra Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan prensliğine katılmasıyle neticelendi. İkincisi de, Makedonya üzerindeki mücadelelerdir.

Her iki harekete de hâkim olan ruh, Büyük Bulgaristan «Velikaya Bulgarya» ülküsüdür. Bu ülkü, Berlin Antlaşması'nın Bulgarlar üzerinde uyandırdığı ruh kırgınlığı ve hayal kırıklığı ile beslendi...

Çünkü, Berlin Antlaşması olmasaydı, Ayastafanos Antlaşması Büyük Bulgaristan ülküsünü tahakkuk ettiriyordu. Ayastafanos Antlaşması'nda hem Şarkî Rumeli, hem de Makedonya, Bulgarlara bırakılmıştı. Fakat kısa bir zaman sonra bağlanan Berlin Antlaşması, Şarkî Rumeli vilâyetinde padişahın hâkimiyeti esasına dayanan bir muhtariyet şekli kabul ettiği gibi, Makedonya'yı da tekrar Osmanlılara bırakınca, Bulgar kamuoyundaki reaksiyon şiddetli oldu. Ama mademki artık bir Bulgaristan prensliği, yani bir Bulgaristan devleti kurulmuştu. O halde bu kaleye dayanarak çalışmak ve burasını bir sıçrama tahtası gibi kullanarak gayeye ulaşmak niçin kabil olmasındı. Nitekim öyle yapıldı. Berlin Antlaşması'nın ardından, Bulgaristan'da bir sıra mücadele organları meydana geldi. Evvelâ Sobranyada (Parlamentoda) iki parti belirdi: Muhafazakârlarla, Liberal Parti. Liberal Parti, Büyük Bulgaristan ülküsüne ulaşmayı gaye edinmişti. Bu da evvelâ, Şarkî Rumeli vilâyeti-

nin Bulgaristan'a katılmasını sağlamakla olurdu. Sonra da Makedonya'yı kurtararak, Büyük Bulgaristan'ı kurmak kabil olacaktı. Muhafazakâr Parti ise, daha ihtiyatlı hareket taraflısıydı. Şimdilik Şarkî Rumeli üzerinde uğraşmalıydı. Nitekim, Bulgaristan prensliğinin teşekkülünden kısa bir zaman sonra ve Rusya çarının da tavsiyesiyle Liberaller iktidara gelince, Şarkî Rumeli şehirlerinden İslimye'de bir kongre toplandı. Bu toplantıya, Şarkî Rumeli Vilâyeti Meclisi reisi de katıldı (1).

Toplantıda bir idare merkezi seçildi. Ve derhal para, silâh tedarikine girişildi. İlk hedef, Şarkî Rumeli vilâyetinde ihtilâl çıkarılması ve bu yoldan, vilâyetin ulgaristan'a ilhakının teminiydi. Cemiyet, seçtiği yolda iyi çalıştı. Çeşitli organlar meydana getirdi. Meselâ bütün köylere kadar yayılan Sokol Teşkilâtı, görünüşte bir jimnastik derneğiydi. Ama buraya giren bütün gençler, askerî talim görüyorlardı. Silâh sahibi oluyorlardı. Öyle ki, daha isyandan önce bu teşkilâtın emrinde 38-40 bin kadar silâhlı ve talimli genç örgütlenmiş bulunuyordu. Halbuki vilâyetteki bütün milis gücü, hem de çoğu Bulgar olmak üzere, 7-8 bin kişiden ibaretti. Berlin Antlaşması'nın verdiği yetkiye rağmen, Şarkî Rumeli'ye Türk askeri sokulmamıştı. Sokol teşkilâtına, merkezi Rusya'da olan ve Balkanlarda şubeleri bulunan Panislavist örgüt, hem silâh, hem para yardımı yapıyordu. Kaldı ki teşkilâta Rusya'dan, gönüllü şeklinde subaylar, organizatörler, propagandacılar da akmaya başladılar.

Osmanlı hükümetine gelince? Daha yukarda da değindiğimiz gibi, Berlin Antlaşması'nın 15 ve 16. maddeleri gereğince Osmanlı devleti Şarkî Rumeli vilâyetinde asker bulundurmak yetkisine sahip olduğu gibi, vilâyette emniyet ve asayiş bozulup müdahale gerekirse, oraya ayrıca kuvvet sevki yetkisine de sahipti. Fakat Abdülhamit daha baştan, Bulgaristan' da asker bulundurmak hakkını kullanmak istemedi. Aşağıda

(1) Berlin Antlaşmasından sonra Şarkî Rumeli muhtar vilâyet veya eyaletinde, 56 kişilik bir sobranyanın (parlamento) teşekkül ettiğini daha önce kaydetmiştik. Bu parlamentoda Bulgarlar çoğunluktaydı ve reisi Bulgardı.

göreceğiz ki, isyan hazırlığı artık gözle görülür hale geldiği ve fiilen ihtilâl başladığı zaman bile, Şarkî Rumeli'ye asker sevki kararını veremedi. Şarkî Rumeli'de gelişen hazırlıklara II. Abdülhamit, bu davranışlarıyle âdeta yardımcı oldu. Hadiseye seyirci kaldı. Ve sonunda olup bittiyi kabul etti. Ama, Bulgarların Şarkî Rumeli'deki zaferi ve vilâyetin Bulgarlara terki suretiyle ilk safhada tahakkuk eden Büyük Bulgaristan mefkûresi, bu vilâyette yaşayan ve canlarını, Berlin Antlaşması garantilerine göre padişaha emanet eden pek çok Türk-Müslüman kanına ve canına mal oldu...

Hulâsa Şarkî Rumeli isyanı, herkesin gözü önünde ve en açık sloganlarla hazırlandı. Bulgar heyetleri Rusya'da, Avrupa merkezlerinde siyasî havayı ve efkârı hazırlıyorlardı. Uyuyan, yalnız saray ve Istanbul'du. Ama bu sefer Rusya'dan da, garip görünen ve beklenmeyen bir hava esmeye başladı.

Rus Çarı Aleksandr II. 1881'de anarşistler tarafından öldürülmüştü. Yerine III. Aleksandr geçti. III. Aleksandr, toplumdan gelen her türlü harekete, hürriyet mücadelelerine karşıydı. İşte bu safhadadır ki Rusya, Bulgaristan'da gelişen ve aslında kendi tarafından teşvik edilen hareketten, bu arada Büyük Bulgaristan ülküsünden, ürkmeye başladı. Çünkü büyüyen, güçlenen, genişleyen bir Bulgaristan'ın, artık Rus etki ve otoritesine de karşı geleceği anlaşılmaya başlamıştı. Yeni devletin, ne Rus, ne de Osmanlı tesir ve murakabesinde olmaksızın, yani her ikisinden de kurtularak millî, hür, müstakil bir devlet olması fikri ve çabası Bulgaristan'da günden güne güç kazanıyordu. Bulgaristan Prensi Aleksandr Batemberg, bu akımı benimsemiş görünüyordu. Böyle olunca da, Rusya'nın Balkanlar üzerinden Istanbul'a ulaşmak yolundaki geleneksel gayretleri, bu defa Bulgar seddi ile karşılaşmış olacaktı.

Bu sebeple bir an geldi ki Rusya, Bulgarlara isyan cesareti vermemek için elinden geleni yapmaya başladı. Bu eğilimini açıkça ifade ediyordu. Yalnız Bulgarlara sert ihtarlarda bulunmakla kalmıyordu. Orduya yapılan genelgelerde de hükümetin bu görüşü açıkça ifade ediliyordu. Bir aralık öyle oldu

ki Rusya, Balkanlarda Türk nüfuzunu, hattâ hâkimiyetini âdeta ister görünmeye başladı. Nitekim isyan çıkınca, Osmanlı hükümetinin Bulgaristan'a asker sevketmesini isteyen Rusya oldu. Fakat Abdülhamit, bu havadan da faydalanmadı. Diğer Avrupa devletlerine gelince, onlar Bulgaristan'ın Rusya nüfuzundan kurtulması çabalarını sempatiyle karşılıyorlardı.

*
* *

Nihayet 1885 temmuzunda, Filibe şehri yakınındaki Değirmendere köyünde, İhtilâl Liderleri bir toplantı yaptılar. İhtilâl günü olarak 18 eylül kararlaştırıldı. Fakat daha günü gelmeden ve Filibe'den 20 kilometre kadar mesafedeki Veliki Konare köyünde isyan patlak verdi. Daha başka köylerden de, bölgedeki Türk köylüleri üzerine saldırılar oldu. Hatta bazı Bulgar köylerinde, derhal hükümet teşkilâtı yapıldı. Şarkî Rumeli vilâyetinin, yani Güney Bulgaristan'ın, kuzeydeki Bulgaristan prensliğine katıldığı ilân olundu. Köyllüer ondan sonra Filibe'yi muhasara ettiler. Bulgaristan prensine, gelip idareyi ele alması için telgraf çektiler. Prens, Güney Bulgaristan'a girdi. Filibe çevresine kadar geldi. Sonra Tırnova'ya, yani Bulgaristan'ın ilk başkentine dönerek orada, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a katıldığını resmen ilân etti.

Avrupa devletleri, daha doğrusu Berlin Antlaşması'na imza koyan devletler, bu harekete karşı direniş ve tepki göstermediler. Yalnız Moskova kırgın, Istanbul ise şaşkındı. Rusya çarı, sert bir tebliğ yayınladı. Bulgaristan prensine evvelce verilen askerî rütbenin alındığını bildirdi. Osmanlı sarayı ise ne yapacağını bilmiyordu. Şarkî Rumeli valisi Gavril Paşa, isyan öncesinde zaten ailesiyle birlikte Istanbul'da yaz tatilindeydi. İsyandan ancak birkaç gün önce Filibe'ye dönmüştü. Saraydaki şaşkınlık, tam bir karışıklık ve kararsızlık halini aldı. İsyan sırasında sadrazam Sait Paşaydı. Sait Paşa hatıralarında, Şarkî Rumeli'ye vaktinde asker sevki için padişahı uyardığını, bu konuda ısrar ettiğini yazar. Bu teşebbüslerine ait tezkere ve belgeler gösterir. Fakat Abdülhamit, Sait Paşayı sadrazamlıktan alır. Yerine, Kâmil Paşayı getirir. Sait Paşaya

göre (1) Kâmil Paşa, aslında pasif kalmak taraftarıdır. Kâmil Paşa ise, daha sonra yayınladığı cevaplarında (2) bunun aksini savunur. Ama olan şudur ki, Osmanlı hükümeti, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakı olup bittisi karşısında hiç bir aktif hareket ve müdahalede bulunmaz. İlgili devletlere usulen notalar verilir. Ama bu notalara karşı bu devletlerin etkili davranışları olmaz. Tek ve aktif müdahale taraflısı gene Rus çarıdır. İsyanı ve ilhakı tasvip etmez. Osmanlı padişahının askerle olaya müdahalesini, hatta daha fazlasını ister. Ama saray, tuttuğu yoldan şaşmaz. Olup bittiyi kabul eder. Abdülhamit, olaylar karşısında sanki uyumuş gibidir. Şarkî Rumeli bir an önce kopsun gitsin ve rahat uykusuna dalsın gibi bir hali vardır. Bu sırada sarayın havasını, o vakit mühim bir mevkide bulunan Mahmut Celâlettin Paşa, «*Mirât-ı Hakikat*» (3) in birinci cüzünde, açık ve etrafıyle inceler. Her şey onu gösterir ki saray, gelişmler karşısında hakikaten uyumuştur. Halbuki Şarkî Rumeli'nin gidişi, ardından Makedonya, hatta Trakya'nın da gidişi demekti. Nitekim öyle olacaktır.

İşin olup bittiden sonraki safhası, devletlerarası birtakım diplomatik temas ve muhaberelerdir. Sonunda, ihtilâf konusu bölgeler üzerinde padişahın sözde hükümranlığı tanınmak üzere, fiilî hâkimiyet Bulgaristan'a verilir. Ondan sonra Bulgaristan'da birtakım iç siyasî çatışmalara, hatta bir aralık prensin de Bulgaristan'dan çıkarılıp yerine yeni bir prens çağrıl-

---

(1) *Sait Paşanın Hatıra ve Müdafaaları,* dört cilt halinde basılan ve aslında üç ciltlik eserinden başka, Meşrutiyetin ilânından sonra meydan alan polemikler dolayısıyle, bilhassa Kâmil Paşaya karşı yayınlanan cevaplarında toplanır. Bu hatıra ciltlerinden daha önce bahsetmiştik. Bunlara ek olarak 1327 (1911) ve *Sait Paşanın Kâmil Paşaya Cevapları - Şarkî Rumeli, Mısır ve Ermeni Meseleleri* adını taşıyan eseri de ayrıca kaydetmeliyiz.

(2) Kâmil Paşa da, hatıralarından başka *Kâmil Paşanın Âyan Reisi Sait Paşaya Cevapları* adı altındaki eserini 1912'de ve iki baskı olarak yayınlamıştır.

(3) Mahmut Celâlettin Paşa: *Mirât-i Hakikat*. 1326 (1910). Bulgaristan meseleleri ve Şarkî Rumeli'deki olaylar ve neticeleri, bu eserin birinci cildinin, birinci cüz'ünde yer alır. Bazı hata ve çelişmelere rağmen, bu yayınlar, önemli açıklamalar ihtiva ederler.

masına rağmen, bu iki vilâyette Bulgaristan, çok hızlı bir kalkınma hareketine girer. Bugünkü Bulgaristan, böyle kurulur...

Ama Büyük Bulgaristan ülküsü iki kademeliydi, demiştik. Birincisi Şarkî Rumeli'nin ilhakı, ikincisi Makedonya'nın kurtarılması, Şarkî Rumeli artık alınmıştı. O halde şimdi sıra, Makedonya'yı ayaklandırmaktı. İşte o kanlı, sert ve 1908 Genç Türkler ihtilâlinin ve kadrosunun hazırlanışında en önemli etkisi olan Makedonya çeteleri savaşı, ondan sonra güçlenir. Bu hikâyeye ayrıca ve ileride gireceğiz. Çünkü Makedonya, Genç Türkler ihtilâlinin vatanı ve oradaki mücadeleler, bu ihtilâlin beşiğidir. Hürriyet Kahramanı Enver Bey, 23 temmuz 1908' de, bu topraklar üzerinde zuhur edecektir.

*
* *

Makedonya'nın neresi olduğunu ve bu topraklarda kimlerin yaşadıklarını daha ileride ve ayrıca vereceğiz. Ama şimdilik şu kadarını belirtelim: Makedonya'da Bulgarlar, 1908'den önce, en mücadeleci unsur olmakla beraber, aynı topraklarda yaşayan diğer ırkî toplulk da vardı. Rumlar ve Sırplar. Bunlar, bir taraftan Osmanlı hâkimiyetine, bir taraftan da Bulgarların emel ve ihtiraslarına karşı mücadele içindeydiler. Hatta bu mücadelede, başlarında bazen Yunan subaylarının bulunduğu Rum çeteleriyle, Osmanlı takip kuvvetleri, zaman zaman Bulgarlara karşı işbirliğinde de bulundular. Bunun örneklerini, Makedonya olayları sırasında vereceğiz.

Sırplara gelince? Sırplar, daha 1804'te, Sırbistan prensliği şeklinde istiklâllerine kavuşmuşlardı. Bu sebeple 1908'den önce Sırplar, Osmanlı Makedonyasında, Bulgarlar ve Rumlar kadar çoğunlukta değildiler. Daha ziyade Kuzey Makedonya'da yaşıyorlardı. Ama onlar da gene örgütler ve çeteler teşkili suretiyle Makedonya iç savaşlarına katıldılar. Vereceğimiz olaylar, bu cepheden de işlenecektir.

Şimdi bu vesileyle, Osmanlı Avrupasında yaşayan ve bir Makedonya kavmi olmaktan ziyade, İlkçağ başlarından beri kendi vatanlarını teşkil eden topraklarda yaşayan Arnavutlara da kısaca değinmeliyiz. Çünkü Arnavutlar, diğer Rumeli halk-

larından tamamıyle ayrı özellikleriyle, Osmanlıların Rumeli'deki çelişmeli saltanatları boyunca, hemen daima özgür, daha doğrusu daima kendi âlemlerinde, kendi hayatlarını sürdürmüşlerdir.

⁂

ARNAVUTLAR KİMLERDİR?

Arnavutların aslı hakkında görüşler çeşitli olmakla beraber, bunların Pelaj-Pelajzk'lardan geldikleri hakkındaki görüş en güçlüsüdür. Pelajların aslı da mitolojik masallara kadar dayanır. Ama Pelajların, aynı zamanda Yunanlıların da aslı olduğu kabul edildiğine göre, Arnavutlarla eski Yunanlılar arasında bir ırk ve kök birliği olduğunu düşünmek, hata sayılmaz. Sosyolog bir düşünür ve yazar olan Prof. Edmond Demaulin, ünlü «*Yollar*» isimli eserinde, Pelajları, Doğu Karadeniz kıyılarında Kolhide'den, yani Gürcistan sahillerinden getirir. Ona göre İlkçağ başlarından başlayan bu göç, Karadeniz kıyılarında batıya doğru birtakım yerleşme merkezleri sıralanmak suretiyle ve yüzyıllar boyunca devam eder. Şimdiki Arnavutluğun güney kısmında, yani Tesalya'ya inen bölgede, ilk Pelajlardan en karakteristik kalıntıların yaşadığını anlatır. Ve şu anlaşılır ki Arnavutlar, Balkanların ilk otokton halklarından biridir ve kendi dağlık bölgelerinde, kendi özelliklerini muhafaza etmişlerdir.

Arnavutluk, Makedonya ile Adriyatik Denizi arasında uzanır. Arnavutların Osmanlı Avrupasındaki nüfus tahminlerini daha önce vermiştik. Daha aşağıda, Makedonya bahsinde, daha ayrıntılı nüfus tahminlerine gireceğiz. Arnavutların tarihi, Arnavutluğun tarihidir. Bu tarih, Osmanlılara kadar öyle devam etmiştir. Arnavutlar kendilerine Şikiptar ve Arnavutluğa Arbanya veya Arberya derler. Uluslararası literatürde bu ülke, Albani veya Albanya olarak anılır.

Arnavutluğun tarihi karışıktır. Başlıca olarak, İsa'dan önce 147 yılında Makedonya'yı kapsayan Roma istilâsı, sonra Şarki Roma-Bizans hâkimiyeti, daha sonra Osmanlı saltanatı başlıca safhaları teşkil eder. Osmanlıların Arnavutluğu ilhakı, Sul-

tan II. Murat zamanında oldu. O zaman Arnavutluk, mahallî prenslerin idaresindeydi. Bunlardan ve Mirdita prenslerinden Jan Kastriyoti, Hünkâra itaat edince, bir mükâfat olarak, dört oğlu Edirne sarayına alındı. İşte bunlardan İskender Bey, daha sonra Arnavutluğa timar sahibi olarak gönderilecek, fakat orada isyan ederek, Arnavutlukta bir nevi istiklâl peyda edecektir. Devleti uzun zaman uğraştıracaktır. Arnavutlukta İskender Beyin hatırası, bu bakımdan bir millî kahraman olarak anılır. Fakat bu istiklâl sürmez. Osmanlılar, Arnavutluğu tekrar işgal ederler.

Ama Arnavutlar, bütün Balkan kavimlerinden ayrı olarak, sosyal yapıları ile, eski boy ve kabile bölüntü ve ayrıntılarını sonuna kadar muhafaza etmişlerdir. Bu sebeple, Arnavutlukta mahallî bölüntü ve kabile şuuru daima millî şuura üstün gelmiştir. Bu yaşantıda sarp dağlar teşekkülünün elbette ki etkisi oldu. Arnavutlar, kendi aralarında, daima bölüntülü ve mücadeleli kaldılar. Meselâ başlıca olarak kuzeyde Gegalar ve güneyde Toskalar şeklindeki bölüntü, kendi içinde ayrıca, Malisörler, Mirditalar vesaire gibi daha tâli bölnütüler, devam etti gitti. Bütün bu bölüntüler arasında da tabiî, çelişme ve çatışmalar devam etti. Makedonya'da, daha doğrusu Osmanlı Avrupasında, köklerini Fransız İhtilâli'nden ve Avrupa'dan esen milliyetçilik akımlarından alan şuurlu Balkan nasyonalizmleri içinde Arnavut milliyetçiliği, daha ziyade aşiret, kabile akımları şeklinde kaldı. Halkın değil, beylerin ve ağaların etki ve nüfuzu altında, ilkel direnişler olarak sürüp gitti.

Bu durumu kaydederken şunu da belirtelim ki, Osmanlı halkları arasında Arnavutlar, devlet ve idare işlerine, sadrazamlıktan, en yüksek derecede kumandanlıklardan, valiliklerden, en alt kademedeki hizmetlere kadar, devletin idaresine en çok katılan, en çok eleman veren ırk toplumunu teşkil ediyordu. Her sahada ulema, aydın, yazar ve bilgin kişiler, Arnavutlar arasından yetişerek toplum hayatında yerlerini aldılar.

Buradaki kısa değinmelerden sonra ve Makedonya çelişmelerine geçmeden, imparatorluktaki nasyonalist hareketler

bakımından üstünde durulması gereken diğer bir akıma, yani Ermeni meselesine de az çok göz atmalıyız. Çünkü Türkiye'deki bütün millî hareketler arasında, yabancı devletlerin sonuna kadar istismar konusu olmak bakımından Ermeniler ve Ermeni meselesi de, ayrı bir önem taşır...

*
* *

ERMENİ MESELESİ:

Ermeni meselesi, gerek Genç Türkler ihtilâlinden önce, gerekse 1908'den sonra ve İttihat ve Terakki'nin iktidarı boyunca gösterdiği gelişmeler ve meydan alan sonuçlar bakımından mühimdir. Hele Berlin Kongresinden sonra, yani 1878-1908 arasında, zaman zaman kanlı safhalarıyle bu mesele, imparatorluktaki nasyonalist hareketlerin, daima dikkati çekenlerinden biri oldu.

Ermeniler ve Ermenistn mücadeleleri hakkında kaynaklar zengindir. Ama bu araştırma ve eleştirmelerde sübjektif unsur, yani hissî görüşler, siyasî etkenlere daima müessir oldular. Çünkü Ermeni meselesi, hiç bir zaman kendi çerçevesi içinde bir dava olarak kalmadı. Dış kuvvetlerin, yabancı devletlerin, bilhassa Rusya ve İngiltere'yle, Birinci Dünya Harbi sonunda Amerika'nın etki ve müdahaleleri, davayı milletlerarası bir konu haline getirdi. Ama bu müdahaleler, her vakit Osmanlı Ermenilerinin aleyhine oldu. Ermeni halkının, küçük bir Istanbul azınlığı müstesna olmak üzere, Türkiye haritasından silinmelerine kadar...

Ermeni kimdir ve Ermeniler kimlerdir üzerinde ve galiba dünyanın her büyük dilinde pek çok şeyler yazılmıştır. Bu sorunun cevabını kolaylaştırmak için, ilk önce ve her milletin tarihinde olan mitolojik efsaneleri, masalları bir tarafa bırakarak, antropolojik ve etnolojik açılardan işi ele almak gerekir. Çünkü her milletin tarihinde olduğu gibi Ermeniler için de bir masal olmaları gereken hikâyeler, bilimsel bakımdan tabii değer taşımaz. Meselâ Ermeni efsaneleri, ta Nuh'a kadar ulaştırılır. Nuh'un ikinci kademede torunlarından Hayk, 130 yaşındayken ve 300 kadar çocuğu ve torunuyle, Babil'den ge-

lip, Ararat (Ağrı) taraflarında ilk siteyi kurar. Hayk, dört yüz yıl yaşar ve soyu çoğalır, vb... Bu efsaneleri bir tarafa bırakırsak, durum şudur:

Bir Ermeni soyu vardır. Bu soy, Hint-Avrupa kollarındandır. Yani, arî bir soydur. Meselâ İranlılar, Kürtler... gibi. İlk yayılış, yerleşiş alanları, en geniş ölçüsüyle, şimdiki Sovyet Ermenistanı'na düşen Sevang (Gökçegöl) den, Ağrı ve çevresini de içine alarak, Çukurova ve İskenderun körfezi istikametine çekilecek bir hattın iki tarafıdır. Bu bölge, arada biraz seyrekleşmek suretiyle, Ermeni edebiyatında, Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak ayrılır. Büyük Ermenistan, Sovyet Ermenistan'ı ile, Fırat-Dicle yüksek havzalarını, bizim eski Osmanlı coğrafyalarında «Cezîret-ül Ulyâ» olarak anılan yüksek yaylayı içine alır. Akdeniz bölgesinde Kilikya, yani Torosların güneyindeki etekler ve ovalar ise, Küçük Ermenistan olarak anılır. Bu bölgelerden Türkiye'ye düşen topraklarda Ermeniler, hiç bir yerde çoğunluk teşkil etmemek üzere, Osmanlı imparatorluğunun son yıllarına kadar yaşıyorlardı.

Acaba Ermeni soyu buralara ne zaman göçmüş, yerleşmiştir? Bu soruya da Ermeni mitolojisi, ta «Nuh zamanından» diye cevap verir. Yani, Nuh aslında bir efsane olsa bile, Tufan' dan beri demek istenir. Ama daha insaflı Ermeni tarihçileri, meselâ masalları da gerçek olarak almakla beraber Moise ce Corthène, bu maziyi hiç olmazsa İsa'dan 2000-2500 yıl önceleri ile sınırlandırır.

Ama inkâr edilmez gerçek şudur ki, bu Ermeni ve Kürtlerin Doğu Anadolu yaylalarına yayılmalarının İsa'dan önce ancak VII. yüzyılda ve İranlıların Anadolu'ya doğru akınlarıyle başladığı, daha galip bir ihtimaldir. Çünkü İsa'dan önce XVII. yüzyıldan, hatta bazı tarihçilere göre daha eski zamanlardan başlayarak, Turanî bir asıldan oldukları anlaşılan Orartulular devleti, bu bölgelere hâkimdi. Orartulular, çiftçi, sanatçı, uygar ve inşacı bir kavim olarak tarif edilir. Bilhassa sulama işleri, uzunluğu 70 kilometreye kadar varan su kemer ve yolları, büyük zahire depoları, onların eserleriydi. Asur kayıtlarında, Orartunun uygarlık ve servetine ait bilgiler, oldukça etrafıyle

naklolunur. Hatta çeşitli zaferlere rağmen Asurlular tarafından tamamıyle çökertilemeyen bu Orartu devleti teşkilâtı ve uygarlığı, İsa'dan önce VI.-VII. yüzyılda İranlılarca tahrip edilmeseydi. Doğu uygarlığı bu bölgeden dünyaya birtakım yararlı müesseselerin ve yaşantı tarzının örneklerini verebilirdi.

Hulâsa Doğu yüksek yaylalarında, o yüzyıllardan sonra bir Ermeni yurdu vardı. Ve bu yurdu işgal eden Ermeniler buralara, her halde İran yaylası üzerinden ve belki de İranlılarla beraber gelmiş olabilirler. Ama eski İran kayıtlarında Ermeni adına tesadüf edilmediği tarihlerce kaydedilir. Hatta bir kayda göre (1), bu bölgeye Armen adı İranlılar tarafından ve Orartulardan kalan Menoas anıtlarındaki Armonidat kelimesinden ilham alınarak verilmiş olarak gösterilir. Bu sözün aslı, yüksek memleket anlamına gelirmiş. Aramî dilinde de Armen-Harmen, sarih olarak yüksek ülke demekmiş...

Ermeni efsanelerinde ise Armenia, Armenak adında bir hükümdara bağlanmakla beraber, daha kuvvetli olan ihtimal, Ermeni adının gene de bir coğrafî tabirden gelmiş olmasıdır. Fakat İsa'dan önce bilhassa IV.-V. yüzyıllarda Armeniya, yani Ermenistan adı, bu bölgeye artık yerleşmişti. Nitekim Ksenofon «*Anabasis - On Binlerin Ricatı*» isimli eserinde ve Mezopotamya'dan Karadeniz istikametinde çekilirken, o zaman İranlıların hâkim oldukları Fırat-Dicle düzlüklerinden bu yüksek yaylaya vardıkları zaman, Armeniya'dan geçtiklerini açık olarak anlatır (2).

O devreden sonra ise Roma, Bizans, Selçuk tarihlerinde Ermeni hareketlerine rastlanır. Osmanlıların bu bölgeleri fethetmelerinden sonra Osmanlı tarihinde Ermenilerin, ta 1878 Berlin Antlaşması'na kadar, pek önemli bir problem arzettik-

---

(1) Prof. Nikeld Kraybles: *Rusya'nın Şark Siyaseti.* H. Adam' dan. s. 55.

(2) Ksenophon. Yunan yazarı ve kumandan. İsa'dan önce V. yüzyıl sonlarına doğru doğdu. İsa'dan önce 359'da öldü. Yunan ücretli askerleriyle İran iç harplerine karıştı. *Anabasis*, savaşlar sonunda Mezopotamya'dan Ege'ye dönüşü anlatır.

leri görülmez. Türklerin bu toprakları Ermenilerden almadıkları ise malumdur.

Ziraat, ticaret ve zanaat sahasında yerleşik ve refahlı bir hayat kuran Ermenilerin, Doğu Anadolu'daki Kürt beylerinin bazı sömürücü hareket ve saldırılarına karşı bazı mahallî hareketlerden ve olaylardan başka, şikâyetleri de yoktu. Gerçi daha önce de bazı olaylar çıkmakla beraber, asıl 1878 Berlin Antlaşması'nın 16. maddesi Ermeniler için ıslahat ifadelerini ortaya koyduktan sonra, Türkiye'de Ermeni meselesi ciddî bir dava olarak gelişti. Ve bu davada Ermeniler, yukarda kısaca değindiğimiz ve Ermeni mitolojisine kadar bağlanan önemli, teşkilâtçı ve zaman zaman kanlı direniş hareketlerine giriştiler. Bu safha üzerinde ana hatlarıyle durmalıyız. Çünkü, bu çabaların sonu, Enver Paşa iktidarında kesin sonuçlarını verdi.

*
* *

1878'den sonra Ermeni meselesi, iki cepheli yürür. Bu cephelerin biri, yabancı devletlerin hükümet üzerindeki baskı ve müdahaleleridir. Diğeri de, Anadolu, Suriye ve Rumeli'de bütün vilâyetlere yayılmış olan Ermenilerin, Anadolu ve bilhassa Doğu Anadolu ile Klikya'da, isyancı örgütlenme ve silâhlanmaya girişmeleridir. Fakat gerek dış etkilerin veya dışarıdan yardım ümitlerinin, gerekse iç örgütlenmelerin yarattığı havayla, içerideki bu direniş ve ayaklanma çabaları, bir gün devletin başkentinde de kanlı sahneler yaratmıştır. Bu arada, günahlı veya günahsız, çok sayıda Ermeninin kanı akmıştır. Ermeni hareketlerinin, Abdülhamit devrini kapsayan bu olaylarına kısaca göz atalım...

Abdülhamit saltanatından önce ve Abdülaziz'in son devrelerinde Ermenilerin şikâyetleri, Doğu Anadolu'daki bazı mahallî olaylara münhasırdı. Hatta Abdülaziz devrinin siyasî şahsiyetleri olan Âli ve Fuat Paşalar, Doğudaki Ermeniler hakkında koruyucu bir nizamname düzenlemeyi düşündükleri zaman, Fransız mekteplerinde yetişmiş genç, aydın Ermenilere müracaat ettiler. Fakat Abdülhamit'in tahta çıkmasıyle beraber, Ermeniler bahsinde bazı endişe verici olaylar da, iki ta-

rafh olarak kendini göstermeye başlar. Bu arada en göze çarpan hareket, Rusların Istanbul kapılarına dayandıkları zaman Ermenilerin, Rus orduları kumandanı Grandük Nikola'ya bir Temsilciler Heyeti göndermeleri oldu. Heyetin başında, Ermeni patriği Nersis Vartabetyan vardı. Grandükle uzun bir konuşma yapıldı. Meselâ şu satırlar yabancı yazarlardan alınmıştır:

«*Ermeniler, Istanbul surları önüne gelen Grandük Nikola'ya, bir murahhaslar heyeti gönderdiler.*» Victor Berard. *Sultanın Politikası.* s. 144.

«*Rus askeri Istanbul üzerine yürüdüğü zaman, Ermeniler nümayişler yaptılar. Murahhaslar heyeti reisi ve Ermeni patriği Nersis, Grandük Nikola ile gizlice görüştü.*» George Gauliss. s. 32.

O günlerde, ölüm kalım sancıları geçiren bir saltanatın payitahtının kapısına dayanan bir düşmanın karargâhında yapılan bu türlü temasların yankılarının ne olacağını tahmin etmek güç değildir.

Ama patriğin bu ziyareti neticesiz kalmadı. O günün şartları içinde imzalanan Ayastafanos Antlaşması'nın 16. maddesi şu şekilde düzenlendi:

«*Rusya askerlerinin Ermenistan'ı boşaltması ve Osmanlı devletine iadesi, iki devlet arasında münakaşa ve ihtilâfları mucip olabileceğinden, Babıâli mahallî ihtiyaçları nazara alarak, Ermenilerin oturdukları vilâyetlerde derhal ıslahat yapmayı ve Hıristiyanların, Kürtlerden ve Çerkeslerden korunmalarını üzerine alır.*»

Burada Babıâli; Istanbul hükümetidir. Bahis konusu olan Ermenistan, 1877-1878 harbinde Doğudaki Rus işgal bölgesidir. Halbuki o güne kadar Rusya, Ermeni meselesiyle uğraşmıyordu. Kendi ülkesinin Kafkas kısmındaki Ermeniler de, iktisatça ilerlemiş olmakla beraber, oldukça baskı altındaydılar. Fakat Ayastafanos Antlaşması'nın bu maddesiyle Rusya, demek ki Balkanlardan sonra Ermeni meselesini ele alarak Doğu Anadolu'ya bir müdahale vesilesi buluyordu. Bu suretle Ermeniler, kendilerine bir dış yardımcı seçmiş oluyorlardı. Buna mü-

vazi olarak İngiltere de 1878 haziranında, Kıbrıs hakkındaki Anlaşmaya, Türkiye'deki Hıristiyan tebaanın korunması için kayıt koydurmuş bulunuyordu. Bu Hıristiyan Osmanlılar arasında, bittabiî Ermeniler bilhassa kastediliyordu.

Bu ilk teşebbüsler, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde, daha açık ifadelere büründü:

> *«Babıâli, Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerde, mahallî ihtiyacın gerekli kıldığı ıslahat ve tanzimatı (düzenlemeyi) vakit geçirmeden yapmayı ve Ermenilerin emniyetini Kürtlerden ve Çerkeslerden koruyacağını taahhüt eder. Babıâli, bu hususta alacağı tedbirleri, muayyen vakitlerde devletlere bildirecek ve devletler de, bu tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret edeceklerdir.»*

Ermenilerin oturdukları vilâyetlerden; Van Gölü'nün kuzey ve güney yanları, Sason havalisi, Erzurum, Muş, Bitlis, Diyarbakır, İskenderun, Zeytin, Maraş ve Adana sahaları kastediliyordu.

Hulâsa bu Antlaşma kayıtları ile, artık Ermeni meselesi resmen sahnedeydi. Fazla olarak bu mesele, koruyucu ve nezaretçilerini de bulmuştu. Şimdi iş, ya bu ıslahatın yapılmasına, yahut da hükümetin bu ıslahatı yapmaya mecbur edilmesine kalıyordu. Bu mecbur ediliş de, elbette ki, ya Berlin Antlaşması'na imza koyan devletlerden, yani yabancı dış kuvvet ve müdahalelerden gelecekti, yahut da bütün bu kayıtlardan cesaret alan Ermenilerin teşebbüs ve direnişleri, devleti bu ıslahata mecbur kılacaktı. Daha doğrusu bu ıslahata gidilmediği takdirde, hatta dış müdahaleler olmasa bile, dahilde birtakım karışıklıkların çıkması ve bu arada elbette ki birçok kanların dökülmesi mukadderdi.

Dikkati çeken şudur ki, Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı hükümeti, Ermeniler için taahhüt ettiği ıslahatı ele almadı. Bu ıslahat yolunda herhangi bir gayret ve teşebbüs göstermedi. Fazla olarak, bu taahhüdü Osmanlılardan alan devletlerden, meselâ İngiltere, Berlin'de Osmanlılardan bu konuda istediklerini tamamen unutmuş gibiydi. Ermeni hareketinin aktif koruyucusu gibi görünen Rusya'nın ise, Berlin Ant-

laşması'ndan sonra Istanbul'da nüfuzu çok zayıflamıştı. Her halde bundan yararlanmak ve Rus nüfuzunun yerine kendi etkisini yerleştirmek için olacaktır ki İngiltere, padişahın daima allerjiyle karşıladığı Ermeni meselesini hiç kurcalamıyordu. Berlin Kongresinin teşkilâtçısı Almanya ise, Avrupa'da Üçlü İttifakı kurmakla meşguldü. Kayser Wilhelm kendisini, padişahın dostu ve hatta İslâm âleminin bir nevi koruyucusu göstermekle meşguldü. Hulâsa 1890 yılına kadar Ermeni meselesi, Osmanlı siyasetinde ve devletler politikasında uyudu. Kaldı ki Türkiye'de, en verimli tarım işleriyle, ticaret ve zanaat işlerini büyük ölçüde elinde tutan Ermenilere bakarak Türk köylüsü ve kasabalısı, Ermenilerden çok perişan durumdaydı.

Doğu vilâyetlerinde komşu yaşadıkları ve devletin dahi müdahale edemediği ilkel bir derebeylik-şeyhlik nizamı içinde bulunan Kürtlerden gelebilecek müdahale ve tehlike ihtimalleri dışında Ermeniler, refah ve serbesti içinde yaşıyorlardı. Kiliseler, din işleri ve mektepler her türlü baskının dışındaydı. Abdülhamit'in çevresi, hatta vezirlik rütbesine de çıkarılmış Ermenilerle çevriliydi. Abdülhamit'in öz hazinesinin nazırı, bazen de maliye nazırı Ermeniydiler. Sarayın büyük memurluklarında, mahkemelerde, mutasarrıflık gibi büyük idare makamlarında Ermeniler vardı. Bütün vilâyetlerde siyasî işler Ermenilere verilmişti. Hariciye Nezareti'nin muhabere ve idare işleri Ermenilerin elindeydi. Ermenilerin Avrupa'ya tahsile gitmelerine müsaade edildiği halde, Türklere bu imkân verilmiyordu. Istanbul'da yalnız ticaretin değil, bankacılık ve sarraflık işlerinin de başında Ermeniler vardı.

Abdülhamit tahttan indirildikten sonra, yaşadığı kapalı hayatta, doktoru Atıf Hüseyin Beye, Yıldız Sarayı'nda, saray nazırlığından, memurluğundan, sarayın tablakârlarına, yani mutfak adamlarına kadar pek çok işlerin Ermenilerde olduğunu söyler. Saray nazırından sarayın kuyumculuk ve elbise müteahhitliğine kadar nice isimler sayar (1).

(1) Bu konuda: Sadi Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*. 1967. — Çark, Y.: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 1953.

Bütün bunlar doğruydu. Ve Doğu'da Ermenilerin Kürtlerden bazı haklı şikâyetleri olmakla beraber, Osmanlıların yerine Rusların gelmesini isteyen Ermenilere rastlanmıyordu. Ama ne var ki, gene de bir şeyler yapılması lâzımdı. İşte bu bir şeyler yapılamıyordu. Bu hava ve gidişatladır ki, Ermeniler içinde ve çoğu Ermeni yarı aydınlarının gayretleriyle, çeşitli direniş komiteleri kurulmaya başlandı. Her zaman heyecanlı ve sınırsız olan Ermeni muhayyilesi ve atılganlıkları, bu komiteleri, süratle Ermeni istiklâli için mücadele eden ve bunun için silâhlanma yolunu tutan komiteler haline getirdi. Halbuki bu istiklâl için Türkiye'nin hiç bir yerinde, Ermeniler çoğunlukta değildi.

İlk defa Erzurum'da 1882'de «Silâhlılar Cemiyeti» teşekkül etti. Bazı tevkifattan sonra cemiyet dağıldı. Bu ilk komitenin başında, 1886'da İsviçre'de kurulan sosyalist eğilimli, ama evvelâ nispeten ılımlı Hınçak Komitesi'ni saymalıyız. Bu komitedir ki Paris'te ve 1890-1902-1906 yıllarında Genç Türklerle temaslara geçti. Kongrelere katıldı. Abdülhamit'e karşı direnişte, Genç Türklerle işbirliği yapıyordu. Ama direniş örgütü, yalnız bundan ibaret kalmadı. Taşnaksutyon, Ramgavar, Veragazmiyal Hınçak isimleriyle hepsi siyasî mahiyette çeşitli komiteler kuruldu. Bunlardan Taşnaklar, yani Taşnaksutyon Cemiyeti mensupları, aşırı terör, isyan, mücadele ve istiklâl taraflısıydılar. Bu siyasî cemiyetlerden başka olarak Parekorzagan, Miyasyal ve saire isimleri ile teşekkül eden ve bir bakışta hayırseverlik, yardım gayesi güden cemiyetlerin de idare ve icraatına, çok defa aşırı eğilimli elemanlar hâkim oldular.

Realitenin ve imkânların sınırlarını aşan Ermeni nasyonalizmi, yerine oturtulamayan makul mücadele eğilimleri ve hepsinin üstünde, mitolojik masallardan ilham alan ve Ermeni ırkının fıtrî heyecanlarını taşıran tahrikler, Ermeni halkının yarı aydınları ile bir kısım kütlelerini, şiddetle harekete getirmek istidadındaydı. Bu tahrikleri, meselâ İngiliz başvekillerinden Gladston'un «Ermenilere yardım, insaniyete hizmettir...» gibi, fakat kendisinin hiç bir yükümlülük almadığı telkinler ayrıca besliyordu. Ermeni önderleri Avrupa'da, Yu-

nan İstiklâl Savaşında Avrupalılarda uyandırılan Yunan hayranlığına benzer bir hava yaratmak için, çok cepheli çaba gösteriyorlardı. Bugün, soğukkanlılıkla düşünüldüğü zaman kabul etmek lâzımdır ki, Ermeni mücadelesinin köklerine, imkân ve realite dışı ölçüler hâkimdi.

Gerçi, daha önce de kaydettiğimiz gibi, Ermeni direniş hareketi, daha Berlin Kongresinden önce de yürümüştü. Meselâ Berlin Kongresine Ermeniler hakkında bir muhtıra veren ve daha sonra patrik ve katogikos olan Mığırdıç Harimyan, daha 1857'de Van'da, Varak manastırı dahilinde bir matbaa kurmuştu. «*Arziv Vasporagan*», yani *Vatan Kartalı* adında bir gazete neşrine de başlamıştı. Bu Harimyan, 1869'da Istanbul'da Ermeni patrikliğine, daha sonra da Erivan yakınında, İçmiyazin de bulunan asıl dinî merkezin başına katokigos olarak seçildi. Bunun yerine Istanbul patrikliğine gelen Nersis Vartabetyan'ın, 1878'de Istanbul kapılarına dayanan Rus orduları başkumandanının karargâhına giderek, onunla uzun konuşmalar yaptığından daha önce bahsetmiştik. Ama bu vesileyle şunu da söyleyelim ki, Istanbul Ermeni patrikliği, Istanbul'u fetheden Sultan II. Mehmet'in, bir atıfet eseri olarak kurduğu bir merkezdir. Fatih, Anadolu'dan birçok Ermenilerin Istanbul'a naklini sağlamıştı. Istanbul'da zanaatın en önemli kolları o günden sonra Ermenilerin eline geçmişti. Patriklik, 1461'de kuruldu. Çeşitli fermanlarla, selâhiyet ve itibarı sağlandı. 1860'da, patrikliğin yanında, şimdi de mevcut olan «Ermeni Milleti Meclisi Umumisi» kuruldu. Ama Ermenistan istiklâli tabiri remî bir ifadeyle, ancak 1878'de ve yukarda bahsettiğimiz Ayastafanos konuşması sırasında Rus kumandanına arzedildi (1). İstenilen şey, «Ermenilerin bulundukları Doğu vilâyetlerinin, Ermenistan namıyle istiklâline müsaade olunması ve hiç olmazsa bu vilâyetlerin, Rus kontrolü altına alınması» (2) idi.

---

(1) Ayastafanos'a (Yeşilköy) giden Ermeni murahhas heyetinin başında, Natrik Narsis Vartabetyan vardı. Mığırdıç Harimyan, Horen Narbey, İstepan Papazyan, Mosdiçyan heyetin üyeleriydiler.

(2) *Ermeni Komitelerinin Amâli İhtilâliyesi.* Resmî yayın. s. II. 1916.

Bütün ayrıntıları ile ele alınmaları bu kitabın konusu dışında kalan gelişmeler üzerinde bu özetlemeden sonra, şimdi biraz da olaylara göz atalım...

***

Istanbul'da daha ziyade Hınçak Cemiyeti gelişmişti. Taşkın davranışları da oluyordu. Hedef, Avrupa devletlerinin dikkatini Türkiye'de Ermeni meselesine çekmekti. Hiç olmazsa, Berlin Antlaşması'nın taahhütlerine devleti mecbur kılmaktı. Hınçak şubeleri; başlıca şehirleri ve Ermeni merkezlerini sarmıştı. 1889'da Hınçakların örgütlenmesi çok güçlenmişti. 1890'da, silâh araması vesilesiyle, Ermeni Sanasaryan mektebine siyah bayrak asılması gibi meselelerden, Erzurum'da isyan çıktı. Diğer bazı yerlerde de ufak tefek vakalar baş gösterdi. Fakat en büyük gösteri Istanbul'da görüldü. Aynı yıl, Kumkapı Ermeni kilisesinde yapılan kapalı mitingde, Cangülyan adında biri, padişahın Tuğrasını ayakları altında parçaladı. Sonra, önde Ermeni patriği olmak üzere bir kalabalık, Babıâli'ye doğru yürüdü. Rus ve İngiliz konsoloslarının bu Ermeni hareketine, teşvikçi bir şekilde müdahale ettikleri yazılır. Demek artık, Ermeni meselesini milletlerarası sahneye çıkarmanın vakti gelmiş sayılıyordu. 1894'te Patrik Matyos İzmirliyan, fiilen Ermeni komitesinin başkanı seçildi. Daha terörist ve aktif bir teşkilât olarak, evvelâ Troşak adı altında, Taşnaksutyon Ermeni Komitesi bu sırada teşekkül etti (1890). Ama, iki komite arasında derhal mücadele başladı. Hınçaklar, Istanbul'da dört tanınmış Ermeni şahsiyetini göz önünde öldürdüler. Nihayet Ermeni meselesinin gelişmesinde önemli bir olay olan Osmanlı Bankası baskını 1896'da meydana geldi. Bu olayın, Patrik İzmirliyan'ın malumatı dahilinde cereyan ettiği yazılır.

Bu önemli olayı özetlemeden önce birkaç cümleyle, şu oluşları da belirtelim: Abdülhamit'in dış siyasetinde Ermeni meselesi zaman zaman etkili olmuştur. İngilizlerin Ermenilere karşı kayıtsızlığını gördükçe İngilizlere ve İngiltere'de reaksiyonlar belirdiği zaman da Ruslara eğilim göstermek, Padişahın bu siyasetin cilvelerindendi. Berlin Antlaşması'nın Erme-

nilere değinen ıslahat taahhütlerini yerine getirmek, daha doğrusu nereden bakılırsa, bütün halkları için idaresizlikten, yolsuzluktan, çaresizlikten, rüşvetten, eşkıyalıktan bunalan Anadolu'ya el atmak, orada bir şeyler yapmak gayret ve endişesinin ise, Abdülhamit saltanatında bir belirtisi yoktur.

Osmanlı Bankası baskınına gelince? Olay şöyle cereyan etti:

Ermeniler, Istanbul'da yaratacakları gürültülü vakalarla Avrupa devletlerinin dikkat ve müdahalesini çekebileceklerini umuyorlardı. Bu maksatla ve Istanbul'a Rus pasaportuyla gelen birkaç ihtilâlci Kafkas Ermenisinin yanına, Istanbul'dan da fedâiler katılarak, 26 ğustos 1896'da silâh ve bombalarla Osmanlı Bankası'na saldırıldı. Baskın gerçi uzun sürmedi. Başlıca suçlular, Rus ve Fransız sefaretleri baş tercümanlarının himayesinde ve Fransız Sefaretine ait stimbotla Jirond isimli Fransız vapuruna götürüldüler. Orada büyük ikram gördüler. Ve Istanbul'dan uzaklaştırıldılar. Ele geçenler, bazı sahipsiz zavallılar oldu. Rus Sefareti baş tercümanının Maksimof isimli bir Ermeni olduğunu da kaydetmek yerinde olur. Ama Fransız Sefareti baş tercümanı Rooué de, olayda aynı gayretkeşliği gösterdi. Dışarı kaçamayan bazı Istanbul Ermenileri, Galata, Samatya, patrikhane kiliselerine sığındılar. Bunlardan Ermen Aknoni, Samatya'da Sulu Manastır tepesinde, Marmara'dan gelecek İngiliz donanmasını beklerken, tam bir ümitsizlik içinde intihar etti. Çünkü onlara, İngiliz donanmasının yolda olduğu söylenmişti. Tevkif edilenler arasında da intiharlar oldu. Böylece Ermeni karışıklıkları, artık kanlı safhaya girmiş bulunuyordu. Bu kanlar, gerek Anadolu'da gerek Istanbul'da bol bol. döküldü.

Abdülhamit ise, Doğu Anadolu'nun o zaman kuş uçmaz, kervan geçmez sayılan bölgelerinde bir müttefik güç bulmuştu: Kürtler! Kürtler, Rusya'daki Kazak alaylarına benzer bir şekilde teşkilâtlandırılmış, silâhlandırılmıştı. Bunlara Hamidiye Alayları adı verilmişti. Özel ve Kazaklarınkine benzer kıyafetleri vardı. Süsleri, nişanları, kendi aşiretlerinden kumandanları vardı. Bu aşiretler, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde, Erme-

nilerle karışık bulunuyorlardı. Hamidiye Alaylarına, Nizam Ordusunun da pek sözü geçmezdi. İşte bu silâhlı birlikler, yani hem sivil, hem asker alaylar, Ermeni karışıklıkları sırasında, muhakkak ki çok sorumsuz davrandılar.

Zaten Muş civarında, usulsüz, gelişigüzel vergi toplamaktan doğan bir fiilî direniş, daha 1892'de görülmüştü. Bunu diğerleri takip etti. İlk büyük ihtilâl, *Sason*'da 1894'de patladı. Sason, Van Gölü güneyinde, Muş civarında Talori Dağları eteğinde dağlık bir bölgede kalabalık bir kasabaydı. Kasaba, hem Kürtlere, hem hükümete vergi veriyordu. Nüfus hakkında rakamlar çeşitli ise de, bölgede en az 12.000 kadar Ermeninin oturduğu bilinir. İhtilâl patlak verince, telefat çok oldu. Bunun üzerine Sason'a bir yabancı tahkik heyeti gönderildi. Ama tahkik heyeti, ıslahat heyeti demek değildi. Hastalık baki kaldıkça, kanlı krizler devam edip gidecekti. Tahkikat; yalnız Sason' da değil, baskına uğrayan bütün bölgelerde yürütüldü. Kasabaları yakanların, insanları öldürenlerin askerlerle Kürtler olduğu anlaşıldı (1). Fakat Abdülhamit, bu hareketleri idare eden kumandana, nişan vermek, taltif etmekle yetindi. Halbuki devlet demek; idare demek, elbette ki terör demek değildi.

Kaldı ki, karışıklık, Sason olaylarından ibaret kalmadı. Diyarbakır da kanlı olaylara sahne oldu. Ekimin 31'inde dinî reisler, hükümete baş vurarak, çoktan beri hazırlanan kanlı baskının ertesi günü yapılacağını valiye haber verdiler. Ertesi gün öğleden sonra, beklenen olaylar patlak verdi. Halk, Hıristiyan mahallelerine hücum etti. Kanlı boğuşma, daha doğrusu kan ayini, üç gün üç gece sürdü. Bu olaylar hakkında yabancı sefaretlere, konsolosların gönderdikleri raporlarda, 1191 ölü ve 286 yaralıdan bahsediliyordu. Olaylar; Amasya, Tokat, Sıvas, Muş, Van, Trabzon'a kadar yayıldı. En kanlı sahneler, Çukurova tarafından ve Cebelibereket sancağının Zeytin kasabasında cereyan etti. Burada Ermenileri daha faal görüyoruz. Zeytin, eskiden beri karışıktı. Daha 1861'de ve kendisine Prens adı verilen biri, «70.000 kahraman Ermeni» namına III. Napolyon'a

(1) *Mavi Kitap*. s. 233. 1896.

müracaat ederek, «Zeytin'in İstiklâli»ni istiyordu. 1895'te hareket, tam bir isyan şeklini aldı. Dağlı Ermeniler de harekete katıldılar. Bütün bu isyanların sayısını Ermeni yazarlar 41, hatta 57 olarak kaydederler (1). Erzurum olayları ise ayrı bir önem taşır.

Bütün ayrıntılarıyle işlenmesi, konumuzun dışında kalan bu olaylar, hatta bazı bölgelerde 1850 sonlarından başlayarak, çeşitli eserlerde, çeşitli açılardan anlatılır. Bütün bu olayların temelinde idare zaafının, hatta aczinin etkisini belirtmekte hata yoktur. Bu kanlı olayların Istanbul'daki sahnelerine ise fazla girmek istemiyoruz. Ama şöyle bir özet verebiliriz:

Istanbul'daki karışıklıklar ve kanlı boğuşma, 1896 ağustosunda Osmanlı Bankası'na yapılan baskınla başlamıştı. Ermenilerin dar bir çerçevede kalacağını sandıkları baskın, bazı semtlerde, geniş bir halk saldırısıyle karşılaştı. Haliç ve hele Kasımpaşa gibi bölgelerde çatışmalar, bazen toptan öldürmeler şeklini aldı. Bu olaylar üzerine Avrupa devletlerine muhtıralar yağdıran Ermeni komitelerinin 100.000 Ermeni kurbanından bahsetmeleri mübalağalı olsa bile, 1895-1896 olaylarında, iki taraftan çok kan döküldüğü muhakkaktır. Abdülhamit'e işte bu vakalar dolayısıyledir ki ve evvelâ galiba İngiliz parlamentosunda söylenen bir tabirle, Avrupa basınında *Kızıl Sultan* adı verildi. Bu sıfatta bir doğruluk payı bulunduğu gizlenemez. Bu arada Ermenilerin, Abdülhamit'e 25 temmuz 1905 cuma günü bombalı, fakat başarısız suikast olayını da hatırlatmalıyız.

Bu olayların yatıştırılmasından sonra, bir taraftan Ermeni teşekküllerinin Avrupa devletlerine müracaatları, diğer taraftan Avrupa devletleriyle Babıâli arasındaki çekişmeli muharebeler uzadı gitti. Ermenilerin istekleri şu noktalarda toplanıyordu:

— *Büyük devletler tarafından intihap edilecek fevkalâde bir komiserin Ermenistan'a tayini,*

— *Valilerle mutasarrıflar ve kaymakamların, bu vali tarafından intihap edilerek, padişah tarafından tayini,*

(1) Osman Nuri: *Abdülhamit*. s. 860-867.

— *Avrupalı zabitlerin kumandasında olmak üzere, yerli ahaliden milis, jandarma ve polis teşkili,*
— *Tahsil edilen gelirlerden dörtte üçünün, mahallî ihtiyaçlara sarfı,*
— *Eski ve ödenmemiş vergilerin affı,*
— *Avrupa usulünde adlî ıslahat yapılması,*
— *Mezhep, maarif ve matbuatta tam serbestlik,*
— *Beş yıl müddetle vergiden muafiyet, sonra da karışıklıklardan meydana gelen kayıpların karşılanması,*
— *Gaspedilen menkul malların iadesi,*
— *Ermeni muhacirlerinin serbest bir surette avdeti,*
— *Büyük devletler murahhaslarından, geçici bir komisyonun tayini ve bu komisyonun, Ermenistan'ın belli başlı şehirlerinden birinde yerleşerek, bu ıslahatın icrasını denetlemesi...*

Fakat o tarihlerden sonra Abdülhamit'in hareket tarzı, şartları düzeltmek ve yeni olayları önlemek şeklinde olmadı. İdaresizlik devam etti. Ve bu hal, 1908 Genç Türkler ihtilâline kadar sürdü. Genç Türklerin Ermenilere karşı davranışı evvelâ, geniş bir hoşgörürlük ve onları unutturmak şeklinde başladı. Ama, ikinci cildin ilgili bahsinde göreceğiz ki, Genç Türkler devrinin ilk yılları da, çok geniş ve kanlı Ermeni karışıklıklarına sahne olarak geçti. Ancak 1914'te ve Birinci Dünya Harbinden öncedir ki İttihatçılar, Doğu vilâyetlerinde ve Avrupalı bir genel vali idaresinde, ciddî ıslahat teşebbüsüne giriştiler (1). Fakat bu teşebbüse de, harp imkân bırakmadı. Harp içinde ise netice, tam bir Ermeni tasfiyesi oldu...

* * *

ARAPLARA GELİNCE?..

Osmanlı imparatorluğunda ve daha önceki bahislerde verdiğimiz istatistiklerden de anlaşılacaktır ki, Türklerden sonra en kalabalık nüfus Araplardı. Araplarla din birliğimiz de var-

(1) Bu konu, en geniş ölçüde, Cemal Paşanın (Eski Bahriye Nazırı), 1922'de yayınlanan Hatıralarında yer alır.

di. Ama ayrı ırklar arasında din birliğinin, müşterek bir devlet nizamı içinde yaşamak için yeterli olmadığını biliyoruz. Araplarla da aramızda ergeç ve milliyetçi cereyanlar yolundan çatışmaları olması tabiî idi. Kaldı ki Osmanlı imparatorluğunun, kendi sınırları içindeki hâkimiyetinin çok yerde şekilden ibaret kaldığı malumdur. Meselâ Arabistan yarımadasında, Yemen'de, Trablus'ta ve hatta Irak'ta olduğu gibi. Bu bölgelerdeki Arap dindaşlarımız, devlete hemen hiç asker vermezler, vergi vermezlerdi. Yemen'de olduğu gibi de, devletle durmadan kanlı çatışmalar içinde bulunurlardı.

Az çok millî şuura sahip Arap aydınlarının ise, daha ziyade Suriye'de görüldüğünü, yani Araplar içinde ve çağdaş anlamda nasyonalist eğilimlerin, evvelâ Suriye'de başladığını kaydetmek yerinde olur. Çünkü diğer Arap bölgelerindeki feodal düzen veya aşiret-kabile bağıntıları Suriye'de gevşemişti. Şehirleşme Suriye'de en göze çarpar seviyeye gelmiş bulunuyordu. Kaldı ki Suriye, Batı Avrupa ve bilhassa Fransa ile en ziyade ilgiler kuran Arap bölgesiydi. Burada gene çağdaş anlamda aktif ve aydın elemanlar, siyasî hayata diğer bölgelerden önce atıldılar. Nitekim 1902'de Paris'te toplanan Genç Türkler kongresine Arap delegeleri, organize Arap teşekküllerinin temsilcileri olarak katıldılar.

Ancak bu noktada şunu belirtmeliyiz ki, Nasyonalist Arap aydınları arasında iftirakçı, yani ayrılıkçı ve istiklâlci cereyan, Abdülhamit saltanatının sonuna kadar hâkim bir güç almadı. Çünkü onlar da biliyorlardı ki, Osmanlıların hükmü altında olmakla beraber nispeten kendi hayatını yaşayan bu ülkeler, imparatorluktan ayrıldıkları anda, bu sahalara, kendileri için mukadder topraklar gibi bakan devletler, daha doğrusu Fransa, oraları işgal edecektir. Osmanlılarla çatışma veya siyasî görüş ayrılıkları mevcut olduğu halde, Fransa'nın Suriye'de yerleşmesi, bu ülkenin kaçınılmaz bir şekilde sömürgeleşmesi olacaktır. Aynı hal Irak için de böyleydi. Nitekim Mısır'a İngilizlerin yerleşmesi, orada zahiren bir Hidivlik idaresi olmasına rağmen, Mısır'ı bir İngiliz kolonisi veya yarı koloni haline getirmişti. Trablus'ta ise, İtalya'nın maksatları malumdu.

Ancak Osmanlı idaresinin büyük kusuru, hatta yalnız Suriye veya diğer Arap ülkelerinde değil, imparatorluğun hiç bir tarafında bir iktisadî kalkınmaya el atmamasıydı. Osmanlılardan ayrılan ülkeler süratle geliştiği halde, Abdülhamit imparatorluğu yalnız yerinde saymakla da kalmıyordu. Her gün biraz daha çöküyor, biraz daha halsizleşiyor, haraplaşıyordu. Hulâsa Abdülhamit hâkimiyeti, yalnız azınlıklara ve nasyonalizm mücadelesine kayan halklara değil, Türkler de dahil olduğu halde, hiç bir topluluğa, hiç kimseye ümit ve cesaret vermiyordu. Böyle bir çöküntü içinde yaşamaktansa, kendi kaderini kendi insiyatifiyle kurtarmaya ve kurmaya çalışmak, yalnız azınlıkların değil, Türkler de dahil olduğu halde, bütün Osmanlı halklarının hakkıydı...

Kaldı ki Abdülhamit, Araplarla meskûn bu ülkelerin ilerlemesi için bir şey yapmamakla beraber, Anadolu için gayretleri, meselâ Suriye'den de daha azdı. Sonra, gerek Suriye ve Irak'ta, gerek Hicaz'da Abdülhamit, gerçi halkı değilse bile aşiret reislerini, âyan ve eşrafı her vesileyle koruyordu. Ama âyan, eşraf, şeyhler, türediler, halk demek değildir. Gene vergi ve askerlikte de Anadolu'ya nazaran bu ülkeler, âdeta imtiyazlı haldeydiler. Din, mezhep ayrıntılarında ise hiç bir baskı yoktu. Hatta Hicaz'da Osmanlılar değil, şerif denilen ve peygamber sülâlesinden geldiklerine inanılan yarı hükümdarlar, padişahtan daha nüfuzluydular.

Ama gerilik, çöküntü, sahipsizlik ve sefalet, bütün ülkede umumiydi.

Arap bölgelerinden Yemen'e gelince? Yemen'e Osmanlı devleti, bütünüyle zaten ve hiç bir zaman hâkim olmamıştır. Yemen, kendi ilkel hayatını yaşadı. Burada Osmanlı hükümranlığı, daima şekilden ibaret kaldı. Fakat diğer Arap bölgelerinden ayrı olarak Yemen, devletin kasasına tek kuruş ve ordusuna tek asker vermediği halde, Yemen'e Türk kanı ve Türk hazinesi hiç durmadan ve oluk gibi aktı. Yemen'in bu bilinen hazin hikâyesini burada ayrıca deşmeyi yararsız ve lüzumsuz buluyoruz. Kaldı ki bu Yemen isyanları, Yemen'de ve çağdaş anlamıyle, bir millî şuur akımının değil, tamamıyle il-

kel bir şeyhliğin, cismanî ve ruhanî bir derebeyliğin işiydi. Kısacası Arabistan yarımadası, Yemen (1) ve Hicaz da dahil olduğu halde, Osmanlı devleti için sadece bir yüktü. Fakat padişahın ne kadar sözden ibaret olsa da, sürdürülen o aldatıcı, o mevhum halifelik, yani dinî liderlik vasfı ve bunun için de mukaddes beldeler sayılan Mekke ve Medine'yi elinde tutmak kanısı, Istanbul'un zaten kıt olan hazinesinin bir kısmını her yıl, bu şehirlerin halkına ve şeriflere sadaka olarak yollamak gayretini, Osmanlı imparatorlarına yüklemiş bulunuyordu.

Hepsinin fevkinde de Osmanlı devleti, sadece Anadolu ve Rumeli'nin Türklerinden derlenen askerlerle, bu geniş toprakların her türlü yabancı istilâlara karşı, ayrıca koruyuculuğunu ve savunuculuğunu da üstüne almıştı. Nitekim ve bu kitabın ikinci cildinde göreceğimiz gibi, Birinci Dünya Harbinde Türkler; Hicaz'ı, mukaddes denilen beldeleri ve Suriye'yi yabancı istilâcılara karşı, kanlarının son damlasına kadar müdafaa ederlerken, başlarında Peygamber sülâlesinden şerifler bulunan Arap liderleri, İngilizlerle ittifaklar imzaladılar. İngiliz para ve silâhlarıyle Türklere saldırdılar. Meselâ Mekke'de bu Türk askerlerine karşı, toptan öldürmeler tertip edildi.

Bu konuda ve son olarak tekrar edilebilecek olan şudur ki, Araplarda, çağdaş anlamda Millî şuur ve istiklâlcilik akımları, Abdülhamit devrinden daha sonraki zamanda belirdi. Araplarda belki bir nevi Arap taassubu vardı. Ama, millî şuur yoktu. Çünkü kavmiyet taassubu; millî şuur ve birleştirici mefkûre demek değildir. Nitekim bugün de bir Arap taassubu vardır ama, birleştirici bir Arap mefkûresi hâlâ yoktur.

*
* *

(1) Yemen'in durumu ve meseleleri hakkında bilgi edinmek için:

— Memduh (Abdülhamit'in son Dahiliye Nazırı) Yemen kıtası hakkında bazı malumat. *Belgeler*. 1324 (1908).

— Âsaf Tanrıkut: *Yemen'den Notlar*. Ankara 1965.

— Zeki Ehiloğlu: *Yemen'de Türkler*. Ankara. 1952.

— Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*. cilt I. (İnönü'den hatıra nakilleri).

Osmanlı imparatorluğundaki nasyonalizm cereyanları hakkında bu bahiste özetlediğimiz bilgilerin yeterli olduğu kanısındayız. Bunun bir devamı olan ve Makedonya'da Genç Türkler ihtilâliyle neticelenen önemli olayları ve mücadeleleri daha sonraya bırakarak, şimdi arada, imparatorluğu meşgul eden diğer bazı meseleler üzerinde de kısaca duralım. Çünkü bunları belirtmezsek, kendisine karşı Genç Türklük ihtilâlinin bir reaksiyon teşkil ettiği Abdülhamit devrini gereğince işlememiş oluruz. Bu değineceğimiz problemlerin esasını, Abdülhamit devrinin başlıca dış mesele veya gaileleri teşkil edecektir...

Zamanın Çarkları, Hep Aleyhimize Çalışıyor!

Osmanlı İmparatorluğu, zaten harita üzerinde bir imparatorluk haline gelmişti. Abdülhamit'in tahta geçişinden sonra imparatorluk, ilk parçalanmasını 1878 Berlin Antlaşması'yle yaşadı.

Fakat **kopuşlar** durmadı. Çarklar, hep aleyhte çalışıyordu. Sarayın memlekete hâkim kılmak istediği ise, ancak kulluk, kölelik ruhuydu...

XII

ÇOK DAVALI BİR MİRAS:

1878-1908 arasında Osmanlı imparatorluğunun tarihi, büyük devletler arasında Türkiye'nin taksimi üzerinde süregelen anlaşmazlıkların tarihidir. Bu anlaşmazlıklar, daha XIX. yüzyıl öncesinden beri çeşitli gelişmelerle devam eden *Şark meselesi*nin, en önemli konusunu teşkil eder. Küçük Balkan devletlerinin teşekkülü, Makedonya çatışmaları, Osmanlı Asyasında Ermenistan çabaları veya Suriye, Irak, Arabistan gibi ülkeler, hatta Tunus, Mısır üstünde yürütülen projeler hep bu anlaşmazlıklar sayesinde uzayıp giden taksim çekişmelerinin birer konusuydular.

Ortada ve harita üzerinde bir imparatorluk vardı. Artık tarihî ömrünü yaşamış sayılıyordu. Onun mirası üstünde kavgalar, XIX. yüzyılın hele ikinci yarısında, Şark siyasetinin mihverini teşkil etti. Daha önce de naklettiğimiz gibi, 1853'te Rusya çarı I. Nikola'nın İngiliz elçisine söylediği:

> «— *Kollarımızın arasında hasta bir adam var, bu hasta her zaman ölebilir...*»

sözlerinde ve bu sözlerin, çağın siyasî edebiyatına getirdiği Hasta Adam kavramında, Osmanlı devletinin temel yapısına dayanan bir gerçek bulunuyordu.

1878-1908 arasında bu gerçek, büsbütün güçlendi. Son padişah Vahdettin'e atfedilen bir söz vardır. Eğer doğruysa, bir gün Vahdettin şöyle konuşur:

> «— *Bizim babamız Sultan Mecit'in, kız ve erkek 19 evlâdı oldu. Ama Sultan Hamit de dahil olduğu halde, bunun on sekizini, yani bizim hepimizi terazinin bir gözü-*

ne, Murat Efendiyi de diğer gözüne koysalardı, Murat Efendi ağır basardı...»

Burada adı geçen Murat Efendi, Abdülaziz'in ardından tahta geçtikten bir süre sonra şuurunu kaybedip tahtından indirilen, Sultan V. Murat'tır. Gerçi kısa bir süre sonra şuuruna kavuştu. Ama tahta dönemedi.

Bu sözler söylenmiş midir, söylenmemiş midir? Bunun üzerinde durmayabiliriz. Eğer Sultan Murat, tahtta kalsaydı neler kurtarılabilirdi konusu da tartışılabilir. Ama II. Abdülhamit'in tahta geçmesinin ve onun 33 yıl süren karanlık saltanatının, imparatorluğun çöküntüsünü hızlandırdığını ve bu çöküntüyü tamamlayacak şartları bütün cepheleriyle hazırladığını kabul etmekte hata olmasa gerektir. Öyle ki, bu imparatorluk, 1908 İhtilâlinin neticeleriyle eGnç Türkler eline intikal ettiği gün, o günkü sınırlar içinde devam ve bekâ imkânlarını, zaten kaybetmiş bulunuyordu. Yeni devrin yarattığı ümitlere rağmen. Yani bu ihtilâlden sonra sahnede beliren meselâ Birinci Dünya Harbinde imparatorluğu kurtarmak için, inanılmaz bir disiplin gücü yaratabilen genç ve kendi kendini yetiştirmiş kadronun insanüstü gayretlerine rağmen.

Evet, 1878-1908 idaresi, kendinden sonraki devre, hayatiyetini kaybetmiş, çok karışık bir miras bırakıyordu. Sadece ve milletlerarası ilişkilere giren siyasî davalar alanında bile olsa, çözümlenmeye muhtaç, fakat çözümlenmeleri Osmanlı devleti lehine hiç bir şey vaat etmeyen bir sıra önemli meseleler vardı. Sonra da iç davalar ve nice iç çatışmalar. Bütün bunların karşısında, iler tutar yeri kalmamış, dayanakları çökmüş, hükümeti yetkisiz bir devlet vardı. Bu devlet, cahil, Asyatik bir saray yönetimiyle idareye çalışılıyordu. Askerinin, memurunun maaşlarını veremiyordu. Müflisti. Her ay başı yabancılara el açan dilenci, haysiyetsiz bir idarenin, XX. yüzyılın şartları içinde, elbette ki yaşama hakkı olamazdı. Bu sebeple 1908 ihtilâlcilerini biz, hem ihtilâllerinde muzaffer olmakla bahtiyar, hem de akıbetlerinin ve başarısızlıklarının şartları daha ilk günden belli, bahtsız bir kadro olarak alırsak, pek de

hata etmiş olmayız. Hele bu şartların içinde bir de, yeni devirde sorumluluk alanların, kendilerinden önceki devri incelemiş, eleştirmiş, problemlerini ve milletlerarası çözüm yollarını ortaya koymuş düşünürlerden ve eserlerden yoksunlukları, ayrıca bir bahtsızlıktı. Bütün iyi niyetlerine rağmen, gazetelerin dahi okunması yasak olan bir eğitim sisteminden gelmiş olmalarını da, bu bahtsızlığa eklemeliyiz.

Halbuki Sultan Hamit'in kulları arasında onu devri «asr-ı meâli hasr», yani bütün üstünlüklerin, yüceliklerin devri olarak anılırdı. Bu sözler, konuşma ve basında, padişahtan bahseden her cümlenin başında gelirdi.

Şimdi biz kısaca, Abdülhamit idaresini, eşi emsali olmayan bir devir sayan ve sarayın memlekete yaydığı bu ruh halini biraz belirtmeliyiz. Ondan sonra da 1878-1908 devrinin, kendinden sonraki devre miras bıraktığı bazı meselelere değineceğiz. Bunlar arasında ve aslında bir iç savaş olan Makedonya işlerini ayrıca ele alacağız. Her biri, imparatorluğun tasfiyesinde bir safha teşkil eden bazı ana davaları da göreceğiz. Çünkü bu davalardan bir kısmı, Abdülhamit devrinin kendinden sonraki Genç Türkler idaresine miras bıraktığı pürüzlü meselelerdir.

*
* *

KUL VE KÖLE RUHU!

Bütün Şark despotizmlerinde, bütün Maharacılıklarda kaçınılmaz olan kul ve köle ruhunun, zihniyetinin, Abdülhamit saltanatında ve Abdülhamit sarayı tarafından aşırı şekilde beslenişi, bu devrin yaygınlaştırdığı fenalıkların önemli bir cephesi oldu. Saray, kendi içinde ve kendi çevresinde, ancak uşaklar ve köleler istiyordu. Daha önce değindiğimiz jurnalcılık ve padişaha asılsız da olsa birtakım ihbarlarla mükâfatlar ve rütbeler almak nizamı, bu mesleği memleketin uçlarına kadar yaymıştı. Tabiî her jurnal, her ihbar, padişaha bir dizi övgüler, dualarla başlıyordu. Zaten aslında herkes, birbirinin aleyhindeydi. Ve bu birbirinin aleyhinde bulunarak yerini muhafaza etmek veya yeni mevkiler, menfaatler sağlamak gayreti, hatta vezirler, kumandanlar arasına kadar yayılmıştı. Ba-

sın, her gün ve ilk sütunlarında padişaha övgülerle çıkardı. Her yayınlanabilen kitap, önsüzünde bu övgüleri gökyüzüne çıkarırdı. Padişahın yüzyılını, emsali görülmemiş bir maarif yüzyılı olarak anmak lâzımdı. Bu kötü düşkünlük, ruhî soysuzlaşma, özel yazışmalara ve mektep vazifelerine, özel mektuplara kadar girmişti.

Meselâ İttihat ve Terakki iktidarının üç önde adamından biri olan Bahriye Nazırı Cemal Paşanın, Tarih Kurumuna intikal eden özel evrakı arasında bulduğumuz, belki de Cemal Paşaya ait olmayan bir mektep vazifesinden şu satırları, aslını bozmayarak nakledelim:

«Sâye-i füyûzatvâye-i hazreti padişâhide, memâlik-i şahânelerinde, asr-ı güzîn-i Abdülhamid-i han sâni, asâr-ı sâlifeye nazaran, hakikaten bir asr-ı gıptabahşâdır. Çünkü, sâye-i füyûzatvâye-i hazreti hilâfetpenâhilerinde, memâlik-i şahânelerinin her köşesi, bir menba-i maarif şeklini almıştır. Her mahallinde, bir şule-i maarif lemeâna başlamıştır. Evet, bugün onun, cenâh-i müstelzim-i felah-ı zıllülâhilerinde, Osmanlı bendeleri perverde ve her ân, uğur-u hümâyünlarında fedây-ı ser-i sâna amâde olarak, bir gayret-i mütemâdi ile çalışmaktadırlar...»

Bu mektep vazifesi böylece devam eder gider. Bugünkü dile çevirmeye çalışırsak şu ifadeler çıkar (1) :

«Padişahın, feyizler, nimetler yayan gölgesinde, padişahın memleketlerinde, Sultan II. Abdülhamit'in, seçkin, güzide asrı, eski asırlara nazaran, hakikaten gıpta edilecek bir asırdır (yani, bütün geçmiş asırlardan üstündür). Çünkü onun, hilâfetin penâhı, sığınağı olan gölgesinde, memleketin her köşesi, bir maarif, eğitim kaynağı halini almıştır. Her yerinde, bir bilgi, marifet çerağı parlamaya başlar. Evet, bugün, Allahın gölgesi olan kurtarıcı kanatları altında bütün Osmanlı kulları, onun uğrunda her an can ve başlarını fedaya hazırdırlar. vb...»

(1) El yazısının Cemal Paşaya ait olmadığını tekrar belirtmeliyiz.

Halbuki bu yazı, nihayet bir mektep vazifesidir. Konu da, Demiryollar hakkında bir şeyler yazmaktır. Yani demiryollarının medeniyete olan yararları anlatılacaktır. Nitekim, yukardaki şekilde daha bir dizi marifetlerden sonra, bu mektep vazifesini yazan öğrenci, demiryollarının ne olduuğnu ve faydalarını anlatır ve yazı, demiryolları hakkında devam eder gider. Onu yazan öğrenci ve ondan bu cins yazılar isteyen öğretmenlere özgü olan ruh hali, elbette ki, bir kölelik ve kulluk ruhudur.

Bu ruh, maalesef yaygındı. Hatta baştan sona bu cins tekerlemelerle dolu kitaplar bile yazılırdı. Meselâ Abdülhamit devrinde ordunun, donanmanın halini, daha önce bizzat Harbiye ve Bahriye Nazırlarından öğrendik. Ama elimizde «*Padişahımız Hazretlerinin Seçkin, Güzide Asrında Askerî Terakkiler*» ismini taşıyan ve «*Topçuluk, İstihkâm*» kısmını içine alan bir kitap var (1). Bu kitabın önsözünde bu eserin, Hazreti Sultan Abdülhamit'in saltanatı devrinde, ordumuzda görülen muazzam terakkiler anlatılır. Ve kitap, Abdülhamit'e uzun övgü ve dualarla biter. Son sözün son cümleleri şöyledir:

> «*Yirmi yedinci senesini yaşamakla iftihar ve bahtiyarlık duyduğumuz, eşi ve emsali olmayan Hazreti Abdülhamidi sâni asrında...*»
>
> «*Hemen Cenab-ı Hak, bâhak ki resûl-i müctebâ, halifei rûy-ü zemin, sultan-ı selâtin-i adâletkârîn, merdümk-ü uyûn-ü kâffe-i müminîn olan kumandân-ı akdesimiz, velinimet bîminnetimiz, sevgili padişahımız efendimiz, essültân ibnissultan elgâzi Abdülhamid-i han sâni-i şevketnişin efendimiz hazretlerini, dünyalar durdukça...*»

Bunları yeni dile çevirmesek de olur ama, ifade edilmek istenen şudur: Tanrı, Hazreti Peygamberin yüzü suyu hürmetine, bütün dünya yüzünün halifesi sultan oğlu sultan ve bütün sultanların adaletlisi, bütün Müslümanların gözbebeği olan

---

(1) *Kütüphane-i İslâm ve Askerî*. Tarihi yok. Ama yirmi yedinci seneden bahsedildiğine göre, 1903'te basılmış olması lâzım. Halbuki o yıl isyanlarla Makedonya kana boğuluyordu.

kutsal kumandanımız, ekmeğimizin, nimetimizin sahibi efendimiz hazretlerine, dünyalar durdukça... ömür, afiyet, sıhhat, bahtiyarlık ve milleti de onun gölgesinde nice nimetlere mazhar etsin...

Bu kitaptaki ruh da aynı kulluk, kölelik ruhudur. Ama kitabın içinde, bu eşi emsali olmayan Abdülhamit asrında, orduda, donanmadaki eşi görülmemiş terakkiler hakkında hiç bir şey yoktur. Her cümlede padişahın adı ve övgüsü, mutlak olarak geçmekle yetinilir. Donanma ise çökmüş, ordu tükenmiştir.

Ama o sıralarda ordunun halini biz bir de, Makedonya dağlarında her tarafı saran çetelerle savaşıp, 1908 İhtilâlinde «Hürriyet Kahramanı Niyazi Bey» olarak parlayan, muharip bir ön saf subayından dinleyelim. Kaldı ki bu subay, 1897 Osmanlı-Yunan harbinde gayretleri kumandanlarınca «Emsalsiz» sayıldığı için takdir edilmiş, daha mektepten çıktığı yıl rütbesi üsteğmenliğe çıkarılmıştı.

Halbuki mektepten çıkalı henüz sekiz ay olmuştu. Fakat hizmetleri padişaha kadar duyuruldu. Istanbul'a da gönderildi. Fakat bu seyahat, onun kafasını altüst etti. O seyahatle beraber, ihtilâl ve inkılâp arzuları ruhunu sardı. Gördüklerini şöyle anlatıyor:

«Istanbul'dan döndüğüm zaman, inkılâp fikrinin esası hakkındaki duygu ve kanaatlerim tamamlanmıştı. Özel bir vaziyetle Istanbul'a gönderilirken ve esir ettiğim Yunan bölüğünü de Istanbul'a götürürken, daha Manastır istasyonunda, Ordu Kumandanı Vekili ve diğer ordu büyüklerinin, bana verilen vazife ve mevkiden faydalanmayı düşünerek oğullarını, yakınlarını kayırmak, millet hazinesinden para çarpmak peşinde olduklarını gördüm.

Selânik'te de bizzat müşir (mareşal), aynı şekilde fırsattan istifadeye koştu.

Milletin avuç dolusu parasını alan devletliler (paşalar) gördüm ki, millet ve devlet işlerinden ziyade, kendi menfaatlerini temin yolundaydılar.

Hele Harbiye Nazırının huzuruna çıkarıldığım zaman, Yüksek Askerî Meclisin henüz, askerin kundura mesele-

sini, yani ne cins kundura giydirilmesi işini bile halledemediklerini gördüm. Serasker Paşa, askere çarık mı, yemeni mi giydirilmeli tartışmasındaydı. Benim bile fikrimi sordukları zaman, hayret ettim. Halbuki harp başlamış ve bitmişti!

Harp sona erincedir ki, saraya mensup alay alay yaverler ve mensupları, güya harbe gönüllü gitmeye talip olarak, terfiler, maaş zamları alıyorlar ve güya harp sahalarına koşuyorlardı. Rütbe ve nişanları yağma ediyorlardı. Yaptıkları harp, asıl hak ve istihkak sahiplerine karşı yürüttükleri hile ve savaştı.

Bir kısım kumandanlar, harp esnasında yağmacılığa, ticarete tenezzül etmişlerdi.

Saraya götürüldüğüm zaman ve sekiz ay içinde üsteğmenliğe terfi ettiğimi gizleyerek, kendimi teğmen tanıttım. İkinci ve lüzumsuz bir takdirden kaçınıyordum. Bunun üzerine, bana bir derece terfiim ve 10 lira ihsan buyurulduğu bildirildi. Halbuki ben, o rütbeyi zaten harp meydanında almıştım. Ama bu sırada ve benim Istanbul'a getirdiğim Yunan esirlerini, Müşir (Mareşal) Kâzım Paşanın 13 yaşındaki oğlu peşine takıp orada burada dolaştırıyordu. Çocuk, o yaşına rağmen, iki derece terfi ettirildi. 200 altın da mükâfat aldı (1).

Saraya davet olunduğum zaman, ayrıca, mabeyine (saraya) bağlanıldığım da tebliğ edildi. Bu suretle yaver kordonu takacaktım. Bu lütfu reddettim. Kıtama döndüğüm zaman ise, harpteki gayretlerle ve bu iltifatlara rağmen, beni aktif vazifemden aldılar ve Redif sınıfına (yedek ordu sınıfı) naklettiler. Debboy (ambar) memuru yaptılar. 1903 senesine kadar debboy memuru kaldım...»

Niyazi Beyin Hatıratı, II. Abdülhamit'in «Eşi görülmemiş ...rında» ordunun iç halini aksettiren, daha pek çok sahnelerle devam eder (1).

---

(1) Enver Paşa, daha sonra vereceğimiz hatıralarında, 10 yaşında saray albaylarından bahseder. - Ş.S.A.

(2) *Hatırat-ı Niyazi.* 1910. Istanbul.

Evet, yollarda ve Istanbul'da gördükleri ve hele saray, geleceğin Hürriyet Kahramanı Niyazi Beyin üzerinde hiç de iyi etkiler yaratmadı. Sarayın havası, öyle anlaşılıyordu ki, tiksindiriciydi. Daha 13 yaşında yüzbaşı, binbaşı rütbesine ulaşmış paşazadeler, iki yüzlü insanlar, Makedonya'nın kanlı, fakat temiz dağ havalarında yetişmiş ve daha harbin ilk kademesinde rütbe, nişan kazanmış bu geleceğin hürriyet kahramanı için, anlaşılır şeyler değildi. Evet, bir saray vardı. Ama bu saray, başka türlü bir yerdi. Meselâ Abdülhamit sarayındaki zenci, Harem Ağası Gani Ağanın saraydaki mevkii, paşalardan, müşirlerden üstündü. Devlet yıllığında Gani Ağanın adı, saray teşkilâtının en başında ve saray müşiriyle beraber geçiyordu. Rütbesi Vezirdi. Vezirlik ise saltanatın en yüksek kademesiydi. Gani Ağanın devlet yıllığındaki adının hizasında, Devletin en büyük nişanları olan birinci dereceden Osmanî, birinci dereceden Mecidî gibi nişanlar sıralanmıştı. Bütün bunlar, geleceğin hürriyet kahramanının anlayacağı şeyler değildi.

*
* *

YAVERLER ORDUSU:

Hele padişahın çevresini saran ve bir kısmı 13-15 yaşlarında oldukları halde, göğüsleri nişanlar, apoletleri yıldızlarla dolup taşan, bir kısmı da hantal, göbekli, beylerden, paşalardan kurulan bir Yaverler Ordusu vardı ki, bunların, ne işi, ne gücü, ne de faydaları vardı. Bunlar, birtakım dekoratif yaratıklardı ki, selâmlıklarda, törenlerde, süsten mankenler gibi, padişahın yollarına dökülürlerdi.

Bir kısmının görevleri de, saray dışında ve hatta orduda, gözcülük noktalarına yerleştirilip, her Allahın günü saraya, şunun bunun aleyhinde jurnaller vermek, haberler uçurmaktı. Bu haberlerin doğru ve ciddî olması hiç de şart değildi. Elverir ki jurnaller yazılsın ve padişah ürkütülsün. Bu hizmetlerin bedeli derhal ödenirdi.

Sarayda padişahın evvelâ en yakınında, dört cins önemli Yaverleri vardı:

1. Yaver-i Ekrem (En büyük Yaver),
2. Yaver-i Harp,
3. Hususî Yaver,
4. Fahrî Yaver.

Bu Yaverler kadrosu 38 kişiyi buluyordu.

Ama bir kısmı Istanbul'da, bir kısmı taşralara ve ordulara dağıtılmış, rütbeli, kordonlu daha 441 Yaver vardı ki, bunlar çeşitli rütbeler taşıyorlardı. Bunların rütbelerine göre sayılarını verelim:

24 Birinci Ferik (Korgeneral),
29 Ferik (Tümgeneral),
51 Livâ (Tuğgeneral),
37 Miralay (Albay),
36 Kaymakam (Yarbay),
28 Binbaşı
37 Kolağası (Önyüzbaşı),
80 Yüzbaşı,
51 Mülazim-i Evvel (Üsteğmen),
18 Mülazim-i Sâni (Teğmen),

---

441 *Toplam* (Her sınıftan).

Resneli Niyazi Bey, eğer sarayda kendisine münasip görülen Yaverlik vazifesini kabul etseydi, işte bu Yaverler ordusunun bir kulu da o olacaktı. Ama kabul etmedi ve derhal bir kenara itildi...

Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşaya gelince? Onun en yüksek Yaver olarak sarayda ayrı bir mevkii vardı. Onun vazifesi, daha ziyade, padişahın şahsî emniyeti için bir görünüştü. Çünkü selâmlıklara çıkarken padişahın arabasında onun karşısına oturur ve Osman Paşanın haklı itibar ve şöhretiyle, bu görünüşe bakarak kötü niyetlilerin, padişaha suikast teşebbüslerinin önleneceği düşünülürdü. Gazi Osman Paşa bu vazifesine, ömrünün sonuna kadar devam ettirildi...

*
* *

Bütün bunların, 1876-1908 arası devrine, eşi görülmemiş maarif asrı denilmesi için hak vermeyeceği de tabiîydi.

Bu misallerden, yüzlerce, binlerce sıralayabiliriz. Zamana uyanların her biri, tabiî kulluklarının karşılıklarını almışlardır. Ama gerçeğe göz yummak, yani gaflet, olayların akışını durdurmaz. Nitekim Abdülhamit devrinde de durdurmadı. 1897'de ve güya Akdeniz'e çıkıp Yunanlılarla harp etmek için harekete geçirilen, ama o güne kadar üzerlerinde ve içerlerinde ancak tavuk yetiştirilen harp gemilerinin, daha Unkapanı Köprüsü ile Yeni Köprü arasında nasıl kazanların patladığının ve bütün harp boyunca, Çanakkale'den dahi çıkamayıp, tek güle atamayan donanmanın hikâyesini biliyoruz. Ve meselâ bir topçu kurmayı olan İsmet İnönü, Topçu Okulunda ancak en eski tip mantelli toplarla talimler yaptıklarını, seri ateşli topları ise, kullanmasını bilen olmamak üzere, 1906'da Edirne'de bulduğunu anlatır.

Alman imparatorunun ziyaretlerinin sağladığı mavzer cinsi yeni silâhlardan ise, meselâ Harbiye mekteplerinde, o da mekanizmaları (şarjörleri), fişekleri olmamak üzere, ancak bazı nümuneler bulunurdu. Edirne Harbiyesinde, öğrencilerin kasatura, süngü taşıması yasaktı. Talimlerde kasatura, süngü yerine, siyaha, beyaza boyanmış kasatura taklidi ve ağaçtan şeyler taşınırdı. Silâhlı, ateşli, uzun süreli manevralar ise yasaktı.

Subayların, subaylıklarıyle gururlanması bile kısıtlanmıştı. Meselâ subaylar, kılıçlarının kemerlerini ceketlerinin altından bellerine bağladıktan sonra, kabzalarını da gene ceketlerinin altına saklamak zorundaydılar. Kılıçlarını sere serpe taşıyabilmek, ancak 1908 İhtilâlinden sonra mümkün oldu. Bu konulara arada ve şöylece değindikten sonra, şimdi mevzuumuza devam edebiliriz (1)...

*
* *

(1) Yukardan beri gelen bahislerin hikâyesi, niçin daima II. Abdülhamit mihveri üzerinde düğümlenir? Bu bahislerde gelişmeler ve olaylar, niçin daima II. Abdülhamit ismi üstünde toplanırlar? Bu hal, bu bahisleri incelerken bir peşin hükmün, bir sabit fikrin, bir Abdülhamit allerjisinin eseri midir? Yoksa, gelişmelerin ve oluşların

İMPARATORLUĞUN TASFİYESİNDE KOPUŞLAR ZİNCİRİ:

Tunus:

1876'da, yani II. Abdülhamit'in tahta çıktığı zaman, Osmanlı hükümranlığı altında bulunan Beyleri, padişah tarafından tayin edilen Tunus'un, imparatorlukla bağıntısını nasıl kestiğine, bu kitabın Mithat Paşanın serüvenini anlatırken değinmiştik. Çünkü Tunus'la, devletin ilişkilerini sıklaştıran bir anlaşma imzalanmıştı. Buna rağmen Tunus'un Fransa ile bir «Himaye Antlaşması»ndan sonra, Fransız işgaline geçişinde, Mithat Paşa meselesinin etkisi olduğu daima yazılır. Bu etki; şimdi biraz değineceğimiz gibi Abdülhamit'in, tevkifinden ön-

---

temel şartları ve safhaları mı bizi kaçınılmaz bir zorunlulukla bu hükümlere bağlar?

Bu soruların cevapları, burada ayrıca belirtilmeyecek kadar açıktır. Hayır, incelemelerimizde kendimizi, birtakım ruhî allerjilere, antipatilere ve önceden verilmiş hükümlere dayanarak bir Abdülhamit suçlaması kompleksine kaptırmadık. Tarihî bahisler üzerinde yazarlığın ilk şartı olan gerçekçiliğe, sübjektif ölçülerden kaçınmaya ve olaylara, belgelere bağlı kalmaya daima dikkat ettik. Gelişmelerin mütalaasında objektif kalmak kaydına daima önem verdik. Ama, yazarın da bir hüküm hakkı vardır.

Yani, bizim de bir yazar olarak görevimiz, kendi gücümüz ve görüş ölçülerimiz içinde ele aldığımız şartların, olayların ve havanın, yani, atmosferin işlenmesidir. Konumuza giren şahsiyetler ve ele aldığımız devrin baş sorumlusu olan Sultan II. Abdülhamit hakkında hükümlere varmaktır. Bunu yaparken, ne onların şahsiyetlerinde olmayan vasıfları kendilerine izafe etmeye, ne de onların şahsiyetlerinde, şartların, olayların, atmosferin akışına etkili olan vasıfları görmemeye hakkımız yoktur. Geniş okuyucu kitlelerine hitap etmeyi hedef tutan bu eserimizde, daima ve dikkatle bağlı kalmaya çalıştığımız prensibimiz budur.

Bunun için, yazılarımızın ve incelemelerimizin çerçevesini dikkatle bu hedef kapsamında tutmak ve hükümlerimizi, ancak açıklayabildiğimiz nakillere veya belgelere dayamak, daima dikkat ettiğimiz bir husus oldu. Bu hususa daima bağlı kaldığımızı sanıyoruz.

Bu bahislerin ve genellikle bu cildin işlenmesinde II. Abdülhamit'in daima ve ısrarla yer alışının sebebi ise açıktır. Çünkü eserimizin bu cildi, 1876-1908 arasını kapsar. Bu devre ise, Abdülhamit'in saltanat devridir. Yani, bu devrede Sultan II. Abdülhamit, oluş-

ce İzmir'de Fransız Konsolosluğuna sığınan Mithat Paşanın iadesi karşılığında, Tunus'un Fransız işgaline geçmesine göz yumduğudur. Bu suretle Tunus Beyliği, imparatorluktan kopmuş oluyordu.

Evet, Tunus'un Fransa'ya katılmasına Abdülhamit'in, Mithat Paşayı ele geçirebilmek pahasına göz yumduğu daima söylenmiş, yazılmıştır. Acaba bu mesele ne dereceye kadar doğrudur?

İtiraf etmeli ki, bütün yaygın, hatta yerleşmiş kanaatlere rağmen, bu konu üstünde gerekli belge, evvelce elde mevcut değildi. Fakat bu sayfaların yazıldığı sırada yayınlanan bir eser, konuyu tekrar canlandırmıştır. Bu eser, Mithat Paşa ve Tunus davası ile, Fransa'nın ve Abdülhamit'in karşılıklı, fakat gizli kalmış ilişkileri üzerinde, şimdiye kadar bilinmeyen gerçeklere, yeni bir ışık tutmuştur (1).

Adı geçen eser, evvelâ ve baştan sona, o zaman büyük dünya devletlerinden sayılan ve Osmanlı imparatorluğunun siyaset ve mukadderatında müdahaleleri bulunan Fransa'nın, Mit-

---

ların ve neticelerin daima ortasındadır. Ve dolayısıyle hadiselerin tabiatıyle baş aktörü ve söz sahibidir.

Kaldı ki Abdülhamit, eserimizin asıl konusunu teşkil eden ve İkinci Meşrutiyet devrinin önde gelen kahramanı olan Enver Paşa ve devrinin de şartlarına ve dolayısıyle akıbetine, aslî bir faktör olarak müessir olmuştur. Daha doğrusu, yakın tarihimizde yalnız kendi devrinin değil, kendinden sonraki devrin ve hatta imparatorluğun nihaî çöküşünün, tasfiyesinin de ilk planda sorumlusu, II. Abdülhamit'tir demekte bir hata olmasa gerektir.

Şartların gelişmesine ve olayların akışına, yalnız bu kısa eserin çerçevesi içinde dahi dikkatli bir bakış, bu tarihî gerçeği, öyle sanıyorum ki, doğrular.

Böylece, yazarın okuyucusuna karşı gerekli gördüğü ve okuyucuda doğal olarak uyanması mümkün olan bir Sual-i Mukadder'i, tabiî ve kaçınılmaz soruyu burada cevaplandırdığımızı sanıyoruz.

(1) Bu eser, dışişleri görevlilerinden Bilâl N. Şimşir'in: *Fransız Belgelerine Göre, Mithat Paşanın Sonu* isimli kitaptır. Kitap, Bilâl N. Şimşir'in 1962-1966 yıllarında, Paris Elçiliğinde görevli bulunduğu sıralarda, Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki araştırmalarına dayanır. Bu sebeple bir *belgeler* kitabıdır; belgelere yazarın izahları ve açıklamaları eklidir.

hat Paşa davası ve meseleleri dolayısıyle, kısacık bir zaman içindeki karar veya kararsızlıklarının, utanılacak kaypaklıkların belgelerini açıklar. Gerçi Yazar, nazik ve müsamahalıdır. Ama, gerçek olanı da, açıklamaktan esirgemez.

Bu kitabın gerekli bahislerinde temas ettiğimiz olay malumdur: Tahta geçmesinden kısa bir zaman sonra Meşrutiyeti kaldıran, Meclisi kapatan ve fazla olarak büyük topraklar kaybetmek pahasına da olsa Berlin Konferansının neticeleri ile Sulh devrine giren padişahın artık kaygusu, kendi mutlak iktidarını pekiştirmektir. Hem Tanzimat akımlarından, hem Genç Osmanlıların kalıntılarından ve bütün bunların başında da Mithat Paşadan kurtulmaktır.

Çünkü Mithat Paşa, bir güçlü şahsiyettir. Ve padişaha karşı, «*Ben, sizden evvel, vicdanıma ve millete karşı bağlıyım*» diyebilen bir insandır.

Nihayet Mithat Paşaya karşı bir dava icat edilir. Mithat Paşa ve bir grup insan, Abdülaziz'i öldürmekle suçlanacaklardır. Bu dava, Fransız belgelerinde, «hakikî bir rezalet» olarak vasıflanan Yıldız Mahkemesi'dir (Belge 12).

Mithat Paşa bir şeyler sezinler. Kuşkudadır ve tam konağı sarılıp tevkif edileceği sırada bir yolunu bularak İzmir Fransız Konsolosluğuna sığınır. Sığınma, kabul edilir. Hatta Fransız Konsolosu, bütün konsolosları toplayarak, Mithat Paşanın sığınma hakkını müttefiken kabul ve onun korunmasını müttefiken garanti ederler (17-19 mayıs 1881).

Ondan sonra bir yazışma silsilesi başlar. Gerçi Fransa, ilk anda insan haklarının, hürriyetin kahramanı pozundadır. Ama Abdülhamit de boş durmaz. İşte bu sırada, İzmir'le Fransız Sefareti ve Sefaretle Paris arasında art arda yazışmalar geçer. Abdülhamit de kozunu oynar. O da ağlarını örer. Fransız Sefirine evvelâ, «Mithat Paşanın bir adi suçlu» olduğu formülünü duyurur. Ama bu kâfi değildir. Ve aynı 18 mayıs günü II. Abdülhamit:

> «*Tunus meselesinin, iki memleket arasında, geçici bir bulut (Un magne qui passerait) olduğunu*» (Belge 10 ve fotokopisi)

dolaylı yoldan elçinin kulağına eriştirir. Sefarete de, önemli yaverlerden biri gönderilmiştir. Ve Fransız Sefiri, bu sefer kendi Hariciye Nazırına şu telgrafı çeker:

> *«Bazı emareler (işaretler) bana, Sultanın Tunus meselesini, daha sükûnetle düşünmeye başladığını göstermektedir.»*
>
> *«Certains indices me donnent à penser que le Sultan commence à o envisager avec plus de calme L'affeaire de Tunisie.» (1).*

Garip değil mi? O güne kadar uğraşılmaz görünen bir mesele, tam Mithat Paşanın Fransız Konsolosluğuna sığındığı gün, birden iki tarafın da aklına yatar gelir. Ve Hakan Abdülhamit, bu meseleyi daha sükûnetle düşünmeye başlar!..

Fransız Hariciye Nazırının da dili değişmiştir. Hulâsa Mithat Paşa, Sultanın pençesine teslim edilir. Ve ardından sarayla Fransız Sefareti ve Fransız Sefareti ile Paris arasında her biri birbirinden enteresan yazışmalar başlar. Meğer ki sultanın Tunus meselesinde Fransa'yı protestosu bir «gösteriş»miş! «Dünya Müslümanlarına karşı tutumunu kurtarmak için»miş! Bu haberi saray, Fransız Elçisine bildirtir (Belge 10). Hulâsa ve yukarda adını verdiğimiz kitapta yer alan belgelere göre bu iş Türkiye ile Fransa arasında, bir «ucuza alışveriş» şeklinde iki taraflı bağlanır gider. Ve Abdülhamit, artık bir Tunus meselesiyle uğraşmaz...

* * *

Bizim Tunus'a kuvvet göndermek suretiyle ilgimiz, Kanunî Sultan Süleyman zamanında başladı. 1574'te Tunus işgal edilmişti. 1881 tarihine kadar bu ülkede Osmanlı hâkimiyeti, evvelâ fiilen ve XIX. yüzyılda şeklen devam etti. Ama Abdülhamit tahta geçtiği zaman Tunus, gene Osmanlı ülkesi parçalarından biri sayılıyordu. 1864'te çıkan bir ihtilâl sonunda

(1) Ministère des Affaires Etrangères, Documents Diplomariques Français (1871-1919). I ère Serie (1871-1900). Tom IV. 13 Mai 1881 - 20 Février 1883.

Tunus'ta gerçi Fransız nüfuzu artmaya başlamıştı. Fakat 1871 harbinde Fransızlar, Avrupa'da yenilince, Tunuslu Hayrettin Paşa, Tunus'un Osmanlı devletiyle olan bağlarını güçlendirdi. Hatta 1872'de Tunus, Sultan Aziz'in bir fermanı ile, idaresi Mehmet Sadık Paşa ve evlâdına tahsis edilen bir emaret haline getirildi. Nihayet ve 1830'dan beri Cezayir'e yerleşmiş olan Fransa, bazı sınır kavgalarını da vesile ederek, 1881'de Tunus'u işgal etti. Abdülhamit'in bu işgale karşı usulen protestolarda bulunmak, hatta Tunus'a asker gönderecekmiş gibi davranışlarda bulunmakla beraber, ciddî bir harekete geçilmedi. Abdülhamit bu işi kurcalamadı. Fransızların Mithat Paşayı Abdülhamit'e teslim etmelerinin bir karşılığı Tunus'la ödenmiş oldu. Mithat Paşa, o yıl tevkif ve mahkûm edilerek Hicaz'a Taif zindanına gönderildi. Ve 1884'te orada boğduruldu. Hulâsa Tunus, Abdülhamit devrinde, imparatorluktan kopan parçalar arasına, böylece karışmış oldu.

Mısır'ın İngilizler tarafından işgali:

Fakat Osmanlı Afrikasında asıl önemli olaylar Mısır'da cereyan etti. Tunus'un Fransa'ya geçişi, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden yenilgiyle çıkan ve 1878 Berlin Antlaşması'yle, ülkesinden büyük parçalar kaybeden II. Abdülhamit'in itibarını, beklenenden daha fazla sarstı. Bu sarsıntı bilhassa, İslâm memleketlerinde hissediliyordu. Ama zaten kendileri esir durumda olan Müslümanlar ve İslâm âlemindeki ruhî tepkilerden ziyade Avrupa'da, Osmanlı imparatorluğundan her isteyenin bir şeyler koparabileceği yolundaki görüşler, kanaatler güçleniyordu. Bu siyasî gelişme içinde devletin ilk nüfuz kayıpları ve dolayısıyle yabancı ihtiraslar, Mısır'da hissedildi.

Mısır'da Süveyş Kanalı 16 ekim 1869'da büyük bir ihtişam içinde açılmıştı. Fakat Mısır Hidivi İsmail Paşa da, hesapsız israfları, idaresizlikleri yüzünden 1879'da mevkiini kaybetmiş, azledilmişti. Ondan sonra Avrupa'nın çeşitli payitahtlarında talihini deneyen, fakat hiç bir destek bulamayan İsmail Paşa, Istanbul'a yerleşti. Ve memurlarıyle askerlerinin maaşlarını veremeyen Abdülhamit, ona çok yüksek bir maaş tahsis etti. İs-

mail Paşa zamanında Mısır'ın dış borçları 30 misli artmıştı. Borçlandırma yoluyle sömürgeleştirme, Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi, Mısır'da da, bütün şekilleriyle işliyordu. Bu böyle olunca da Mısır'da Osmanlı imparatorluğunun şeklî hâkimiyetinin yerini, pek çabuk yabancı ve bilhassa İngiliz nüfuzu ve kontrolü aldı. Bu arada İsmail Paşa, Süveyş Kanalı'nın Mısır hazinesine ait olan 176.602 adet hisse senedini de İngilizlere yok pahasına kaptırdı. Böylece İngiltere, Mısır'da, artık Süveyş Kanalı'nın malî kontrol yoluyle de söz sahibi oluyordu...

Bu gelişmeler karşısında Abdülhamit, uzaktan seyirci olmaktan başka bir şey yapamıyordu. İngiltere ise, Hindistan'ı işgal ettiği günden beri bu büyük sömürgesine, Ortadoğu yolu ile bir tehlike gelmemesinin daimî uyanıklığı içindeydi. Bu sebeple, hatta Süveyş Kanalı'nın da yıllarca inşasını engelledi. Ama artık Kanal yapıldıktan sonra, onun için yapılacak iş. Kanalın kontrolünü elinde tutabilmekti. Eski Mısır Hidivi İsmail Paşaya ait hisse senetlerinin İngiliz hükümetince satın alınması, bu kontrolün malî, iktisadî cephesini sağlıyordu. Fakat Kanalın bilfiil ve asker gücüyle kontrol altına alınması. Mısır'ın işgalini gerektirdi. Olaylar ve gelişmeler ise, buna hızla zemin hazırlıyordu...

Eski Hidiv İsmail Paşanın, aşırı masrafları ve israfları yüzünden iflâs haline gelen Mısır'ın başından uzaklaştırılmasından sonra, yerine gelen Tevfik Paşa, muvazeneli bir insandı. Perişan olan Maliyeyi ıslah için ilk iş olarak tasarruf tedbirlerine baş vurdu. Gerçi yabancı müşavirler, astronomik maaşlar alıyorlardı. Ama, onlara pek dokunulamazdı. Onun üzerine orduya el atıldı. Ordu 50.000 kişiden 15.000 kişiye indirildi. Bu suretle ise, o nispette subaylar tasfiyeye uğradılar. Birçok subaylar işsiz kaldılar. Tasfiyede, tabiî bazı haksızlıklar da oldu. Ve pek çok subay, birikmiş maaşları verilmeden açığa çıkarıldılar. Hulâsa orduda ve ordudan çıkanlarda, memnuniyetsizlik, galeyan baş gösterdi. İşte Arabî Bey isimli bir albay, bu safhada, olaylardan memnun olmayan ve fazla olarak Çerkes asıllı subayların, yerli subaylar aleyhine korunduklarını gören

askerlerin başına geçti. Hidive karşı diretmeye başladı. Harbiye Nazırı azledildi.

Bu kolay başarılar, Arabî Beye cesaret vermişti. Bir gün Hidiv, Arabî'nin vazifesini değiştirip, onu merkezden uzaklaştırmak isteyince, Arabî Bey, tesiri altındaki askerleri silâhlandırarak 3 eylül 1881'de saray meydanını işgal etti. Hidivden hükümetin çekilmesini istedi. Ve bazı diğer isteklerde bulundu. Bu istekler de kabul olununca, Arabî Bey, artık fiilen ülkeye hâkim gibiydi.

İngilizler ise, olayları tahrik ve Arabî Beyi himaye eder görünüyorlardı. Nihayet ve hem de İngilizlerin tavsiyesi üzerine, Arabî Bey, evvelâ Harbiye Nezareti Müsteşarlığına, sonra da Harbiye Nazırlığına tayin edildi. Paşa oldu. İşte işe iyi niyetle başlayan, heyecanlı ve hayal gücü hareketli bir insan ve Mısır'ın da yerlisi olan Arabî Paşa, bu suretle iktidarın en güçlü adamı oldu. Ama, gerçekleri iyi değerlendiremeyen heyecan ve hayal gücü, onu kısa bir zamanda Mısır'ı İngilizlere kaptırmak talihsizliğinden kurtaramadı.

Evet, Mısır'da bir Arabî Paşa belirmiş ve bu heyecanlı, fakat realiteleri ölçmekte zayıf olan genç lider, Mısır'da beliren Millî Parti'nin başına da geçmiş:

«— *Mısır, Mısırlılarındır!*»

sloganı ile, bir aralık bütün gidişata hâkim gibi görünmüştü. Yabancı alacaklıların haklarını korumak bahanesiyle Mısır'ın dahilî işlerine karışan yabancı memur ve müşavirlerden Mısır'ı kurtarmak ve Mısır ordusunu, kendince güçlendirmek istiyordu. Ama, tecrübe ve mantık gücü zayıftı. Memleket, karışıklığa gidiyordu. Ve İngilizler, bu karışıklığı boyuna tahrik ediyorlardı. Bundan ürken Babıâli, yani Istanbul hükümeti, bir aralık işlere müdahale etmek dahi istedi. Ama İngiltere, bu müdahaleye karşıydı. Ve elini çabuk tutmak lâzım geldiğini anlıyordu. Arada Fransa da İngiltere'yle beraber fiilî müdahalelere karışmak istiyordu. İngiltere, Fransa'yı da oyalayarak iş görmek peşindeydi.

Nihayet 20 mayıs 1881'de İngiliz ve Fransız filoları, İskenderiye önüne geldiler. Arabî Paşa da savunma tedbirleri alı-

yordu. Ama ordusu, bu iş için hazır ve yeterli değildi. Nihayet beklenen karışıklıkların belirtileri başladı. Yabancı gemiler de gittikçe sahile yaklaşıyorlardı. O sırada Istanbul'da ve şekli kurtarmak için, bir muhtelit komisyon, neticesiz bazı müzakereler yaptı. İngiltere bir taraftan Abdülhamit'ten Mısır'a asker gönderilmesini ve müşterek hareket ister gibi de göründü. Aslında, bu hareket bir Osmanlı mülkü olan Mısır'ı, Osmanlıları öne sürerek işgal etmek, bütün itirazları kesmek içindi. İngiliz işgalini maskelemek ve kolaylaştırmak içindi. Harekete Istanbul katılmadı ama, Mısır'ın kapılarını da İngilizlere açık bırakmış oldu.

Nihayet İngiliz filosu, 11 temmuz 1881'de İskenderiye üzerine ateş açtı. İngilizlerin, nice zamandır hazırladıkları Mısır işgali hareketi, artık başlamış demekti. Nitekim bombardımanı, İngilizlerin karaya asker çıkarmaları takip etti. Babıâli, gene notalara, protestolara girişti. Ama netice değişmedi. Müdafaasız bir şehri topa tutan ve şehirde üç gün üç gece devam eden yağma ve kıtallere de seyirci kalan İngiliz Visamirali Seymur'u, İngiltere, amiralliğe yükseltti. Seferin tekmil masraf ve tazminatı ise, Mısır'a yükletildi. Ve Mısır'a, 15.000 kişilik bir İngiliz ordusu sevkedildi. Osmanlı devletinin bir aralık Mısır'a asker göndermesini isteyen İngiltere, bu defa, böyle bir teşebbüs ve ihtimale karşı olduğunu da ilân etti. Ama aynı İngilizler, Abdülhamit'ten, Arabî Paşa aleyhinde ve bütün İslâm âlemine hitap eden bir suçlama beyannamesi almayı başarmışlardı. Ve bunu, bütün İslâm âlemine yayınladılar.

Nihayet İngiliz ordusu, 15 eylül 1881'de Kahire'ye girdi. Arabî Paşa ve yakın arkadaşları, bir harp divanında muhakeme edilerek idama mahkûm edildiler. Maamafih İngilizler, bu hükmün yerine onları, Hindistan'ın cenubundaki Seylân Adası'na sürdüler. Arabî Paşa hikâyesi de böylece bitti. Ve Mısır, güya gene Osmanlı hâkimiyetinde sayılmak üzere, fiilen ve tamamen İngiliz işgali altına girdi. Yani, imparatorluktan koptu. 1883'te İngiltere, Mısır'da lüzum gördüğü müddetçe kalacağını, resmen ilân etti.

Artık Süveyş de askerî kontrol altına alınmış oldu. İngi-

liz imparatorluğunun büyük mücevheri olan Hindistan, Ortadoğu üzerinden, artık her türlü tehlikeden kurtulmuştu...

1908'de Genç Türkler ihtilâli olduğu zaman Mısır, Osmanlı mülkü olarak ve bir «Mümtaz eyalet», yani imtiyazlı bir vilâyet olarak görünüyordu. Ama gerek Mısır, gerek Mısır'ın güneye doğru bir devamı olan Sudan, artık fiilen bir İngiliz sömürgesiydiler.

⁂

Mısır'ı İngilizlerin işgali ve bu suretle Mısır'ın Osmanlı hükümranlığından kesin olarak kopuşu, imparatorluğun XIX. yüzyıl sonunda yaşadığı olayların önemlilerinden biri olarak yakın tarihimizde yer alır. Çünkü Kıbrıs'ın ardından Mısır'ın bu suretle gidişi, bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra ayrı bir önem kazanan Ortadoğu, devletin büsbütün arka plana itilişiydi. Ortadoğuda kontrolün, o zaman dünyanın en güçlü devleti olan İngiltere'nin eline geçişi demekti. Bu halin ise, Birinci Dünya Harbinde ve bu harbin sonunda, imparatorluğun akıbetine ne kadar müessir olduğu malumdur.

Bütün bu sebeplerle, Mısır'ın işgali, bu devre bağlı tarihî araştırmalarda, içeride ve dışarıda önemli surette yer alır. Yani Mısır meselesine dair edebiyat zengindir. Nitekim bu arada ve o devrede hükümetin başında veya çevresinde bulunan devlet adamları arasında da Mısır işi sonradan, bazı tartışmalara yol açmıştır. Meselâ Meşrutiyetten sonra ve sadrazamlardan Sait Paşa ile, sadrazamlardan Kâmil Paşa arasındaki tartışmalar bu arada zikredilebilir. Kâmil Paşanın hatıralarında, Sait Paşayı suçlar mahiyette görülen yazılarına karşı, «*Sait Paşanın Kâmil Paşaya Cevapları*»nda (1) Sait Paşa, hem olayları açıklar, hem de konuyle ilgili belgeleri neşreder. O devre, Kâmil Paşa, Sait Paşa, Abdurrahman Nurettin Paşa gibi eski sadrazamları alâkadar etmekle beraber, sahnede asıl karar sahibinin Sultan II. Abdülhamit olması, bu şahsiyetleri elbette ki, arka planda bırakır. Bu tartışma, yazışma ve hikâyelerin uzun

(1) *Sait Paşanın Kâmil Paşaya Cevapları*. 1909. Tanin Matbaası.

ayrıntıları, bizim konumuz dışında kaldığı ve burada bahsimiz sadece, Abdülhamit devrinin başlıca pürüzlü meseleleri ve ülkeden önemli kopuşlar olduğu için, mevzu üzerinde daha fazla durmayacağız.

Ancak şu kadarını tekrar edeceğiz ki, kudret ve hazırlıkları ne olursa olsun, aslında bir Mısır yerlisi olan ve gerek Mısır Hidivliğinin, gerek onun etrafında yer alan yabancı sömürgenlerin israf ve yağmalarına karşı:

«— *Mısır, Mısırlılarındır!*»

bayrağı altında ayaklanan bir Mısır subayına, yani Arabî Paşaya karşı ve İngilizlerin teşvikiyle Abdülhamit'in dünyaya ve İslâm âlemine bir kötüleme beyannamesi yayınlaması, hazin bir haldir. Aynı suretle ve bir aralık bu yerli vatansevere karşı, hatta İngilizlerle elbirliği yaparak Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi yolunda girişilen müzakereler de fenadır. Kaldı ki İngilizler bu askerin sevki için, padişahın evvelâ bu suçlama ve kötüleme belgesini yayınlamasını şart koştular. Fakat beyanname yayınlandıktan sonra Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesine, şiddetle karşı çıktılar. Bizim için Mısır hâkimiyetimizin son safhası budur...

Mısır meselesini özetlerken, 1902-1906 arasında meydana gelen ve bir aralık Yüzbaşı Mustafa Kemal'in de mahallinde askerî mümessil veya müşavir olarak katıldığı *Akabe işi* üzerinde ayrıca durmuyoruz. Akabe, Sina Yarımadası'nın Akabe Körfezi sonunda bir şehrin adıdır. Şimdi körfezin bu köşesinde, Mısır, İsrail ve Ürdün sınır çizgileri birleşir. Yukarda verilen tarihler arasında bu nokta, İngilizlerin bazı yerleşme teşebbüsleriyle, Osmanlı ve İngiliz devletleri arasında tartışma konusu oldu. Çölde ufak tefek işgal ve karşılıklı çabalar cereyan etti. Abdülhamit bir aralık ve bazı teşebbüsleriyle, tekmil Sina Yarımadası'nın Mısır'a ve İngiliz işgaline aidiyetini tanımaz gibi vaziyetler aldı. Ama Sina Yarımadası, İngilizler için mühimdi. Çünkü Süveyş Kanalı'nın doğusunu, Sina Yarımadası teşkil eder. Ve Süveyş Kanalı'nın kontrolü, ancak bu yarımadanın mülkiyetiyle tamamlanır. Bu sebeple İngilizler, Akabe meselesine önem verdiler. Netice, tabiî İngilizlerin dedikleri

gibi oldu. Birtakım şeklî ve diplomatik temas ve yazışmalarla, mahallî karşılaşmalar sonunda, Sina Yarımadası'nda Mısır ve dolayısıyle İngiliz nüfuzu, yerleşti gitti...

⁂

GİRİT MESELESİ:

Abdülhamit devrinin, ta Berlin Antlaşması'ndan, hatta Kırım Harbi sonundan beri süregelen ve 1908 İhtilâline de, aynı suretle çözümlenmemiş olarak intikal eden önemli davalarından biri de Girit meselesidir.

Girit, Doğu Akdeniz'dedir. Bu denizin en büyük adasıdır. 8618 kilometre kare üzerinde o vakit, 310.000 kadar nüfus yaşatıyordu.

İlkçağda Girit; eski Mısır, eski Yunan ve eski Ege, yani tarihin en önemli üç uygarlık üçgeni arasında, merkezî bir yer alıyordu. Hatta bugün bile yaratıcılarının kimlikleri, ırkları, dilleri çözülemeyen, ama Knosos uygarlığı şeklinde hakikaten üstün medeniyet eserleri bırakan Girit, bütün tarih boyunca Doğu Akdeniz'in, en önemli uğrak ve dayanak yerlerinden biri oldu. Girit'e kim hâkim olursa, Doğu Akdeniz'de onun hâkimiyeti sağlam bir temele dayanabilirdi. Hele bu Girit hâkimiyeti, gene Doğu Akdeniz'de bir büyük ada olan Kıbrıs hâkimiyetiyle pekişirse, bu adaları elinde tutan millet için bunun önemi, kendiliğinden anlaşılır. Nitekim Kudüs'ü kurtarmak bahanesiyle Ortadoğuya saldıran Latinlerin veya varislerinin en önemli dayanak noktaları da Girit ve Kıbrıs oldu.

Osmanlılar, Girit'in fethini, 1564-1569 arasında sağladılar. Ama bununla Girit'in tamamen fethi kabil olmadı. Fetihlerimizin en sıkıntılı ve uzun safhası olan, 20 yıl kadar süren muharebeler, daha sonra da devam etti. Fakat, hem Anadolu'yu korumak, hem Osmanlı Afrikasını elde tutabilmek için, Girit ve Kıbrıs'a (fetih tarihi 1570) muhtaçtık. Gerek bu adalar, gerekse Rodos ve diğer Akdeniz adaları alınınca, Anadolu ve Kuzey Afrika'nın hâkimiyeti sağlanmış oldu.

Girit'te halkın çoğunluğu Rum olmak üzere Müslümanlar da yaşıyordu. Ve Abdülhamit devrine kadar Girit, bazı isyan-

lara sahne olmakla beraber, fiilen Osmanlı valileri ve askerleri elindeydi. Ancak 1868 yılından sonra ve biraz da Kırım Harbini takip eden yabancı tavsiyeler üzerine Babıâli, Giritlilere bazı imtiyazlar sağlayan bir ferman yayınlamıştı. Bu fermana göre Giritlilerin bir Umumî Meclisi oldu. Mecliste üye çoğunluğu Hıristiyanlardaydı. Bu ferman, Girit'te, yabancı konsolosların oturduğu Halepa'da 1878'de yabancı büyük devletlerin de tadil ve tasdikiyle, Halepa Fermanı adını aldı.

Fakat buna rağmen, Umumî Mecliste Türk vali arasında pek de anlaşma sağlanamıyordu. Anlaşmazlıklar sürdü gitti. Bunun üzerine Giritliler, adaya bir Hıristiyan vali tayinini istediler. Abdülhamit, istemeyerek razı oldu ve adaya Rum Karatodori Paşa tayin edildi (1895). Bu sefer de askerler ve İslâmlar direttiler. Nihayet Girit'e yabancı büyük devletler, 1896'dan itibaren müdahaleye başladılar. Halepa Antlaşması ise, fiilen feshedildi. Bütün Giritliler de, bir taraftan silâhlanıyorlardı. Hanya'da İslâmlarla Hıristiyanlar arasında kanlı çarpışmalar baş gösterdi. Hükümet asker yolladı. Büyük devletlerin bir kısmı da Girit'e harp gemileri gönderdiler. Arada ve ada Rumları arasında, İngiltere'ye katılmak için bir cereyan bile baş gösterdi. Kıbrıs ve Mısır'dan sonra Girit de İngiltere'nin eline geçecek demekti. Buna diğer devletler razı olmadılar. Hıristiyan ve Müslümanlar arasında kanlı karışıklık ve çatışmalar ise sürdü gitti. Bütün bu gelişmelerin arkasında, asıl fırsatı bekleyen Yunanistan'dı!

Yunanistan, Berlin Antlaşması'nda ve Osmanlılarla harp halinde olmadığı, hiç bir yerde tek kurşun atmadığı, tek damla kan dökmediği halde, Avrupa büyük devletlerinin iltiması ile imparatorluktan topraklar almıştı. Teselya bölgesinde 250 bin nüfus barındıran 3.000 küsur kilometre kare arazi, Yunanistan'a verilmişti. 1897 Osmanlı-Rus harbinde ise, Osmanlılar galip gelmek ve Yunanistan yenilmekle beraber, sulh antlaşmasında gene Yunanlılar lehine sınır tashihleri yapıldı. Bu defa Girit'te iş karışınca, Yunanlılar şimdi de Girit'e, içinde sivil subaylar da olduğu halde gizlice, evvelâ 10.000 tüfek, toplar ve 70.000 fişek çıkardılar. Babıâli ile yabancı devlet ara-

sındaki devamlı temas ve anlaşmalar, ciddî bir uygulama imkânı bulamıyordu. Girit'te ise Yunan albayı Vasos, artık açıktan açığa teşkilâtlandırma hareketlerinde bulunuyor, Yunan harp gemileri zaman zaman adayı yokluyordu. Hulâsa zaman, Yunanlılar için çalışıyordu.

Her gün biraz daha karışan, biraz daha kanlı boğuşmalara sahne olan ve böylece ta 1908 İhtilâline kadar gelip, bu ihtilâli yapanlara kanlı, pürüzlü bir miras olarak intikal eden Girit meselesinin bu karışık gelişme safhaları üzerinde burada uzun uzadıya durmak, elbette ki konumuz dışındadır.

Büyük devletler ise Girit meselesinde ve kendi aralarında müşterek görüş sahibi değillerdi. İngiltere, bin bir entrika çeviriyordu. Onun endişesi, Girit, Yunanlılara geçerse, artık İngiltere'nin bir daha buraya yerleşmesi mümkün olmayacağı merkezindeydi. Ama Osmanlıların da güçlenmesini istemiyordu. Hulâsa, bir aralık Girit, sembolik olarak, müşterek ve geçici bir işgal statüsüne tabi tutuldu. Yunanistan ve Hıristiyan Giritliler ise, adanın bir an önce Yunanistan'a ilhakını istiyorlardı. İşte ve daha sonra Yunanistan'da, Büyük Yunanistan, Megalo İdea fikrinin en güçlü siyasetçisi ve icracısı olarak sahneye çıkacak olan Giritli Elefterya Venizelos, bu sert, kanlı, çatışmalı gelişmeler içinde yetişiyordu. 1908'de Genç Türkler Girit'i bu halde, fakat fiilen Yunanlılaşmış olarak buldular. Venizelos ise karşılarındaydı. Ve hayatının büyük macerasına başlıyordu...

∴

Abdülhamit devrini işgal eden ve neticede hepsi de çözümlenmemiş, pürüzlü meseleler halinde Meşrutiyet devrine devredilen diğer meseleler üzerinde ayrıca durmayacağız. Bu arada bilhassa Yemen meselesi ve ardı arası gelmeyen Yemen çarpışmaları, bittabiî en başta gelir. Hicaz meseleleri ve bu arada çeşitli Vehâbi isyanları da bahsimizin dışında kalacaktır. Şeklî hükümranlığımız altında bulunan Basra Körfezi emirliklerine, Küveyt'in, Bahreyn'in kaybına da keza girmeyeceğiz. Çeşitli vesilelerle sadece değindiğimiz 1897 Osmanlı-Rus

harbini ise, bu kitabın konusu dışında sayıyoruz. Fakat Abdülhamit devri ve onun hele dış münasebetleri bakımından yakın tarihimizi işgal eden ve hepsi de sonunda Osmanlı devletinin, yabancı baskılar karşısında baş eğmesiyle biten davaları, bilhassa malî, iktisadî tabiiyet sahnelerini ise, daha önce ve yeteri kadar işlemiş bulunuyoruz. Şimdi artık, Abdülhamit devrinin her vesileyle önemini belirttiğimiz en çetin konusuna, yani Makedonya meselesine geçebiliriz.

O Makedonya meselesi ki, yalnız idare sefaletinin en karışık tablosu değil, 1908 İhtilâlinin ve bu ihtilâli yapanların yetiştirici mektebi de olmuştur.

Burası Makedonya!

Makedonya, tarihinin ilk günlerinden beri, kaynayan kazandır. Bir ülke için Makedonyalaşmak denilince, anlarız ki orada insanlar bir barut fıçısı üstünde yaşarlar.

Osmanlı Makedonyası, böyle bir yerdi. Ve orada çeşitli kandan, çeşitli dilden halklar, işte bu barut fıçısı üzerinde yaşıyorlardı.

XIII

KISA VE TARİHÎ BİR BAKIŞ!

Enver Paşanın bir gün, bir yıldız gibi parladığı Makedonya'nın, İlkçağla başlayan karışık tarihine inmeyeceğiz. Yalnız, Makedonya'nın İlkçağdan günümüze kadar tarihî kaderine damgasını vuran bir gerçeği ifade edeceğiz. O da, Makedonya'nın tarihin her devrinde, soyları, kanları, dilleri ve dilekleri birbirinden ayrı, karışık bir halklar topluluğuna vatan olduğudur. Yani Makedonya, hiç bir zaman; tarih, ırk, dil ve dilek birliği olan ve aynı kaynaktan gelen, mütecanis bir topluma vatan olmadı. Makedonya'da daima; ayrı ayrı soy ve kanlardan insanlar, hep bir arada yaşamak, daha doğrusu bir arada boğuşmak zorunda kaldılar. Bu tarihî kader, bizim burada konumuz olacak olan son Osmanlı idaresi ve hükümranlığı devresinde de aynen böyle olmuştur.

Makedonya'nın, coğrafî adını, İlkçağın ilk devrelerinde buralarda yaşayan Maked, yahut Maket'lerden aldığı anlaşılmaktadır. Bu bölgede Maket'ler ve daha Doğuda Traklar, bugünkü Makedonya ile Trakyalara adlarını vermiş oldular. Ancak Traklar bir aralık, Doğu ve Batı Trakya'larla, Tuna güneyinde Balkanlar'ı, bir kısım Makedonya topraklarını, hatta daha yukarda Tuna-Sava alanlarına kadar olan yerleri işgal ettikleri halde, Maked'ler, zaman içinde ve kendi çevrelerinde eridiler.

Ama gene de ve bilindiği gibi Makedonya, bir gün bir cihangir yetiştirdi. Tarihin en büyük savaş ve istilâ kahramanını verdi. Bu, Büyük İskender'dir. İskender denebilir ki, Makedonya'da kurulan ilk ve son krallığın varisi oldu. Babası Filip, İsa'dan önce 359 yılında; Makedonya'da bu krallığın tahtına geçtiği zaman, ancak 22 yaşındaydı. O zaman Makedonya, av-

cılığın, çobanlığın ön planda geldiği ve soyluların rahat ve sefahat içinde yaşadıkları, fakat yeşil ormanlara, zengin vadi ve ovalara sahip bir ülkeydi. İrili ufaklı prensliklerin sayısı da çoktu. Fakat genç Filip, bütün bunların üstünde, devrin muntazam, disiplinli ve iç teşkilâtı ile savaş usulleri hep kendisi tarafından düzenlenen bir ordu meydana getirdi. İlk hedef, Yunanistan'dı. Ve Yunanistan'la harpler uzadı gitti. İşte İskender, bu Filip'in oğluydu. Yunanistan'dan sonra hedef, Asya'da en güçlü devlet olan ve Ege'ye kadar yayılan İran olacaktı. Fakat Filip, bu harbin hazırlıkları içinde Makedonya'da ve büyük bir tören sırasında, bir Makedonyalı soylu tarafından öldürüldü. Öldüğü zaman 47 yaşındaydı. Oğlu İskender, henüz 20 yaşında olduğu halde Filip'in yerini aldı. Hem mükemmel bir sporcu ve asker, hem de devrin en büyük bilginlerinden, meselâ Aristo'dan ders almış bir gençti. İşte Makedonya'nın namını Akdeniz'den Hindistan'a, Afganistan'a kadar götüren, Küçük Asya'yı, Mısır'ı, Babil'i, İran'ı fetheden Büyük İskender, bu Makedonyalı gençtir. Ama onun da saltanatı kısa sürdü. Ve İskender henüz 33 yaşındayken Babil'de hastalıktan öldü. İskender'den sonra imparatorluğun parçalarından, nice krallıklar meydana geldi. Her biri ayrı ve büyük devlet şeklinde, Romalıların hâkimiyetine kadar devam etti. Bu arada generallerden Antigon, Makedonya'da hâkimiyetini kurdu. Fakat sonra ve İsa'dan önce 146'dan, İsa'dan sonra IV. yüzyıla kadar Makedonya, Romalıların idaresinde kaldı. Roma parçalanınca; Doğu Roma, Mısır'dan Tuna'ya ve Doğu Anadolu'dan Adriyatik'e kadar 1000 yıl idaresini sürdürdü. Osmanlılar Makedonya'yı, 1352'de Doğu Roma imparatorluğundan aldılar. Burada macerasına göz atılacak olan Makedonya, işte bu Osmanlı imparatorluğunun son devresinde ve II. Abdülhamit saltanatı zamanındaki Makedonya'dır. Kitabımızın aslî konusu olan Enver Bey, bu Makedonya topraklarında bir hürriyet kahramanı olarak parladı. Onun asıl hayat hikâyesine biz işte bu Makedonya'da başlayıp, nice dalgalı oluşlar ve gelişmelerden sonra Orta Asya'da sona erdiği içindir ki «*Makedonya'dan Orta Asya'ya*» başlığını seçtik. Evet, Hürriyet Kahramanı Enver Beyin,

daha doğrusu Enver Paşanın asıl hikâyesi, Makedonya'da doğan bir Yıldız'ın, Orta Asya'da sönüşüne kadar sürer. Ama şimdi biz, gene *Makedonya* konusuna dönelim...

*
* *

MAKEDONYA VE MAKEDONYALILAR:

Eski Makedonyalılar kendilerini, eski Yunanlılardan sayıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, eski Makedonya'da, ilkeli ve yerli boylardan başka belki de, Yunanlılarla aynı koldan, yani Plazskalardan inme, dilleri Yunanca, yahut da Yunanlılaşmış, hâkim bir kütle de vardı. Bu ciltte bizim ele alacağımız tarih safhasında, yani 1878-1908 arasında Makedonya'da yaşayan halkların çoğunluğu ise, eski Makedonya'da yoktu. Bunlar bu bölgeye, sonradan geldiler. Meselâ Sırplar, meselâ Bulgarlar, Ulahlar ve Türkler! Makedonya'nın daha kuzey bölgelerinde yaşayan Arnavutların ise, Yunanlılarla etnolojik yakınlıkları bakımından, eskiden de aynı topraklarda yaşadıklarını kabul etmek mümkündür.

Ama bilhassa «Kavimlerin Muhacereti» dediğimiz genel göçler asrında, aralarında Gotlar gibi Cermen asıllı istilâ dalgalarıyle İslavlar ve Turanî kavimler olan Hunlardan, Bulgarlara, Avarlara, Kumanlara kadar halklar, bu bölgelerden gelip geçtiler. Osmanlı istilâsından daha önce ve Bizanslılar devrinde Balkanlara şimalden inen, mesel: Peçenekler gibi saf Türkleri de saymakla beraber, asıl Osmanlı istilâsından sonra Türk aşiretleri, Anadolu'dan kafile kafile Balkanlar'a yayıldılar (1). Ve bu arada Makedonya'ya da yerleştiler. İşte bu suretledir ki Makedonya'nın, bizim ele alacağımız devrindeki halklar manzumesi meydana gelmiş oldu.

Bu halklardan örülen *Makedonyalılar* örgütünün son durumunu vermeden önce, Makedonya denilen coğrafî bölge üzerinde de birkaç cümle ile durmalıyız.

Eski Makedonya krallığı zamanında Makedonya, şimdiki kadar geniş bir saha almıyordu. Öyle anlaşılıyor ki, eski Ma-

(1) M. Tayyip Gökbilen: *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan.* 1957. Istanbul.

kedonya, doğuda ve bölgeyi Trakya'dan ayıran Mesta-Karasu (Nostos) nehri ile, kuzeyde Rodop, Despot, Şar dağları, Doyran, Ohri gölleri hattı ve güneyde Ege Denizi ile çevriliydi. Şimdiki Stromca (Strimon) nehri, Makedonya'nın ortasından akardı. Ve devlet merkezi Pella, bu nehir sahasına düşüyordu.

Son Osmanlılar devrinde ise Makedonya denilince, Rumeli'deki üç Osmanlı vilâyeti anlaşılırdı: Selânik vilâyeti, Manastır vilâyeti ve Kosova vilâyeti... Bu vilâyetlerin son Osmanlı devrinde, yüzölçümleri değilse de, demografik ve etnografik durumları, yani nüfuslarıyle, bu nüfusu terkip eden halklar hakkındaki rakamlar biraz çelişmelidir. Bir de, Makedonya'da nüfuslar verilirken, Türk ve Arnavutları, din iştirakleri dolayısıyle tek kalemde göstermek alışkanlığı, halklar tablosunun ayırımında güçlükler yaratmaktadır. Bu noktayı belirttikten sonra şimdi, son Osmanlı Makedonyası vilâyetlerinin, önce yüzölçümleriyle nüfus tahminlerini verelim (1) :

Son Osmanlı Makedonyası (1905)

Vilâyetler	Yüzölçümü	Nüfus	Yoğunluk
Selânik vilâyeti	35.000 km²	1.134.000	32 0
Manastır »	28.500 »	848.900	29.0
Kosova »	32.900 »	1.038 000	31.5
Toplam	96.400 »	3.020.900	

Bu nüfus yekûnlarını, sadece bir fikir verici olarak almak doğru olur. Gerçi Makedonya vilâyetlerinde ve 1908'den önce, yabancı devletlerin de ilgileri altında nüfus derlemeleri yapılmıştır. Ama bunların, bugünkü anlamda tam bir nüfus sayımı teşkil etmediğini kabul etmeliyiz.

Şimdi bir de bu vilâyetlerde ve halklar arasındaki nüfus ayrılışını vermeye çalışalım. Bu konuda da bilgiler çeşitli ve çelişmelidir. Biz burada bunlardan, Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yaptırılan sayımın, çeşitli eserlerden ra-

(1) Kitaphane-i İslâm ve Askeri Yayını: *Devlet-i Osmaniyenin Ahvâl-i Coğrafiye ve İstatistikiyesi.* 1323 (1907).

kamlarını alıyoruz. 1908 İhtilâli ile beraber Hürriyet Kahramanı olarak sivrilen Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Beyin Hatıratında (1) da verilen rakamlar bunlardır. Çünkü, hem bu sayım resmî mahiyetlidir; hem bu Hatıra kitabı, Makedonya hareketine karışan bir önderin eseridir. Ve eserin doğruluğu, İttihat ve Terakki'nin Manastır Merkez Heyetince tasdik edildiği için, ayrıca bir önem taşımaktadır:

Makedonya Vilâyetlerinde Nüfusun Dağılışı

Halklar	Selânik Vilâyeti	Manastır Vilâyeti	Kosova Vilâyeti
İslâm	485.555	260.418	752.536
Rum	323.227	291.238	13.452
Bulgar	217.117	188.412	170.005
Ulah ve Sırp	—	30.116	169.601
T o p l a m	1.025.899	770.184	1.105.594

Bu tabloda Türk ve Arnavut nüfusunun ayrı ayrı verilmemesi ve diğer halklar, milliyetlerine göre ayrıldıkları halde, İslâmların dinî bir tasnife tabi tutuluşu, bittabiî bir eksikliktir. Niyazi Bey Hatıratında, bu istatistiklerin iki defa yapılan tahrir neticesinde meydana geldiğine işaret eder. Tabloda ayrım gösterilmeyen Ulah nüfusunun, bütün Makedonya'da 100 bin kadar olduğu bilinir. İslâm nüfusunda da Türk ve Arnavutların, yarı yarıya bir yekûn arzettikleri kabul edilebilir.

Gene Rumeli vilâyetlerinden olan, doğuda Edirne, batıda İşkodra ve Yanya vilâyetleri Makedonya sahasında alınmamışlardır. Çünkü Edirne, Trakya'ya düşer. Yanya ve özellikee İşkodra'yı, Arnavutluk, Yanya vilâyetini ise, Rum ve Arnavut karışımı olarak almak, fakat Makedonya dışında mütalaa etmek yerindedir. Şimdi, Makedonya üzerinde bu genel özetlemeden sonra Makedonya meselesine girebiliriz...

* * *

(1) *Hatırat-ı Niyazi*. 1910. Istanbul.

MAKEDONYA MESELESİ NE VAKİT BAŞLAR?

Makedonya meselesi aslında, bir millî akımlar savaşıdır. Bunun için onun köklerini, Avrupa'da milliyetçilik cereyanlarının gelişmesi devrine ve hele Panislavizm cereyanlarına bağlamak mümkündür. Çünkü Makedonya mücadelesinin en aktif unsurları İslavlar ve İslavlaşmış Bulgarlardır. Ama işin *aksiyon,* yani fiil ve hareket olarak şekilleşmesi, elbette ki, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonradır. Fakat daha 1876 Istanbul Konferansında bu mesele, Makedonya adı altında olmaksızın da, ortaya atılmış bulunuyordu.

Nitekim Osmanlı imparatorluğunda ve Balkan halkları arasında milliyetçilik çabalarının çok daha önce sezildiğine ve devlet adamlarının, kendi görüşleri açısından, bu cereyanların varlığını görüp belirttiklerine ait ciddî belgeler vardır. Meselâ daha Sultan Aziz zamanında ve Tanzimatın son sadrazamlarından Fuat Paşanın padişaha takdim ettiği bir istifa mektubunda hem bu cereyanlara, hem de halk hâkimiyeti, yahut demokrasi akımlarına değinilir. Bu enteresan istifa mektubundan ve bugünkü dile çevirerek bazı parçalar verelim:

«Hakikatlerin sizin yüksek katınızca malum olduğu gibi, bir zamandan beri bütün âlemin gidişatına pek çok değişiklik gelmiştir. Bunun ve birtakım iç sebeplerin neticesi olarak devletimiz, birçok zorluklara düşmüştür.

Bir hayli vakittir, bütün dünyayı kaplayan millî istiklâl fikirleri, siz padişahımızın ülkelerinde ve özellikle ve çoğunlukla Rumeli kıtasında bulunan gayri müslim (İslâm olmayan) sınıf ve zümreleri, bütün bütün bu sevdaya düşürmüştür. Üç senedir, bir taraftan Sırbistan'ın fesat ve tahrikleri ile Bulgaristan ve diğer taraftan Karadağlıların isyan ve şekavetlerinin yayılmasıyle Bosna-Hersek cihetleri ve Yunanlıların fesatlarıyle de Yanya, Tırhala eyaletleri ahalisi, isyana hazırlanmıştır. Hareket haline geçen bu gaileler büyük fedakârlıklarla her ne kadar önlenmiş, bastırılmış ve bir müddet rahat kalınacağı ümit edilmiş ise de...»

«Düşmanlarımızın, devletimizin aleyhine olan husu-

metlerine hiç bir gevşeklik gelmeyerek, işi bıraktıkları yerden tutarak, az vakit içinde ve korkulan gailleri meydana getirmek için teşebbüse geçtikleri görülmektedir.»

Fuat Paşa bundan sonra, Sırpların, Yunanlıların hazırlıkları ile, Eflâk-Buğdan (Romanya) bölgesinde gelişen olaylardan, Rusya'dan Rumeli'ye silâh geçirilmelerinden ve asıl hedefin de Bulgaristan olduğundan, ilkbaharda ve bütün bu bölgelerde bir ihtilâl yangını çıkarılacağından bahsetmektedir. Sonra da, dünyada diğer bir değişiklikten dem vurarak şu görüşlerini arzetmektedir:

«Eski vakitlerde devletler, birbirlerinin memleketlerinde gelişen ihtilâl fikirlerine karşı durmayı, kendi menfaatleri icabından sayarlardı. Yani, mahkûm olan tebaanın (halkın) hâkim olan devlete karşı hareketleri, bütün devletlerce kutsal sayılan ve hükümetin müşterek hakları olarak bilinen haklara karşı bir çıkış şeklinde alınırdı. Devletlerce teşvik ve tahrik edilmek şöyle dursun, böyle hareketleri bastırmak için birbirlerine yardım ederlerdi. Şimdi ise dünya, bir başka hale girdi. Avrupa'nın çok yerlerinde, hükümetin halka ait olması şeklindeki kâide-i fâhişe ve fâside (yani, gayet kötü ve fesat verici kurallar) ve her yerde milliyet fikirleri meydana çıkıp, nice inkılâplara sebep oldu. Memleketimizde bulunan Hıristiyanları, devletlerin birtakımı, yüce devletimizi zorluklara sokmak için bu yollara sevketmektedir.

Bu suretle ve Hıristiyan sınıfların, Avrupa'dan gördükleri teşviklerden cesaret alarak, bazı isyankâr hareketlere giriştikleri aşikârdır...» (1).

Sadrazam Fuat Paşanın padişaha sunduğu istifaname, bu hava içinde uzar gider. İstifanamenin altında gerçi tarih yoktur. Ama Sadrazam Fuat Paşa, ilk sadrazamlığından 2 ocak 1863'te istifa suretiyle ayrılmış olduğu için, bu istifa mektubunun aslının da o tarihi taşıyacağı tabiîdir.

(1) *Vesâik-i Siyasiye.* Yayınlayan: M. Cemal. 1327 (1919). Metin Matbaası. Istanbul.

Tanzimat devrinin en güçlü sadrazamlarından sayılan Keçecizade Fuat Paşanın yukarda bazı parçaları verilen istifa mektubunda işaret ettiği noktalar, dikkati çekicidir. Bu satırlar şunu gösteriyor ki, XIX. yüzyılın zaten daha ilk yıllarında başlayan ve Sırbistan'la Yunanistan'da istiklâle kadar varan milliyetçilik cereyanları, daha Berlin Antlaşması'ndan, yani II. Abdülhamit saltanatından önce, Bulgaristan'a da girmiştir. Bulgar milliyetçiliğinin yapısında ise, Makedonya'nın kurtarılışı, aslî bir hedef olarak yer alıyordu. Şu halde Makedonya meselesinin aslında ve en az XIX. yüzyıl ortalarında başladığını kabul etmek, bir hareket noktası olarak doğru olsa gerektir.

***

Makedonya'da teşkilâtlanmanın fiilen başlaması, Makedonya'da mücadelenin tam aksiyon haline gelişi ve fiilî isyan teşebbüsleri ise, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından sonra gelişir. Yani büyük Bulgaristan idealinin birinci safhası tamamlanınca, ikinci safhasına yol açılır.

Ama burada, önemli bir gerçeği de belirtmeliyiz. Bu gerçek şudur:

Makedonya mücadeleleri aslında iki yönlüdür. Bu yönlerden biri, Makedonya'da yaşayan halklardan her birinin ayrı ayrı ve Osmanlı hâkimiyetine karşı yürüttükleri mücadeledir. Bu halkların, mahallî Türk toprak beylerine, Türk çiftliklerine karşı uyguladıkları toprak kavgalarıyle yaptıkları baskınları, çıkardıkları yangınları, bu yönde mütalaa etmelidir. Yani, Türk çiftlik sahiplerinin öldürülmesi, Türk çiftliklerinin yakılması, hulâsa toprak savaşının çeşitli şekilleri bu safhaya girer.

İkinci yön ise, Makedonya'daki halk veya milletlerin, kendi aralarındaki kavgalardır. Meselâ Bulgarlarla Sırplar, Bulgarlarla Rumlar arasındaki kavgalar bu arada gelir. Bu kavgalar, vu halkların veya onların içinde yuvalanan, örgütleşen ihtilâlci organların, Osmanlı hâkimiyetine karşı yürüttükleri kavgalardan daha hafif olmamıştır.

Bu iki yönlü mücadeleye nihayet, aynı ırktan komite ve

örgütlerin, kendi içlerinde ve birbirlerine karşı yürüttükleri mücadeleleri, kanlı olayları ve cinayetleri de ayrıca eklemelidir.

Bütün bu karmakarışık tabloya, Makedonya üzerinde ihtirasları, siyasî çıkarları olan yabancı devletlerin çeşitli müdahalelerini de katarsak, Makedonya meselesinin kanlı ve karanlık tablosu az çok belirir. Bu tabloda Türk halkı ve köylüleri, aktif bir rol almazlar. Ellerinden geldiği kadar ve kendi köyleri içindeki korunma gayretlerinden başka hareketleri yoktur. Onlar, kaderlerini hükümete, ordunun varlığına bağlamışlardır. Karşı hareketlerin hepsi, birer nasyonalist akım ve bu arada toprak davasıdır. Hükümetin temsil ettiği ve ordunun yürüttüğü savaş ise, imparatorluğun, o haliyle Rumeli'de muhafazası çabasıdır. Ama çağını yaşamış ve çağdaş gelişmelerin hiç birine ayak uyduramayan bir imparatorluğun muhafazasıdır. Çünkü bu imparatorluk, yalnız Makedonya'da değil, asıl Türk yoğunluklarının bulunduğu anavatan vilâyetlerinde ve diğer aksamında da, ne altyapı, ne üst yapı bahsinde, yani bayındırlık, iktisadî ve idarî alanların hiç birinde, hiç bir kalkınma içinde değildir. Zaten bunun için kendi kaynaklarına da kendi sahip değildir.

Düşünmeli ki, meselâ 1903'te, bütün Osmanlı imparatorluğunun geliri 18.511.322 lira olarak, ama kâğıt üzerinde hesaplanmaktadır. Ama bunun aslan payını, Düyun-u Umumiye alır. Yani bu aslan payı, resmen iflâs halinde bulunan devletin, yabancılara olan borçlarına karşılıktır. Ve yabancılar elinde olan genel borçlar idaresi tarafından alınır. Çünkü o tarihte, devletin yabancılara olan ve Düyun-u Umumiye İdaresince kontrol edilen dış borçlar yekûnu (hem de bazı tasfiyelere ve ödemelere rağmen) 161.346.681 Osmanlı altınıdır. Yani, devletin 10 yıllık bütün geliri kadar!

Yıllık gelirin aslan payı bu borçlar idaresine gittikten sonra geriye ne kalacak? Ve bu artıkla ne yapılabilecek? Tabiî hiç bir şey...

Gerçi, meselâ devlet bütçesinde ordu aksamına şu masraflar karşılık gösterilmiştir' (Altın lira):

Kara ordusu	4.489.698
Deniz ordusu (Bahriye)	3.826.043
Tepçu ve kaleler	462.177
Jandarma	1.013.944
T o p l a m	9.791.862

Ama bu hazin masraf karşılıkları da kâğıt üzerinde kalacaktır. Çünkü bunları ödeyecek imkânlar dahi yoktur. Askerler, subaylar gene iki ayda, üç ayda bir maaş alacaklardır. Fazla olarak bunları almak için de maaşlar, ilgili makamlarla ortak sarraflara % 20-25 noksanı ile kırdırılacaktır. Donanma gene Haliç'te çürüyecektir. Tavuk kümesleri haline gelecektir. Ama Bahriye Nazırı Hasan Paşa (Hasan Rahmi Paşadan önceki Nazır) Istanbul'da Abdülhamit'ten sonra en zengin adamdır. Ve Abdülhamit bile bunun marifetlerini bilecek ve gülümseyerek anlatacaktır.

Makedonya'ya gelince? Osmanlı Avrupasında bulunan, Avrupa'nın gidişine ayak uydurması, kalkınması, zenginleşmesi gereken, devletin en çok önem verdiği memleketler olarak sayılan üç Makedonya vilâyetinin, hep bir arada yıllık toplam gelirleri ise, meselâ 1906 yılında yalnız: 1.331.000 liradan ibarettir! Bu üç en önemli vilâyetin (Selânik, Manastır, Kosova) bütün bu yıllık gelirlerinin, Avrupa'daki herhangi bir büyük şehrin belediye gelirine ancak ulaşabildiğini belirtmek, durumu ifade için yerinde olur. Halbuki yabancı devletlerin tazyikiyle ve aşağıda değineceğimiz ıslahat tedbirleri, hep bu gelirin gücüne, taksimine dayanıyordu. Meselâ istenen şuydu: Genel hasılatın % 15'i mahallin bayındırlık işlerine tahsis edilsin. Maarif vergisinin üçte ikisi mahallinde harcansın. Her köyde mektep, her kasabada nizamî mahkemeler kurulsun. Yabancı uzmanlara da bu hasılattan yüksek maaşlar ayrılsın. Ordu güçlendirilsin ve hepsinden fazla olarak da bu gelirden, devlet borçları için Düyun-u Umumiye hissesi de çıksın!

Halbuki ve daha önceki bahislerde, bizzat sadrazamdan naklen verdiğimiz gibi, Abdülhamit'in şahsen ve hem de her hafta başında taksit taksit hazineden çektiği aylık tahsisatı ile di-

ğer çeşitli gelirleri, bütün Makedonya'nın yıllık varidatından fazladır!

Hulâsa Makedonya'da işler yalnız kanlı ve ümitsiz bir tablo değildi. Aynı zamanda, hazin ve düşündürücü bir çıkmaz yoldu. Bu yolun sökülmesi, Abdülhamit idaresi gibi Şarklı, iflâs etmiş bir idare-i maslahatçılık, yani günü gün etmekle mümkün olamazdı. Bu iş, çağın gidişini kavrayarak, ona adım uydurmasını başaracak, güçlü, idealist insanların, insanüstü çabalarına muhtaçtı...

***

ÖRGÜTLENME BAŞLIYOR:
MAKEDONYA KOMİTELERİ!

Evvelâ fikirlerde beliren, bir taraftan dış etkiler, diğer taraftan iç etkenlerle güçlenen nasyonalist akımların, ergeç bir örgütlenme ve sonra da eylem (aksiyon) safhalarına gelmesi, elbette kaçınılmaz bir gelişmeydi. Nitekim öyle oldu.

Ama Balkanlarda komitecilik bahsine girerken, bir Makedonya komitesinden değil, Makedonya komitelerinden bahsetmek doğru olur. Çünkü bir tek Makedonya komitesi yoktur. Çeşitli Makedonya komiteleri vardır. Şunun için ki, evvelâ Makedonya'da yaşayan ve hepsi de Osmanlı hâkimiyetine karşı mücadeleye girişen çeşitli halkların ayrı ayrı komiteleri oldu. Meselâ Bulgarların, Rumların, Arnavutların, Sırpların komiteleri gibi. Sonra da bu halkların arasından doğan veya onların arasına sokulan bu komiteler de, kendi aralarında birlik değildirler.

Meselâ Makedonya mücadelelerinde en aktif unsur olan Bulgarlar arasında, çeşitli Makedonya komiteleri vardı. Ve bunlar, kendi aralarında, zaman zaman, Osmanlı hükümetine ve Müslüman halka karşı giriştikleri kanlı savaşlardan daha sert ve daha vahşî bir şekilde savaştılar, hesaplaştılar. Ama ne de olsa, asıl amaç birdi: Osmanlı hâkimiyetine karşı savaşmak! Bu ise, meselâ bu savaşların en aktif unsurları olan Bulgarlar arasında, hem taktik ve stratejik, hem de şahsî sempati veya antipatiler bakımından, birbirlerine karşı olan çeşitli ko-

mitelerin teşekkülüne meydan vermiştir. Meselâ Makedonya'da evvelâ muhtariyet için çalışan komiteler gibi: Santralistler ve Verhovistler... Şimdi biz, bir gün Makedonya'da isyan ve ihtilâllere varacak olan bu örgütlenmelere kısaca göz atalım:

Bulgarlar için Makedonya mücadelesinin, büyük Bulgaristan ülküsünün bir devamı olduğunu, daha önce işaret etmiştik. Yani Balkanların kuzeyinde, 1878 Berlin Antlaşması'yle bir prenslik kurulduktan sonra, evvelâ Balkanların güneyindeki Şarkî Rumeli vilâyetinin Bulgaristan'a katılması, sonra da Makedonya'nın kurtarılışı, bu ülkünün aşamalarını teşkil ediyordu. Şarkî Rumeli veya Güney Bulgaristan'ın Bulgar prensliğine katılmasının, 1885 ihtilâli ile ve kolayca sağlandığını evvelce işlemiştik. Çünkü evvelâ, Berlin Antlaşması'na göre, burada asker bulundurmak hakkına sahip olan Osmanlı hükümeti, Abdülhamit'in siyasetiyle, oraya asker yerleştirme cihetine gitmemişti. Sonra da gene Berlin Antlaşması'yle, bu vilâyette bir karışıklık çıkarsa, oraya ayrıca asker göndermek yetkisinin devlete verilmesine, hatta Rusya'nın dahi bu müdahaleyi istemesine rağmen, gene padişahın kararıyle bu asker sevkinden de vazgeçildi. Ve Şarkî Rumeli vilâyetinin, Bulgar prensliğine katılması tanındı. Halbuki Şarkî Rumeli vilâyetinde yoğun Türk nüfusu yaşıyordu. Ve burası, Edirne vilâyetinin bir devamı gibiydi (1).

Büyük Bulgaristan ülküsü yönünde ilk iki aşama bu suretle gerçekleştikten sonra, üçüncü kademe olan Makedonya, tabiatıyle, aktif Bulgar çevreleri tarafından ele alınacaktı. Öyle de oldu. Evvelâ başlıca iki merkez, yahut iki örgüt yaratıldı. Ama öyle görünüyor ki, bunlardan da önce bu alanda ilk örgüt, 1890'da Sofya'da kurulmuştur. Bu ilk komite, daha ziyade bir Hayır Cemiyeti, yani Bulgaristan'a göç eden Makedonyalıların ihtiyaçlarını karşılamak gibi maksatlarla kurulmuş görünür, 1894'te «Makedonya-Edirne» isimli komite meydana gelir. Bu komitede, Makedonya ve hatta Trakya'nın, is-

(1) Bu konuda gerekli tafsilâtı, Şarkî Rumeli İhtilâli üzerine hâsıl olan iç ve dış olayları ve bu arada iki sadrazam, yani Sait Paşa ve Kâmil Paşa arasındaki tartışmaları ilgili bahiste vermiştik.

tilâ veya muhtariyet fikirleri karışıktır. 1895'te, asıl güçlü ve şiddet taraftarı olan Makedonya komitesi meydana getirilir. Bu teşekkülü kuran Teğmen Boris Sarafof'tur. Sarafof, Makedonya'da Menlik ilçesindendir. Sofya Harp Okulunda okumuştur. İhtiraslı, gözü pek ve teşkilâtçı bir gençtir. Henüz yirmi yaşlarındadır. Cemiyete evvelâ, daha ziyade subaylar girer. Sarafof derhal harekete geçmek ve hem teşebbüsü, hem liderliğini, bir baskınla ilân etmek kararındadır. Komitenin kurulduğu yıl, kendi doğum yeri de olan Menlik ilçesi merkezine saldırır. Kasabayı işgal eder. Birkaç saat kendi işgali altında tutar. Sonra arkasında kanlı izler bırakarak çekilir (1).

Ama bu olay, içeride ve dışarıda büyük yankılar yapar. Sarafof'un adı, şöhreti, birden yayılır. Ondan sonra Sarafof, 1907 ekiminde, yardımcısı Gavranof'la beraber ve gene bir Makedonya komitecisi olan Paniça tarafından öldürülünceye kadar, Makedonya olaylarının ve isyanlarının, daima ortasında ve başında bulunacaktır.

Sarafof'un hedefi, Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakıdır. Fakat kendi kurduğu komite içinde, pek çabuk başka bir cereyan başlar. Bu cereyan, Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakını değil, evvelâ Makedonya'da muhtariyeti savunur. Hareketin başında General Zençef ile Mihaylovski vardır. Ve bu iki akımın taraftarları, pek çabuk birbirleriyle kanlı bıçaklı olurlar. Yani, ilk Makedonya komitesi bölünür. Ondan sonra

---

(1) Makedonya mücadeleleri ve Makedonya komitecileri hakkında yayınlar ve kaynaklar çoktur. Bu arada meselâ, Mihaylof'un 1965'te Viyana'da basılan üç büyük ciltlik ve Bulgarca eserinin iki cildi, Büyük Millet Meclisi Kitaplığında vardır. Bu eser bilhassa, Teodor Aleksandrof'un hayat ve maceralarını inceler.

Bizde bu komite hakkında orijinal nakillere inen yazar Ali Naci' dir. Onun 1934'te Istanbul'da yayınlanan *Ya Hürriyet, Ya Ölüm!* isimli eseri, gazete röportajı stilinde kalmakla beraber, o devirde yaşayan bazı Makedonya komitecileriyle de konuşarak yazıldığı için, önemlidir. Bu devirle ilgili hemen bütün tarihlerimizde ve tarihî neşriyatta da Makedonya meselesi, az çok önemle yer alır. Aşağıda bizzat Enver Beyin Hatıralarından nakledeceğimiz Makedonya olayları ise, elbette ki ayrı bir önem taşır.

mücadele, bir taraftan komitelerle Osmanlı hükümeti, diğer taraftan da, kendi aralarında devam eder. Ve bu mücadelede, ancak kan ve silâh konuşur. Nitekim bir gün gelip Sarafof'u öldürecek olan Paniça da, bu muhtariyetçiler cephesindedir; 1903'ten sonra bu cephenin lideri olan ve 1908 İhtilâli günlerinde de adı çok geçen Sandanski'nin emirleriyle hareket eder.

Ama aradaki bölüntüler ne olursa olsun, komitelerin örgütlenmesi hızla ilerler. Yalnız bir kısım subaylar değil, hemen bütün papazlar ve öğretmenler, komitelere dahil oldular. Hele kilise ve papazlar, mücadelenin en aktif güçleri halindedirler. Köylüler ise, ister istemez teşkilâtı desteklerler. Zaten kilise işleri de karışıktır. Rumeli'de, hatta kökleri yüzyıllarca önceye inen kilise meseleleri ve ihtilâfları hakkında bu kitapta ayrıca durmayacağız. Yalnız şunu işaret edelim ki, Rumeli İslavları, Ortodoks Hıristiyan oldukları için, evvelce, bu din kolunun merkezi olan Istanbul patrikliğine bağlıydılar. Sonra Bulgar kilisesine istiklâl verilmek ve Abdülhamit de bu cereyanı takviye etmekle beraber, Bulgar köylerinde halkın hangi kiliseye tabi olacakları meselesi, sonuna kadar çekişmeli olarak kaldı. Hatta bu kavgalara Makedonya çeteleri de katıldılar. Ama bu konu üzerinde durmayacağız.

Bulgarlar, Makedonya'da en güçlü ve en hareketli unsuru teşkil ettikleri için, Makedonya davası asıl ağırlığıyle bir Bulgar davasıydı. Bununla beraber, Bulgarların teşkilâtlandığını gören diğer Makedonya halkları da aynı yola girdiler. Bilhassa Rum çeteleri, Yunan hükümetinden resmen yardım görüyor ve çok defa Yunan subayları tarafından idare ediliyorlardı. Üsküp, Pirziren ve Manastır taraflarında Sırplar da oldukça yoğunluk teşkil ediyorlardı. Onlar da kendi ölçülerinde çeteler kurdular. Tabiî Arnavutlar da boş durmadılar. Ulahlar ise, Romanya'nın daha ziyade moral ilgilerinden faydalanmakla beraber, kendilerini ticaret ve eğitim alanlarında çalışmalara verdiler. Çünkü onların sayıları, silâhlı bir mücadeleye girişmek için yetersiz olduğu gibi, çevrelerinde arkalarını dayayacak bir Ulah devleti de yoktu. Hulâsa Makedonya kazanında

bu kuvvetler, hem Osmanlı hükümetine, hem birbirlerine karşı kaynaştılar durdular.

*
* *

Bulgarların önder nitelikte komite teşekkülleri 1895'te kurulan Sarafof örgütünden ibaret kalmadı. Hatta Sarafof'tan da daha önce, 1893'te Makedonya'nın Resne kasabasında daha enteresan bir sahne geçer. Biri, dülger kıyafetinde Manastır'dan, diğeri çoban kıyafetinde Pirlepe'den gelen iki Bulgar öğretmeni Resne'de buluştular. Dülgerin adı Damyan Gruyef, çoban ise Pere Tuşef'tir. Damyan, uzun boylu, uzun sakallı birisidir. Pere Tuşef daha gösterişsiz bir adam. Fakat korkunç bir terörist! Üzerinde anlaştıkları esaslar önemlidir. Kurdukları teşekkül «Makedonya Dahilî Merkez Komitesi» adını alacaktır. Evvelâ muhtariyet için mücadele edeceklerdir. Ama sonunda hedef, Bulgaristan'a katılmaktır. Şiddet taraftarlığında, Sarafof'tan geri kalmazlar. Hatta bir formül de bulurlar: Hükümet korkusu yerine, komitenin korkusunu yerleştirmek! Gizlilik esastır. «Her yerde ve hiç bir yerde» formülü, bunu pek güzel ifade eder. Her yerde olacaklar, ama hiç bir yerde yokmuş gibi çalışacaklardır. İşte bu Damyan Gruyef'tir ki, arada yakalanıp bir süre de hapis yattıktan sonra, 1903 ihtilâline karar verecek olan kongreye reislik edecektir. Ve Sarafof, aynı kongrede bulunacaktır.

Komite koruculari, bir de program hazırlarlar. Ve teşkilâtın yapısı kararlaştırılır. Makedonya'yı evvelâ Üsküp, Manastır, Serez, İstımoca, Pirlepe olarak beş ihtilâl bölgesine ayırırlar. Her bölgenin bir bölge komitesi olacaktır. Her bölge, nahiyelere taksim edilecektir. Her nahiyede Desetinsalar, yani onar kişilik çeteler kurulacaktır. Her on çeteye bir naçalnik, yani kaymakam kumanda edecektir. Her üç veya dört naçalnik de, bir voyvodaya tabi olacaklardır. Teşkilât geliştikçe, her ihtilâl mıntıkasında; üç, dört veya daha fazla naçalnik bulunacaktır.

Bu teşkilât, mangalardan, takımlardan, bölük ve taburlardan kurulu bir yedek askerî kadroyu, meselâ Osmanlı ordu-

sundaki redif teşkilâtını andırır. Ama redifler, orduda faal hizmet yaşını atlatmış yedek ordu kadrosu olduğu halde, bu komite teşkilâtı, hepsi de genç ve çoğu 18 veya 20, 25 yaşlarında dinç insanlardan teşekkül edecektir. «Her yerde, fakat hiç bir yerde» formülü ise, bilhassa merkez komitesi için uygulanacaktır. Onun belirli yeri olmayacak, ama her yerde bulunacaktır. Her yere yetişecektir. Merkez komitesi, voyvodaların bağlı olacakları zirve teşekküldür. Bütün bu geniş teşkilâtın yaratılması için, bilhassa iki kuvvete güvenilecektir: Bulgar papazları ve Bulgar öğretmenleri! O günlerde ki, Türk köylerinde imamlar, ancak ölü yıkamak veya namaz kıldırmakla meşguldürler. Türk köy muallimlerine gelince? Denebilir ki köylerde, zaten öğretmen yok gibidir.

Komite hızla gelişir. Sofya Harbiyesinden Kosta Delçef, daha sonra Hristo Moşef gibi adları çok duyulacak olan önderler, merkez komitesinde yer alırlar. Ve komitenin misyonerleri, «Elde asa, sırtta aba» çarıklarını giyip, durmadan köyleri, kasabaları dolaşırlar. Merkez komitesi de genişler. Resneli Doktor Tatarçef, Gugolu Hacı Şukulef zirve teşekkülde yer alırlar. Kavardani kasabasında ilk ve toplu merkez toplantısından sonra, Manastır, Resne, Pirlepe, Ohri merkez ve köyleri teşkilât içine alınır. Gizli yayınlar başlar. Ama merkez komitesi hep ilk formüle bağlıdır: Her yerde ve hiç bir yerde! Halka gelince? Halk artık devletten ziyade, komiteden korkmaya başlar. Komitenin yemin formülü zaten kesindir: Ya hürriyet, ya ölüm!..

***

Bulgar Makedonya komiteleri kurulduktan sonra, ilk sekiz yıllık gayretler, gerek komitenin kendi içinde, gerek Sırp, Rum çeteleriyle ve tabiî hepsinin üstünde Osmanlı birlikleri ile şöyle böyle çatışmalarla geçti. Ama örgütlenme hızlıydı. Ve herkes biliyordu ki, Makedonya'da bir devlet içinde devlet kurulmaktadır. Silâhlı kuvvetleri, teşkilâtı, propagandası, eğitim ve kilise hareketleriyle gittikçe kemikleşen, şekilleşen bir devlet! Bu devlet, liderlerini, önderlerini buluyor, ulaştırma, mu-

habere şebekesini yaratıyordu. Kendi içinde parçalanmalar olmasa, Verhovistlerle Santralistler, yani muhtariyet taraftarlarıyle ilhak taraftarları anlaşabilseler, müşterek hedef olan isyan, yani ihtilâl çok daha önce patlayabilirdi, Çünkü evvelâ Santralistler, Bulgar hükümetinden esaslı para ve silâh yardımı görüyorlardı. Onların emrinde Makedonya'da, âdeta bir Makedonya ordusu vardı ki, her verilecek işarette harekete hazırdı. Sonra bu teşekkül, gözü pek, gözünü budaktan sakınmayan ve ölümü daha ilk günden hiçe saymış, genç, idealist bir fedailer kadrosuna da malikti. Verhovistler de aynı vasıftaydılar.

Bütün teşkilâta hâkim olan, daha önce de değindiğimiz İslavlaşmış Bulgar *mizacı*ydı. Bu mizaç ve ruh hali, bu yetişme için elverişliydi. Yani şiddet, tereddütsüz kan dökücülük, kayıt ve şart tanımayan mücadele ahlâkı, hulâsa Balkan Bulgarlarını eski Volga Bulgarlarından ayıran kesin ve bükülmez karakter! Bu karakter, bütün şiddetiyle harekete hâkim olmuştu.

Bu ruhun bazı misallerini, yeri geldikçe vermeye çalışacağız.

Hulâsa ilk hedef *ihtilâl*di. Ve bu hedefe artık, hızla yaklaşılıyordu. Ama bu hedef aynı zamanda bir vasıtaydı da! Çünkü bütün liderler biliyorlardı ki, patlatılacak bir isyan ve ihtilâl, onları son zafere ulaştırmayacaktır. Bu nihaî zafere ulaşmak için, evvelâ Osmanlı hükümetini esaslı surette ürküterek ümitsizliğe, acze düşürmeliydi. Böylece de yabancı devletlerin Makedonya'ya aktif ve müessir müdahaleleri mümkün olacaktı. Ancak bu müdahalenin kuracağı nizam ve yaratacağı zemin üstündedir ki hükümet güçsüzleşecekti. Rumeli'de yerleşecek yabancı ajan ve idare organları içinde komite daha serbest gelişme imkânını bulacak, güçlenecekti.

O halde şimdi artık ilk iş, karışıklıklar ve suikastlerdir. Kayıtsız şartsız suikastler! Türklere, yabancılara, demiryollarına, köprülere, kasabalara, şehirlere saldırılar ve akla gelen her türlü suikastler! Komitelere göre, işte bu karışıklık ve suikastlerdir ki Avrupalılara, Osmanlı devletinin Balkanlarda ar-

tık bir idare gücü kalmadığını gösterecekti. Osmanlı idaresi çeşitli yollardan budanarak, hakikaten güçsüzlendirilecekti. Ondan sonra ise söz, artık Makedonyalıların, daha doğrusu Bulgarların olacaktı! Nitekim Makedonya'da 1903 ihtilâllerine çıkan yol, artık ardı arası kesilmeyen vahşî saldırılar, baskınlar, yangınlar ve suikastler yolu oldu...

*
* *

HÜKÜMETE GELİNCE?..

Hükümet, mutlak surette âciz ve kararsızdı. Yirminci yüzyılın başında, hem de Balkanlar ve Makedonya gibi topraklar üstünde hâkim olan bir devletin, nasıl olup da bu kadar şekilden ibaret bir kudret olduğunu bugün tasavvur etmek bile güçtür. Üç Makedonya vilâyetinin, daha önce verdiğimiz gibi, orta derecede bir Avrupa şehri belediyesi kadar yıllık gelirle idaresi elbette ki mümkün değildi. Bu üç vilâyetin geliri, yalnız Tahsisat-ı Seniye'ye ve padişahın çeşitli kaynaklardan, meselâ Çiftlikât-ı Hümayun'dan aldığı yıllık maaş ve gelirlerine ancak karşı gelebilirdi. Kaldı ki padişahın gelirinden tek kuruş kesilmediği halde, bu vilâyet gelirlerinden, devlet borçlarına karşılık ayrıca kesintiler yapılıyordu. Bu para ile ne kalkınma olabilirdi. Yollar, mektepler mi yapılabilirdi. Asayiş mi sağlanabilirdi. İki ayda, üç ayda bir maaş alabilen askerlerle, jandarmalarla ülke mi korunabilirdi?

Zaten yalnız Rumeli'de değil, bütün Osmanlı ülkesinde, bu kadar güçsüz, bu kadar verimsiz, bu kadar kâğıt üstünde bir devlet hâkimiyeti nasıl sürüp gidebilirdi? Sarayın ve padişahın, günü gün etmek siyaseti, artık ve hakikaten son devrini yaşıyordu. Gerçi nerede bir komite hareketi, bir çete baskını duyulursa, oraya birtakım jandarma, asker kolları gönderiliyordu. Ama bunlar neyi hallederdi?

Halbuki hükümet, daha 1898 Berlin Antlaşması ile Balkanlarda ıslahat yapmayı taahhüt etmişti. Ama bu yolda hiç bir harekete geçmedi.

Gerçi 1896 nisanında hükümet, evvelâ yalnız Edirne vilâyeti için, şöyle böyle bir ıslahat programı çıkardı. Çünkü

1896'da Rumeli'de, ufak çapta bir isyan patlamıştı. Ama bu program uygulanmadı. Kâğıt üstünde kaldı. Ondan sonra ise, kâğıt üzerinde de olsa, bir ıslahat teşebbüsüne geçilmedi. Ta 1903 ihtilâline ve yabancı devletlerin müdahalesine kadar.

Yabancı devletler ise kendi aralarında, durmadan temaslar yapıyorlardı. Babıâli üzerinde devamlı baskı sürdürülüyordu. Ama netice alınamıyordu. 1897'de Rusya ve Avusturya, kendi aralarında anlaştılar. Buna göre iki devlet, Balkanlarda statükonun, yani o günkü durumun devamına prensip itibarıyle mutabıktılar. Ama eğer durum böyle devam etmez ve gerekirse, şu esaslarda da mutabık kaldılar: Yanya ile İşkodra gölü arasında bir Arnavutluk prensliği kurulacaktı. Geriye kalan Makedonya vilâyetleri de, küçük Balkan devletleri arasında «adaletli bir şekilde» taksim edilecekti (1).

Bulgarlar ise, Makedonya'nın taksimine razı değildiler. Çünkü Makedonya'nın bütününe sahip olmak istiyorlardı. Günün birinde Makedonya'nın, Bulgaristan'a katılmasını sağlamak için, onun evvelâ muhtariyet şeklinde birliğini elde etmek istiyorlardı. Nitekim bu görüşe uygun olarak 1899'da Bulgaristan hükümeti, bir Bulgar umumî vali idaresinde muhtar bir Makedonya teşkili projesini, Istanbul hükümetine hususî bir muhtıra halinde sundu. Selânik merkez olacak ve vali, Selânik bölgesinden seçilecekti. Ama Babıâli'den önce, diğer Balkan devletleri bu Bulgar teklifine itiraz ettiler. Zaten meselâ, Bulgarlarla Rumlar arasında ve Makedonya işlerinde görüş ve hareket birliği yoktu. Hatta Makedonya'nın nüfusu meselesinde bile! Meselâ Berlin Antlaşması sırasında Yunan kilisesi, Makedonya'da 338.000 Bulgara karşılık 438.000 Rum bulunduğunu ilân ediyordu. 1905'te yapılan ve daha önce verilen nüfus sayımı sonuçları ise, Makedonya'da 360.000 Bulgara karşılık, 180.000 Rum bulunduğunu göstermişti. Rusya, Avusturya da Bulgaristan teklifine karşı çıktılar...

1901'den itibaren tedhiş hareketleri arttı. Bulgarlar yalnız Türkleri değil, kendi komitelerine karşı saydıkları soydaşları-

(1) Prof. Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*. Cilt 8. Türk Tarih Kurumu.

nı ve Rum kilisesine bağlı Bulgarları da öldürüyorlardı. Saldırılar, yabancılara karşı da yapılmaya başladı. Serez'de bir maden müdürü olan Fransız Chevalier, güpegündüz dağa kaldırıldı. Ve 15.000 altın fidye alınarak serbest bırakıldı. Hükümet, sadece seyirci kaldı. Miss Stene adında bir İngiliz rahibesi de dağa kaldırıldı. 16.000 İngiliz lirası karşılığında serbest bırakıldı. Hükümet gene seyirciydi. Ama bu fidye, kurtarma paralarını yabancılar değil, hep Osmanlı hükümeti ödüyordu. Yani Makedonya komiteleri; silâhlanma, geçinme, teşkilâtlanma paralarını aslında Osmanlı devletinden alıyorlardı. Hani şu memurlarının, subaylarının, jandarmalarının aylıklarını veremeyen Osmanlı hükümetinden! Ve bu yeni kaynak, komitecileri geniş ölçüde ferahlandırıyordu. Ve baskınların arkası gelmiyordu.

Trenler de soyuluyordu. Meselâ Anastas adında bir komiteci, 1901'de Selânik-Üsküp trenini soymuştu. Bunu diğer tren soygunları, demiryolu ve köprü tahripleri takip etti. Bulgaristan prensi Ferdinand, her yıl tatillerini Türkiye sınırı yakınında ve Makedonya komitecilerinin merkez karargâhı olan Rilo Manastırında geçiriyordu!

Osmanlı hükümeti de gerçi köyler basıyor, komiteci yataklarını meydana çıkarmaya çalışıyor, silâhlar, bombalar ele geçiriyordu. Hele kiliselerle papaz evleri ve mekteplerle öğretmen yerleri, âdeta birer silâh deposuydu. Yakalanmalara cezalar, hapislik, sürgün hükümleri, hatta idam cezaları kesiliyordu. Fakat Rus konsoloslarının müdahaleleri, yani yardım ve şefaatleri hemen imdada yetişiyordu. Ben bile pek küçüklük yaşlarımda ve galiba 1905 isyanları sırasında, Rus konsolosunun müdahalesiyle Edirne hapishanesinden alınan Rum, Bulgar komitecilerinin, arabalara bindirilerek davul zurnalarla köylerine götürüldüğü günleri hatırlarım. En öndeki arabada konsolosun kavası, tercümanı azametle otururlardı. Bu çalgılı çengili alaylar, sokaklardan geçirilirlerdi. Müslüman halk iki sıra olur, asık suratla bu olup bitenlere bakarlardı. Biz küçük çocuklar, ayak altında ezilmemek için, şuraya buraya sığınırdık. Olup bitenleri seyrederdik. Zaten babamın, çiftliğin-

de ırgatlık ettiği Dertli Mustafa Beyin çiftliği de bir gün Bulgar komiteleri tarafından basılmış, yetişkin bir bey olan oğlu kaçırılmış, öldürülmüştü. Halbuki bu çiftlik binası, bir ordu karargâhı olan Edirne'de, askerî kışlaların biraz ilerisindeydi. Bu beyi kurtarmak için hemen bütün askerler harekete getirilmişti ama, onu ölümden kimse kurtaramadı (1).

Padişaha gelince? O, tam bir aciz ve kararsızlık içinde kıvranırdı. Şu sözler, sadrazam Sait Paşanındır:

«Rumeli'de ıslahat yapılmasını padişaha ne vakit hatırlattımsa, padişah bu ıslahatın, devletin siyasî menfaatlerine aykırı olduğu ve Rusya'nın da bu görüşte bulunduğu cevabını verirdi.» (2).

«II. Abdülhamit, bütün salim düşünceler, onun vehim duvarına çarpıp parçalandığı için, ufkun ötesini, yani istikbali göremiyordu. Kendi akıl ve iradesiyle yaptığı takdirde faydalı olabilecek icraatı, tehdidin yarattığı korku yüzünden —yani, başkalarının zoruyle— yaptığı hallerde türlü zararlarını görmesine rağmen, hareket tarzını değiştiremiyordu. Makedonya ıslahatı bahsinde de bu böyle olmuştur.» (3).

21 haziran 1902'de Abdülhamit'e Viyana'daki Rus elçisi Şolohovski'nin, Osmanlı elçisine söylediği şu sözler ulaştırıldı:

«Rumeli vilâyetlerinde idareniz fenadır. Biz sizin dostunuzuz. İyiliğinizden başka bir şey istemiyoruz. Sizden hakikati saklayanları dost zannediyorsunuz. Bu halin ıslahını düşünmek zamanı katiyen geldi. Çaresine bakmazsanız, kendinizi mahvedersiniz.» (4).

Rus elçisi elbette ki samimî olmayabilirdi. Ama Rumeli'de son çöküntü çanlarının çalınmakta olduğu da bir gerçekti Bu vaziyet devam edemezdi. Şartları değerlendirememek ve

---

(1) Ş. Ş. Aydemir: *Suyu Arayan Adam.*

(2) *Sait Paşanın Hatıratından.*

(3) Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi.* Cilt 8. Türk Tarih Kurumu.

(4) *Sait Paşanın Hatıratından.*

olaylara seyirci kalmak, Makedonya gibi bir ülkede devletin hâkimiyetini sürdürmek için yetmezdi. Hulâsa artık Makedonya'da padişah ve Osmanlı devleti değil, başkaları söz sahibiydi. Makedonya komiteleri ve yabancı devletler! Ama arada olan şuydu ki, bu aciz, bitkin ve ne yapacağını bilmeyen saray idaresi yüzünden, Makedonya dağlarında her gün kanlar dökülüyordu. Ve bu arada bu idaresizliğin bedelini, maaşlarını dahi doğru dürüst alamayan Türk subayları ödüyorlardı. Niyazi Beyin Hatıratında anlattığı gibi, Istanbul'da padişah tarafından 13 yaşında çocuklara yarbaylık ve Enver Beyin gene hatıratında anlattığı ve az ileride vereceğimiz gibi, 10 yaşında çocuklara albaylık rütbeleri veriliyordu ama, Makedonya dağlarındaki Türk subayları, jandarma zabitleri, yokluklar, çaresizlikler ve mahrumiyetler içindeydiler. Her an, ölüm tehlikesi içinde yaşıyor veya ölüyorlardı. Bu böyle devam edemezdi.

Hulâsa burası *Makedonya*'ydı. Burası bir barut fıçısıydı. Burada insanlar, bu barut fıçısının üstünde yaşıyorlardı. Buraya hâkim görünen devlet, çağın akışını göremiyordu. Çağın emrettiği ıslahatı getiremiyordu. Mademki memleket yolsuz, mektepsiz, kitapsız, fabrikasız, hulâsa idaresiz ve sahipsizdi, o halde bu barut fıçısı bir gün, elbette ki patlayacaktı.

Nihayet, o kanlı 1903 yılı işte bu şartlar ve oluşlar içinde geldi. Ve Makedonya'da silâhlar patladı. Kanlar, oluk gibi aktı...

Subaylar Uyanıyor!

Makedonya mücadelelerini iki safhaya ayırmak lâzımdır. Birinci safha, ilk Makedonya komitelerinin teşkilâtlandığı 1890'dan 1903 ihtilâline kadar sürer. Bu safhada Osmanlı subayı, sadece bir emir kuludur. Şuursuzdur.

Fakat bir de 1903 ihtilâli ile başlayan devre var. Bu devre, 1908'de Genç Türkler ihtilâline kadar sürer. İşte bu arada Osmanlı subayı, yeni fikirlerle silâhlanır. Gizli teşkilâtını kurar. O da komiteleşir. Artık hem Makedonya komitecilerine, hem kendi padişahına karşıdır.

XIV

MAKEDONYA ATEŞLER İÇİNDE!

Makedonya komitelerinin 1890'larda başlayan örgütlenmesi, 1902'de iyice güçlenmiştir. Hatta Doğu Trakya'da komiteciler, daha 1898'den beri faaliyettedirler. Baskılar, adam kaldırmalar, yangınlar, birbirlerini kovalar. Öyle ki meselâ daha 1898'de komite kolları, Edirne-Istanbul demiryolunda Hadımköy taraflarına kadar sarkarlar. Baskınlar, yangın çıkarmalar, dağa adam kaldırmalar, hükümet kasasından ödenen kurtuluş bedelleri, tren soygunları, tahripler ve hepsinin üstünde akıtılan kan dalgaları, bütün Makedonya'yı da sarmıştır. Herkes tetikte, herkes ayaktadır. Makedonya topraklarına akşam inerken kapılarını kapayıp evlerine çekilen her dinden, her dilden Makedonya köylüleri, gözlerini sabaha selâmetle açıp açamayacaklarını bilmezler. Çünkü su uyur, ama komiteci uyumaz. Jandarma da, takip kuvvetleri de pusudadırlar. Komitelerin basmadıkları veya çetecilerin saklandıkları köyler, jandarmalar, takip müfrezeleri tarafından her zaman basılabilir. İslâm köyleri, İslâm çiftlikleri, hatta kasabaları ise, her dakika çetelerin baskınına uğramak tehlikesindedir. Hulâsa Makedonya'da tam bir tedhiş rejimi hâkimdir. Hükümetten daha güçlü, daha doğrusu hükümet içinde hükümet olan çete örgütleri, artık asıl hesaplaşma günlerinin geldiğine de inanırlar. Kiliseler, manastırlar, artık silâh depoları, hatta istihkâmlar gibidir. Gerçi komiteciler hiç durmadan birbirlerini de yerler. Ama şimdilik artık ilk hedefte birleşmişlerdir. Evet, ne olacaksa, artık 1903 içinde olmalıdır. O halde, karar saati çalmıştır. Köylerde, kasabalarda, bir kısmının yaşları, hatta 20'nin bile altında olan, ama geceleri yataklarında, silâhları koynunda uyuyan insanları, artık daha fazla zaptetmek komitenin de harcı

değildi. Komiteci liderler ise, bir harp sahasında, büyük taarruzdan önce sakin, fakat asık suratlı, durgun, derin düşüncelere dalan kumandanlar gibi, son hesaplarını yapıyorlardı. Evet, artık vakit tamamdı. Artık işaretin verilmesi zamanı gelmişti. Ve bu işaret; yeni, kanlı, ama şimdiye kadar görülmemiş baskınlar olacaktı. Yakılacak, yıkılacak ve memlekette durum karıştırılacaktı. İlk hedef de seçilmişti: Selânik!

Son karar, 1902 sonlarında hem de Selânik'te toplanan Makedonya İhtilâlcileri Kongresinde verildi. Ve bu kongreye, her tipten liderler katıldı. Toplantı, 2-4 ocak günleriydi. Karar, 3 ocak günü ve saat on biri yirmi geçe alındı. Ve protokol, şu sözlerle ilân edildi:

«3 ocak 1902, saat on biri yirmi geçe, mukaddes bir tarihtir. 500 senelik esaretin sonudur!»

Kongreye dülger kıyafetinde, 1893'te ve Manastır'dan Resne'ye gelip, orada çoban kıyafetli Pere Tuşef'le beraber «Makedonya Dahilî Merkez» teşkilâtını kuran öğretmen Damyan Gruyef de katıldı. Boris Sarafof'un yardımcısı Garvanof, kongre başkanıdır. Öğretmen Pere Tuşef ve arkadaşı Delçef, dışarıdaki vazifeleri dolayısıyle kongrede bulunamazlar. Ama Sofya teşkilâtının kurucusu ve ünlü lider Boris Sarafof, kongredir. Komiteci gençlerden biri, konuşma yerine çıkarak, ünlü ve ihtilâlci Bulgar şairi Hristo Botef'ten (1848-1876) şiirler okuyordu:

«Hürriyet için canını veren ölmez,
Kuşlar onun için öterler,
Canavar onun için kükrer,
Çocuğun bile gülüşü, hürriyet içindir...»

Toplantı bu hava içinde sona erer.

Hulâsa 1903 yılı, kanlı bir hesaplaşma yılı olacaktı. Ayaklanma gününü liderler seçecek ve dağlarda ateşler yakılarak ilân edilecekti. Ama daha önce korkunç terörler başlamalıydı. Silâhların,. bombaların, dinamitlerin seslerinden, dağlar seda verip inlemeliydi. Şehirler yakılıp yıkılmalıydı. İşte Selânik,

bunun için ilk hedef olarak seçildi. Ve derhal hazırlığa geçildi. Bu iş için uyulacak slogan belliydi: Ya hürriyet, ya ölüm!

Ölümü göze alan gönüllüler, inanılmayacak kadar çoktu. Hepsinin de yaşları 18-25 arasında. Yalnız birinin yaşı 28'e varıyordu. Selânik'te öyle şeyler yapılmalıydı ki, yalnız Türkler değil, yabancılar da korkudan titresinler. Ne yapacaklarını şaşırsınlar. Avrupa devletleri, ister istemez işe karışsınlar. Makedonya'nın muhtariyeti veya Bulgaristan'a ilhakı yolunda ilk aşama olan mahallî idarede özellik tedbirleri, hemen alınsın...

Kararlar verildi. Hazırlıklara hemen girişildi. Asıl ihtilâl, kutsal bir gün olan İlyaden (İlya Günü), yani kutsal İlya Yortusu gününde olacaktı. Ama, ona daha vardı. Şimdi ve ilk önce, dağlarda çarpışmalar başlamalıydı. Selânik darbesi de hazırlanmalıydı. Öyle de oldu.

Selânik için seçilen gençler, birer birer Selânik'e yollandılar. Orada toplandılar. Çoğu daha o yaşlarında ve orada can veren bu gençlerin adları, Makedonya İhtilâli tarihlerinde daima anılır:

Köprülü'den Çervan Yordanof, gene Köprülü'den Ortseto, Köprülülü Konstantin Kirkof, ünlü Kosta Delçefin yardımcısı Dimitri Melçef (Köprülülü) İlya Triçkof, Rado Petkof, Pavel Şatef (Kranovalı), Milan Arsef (Ovesli), Todor Boğdanof (Köprülü), Urganciyef (Köprülü) ve diğerleri... Bunların hepsi, daha önce de değindiğimiz gibi, 20-22 yaşlarında çocuklardır. Yalnız Melçef, en yaşlıları: 29 yaşında!.. Ama içlerinde en korkunç zalim tedhişçi, 18 yaşındaki Milan Arsef'tir...

Selânik'te toplanan teröristlerin hedefleri geniş, çeşitli ve işleri çetindir. Selânik'e bombaları, dinamitleri Boris Sarafof ve yardımcısı Kosta Delçef gönderir. Bunlar neredeyse, bir şehri havaya uçuracak kadar çoktur. Tedhişçilerin ilk ve mühim işleri, Selânik Osmanlı Bankasını uçurmaktır. Böylece, yaptıkları işin yankıları, dünyada çalkanacaktır. Bunun için banka yakınında bir sütçü dükkânı açarlar. Bu dükkândan bankanın altına bir tünel kazılacak, bombalar, dinamitler oradan bankaya yerleştirilecektir. Macera, bir roman konusu olacak kadar kritik safhalar arzeder. Ama iş yürür. Fakat Selânik'te tedhiş,

yalnız bununla kalmayacaktır. Hulâsa hazırlıklar üç ay kadar sürer. Tünelden çıkan toprakları, sütçü eşekleri, süt kapları içinde şehir dışına taşırlar. Gece gündüz çalışılır.

Bu arada Makedonya dağlarında, köylerinde, kasabalarında tedhiş hareketleri durmadan devam eder. Ve gittikçe sıklaşır. Meselâ, kongrenin isyan günü olarak kararlaştırdığı Kutsal İlya Günü'ne kadar, hükümet kuvvetleriyle tam 86 önemli çarpışma olur. Yabancılar da telâş ve tedirginlik içindedirler. Meselâ Manastır Fransız Konsolosu, 1903 ihtilâli arifesinde sefaretine yazdığı raporda şunları bildirir:

> *«Burada her tarafta, ilkbahara doğru bir ayaklanma olacağından, gizliden gizliye bahsediliyor. Bir Bulgar hareketinin, Makedonya'nın hangi noktasından başlayacağı evvelden bilinemez. Buna rağmen görülüyor ki, komiteciler, İştip, Köprülü, Pirlepe, Krotova, Manastır, Kastorya havalisinden geçen dağlık ve ormanlık dizi üzerinde toplanıyorlar. Komitecilerin hareketi, muntazam askerle yaptıkları müsademelerden ziyade, hükümetten yardım gören ve kendilerini hükümete haber veren Rumların mücadeleleri yüzünden aksıyor. Bundan da anlaşılıyor ki, Rumların hemen hepsi, Bulgar komitecilerinin aleyhindedirler. Onlara dair ne duyarlarsa, hemen hükümete haber veriyorlar.*
>
> *Sırplara gelince? Bunlar, Bulgarların ayaklanma propagandasına karşı düşmanlık göstermiyorlar ama, dost da görünmüyorlar. Buradaki Sırp Konsolosu, komitenin kendilerini sıkıştırdığından bahsederek şikâyet ediyor. Ama fikrini almaya gelen Bulgar heyetlerine, çetelere girmelerini tavsiye etmekte ve onları hükümete teslim etmemelerini bildirmektedir. Hatta gerekirse, onlara yataklık etmelerini de söylemektedir...» (1).*

Ama vaziyet, Fransız Konsolosunun anlattığından da gergindir. Baskınlar, suikastler alır yürür. Çernopoyef ve Mitro Delçof çeteleri, Kokoşi tarafından girerek, Türk köylerini yak-

(1) Ali Naci: *Ya Hürriyet, Ya Ölüm!*

maya başlarlar. Büyük baskınlara girişirler. 1903 baharında, hem hükümete, hem yabancılara ait işletme ve müesseselere saldırılar başlar. Selânik-Üsküp, Selânik-Manastır ve Selânik-Istanbul demiryollarına arka arkaya bombalarla saldırılır. Maksat, havayı bulandırmaktır. Hükümetin dikkatini dağıtmaktır. Yabancıları ürküterek, bir an önce müdahalelerine yol açmaktır. Hava, hakikaten bulandırılır da...

Nihayet nisan ortasında Selânik'teki hazırlıklar biter. 15 nisan 1903'te Selânik'te, eski ve yeni istasyon arasındaki demiryolu hatları bombalanmıştır. Bu esnada komitecilerden Kirkof, Selânik-Serez garına giderek, oradaki gaz depolarını havaya uçurmuştur. Şehir birden ışıksız kalır. Bu karanlıktan faydalanmak zaten önceden planlanmıştır. Milan Arsof, bu karanlık içinde, tiyatroyu dinamitler. Grand Otele bombalar atılır. Yorgi Boğdan, Yeni Konak Gazinosunu bombalar. Vilademir Petkof, Tophaneye saldırır. Bombalar, dinamitlerle tophane tahrip edilir. Fakat planlanan eylem, yalnız bunlardan ibaret değildir. Asıl şaşırtıcı sahneler daha geridedir. 17 nisanda Kirkof, telgrafhaneye girer ama, planını tamamlayamadan öldürülür. Ortest ise, evinin balkonundan sokağa bombalar fırlatarak ortalığı karışıklığa verir. Ve son bombayla da kendi kendini parçalar. Büyük tragedi, 28 nisanda sahneye konulur. Ve Makedonya komitecileri, aylardan beri ve yer altından tünel kazarak yaklaşmak istedikleri hedefe ulaşırlar. Osmanlı Bankası havaya uçurulur. Daha enteresan bir sahne, Selânik limanında geçer. Komitecilerden Pavel Şatef, o sırada rıhtımda bulunan ve kalkmak üzere olan Fransız bandıralı Guvadelgivir (Vadilkebir) vapuruna bir yolcu gibi girmiş, bir kamaraya yerleşmiştir. Ama onun bir vazifesi vardır. Bavulunda yol eşyası değil, dinamit fitilleri, dinamit lokumları doludur. Bunları geminin en nazik noktalarına yerleştirmeyi başarır. Nihayet gemi, düdüklerini çalar. Rıhtımdan ayrılır. Rıhtımdaki uğurlayıcılarla, gemideki yolcular, el sallayarak vedalaşırlar. Fakat koca vapur, tam rıhtımdan ayrılıp körfezin ortasına doğru açılırken, korkunç bir patlama duyulur. Gemi sarsılır ve parça-

lanır. Feryatlar, çığlıklar birbirine karışır. Bir kısım yolcular denize dökülürler. Sahilden kurtarma sandalları yetişirler. Kurtulabilen kurtulur. Vazifesini yapıp bitiren Şatef, bu kurtulanlar arasındadır. Ama Guvadelgivir, olduğu yerde batar. Ve bedelini tabiî, Osmanlı hazinesi ödeyecektir.

Bu olaylar arasında tabiî bir kısım komiteciler hayatlarını kaybederler. Arada intihar edenler, karınlarını deşenler, kendilerini yüksekten atıp ölenler, elindeki dinamiti, kendi sigarasıyle ateşleyip hayatlarına son verenler de vardır.

Selânik dışındaki Makedonya şehir, kasaba ve köylerinde ise, olup bitenleri tasavvur etmek mümkündür. Her yer yangınlar, alevler içindedir. Kanlar su gibi akar. Ve öyle sanılır ki, bu olaylardan sonra işler, bir süre durulacaktır. Çünkü hükümet de bir şeyler yapmak ister, tevkifler, hapisler, araştırmalar, köyleri basmak, silâh depoları aramaları ve bu arada tabiî bazı şiddet hareketleri de birbirini kovalar. Ama asıl ihtilâl, henüz daha ileridedir. Onu ateşleyecek fitiller dikkatle hazırlanmaktadır.

Hulâsa Makedonya komitesi, zayıflamış değil, güçlenmiştir. Asıl büyük kozlarını oynamak hazırlığındadır. Bu koz, ise, umumî ihtilâldir. Nitekim Merkez Komitesi, artık İlya Günü ihtilâlini başlatmak kararını alır. Halbuki aradan henüz üç ay bile geçmemiştir. Fakat harekete geçilecektir. Zaten 1902 sonları kongresinden sonra küçük, büyük toplantılar, hatta kongreler birbirini kovalar. Daha Selânik baskınlarına girilirken, 20 nisan 1903'te, bu sefer Slimovo Manastırında bir kongre toplanmıştı. Manastır, yani dinî merkez, bu işler için gene en uygun yer olarak seçilir. Çünkü Manastırlar, dağlardadırlar. Ve bu kartal yuvalarına, jandarma bile her zaman elini kolunu sallayarak giremez. Çünkü:

> «— *Osmanlılar; manastırları, kiliseleri basıyorlar, tahrip ediyorlar, kutsal papazları öldürüyorlar!..*»

feryatları, bütün Hıristiyanlık âlemine yayılacaktır.

Liderler gene kongrededirler. Damyan Gruyef, kongreye başkanlık eder. Boris Sarafof gene baştadır. Ve komitenin umu-

mî müfettişi olarak işlere karışır. Üç kişilik icra komitesi seçilir: Ramyan Gruyef, Boris Sarafof ve Lozançef... Karar, *ihtilâl*dir...

***

KUTSAL İLYA GÜNÜ:

İhtilâl için seçilen gün artık bellidir: Kutsal İlya Günü... O gün tarlalardan mahsulün kaldırıldığı mevsime de rastlar. Ve ihtilâl için, Manastır ve Ohri bölgeleri seçilir. İhtilâl, 20 temmuz 1903'te, gece yarısı başlatılacaktır. Dağlarda, tepelerde büyük ateşler yakılacaktır. Saldırılara her tarafta birden geçilecektir. 50-60 kişilik çeteler, hiç bir kayıt ve şart tanımadan, düşman bildikleri herkese, Osmanlı saydıkları her yere, her müesseseye, insafsızca hücum edeceklerdir. Tabiî karakollar ilk hedeftir. Ama iş bununla kalmayacaktır. Müslüman köyleri yakılacak, tarlaları, harmanları ateşe verilecektir. Çocuk, genç, ihtiyar, kadın, erkek denilmeden, her Türk, her Müslüman düşmandır...

20 temmuz 1903 gece yarısı, Makedonya'nın bu bölgesindeki bütün dağlarda, tepelerde birden ateşler alevlenmiştir. Alevlerin çevresini duman bulutları kaplar. Ve sonra bu ateşli, dumanlı törenler içinde, Makedonya'nın altındaki barut fıçısı ateşe verilmiş olur. Ve her şey, önceden kararlaştırıldığı gibi yürür. İhtilâl, birden 10.000 kilometre karelik kasabalar, köyler sahasında yayılır. Köyler yakılır, tarlalar, harmanlar ateşe verilir. Karakollar, istasyonlar basılır. Kan su gibi akar. Hatta toptan öldürmeler olur. Ayaklanmaya, 30.000 kadar silâhlı komiteci ve köylü katılmıştır. 32 yaşındaki Teğmen Borif Sarafof, bu 30.000 silâhlının, fiilen kumandanı mevkiindedir. Her hareketin içinde, her şeyin başındadır.

Tabiî hükümet de şiddetli davrandı. Bir küçük seferberlik oldu. Asker ve jandarma da insafsızdı. Ve isyan, ancak üç ay süren geceli gündüzlü çatışmalar, boğuşmalar içinde bastırılabildi. Bu ihtilâl, Makedonya edebiyatına, kanlı bir destan halinde geçti. Şöhretler doğdu, şöhretler öldü. Ama işin hatıra ve yankıları üzerinde bugün de hâlâ durulur. Nitekim Ma-

kedonya Komite Teşkilâtı, nice yıllar sonra ve bu konuda Sofya'da bir eser hazırlamaya çalışan A. N. Karacan'a, kendileri şöyle rakamlar verdiler:

«Bu üç ayda, hükümetle çeteler arasında, tam 240 çatışma oldu. İhtilâle ön safta katılan 26.500 Bulgar köylüsünden 1.000 kişi öldü veya yaralandı. İhtilâlde aktif vazife alan ve isyanı idare eden komitecilerden 4.694 kişi mahvoldu. 5.122 kadının ırzına geçildi. 70.385 kişi evsiz, barksız, yersiz yurtsuz kaldı.

Çetecilerin intihar edenlerini, kendilerini uçuruma atanlarını ve daha nicelerini de hatırlamalıdır. Meselâ Hristo Uzunof'un çetesi sarılıp da ümitler kesilince, teslim olmamak için birbirlerini öldürdüler.»

Hulâsa 1903 Makedonya Bulgarları ihtilâlinin hikâyesi kanlıdır. Verdikleri rakamlar doğru mudur? Asker, jandarma ve Müslüman köylüler tarafından kayıplar nelerdir? Bunları şimdi eleştirmekte fayda yoktur. Gerçek olan şuydu ki, Makedonya'yı o şartlar içinde idare etmek ve Makedonya'ya o şartlar içinde hâkim kalmak artık mümkün değildi. Ve 1903 ihtilâlinden, başlıca iki netice doğdu:

— Yabancı devletler işe, artık fiilen müdahale ettiler. Zaten ihtilâlin bir gayesi buydu.

— Makedonya'da çarpışan Türk subaylarında, artık başka bir uyanış oldu. Evet, bu işler böyle devam edemezdi! Kağşamış bir saray ve saltanat karşısında, zaman zaman, hatta saygı duydukları bu milliyetçi mücadelelerle böyle boğuşmalar, bir netice vermezdi. Evet, artık bir şeyler yapmak lâzımdı. Ve bu, «Bir şeyler yapmak lâzım» diyen subayların içinde, bir de Yüzbaşı Enver Bey vardı...

İşte bu Yüzbaşı Enver'dir ki, geleceğin Enver Paşasıdır. Ve o, yalnız bu ihtilâl ateşi içinde yanan Makedonya günlerinden değil, dünyaya gözlerini açtığ günden başlayan ve bir gün Hürriyetin ilânı ve Meşrutiyetin iadesiyle taçlanan hayat hikâyesini, bize bütün renkleriyle kendi kaleminden anlatır. Biz, bu eserde bu hikâyeyi, onun kaleminden izleyeceğiz. Bu hikâ-

ye böylece ve bütünüyle, ilk defa gün ışığına çıkacaktır. Ama ilkönce ve Enver'i de sahneye atan gelişmeleri canlandırmak için, evvelâ şu yabancı devletlerin Makedonya'ya müdahaleleri üzerinde duralım...

*
* *

MAKEDONYA'DA YABANCI SUBAYLAR!

Osmanlı imparatorluğunun meselelerinin, daha XIX. yüzyılın ortasından, meselâ 1856 Paris Konferansından beri, artık yabancı devletler tarafından, yahut yabancı devletlerin temsilcileriyle oturulan masalarda konuşulduğunu, kararlara bağlandığını biliyoruz. Yani, XIX. yüzyılın ortasından beri Osmanlı devletinin kaderi, artık kendi gücü ve iradesiyle değil, başkalarının, yabancıların görüşleri ve kararlarıyle tayin edilir. Bu karar alınan masa başlarına çok defa, Osmanlı devletinin söz sahipleri davet edilmezler bile...

Hatta meselâ, Rusya imparatoru I. Nikola'nın, daha 1853'te ve Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Seymur'a:

> «— *Kolumuzda bir hasta adam var, her an ölebilir, gelin bu ölümün doğuracağı meseleleri kendi aramızda halledelim...*»

dediği günler ve bu konuşmanın, çağın siyasî edebiyatına mal ettiği «Hasta Adam» sözlerinin hikâyesini, bu eserin ilgili bahsinde izlemiş bulunuyoruz.

Ondan sonraki gelişmeler de, İkinci Paris Konferansı (ağustos 1858), Üçüncü Paris Toplantısı, yani Milletlerarası Paris Komisyonu Protokolü (3 ağustos 1860), Lübnan Hakkında Milletlerarası Anlaşma (9 haziran 1861), Sırbistan Hakkında ve Istanbul'da Toplanan Milletlerarası Komisyon Protokolü (8 eylül 1862) gibi, burada sayılmaları bile çok yer alacak meselelerde asıl karar sahipleri hep başkalarıdır. Nihayet ve bütün bu bir dizi kararları bir tarafa atsak bile (1) biliyoruz ki, 1878 Berlin

(1) Bütün bu konularla ilgili belgeler için ve başlıca olarak:
— Reşat Ekrem: *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*. 1300-1920 (1934. Istanbul).
— Prof. Nihat Erim: *Siyasî Tarih Metinleri*. 1606-1920 (1953. Ankara).

Antlaşması, asıl muharip olan Osmanlılarla Ruslar arasında değil, bu iki devletten başka ve muharebeye hiç katılmayan diğer yabancı devletlerle bir arada yapılmıştır. Ama hükümler, daima Osmanlı devletini bağlarlar.

Ondan sonra, yani bütün Abdülhamit saltanatı boyunca da Osmanlı devletinin kendi meseleleri, hep yabancı devletlerin ele aldığı, karara bağladığı meseleler oldular. Yani, Abdülhamit saltanatı boyunca ve eğer durumu bütün açıklığıyle ifade gerekirse, gerçekte, bağımsız bir Osmanlı devleti yoktur. Ve bu devlet, yalnız *dış* değil, *iç* mesele ve davalarında da başkalarının, yabancı devletlerin irade ve kararlarıyle yaşar veya yaşamaya çalışır. Nitekim Makedonya meselesinde de iş, gene böyle oldu. Böyle bir devletin ise, bir başka örneği, o çağda, Avrupa veya Amerika'da mevcut değildir.

Zaten Avusturya ve Rusya, daha Selânik trajedisinden ve Manastır-Ohri ihtilâlinden önce, 21 şubat 1903'te Istanbul hükümetine, müşterek bir ıslahat projesi vermişlerdir. Program 5 madde üstünde özetlenebilir:

— *Polis ve jandarma, Osmanlı devleti hizmetine girecek yabancı uzmanlar tarafından düzenlenecektir.*
— *Jandarmanın Müslüman ve Hıristiyan nispeti, bulundukları vilâyetin, Müslüman ve Hıristiyan nüfusu nispetine bağlı olacaktır.*
— *Hıristiyan köylerin bekçileri, Hıristiyanlardan seçilecektir.*
— *Genel af ilân olunacaktır.*
— *Üç vilâyet bütçesi, Osmanlı Bankasınca kontrol edilecektir.*

Evet, teklifler bunlardı. Ve Abdülhamit bunları, itirazsız kabul etti. Ama asıl yabancı müdahale, ihtilâller üzerinde oldu.

Evvelâ İngiltere Kralı VII. Edward, Viyana'da, 30 eylül 1903'te Avusturya-Macaristan hükümdarı Fransuva Jozef'le konuştu. Sonra Almanya imparatoru II. Wilhelm, Viyana'ya geldi. İki imparatorla konuşma yapıldı. Sonra bu iki imparator, başvekillerini de yanlarına alarak Morsteg Şatosuna gittiler. Ve orada, Osmanlı devletinden istenecek ıslahat tedbirlerini

kararlaştırdılar. Bu buluşmaya, tarihte Morsteg Mülâkatı ve alınan kararlara Morsteg Projesi veya programı adı verildi.

Projenin esası şuydu:

— *Makedonya'ya, Balkan yarımadası devletleri ve Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerden olmayan Hıristiyan bir vali tayin olunacak.*

— *Yahut, yanına Avrupalı müşavirler verilmek kaydı ile, bir Osmanlı umumî valisi (veya müfettişi) idareyi yürütecek.*

Ama İngiltere bunları kâfi görmüyordu. Bir sıra temaslar, tasarılar yapıldı. Nihayet 22 ekimde tasarı bazı değişmelerle, devletlerin müşterek teklifi halinde Babıâli'ye verildi. Üç Makedonya vilâyetine bir Osmanlı umumî müfettişi tayin olunacaktı. Bu vazifeye Hüseyin Hilmi Paşa getirildi. Bunun yanına, biri Rus, biri Avusturyalı olmak üzere iki *müşavir* verildi. Bütün Makedonya beş bölgeye ayrılarak, her bölgede jandarma ıslahatı, bir yabancı askerî uzmana bırakıldı. Bütün jandarmanın bu bölgelerde genel kumandanlığına ise bir İtalyan generali getiriliyordu. Genel jandarma müfettişinin yanına 25 yabancı subay veriliyordu. Vilâyet bütçesini Osmanlı Bankası kontrol edecekti. Hulâsa, Rusya Selânik'e, Avusturya Üsküp'e, İngiltere Drama'ya, İtalya ayrıca Manastır'a yerleşti. Bu suretle bu Osmanlı toprağına, en geniş bir şekilde, yabancı kontrolü yerleşmiş bulunuyordu.

Osmanlı subaylarında da ilk reaksiyon ve *kendini buluş* hareketleri işte bundan sonra başladı. Onlar, o da muntazam verilmeyen birer fiske maaş karşılığı kanlarını döküyorlardı ama, memleket de elden gidiyordu. Kaldı ki karşılarında, çağın en güçlü silâhı, yani *millî* duygularla silâhlanmış, genç ve ülkücü kuvvetlerle çarpışıyorlardı. Halbuki kendileri, hem de artık yabancıların kontrolü altına girmiş topraklarda, gittikçe haysiyetsizleşen bir saray idaresi, yani gittikçe varlığının hikmeti kaybolan bir saltanat rejimi için ölüyorlardı.

Hatta bir kısım subaylar, bir hedef, bir ülkü uğrunda ölen bu iç düşmanlara karşı, takdir hisleri bile duyuyorlardı. Me-

selâ, bir süre sonra, Hürriyet Kahramanı Niyazi Bey olarak sivrilecek olan Resneli Kolağası Niyazi, Hatıratının 44'üncü sayfasında şöyle yazar:

> *«Şiddetli icratımız, Bulgarları kan ağlatıyordu. Fakat onlardan çok, ben azap duyuyordum. Meyus oluyordum. Çünkü hükümetin istibdadına karşı hürriyetleri, kavmiyetleri için silâha sarılan bir kavmin kuvvetini mahvediyordum. Ne yapayım, tabi olduğum devletin menfaati, başka bir yol tutmaya maniydi...»*

Buna benzer sözleri, Enver Beyin Hatıratında da buluruz. Evet, bir taraf 500 yıldan beri buralarda bir türlü yerleşemeyen, 500 yıldan beri bu topraklara hiç bir değer katmayan, hiç bir esaslı kalkınma hamlesi göstermeyen, aciz ve iradesi başkalarının iradelerine tabi, sonu görünen bir saltanat için çarpışıyordu. Diğer taraf ise, ne için öldüğünü, ne için çarpıştığını bilmekteydi. Eğer bu böyle giderse, er geç nasyonalist cephe muvaffak olacaktı. Ama arada, bu topraklarda yaşayan ve Bulgarlardan daha bakımsız, daha maarifsiz, üstelik de devlete asıl asker veren yoğun bir Türk halkı da arada eriyip gidecekti.

O halde bu imparatorluğu o günkü halinden kurtarıp, daha sıhhatli bir rejime sokmak lâzımdı. O halde yalnız dağdaki çetelere, komitecilere karşı değil, bizzat saraya ve hükümdara karşı da baş kaldırmalıydı. Yoksa, bu gidişin sonu yoktu. Daha doğrusu, *son,* imparatorluğun da *sonu* olacaktı!..

İşte bu uyanış, Makedonya mücadelelerinde, ikinci ve yeni bir safha teşkil eder. Bu safhada artık Osmanlı subayları, sadece bir emir kulu ve gözü kapalı padişah köleleri olarak değil, hem kendilerine karşı çıkan kuvvetlere, hem de bizzat saraya ve padişaha karşı sahnededirler...

Dağa Çıkan Kurt!

«Vardar Kapısı'ndan çıkarken nişanlarımı söktüm. Biraz müteessirdim. Bütün eski hayallerim; iyi, büyük bir asker olmaktı. Halbuki şu andan itibaren, artık bir hiçtim. Kim bilir nerede ve hangi kurşunla vurularak, kim bilir nerelerde kalacak ve asi diye, bir köşeye atılacaktım.

Ama bir gün gelecek ve o gün beni rahmetle ananlar, elbette bulunacak...»

— Binbaşı Enver Beyin
Hatıratından —

XV

ENVER BEY KENDİNİ ANLATIYOR!

1908 Genç Türkler ihtilâline ve dolayısıyle, bir gün Enver Beyin bir Yıldız gibi parlayışına varan şartları ve atmosferi, etrafıyle verdiğimizi sanıyorum. Şimdi, gene Enver Beye dönelim...

Binbaşı Enver Bey, Hürriyet Kahramanı Enver Bey oluşunun ardından, yani bu bahiste vereceğimiz olaylar zinciriyle Hürriyetin ilânından sonra, 10 temmuz 1324 gününe, —bugün kullandığımız tarihle 23 temmuz 1908'e— kadar olan hayat hikâyesini, kendi kalemiyle anlatır. Bu hikâye, doğum günü ve doğum yeriyle başlar. Sonra perde perde açılır. Hele onun öğrenim kademelerini Hatıralarında adım adım izledik. İlk öğrenim zaten ayrı ayrı şehirlerde, yani bölük pörçük geçer. Askerî Ortaokulda, daha önce ve ilgili bahiste işlediğimiz gibi, pek bir şey vaat etmeyen bir öğrencidir. Ama sonra içten gelen ihtiraslı kararların itici kuvvetliyle, öğrenim kademelerinin merdiveninde emin adımlarla, hızla ilerler. Öyle ki, askerî öğrenim kademelerinin sonu ve aynı zamanda bir ihtisas okulu da olan Erkânı Harbiye Mektebinin, yani Kurmay Okulunun son sınıfını, *birinci* olarak bitirir (1). Artık ilk hedefine ulaş-

---

(1) Enver Paşa, Kurmay Okulunun son sınıfını birinci olarak bitirir. Fakat o zaman bu okulda yürürlükte olan usullere göre, birincinin seçilmesi, o öğrencinin, mektebin üç sınıfında kazandığı Üss-ü Mizân'ın, yani ortalama notları toplamının gösterdiği duruma göre olur. Hesaplar bu şekilde yürütülünce ve Enver Paşanın not toplamları, ders yıllarına göre ilerlediği için, kendisinin derecesi son imtihan yılında *birinci*, fakat üç yılın toplamına göre *ikinci* sayılır. Birincilik, aynı sınıftan İsmail Hakkı Efendiye (Sarıkamış muharebe sahasında hastalıktan ölen Hafız İsmail Hakkı Paşaya) verilir.

mıştır. Ve ondan sonra önünde, Osmanlı ordusunun bütün yüksek kumanda kademeleri açıktır. Ta paşalığa, müşirliğe kadar (1)...

Biz, onun hayatının bu safhalarını, bu cildin ilgili bahislerinde, çeşitli yönlerden daha önce vermeye çalıştık. Aile ilişkileri, mektep kademeleri, bu arada ve Harp Okulunda geçen siyasî tevkif macerası ve diğer olaylar...

Ama şimdi bu bahse girerken, isteriz ki onun hikâyesinin bu ilk kademelerini biraz da kendi kaleminden izleyelim. Yani, kendisinden dinleyelim. Bunun ayrı bir değeri olacaktır. Çünkü Enver Paşanın, yukarda sınırladığımız hayat safhasını kapsamak üzere, kendi el yazısıyle hazırladığı «*Hatırat*»ı, hakikaten enteresandır. Ama bu yazılar bugüne kadar ve bütünü ile yayınlanmamıştır. O halde ilk önce bu «*Hatırat*»ı tanıtalım:

Enver Paşanın kendi serüvenini, doğumundan 23 temmuz 1908'e kadar anlatan hatıraları, orta boyda ve orta hacimde bir defter teşkil eder. Bu defter şöylece seçilmiş ve her gün ellerde dolaşan defterler cinsindendir. Ama baştan sona, kendi el yazısıyle yazılmıştır. Yazı dili sade, yapmacıksızdır. Osmanlı Türkçesinin en açık şeklidir. Öyle ki, bugün bile herhangi bir esaslı değişiklik yapmadan aynen basılabilir. Ve bu dili herkes anlar (2).

Yazı üslubuna gelince? Enver Paşanın yazı üslubu, öyle denebilir ki, hayatı boyunca değişmemiştir. Çünkü onun daha okul sıralarından ailesine, meselâ kız kardeşi Hasene'ye yazdığı mektuplarda kullanılan dille, onun Orta Asya'da ölümünden dört gün önceye kadar günlük yaşantısını ve içinde çarpıştığı problemleri veren not defterine kadar, bütün yazılarında dil ve üslup aynıdır. Yalnız, eşine yazdığı mektuplar daha ruhludur.

Enver Paşa, hiç bir zaman bir kürsü adamı, kalabalıklara hitap eden ve kalabalıklara sözleriyle etki yapan bir hatip ol-

(1) Müşir, Mareşal demektir.

(2) Bu hatıraların olduğu gibi yayınlanmasının mümkün olacağını sanıyorum.

madı. Ama şimdi çeşitli kanallardan meydana çıkan, elde bulunan hatıra, belge, not ve mektuplarından anlıyoruz ki, içli ve duygulu bir insandır. Donuk ve her zaman içine kapalı görünen hallerine rağmen!.. Bütün bu yazılarında, duygusal tasvirlere kaçmayan, süslü kelimeler kullanılmayan, sade, ama iç âlemini tam ifade edici bir üslup var. Bu kitabın ikinci cildinde, onun 1908-1918 arasındaki resmî görev ve iktidarını ilgilendiren emir, direktif ve kumanda tebliğleri ise, göreceğiz ki, açık, kısa ve kesindir. Harbiye Nazırlığı ve Başkumandanlığı devresinde, maiyetine verdiği emirler de, meselâ İnönü' den dinlediğimiz gibi, bazen tek veya birkaç kelimeden ibaret olacak kadar kısadır.

Enver Bey, Hatıralarına, kendi doğum tarihleriyle girer. Bu eserin bu cildinde verdiğimiz ve babasının el yazısı bir mektubundan anlaşıldığına göre Enver Bey, nüfus kâğıdındaki kayıtları bir tarafa bırakıp bu tarihleri babasından sorar, öğrenir. Hatıralarında, o tarihleri kullanmıştır. Babasının bu cevap mektubunun tarihi ise 22 teşrinievvel 1325, yani bugünkü tarihle 5 kasım 1909'dur. O tarihte Binbaşı Enver Bey, Berlin' de ataşemiliterdir. Şu hale göre, bu hatıraların, Berlin'de yazılmış olması mümkündür. Biz, onun bu doğum tarihi ve yeri ile ilgili bilgileri, aile ilişkilerini ve öğrenim kademelerini, bu konulara ait bahsimizde esasen vermiştik.

Enver Bey, hayat hikâyesinde soy ilişkilerine yer vermez. Halbuki bizim eserimizde bu ilişkiler genişçe bir şekilde işlenmiştir. Bu cildin sonuna, onun soy şeceresinin tablosu da eklenmiştir. Biz bunları çeşitli araştırmalarla tespit ettik. Enver Beyin bulunan hatıralarında, kendi soy ilişkilerine ait bir bilgi olmamakla beraber, hatıra defterinin başında iki sayfalık ayrı bir yaprak bulunmuştur ki, bizim verdiğimiz soy ilişkilerini doğrular. Bu iki sayfalık yazı, Enver Beye ait değildir. Ve üzerinde şu kayıt okunur:

«Nuri ağabeyimin, 3 eylül 1931 tarihi ile mevrut (gelen) mektubundan.»

Bu notun altında Kâmil imzası vardır. Burada Nuri, Enver Paşanın kendisinden küçük kardeşi Nuri Paşadır. Ve 15

yıl kadar önce Istanbul'da bir infilâk sırasında ölmüştür. Kâmil de Enver Beyin, daha küçük kardeşidir. Ve Enver Paşanın Orta Asya'da şehadetinden sonra, ağabeyinin eşi Naciye Sultanla evlenmiştir; Enver Paşanın geride kalan çocuklarının yetişmesinde, etkili gayretleri olmuştur. Şimdi o da hayatta değildir.

Bu kısa kayıtlardan sonra, biraz Enver Beyi dinleyelim:

«1297 (1881) senesi teşrinisani bidayetinde (kasım başında) muharrem ayının birinci salı günü sabahı saat on iki raddelerinde (1) Divanyolu'nda, eski lisan mektebi karşısındaki evimde dünyaya geldim.

Ailemiz, zengin olmamakla beraber, her türlü tahsil ve terbiyeme, kudretleri yettiği kadar gayret etmişlerdir.

Üç yaşındayken, evin yanındaki İptidâi (ilk) Mektebine gitmek hususunda gösterdiğim arzuya, baba ve annem mani olamayarak ilk besmeleyi (2) mektep muallimi Kara Hafız... Efendinin önünde telaffuz ettim. Altı yaşına kadar Istanbul'da bulunarak, muhtelif iptidâilere devam ettim. Babamın nafıa kondoktörlüğüne tayini üzerine Manastır'a geldim. Orada iptidâi tahsilini ikmal ile 1305 (1889) senesinde, Manastır Askerî Rüştiyesine (askerî ortaokul) girdim. Yaşımın küçüklüğü ileri sürülerek kabul etmek istemediler. Ama gösterdiğim hâheş (istek) üzerine muvafakat ettiler. Arkadaşlarım arasında en küçük olmakla beraber, yaramaz olmadığımdan, hepsinin muhabbetini kazandım. Derslere gayretim dolayısıyle, muallimlerimin teveccühünü de kazandım...»

Küçük Enver gayretlidir. Okumaya heveslidir. Ama aynı yaşlarda ve Selânik okullarında Mustafa Kemal'in başına musallat olan iki hoca, yani Kaymak Hafız ve Çopur Hafız Nu-

(1) Bizim ilgili bahiste verdiğimiz bilgilerde bu tarihler ve gün, ayrıca işlenmiş ve bir takvim uzmanının da incelemeleriyle ayrıntılar verilmiştir.

(2) Besmele; ilkokulda ilk derse başlarken çekilen ve İslâmda her vesileyle tekrarlanıp, «Tanrının adı ile...» anlamına gelen ibare.

ri cinsinden biri, bu sefer Manastır'da küçük Enver'i de bulur. Kaymak Hafız'la Çopur Hafız Nuri, Selânik'te Mustafa Kemal'i adamakıllı hırpalamakla kalmamışlar, onu mektepten soğutmuşlardı. Ona iki sene kaybettirmişlerdi. Manastır Rüştiyesindeki ruhsuz Molla da, Enver'i kırar. Hatırada şöyle anlatılır:

> *«İyi çalışıyordum. Birinci hususî imtihanda, 75 mevcutlu sınıfta yedinci olmuştum. Fakat umumî imtihanda, din hocamız tarafından hiç okutulmayan Hac bahsine cevap veremediğim için, numara kaybederek, sınıfta altmışıncı oldum. Bu düşüş ve gerileme, benim çalışmama, gayretime kesel verdi (yani, çalışma hevesini kırdı).*
>
> *Sınıfın böylece aşağısına düştüm, aşağısında bulunuyorum diye muallimlerin bana ehemmiyet vermeyişleri ise, azmimi büsbütün kesiyordu...»*

Gerçi bütün sarıklı hocalar elbette ki Kaymak Hafızlar, Çopur Hafız Nuriler veya Enver'in Askerî Rüştiyesindeki din hocası cinsinden kayıtsız, düşüncesiz insanlar değildirler. Ama ne var ki, Selânik'tekiler Mustafa Kemal'i kıyasıya hırpaladıkları ve ona iki yıl kaybettirdikleri, hatta bir aralık onun, mektepten alınıp bir dükkâna çırak verilmesi teşebbüslerini ortaya çıkardığı gibi (1), Manastır'da küçük Enver de, kendini kolay toplamaz. Ama yılmaz, şöyle yazar:

> *«Dördüncü sene, son bir gayretle, sınıfın otuzuncusu olmuştum. Mektepten çıkarken on yedinci oldum.»*

Ama onun bu safhadaki hayat hikâyesiyle ilgili bahsimizde işlendiği gibi, Askerî Ortaokuldan çıkarken verilen ve şimdi elimizde bulunan şahadetname derecesi «*Karîb-i Alâ*»dır. Yani pek iyi, iyi, orta değil de «iyiye yakın»dır. Daha ilk sınıfta birden yedinciliğe fırlayan bu çocuğun, bu safhadaki mektep hayatında, şu okutmadığı şeyleri soran din hocasıyle, şu Hac bahsi, anlaşılıyor ki, etkileri gene de kolay geçmeyen, derin tesirler yapmıştır.

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* Cilt I. Baskı IV. s. 45 ve devamı.

Enver Bey hatıralarında, ondan sonraki öğrenim kademelerini sıralar. Bunları daha önce de özetlemiştik. Askerî İdadiye (askerî lise) 15'inci olarak girmiştir. Askerliğe olan hevesini, sade fakat içten kelimelerle anlatır. Derslerine sarılır. Artık her imtihan devresinde ve her yıl biraz daha ilerleyecektir.

«Derslerime büyük, fevkalâde bir istekle, hevesle sarıldım...»

diye anlatır. Askerî İdadide ikinci sınıfı, on ikinci ve üçüncü sınıfı dokuzuncu olarak tamamlar. Harbiyeye girerken, sınıfın altıncısıdır. Ve bu ilerleyişin, hele askerî okullarda çok önemi vardır. Çünkü Harbiyeyi tamamlamak ve zabit çıkmak, bir ihtiraslı genç için yetmez. Erkânıharp (Kurmay) Okuluna da girebilmeli. Oradan da parlak bir şekilde çıkmalı ki, yarın ordu saflarında sıradan bir asker kalmasın, üstün kumanda kademelerine çıkılabilsin. Hayallerde yaşayan bu değil midir? Gerçi bazı nüfuzlu kimselere ve hele saraya bağlanırsan, bütün bu şartların hiç birine lüzum yoktur. Meselâ Niyazi Beyin, Enver Beyin hatıralarında anlatıldığı gibi, 10 yaşında, 13 yaşında saray albayları ve nereden türedikleri bilinmeyen cahil saray paşaları vardır. Ama Enver, kendi yolunu kendisi açmak isteyen insanlardandır. Tıpkı Mustafa Kemal gibi...

Zaten Harp Okulu saflarında, mektepteki hava da ruhları canlandırıcıdır. Girit olayları şiddetlenmiştir. Şarkî Rumeli ve Makedonya kaynar. Arada Osmanlı-Yunan harbi de geçer. Öğrenciler gece gündüz tartışırlar. Hemen her boş vakitte duvar haritalarının başlarındadırlar. Bu haritalarda sınırları dünya kadar geniş görünen Osmanlı padişahlığının hali ve geleceği konuşulur. Kendileri bu imparatorluğu yaşatmak, kurtarmak için ne yapabileceklerdir? Ne vakit ordu saflarında yerlerini alacaklardır? Ne vakit söz onların olacaktır?

Hulâsa ve öğrenci Enver'in deyimiyle,

«Bütün arkadaşlar galeyan halindedirler.»

Hatırlarda ve ilk defa bu safhada, başka meseleler de ortaya atılmıştır. Kafalar bu meselelerle yoğrulur. Şu satırları okuyalım:

«Harita başlarında, soba başında toplandığımız zaman, hükümetin aczinden, idare-i mutlakanın (istibdat idaresinin, keyfî idarenin, despotizmin) ve bilhassa Sultan Hamit'in fenalıklarından bahsederdik. Gerçi bunlar sözde kalırdı. Ama fikirlerde, ufacık da olsa, intibah (uyanış) olurdu...»

Zaten Enver, Manastır İdadisini bitirip, arkadaşlarıyle beraber Istanbul Harbiyesine giderlerken, Yunan Harbi başlamıştır. Yollar asker doludur. Şöyle anlatır:

«Manastır İdadisini bitirip Istanbul'da Mekteb-i Harbiyeye giderken, trenler Yunan meselesi dolayısıyle askerî nakliyata tahsis edilmişti. Bize özel bir vagon verdiler. Manastır'dan Selânik'e bu vagonla gittik. Sevincimiz fevkalâdeydi. Zabit namzedi (subay adayı) olmuştuk. Biz de üç yıl sonra, şimdi harbe giden kahramanlarımıza kumanda edecek kabiliyette bulunacaktık.

Trenlerimiz karşılaştıkça rastgeldiğimiz Redif Tabur-ları efradının, güler yüzle bizi selâmlayışları, şarkı söyleyişleri, bunlara lâyık zabitler olabilmek için son derece çalışmak azmimizi kuvvetlendiriyor, bizi cesaretlendiriyordu.

Onlar her şeylerini, yerlerini yurtlarını bırakarak, vatanın bir köşesinde ölmeye gidiyorlardı. Biz de istikbalde, bize verilecek, bunlar gibi yüzlerce, binlerce kahramanlara kumanda edecektik. Onları hüsn-ü idare edecek (yani, iyi kullanarak) muzafferiyetler kazanacaktık. İşte bütün bunları başarabilmek için gerekli bilgileri öğrenmeye gidiyorduk. Her iki taraf, vatanın kurtuluşuna çalışacaktı...

İşte o sırada, tek emelim buydu. Memlekete, bu yolda hizmet etmekti...»

Enver mekteplerde uslu, sakin, çalışkandır. Asker okullarında öğrenciler çeşitli seciye ve davranışlarıyle gruplandırılabilirler. Yüzlerine biraz dikkatli bakılsa yüzleri kızaran sessiz, mahçup çocuklardan tutarak, hırçın, kavgacı tiplere, hatta

aşırı külhanbeylere kadar çeşitli tabiat ve karakterler, bu mekteplerin sıralarında göze çarparlar. Ve ordunun, bunların hepsine ihtiyacı vardır. Onun için askerî mekteplerde ve aşırı derecede ölçü dışı çıkmadıkça, kolay kolay insan feda edilmez. Çünkü imparatorluğun kuş uçmaz kervan geçmez dağlardan, Orta Afrika çöllerine kadar yayılan topraklarında, yalnız bilgili kurmaylara değil, canını dişine takarak bin bir belâya katlanabilecek, gözünü budaktan sakınmaz subaylara da ihtiyacı vardır. Ve oralarda bunlar, her türlü şartlar içinde, bin bir çeşit mahrumiyete katlanmalıdırlar.

Ama Enver, birinci gruptandır, kavgacı, geçimsiz değildir. Şöyle yazar:

«Bütün mektep hayatımda, altı hafta izinsizlikten başka ceza almadım. Ama bu cezaların hepsinde de kendimi kabahatli bulmuyordum. Doğruluktaki taassubum dolayısıyle, daima muallimlerimin ve arkadaşlarımın teveccühlerini kazandım.»

Onun gözü kurmaylıktaydı:

«Manastır İdadisindeki bazı düşük notlarımdan Harbiyede ve bir tertipte 56'ncı olmuştum. Ama bununla beraber, Erkânıharp (kurmay) sınıfları dershanelerinin önünden geçerken, bir gün benim de bu dershanelerin sıralarında oturmam hayal ve ihtiraslarından kendimi men edemiyordum.

Gerçi 750 mevcutlu sınıf içinde, oraya dahil olmak ümidini beslemek, benim gibi sınıfın 56'ncısı olan bir şakirt (öğrenci) için küstahlıktı. Maamafih, azmetmiştim. Dershanede, diğer mekteplerden gelmiş arkadaşlarımdan ileride bulunduğum için, onlara da dersleri anlatıyor, bundan, kendim de faydalanıyordum. Harp Okulunda ikinci sınıfa 17'nci olarak geçtim...»

Enver, artık yolunu alıyordu:

«Üçüncü sınıfta 12'nci oldum ve Harp Okulunu, 4'üncü olarak bitirdim. Fakat üç senelik notlarımın toplamı alınınca, mevcut usule göre, 9'uncu oldum. Artık zabit olmuş-

Mülázım Enver Bey

tum. Mülâzım olarak kılıç kuşandım. Harp Okulunu bitirirken kazandığım derecem, bana Erkânıharp sınıfına alınmak imkânını sağlıyordu. Evet, artık ben de Erkânıharp namzedi (kurmay adayı) idim. Ümidim ve çalışmalarım boşa gitmemişti...»

*
* *

SİYASÎ SUÇLU!

Evet, Enver, mektep hayatında ilerliyordu. İlk hedeflerine ulaşmıştı. Harp Okulunu bitirmiş ve kurmay sınıfına ayrılmış, Kurmay Okuluna girmişti. Ama kafasını yoran başka dersler vardı. Memleketin gidişini iyi görmüyordu. İdareden memnun değildi. Padişahtan şikâyetçiydi. Ama bu hislerini açığa vurmuyor, mektepteki gizli hareketlere de katılmıyordu. Hatıralarında ilk akşam yoklamasını anlatır. Harp Okuluna ilk katılışında ve daha ilk akşam yoklamasında karşılştığı bir sahne ve dinlediği şeyler, Enver'in aklından hiç çıkmadı. Bu olayı vermeliyiz. Akşam yoklamaları, asker okullarının, tıpkı askerî birliklerde olduğu gibi, bir nevi tören saatidir. O saatte birliklerde veya asker okullarında asker veya öğrenciler, sınıflarına, bölüklerine göre muntazam saflar halinde dizilirler. Bu diziler çok defa ve yer müsaitse, bir kale nizamı şeklinde olur. Ortaya kumandanlar çıkarlar. Nöbetçi zabitleri onlara tam haberlerini verirler. Ve askere, yahut öğrencilere bildirilecek bir şey varsa, o saatte bildirilir. Ve ondan sonra hep bir ağızdan, üç defa:

«— *Padişahım, çok yaşa!*»

diye bağırılır. Bu arada borazanlar işaretler verirler. Ondan sonra sıra, akşam yemeğindedir. İşte ilk akşam gene böyle bir yoklama töreni sırasındadır. Harp Okulu ve Erkânıharp sınıfları, usulü dairesinde sıralanmışlardır. Kumandan ve subaylar yerlerini alırlar. «Tam haberleri» verilir. Fakat okunacak bir tebliğ vardır. Okunur da. Enver, sahneyi şöyle anlatır:

«Bu akşam yoklamasında bir tebliğ dinledik. Birçok zabitlerle (subaylar), Harp Okulu ve Erkânıharp sınıfla-

rından, Mekteb-i Tıbbiyeden ve diğerlerinden birçok efendilerin, Sultan Hamit aleyhinde, hiyanetkârane teşebbüslerde bulunduklarından dolayı, mekteplerinden kovulduklarını, sürgüne, hapse, hatta idama mahkûm edildiklerini bildirdiler. Bu tebliği, kumandanın bir sadakat nutku izledi.

Askerî Okullar Kumandanı Zeki Paşa, padişahın bizi ona sadakat için beslediğini ve sadakat (padişaha bağlılık) tahsil edildiğinde, mektepte tabiye (strateji) seferiye (hareket) ve saire gibi bilgilerin öğrenilmesine hacet kalmadan ve lüzum olmadan dahi, rütbeler sağlanabileceğini anlattı.

Bu iğrenç yalanlar, zihnimde acı düğümlenmeler (ukdeler) yapmıştı. Demek, nice gençler mahvolmuş, feda edilmişti. Demek, bizi aldatıyorlar, dedim...» (1).

Evet, onları aldatıyorlardı. Ama Zeki Paşa, yalan söylemiyordu. Çünkü o devirde ve padişaha körü körüne bağlanmak, saraya jurnaller vererek arkadaşlarını, vatandaşlarını tevkif ettirmekle, pekâlâ rütbeler, nişanlar alınabiliyordu. Tabiye dersine, seferiye dersine, tarih, riyaziye ve saire okumaya, hakikaten ihtiyaç ve lüzum yoktu. Ve bu sefaletin, yahut Enver' in deyimiyle bu iğrenç yalanların kahramanlarından bin bir tanesi, işte ortada ve refah içinde değil miydiler? Rütbeler, nişanlar onlar için değil miydi? Meselâ, Zeki Paşa gibi...

Fakat Enver bu düşünceleri kafasından atmaya ve kendini derslerine vermeye çalışır. Ama sarayın attığı ağlara, bu sefer kendisi yakalandı. O ağlar ki, bir defa birini kıskacına aldı mı, onun sonu en azından hapis, sürgün ve hepsinin üstünde, istikbale ait bütün ümit ve hayalleri kaybetmektir.

Olay malumdur. Çünkü Enver'le amcası Halil'in (Halil Paşa) bir gece mektepten alınarak tevkiflerini, Yıldız Sarayı'na götürülüşlerini, oradaki sorgu ve mahkemelerini, bu cildin il-

(1) Bu olay, Enver'in Harp Okuluna girdiği yıl ve günlerde neticelenen ve Meşrutiyet mücadeleleri tarihimizde «Şeref Kurbanları» olarak yer alan Taşkışla Mahkemesi sonuçlarıdır. 1897.

gisi bahsinde ve Enver'in mektep hayatını anlatırken «Enver Tevkif Ediliyor» ara başlığıyle vermiştik. Evet, bu davada Enver bir siyasî suçlu olarak suçlandırılır. Hikâyeyi, Halil Paşanın Hatıralarından, olduğu gibi naklettiğimiz için, burada tekrarlamayacağız (1). Ama bu tevkif ve Yıldız Sarayı'ndaki mahkeme sahnelerinin, aslında rejimin fenalıklarını görmekle beraber, henüz aktif mücadeleci olmayan Enver'in ruhunda uyandırdığı etkileri değerlendirmek mümkündür. O hava içinde, hele Harp Okuluna daha ilk katıldığı günkü akşam yoklamasında karşılaştığı sahneyi ve dinlediği sözleri, tebliğ edilen hükümleri, acı acı hatırladığını düşünebiliriz. Gerçi iş, sonunda kapatılır. Ve Enver'le amcası, Mahkeme Reisi ve Baş Hafiye Kadri Beyin birtakım gözdağı veren sözleriyle sona erer. Ama Enver, o günlerin korku ve duygularını, hatıralarında etrafıyle anlatır. Çünkü ters bir karar, onun bütün hayallerini mahvedebilirdi.

Enver, bu olay üzerinde etrafıyle durur. Enver'in amcası Halil, gerçi kendisinden iki yaş küçüktür. Ama hareketli, atılgan, cesur ve gözü pek bir delikanlıdır. Tevkifi sırasında bir ara fırsat bulup, Enver'e:

> «— *Sen hiç bir şeyden haberim yok dersin, her şeye ben cevap vereceğim, her şeyi bana bırak,*»

der. Öyle de olur. Ama Enver, gerçi soğukkanlı, ama içli, duygulu bir insandır. Olan şeyler ona tesir eder. Hele o gece kapatıldıkları bir yerden, ertesi sabah arkadaşlarının yürüyüş kolunda Kâğıthane sırtlarına talime gittiklerini görünce, üzüntüsü büsbütün artar. Şöyle anlatır:

> «*Bu manzara beni, her şeyden ziyade müteessir etti. Artık demek ben onlardan ayrılmıştım. Demek, memlekete karşı bütün iyi niyetlerim, iyi tasavvurlarım mahvolmuştu.*
>
> *O sırada gözlerim yaşardı. Her vakitki münâcatımı (Tanrı'ya yakarış) tekrar ettim:*

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Halil Paşanın Hatıraları*. Akşam Gazetesi. Ekim-kasım. 1967.

— Yâ Rabbi! Sen Millet-i Osmaniyeyi muhafaza et! Bana, bu millete iyi hizmetler etmeyi nasip eyle!»

İşte o sırada, onları götürmeye memur edilen Yüzbaşı Sadri Efendi sert bir yüzle, Enver'i önüne katar. Enver şöyle anlatır:

«Mektebin kapısından çıkıyorduk. Herkesin şüpheli bakışları altında, utanarak yürüyordum. Halil amcam düşünceliydi. Hayatımda ilk defa uğradığım bu hal karşısında, meyus değil, fakat müteessirdim.»

Yıldız Sarayı'na böylece varılacaktır. Nihayet birtakım safhalardan sonra Enver, Heyet veya Mahkeme Reisi Başhafiye (Baş istihbaratçı) Kadri Beyin huzuruna çıkarılacaktır. Fakat Enver'in her suçlamaya:

«— Bilmiyorum, haberim yok...»

demesi, nihayet Başhafiyeyi de sinirlendirecek ve ona:

«— Sen ne budalaymışsın! Nasıl olmuş da Erkânıharp sınıflarına kadar yükselmişsin!..»

diye haykırtacaktır. Aynı adamın Enver hakkında Halil'e sorularına aldığı cevaplar ise onu:

«— Bu Enver, kaz mı,»

gibi hakaretlerle kudurtacaktır...

Ben, bu tevkif işi ile mahkemenin bu suretle kapatılmasını ancak bir suretle izah edebilirim. O da şudur: Bu tevkif ve mahkeme işine, Üçüncü Veliaht Şehzade Abdülmecit Efendinin (Son Halife) de adı karışır. Çünkü bir cuma selâmlığı sırasında, Şehzade Abdülmecit Efendinin Almanca hocası ile, önemli bir Viyana gazetesinin muhabiri, Halil ve Enver'in o zaman Yıldız yolunda oturdukları eve misafir gelirler. Bir hafta sonu selâmlığını buradan seyrederler. Hatta selâmlık öncesindeki gece, bu evde misafir de kalmışlardı. Çünkü Halil, bu hocayı tanır. Eğer iş derinleştirilseydi, saltanat hanedanından birinin de adı, padişaha karşı bir harekete karışmış gibi gösterilerek ortaya atılacaktı. Ortada bir de Viyana gazetesi muhabiri bulunduğuna göre, tabiî iş dünya basınında da geniş yankılar yapacaktı. İşte bu, padişahın işine gelmezdi...

Kaldı ki ortada bir kasit, kötü bir teşebbüs de yoktu. Bu yabancılar, Enverlerin evine, nihayet misafir olarak alınmışlardı. Maksat, ertesi günkü selâmlık alayını seyretmekten ibaretti. Hulâsa ve her nasılsa, iş örtbas edildi. Ve Enver, askerî öğreniminin son noktasına doğru muzafferane ilerlerken, birden ve her şeyi kaybederek, meselâ bir kaleye veya Orta Afrika'ya sürülmekten kurtulur. Eğer böyle bir şey olsaydı, onun da adı gene okul akşam yoklamasında okunacaktı. Kumandan Zeki Paşa, bu «padişah haini» için de kim bilir neler söyleyecekti...

İşte Enver, Hatıralarında, bu olayları da ve tıpkı amcası Halil gibi, bütün ayrıntı ve teessürleriyle anlatır...

***

GENÇ BİR KURMAY: YÜZBAŞI ENVER!

Hulâsa Harp Okulunu bitiren Enver, Erkânıharp sınıflarına seçilen 45 öğrenci arasındadır. Üç yıl boyunca, önlerinden ümitler ve hayallerle geçtiği kurmay dershaneleri kısmındadır. Bu kısımda dershanelerin tertibi başkadır. Çünkü burada okuyanlar, artık birer subaydırlar. Üniformaları, kılıçları vardır. Harp Okulundan mülâzımsani (teğmen) olarak çıkmışlardır. Maaşlarını da alırlar. Dershanelerde basit sıralar yerine, küçük masalar yer almıştır. Hocalar da oldukça kudretlidir. Zaten Abdülhamit'in, Almanya İmparatoru Wilhelm'in ziyaretinden sonra, belki de istemeyerek orduya soktuğu yeni tüfekler gibi, Harp Okuluna bazı Alman hocalar da gelmiştir. Meselâ Golç Paşa bunların, hakikaten etkili olanlarından biridir.

İlk defa 1883'te Türkiye hizmetine giren ve iki defada 12 yıl kadar devlet hizmetinde bulunan Golç Paşanın (Von Der Golts) bilhassa askerî öğretmen olarak hizmetlerini ve yetiştirdiği öğrenci ve öğretmenleri, gereği gibi değerlendirmeliyiz.

Hulâsa Erkânıharp sınıflarında dersler, Enver için de ilgi çekiciydi.

O, gerçi Mustafa Kemal ve arkadaşları gibi, gizli siyasî işlere, meselâ gizli gazete çıkarmak, gizli grupçuklar kurmak gibi hareketlere karışmıyordu. Ama derslerde ve arkadaşları arasında hızla ilerliyordu. Şöyle anlatır:

«Erkânıharp sınıflarında, bir hafta izinsizlikten başka bir ceza almadım. Beni o halimle, sakin ve çalışkan bir talebe olarak tanırlardı. Çok defa dersime yalnız çalışırdım. Bahçede yalnız gezerdim. Yaşımın küçüklüğünden dolayı (henüz 18 yaşında ve teğmen) Manastır Harbiyesinden gelen büyük arkadaşlar tarafından "himayeye mazhar oluyordum". Artık bütün gücümle derslerime dalmıştım. İlk sınıfta, şimdi erkânıharp binbaşı olan Diyarbakırlı Kâzım Efendi ile yanyana düşmüştük (daha sonra Diyarbakırlı Kâzım Sevüktekin Paşa). Daima beraber çalışırdık. Ben kendimde fevkalâdelik görmemekle beraber, hocaların hemen umumiyetle takdirlerini kazanırdım. Böylece erkânıharbiye kısmı ikinci sınıfa beşinci, üçüncü ve son sınıfa da üçüncü olarak geçtim.

Ama son senede, arkadaşlarımda gördüğüm gayret beni ürkütmüştü. Herkes imtihanlardan çıktıkça mükemmel cevaplar verdiğini, hocalar tarafından takdir edildiğini anlatıyordu.

Ben, muallimlerimden, takdirler görmekle beraber, açıkça ve fazla iltifatlara mazhar olmamış, insan olarak bazı hatalar da yapmıştım. Ama cesaretimi kaybetmiyordum. Müsterihtim.

Cenabı Hakkın kudretine sığınmıştım. Bu tevekkülle soğukkanlılığımı muhafaza ediyordum. Her vakit Allah' tan bana, vatanıma, milletime ve dinime iyi hizmet etmeyi nasip etmesini temenni ederdim İmtihanlara bu ruh hali içinde girmiştim.

Nihayet imtihanlar bitti. Herkes seviniyordu. Numaralar okundu. Ben sınıfımı birincilikle geçmiş ve artık, erkânıharp yüzbaşı olmuştum...»

Enver artık Erkânıharp Yüzbaşısı Enver Beydir. Mektebin son sınıfını birincilikle bitirmiştir. Fakat gene mevcut usullere göre, yalnız son imtihanların değil, üç yıllık Kurmay Okulunun üç sınıf imtihanlarının da toplam ortalaması alınınca, birinciliği ikinciliğe düşer. Birinci sayılan, daha sonra Enver Paşa ile beraber, o da saraya damat olacak, fakat Sarıkamış

Muharebesinde hastalıktan ölecek olan Hafız İsmail Hakkı Paşadır.

*
* *

ENVER BEY MAKEDONYA'DA!

Erkânıharp Mektebinin son sınıfını başarıyle bitirenlerin, birinciden on ikinciye kadar olanlarının erkânıharp yüzbaşı olarak orduya katılmaları usuldendi. On ikinciden sonra gelenler ve sınıflarını geçenler de mümtaz yüzbaşı olarak orduda hizmet alırlardı. Tabiî üniformaları da farklıydı. Mezunlar, ordulara verilirlerdi. Kurmayların görevi usulen, ordu veya büyük birliklerin karargâhlarında çalışmaktı. Ama bu karargâhlarda vazife almak için de iki yıl müddetle «Sünuf-u Selâsede», yani piyade, topçu ve süvari birliklerinde fiilen hizmet etmek, staj görmek gerekiyordu.

Mezunların dağıtılması listesinde Yüzbaşı Enver Beyi III. Orduya, yani Makedonya'ya tayin ederler. İlk birliği, Manastır'da 13. Topçu Alayıdır. Enver bu alayda altı ay, sekizinci bataryaya kumanda edecektir.

*
* *

ARKAMIZDAN İTEN EL!

Eğer Yüzbaşı Enver, Erkânıharp Mektebini bitirdikten sonra Makedonya'ya değil de, meselâ Erzincan'daki ordu emrine, yahut da meselâ Şam'a, Bağdat'a, Yemen'e atansaydı, acaba biz gene bir «Hürriyet Kahramanı Enver Bey»le karşılaşır mıydık? Ve gene meselâ bir gün bir yazar, yakın tarihimizi işlerken: «*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*» adında bir eser yazar mıydı?

Enver Paşanın serüvenini düşünürken bu soru, beni daima işgal etmiştir. Ve kendi sıralayabildiğim ölçülere göre, içimden gelen cevap, daima şöyle olmuştur:

> — *Hayır! Eğer bu atanma Makedonya'ya değil de, başka ordulara olsaydı, yakın tarihimizde bir «Hürriyet Kahramanı Enver Bey» doğmazdı. Ve biz böyle bir serüven, hiç değilse Enver Paşa adında bir konu bulamazdık...*

Evet, elbette ki gene, ordularımızın hatırasında, yahut yakın devrin askerî tarihinde, bir Enver Paşa olabilirdi. Hatta belki de bir Müşir Enver Paşa! Çünkü daha 23 yaşında Kurmay Okulunun son sınıfını birinci olarak bitiren, ortaokul sınıflarından beri iyi yetişme ihtirasları olan, ilerleme yollarında anasına babasına değil, kendi gayret ve azmine güvenmesi gerektiğini bilen ve hemen her vesilede Tanrı'ya:

«— Yâ Rabbi! Bana, vatanıma, milletime, dinime iyi hizmetler etmeyi nasip eyle,»

diye yakaran bir cevherli insan, elbette ki hayat yolunda hızla ilerleme fırsatlarını bulacaktı. Elbette ki mesleğinde, ordu hizmetlerinde, büyük rütbelere ve yüksek kumanda mevkilerine ulaşacaktı. Belki gene paşa, müşir (mareşal), hatta belki de bir gün Harbiye Nazırı da olacaktı.

Ama bir Hürriyet Kahramanı Enver Bey ve sonunda, serüveni Makedonya'da başlayıp, Orta Asya'da ve Himalaya eteklerinde ve henüz 42 yaşında sona eren bir Enver Paşa, elbette ki olmayacaktı.

Bu, bir gerçekle bir ihtimalin, Enver Paşa ve yakınları adına, acaba hangisi daha arzu edilecek yoldu? Bunun cevabını, eğer ruhu üzerimizde dolaşıyorsa, bizzat Enver Paşa dahi veremez. Çünkü, aslında bir kader varsa ve kaderimizin çizgisini çizmek, bizim «cüz-î irademiz»in dışındaysa, o halde hayat yolumuzda bizi, biz değil, aslında arkamızdan bir el itiyor demektir. Ve bu böyleyse, bizim için ve bizim adımıza konuşan, her zaman biz değil, bizi arkamızdan iten bu elin sahibidir. Her ne kadar biz bazen kendimizi, kendi kaderimizi yapan ve bazen nefsimize karşı:

— Kader sen'sin,

diyebilen insanlar olsak bile...

Evet, Enver Paşa için de, yukarda verdiğim esrarlı soruyu kendi kendime sorduğum ve buna bir cevap aradığım zaman, daima duygulanırım. Hele yalnız onun hayıtını yazan, onun hayat hikâyesine dair, çoğu bu kitapta da açıklanmayacak olan en mahrem iç duyularını, bazen ümitsizliklerini, ba-

zen şahlanan ihtiraslarını, bazen yalvarışlarını, bazen isyanlarını, bazen:

— *Beni de Napolyon'a benzetenler oldu, kabul etmem, ben ikinci adam olamam!*

diyecek kadar (1) nefsine güvenini, bazen de:

— *Sultanım, sen bari bana gel de, geleyim,*

diyerek, Tacikistan dağlarından, Berlin'deki eşine haykırışlarını bilen bir yazar olarak!

Onu hayatının en kritik anlarından birinde ve macerasının en önemli yol kavşağında Asya'da onu görmüş, dinlemiştim (2). O gün orada o, henüz kırk yaşında, ama artık çökmüş bir imparatorluğun, eski, lâkin tek söz sahibi denebilecek bir başkumandanıydı. Ama artık devlet yıkılmış ve o, vatanından kopmuştu. Onun karşısında ben, gerçi henüz 23 yaşında, ama gençliğinin son üç senesini, cephelerin en çetininde ve daima ön siperlerde yaşamış bir yedek subaydım. Fakat o halimle de ve o günün şartları içinde sezmiştim ki, Enver Paşa, o gün orada, hepimizden daha *yalnız*dır. Ve sonra da, en mahrem olanlarına kadar, hayat hikâyesinin bütün belgelerini, daha doğrusu bütün basamak taşlarını adım adım inceledim. Bir yazar olarak hep düşünürüm. O belgeler, o basamak taşları, çocukluk hatıralarından başlayıp 4 ağustos 1922'de ve bir bayram namazından sonra vurulup, Tacikistan'ın Âbidere köyü mesçidinin önündeki ceviz ağacının altına gömüldüğü günden dört gün önceye kadar devam eder. Bu son yazılar, ona bir Afgan subayının hediye ettiği, incecik, daracık, küçük bir cep defterine, âdeta mikroskobik harflerle geçirilmiştir. Ama Enver Paşanın kaleminden dökülen, inci gibi yazılarla! Çünkü elinde artık, yazı yazacak kâğıdı dahi yoktur. Ve biz, Orta Asya macerasının bazı safhalarını ondan, birtakım yırtık pırtık kâğıt artıkları, hatta birtakım çay paketleri kâğıtlarına yazılmış, der-

(1) Bir Napolyon albümünün kabına, kırmızı mürekkeple yazılan bu yazıları biz, kendi renkleriyle ve bu eserin üçüncü cildinde vereceğiz.

(2) Ş. S. Aydemir: *Suyu Arayan Adam*. Baskı III. «Şimale Çıkan Yol» bahsi.

me çatma notlardan izleyeceğiz. Ve bunlardan esen ruh hali başkadır. Ama o günlerde bile Enver Paşanın el yazıları, gene inci gibidir. Ve bunların bir gün, bir tarihçinin eline geçeceğini ve belki de milletinin tarih arşivine intikal edeceğini, kesinlikle sezer...

*
* *

Yukarda verdiğimiz soru, gerçi esrarlı, ama yerinde bir sorudur. Evet, ünlü bir Enver Paşa, ömrü vefa ettikçe, mutlaka olacaktı. Ama o Kurmay Okulundan çıktıktan sonra, Makedonya'ya atanmasaydı, bir Hürriyet Kahramanı Enver Bey ve hayatının daha baharı denilecek olan 33 yaşında ve imparatorluğun tek söz sahibi denilebilecek olan bir Enver Paşa, her halde olmayacaktı. Ve böylece, imparatorluğun çöküşünden sonra, tek başına bir *yalnız adam*'ı biz, Orta Asya bozkırlarında, Himalaya dağları eteklerinde izlemeyecektik (1).

Hulâsa onun bu açmazlara açılan yolu, asıl Makedonya'da başladı. Gerçi Kurmay Okulunu, başka kurmaylar gibi o da bitirdi. Ama, asıl ihtilâl okulu Makedonya'daydı. Ve bu okul, baştan başa ateşlerle yanan Makedonya'nın, kanlı dağ ve çete savaşlarında okunurdu. Ama bir defa bu ateş imtihanından geçen ve orada sürüp giden savaşlarla, karşılarındaki nasyonalist düşmanların davalarını, elbette ki hınçla, ama biraz da saygıyle gören, öğrenen subaylara, artık Abdülhamit bile söz geçiremezdi. Hulâsa Üçüncü Makedonya Ordusunun subay kadrosu, asi bir kadroydu. Bu asi kadro bir gün, elbette ki isyan edecekti. Ve bu asi kadro, kendi aralarında, hainler yaşatmıyordu. Manastır postahanesi önünde ve bütün muhafızları ortasında güpegündüz öldürülen Korgeneral Şemsi Paşadan, Selânik'te gizli komitenin ölüme mahkûm edip, hükmü hemen yerine getiren hain alay müftüsüne kadar, nice padişah kulları bu komitenin silâhları ile can verdiler. Hatta Enver Be-

(1) Enver Paşanın mezarı, Afganistan'ın doğu kuzeyine düşen dağlık sınır hattının, Tacikistan'a isabet eden kısmında, Balhi-cevân kasabasının 13 kilometre doğusunda, Âbidere köyündedir. Üçüncü ciltte bu bahisler, bütün ayrıntıları ile işlenecektir.

yin enişteşi ve Selânik Merkez Kumandanı Nazım Beye, komitenin tertiplediği suikaste bile, bizzat Enver Bey yardım etti...

Hulâsa, orası Makedonya'ydı. Ve orada sayıları 2.000'e varan ihtilâlci subaylar, başka bir dil konuşuyorlardı. Meşhur halk şairi Dadaloğlu'nun:

«Ferman padişahınsa, dağlar bizimdir»

mısraı, Makedonya'daki asi subaylar için söylenilmiş gibiydi. Nitekim bir gün Makedonya'da, Enver Bey de dağların yolunu seçti. Üniformalarını çıkardı. Yolu, kendileriyle her gün boğazlaştığı en azılı Bulgar çetelerinin kaynaştığı dağlardan geçecekti. Sırtına basit bir Makedonya köylüsü elbisesi giydi. O gün:

«— Artık ben, bir hiçim, kim bilir nerede, hangi kurşunla öleceğim ve cesedim, bir asi olarak bir köşeye atılacaktır...»

dediği gündü. Nereye gidecekti? Onu da pek bilmiyordu. Ama dağa çıkan kurt, işte artık dağa çıkıyordu. En garibi de, bu yola çıkarken yanında, hiç kimse yoktu. Yalnızdı. Ama ardında sanki milyonlarca insanın yürüdüğünü hisseder gibi bir ruh hali içindeydi. Bir insan, ne kadar yalnız olsa da, ruhunda bu güçleri buldu mu, o artık yenilmez. Ve onun yolunu, ölümden başka, hiç bir kuvvet kesemez...

İşte biz, Enver Beyi şimdi, bu dağ yolculuğunda izleyelim...

***

KARARSIZLIK GÜNLERİ:

Enver Beyin bir gün dağa çıkan yolları, oldukça dalgalıdır. Önce nice kararsızlık günleri yaşar. O günler, ordu saflarına katıldığı günlerdir.

Erkânıharp yüzbaşısı ve henüz 21 yaşında Enver Beyin ilk staj vazifesi olarak, Manastır'da 13. Topçu Alayının, 6. Batarkası kumandanlığına atandığını biliyoruz. O günler için bakınız nasıl konuşur:

«Bütün bataryaları erkânıharp zabitleri idare ediyordu. Tabur Kumandanvekili Kolağası (Önyüzbaşı) Salih

Efendi, bana vazifemi yaparken son derece yardım ediyordu. İşte bu hizmet günlerimdedir ki, fikrim değişti.

Çünkü anlıyordum ki, devlet idaresini değiştirmek zordur. Çünkü etrafımda kimse, bu yolda teşebbüslere, büyük teşebbüslere girişmeye istekli değildi.

Bunun üzerine, ben de:

— Herkes hamiyyeten (vatan hizmeti duygusuyle) vazifesini yapmalıdır. Bu suretle her şey düzelir... diyordum. Ve bir mülâzımın (teğmenin) kendi vazifesini yapmazken, Seraskeri (Harbiye Nazırını) tenkit etmesini ayıplıyordum.

Ben de böylece, vazifemi yapayım, diyordum. Bu yolda fevkalâde gayret sarfediyordum.

Evet, hele Erkânıharp Mektebinin ikinci sınıfında tevkif edilip Yıldız Sarayı'na götürülmemiz, sorgulara çekilmemiz, mahkemeye çıkarılmamız, idareye karşı bende zaten mevcut olan itimatsızlığı artırmıştı. Ondan sonra da arkadaşlarla, bu zalim idareyi devirmek çarelerinden, bu idarenin, milleti felâket uçurumlarına sürüklediğinden bahsederdik. Ama bunlar, hep sözde kalırdı. Şimdi ise görüşlerim değişiyordu. Vazifemi yapmaktan başka bir şey düşünmüyordum. Bu idareyi devirmek, hakikaten zordu...»

Bunları yazan Enver Beyin, o anlattığı günlerde, yani ordu saflarına katılışının ilk yılında, ruh hali buydu. Çalışkan, gayretli, sakin bir subay olmuştu. Ama ne var ki, memleketin hali sakin değildi. Makedonya'da barut fıçısı, her zaman patlayabilirdi. Ve bu patlayış, onu, masum gayret ve hamiyet rahatlığından, daha doğrusu, belki kendisinin bile farkına varmadığı, ama içinde yoğrulup duran bu kararsızlıklardan ve uyuşukluğundan, bir gün uyandıracaktı. Öyle de oldu.

Çünkü Makedonya İhtilâl Komitesi, 1902 sonlarındaki ilk kongresini yapmıştı. 1903 yılının Kutsal İlya Günü'nü, umumî ihtilâl günü olarak seçmişti. İlyaden, yani İlya Günü'ne kadar da, her tarafta baskınlara, çatışmalara, yangınlara, suikastlere geçilecekti. 1903 yılına ise artık girilmişti. Baskınlar, ça-

tışmalar başlamıştı. Batarya Kumandanı Yüzbaşı Enver Bey şöyle anlatır:

«1319 senesi nisanının ikinci Hızırilyas günü (13 nisan 1903) kışlaya döndüm. 40 atlı ile, Karazan taraflarına gözcülüğe gönderildim. Bulgarların oralarda da o gün isyan edecekleri haberi alınmıştı. Diğer bir müfrezeyle de, erkânıharp yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey, Resne caddesi üzerine gönderildi. Benim müfrezem bir şeye rastlamadı. Ama İsmail Hakkı Beyin, Sapari köyünde eşkıya ile müsademeye (çarpışmaya) tutuştuğu bildirildi. Şehirde heyecan başlamıştı. Birtakım silâh sesleri duyuldu. Dükkânlar kapandı. Ufak çapta çarpışmalar, öldürmeler oldu. Manastır'da 100 kadar İslâm ve Bulgar öldü veya yaralandı. Ben, derhal bir müfrezeyle belediye civarını tutmaya memur edildim. Vakalar bastırıldı. Ama etrafta Bulgar çetelerinin çoğaldığı anlaşılıyordu. Çarpışmalar da artık eksik değildi. Mayıs ayında 18 kişilik bir Bulgar çetesi ile girişilen çarpışmaya, ben de iki topla iştirak ettim. İlk tüfek ve top ateşini orada gördüm...»

Enver Bey artık ateş çemberindeydi. Osmanlı devletinin, kendi tebaası ile yaptığı savaşın içindeydi. İlk çarpışmaya giriştiği olayda, 18 kişilik Bulgar çetesi tamamen yok edilmişti. Enver Bey, bu sonucun alınmasına iki topuyle katıldı. Ondan sonra artık olaylar, çatışmalar, çarpışmalar birbirini kovalayacaktı:

«Pazar gecesi nöbetçi bulunuyordum. Kışlanın karşısındaki ot yığınları birden yanmaya başladı. Yangını bildirmek için ve usule göre üç top atıldı. Ama yangın genişledi. Manastır etrafındaki ovada, İslâmlara ait bütün kulübe, ekin ve ot yığınlarının ateşe verildiği görüldü. Demek, Manastır'dan yangın işareti olmak üzere atılan üç top, meğer Bulgarlar arasında ihtilâl işareti olmak üzere kararlaştırılmış. İhtilâlin işaretini o gün biz, kendimiz vermiş oluyorduk!

Böylece Manastır etrafındaki bütün Bulgar köyleri isyan etmişlerdi. Halk, dağlara çekilmişti. Her tarafta tel-

graf telleri ve yollar kesilmişti. Manastır şehri, yani ordu merkezi, bu isyan ve ateş çemberi içinde, her tarafla irtibatı kesilmiş olarak kaldı. Olayları bastırmak isteyen ufak jandarma müfrezelerine, her taraftan Bulgar köylüleri ve çeteleri saldırıyorlardı. Çeşitli yerlerdeki askerî müfrezeler de birden saldırılara uğradılar.

Vaziyet buydu. Bu sırada bizim topçu birliklerine de Manastır şehri içinde, asilere karşı sokak muharebeleri yapmak için martin tüfekleri dağıtıldı. Topçularımız bu tüfeklerle, atlı olarak devriye geziyorlardı. Ama o sıralarda Bulgarlar, Kırçova, Klisora gibi bölük merkezlerini zaptettiler. Hükümet, her taraftan uğradığı saldırılar karşısında şaşırmış kalmıştı.»

Şaşkınlık, umumiydi. Basılan, yangınlara verilen, yalnız Manastır ve çevresi de değildi. Bütün Makedonya'ya ateş yayılıyordu. Gerçi İlya Günü'ne daha vardı. Asıl umumî ihtilâl henüz arkadaydı. Ama ihtilâl denilen karşı hareket, artık Makedonya'da, tabiî hal olmuştu. Yalnız onun şekilleri, aşamaları çeşitliydi.

Nitekim o sırada Manastır'da, işi daha da karıştırıcı bir hal oldu. Manastır'daki Rus Başkonsolosu Rostkovski, her zaman âdeti olduğu gibi, elinde kamçısıyle sokak sokak dolaşıyordu. Her rastladığı yerde askerlere hakaret ediyordu. Hatta askerleri dövüyordu. Bulgar komitecilerinin bir kolu gibi çalışıyordu (1). Hükümet bir meseleye meydan vermemek için, işi her zaman örtbas etmek gayretindeydi. Ama Rostkovski, daha da azıttı. Bir gün, bir resmî binanın kapısında nöbet bekleyen nöbetçiye saldırdı. Her gün sokaklarda, her askerden istediği gibi, bu nöbetçiden de kendisine selâma durmasını istedi. İşi daha da ileri götürdü. Kamçısıyle askeri dövmeye başladı. Fakat bu defa nöbetçi dayanamadı. Vazifesini yaptı. Silâhına davrandı. Konsolos daha da saldırınca, Rus Başkonsolosunu öldürdü...

Asker, vazifesini yapmıştı. Ama sanki yer yerinden oyna-

(1) *Enver Beyin Hatıralarından.*

dı. Hemen Harp Divanı kuruldu. Rus Sefareti Baştercümanı Mandelştaym, Istanbul'dan koştu, geldi. Hâkimler Heyetinin üyesi gibi, soruşturmalara katıldı. Yapmadığı hakaret kalmıyordu. Enver Bey de Harp Divanı Heyetindeydi. Heyetin aynı zamanda kâtibiydi. Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa da o sırada Manastır'da bulunuyordu. Divanıharp, Enver'in bütün itirazlarına rağmen, hem konsolosu öldüren Halim'i, hem o sırada kapıda bulunan diğer bir askeri, idama mahkûm etti. Gerçi, karara «tehevvüren» ateş edildiği gibi hafifletici bir kayıt konulmuştu. Ama saray, bu hafifletici sebebi kabul etmedi. İdamın icrasını ferman etti. İdam hükümleri de yerine getirildi. Enver Bey Hatıratında şöyle yazar:

> *«Divanıharp, ebediyen namını lekeleyecek bir hüküm verdi. Sefaret başkâtibi, idam sahnesini seyre, benimle beraber gitmek istedi. Reddettim. Divanıharp reisinin ve umumî müfettişin bu yoldaki emirlerini tebliğ etti. Gene reddettim. Yalnız, konsolosun cenaze alayı giderken, bataryayla beş defa top atışı yapmak zorunda bırakıldım. Bu haksızlığı hiç unutamam. Bu haksızlıklar, hakaretler ne vakit sona erecekti? Ne vakit daha iyi bir idare kuracaktık? Bizi bu tahkirlerden, haksızlıklardan, ne vakit kurtaracaklardı?..»*

Evet, bir kurtuluş günü lâzımdı. Ama bunu kimler ve ne vakit başaracaklardı? İşte bu sorulara cevap bulamayışı, Yüzbaşı Enver Beyi gittikçe bunaltıyordu:

> *«Vazife ile meşgul olmak, vazifeyi fedakârlık ve hamiyetle yapmak, ötesini düşünmemek ve herkes vazifesini yaparsa, her şeyin düzeleceğine inanmak.»*

şeklindeki ümit ve inançları, gittikçe sarsılıyordu. Galiba böylece *kararsızlık* safhaları da gittikçe sona eriyordu. İşte olanlar meydandaydı. Manastır sokakları bile ihtilâl içindeydi. Bu şehirde yalnız Bulgar komiteleri değil, yabancı konsoloslar da ellerinde kamçı, kol geziyorlardı. Hakarete uğradığı için askerî şerefini koruyan, vazifesini «gayret ve hamiyetle yapan» nöbetçiler asılıyorlardı. Onlara bu hakareti yapanın ardından,

art arda selâm topları atılıyordu. Hem bu kararlara, hem bu işlere, Enver Beyi de memur ediyorlardı. Hayır, bu hali unutamazdı. Unutmamalıydı da. Artık kendini, bir dönüm noktasında hissediyordu. Yazılarından duyulan ruh hali budur...

*
* *

HEDEFSİZ BİR VATANSEVERLİK!

Ama o günlerin Makedonyasında silâh başında olanlarda, yani yalnız Enver Beyde değil, bütün ordu safında aktif vazifeler alan ve «haksızlıklardan, hakaretlerden kurtulmak» isteyen, bütün subaylarda hâkim olan ruh hali, gittikçe artan bir hiddet, fakat hedefsiz bir vatanseverliktir. Evet, bu his gerçi samimî, güçlü, ama hedefsizdir.

Çünkü bunlar, bütün ümit ve gayretlerini hep «dinimiz, vatanımız ve milletimiz için çarpışıyoruz» formülüne bağlamışlardı. Ama bu vatan neresiydi? Bu millet, hangi milletti? Ve dindaşlarımız kimlerdi? İşte 1903 Makedonyasındaki subaylarda bu soruların cevapları, bir belirsizlik içindeydi.

Yahut da şöyle diyelim: Bu vatan, Osmanlı vatanıdır. Yani, nüfusu 25 milyon kadar olan, sınırları Kafkasya'dan Orta Afrika'ya, Adriyatik'ten Basra Körfezi'ne kadar uzanan Osmanlı vatanı! İyi ama biz, acaba bu vatana hâkim ve sahip miydik? Hem bu vatanda hangi millet yaşıyordu? Millet-i Osmaniye değil mi? Meselâ, Enver de Kurmay Okulunda tevkif edilip, padişah sarayında sorgulara sevk edilirken, Tanrı'ya:

«— *Yâ Rabbi, sen millet-i Osmaniyeyi kurtar!*»

diye yalvarmamış mıydı? Ama bu millet-i Osmaniye kim veya neydi? Ama bu millet-i Osmaniye sakın bir vehim, bir aldanış olmasın? Meselâ ordu, Makedonya'da bu millet-i Osmaniyenin bir parçasıyle savaşmıyor muydu? Bulgar, Sırp, Rum vatandaşlarımızla, hem de Osmanlı vatanının sınırları içinde, harp halinde değil miydik? Girit'te Osmanlı vatandaşlarıyle çarpışmıyor muyduk? Kürdistan'da Kürtlerle, Suriye'de Dürzîlerle boyuna harp etmez miydik? Hele Ermeni vatandaşlarla, kıran kırana niçin dövüşürdük? Hatta Anadolu'da bile, niçin dağlar, taşlar eşkıya elindeydi?

Dinimize ve din kardeşlerimize gelince? Pek iyi biz, bu Rumeli'de Arnavutlarla niçin boğaz boğazaydık? Yemen'de Müslüman Araplar niçin Müslüman Türk tümenlerini, art arda kırar, bitirirlerdi? Halbuki Kürtler de, Araplar da, Arnavutlar da Müslüman değil miydi?

Hayır, bu vatan-i Osmani, bu millet-i Osmaniye, hatta bu din birliği kavramlarında, mutlaka bir yanlışlık, bir anlamsızlık vardı. İşte 1908 İhtilâlinden önce Türkler ve hele Makedonya'daki Türk subayları, bu kavram karışıklığının, anlam bataklığının, gırtlaklarına kadar içindeydiler. Ve bu karışıklığa bir izah da bulamıyorlardı.

Halbuki millet-i Osmaniye, millet demek değildi. Vatan-i Osmani de vatan değildi. Din iştiraki ise, başlı başına, millet birliği demek olamazdı. Eğer öyle olsaydı, Avrupa'da da aynı dinden olan Fransızlarla Almanlar, Almanlarla Avusturyalılar, hatta İngiliz Anglo-Saksonlarıyle, gene Anglo-Sakson olan Amerika kolonileri, birbirleriyle harp ederler miydi?

Evet, Rumeli'de, Rumeli'yi elde tutmak isteyen Osmanlı idaresi ve subaylarıyle, onların karşısında ve onlarla savaşan halklar arasında, yani Bulgarlar, Sırplar, Rumlar, Arnavutlarla Osmanlı savaşçıları arasında, önemli bir *silâh farkı* vardı. Ve bu silâh farkı şuydu: Rumeli'de bize karşı savaşan halklar ve önderler, bir *millî ülkü* uğrunda çarpışıyorlardı. Yani, onlar *milliyetçi*ydiler. Bizim ordu subayları arasına ise, *millî duygu,* yani milliyetçilik girmemişti. Onlar sadece, Osmanlıydılar. Ama ne var ki, çağın güçlü akımı olan milliyetçilik karşısında, *Osmanlılık* formülü, yani imparatorluk kavramı, artık *güçsüz*dü.

Çağın bu kanunu, yalnız Osmanlı imparatorluğu için değil, artık yüzyılın bütün imparatorlukları için de geçerliydi. Bütün imparatorlukların yıkılması mukadderdi. Nitekim gene yirminci yüzyıl içinde, yalnız Osmanlı imparatorluğu değil, devrin bütün bu cins hükümranlıkları da art arda ve kısa zaman içinde dağılacaklardı. Meselâ Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İngiltere ve diğer imparatorluklar gibi. Ama ne var ki, XX. yüzyılın başında, yani Enver Beyin ve arkadaşlarının

Makedonya'da, Makedonya'yı korumak için çırpındıkları sırada Osmanlı imparatorluğu, bütün imparatorlukların en zayıfıydı. Ve fazla olarak bu devlet, kendi halklarına daha iyi bir hayat vaat edebilmek için, hiç bir görüşe, hiç bir imkâna da malik değildi. Sarayın bütün hüneri, idare-i maslahat oyunlarından, yani, günü gün etmekten ibaretti. O halde, yüzyılın kanunu, hükmünü icra edecekti. Yani, nice kanlar dökülecekti ama, imparatorluk er geç parçalanacaktı.

Kaldı ki sarayın her yanlış adımı, bu gidişi her gün biraz daha hızlandırıyordu. O kadar ki, yarın bu saray rejimi yerine daha genç, daha dinamik, daha fedakâr bir iktidar kadrosu ve bir başka rejim gelse bile, saray daha kendi devrinde, o gelecek rejimin az çok kullanabileceği şansları da harcamış bitirmişti. Hele Rumeli'de Türk nüfusunun askerlikler, vergiler, idaresizlikler altında eritilişi, Türk nüfusunun yoğunluk teşkil edebileceği yerlerde de yarın, tasfiyeye mahkûm kılıyordu.

Halbuki Rumeli'de ve Türk yoğunluğuna dayanan geniş bir bölgeyi pekâlâ muhafaza edebilirdik. Abdülhamit'in, savunma ve işgal haklarını da kullanmadan Bulgarlara bıraktığı Şarkî Rumeli'den geniş sahalarla, Makedonya'nın içlerine, hatta Selânik'e kadar varan topraklarda, zaten Türk yoğunlukları vardı. Bu yoğunlukları artırabilirdik. Ve o zaman, Balkan silsilesi altından, en az Vardar'a kadar olan geniş bir Avrupa Türkiyesi, bazı mübadeleler de yapılarak, pekâlâ kurtarılabilirdi. Ve bu parçaya bütün gücümüzle, Türk vatanı diyebilirdik. Geriye kalan Rumeli parçaları, ya Arnavutluk gibi yoğun bir yabancı ırkın yaşadığı topraklardı. Yahut da, askerlikçe savunulması kabil olmayan yerlerdi.

Nitekim Mustafa Kemal, arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'un Hatıralarından anladığımıza göre, daha mektep sıralarındayken, bu stratejiyi savunmuştu. Bu görüşte hedefsiz bir vatanseverlik değil, köklü bir millî anlayış, bir devlet anlayışı vardı. Mustafa Kemal'in, o zaman safiyane sayılan, arkadaşlarının şiddetli karşı koymalarını davet eden ve tabiî henüz iyi işlenmemiş sezişleri dışında, ihtilâlci subayların, bu gerçekleri

o zaman gereği gibi anladıkları hakkında, başka bir hatıra, belge, bir belirti yoktur. Çünkü onlar, *Osmanlı* olarak yetiştirilmişlerdi. Onlar için Osmanlılık, kutsaldı. Osmanlılık, ayrı ayrı ırktan, ayrı kandan insanları, mektep sıralarında gerçi birleştirebiliyordu. Hele orduda bu sosyal oluş, güçlüydü. Orduya milliyetçilik, ne Türkler için, ne de Türk asıllı olmayanlar arasına henüz sızmış değildi. Orduda milliyetçilik yoktu. Orduda, millet-i Osmaniyenin yaşadığı bir vatan için vatanseverlik hâkimdi. Ama ne çare ki, bu vatanseverlik, artık hedefsizdi. Köksüzdü.

Yüzbaşı Enver Beyin de anlayışı, diğer bütün Osmanlı vatanseverleri gibi, aynen buydu. Bu yolda vazifelerini, hakikaten gayret ve hamiyetle yapıyordu. Ama belki o da seziyordu ki, o günkü coğrafî ve etnografik durumuyle bütün Rumeli'nin ne savunulması, ne de muhafaza ihtimali yoktu.

*
* *

ÇETELERLE SAVAŞTA, GÖNÜLLÜ BİR KURMAY:

Yüzbaşı Enver Bey, çetelerle savaşın her şeyi halletmeyeceğini ve çetelerle beraber, mevcut idare sistemine, yani saraya ve padişaha karşı da savaşmak gerektiğini artık ve gayet açık anlıyordu. Bunun için de ordu içinde sivrilmek, isim ve şöhret yapmak, itibar kazanmak, hulâsa eğer sağ kalınırsa, yarın söz sahibi olabilmek için, mücadelelerin tam ortasına atılmak lâzımdı. Halbuki ordudaki usul, kurmayların askerî birliklerdeki stajları bitince, onları karargâhlara almak, masa başlarında çalıştırmaktı. Enver Bey bu işte, bu hakkından vazgeçecektir. İlgili makamlara müracaat edecek, kendisinin, çete takiplerine memur birliklere verilmesini isteyecektir.

Eldeki askerî sicilini incelersek (1), Erkânıharp Yüzbaşısı Enver'in, birliklerdeki staj müddetini bitirdikten sonra dahi, 1 ekim 1323'te (14 ekim 1907) kendi isteğiyle eşkıya takibine

(1) Onupn bütün askerî hayatını, kademe kademe veren ve sonunda onun hakkında alınan hükümleri de yansıtan bu tablo, bu eserin, üçüncü cildinin sonuna eklenecektir.

memur kuvvete tayin edildiğini ve bu vazife için ayrıca maaşına 5 lira zam olunduğunu görürüz. Enver işte daha sonra ve fiilen tutacağı bu yolu, daha staj sırasında da seçti. 1903 yılı eylülünde, yani Makedonya ihtilâlinin en ateşli günlerinde «kendi ısrarı» üzerine, Bulgaristan sınırında, Koçana'daki 20. Piyade Alayının Birinci Taburuna, piyade hizmeti görmek ve çetelerle savaşmak için gönderildi. Şöyle anlatır:

> «*Maksadım, Bulgaristan hududu civarlarını görmekti. Bu sırada pek çok redif (yani, birinci kademede ihtiyat) kuvvetleri de askere çağrıldığından, fiilen harp halinden ve meydanlarından geri kalmamaktı. Bir ay sonra bu alayın muhtelif birlikleri dağlara dağıldığından, ben de 19. Alayın, Birinci Taburunun Birinci Bölüğüne tayin olundum. Müstakil bir bölük kumandanı sıfatıyle çete savaşlarına katıldım.*

Şimdi Yüzbaşı Enver Bey, emrindeki bölüğüyle Bulgar sınırları üzerinde, çeteler peşindedir. Dağlarda, ormanlarda her an, her taşın arkasından bir silâh patlayabilir. Her çalının kımıldayışı şüphelidir. Ölüm ise, bu dağlarda kol gezer. Halbuki buralarda oturanlar da, Enver Beyin uğrunda ölmeye ant içtiği millet-i Osmaniyedir. Buraları da memalik-i Osmaniyedir. Hani şu Osmanlı vatanı ve Osmanlı milleti...

Enver Bey ilk esaslı çarpışmasını, genel harekâtı idare eden bir alay kumandanının emrinde, Koçana'da, Sultantepe civarında, Kitka denilen yerde yapar. Karşısındaki çete iki yüz kişiliktir. Tepeden tırnağa silâhlı, gözleri kandan başka bir şey görmek istemeyen, iki yüz genç ve savaşkan insan. Çete harplerinde tek kaide, *öldürmek*tir. Öldürmek ve kan içmek! Şimdi millet-i Osmaniyenin bu vatandaşları da, millet-i Osmaniyenin askerlerine karşı ve vatanı- Osmaninin bu güzel, bu cennet dağlarında çarpışacaklardır. Bu, bir iç savaştır. Yahut çağdaş deyimiyle, vatandaşlık savaşıdır.

Silâhlar patlar. Kuvvetler iki tarafta da eşittir. Enver, 200 kişilik bir bölüğe kumanda eder. Rumeli'nin, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden iki yüz Türk askeri... Bölükte vatan-ı Osma-

ninin diğer yerlerinden, meselâ Kürdistan'dan (1), Irak'tan, Yemen'den, Suriye'den, Garp Trablusundan kimse yoktur. Çünkü oralardaki Osmanlı halkları da, kendi bölgelerinde, gene Anadolu ve Rumeli Türklerine karşı savaşırlar. Enver Bey şöyle anlatır:

> «*Araziyi iyi bilmemek ve müfrezeye kumanda eden Alay Kumandanının hareketleri iyi idare edememesi yüzünden, çarpışma geceye kadar uzadı. Çete de kaçtı, kurtuldu. Ertesi günü çeteyi takip etmek ısrarlarımız da, Tabur Kumandanı reddetti. Benim kendi başıma hareket etmek teşebbüslerim de önlendi. Tabur Kumandanı daha sonra, bunu benim gençliğime acıyarak ve askerlere, benimle beraber gitmemelerini söyleyerek, hareketlerimi önlediği şeklinde anlattı. Halbuki bu muvaffakıyetsizlik, hakikî bir mağlubiyetti. Çetenin, karşısındaki böyle bir askerî kuvvetin elinden kurtulması, kaçabilmesi, beni çok müteessir etti. Bu teessürle, bundan sonra, ne olursa olsun, işi gündüz ve kendim bitirmeye karar verdim.*»

Ondan sonra Enver Bey, çete savaşlarında, işi savsaklamak yerine, kesin netice almak için durmadan düşünür. Müstakil müfrezelerle hareket etmeyi arzu eder. İster ki, eline verilen birliğin hareketlerinde, yalnız kendi kumanda etsin. Birtakım savaş usulleri de tasarlar: Çeteyi cepheden göğüslememeli. Çünkü arkaya kaçar, kurtulur. Öyleyse, evvelâ haber alma (istihbarat) gerek. Araziyi evvelden iyi keşfetmek gerek. Sonra asıl saldırıya geçmeden çetenin etrâfını çevirmek, kaçış yollarını kesmek gerek! Bu sistem, gerillalar demek olan çete kuvvetlerine karşı, yerinde bir usuldür. Değil çetenin mevzilerini, hatta oturdukları, gizlendikleri evleri, bu evlerin iç bölüntülerini bile evvelden bileceksin, haber alacaksın. Ev nerededir, kaç katlıdır, kapıdan girince iç taksimat nedir? Merdivenler, bodrumlar, üst odalar ve nihayet evin hem oraya yapılacak baskın, hem evden yapacakları savunma için en elverişli noktaları nereleridir? Hele dağlarda iş, daha çok bilgiler,

(1) O zaman Doğu Anadolu dağlık bölgesi böyle adlandırılırdı.

Enver Bey Makedonya'da çete savaşlarında...

keşifler ister. Hulâsa etrafı sarma yolları ve nihayet saldırı... Yüzbaşı Enver Bey, bunların hepsini inceler. Usullerini geliştirir, uygular. Ve neticeler tamdır.

Onun o günlerde, bu yollardaki kafa yoruşlarını gösteren işaretler var. Meselâ şimdi önümde bir küçücük cep defteri duruyor. Hani şu bakkallarda satılan cinsten, kâğıtları kareli bir deftercik. Bu deftercik, Yüzbaşı Enver Beyin o zamanki yazıları, işaretleri, krokileri, planlarıyle doludur. Ve içinde daha neler yok? Maaş hesapları, masrafları, elbise ve çamaşırları hakkında notlar, aldığı veya yazacağı mektuplar için işaretler, kayıtlar ve nice şeyler...

Ama bizim için en enteresan olanlar, birtakım krokilerdir. Ev plancıklarıdır. O zamanki deyimle, eşkıyanın, daha doğrusu çete mensuplarının barındığı, bulunduğu haber alınan köylerin krokileri ve evlerin plancıkları, bütün ayrıntılarıyle bu defterde doldurulur. Filan dağın eteğindeki değirmen, bir çete sığınağıdır. Biz bu defterde, oraya varan yolları, derecikleri, tepecikleri, ana çizgileriyle görürüz. Yahut da meselâ, Petko Kaptan'ın filan yerde, filan evde olduğu haber alınmıştır. Evin girdisi çıktısı, altı üstü, odacıkları, Enver'in kalemiyle bu deftere çizilmiştir. Ve bu türlü nice yol, mağara ve planlar... Demek ki artık haber alma işleri yürür. Ve Enver, artık yapacağını bilir. İşte bu usul ve yollarladır ki Enver Bey, 1908 Hürriyet ilânından önce ve hepsini de müstakil olarak kendi idare etmek suretiyle, tam 56 çete savaşına katılır. Ve tabiî bir gün yaralanır da...

Onun hikâyesini biz, onun kaleminden izleyelim:

«Koçana'da bulunduğum müddetçe, Cuma, Osmaniye, Çarova ve civarını gezdim. Çarpıştım. Aile halkımdan ayrı, fakat hayatımdan memnundum. Kumandan Ali Paşa, bana iyi çalışma fırsatları verdi. Askerler iyiydiler. Ama talimleri çok sıkı tuttuğum için, zabitler memnun değildiler. Onlar, biraz başıboşluğa alışmışlardı. Bu halleri önledim.

Sekiz ay sonra ve 320 nisanının yirmi ikinci günü (5 mayıs 1904) 6. Süvari Alayının, Üsküp'te bulunan bölü-

güne süvari stajı için nakledildim. Pek memnundum. Burada yalnız bulunacaktım. Talimleri sıklaştırdım. Gene zabitler memnun değildiler. Hatta birini hapsettim. Ama işler de yoluna girdi.»

Bunları anlatırken, o günlerin atmosferini aksettiren bazı noktalara da işaret eder:

«Burada fikrimi yavaş yavaş değiştirmeye mecbur oldum. Yalnız hamiyet fikri ile hizmet beklemek doğru değil. Böyle olsaydı kanuna, kanundaki cezalara hiç hacet kalmazdı. Bu sebeple, her şeyden evvel hükümetin vazifesini iyi yapabilmesi için, kanunların tam olarak tatbiki lâzımdır. Çünkü daha alt vazifede olanlar, daha üst selâhiyetleri olanlara itaat etmezlerse, kanunlar daima, daha alttakinin gönlünü alarak, asıl selâhiyet sahibi olmayanların keyiflerine tabi kalırsa, yüksek rütbede bir zabit, aşağı rütbede bir zabite, bir şey emredemeyecek demektir. Nitekim burada üst rütbede olanlar iktidarsız oldukları için, alt rütbedekilerde de, bunlara itaat edecek hal kalmamıştı. Bu halin devamı, memleketin mahvı demekti...»

Yüzbaşı Enver Beyin bu sözlerinde biz, o günkü şartlar içinde edindiği tecrübelerden ve o günkü şartların tasvirinden ziyade, o günlerden birkaç yıl sonra «Hürriyet Kahramanı Enver Bey» olarak bir yıldız gibi parlayacak ve ondan birkaç yıl sonra da, henüz 33 yaşında Harbiye Nazırı ve İmparatorluğun fiilen Başkumandanı mevkiine geçecek olan bir insanın, istikbal için içinde biriken kararları görürüz. Nitekim işte bu Enver Beydir ki, 10 yıl sonra, bir orduda kumanda kadrosunu tamamıyle tasfiye edecektir. Balkan Harbinde hemen kurşun atmadan dağılan bir ordudan, sadece bir buçuk yıl sonra, kumanda işlerinde, dünyanın belki de en disiplinli ordusunu kuracaktır. Yani alt üste, kayıtsız şartsız itaat edecektir. Tümenleri yarbaylar, kolorduları albaylar ve orduları tugay kumandanı rütbesinde genç generaller idare edecektir. Meselâ Albay Mustafa Kemal, daha 34 yaşında, Anafartalar Grubu Ku-

mandanlığında, hem de dünyanın en güçlü devletinin kara ve deniz ordularına karşı bir gün, 100.000 askere, fiilen kumanda edecektir. Bir günde 10.000 ölü, 20.000 ölü verilecektir, ama tek kişi, tek adım geri çekilmeyecektir. O günlerde Enver'e gelince? O, fiilen 2.000.000'luk bir ordunun, hem Harbiye Nazırı, hem Başkumandanı olacaktır. 34 yaşındadır. Ve henüz mirliva, yani tuğgeneral olarak! Bilirsiniz ki bu rütbe, generalliklerin en alt rütbesidir...

***

GENE SULTAN HAMİT İDARESİ VE KARAR:

Yüzbaşı Enver Bey, Üsküp'te bir şeyler yapmak isterken durum buydu. Ona göre bu böyle giderse, memleket mahvolabilirdi. Bu durumu yorumlamak, çözmek için, kendi kendine sebepler arıyordu. Ve bu sebepleri şöyle topluyordu:

«Bütün bunlara sebep, İdare-i Hamidiye (yani, Sultan Hamit idaresi) idi. Bu idare, fiilen iktidarsız olmaktan başka, ayrıca cahildi. Düzen tamamen bozulmuştu. Rüşvet almış yürümüştü. Meselâ hem cahil, hem de sakat olan bir miralayın (albay) tekaüde (emekliliğe) sevkedilmesi Harbiye Nezaretine yazıldığı halde, Istanbul'a gönderilen birkaç yüz altın ve orada birinin himayesiyle, biraz sonra alınan cevap şöyle geliyordu:

— Kudemâ-yı Ümerâyı askeriyedendir (1).

Ve arkasından da bu adamın paşalığa terfii geliyordu! Bu haller bende ve herkeste kırgınlık uyandırıyordu. Bunun için bu suistimallere (kötü kullanmalara) son vermek ve binaenaleyh bu halleri kaldırmak için, Mutlakiyet idaresi (istibdat idaresi, padişahın başına buyruk oluşu) yerine, Meşrutiyet idaresini (Mithat Paşa Kanun-u Esasîsinin uygulanacağı parlamento nizamını) getirmek lâzım geldiğine ve bundan başka her şeyin neticesiz kalacağına, artık karar vermiştim...»

Bu, bir karardır. Ve o gün, bir karar günüdür. 1889'da Tıbbiyede doğup, aynı yılda Paris'te de kurulan Meşrutiyetçi grup-

(1) Yani, eski askerî amirlerdendir.

la işbirliğine geçen ve Türkiye'de gizli çalışan Osmanlı İttihat ve Terakki Teşkilâtı da bunun için uğraşmıyor muydu? Hedef, hep Meşrutiyetin iadesi değil miydi? Demek ki doğru düşünen insanlar için, bütün yollar aynı hedefe çıkıyordu. Ve Enver Bey, Makedonya'da, bu yolu kendi de buluyordu. Hani Mekteb-i Harbiyeye ilk girdiği gün, akşam divanında, mekteplerden kovuldukları, hapse, kalebentliğe, idamlara mahkûm oldukları ilân edilen gençler de, hep bu gaye için bu cezaları yememişler miydi? Şu halde Yüzbaşı Enver de artık bu yolun üstündeydi. Ve ona bir gün:

«— *Kardeşim Enver, bu gaye için çalışan gizli bir cemiyet var, seni de oraya alalım, ya hürriyet, ya ölüm!*»

diyecekleri zaman, Enver artık hazırdı. O gün ise uzak değildi. Ve bu sözleri gizlice ona söyleyecek olan, kendisinden iki yaş küçük olduğu için, kendisinden iki yıl sonra Erkânıharp Mektebini bitiren, ama bir gün ve Enver, mektebin ikinci sınıfındayken onunla beraber tevkif edilip Yıldız Sarayı Tahkikat Heyeti önüne çıkarılan amcası Yüzbaşı Halil Bey olacaktı. Evet, o günler yaklaşıyordu.

Yüzbaşı Enver Bey, bu düşünce ve görüşlerini artık açıklamaktan da pek çekinmez. Hatta yabancılara karşı da. Meselâ şu parçayı okuyalım:

«Üsküp'te ve Osmanlı jandarmasını düzenlemeye memur edilen Avusturyalı Yüzbaşı Pavlos Efendi ile bir gün konuşurken ona şunları anlattım:

— Etrafımızı, memleketimizi saran bütün bu ihtilâller, idaresizliklerden, idarede yolsuzluklardan doğuyor. Hükümet, inanılır ellerde değildir. Kontrolşüzdür. Böyle olunca da, şiddetli ve kuvvetli değildir. Her bozukluk bu yüzden ileri geliyor. Avrupa'nın istediği ıslahat ise, memleketimizin bu parçasını bizden ayırmaktan, koparmaktan başka netice vermeyecektir.

Ama, iyi niyetli, genç, doğru düşünen ve sıhhatli Osmanlılar gayret ederlerse, merkezi idareyi ıslah edebileceklerdir. Hulâsa Abdülhamit, çok kabahatlidir. Her şeyden sorumlu olan odur.

Ben bunları söylerken, ortada henüz hiç bir teşebbüs yoktu. Ama bende olduğu gibi, herkeste de fikirler gelişiyordu. Vatanın gittikçe felâket girdabına, felâket uçurumuna yaklaştığını herkes anlıyordu. Hele Hıristiyanları himaye maksadıyle Avrupa'nın memlekete müdahaleleri, ortalıkta evvelkinin aksi bir müsavatsızlık (eşitsizlik) yaratmıştı. Şimdi de Müslümanların işlerine hiç bakılmıyordu. Memurlar, Avrupalıların gözlerinin üzerlerinde olduğu Hıristiyan tebaa (uyruk) ile meşgul oluyordu. Onlara karşı yapılan bir haksızlık, derhal cezalandırılıyordu. Bu sefer de İslâmların hakkı aranmıyordu.

Diğer taraftan, ecnebi zabitlerinin (subayların) ve memurların varlığı, İslâmlar üzerinde fena tesirler yapıyordu. İslâmlarda da bu idareye karşı yavaş yavaş bir kin uyanıyordu. Fakat idarenin keyfî muameleleri karşısında, kimse ses çıkaramıyordu...

Ben bu sıralarda, 24 şubat 1321'de (9 mart 1905) kolağasılığa (önyüzbaşılığa) terfi ettim.»

Enver Bey, çeşitli hizmetler görür. Altı ay sonra İşti'tedir. Ve iki yıllık mecburî kıta hizmeti biter. Manastır'a ordu merkezine döner. Ordu Kurmay Heyetinde, evvelâ birinci şubede Refet Beyle (General Refet Bele), sonra da 15 gün Albay Hasan Beyle çalışır. O zaman Manastır askerî bölgesinde yeni teşkil edilmiş olan Ohri, Karaçova Askerî Müfettişliğine tayin olunur. Bu vazifeyi büyük bir istekle kabul eder. Çünkü, bu vesileyle Makedonya'da çok şeyler görecektir. Askerî birliklerle temasları olacaktır. Orduyu daha yakından tanıyacaktır. Çetelerle savaşlara da katılabilecektir...

Öyle de olur. Birçok köy ve ormanlarda çete araştırmalarında bulunur. Çeşitli müfrezelerle Rum, Bulgar çetelerinin takibine girişir. Bu işlerde ve kendi deyimince, «Bitmez tükenmez» faaliyetler sürüp giderdi. Erkânıharp Reisi Albay Hasan Bey de, bu işlerde hep onu ileri sürer:

«Bazen bir ay süren geceli gündüzlü çete takip ve çatışmalarından sonra, hemen ikinci bir vazifeye memur edi-

liyordum, ama hiç bir zaman hoşnutsuzluk göstermiyordum, şahsî menfaat düşünmedim.

Evet, çeteler ve ihtilâl komiteleri hürriyet kelimeleri ile beraber, bunlardan her biri, kendileriyle soydaş olan milletlerin, devletlerin dillerini konuşuyorlardı. Bunların hareketleriyle beraber, Avrupa büyük devletlerinin de müdahaleleri artıyordu.

Ama ne yapıp yapıp bu müdahaleleri azaltmak, bu suretle de bir tedavi çaresi bulununcaya kadar, memleketi elimizde tutmak lâzımdı. Başka çaremiz yoktu. Bunun için çarpışıyorduk.

İşte bu imanla ve bu maksat için, iki yıl zarfında, yalnız kendi kumanda ettiğim müfrezelerle, 56 müsademeye (çarpışmaya, savaşa) girmiştim...»

Enver Bey, daha önce bahsettiğimiz gibi, Koçana'da ve başkalarının emrinde girdiği Kitka çatışmasındaki başarısızlıktan ders alarak, şimdi kendi tertiplediği çarpışma usullerini hiç durmadan uygular. Çatışmaların ise ardı arkası kesilmez. Hatıra defteri bunların listeleri ve hikâyeleriyle doludur:

Manastır'ın Morgova nahiyesindeki İven taşlıklarında ve bir yortu günü 16 Bulgar köylüsünü öldüren Giritli Kaptan Skalidis'in 21 kişilik çetesini sıkıştırır. Hepsini imha eder. 5 ağustos 1322'de daha birkaç çeteyi ayrı ayrı sarar. 3 şehit verir. Ama çeteler yenilmiştir. Meselâ 22-25 ocak 1322'de, yarım metre kar içinde, gayet arızalı arazide, her defasında 13 saat süren çarpışmalara kumanda eder. Karda ayakları kısmen donar. Karla ovuşturarak tedavi eder. Aynı yılın nisan ayı hep çarpışmalarla geçer. Demirhisar nahiyesinde çarpışır. 4 mayısta, 15 kişilik Petso çetesinin tümünü imha eder. Aynı yılın nisan ayında, Manastır civarındaki Dersolay köyündeki çatışmada, uyluğundan yaralanır. Bir ay tedavi görür. Ama yarası geçer geçmez hemen dağlara koşar. 14 haziranda Ehlova'da Rum, Pirlepe'nin Nikodim taraflarında Bulgar çeteleriyle savaşır.

Hele 3 temmuz 1322 (1906) da, Pirlepe-Tikveş kazaları arasında, Nikodim ve Rafla köyleri etrafında tam 250 kişilik bir Bulgar çetesi ile savaşa tutuşur. Bu çeteye Bulgar subayları

kumanda eder. Yanlarında 3 borazan bile vardır. İlk gün 52 kişilik ihtiyatları kâmilen öldürülür. Ertesi gün de 85 çeteci imha edilir. Kendi birliğinden 4 şehit, 7 yaralı vardır.

Bu hikâyeler böylece uzar gider. Bulgar çeteleri, Rum çeteleri, hatta Müslüman Arnavutların çeteleri... Meselâ Kolonya'da, Arnavutluk istiklâlcisi Istaryalı Kâmil Bey çetesinin peşine düşer. Dağlar dereler, gene silâh sesleriyle inler. Arnavut vatandaşlarımız da daha sonra büyük isyanlar şeklinde de ayaklanacaklardır. Çünkü bizi istemezler. Arnavut Kâni Bey çetesi de Enver'i peşinden koşturur. Enver, Gramos ormanlarında 70 kişilik Yunan ve Kaymakçalan dağlarında, bütün bir köy halkının da iştirak ettiği çarpışmaları kazanır. Ama çatışmaların bir türlü sonu gelmez. Osmanlı devleti, Osmanlı vatandaşları ile her tarafta savaş halindedir. Bu savaşa katılanlar, yalnız Enver Beyin birliği de değildir. Makedonya'nın her yerinde askerler, hareket halindedirler. Her takip, her çarpışma, başlı başına bir hikâyedir. Bir roman veya film konusudur. Ama, vazifesi karargâhlarda çalışmakken, kendi isteği ve ısrarıyle çete takiplerine verilen Enver Beyin maceraları, ordu saflarında ona, ün ve itibar sağlar. 1908 İhtilâlinden sonra da Enver Beyin bu maceraları unutulmayacaktır. Onun cesaret ve fedakârlıklarından, daima saygıyle bahsedilecektir. Zaten ordu kumandanlığı da bunları görmemezlikten gelemez. Önyüzbaşı Enver Bey, önyüzbaşılığından ancak bir buçuk yıl sonra, 31 ağustos 1322'de (13 eylül 1907) ve fevkalâdeden, Binbaşı Enver Bey olur. Henüz 26 yaşındadır. 26 yaşında Kurmay Binbaşı Enver...

*
* *

ENVER BEYİN AMCASI HALİL BEYİN SERÜVENİ:

Bir askerî vazifenin yapılmasında, Makedonya dağlarındaki çete savaşlarında serüven sözünü ben de yadırgarım. Zaten bu söz, benim eserimde pek geçmez. Ama burada bu sözü kullanırken, gerçeği ifade edecek başka bir kelime bulamıyo-

Binbaşı Enver Bey

rum. Çünkü bu dağlarda olup bitenler, aslında hiç bir askerî hareket şekline uymaz. Zaten askerin vazifesi aslında, çete takip etmekte olmamalıydı. Ama Makedonya'da birlikler, subaylar öyle bir hareketlilik içindedirler ki, bunun ne başı bellidir. Ne sonu vardır. Ne de onlar, bu işin sonundan bir hayır beklerler. Bunu biraz aşağıda, Enver Beyin kendisinden dinleyeceğiz.

Fakat buna rağmen, hemen bütün birlikler hareket halindeydiler, demiştim. Bu doğrudur. Çünkü çetelerin saldırısından, yalnız gezici takip birlikleri değil, yollardaki, geçitteki karakollar kadar, bölük, tabur kışlaları, nahiye, ilçe, hatta vilâyet merkezleri bile, gece ve gündüzün her anında bir baskına uğrayabilirler. Nitekim uğramışlardır da. Çeteler ise, Resne'de ilk yerli Makedonya komitesinin, daha 1883'te kurulduğu zaman kararlaştırdıkları ve bizim daha önce verdiğimiz gibi:

«*Se kade, i ni kade*»

yani:

«*Her yerde ve hiç bir yerde*»

dir. İşte bu savaşlarda yüzlerce Osmanlı subayı vazife alırlar. Hem de, hemen hepsi kendi istekleriyle. Meselâ daha sonra hürriyet mücahitleri olarak sivrilecek olan Ohrili Binbaşı Eyüp Sabri, Resneli Kolağası Niyazi, Albay Selâhattin, Cafer Tayyar ve daha niceleri... İşte Enver Beyin, kendisinden iki yaş küçük amcası ve Erkânıharp Okulunu 1904'te mümtaz yüzbaşı olarak bitiren Halil Bey de bunların, en çok adı geçenlerinden biridir. Fazla olarak Halil Bey (Halil Paşa), kendi serüvenini bir gün, bir hatıra serisi halinde anlatmıştır da (1).

Bu hatıralar hakikaten renklidir. Ve tabiî kanlıdır da. Benim yakından tanımak fırsatını bulduğum ve Birinci Dünya Harbinin son yıllarında VI'ncı ve III'üncü Ordular Grup Kumandanı olup, mütarekede bir aralık hapsedilen, daha sonra Rusya ve Asya'da hareketlere karışan Halil Paşanın hatıralarında, Rumeli hikâyeleri:

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Halil Paşanın Hatıraları.* Akşam Gazetesi. Ekim-kasım. 1967.

(Bunları daha önce de işaret etmiştik).

— *Rumeli muamması,*
— *Artık Makedonya'dayız,*
— *Vodina Balkanlarında,*

ve hepsini de kapsayan:

— *Saf bir inanış,*

gibi başlıklarla devam eder. Olaylar, hep Enver'inkiler gibidir. Bin şüphe, bin pusu, bin kuşku ve bin türlü çatışmalar. Meselâ bir «Vardar Güneşi Apostol» vardır. Onunla olan çete mücadelelerinden bahseder. Olup biten şeyler, denebilir ki, insanüstü cesaret misalleridir. Ve hiç kimse bunlara, devletin üç ayda bir ödediği maaş kırıntısı için katlanamaz. Bunlara atılmak, göğüs germek için, insanüstü vasıflar ister. Evvelâ gençlik ve macera aşkına varan bir yiğitlik...

Vardar Güneşi Apostol da, Makedonya çetecilerinin yıldızlarındandır. Meselâ bir aralık Vardar gölü bataklıklarını karargâh edinmiştir. Göl bin bir sazlık adacıklarla doludur. Bunlara sakin zamanda yaklaşılmak bile bir meseledir. Ama Apostol, bu adacıkları âdeta gizli kaleler, istihkâmlar haline koymuştur. Onların geçitlerini ancak onlar bilir. Oralardan etrafı basıp saldıran da odur. Adı bu bölgelerde hem bir korku ilâhı, hem bir güneş gibi parlar.

Halil Bey de bu rüzgârlar içinde, Vodina Balkanlarında, Florina dağlarında ve daha nice bin bir Makedonya köşe bucağında gezip tozmuş, vurup kırmıştır. Bunlarla yetinmez. Vardar bataklıklarındaki şu Makedonya Güneşini de söndürmek ister. Tertipler insanüstü, zekâ, hile, cesaret ve idare gücüne bağlıdır. Hepsi yapılır. Meraklı bir Amazon filminin bütün sahneleri geçer. Halil Bey, gölü temizler. Gerçi Apostol'un ölümü, gene dağlarda olacaktır. Ama Vardar gölünde artık, bir Apostol yoktur...

Ya Kolağası Niyazi Beyin hikâyeleri? Ya o Bulgar, Rum çeteleri, hatta Arnavut Cercis çeteleri ile mücadeleler? Hulâsa Makedonya'da bin bir yönlü bir dram, başı ve sonu bilinmeden sürer gider.

İyi ama, işin sonu ne olacak? Ve bütün bunlar niçin? Şim-

di bu konuyu biz, gene Enver Beyin kendisinden, yani şu 26 yaşındaki binbaşıdan dinleyeceğiz.

*
* *

GİZLİ İHTİLÂL CEMİYETİNDE!

Evet, bütün bu mücadeleler nereye varacaktı? Bütün bunlar ne vakit son bulacaktı? İşte bu soruların cevaplarını Binbaşı Enver Bey de düşünür. Şimdi bunları bize, Makedonya'nın bütün bu çok cepheli dramına ruhu ve kanıyle karışan, yani bunları konuşmaya en çok hakkı olan Enver Bey, kendisi anlatsın:

«Bütün bu mücadeleler, kendini bilenleri düşündürüyordu. Her gün imha edilen çetelerin yerlerine, yenileri çıkıyordu. Hükümet, bunların önlenmesi için lâzım gelen kudreti gösteremiyordu.

Avrupa hükümetlerinin itimadını da kaybetmiş olması, Osmanlı hükümetinin Rumeli kısmının elden çıkacağı hissini vermeye başlamıştı.

Arnavut vatandaşlarımız bu gidişi anlayarak, kendi başlarının çaresine bakmaya başladılar. Onlar, memleketlerini istilâ edecek Yunanlılığa ve Yunanlılık fikrine karşı silâhlanıyorlardı.

Bu hal ve karışıklık içinde herkes, böyle mezellet (aşağılık) içinde yaşamaktan, her gün ölmekten ise, Istanbul idaresini, yani saray ve padişahlığın halini düzeltmek için savaşmak ve böylece, ya vatanını kurtarmak veya bu uğurda şanlı bir surette ölmek için savaşmak istiyordu. Herkeste, bu hahiş (şiddetli istek) uyanmıştı. Fakat bunu kuvveden fiile çıkarmak için, henüz bir teşebbüs yoktu...»

Evet bu istek, umumiydi. İlk teşebbüsler de yok değildi. Rumeli'de gizli İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk tohumları da meselâ 1900'de atılmıştı. İlk yuvalar dağınık da olsa belirmişti. Meselâ Edirne'de Talât ve arkadaşları o zaman tevkif edilmişlerdi. İki yıl kadar hapislikten sonra Selânik'e sürülen Talât Bey, Selânik'te, gerçi bir posta memuruydu. Ama bü-

yük bir tarihî misyonun doğum ağrıları içindeydi. Selânik'te İttihat ve Terakki'nin ilk 10 kurucusundan biri olan, Kâzım Nâmi Duru da, ilgili bahiste verdiğimiz bir mektubuyle, «*İttihat ve Terakki Hatıralarım*» isimli küçük kitabında, daha 1905' te İşkodra ve Tiran taraflarında, kendisinin de dahil olduğu birtakım gizli ihtilâl yuvalarından bahseder.

O halde bazı teşebbüsler vardı ama, Enver Bey henüz bunlardan habersizdi. Ama bu haberleri alacağı günler de artık gelmişti. Bu gelişmeyi şöyle anlatır:

> «*Nihayet 1322 senesi eylülünde (1906) Selânik'e geldim. Orada amcam Mümtaz Yüzbaşı Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da ve Bulgar çetelerine benzer çeteler teşkilâtlandırarak halkı uyandırmaya, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu, Rumeli'nin uğraması muhtemel akıbetten kurtarmayı düşünmüştük. Bana hâlâ eski fikrimde olup olmadığımı sordu. Ve nihayet, Selânik' te, bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere, gizli bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi. Kendisinin bu cemiyete dahil olduğunu, kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra açıkladı.*
>
> *Tramvayda, o zaman hasta olan ve şimdiki Viyana Ataşemiliterimiz Hafız Hakkı Beyi (Hafız Hakkı Paşa) ziyarete gidiyorduk. İşi ona da açtık. Tereddütlüydü. Eve döndüğümüz zaman, amcama şartları sordum:*
>
> *— Meşrutiyet idaresinin kurulmasına çalışmak ve 1293 (1876) Mithat Paşa Kanunu Esasisini tatbik mevkiine koymaktan ibarettir, dedi. Zaten nice defalar eşkıya çarpışmalarında ölüme maruz kaldığımı ve oralarda ölseydim, vatanıma bir hizmet göremeden dünyayı terk etmiş olacağımı hatırladım.*
>
> *Hulâsa bu yolda ölürsem, hiç olmazsa vicdanım rahat olarak ölürdüm. Hemen muvafakat ettim...*»

Enver Beyin, daha sonra yalnız Cemiyetin kaderine değil, memleketin alın yazısına da ön planda etkileri olacağı gizli ihtilâl cemiyetine, yani «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ne çıkan yolu böylece açılmıştı.

Formaliteler tamamlanır. Yani, ilk önce idare heyetine malumat verilecektir. Onların muvafakatı alınacaktır. Sonra usulü dairesinde merasimlerle cemiyete girilecektir. Enver neticeyi bekler:

«Kendisine hürmet ettiğim ve namusuna emin olduğum, Selânik Askerî Mektebi Muallimi ve Müdürü (Şimdi, Bursa Mebusu) Tahir Beyi ziyarete gitmiştim. Kendisine, bu yolda bir teklif aldığımı söyledim. Evvelâ yüzüme sorucu bir nazarla baktı. Fakat ben, temiz kalple konuştuğumdan, bu bakışa ehemmiyet vermedim. Sonra:

— Beni anlamaya mı geldin? Söyleyeceğim. Böyle bir cemiyet vardır. Ben de dahilim Sen de gir, iyi olur, dedi. Sonra, beni zemin katında küçük bir kütüphane odasına aldı. O gitti. Bekledim. Biraz sonra geldi. Yanında, Umumî Müfettişlikte vazifeli bulunan Erkânıharp Binbaşı (daha sonra öğretmen) Hakkı Bey (Hakkı Baha) beraberindeydi. Hareket tarzımız kararlaştırıldı...»

Enver Bey, Tahir Beyi ziyarete gitmekle, zaten gizli yuvanın tam içine düşmüştü. Bursalı Tahir Bey, yalnız cemiyetin mensubu değil, aynı zamanda Selânik'te ilk 10 kurucusundan biriydi de. Hatta bu 10 kişinin, yani gizli komitenin reisiydi. Gene aynı kuruculardan olan Hakkı Bey, aynı yıl, Mustafa Kemal'in de aynı cemiyete girmesine rehber olacaktır. Hulâsa ne yapılacağı kararlaştırılır ve her şey, kararlaştırıldığı gibi yürür.

*
* *

BİR TANIŞMA, BİR KADER BİRLİĞİ:

Gece beklenecektir. Gece saat ikide (şimdiki saat hesabına göre, akşam saat 8) Hakkı Bey gelecek, Enver Beyi alacaktır. Enver Bey, ona tabi olarak, onun geçireceği yollardan, onun götüreceği yere gidecektir.

Öyle de olur. Ve Enver Bey bu yolculuğu ve götürüldüğü evde yaşadığı yemin ve tören sahnelerini bütün ayrıntılarıyle anlatır. O geceki olayların enteresan sahnesi, onun o tarihten sonra ve hele İttihat ve Terakki iktidarı boyunca kader birli-

ği yapacağı ve geleceğin sadrazamı, fakat o günlerde posta memuru Talât Beyi, ilk defa görmesi, tanımasıdır. Bu tanıma sahnesi şöyle geçer:

«Enişte m ve Selânik Merkez Kumandanı Nazım Beyin evindeydim. Kulağım kapıdaydı. Nazım Bey ise, o gece evinde verilen ziyafet masasındaydı. Kapı çalındı. Koştum. Evden sessizce ayrıldım. Muşambamı giymiş ve ruvelverimi cebime koymuştum. Allah'a sığınarak yola çıktım. Hakkı Beyle evvelâ Kafe Kristal'e gittik. Orada bir masada birkaç kişi oturmuştu. Selâm verdik. Biz de oturduk. Biraz sonra diğerleri gittiler. Yalnız bir sivil ve Hakkı Bey kaldık. Oradan kapıda duran, beyaz beygirli bir arabaya bindik. Yalılar caddesini takip ederek depoya doğru ilerledik. Yolda Hakkı Bey, bana bu sivili tanıttı:

— Posta Telgraf Başkâtibi Talât Bey...

Kendisine karşı büyük bir muhabbet hissettim. Demek bunlar, bütün hayallerimizi, kuvveden fiile çıkarmaya teşebbüs etmişlerdi...»

Enver Bey, yani geleceğin Enver Paşası, gene geleceğin en güçlü insanı ve Sadrazam Talât Paşası olan Posta Memuru Talât Beyi, ilk defa o gece ve bu şekilde tanır.

Ondan sonra birtakım dolambaçlı yollardan, Alatini Tuğla Fabrikası civarında bir sokağa sapılır. Hakkı Bey bekler. Enver, Talât Beyle beraber gece sokakta ilerler. Ve bir meydanlığa doğru çıkan bir köşede Talât Bey, cebinden çıkardığı bir siyah gözlüğü, Enver Beyin gözlerine yerleştirir. Nihayet bir bahçeli eve gelinir. Kapıdan:

«— *Kimdir o?*»

diye bir ses duyulur.

«— *Hilâl!*»

parolası verilir. Ondan sonra kaideler yürür. Enver Beyin gözleri bağlanır. Talât Bey dışarda kalır. Enver bir odaya alınır. Biraz sonra kısa boylu, siyah peçeli biri içeri girecek, Enver başka bir odaya alınacaktır. Enver ayakta durdurulur. O karanlık âlemde biri, karşıdan bir nutka başlar. Memlekette hâ-

kim olan zalim idarenin fenalıklarını sayıp döker. Bu fenalıkları kaldırmak ve memleketi kurtarmak için kurulan gizli «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ne kendisini de kabul ettiklerini bildirir. Sonra sıra yemin etmeye gelir. Enver Bey şöyle anlatır:

Sağ elim Kur'an-ı azîm-üş şân, sol elim bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-u Esasîsinin istirdadına (tekrar yürürlüğe girmesine) ve bu uğurda hiç bir şeyi esirgemeyeceğime yemin ettim. Sonra gözlerimi açtılar. Karşımda, siyah peçeli, kırmızı örtülü üç kişi bulunuyordu. Bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum. Kalbimde, yalnız başıma bu zalim idareyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvetle mütenasip bir istek duyuyordum. Bu vazifeyle çalışan böyle bir cemiyete bağlandığım için gurur ve iftihar duyuyordum...»

Bu üç kişiden ortada olanı, Enver Beye cemiyetin işaretlerini, parolalarını anlatır. Bazı tembihlerde bulunur. Ve cemiyetle bağlantısının, ancak rehber, yani Hakkı Bey vasıtasıyle olacağını anlatır. Tekrar gözlerini bağlarlar. Oradan ayrılınır. Hakkı Beyi bıraktığı yerde bulur ve uzaklaşırlar. Enver artık, gizli ihtilâl cemiyetinin üyesidir:

«Artık kalbim, vatanın kurtulacağına kuvvetle inanarak, ertesi gün trenle Manastır'a hareket ettim...»

Şimdi onun vazifesi, yalnız bir ordu mensubu olarak değil, bir ihtilâlci olarak çalışmaktır. Önündeki yol, ya bu uğurda ölmek, ya bu ihtilâli başarmaktır. Ve bu yolda o, yalnız da değildir...

***

İDEALİST BİR OSMANLI SUBAYI: RESNELİ NİYAZİ BEY!

Evet, Enver Bey, çıktığı yolda yalnız değildir. Rumeli'de nice subaylar ve içlerinde bazı siviller, hep aynı cemiyetin içinde ve örgütlerinde aynı gaye için çalışırlar: 1876 Mithat Paşa Kanun-u Esasîsinin yeniden yürürlüğe girmesini sağla-

mak! Osmanlı devletini Meşrutiyet rejimine kavuşturmak! Abdülhamit'in istibdat sistemine dayanan saltanatını yıkmak!

Bu mücadelede hatta hedef, padişahın şahsı bile değildir. Onun saltanat sistemidir. Ve bu uğurda savaşmaya ant içenler, savaş yoluna girenler, örgütlenme işine kendilerini verenler, birbirlerini tanımazlar. Ama hissederler ki, dağlar taşlar, köyler, kasabalar, kışlalar, mektepler bir kaynaşma halindedir. Ve şimdi artık, Makedonya istiklâl komiteleri gibi, kendilerinin de bir hürriyet cemiyetleri vardır. Hatta her iki teşkilâtta da taktik slogan birdir:

«— *Ya hürriyet, ya ölüm!..*»

1908 İhtilâli sırasında Rumeli'de, gizli cemiyete kazanılmış 2.000 kadar subay bulunduğunu Enver Bey nakleder. Demek ki, «Ya hürriyet, ya ölüm!» bayrağı altında toplananlar az değildir. Ama bunların bir kısmı yönetici noktalardadır. Hürriyetin ilânı sırasında bunlardan pek azı parlayacaklardır. Meselâ Hürriyet Kahramanı Enver Bey ve Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey gibi. İşte Kolağası Niyazi Bey, bu Niyazi Beydir. Resneli Niyazi Beyin adına ve serüveninin bir kısmına daha önce de dokunduk. Olayı bir daha özetleyelim:

Hani şu 1897 Türk-Yunan harbi sırasında ve henüz 9 ay önce mektepten çıkmış genç bir teğmenken harp sahasında olağanüstü kahramanlık gösteren, harp sahasında bir rütbe yükseltilerek mülazım-ı evvel (üsteğmen) olan, kendi takımı ile esir ettiği bir Yunan bölüğünü kumandanlarının karşısına getiren, Harbiye Nezareti tarafından Istanbul'a gönderilen, nihayet orada, padişahın sarayına da davet edilen Üsteğmen Niyazi Bey!

Ama Niyazi Bey, ilk kalp yarasını da orada alır. Padişaha sadakati sarsılır. Rejime itimadı zaafa uğrar. Istanbul'a esir olarak getirdiği Yunan bölüğü, Müşir Kâzım Paşanın oğluna teslim edilir. Onun peşine verilerek sokak sokak gezdirilir. Bu çocuk, iki rütbe birden terfi eder. Padişahtan 200 altın mükâfat alır. Bu para, Makedonya'da bir muharip yüzbaşının iki yılda eline geçebilen bir paradır. Halbuki bu çocuk, henüz 13

yaşındadır ve sarayın, konağının duvarlarının dışından habersizdir...

Onun üzerinedir ki Niyazi Bey, sarayda, kendisine verileceğini anladığı bir rütbe daha terfii almamak için, zaten terfi ettiği üsteğmenliğini saklar. Ve padişah, onu üsteğmenliğe terfi ettirmiş olur. Padişahın kendisine ihsan ettiği «padişah yaverliği» ve göğsünde sırma kordonlar taşımak imtiyazını da reddeder, kıtasına dönmek ister. İşte o zaman eline, 10 lira harçlık verilir. Geriye gönderilir. Fakat Manastır'a vardığı zaman kıtasına verilmez. Niyazi Beye münasip görülen vazife, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Resne'de, redif debboy memurluğudur! Niyazi Bey gibi bir kahraman genç için, bu yalnız hakaret değil, bir nevi sürgünlüktür. Cezadır. Hareketsizliğe mahkûmiyettir. Halbuki saray yaverliğini kabul etseydi! Ne ise, yıllarca debboy memurluğunda bırakılır.

İşte bu Resneli Niyazi Bey, aslında ve tam anlamıyle *idealist bir Osmanlı*dır. Çünkü evvelâ Niyazi Bey Türk değil, Arnavuttur. Ama o, kendini Arnavut değil, Osmanlı sayar. Ve Osmanlılık onda, gerçek, güçlü, sarsılmaz bir *şuur* (bilinç) halindedir. Ve sonuna kadar böyle devam eder. Onun da gayesi, Osmanlı devletini kurtarmaktır. Hatta padişaha sadık kalarak! Ama memleketin felâkete gittiğini görür. Rejim değişmelidir. «Osmanlı milleti» Meşrutiyete kavuşmalı, iç savaşlar bitmelidir. Yabancıların memleketteki müdahaleleri kesilmelidir. «Maarifin nuru» Osmanlı vatanını aydınlatmalıdır. Bunun uğrunda hayatını, o da feda etmeye hazırdır.

Daha önce ve ilgili bahiste de işaret ettiğimiz gibi, 1908 temmuz ihtilâlinde ve Enver'le beraber, hürriyet kahramanı, hürriyet yıldızı olarak parlayan ve o zaman rütbesi kolağası (önyüzbaşı) olan Niyazi Bey de, hatıralarını yazmıştır. Bu yazılanların doğruluğunu da, Manastır merkez heyeti doğrulamıştır. Niyazi Beyin Hatıralarında, yalnız kendi serüveni değil, devrin tahlili de vardır. Ve bu tahliller, eleştirmeler, hem doğru, hem enteresandır.

Niyazi Bey 1299'da (1883) Resne'de doğdu. Üç kardeşten ikisi askerdi. İlk tahsilini Resne'de yaptı. Orta öğrenimine Ma-

Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Bey

nastır Mülkiye (Sivil) İdadisinde başladı. Ama oradan Askerî Rüştiyeye atladı. Daha üst kademedeki öğrenimini, o da Manastır'ın o tarihî Askerî İdadisinde yaptı. Enver, Mustafa Kemal ve diğer niceleri gibi... Sonra Istanbul Harbiyesine girdi. 1896'da teğmen olarak mektebi bitirdi. Kurmay sınıflarına ayrılamamıştı. Piyade teğmeni olarak Makedonya'da III. Ordu emrine verildi. Yanya Kolordusuna tayin olundu.

Sivil okuldan askerî okula geçişinde, 1908 İhtilâli öncesinde adına çok rastladığımız Binbaşı Bursalı Tahir Beyin etkisi oldu. Tahir Bey, bildiğimiz gibi, Enver'in de biraz mürşididir. Selânik'te ilk Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kuran 10 kişiden biridir. Öncülerden biridir. Onun telkinleri, küçük Niyazi üstünde, ilk uyarıcı, yetiştirici etkileri yaptı. Manastır Askerî İdadisinde hocaları olan, Fransızca Öğretmeni Yüzbaşı Orhan ve Tarih Öğretmeni Yüzbaşı Tevfik Beylerin uyarıcı telkinlerini de, Hatıralarında saygıyle anar (1).

1896'da Harp Okulundan mülazımısani (teğmen) olarak çıkar. Ama çok şeyler görmüştür. Çok şeyler dinlemiştir. Ve içinde acı hayal kırıklıkları vardır. İltimaslar, haksız rütbeler, hafiyelikler, kulluk ruhu ve birtakım çoluk çocuğun Harp Okulunda «Zadegan sınıfı» (2) denilen ayrı bir sınıfa kaydolunarak, hatta mektebe gelmeden, sınıfı geçmeden kolayca rütbeler alışları gibi. Hele bazı okul yöneticilerinin hali, onu hiddetlere boğar. Ruhunu sarsar. Şöyle yazar:

> *«Mektebe büyük bir şevk ve muhabbetle girdiğim halde, zabit (subay) üniformasını kazanıp giyerken, mektep idare heyetinin, yani bir sürü casusların, bir sürü düzenbaz vatan hainlerinin (Zeki, Rıza, Servet ve İsmail Paşalar gibi) mühürlerini taşıyan diplomayı elime aldığım ve hele mektebi terkettiğim zaman, beni yetiştiren mek-*

(1) Tevfik Bey, Atatürk'ün de hocasıydı. Cumhuriyet devrinde bir devre Diyarbakır mebusu oldu.

(2) Zâdegan, aristokratlar, yahut saraya bağlı insanların çocukları demektir. Halbuki saray çevresinde, kullar vardı ama, aristokratlar yoktu.

tebe ve hele Istanbul'a, hiddet ve nefretle veda ederek ayrıldım.»

Namık Kemal'in tesirindedir. Onun vatan şiirlerini bilir. Ama mektebin verdiği terbiyede, vatan fikri değil, padişaha körü körüne sadakat öğretilir. Enver Beyin hatıralarında ve Zeki Paşanın nutkunda gördüğümüz gibi. Bu çerçeveyi biraz aşabilen hocalar, meselâ Niyazi Beye göre Tabiye (Strateji) Muallimi Erkânıharp Kaymakamı (yarbay) İsmail Hakkı Bey hemen sıcak çöllere sürülürler...

Onun Osmanlılık bağlılığına, vatan ve hamiyet duygularına gerçi bir sarsıntı gelmez. Ama kafası birçok nedenlerle yoğrulur. Daha mektebin son sınıfında şöyle konuşur:

«Arkadaşlar! Biz, milletin, asker dediğimiz şerefli fertlerinin, cesur, gazanfer evlâdının zabitleri olmak üzere yetiştiriliyoruz. Vazifemiz, vatanın muhafazası, vatana saldıran düşmanların defedilmesi, kahredilmesi olacak değil mi? Ama neden terbiye usullerimizde, programlarımızda, vatandan, fikir terbiyemizden eser yok? Bizi, dince, akılca, mantıkça mukaddes olan bu duyguları, birçok duyguları gizlemeye mecbur ediyorlar. Onların yükselmesine yarayacak eserleri okutmuyorlar. Niçin?..»

Zabit çıkıp kıtaya gittikten sonra, bu niçinler durmadan çoğalır. Yunan Muharebesine bu hava içinde girer. Hizmetini şanlı bir surette yapar. Fakat netice malumdur. Ama etrafla temasları çoktur. Çok şeyler görür ve öğrenir. Nihayet 1903 Makedonya isyanında, onu da debboy memurluğundan alıp, aktif kıtalara ve çete takiplerine verirler. Arada rütbeleri de artar. Önyüzbaşı olur. Enver Bey dağlarda dolaşırken, o da çete muharebeleri içindedir. Hali görür. Memleket felâkete gitmektedir. Gelecek için yollar, çareler düşünür. Arnavuttur. Ama saf ve idealist bir Osmanlıdır. Ve işte o günlerde önünde bir yol açılır...

*
* *

MANASTIR TEŞKİLÂTLANIYOR:

Selânik'te Enver Beyin, gizli ihtilâl cemiyetine girdikten sonra, vazife mahalli olan Manastır'a hareket ettiğini kaydet-

miştik. Orada bir vazifesi de, Osmanlı Hürriyet Cemiyetini örgütlendirmektir. Kendisi Selânik merkezinin mensubu, daha sonra da bu gizli merkezin yönetim kurulu üyesi olur. Cemiyete 12'nci üye olarak girmiştir. Manastır'da derhal faaliyete geçer. Manastır'da gerçi beş yıl önce de bir gizli cemiyet kurulmasına teşebbüs edilmişti. Fakat çabucak duyularak dağıtılmıştı. Dikkatli olmak lâzımdı. Enver Bey şöyle yazar:

«Evvelâ Mıntıka Erkânıharp Reisi Hasan Beye işi açtım. Derhal kabul etti. Sonra Erkânıharp Yüzbaşısı Musa Kâzım Beyle konuştuk. Memleketin dertlerine çare bulmak üzere, Bulgarlar gibi çalışacak bir komite teşkilini teklif ettim. İkimiz bu komiteyi meydana getirecektik. Bütün kuvvetiyle çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Elini sıktım. Üç kişi olmuştuk (1). Nihayet onlara bir gün Kâzım Beyin, Manastır'da, Karaköprü'deki Osman Paşa konakları selâmlığındaki yerinde üçümüz birleştik. O zaman onlara, Selânik'te böyle bir cemiyetin varlığından bahsettim. Her ikisi heyecanlıydı... Hatta Hasan Bey, hemen halkı hükümet konağına toplayarak, umumî ihtilâl çıkarmaktan bile bahsetti...»

(1) Burada adı geçen ve Manastır Gizli İhtilâl Komitesi'nin ikinci kurucusu olan Musa Kâzım Bey, Kâzım Karabekir Paşadır.

Kâzım Karabekir Paşa, 1882'de Istanbul'da, Küçükmustafapaşa'da doğdu. Babası ve ataları. Karaman'ın, eski kasaba (şimdi Kâzım Karabekir) köyündendi. Asıllarının, Selçuk Türklerine, yani Oğuz boylarına ulaştığı yazılır. Babası askerdi. Kırım ve Sivastopol harplerine katıldı. Mehmet Emin Paşa olarak askerlikte yükseldi.

Kâzım Karabekir Paşa, ilk, orta ve Harp Okulu öğrenimlerini Istanbul'da yaptı. Kurmay Mektebini 1905'te, birinci olarak bitirdi. Mustafa Kemal de o yıl ve mektepten beşinci olarak çıktı. Manastır'a tayin olundu. Kâzım Bey, III. Ordu emrine verildi. Bu sırada ve kıta hizmetlerini bitirdikten sonra, Manastır Mıntaka Erkânıharbiyesine memur edildi. Arada Bulgar, Rum çeteleriyle o da çarpışmalara girdi. Bu çarpışmalar sırasında kolağasılığa yükseltildi. İşte onun Gizli Komiteye girişi henüz yüzbaşıyken ve Manastır'da oldu. Daha sonra Harp Okulunda bir öğretim üyeliğine, 1908'den sonra ise Edirne'de II. Orduya memur edildi. Ve İnönü ile, aynı tümende çalıştı. Artık serbest çalışmaya başlayan Terakki ve İttihat Cemiyetinin de Edirne merkezinde yer aldı.

Demek ki şartlar olgunlaşmıştı. Demek ki şartlar hazırdı. O günler, Mustafa Kemal ve Ali Fuat'ın (Cebesoy) cemiyette oldukları ve Mustafa Kemal'in «Taşra Mürşidi» olarak, Selânik-Üsküp arasında faaliyette bulunmaya başladığı günlerdi. İnönü ise, kurmay olarak Edirne'ye tayin olunmuş ve orada ihtilâl komitesine girmişti (1).

Artık ondan sonra işler alır yürür. Binbaşı Enver Bey ciddî bir teşkilâtçılık vasfı gösterir. Mümtaz Kolağası Servet, Selânik'in tanınmış adamlarından Konyalı Hüseyin, Avcı Yüzbaşısı Süleyman, cemiyete girenler arasındadır. İşte bu sıradadır ki, yakın bir gelecekte Enver Beyle beraber Hürriyet Kahramanı olarak ün salacak ve adlarına türküler düzülüp, her her duvarda resimleri asılacak olan Kolağası Resneli Niyazi Bey de, Enver tarafından cemiyete alınır.

Halbuki Selânik biraz yavaş kımıldar. O zaman Enver, Selânik'e de koşar. Talât Beyle postahanede konuşur. Davavekili Karasu Efendinin yazıhanesinde de, Talât, Rahmi (1908'den sonra İzmir valisi) Beylerle gene buluştular. İlk defa el yazısıyle bir program alır. Manastır'da üye numaralarının 500'den başlaması kararlaştırılır. Az sonra da Manastır, kendine ayrı bir merkez heyeti seçecektir.

Enver sabırsızlanmaya başlamıştır. Yukarda değinilen toplantıda arkadaşlarına, Bulgar komitecilerinin Selânik'teki baskınlarını hatırlatan tekliflerde de bulunur. Şöyle anlatır:

> *«Ben, halk arasında propaganda şayet güç olacaksa, biz 30-40 kişi olduktan sonra Istanbul'da sefarethanelere gidelim. Meşrutiyet hakkındaki isteklerimiz kabul edilmezse, bombalarla sefarethanelere saldıracağımızı, oraları basacağımızı söyleyelim. Onları tehdit edelim. Böylece emelimize ulaşırız. Gerçi bu hususta pek kuvvetli olmadığımızı hissediyordum ama...»*

Bu düşünceler, bu taktik arayışlar onun, amcası Halil Beyle,

> *«Anadolu'ya geçip, Bulgarlar gibi komiteler kuralım, Istanbul'u sıkıştıralım...»*

---

(1). Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* Cilt I.

gibi aceleci düşüncelerini hatırlatır. Sonra gene bu tasavvurlarda, Bulgarların Selânik baskınlarından alınmış ilhamlar sezilir. Ama hedef, banka veya sefarethane basmak değildir. Hükümet devirmek, rejim değiştirmektir. Bu teklifler, soğukkanlı, ama hesaplı bir adam olan Talât Bey ve hele milletlerarası Masonluğun Selânik'te üstatlarından biri olan, çok şeyler hesabeden Emanuel Karasu Efendi tarafından, elbette ki önlenirler (1).

Ama cesur, iradeli bir adam olan Enver Beyin bu aceleciliği ve sabırsızlığı, ileride onun serüveninde daima görülecektir. Ve neticeleri itibarıyle çok defa, ağır kayıplara, hatta bir gün hayatını kaybetmeye varacak olan sonuçlar verecektir...

---

(1) Emanuel Karasu, 1908'den sonra Selânik mebusu olarak Mebusan Meclisine girdi. İhtilâlden önce Talât Bey postahaneden de çıkarıldığı zaman, onu yazıhanesinde çalıştırdı, korudu. Fakat anlaşıldığına göre, Enver hariç olmak üzere, birçok İttihat ve Terakki önderlerini Masonlaştıran odur. Siyonizminden de bahsedilir. 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine karar verildiği zaman, bu kararı Abdülhamit'e tebliğ için seçilen heyette o da vardı. Halbuki Abdülhamit, hem padişah, hem de İslâmların halifesi sayılıyordu. Halifenin bu makamdan alınışına bir Musevînin memur edilişi, bizzat Abdülhamit'te de, ayrıca tepki yaptı. Bu intihap, her halde yanlıştı.

Reval Mülâkatı ve İhtilâle Varan Olaylar

Şartlar tamamlanıyordu. Artık, bardağı taşıracak bir son damla lâzımdı. O da gecikmedi. 8 haziran 1908'de İngiltere ve Rusya hükümdarları, Reval'de buluştular. Konu, Osmanlı devletinin parçalanmasıydı. 1853'te II. Nikola'nın İngiliz Sefirine teklif ettiği çözüm yolu, yani **Hasta Adam**'ın mirasını bölüşmek işi, tam 53 yıl sonra, artık sahneye konacaktı.

Haber, Makedonya'daki subaylar arasında bomba gibi patladı. Artık onların da kendi bombalarını patlatmak saati çalıyordu. 1908 Genç Türkler ihtilâli, işte bu hava içinde gerçekleşti...

XVI

REVAL MÜLÂKATINA VARAN OLAYLAR:

Osmanlı imparatorluğunun kaderinin, yalnız 1908 öncesinde değil, en az XIX. yüzyılın başlarından ve meselâ II. Mahmut zamanında bağlanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan (1833) bu yana artık yabancı devletlerin karar ve iradelerine bağlı kaldığını biliyoruz. Hele 1856 Paris ve 1878 Berlin Antlaşmalarından sonra imparatorluğun, artık yabancı devletler arasındaki anlaşmazlıklar, rekabetler yüzünden ayakta kalabildiği malumdur. Yani, imparatorluğun siyasî rotası, kendi irade ve menfaatlerinden ziyade, yabancı devletler arasındaki anlaşma ve anlaşmazlıklara göre istikametleniyordu. Bu konuda Makedonya ile ilgili gelişmeleri, daha önce özetledik. Ama Makedonya üstünde dıştan esen rüzgârlar; meselâ Morsteg Mülâkatı ve devletin, Makedonya'da bazı yabancı kontrol ve müdahaleleri kabul edişiyle bitmedi. 1908 ihtilâlini yatıştırmakla beraber, Makedonya'da çatışmalar, baskınlar, yangınlar da durmadan devam etti. Bunun günlük safahatını, Binbaşı Enver Beyin hatıralarından da izledik.

Bu iç çelişmelere paralel olarak yürüyen ve büyük Avrupa devletleri arasında sürüp giden, her davası, şu uğursuz Şark meselesinin bir safhası olan dış temasları ve görüşleri burada ayrıntılarıyle izlemek, hakikaten yorucu olur. Ama durum şudur ki, Makedonya'da sükûn yerleşmemiştir. Makedonya üstünde dış pazarlıklar son bulmamıştır. Ve bu dış pazarlıklar bir gün, zaten gecelerini uykusuz geçiren hükümetin karşısına, kesin ve önlenemez müdahale kararları çıkarabilir. Meselâ Reval Mülâkatı, böyle bir ihtimali, fiilen ortaya attı.

Reval Mülâkatı, imkânları bilhassa 1907 yılında gelişen siyasî oluşların bir neticesidir. Ve konusu şudur: Türkiye ve bil-

hassa Makedonya meseleleri üstünde, İngiliz-Rus anlaşması!.. İşin önemi şöyle özetlenebilir:

Osmanlı devleti, XIX. yüzyıl başlarından beri siyasî varlığını, daha ziyade İngiliz-Rus rekabetine dayandırıyordu. Meselâ 1853'te Rusya Çarı I. Nikola, İngiltere'ye, «Türkiye meselesini halledelim» diye teklif ettiği zaman İngiltere bu teklife yanaşsaydı, imparatorluğun varlığı, bütünlüğü, hakikaten tehlikeye düşerdi. Çünkü Avusturya'nın direniş ihtimaline rağmen bu İngiliz-Rus kararlarını önlemek, her halde mümkün olmayacaktı. Halbuki 1908 Reval buluşmasının haberleri, İngiliz-Rus rekabetlerinin bir şekle bağlanarak, Osmanlı devleti üstünde, bir görüş birliğine varıldığı havasını yayıyordu. Osmanlı devleti için ise, bundan büyük bir tehlike olamazdı...

Bu yakınlaşmanın bir süreden beri gelişen safhaları vardır. Ve iki devlet arasında büyük dava, iki istikametlidir. Bunların biri, Rusya'nın Orta Asya'da yerleşmesi, genişlemesi, nihayet Hindistan yolunda Himalaya dağları ve Tibet eteklerine varışıdır. İkinci istikamet de, Rusya'nın göz diktiği Boğazlardır.

Gerçi Berlin Antlaşması, Rusya ile Boğazların arasına karadan Romanya'yı ve Bulgaristan'ı yerleştirmiştir. Gittikçe güçlenmek, genişlemek isteyen, Makedonya'da kanlı mücadelelere giren, sert bir hayatiyet gösteren Bulgaristan, Rusya tarafından da anlaşılmıştır ki, artık bir emir kulu olmayacaktır. Ama ne var ki, Rusya ile Istanbul ve Boğazlar arasında, Karadeniz yolu açıktır. Sultan Aziz'in II. Abdülhamit'e terkettiği üstün güçte Osmanlı donanması ise bu padişah zamanında çürütüldüğü için, Karadeniz'e Rus donanması hâkimdir. Fazla olarak da, Osmanlı donanmasının kızağa çekildiği Haliç'te tersanelerin körletildiği ve gemilerde talimlerin bile yasak edildiği 33 yıldan beri Rusya, Karadeniz sahilindeki Nikoloyef limanında, torpidolar, zırhlılar dahi inşa edebilecek tersaneler kurmuştur. Baltık tersanelerinde, dretnotlar yapılabilmektedir.

O halde Istanbul ve Boğazlar yolu, Rusya'ya kapalı sayılmaz. Elverir ki meselelerde, en büyük engel olan ve güçlü donanmasıyle icabında Boğazlarda ve Istanbul'da Rusya'nın

yolunu kesecek kudrette bulunan İngiltere ile, hiç olmazsa bazı meselelerde genel anlaşmalara varılabilsin. Makedonya'daki ıslahat tedbirlerinin yetersizliği, Makedonya'ya yerleştirilen yabancı memurlarla jandarma subaylarının esaslı neticeler alamamaları, böyle bir anlaşmaya pekâlâ vesile olabilirdi.

Bu noktadaki gelişmeleri canlandırabilmek için, şunu da belirtelim: 1905 Rus-Japon harbinde Rusya yenilmiştir. Ardından, Rusya'da 1905-1906 yıllarını kapsayan iç ihtilâller patlamıştır. Petersburg'ta İşçi-Asker örgütlenmeleri bir aralık duruma hâkim olmuştur. Gene 1905'te, çarın sarayı önünde 5.000 kişinin ölümü ile sona eren cinsten toptan öldürmeler ve benzeri haller, Rusya'yı zayıf düşürmüştür. Rus-Japon harbi sonundaki Portsmut Antlaşması'nda İngiltere'nin bir nevi aracı gibi görünmesi ise Rusya'da, İngiltere'ye karşı bazı sempati duyguları uyandırmıştı. Anadolu-Bağdat demiryolu meselesinde Türkiye'nin Alman Kayzer'i ile yakınlaşması da, hem İngiltere'yi, hem Rusya'yı tedirgin etmekteydi. Şu halde ve harp sonrasının iç ve dış sarsıntılarından kurtulduktan sonra Rusya ile İngiltere pekâlâ anlaşabilirlerdi. Çünkü Sarıdeniz'de Rus donanmasını mahveden bir Japon filosu, İngiltere için de bir rakip sayılabilirdi. Hulâsa, güçlenen Japonya'ya, güçlenen Almanya'ya karşı, Rus-İngiliz yakınlaşması, her iki tarafa da mantıklı görünüyordu. O devre ait siyasî belgelerde, bu endişeleri, bu kayguları, bu eğilimleri belirten esaslı belirtiler vardır. Nitekim, 1905 Rus-Japon harbinden sonraki devre, Rus-İngiliz yakınlaşma ve anlaşmaları devresidir. Bu arada meselâ 1907' de ve Hint sınırları istikametindeki önemli anlaşmayı kaydedelim. Bu anlaşmaya göre, Hindistan istikametinde ve Himalayalar üzerinde, herhangi bir Rus-İngiliz karşılaşma ve çatışmasını önlemek için, Afganistan içinden Çin sınırına kadar uzanan bir dağlık bölge Afganistan'a terkedilmiştir. Yani, İngiliz ve Rus toprakları arasında, bir tampon bölge yaratılmıştır. Böylelikle, Hindistan yolu Rusya'ya kapatılmıştır.

Aynı suretle ve aynı yıl, İran'da da Rus-İngiliz nüfuz bölgeleri üzerinde bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Kuzey İran Rusların, Güney İran da İngilizlerin nüfuz ve yerleşme

bölgeleri olarak tanınmıştır. Nitekim bunun üzerine Kuzey İran'a Albay Malakof'un kumandasında Rus Kazak kuvvetleri girmiş ve İran, fiilen işgale başlanmıştır. Rusya, Avusturya-Macaristan ile de meselelerini halletmiş sayılabilirdi.

Aralarında ve Asya'daki çatışma bölgelerinde anlaşmalara varan Rusya ve İngiltere'nin artık, geriye kalan bölgelerde ve en başta Osmanlı toprakları üzerinde de böyle anlaşma esaslarını bulmaları için artık zemin hazırlanmış oluyordu. İşte Reval Mülâkatı, bu hava içinde cereyan edecekti. Ve öyle de oldu. Şimdi bu konuyu daha iyi değerlendirebilmek için, 1908 yılı başı ile bu imparatorlar buluşması arasındaki olaylara kısaca göz atalım:

— *1908 yılında ve hürriyetin ilânı öncesinde de Makedonya'da çete savaşlarının durmadığını kaydetmiştik. 1908 başından Hürriyetin ilân edildiği temmuz ayına kadar Makedonya'da, çok sayıda çete savaşları ve bir sıra siyasî cinayetler olur. Bunlarda, 130'u Müslüman ve 649'u Bulgar olmak üzere 1080 kişi ölür. Bu yekûndan 325' inin, hatta kimler tarafından öldürülüğü bile bilinmez* (1).

— *Avusturya ile Bulgar, Sırp ve Yunan devletleri, Istanbul'a müracaat ederek, kendi menfaatlerine yarayacak bir sıra demiryolları imtiyazı isterler. Hükümet, yalnız Avusturya projesine muvafakat eder. Fakat bu da «Avusturya Selânik'e iniyor» diye, diğer devletleri kuşkulandırır.*

— *1908'in ilk ayında Avusturya ve Rusya, Makedonya'da adlî ıslahat için müşterek bir proje hazırlayıp teklif ederler. Fakat bu, İngiltere'yi memnun etmez.*

— *20.1.1908'de İngiltere kralı, parlamentodaki nutkunda, Makedonya ıslahatı işinin yeniden ve İngiltere'nin müessir iştirakı ile ele alınmasını ister. Ve o hava içindedir ki, Makedonya ve Türkiye meseleleri için de, Rus-*

(1) Hikmet Bayur: *Türk İnkılâbı Tarihi*. Cilt I. s. 211. Bir İngiliz raporuna göre.

ya ile İngiltere arasında bir yakınlaşma havası esmeye başlar.

— *2 mart 1908'de Rusya'da, Başvekil Stolpin'in başkanlığında yapılan özel toplantıda, Japonya ve Orta Asya işleri düzenlendiği ve içeride istikrar sağlandığı için, artık Batıya ve Balkan meselelerine dönülmesi kararlaştırılır. İngiltere ile yaklaşma meselesi, esaslı kararlar arasındadır.*

— *3 martta İngiltere, Makedonya meselesini, bir genelgeyle ilgili devletlere bildirir. Başlıca esaslar şunlardır:*

- *«Makedonya vilâyetleri için tek bir vali. Bu valinin maaşının ve emrinde çalışacak yabancıların maaşlarının, büyük devletlerce garanti edilmesi. Vali, padişah tarafından kolayca azledilemeyecektir.»*
- *«Makedonya'da Osmanlı askerî birliklerinin azaltılması ve Makedonya bütçesinde, yabancı devletler garantisi.»*
- *«Çete falaiyetleri hakkında, Sofya, Atina ve Belgrat' la müzakereler.»*

— *Bu İngiliz genelgesine 26 martta Rusya cevap verir ve bir değiştirici genelge teklif eder. Bilhassa Maliye Komisyonu ve malî kontrol üzerinde durur.*

— *İngiltere, Rus teklifini, Istanbul'a sormadan yürürlüğe girecek ve uygulanacak bir bütçe sistemi ileri sürerek kabul eder. Hulâsa İngiltere ve Rusya, beraber çalışmaya başlarlar.*

Gerçi İngiltere'de, Almanya'nın güçlenmesine karşı, Rusya ve Türkiye'yi beraberce ele almayı destekleyen ve Türk dostluğunun korunmasını teklif eden askerî makamlar vardır. Ama bu görüş, yürümez.

İşte bu siyasî gelişmeler içinde, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rusya Çarı II. Nikola, 9 haziran 1908'de, o zaman da Rus toprakları içinde bulunan Estonya'nın Reval (şimdi Tallin) şehrinde, Rus çarına ait bir yatta buluşurlar. İngiltere kralının yanında en yüksek askerî müşavirleri de vardır. Tabiî Hariciye

Nazırları da oradadırlar. O günlerde de Makedonya'da, çarpışmalar, baskınlar, yaygınlar, ölmeler, öldürmeler, tabiî devam ediyordu. Ve Osmanlı devletinin meseleleri hakkında, gene yabancılar karar vereceklerdi.

*
* *

REVAL MÜLÂKATI VE YANKILARI:

Tarihte bu isimle anılan buluşma, bizim siyasî edebiyatımızda her vesileyle anılır. Ama bu buluşmanın kararları hakkında tam bir metin, hâlâ yayınlanmış değildir. Fakat 9-10 haziran 1908 gecesi, haberleri dünyaya yayılıp, Makedonya'da bomba gibi patlayan bu olay, Rumeli'de Genç Türkler ihtilâli için verilen bir işaret vazifesi gördü. Haberin dünya basınında yorumları ve muhtelif kararlar hakkında verilen bilgiler tabiî çeşitliydi. Ama iki imparator arasında alınan bütün kararlar açıklanmamakla beraber, görüşmede Makedonya ve dolayısıyle Osmanlı imparatorluğu meselelerinin, ağırlık merkezi olarak ele alındığı biliniyordu. Makedonya'daki Türkler ve gizli ihtilâl cemiyeti azaları arasında bomba gibi patlayıp yayılan haber ise, sadece beş kelimelikti:

«— *Reval'de, Türkiye'nin taksimine karar verildi!..*»

Gerçi bu haber, pek de yersiz değildi. Ama Reval Mülâkatı'nın daha geniş maksatlar güttüğü de bilinmektedir. Esas mesele, karada ve denizde gittikçe güçlenen Almanya'ya karşı İngiltere-Rusya arasında bir cephe birliği kurmaktı. Fransa bu cephe birliğine, tabiî olarak katılırdı. Çünkü onun da karada en büyük rakibi, gene bu güçlenen Almanya'ydı. Avusturya-Macaristan imparatorluğunun ise Almanya'ya yanaşacağı tabiîydi. Ve İtalya kendine, taraflardan birini seçmek zorunda kalacaktı. Yani, Avrupa'da iki ayrı ittifaklar cephesi kurulmasının gerçek temelleri, Reval'de atılıyordu. Nitekim olaylar, kısa zamanda gelişecek ve Birinci Dünya Harbinde birbirleriyle karşılaşan üçlü ittifaklar, yani bilinen terimleriyle, Üçlü İttifak (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) ve Üçlü İtilâf (İngiltere, Fransa, Rusya) böyle kurulacaktı. Ama tam harp belirirken İtalya, cephe değiştirecek ve yerini, üçlü ililâf yanında alacaktı.

Rusya Çarı Nikola II.
(Reval mülâkatında Çar Nikola I.'in hayalini gerçekleştirmek istiyor!)

Bu maksat gizlense de belliydi. Nitekim bu Reval konuşmasının ardından ve Petersburg'daki Alman elçisinin Alman hariciyesine yazıp, imparator (Kayzer) Wilhelm'e sunulan bir raporun altına imparator, kendi el yazısıyle:

«*Bu haydutlardan ne bekleyeceğimizi artık biliyoruz*»

diye kayıt düşecek ve malî güçlenme ile, karada, denizde hızlı silâhlanma emirlerini verecektir. Burada değinilen «Haydutlar», Kayzer'e göre, İngiltere kralı ile, Rusya imparatorudur. Ve Kayzer, her ikisiyle de, soy bakımından akrabadır...

Ama Reval'de, diğer konular değil, Makedonya meselesi bütün işlerin temeliymiş gibi de gösterildi. Bizi ilgilendiren ve hele Makedonya'daki ihtilâlci subaylar arasında fırtınalar yaratan ve bir ay sonra da fiilen ihtilâl patlatan, işte bu yankılar oldu.

Reval buluşması bu cepheden alındığı zaman, bilinen şudur:

Yani, 9 haziran 1908 salı gününü 10 haziran 1908'e bağlayan çarşamba gecesi, 1908 İhtilâlini patlatan şartlar içinde, önemli bir tarihtir. Çünkü Reval toplantısının haberi dünyaya yayılınca anlaşıldı ki, aşağı yukarı bir yüzyıldan beri aralarındaki anlaşmazlık Osmanlı imparatorluğunun devamında büyük dayanak olan İngiltere ve Rusya, artık anlaşmaktadırlar. Onların anlaşmaları ise, Osmanlı imparatorluğu için, fena ve tehlikeli kararların alınması demektir. Yani, *Hasta Adam*'ın, artık mirası paylaşılmak üzeredir. Telâşta olan, yalnız Rumeli subayları değildir. Saray ve Abdülhamit de telâş içindedirler. Padişah, sadrazamını Alman Sefirine gönderir. Ve Berlin'in ne düşündüğünü anlamaya çalışır. Ümit artık oradadır:

Reval'de alınan kararlar neydi? Tam metnin açıklanmadığını kaydetmiştik. Rus İhtilâlinden sonra Sovyet hariciyesinin açığa vurduğu gizli belgelerde de, metni bulamıyoruz. Ama şöyle bir formül ortada dolaşır:

— *Osmanlı devletinin dünya için devamlı ve tehlikeli anlaşmazlık konusu olmaktan çıkarılarak, bazı bölgelerin, milletlerarası bir idareye verilmesi,*

— *Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, Istanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak, bu devletlere terki,*

— *Osmanlı devleti hakkında karar alınırken, Şark meselesiyle ilgili diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,*

— *Osmanlı devletinin sınırları dahilinde, Türk ve Müslüman olmayan halkların, kendi kendilerini idare hakları üzerinde Rus ve İngilizlerin, devam ve sebat etmeleri...*

Bu kararlar, eğer alınmışsa, elbette ki, Osmanlı imparatorluğunun taksimi demekti. İttihat ve Terakki derhal harekete geçti. Ve bu olay daha önce de değindiğimiz gibi, Rumeli' de, ihtilâlin işareti oldu.

Bunu doğrulayan misaller olarak, Enver Beyle Niyazi Beylerin hatıralarındaki kayıtlar gösterilebilir. Bu arada ve Paris' teki Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin başında bulunan Ahmet Rıza Beyden de, şu hatırası nakledilir:

«Paris'te İttihat ve Terakki merkeziyle, Brüksel, Londra, Roma, Berlin ve Kahire'deki şubelerimize, aynı metni ihtiva eden ikazlar (uyarılar) aynı zamanda gelince, bizim meçhul dostlar tarafından uyanıklığa davet edildiğimiz ve tehlikenin fecaatlı mahiyetinin izah edilerek, ne pahasına olursa olsun, harekete geçmemiz telkin edildiği neticesine vardık. Bu metni derhal, Selânik, Manastır, İşkodra ve Yanya'daki gizli teşkilâtımıza ulaştırdık. Oradan gelen haberlerden hayretle öğrendik ki, aynı mahiyetteki ikaz, gerek mümessillerimize, gerek doğrudan doğruya ordudaki genç unsurlarla, mülkiye amirlerine de yapılmıştır.

Böylelikle, hadisenin üzerindeki mahremiyet (gizlilik) perdesi kalktığı gibi bizlere, memleketin diğer aksamı üzerinde de, ikaz ve intibah (uyarı) vazifemizi hatırlattı. Alınan bir kararla, padişaha, sadrazama, hariciye ve harbiye nezaretine açık telgraflarla, kararların, devletin bekası için

nasıl meşum bir tehlike teşkil ettiğini anlatmaya çalıştık.» (1).

Enver Bey de hatıratında şöyle yazar:

«Reval Mülâkatı, hepimizi düşündürüyordu. Cemiyet, konsolosların hepsine bir beyanname verilmesine karar verdi. Bu, cemiyetin dışarıya karşı ilk fiilî teşebbüsüydü. Onlara, Makedonya'da çoğunlukta olan İslâm nüfusu bulunduğu, insaniyete hizmet etmek istiyorlarsa, Teşkilât-ı Esasîye'nin ıslahında (yani, Meşrutiyet rejimine geçebilmekte) bize yardım etmelerini istiyorduk.

Müsvedde, Selânik'te yazıldı. Paris'e gönderildi. Makineyle yazdırıldı. Beyannameyi Manastır'da, Canbolat'ın evinde cemiyet adına ben imzaladım. Genel merkez, Talât, Hafız Hakkı, Canbolat, Manyasîzade Refik, Erkânıharp Kaymakamı Cemal (sonra, Bahriye Nazırı Cemal Paşa) ve benden ibaretti. Manastır'da içtimalar, Canbolat'ın evinde olurdu. Manastır'da şapirografla bir gazete de çıkarmaya başlandı. Cemiyete ilk Hıristiyan azaların alınmasına da vasıta oldum. Meselâ Basarya Efendi gibi (daha sonra, mebus)...»

Niyazi Beyin hatıralarında da Reval Mülâkatı'na değinilir:

Artık kuvvetimizi ve sabrın faziletini göstermek zamanı gelmişti. Bu arada cemiyet, haberleri gelen Reval Mülâkatı'ndan, vatan için doğması mümkün olan tehlikeleri önlemek için, Avrupa'ya karşı iyi niyetlerini aldığı kararlarla göstermeye mecbur oldu. Ve hazırladığı bir beyannameyi, Makedonya'nın muhtelif yerlerindeki konsolosları vasıtasıyle, büyük devletlere takdim etti...»

Enver Beyin bahsettiği bu beyannemeye, Niyazi Bey değinir. Niyazi Beyin hatıratında uzun bir beyannamenin bütün metni verilir. Ama tarih, Reval Mülâkatı'ndan daha önceki bir tarihe rastlar. Altında, «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Manastır Merkez Heyeti» imzası vardır. Diğer karışık nokta

(1) Her tarafta bu haberleri yayan kaynak, hâlâ bilinmez.

şudur: Niyazi Beyin hatıratında Manastır Merkez Heyeti olarak isimleri ve grup resimleri verilenler şunlardır:

Süvari On Dördüncü Alay Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Sadık Bey (1), Avcı Taburu Binbaşısı Erkânıharp Remzi Bey, Mümtaz Yüzbaşı Habip Bey (daha sonra mebus), Topçu Mülâzımıevveli (Üsteğmeni) Yusuf Ziya Bey, Piyade Mülâzımıevveli (Tevfik Bey), Vilâyet Tercümanı Fahri Bey... O sıralarda Manastır'da çalışan ve Hürriyetin ilânı beyannamesini ilk önce Manastır'da okuyacak olan Erkânıharp Binbaşısı Vehip Bey (Vehip Paşa) bu heyetle özel temas halindedir.

Yukardaki isimler, Enver Beyin verdiği ve içlerinde Talât Beyin de bulunduğu merkez heyeti isimleriyle de uymaz. Bu çelişme, Enver Beyin verdiği isimlerin, Manastır değil, Selânik Merkez Heyeti ve Niyazi Beyin verdiği isimlerin de, Manastır Merkez Heyeti olması ile izah edilebilir. Zaten 1908 temmuz ihtilâlinden sonraki gelişmeleri bu kitabın ikinci cildinde izlerken göreceğiz ki, bu heyetler arasında sıkı ve dostça münasebetler, pek de sürekli olmamıştır. Ama, Hürriyetin ilânı safhalarında Manastır Merkez Heyetinin de, muntazam, disiplinli ve şuurlu çalışan bir ihtilâl merkezi olduğunu belirtmek yerinde olur. Enver Bey işte bu safhada, Selânik Merkez Heyetinin aktif üyesi bulunuyordu. Bu noktaları işaret ettikten sonra ve Hürriyetin ilânının hikâyesini vermeden önce, Niyazi Beyin, hatıratında bütün metnini verdiği uzun beyanname üzerinde kısaca durmalıyız. Çünkü bu beyannameden, Reval Mülâkatı günlerinde Makedonya'da ve Osmanlı subaylarıyle onları örgütleyen Osmanlı İttihat ve Terakki merkezlerindeki görüşler, imparatorluğun durumu ve Avrupalıların Makedonya meselesini ele alışları üzerinde geniş ve açık fikirler edinmek mümkündür. Ama, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır Merkez Heyetinin kullandığı bu cemiyet ismi, daha

(1) Miralay Sadık Bey (Albay), Hürriyetin ilânından kısa bir süre sonra muhalefete geçti. Ayrı partilere katıldı. İttihat ve Terakki'nin karşısına çıkan «Hürriyet ve İtilâf» Partisinin de kurucularından biri, hatta bir ara başkanı o oldu. Ruh âlemi biraz karışık, derviş mizaçlı ve mistik bir insan olarak görünür.

aşağıda ve klişesini vereceğimiz orijinal belgeden de anlaşılacağı gibi, Selânik Merkez Heyetinin kullandığı «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» ismine uymaz. Fakat örgütlerin aynı olması gerekir. Bu durumu biraz açıklayalım:

İlgili bahislerde verdiğimiz bilgilerle de anlaşıldığı gibi, «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» ismi, 1899'da Istanbul'da kurulan «İttihad-ı Osmanî Cemiyeti» ile, Paris'te Ahmet Rıza Beyin kurduğu merkezin birleşmeleri sırasında kabul edilen isimdir. Fakat 1902'de Paris'te toplanan Genç Türkler Kongresinden sonra Prens Sabahattin grubuyle de bir birleşme sağlanamayınca, Ahmet Rıza Bey grubu da parçalanır. Ahmet Rıza Bey, kendisine karşı cephe alanların da etkisiyle, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni fesheder. Cemiyetin adındaki kelimelere yer değiştirerek, teşkilâta, «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» adını verir. 1906'da ve Talât Beyin gayretiyle Selânik'te kurulan teşkilâtın ise «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» ismini aldığını biliyoruz. Fakat eylül 1907'de ve Hoca Mehmet Efendi isim ve kıyafetiyle Paris'ten Selânik'e gelen Dr. Nazım'la yapılan müzakerelerden sonra cemiyet, Paris teşekkülü ile işbirliği durumuna girer. Ve «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» ismini alır. Nitekim Hürriyetin ilânı günü cemiyetin, Selânik Merkez Heyetinin kullandığı isim budur. Aynı günlerde Manastır Merkez Heyeti ise, hâlâ «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» adını kullanır. Enver Bey hatıratında, Dr. Nazım'ın Selânik'e gelişini ve onunla karşılaşmalarını anlatmıştır. Nitekim daha aşağıda göreceğiz ki, Binbaşı Enver Bey de, Hürriyetin ilânından üç gün önce ve bulunduğu çevreye kendi el yazısı ve mührü ile yaydığı beyannamelerde «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin, Rumeli Teşkilât-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettiş-i Umumisi ve Osmanlı Ordusu Erkânı Harbiye Binbaşısı» tabirlerini kullanır. Hulâsa ihtilâlden önce birbirine karıştırılarak kullanılmakla beraber, İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi, asıl ihtilâlden sonra ve cemiyetin ilk kongresinde resmen benimsenir...

Teşkilâttaki isim çelişmeleri üzerindeki bu açıklamadan sonra ve ihtilâlin ilânı günlerine girmeden önce, Niyazi Beyin

hatıratında yer alan daha yukarda değindiğimiz uzun beyannameyi ana hatlarıyle özetlemeliyiz...

*
* *

NASIL GÜRÜYORLARDI VE NE İSTİYORLARDI?

Manastır Merkez Heyetinin, Rusya'dan başka büyük devletlerin ilgili makamlarına sunulmak üzere Manastır'da yabancı konsoloslara verdiği beyanname, sadece mayıs 1324 (mayıs 1908) tarihini taşır. Gün belirtilmemiştir. Belki de, 9-10 haziran 1908'de Reval'de yapılan iki imparator konuşma kararlarından öncedir. Eğer böyleyse, önemi daha büyüktür. Çünkü Reval Mülâkatı'nın uyandırdığı heyecandan önceki ayda da, Makedonya'daki Osmanlı ihtilâlcileri arasında görüş ve kanaatleri aksettirir. Yani, ihtilâle hazırlanan bir İttihat ve Terakki (yahut, Terakki ve İttihat) örgütünün, gidişatı nasıl gördüğünü ve neler istediğini bize aksettirir. Cemiyet bu belgeye (lâyiha) adını verir (1).

Manastır Merkez Heyetinin lâyihası, 10 büyük sayfadan daha fazla tutar: Burada bütün şartlar ve görüşler, gene bütün cepheleriyle ve açıkça ele alınmıştır. Bu lâyihanın Rus Konsolosluğuna verilmemiş olmasının sebepleri anlaşılabilir. Çünkü Rusya, Makedonya'da, bütün fenalıkların asıl tahrikçisi sayılıyordu. Ve Genç Türkler Rusya'ya hakikaten kırgındılar. Nitekim daha önce verdiğimiz yazılarda ve Enver Beyin, Manastır'da nöbetçiye hakaret eden bir Rus konsolosunun öldürülmesi safhasını anlatan hatıralarında da, bu kırgınlık, açık olarak görülür.

Ama biz, asıl şu soru üzerinde durabiliriz:

— *O günlerde İttihat ve Terakki ihtilâlcileri, durumu nasıl görüyorlardı ve neler istiyorlardı?*

---

(1) Lâyiha, Osmanlıcada bir esas fikir veya teklifi, etrafıyle derlemek, toplamak, izah etmek üzere hazırlanıp, bir resmî makama sunulan önemli yazılara verilen isimdir. Meselâ Ahmet Rıza Beyin Paris'ten, Sultan II. Hamit'e gönderdiği ve onu Meşrutiyetin ilânına sevketmeye çalışan mektupları «lâyiha» olarak kaydedilir.

Lâyihaya dayanarak, bu sorunun cevaplarını bugünkü dille öyle özetleyebiliriz:

«Bizi bu lâyihayı takdime sevkeden, evvelâ üzerinde durduğumuz toprağımıza olan aşkımız ve onun mutluluğuna hizmet kaygumuzdur. Sonra da içinde bulunulan hakikî hastalığı göstererek, buna çare arayanlara yardım etmektir.

Avrupa'nın, Makedonya'daki son dört yıllık ıslahat tecrübeleri, hiç bir olumlu sonuç vermemiştir. Büyük devletler de bunu itiraf ediyorlar. Ama, gene faydasız kalacağına inandığımız yeni tedbirler peşinde koşuyorlar.

Cemiyetimiz ise, faydasından ziyade zararı dokunacak olan müdahalelerle değil, İslâm ve Hıristiyan bütün vatandaşların elbirliğiyle ve bunların, kendi vatanlarını yabancı müdahalelerden koruyarak, hepsinin siyasî ve şahsî hürriyetini, şimdiki idarenin istibdadından, zulmünden kurtarmak davasındadır. Bunun için kurulmuştur. Bu beyanlarımızda, ne dinî, ne millî bir taassup yoktur.

Avrupa, muhtar veya müstakil bir Makedonya yaratmak istiyor. Halbuki Makedonya, Osmanlı devletinden ayrılamaz. Avrupa'nın Makedonya diye ayırmak istediği üç vilâyetin talihi, devletin diğer 27 vilâyetinin talihinden ayrı olamaz. Makedonya'ya ait olmak üzere alınan tedbirlerin hepsi, birer ölü doğmuş çocuk gibidir.

Hulâsa Avrupa ıslahat diye direnmekle, büyük hata içindedir. Eğer ortada bir fenalık varsa, o fenalık, yalnız Makedonya'da değil, bugünkü hükümetin idare usulündedir. Ve bundan yalnız Makedonya değil, bütün Asya ve Afrika'daki Osmanlı vilâyetleri de muztariptir. Yalnız Makedonya Hıristiyanları değil, Türk, Arap, Arnavut, Çerkes, Kürt, Ermeni, Yahudi... hulâsa bütün Osmanlı halkları muztariptir. Bütün bu halklar, Rumeli'deki Bulgar, Rum, Ulah, Sırp ve saire ile beraber, aynı boyunduruk altında inliyorlar. Aynı zalim idare, hepimizi eziyor. Çekilen ıstıraplarda hepimiz müşterekiz.

Müdahale ve ıslahat denilen şeyler ise, Makedonya Hıristiyanlarına Avrupa'nın zararlı bir hediyesidir...»

İttihat ve Terakki Manastır Merkez Heyetinin lâyihasında durum bu şekilde tasvir olunur. Sonra isteklere geçilir. Evvelâ Avrupa büyük devletlerinden, Rusya'nın Makedonya işlerine müdahalesinin önlenmesi istenir. Çünkü Rusya'nın gayesi, Makedonya halklarını kurtarmak değil, İslavist bir gaye ile, Balkan yarımadasını bir İslav, daha doğrusu Rus eyaleti haline getirmek ve Istanbul'u zaptetmektir.

Cemiyet, bu nokta üzerinde durur. Ve Rus-Türk mücadelelerinin sonu gelmez hikâyesine değinir. Cemiyete göre, Balkanlardaki bütün tahrikler, Rusya'dan gelmektedir. Sonra bu işlerle ilgili diğer devletlerin de, Makedonya'daki karışıklıkların ortadan kaldırılmasında samimî olarak istekli olmadıkları belirtilir. Hulâsa cemiyet şunları ister:

«*Avrupa devletleri, Makedonya'ya müdahale işlerin*den vazgeçmelidir. Avrupalılar Makedonyalıları tahrikten *vazgeçerlerse, Makedonya halkları kendi aralarında daha iyi anlaşarak, kendi işlerini elbirliğiyle kendileri düzeltebileceklerdir. Yani, her şeyden evvel, millet ve ırk farkı gözetilmeksizin, hepsini ezen Abdülhamit istibdadını elbirliğiyle yıkacaklardır. Sonra ülkeye daha adaletli bir hayat nizamını, kendileri getireceklerdir. Hulâsa, gerek Makedonya'da, gerek Osmanlı ülkesinin diğer kısımlarında, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar, kurulacak Meşrutiyet idaresi altında, kardeş olarak yaşamaya devam edebileceklerdir. İşte cemiyetin programı budur. Mevcut istibdat idaresini devirip, kendi ülkelerinin nizamını hürriyet ve müsavat esasında kurmaktır. Ne Müslüman vardır, ne de Hıristiyan! Yalnız Osmanlı vardır!..»*

Cemiyetin lâyihası, böyle özetlenebilir. Burada cemiyetin görüş ve isteklerini özetlemekle yetineceğiz. Bu görüşlerin, çağın gerçekleriyle kaynaşmayan tarafları aşikârdır. İdarenin kötülüğü ve bu idareden, bütün Osmanlı halklarının hepsinin de

ıstırap çektiği, elbette ki doğrudur. Hatta bu ıstırabın asıl ağır yükünü, güya hâkim unsur olan Türklerin çektiği de bir gerçektir. Ama bu gerçek, lâyihanın *tümü*ne hâkim olan safiyane, yani realitelerle bağdaşmayan ve çağın akışının gerisinde kalan görüş ve inanışların zaafını da, ortadan kaldırmaz. Hele iktisadî görüşsüzlük, tamdır. Çünkü Osmanlı devletinin kendi idaresi altında tutmak istediği halkların yaşadığı topraklara, hiç bir iktisadî cihazlanma ve yatırım getirecek güçte değildi. Osmanlı hükümetinin, hiç bir iktisadî kalkınma planı da yoktu. Bunun için kaynaklarının en mühimleri de, yabancılara tapulanmıştı. Kapitülasyonlar, her türlü millî yatırım imkânını zincirliyordu. Hulâsa bütün Osmanlı ülkesi, tam bir gerilik ve sefalet iştiraki içindeydi.

Evet, bir şeyler değişmeliydi. Ama bu değişecek şeyler hakkında, yukardaki lâyihadan da anlaşılacağı gibi, onu değiştirmek mücadelesi içinde olanlar, tam ve açık bir görüş sahibi değildiler. Rumeli'deki gizli teşkilâtın, bu lâyihada beliren görüş ve dilekleriyle, esaslı hiç bir düğüm çözümlenmeyecekti. Yurt dışındaki örgütlerin ise, aktif bir hareket güçleri yoktu.

Ama ne olacaksa, gene Rumeli'de olacaktır. Olacak şeyleri de, gene askerler başaracaktır. Elverir ki bunların içinde bazıları, bayraklarını açsınlar. Ve dağların yolunu tutsunlar. Rumeli ordusunun kadrosu içinde ise, böyle subaylar vardır. Ve ihtilâl artık çanlarını çalmaktadır. Bu dağ yolcuları Selânik'te, Manastır'da, Resne'de, Ohri'de ve diğer yerlerde artık silâhlarını kuşanırlar. Ve eldeki kayıtlar onu gösteriyor ki, ilk yola çıkan, Binbaşı Enver Beydir: 12 haziran perşembe gecesi, Enver Bey, Selânik'i Vardar kapısından terkeder (1). 15 haziran 1908'de ise Resne'de Kolağası Niyazi Bey, 150 kişiye varan silâhlıları ile dağ yolunu tutacak, onu da diğerleri takip edecektir. İsyan, daha doğrusu ihtilâl artık başlamıştır...

---

(1) Bugünkü takvime uymak için, yukardaki tarihlere 13 gün ilâve etmek icabeder.

Nihayet İsyan ve İhtilâl

Rumeli halkları içinde türeyen isyancıların, bilhassa Bulgar çetecilerinin mücadele usulleri, Rumeli'de ayaklanmayı göze alan genç subayları, daima etkileri altında bulunmuştur.

Bu mücadeleler, basit görünen iki kelimelik bir slogana dayanır:

— Ya hürriyet, ya ölüm!..

Ama, kendini hak yolunda görüp, bu sloganı benimseyen bir ihtilâlci için mücadele bu kerteye geldi mi, onun tuttuğu yolda ölüm vardır ama. Yenilgi yoktur...

Mülâzim Atıf ve Kolağası Niyazi (silâhlı) Beyler el ele

XVII

BİR EMEL YOLCUSU:

İhtilâl günlerinden öncesinde gizli ihtilâl cemiyetinin Rumeli'de başardığı ve padişah taraftarlarına karşı uygulanan öldürmemeler dikkati çeker. Ama son ve sarayı dize getiren suikast, Manastır'da yapılacaktır. Bunu aşağıda vereceğiz. Meselâ Selânik umumî merkezinin Enver Beyin eniştesi ve Selânik Merkez Kumandanı Nazım'ı idama mahkûm edişi, haziran ayı içindedir. Köprülü Kaymakamı Şevket, Selânik'te bir alay müftüsü ve benzerleri de bu ihtilâl öncesinde öldürüleceklerdir. Ama asıl netice alacak olan, *isyan*dır. O da başlar. Enver Bey şöyle anlatır:

> *«Haziranın 12 ve 13'üncü perşembe ve cuma günleri arasındaki gece, artık Selâniği, ailemi, maddî istikbalimi terkederek, sadece ahaliden bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetlerine karşı, alenen ve silâhlı olarak ilân-ı isyan ediyordum. Evvelâ Allah'a ve Peygamber'e, sonra da cemiyetimizin teşkilâtı ile, hükümet zulmünden bıkmış olan millete, tam itimadım vardı. Vatanın istikbalini, gayet parlak görüyor, bunun için, benim maddeten kararan istikbalimin bu karanlığına, ehemmiyet vermiyordum.»*

Artık karar verilmiştir. Enver, emel yolculuğuna çıkacaktır. Dağlar yolunu tutacak ve orada isyan bayrağını açacaktır. Bu hareketinden, cemiyetin merkez idaresi ve yakın arkadaşları haberlidir.

Rahmi Bey, ona (sonradan İzmir valisi), Tikveş'e gitmesini, orada çalışmayı tavsiye ediyordu. Kendisi Manastır'a gitmek istiyordu. Bir mağazadan çanta ve saire alır. Erkânıharp Binbaşı Hafız Hakkı Beyle Olimpos gazinosunda buluşur. Son

defa durumu gözden geçirirler. Hatta Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşaya bile, Istanbul'a gidiyorum diye veda eder. Evinde anasının elini öper. Ama vazifede olan babasını göremez. Şöyle yazar:

«Evde validemle vedalaştım. Sırtımdaki beyaz ceketimi çıkardım. Siyah pelerinimi giydim. Ortada duran bazı kâğıtları parçaladım. Evden, Müfettiş Paşaya gidiyorum diye ayrıldım. Kapıdan çıkarken, orada asılı olan kılıcıma baktım. Ve onu yerinde bıraktım.

Sokağa çıkınca ferahladım. Evet, bir eşkıya kurşununa hedef olarak, ama vatan uğrunda ölecektim. Böylece hiç olmazsa, ruhuma fatiha okuyacak birkaç kişi bulunacaktı.

Kapıdan çıkınca Fethi Beyle karşılaştım (Fethi Okyar. Sonra mebus, sefir, başvekil). Bana bir dürbün hediye etti. Son sözleri hatırımdadır:

— Bu işte de ilk adımı atmayı Allah sana nasibetti.

Evet, ben de bu adımı attıran Allah'a tam tevekkül ile yolumda ilerleyecektim...»

Enver'in kendine, hüviyetini saklamak lâzım olduğu zaman kullanmak için seçtiği takma isim malumdur: Suavi!.. Şöyle anlatır:

«Merhumun cesaretine daima hayrandım. Ben de aynı ismi, takma isim olarak almıştım. Umumî merkez evrakına imza atarken hep bu ismi kullanıyordum. Gene öyle yapacaktım. Bu ismi, dört köşe, kûfî bir yazı ile yazardım.

Tahir Beyin dediği gibi, Suavi merhumun istibdat duvarına çaktığı çivi, benim bu duvara tırmanmama yardım edecekti.»

O gece de etrafla temasları kesilmiş değildir. Fethi Beyle biraz Olimpos gazinosunda otururlar. Son konuşmalarını yaparken, Manastır'dan Resneli Osman Efendi gelir. Osman Efendi, Resneli ve Enver'le beraber hürriyet kahramanı olarak parlayacak olan Kolağası Niyazi Beyin kardeşi olsa gerektir. En-

ver ona, evvelâ biraz rumuzlu konuşur. Osman Efendi anlayamaz. Ama sonra anlar. Ve bu anladıklarını, Resne'de Niyazi Beye ulaştıracaktır. Bu sözler, bir davet manası taşır.

Aynı gece Talât Beyle de buluşulur. Cemiyet kasasından Enver Beye 10 lira verilir. Küçük bir tabanca ile yola çıkacaktır. Bir aralık ve arkadaşlarından birinin evinde, yere serilmiş bir ayı postunun kafasına başını dayayarak biraz uyur. Bu evde yalnız, Tevfik Efendi ismindeki arkadaşı kalmıştır. Diğerleri ayrılmışlardır. Sonra vakit gelir. Onunla da vedalaşır, ayrılır. Ve şu düşündürücü satırlar, onun Selânik'ten ayrılışını anlatır:

«Vardar kapısından çıkarken nişanlarımı söklüm. Ufak bir teessür hissettim. Artık belki eski hayallerim gibi, iyi bir asker olamayacaktım. Ve bu andan itibaren bir hiçtim. Kim bilir hangi kurşunla ve nerede vurularak, bir yerlerde kalacaktım. Bir asi diye cesedim, bir köşeye atılacaktı.

Ama bir gün gelecek, beni elbette, rahmetle ananlar da bulunacaktı. Artık hayatla irtibatım kalmamış gibiydi...»

Halbuki Enver Beyin asıl hayatı yeni başlıyordu. Kendini bir emele ve bütünüyle vakfederek çıkılan yolculuk, asıl hayatın, hatta ebedî hayatın yoludur. O sırada Enver, böyle bir yolun üstünde bulunuyordu...

***

BİRİSİ ÖN AYAK OLUNCA?

Kaldı ki Makedonya'da, aynı yollara çıkmaya hazırlanan daha nice genç subaylar da vardı. Meselâ Enver Beyin, aynı gece Olimpos'tan haber gönderdiği Niyazi Bey de silâhlanmaktadır. Onun da hatıratından şu satırları okuyalım:

«Kararımı, hatta hiç kimse iştirak etmese bile, yalnız başıma tatbik sahasına koymaya karar vermiştim. Bunun için, Allah'ın birliği üzerine yemin etmiştim. 15 haziran 1324'te (28 haziran 1908) Resne'de, cemiyete dahil kardeş-

lerimizden Belediye Reisi Cemal ve Polis Komiseri Tahir Efendiye meseleyi açtım. Bir çete tertibi ile, ihtilâle bir an evvel başlamak üzere salı sabahı, evimizin bahçesinde buluşmayı kararlaştırdık. Şöyle konuştum:

— Yahu, ne duruyoruz! Hâlâ bu miskinliği muhafaza edecek miyiz? Öteden beri Avusturya ile kozunu paylaşan Rusya, şimdi de İngiltere ile uyuştu. Vatan tehlikesi, ciddî bir suretle yaklaşıyor. Reval'deki kararlar malumunuzdur...»

Cemal ve Tahir Efendiler, ikisi birden atıldılar:

«— Namussuzlukla neticelenecek bu tehlikeyi, ölümden başka bir şey temizlemez.

— Fakat sizin ve benim budalaca ölmemizden bir şey çıkmaz. Cemiyetimizin gayreti, bütün cemiyet arkadaşlarımızın, birlikte ve müşterek ayaklanma yolunda olmalıdır. Ben ve siz, buradan, asker ve köylülerden, yüz elli, iki yüz kişilik bir çete çıkarabiliriz. Ben, her şeyi hazır ettim. Elverir ki, biz ön ayak olalım. Bizim çıkışımız, umumî ayaklanma için, pekâlâ bir işaret olacaktır...»

— Niyazi Efendi, teklifinizi kabul ediyoruz. Size tabi olmaya, her emrinizi yapmaya söz veriyoruz. "Akşam, Hacı Ağanın evinde, 50 kişi olarak toplandık..." »

Ama topluluk, 50 kişiyle de kalmaz. Kararlar ise kesindir. Niyazi Bey bir konuşma yapar ve sorar:

«— Vatandaşlar, arkadaşlar! Hainler elinde mahvolan vatanı, elbirliğiyle çalışarak kurtarmaya, Allah'ın birliği üzerine yemin eden cemiyetimize, malınızla, canınızla yardım edeceğinize ve her bir emrine itaat edeceğinize yemin etmiştiniz, değil mi?

— Evet!..

— İşte bugün, o yemini yerine getirmenin zamanı gelmiştir. Makedonya'nın taksimi üzerine alınmış kararlara karşı bile hükümet duygusuz kalmıştır. Alçak ve rezil hükümet, vatanın taksimini, düşman ellerine teslimini neti-

Kolağası (Önyüzbaşı) Resneli Niyazi Bey
Resne dağlarında isyan bayrağını açıyor!

celendirecek bu kararlara karşı duygusuz, hareketsizdir. Bu zalim hükmü, milletin kanı ile silmekten başka çare yoktur. Bunun da yolu, umumî isyandır...»

Niyazi Beye göre, bu umumî isyan da Resne'den başlamalıydı. Çünkü Bulgar Makedonya Komitesi de evvelâ Resne'de kurulmuş ve ilk Bulgar isyanı Resne'den başlamıştı. İsyan bayrağı Resne'de açılmalıdır.

Öyle de olur. Cuma günü namaz vakti için, 160 kişilik bir çete, Resne kışlası önünde toplanacaktır. Belediye Reisi, Cemal Efendi acele Manastır'a gidip bu kararları haber verecektir. Manastır Merkez Heyetinden, gereken müsaadeyi alacaktır. Niyazi Bey, güvendiği kimselere haberler uçurur. Bir gün sonra da Resne'ye Avcı Taburu gelmiştir. O taburda da güvenilir arkadaşlar vardır. Binbaşı Remzi Bey, zaten merkez heyetindedir. Bölük Kumandanları Tayyar (Cafer Tayyar Paşa) ve Süleyman Efendiler de karara katılırlar.

16 haziranda Niyazi Bey, eşine vaziyeti anlatır. Hatıralarında ona ve hemşirelerine ebediyen veda ettiğini yazar. 20 haziranda (3 temmuz), Manastır'dan beklenen haber gelir. Ve cuma günü herkesin cuma namazıyle meşgul olduğu bir saatte, kışla önünde toplanan isyan kafilesi, son hazırlığını tamamlar. Şehrin hâkim tepelerinden birinde ve şehirden yarım saat uzak olan Resne kışlasından 160 isyancı, önde Kolağası Niyazi olduğu halde, dağlar yolunu tutarlar. Rumeli'de ayaklanma başlamıştır.

O saat ve o günden sonra Niyazi Beyin hatıraları, yollarda, dağlarda, köylerde, halkı cemiyete bağlamak, isyanı yaymak ve az sonra da, Istanbul'u tazyik ederek padişahı Meşrutiyetin iadesine mecbur edebilmek için saraya, Rumeli Umumî Müfettişliğine, Manastır Valiliğine telgraflar, beyannameler yağdırılmasını sağlamakla geçecektir. Tehlikeler ise, her adımda ayaklarına dolaşır.

***

DÖNÜŞÜ OLMAYAN YOL!

Vardar kapısından Selânik'i terkederken Enver Bey, yalnızdır. Geçeceği dağ yollarının çoğu, Bulgar komitecilerinin kaynaştığı yerlerdir.

Önce arabayla Yenice'ye varır. Kaymakam Cemal Bey (Cemal Paşa) oradadır. Enver'i, Selânik'te Müşir İbrahim Paşa aratmaktadır. Cemal Bey,

«— *Beraber gidelim, dön...*»

diye de tavsiyede bulunur. Ama Enver, kararlıdır. Hatta Cemal Beyi de aydınlatır:

«— *Evet, birimizin dağda olması faydalıdır,*»

sonucuna varılır. Ertesi gün Enver Beye silâhları gönderilir. Daha sonra Karacaova'da, eniştesi Mümtaz Yüzbaşı Halil Beyle buluşur. Halil Bey, bir müfreze ile oradadır. Halil Bey, bir yere kadar onu götürecektir. Enver şöyle yazar:

«Artık dağlardaydım. Teçhizatım tamam ve mükemmeldi. Bir vakitki çete reislerine benzemiştim. Zaten hükümetin gözünde onlarla birdim ya.

Şimdi Meşrutiyeti kuvveden fiile çıkarmak için en kestirme yol, umumî bir isyandı. Cezamın idam olacağını da biliyordum. Ama artık, çıktığım yoldan dönüş yoktu...»

Enver Beye göre, dağlara isyancılar salmakla beraber, umumî bir isyan için cemiyetin henüz bir kararı yoktu. Rumeli teşkilâtı da 2.000 kişiyi geçmiyordu. Bunun da 400 kadarı, Selânik'in içindeydi.

İşte bu şartlar ve hava içinde Halil Beyle beraber Enver Bey, Karacaova civarında bir çiftliğe gelirler. Orada Halil Bey ayrılacaktır. Geçilecek yollarda eşkıya doludur. Enver Bey elbiselerini değiştirir. Beyaz potur, kırmızı kuşak, mintan, fes rengi bir fermele (bir nevi yelek) ile, artık tamamen, Kayalarlı bir köylü olur çıkar. İsmi: Ahmet Dayı'dır...

Hikâyesini şöyle anlatır:

«İşte bu sırada, Kolağası Niyazi Beyin, Resne'den dağa çıktığını öğrendim. Benim artık Manastır tarafına git-

ENVER BEYİN HALKA İHTİLÂL BEYANNAMESİ

Muhterem vatandaşlarıma!

Mebusan Meclisinin dağıtılmış kalması dolayısıyle, otuz seneden beri memlekette hüküm sürerek, birçok namuslu vatan evlâdının mahvına ve birçok aile yuvalarının sönmesine sebep olan istibdat idaresi, son zamanda gene şiddetini göstermeye başladı. Zaten keyfî bir idare neticesi, birçok ihtilâller içinde kana boyanan vatan ve milletimizi büsbütün zayıflatarak yakında mahvedecek olan bu istibdada nihayet vermek lâzımdır.

Ben, işte bu istibdada karşı milletimin haklarını muhafaza için her şeyimi feda ettim. İcabederse bu uğurda hayatımı da esirgemeyeceğim.

Siz, ey vatanın namuslu ve fakat her şeyden habersiz olan evlâdı! Sizin de benimle bu yolda yürümenizi veya bu işte tarafsız kalmanızı dilerim.

Aleyhime hareket edecek olanların görecekleri zararların maddî ve manevî mesuliyeti kendilerine aittir! Yaşasın vatan, yaşasın millet!

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin
Rumeli Teşkilâtı Dahiliye ve
Kuvve-i İcraiye Müfettişi
Umumisi ve
Osmanlı Erkânıharbiye
Binbaşısı
Enver bin Ahmet (1)

---

(1) Mühür, Enver bin Ahmet, yani Ahmet oğlu Enver olarak yazılıdır.

محرم والده‌ سنه

مجلس مبعوثان طاعت بسنه غاطسی طولایسیله اولوز سنه‌دنبری معطل کنده حکم سوده یك برجوه ناموسلی اولاد و وطنك محبنه و برجوه غائلرك سوختنه سبب اولدیغه استناداً ؛ صوك زمانده یه شدتی کوستره باشلادی. ذاتاً کیفی برآزده پنجه‌سی برجوه اخلالله ایجنده خانه بویانماده وطنه و ملتمزی بسترده ضعیفه یك بقیده کوسترمه‌ك اولدیغه بواسنداده سلامت ویرمك لازمدر.

بهر، ایشته بواسنداده فاشی مدعیلك حقوقی محافظه‌یه قصر شیمن فدا ایتدم. ایجاب ایدنلره اوغورده جانمی ده اسیرگه‌جکم.

سز ؛ ای وطنك ناموسلی و فقط ایکی سنه‌یه بیکر اولادیه اولادی! : شرلده بکلیه‌دکاو ملکزی و بابوالیشده بیطرف قالکزی دیلرم.

علیهمزده حرکت ایده‌جك اولانلرك کوچکلری خرارك مسئولیت مادیه و معنویه‌سی لندنیه عائددر. بناسوده وطنه، بناسوده ملت

تعالی ترقی و اتحاد جمعیتی روحانی تشکیلات
واحده وقوه اجرائیه مقننه حکومتی
وتعالی اردوی اطلاعه حریه
یکباشی

meme hacet kalmamış demekti. Çünkü Niyazi Beyin gayreti, cesareti ile oralarda, lâzım gelenleri yapacağını düşündüm. Bunun üzerine, Tikveş'e gitmeye karar verdim...»

Bazen köylü, bazen asker, bazen ağa, bazen bey, bazen silâhlı, bazen kendi halinde biri gibi görünmek zorundadır. Bazen de cemiyete dahil arkadaşları ona yardım ederler. Yanına asker kattıkları da olur. Nihayet Tikveş'e varılır (1). Orada cemiyeti yaymaya başlar. Niyazi Beyin de her gittiği yerde yaptığı gibi, yemin törenleri tertiplenir. Cemiyete ve Meşrutiyete taraftar olanlar, sadakat yeminleri verirler. Artık iş meydana vurulmuştur.

Tikveş'te silâhlarını daha da tamamlar. Şimdi, avcı taburu erkânıharp binbaşısı üniformasındadır. Ve işte Tikveş'te ona, Selânik Merkez Heyetinden:

«Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Rumeli Müfettiş-i Umumisi»

tayin edildiğini gösteren bir belge getirilir. Bu belgeyi getiren, aynı cemiyetin mensuplarından ve Selânik-Üsküp demiryollarının müfettişliğini yapan Kolağası Mustafa Kemal'dir. Karşılaşırlar, öpüşürler. Mustafa Kemal o gece Tikveş'te kalır. Ve gecenin kim bilir hangi saatlerine kadar, başbaşa ve bütün meseleler konuşulur.

Ama bu arada Enver Beyi, çok duygulandıran bir sahnede yaşanır. Çünkü Enver Beyin, içten içe kendisini derinden üzen bir ruh sıkıntısı vardır. O da şudur:

Evet, kendisi her şeyini feda etmiştir. Rütbelerini, istikbalini, hayatını, gençliğini kaybetmek pahasına bu yola çıkmıştır. Ama ya ailesi? Ya annesinin, babasının, kardeşlerinin kendisinden bekledikleri? Kendisinden beklemekte haklı oldukları şeyler ve onların bütün güzel ümitleri? Acaba bunları düşünmemeye, onları kendisi hakkında böyle hayal kırıklıkla-

(1) Tikveş bir kaza merkeziydi. Selânik-Üsküp demiryolu üzerinde Gevgili'den sonra ve Selânik'e 100 kilometre kadar mesafedeydi. Tikveş'le Üsküp arasında da Köprülü istasyonu ve kaza merkezi bulunuyordu.

rına uğratmaya hakkı var mıydı? Bu iç burkuntusu onu, bazen en heyecanlı zamanlarında da sarar. Evet, acaba kendi ev halkı, kendisi için neler düşünüyorlardı?

İşte Mustafa Kemal'in getirdiği ve cemiyetin kendisine verdiği genel yetkileri kapsayan mektubun yanında diğer bir zarf vardır ki, bir bakışta anlar. Bu mektup ailesindendir. Ama onu birden açmaya cesaret edemez. İçinden kim bilir neler çıkacaktır. Belki annesinin şikâyetleri, feryatları, ümit kırıklıkları?

Bu zarfı açarken nasıl sıkıldığını, hatıratında yazar. Ama nihayet zarf açılır ve ruhunda birden, başka türlü bir hava eser:

«Annem, benim hareketimi doğru buluyor. Sonra hemşiremin mektubunu okuyunca daha da ferahladım. Pederimin mektubu üzerine ise, çocuk gibi gülüyordum. Artık düşünecek bir şey kalmamıştı...»

Evet, ruhundaki gizli, ama devamlı sıkıntı, artık silinmişti. Nitekim birkaç gün sonra da annesinden şöyle bir mektup alacaktır:

«Başladığın işi bitirmeden dönersen, sana sütümü helâl etmem!»

Enver Bey gibi bir insan, eğer bir de böyle mektup alırsa, artık dünyada onu yenecek herhangi bir kuvvet yoktur. Ölümden gayri! Halbuki o ölümü, daha Vardar kapısından çıkarken göze almıştır. Onun iç burkuntusu, ölüm korkusundan değil, evindekilerin ve hele annesinin, kendisi için neler düşüneceğinden geliyordu...

*
* *

BİR OSMANLI İHTİLÂLCİSİ KONUŞUYOR:

Enver Bey, kendisinin anlattığına göre, dağları, köyleri dolaşıp, cemiyete bağlantıyı yayıyordu. Bazen de Avcı Erkânıharp Binbaşısı kıyafetinde, daha açık ve kesin konuşmalar yapıyordu. Bu arada verdiği bir nutku, hatırasında nakleder. Bir Osmanlı ihtilâlcisinin, atıldığı açık ve son mücadele alanında,

görüş ve düşüncelerini yansıtan bu nutuktan bazı parçaları buraya alacağım:

«Arkadaşlar!

Bilirsiniz ki şimdiye kadar, birçok yerler elimizden gitti. Tuna vilâyeti, Bosna vilâyeti ne oldu? Oralardaki ahalinin, hiç olmazsa canlarını kurtarmak için, mallarını ve her şeylerini bırakarak kaçtıklarını biliyorsunuz. Bunlar şuralara, buralara sığındılar. Fakat aç ve çıplak...

İşte şimdi de bizim başımıza bu belâlar gelecek. Hükümetin yolsuzluğunu, kayıtsızlığını görüyorsunuz. Ecnebi memurlar geldi. Yarın da buraları parçalanacak. O vakit biz ne olacağız? Artık gidecek yer de yok! Denizlere dökülеceğiz. Yahut ayaklar altında ezileceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmektense, işlerimizi düzeltmek için, erkek gibi ölmeyi göze almak yeğ değil mi? Böyle çalışırsak, muvaffak oluruz.

Istanbul idaresini biliyorsunuz. Binlerce insan, hiç bir iş yapmadan binlerce lira alıyorlar. Hafiyelere, saray kölelerine, binlerce liralar veriyorlar. On yaşında çocuklara miralaylık (albaylık) rütbeleri veriliyor. Halbuki sizin haliniz?..

Bu keyfî idareyi kaldıralım. Padişah, Hazreti Peygamberden akıllı değil ya? Peygamberimiz, müşavere etmeden (danışıp tartışmadan) iş yapmayın demedi mi? O, müşavere etmeden bir şey yapmazdı. Halbuki padişah, 30 sene evvel toplanan Meclis-i Mebusanı dağıttı, kapattı. Şimdi biz, gene bu Meclisin toplanmasını, açılmasını isteyelim. Padişah, her istediğini kendi keyfine yapmasın. Böyle olursa, adalet olur. Adalet olan yerde de, din olur...

Arkadaşlar!

İşte beni görüyorsunuz. Binbaşıydım. Anam, babam, kardeşlerim var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber ölünceye kadar çalışacağınıza söz verir misiniz? Eğer içinizden sözünü tutmayan

olursa, bu revolver, bu hançerle öldürülürse, kanınızı helâl eder misiniz?..»

Bunları konuşan genç binbaşı, henüz 27 yaşındadır. Onu dinleyenler heyecanlanırlar. Ellerini silâhlarına götürerek yemin ederler. İhtilâl dalgası her an, biraz daha genişlemektedir.

Tikveş'te bu nutuk verilirken, Manastır dağlarından Kolağası Niyazi Beyin Yıldız Sarayı'na, Rumeli Umumî Müfettişliğine ve Manastır Valisine çektiği telgraflar da yerlerine varmıştır. Niyazi Beyden şu cümleleri alalım:

«Halk efkârı, Kanun-u Esasî'yi iade ettirmek noktasında toplanmıştır. Erzurum'da yapılan zulümler, milleti korkutmamıştır. Daha da cesaretlendirmiştir. Millet, padişah hazretlerinin şahsına karşı değildir. Geçmiş zamanın da hesabını sormayacaktır. Hedefimiz, bundan sonra medenî milletlere benzeyerek yaşamak için, Meşrutiyet idaresinin kurulmasıdır.

Bize mani olmak için Selânik'e birtakım hafiyelerin doldurulması, bazı tedbirler alınmaya çalışılması, işleri daha da karıştıracaktır.

Selânik'e gelen casus paşalarla, listelerini tertip ettiğimiz hain maiyetleri, hemen trenle defolup gitmedikleri takdirde, namus erbabı bize katılıp, vazifelerini yapacaklardır.

Biz, Kanun-u Esasî'nin hemen tatbikini istiyoruz. Bunu hükümet vermezse, millet zorla alacaktır. Meclis-i Mebusan'ın, derhal açılmasını talep ederiz...»

Saray bu gibi haberlere alışık değildir. Ama bu telgraflar, bu istekler, hem de en kuvvetli tehditlerle, asıl ondan sonra artacaktır. Bu tehditlerin arasında, padişahın tanınmaması ve veliahda (yani, Abdülhamit'ten sonra padişah olacak şehzadeye) biat edileceği (onun padişah sayılacağı) adının hutbelerde okunacağı da yer alacaktır. Ve bu haber, II. Abdülhamit için, bir ölüm oku demektir.

***

SARAY UYUMAZ, AMA İTTİHATÇI DA UYUMAZ!

Gelişen olaylar karşısında saray, değersiz tedbirlere baş vuruyordu. Padişahın, Rumeli'de olup bitenleri gereği gibi değerlendiremediği açık bir gerçekti. Bu arada Selânik'te bir gazeteye, şöyle bir haber de yayınlattırıldı:

> *«Müfettiş paşanın yaveri Enver Bey, ortadan kaybolmuştur. Kendisinin, Genç Türkler tarafından öldürülmüş olmasından korkuluyor.»*

Fakat Enver Bey de boş durmadı. Avrupa'da ve meselâ Viyana'da çıkan bir gazetede de neşredilen şu cevabını yazdı:

> *«Ben, müfettiş paşanın yaveri değilim. Ve Genç Türkler tarafından da öldürülmedim. Bilâkis, vatanın kana boyanmasına sebep olan zalim ve müstebit idareyi yıkmak, Meşrutiyeti tesis etmek için dağa çıktım...»*

Umumî müfettişe de saygılı, fakat açık ve kesin bir şekilde, bu maksadını anlatan bir mektup gönderdi:

> *«Meşrutiyet usulünü yeniden tesis etmek, vatanın selâmeti için şarttır. Şimdiye kadar ve hayatımı feda edercesine hükümete hizmet ettim. Şimdi de, Meşrutiyetin iadesi için mücadele etmek üzere dağa çekildim. Benim gibi binlerce hamiyetli gençler de bu yolda çalışacaklardır. Yardımcımız Allah'tır...»*

Daha önce Selânik'te Merkez Kumandanı Nazım Beyi vuran Mustafa Necip de o sırada bir kısım silâhlar ve cephaneyle Enver Beye iltihak eder. Enver Beyin amcası da kıtasını terketmiştir. Dağa çıkmış ve Enver Beye katılmıştır. Mülâzım Melik Efendi bu gelenler arasındadır. Timyanik köyünde toplanırlar. Enver Beyde, halkı isyana çekmek, öncü subayları kazanmak, fakat askere ve orduya isyan fikrini sokmamak kaygusu hâkimdir.

Bu arada tabiî saray da uyumaz. Evvelâ Anadolu'dan Makedonya'ya askerî birlikler yollayarak isyanı bastırmak çaresi düşünülür. İzmir ve kazalarındaki birlikler, en yakın kuvvet-

lerdir. Emirler verilir. Hatta bu birliklerden mühim bir kısmı, vapura bindirilirler...

Ama İzmir'de, bir de Tütüncü Yakup Ağa vardır. Rumeli şivesiyle konuşan, biraz deli dolu, biraz babacan bir adam. Yüzünde birbirine karışan sakalı bıyığıyle, daha ziyade bir göçmeni andırır. Başında abani sarıklı fesi, ayaklarında yün çorapları üstünde giyilmiş şayaktan şalvarı, sırtında mintanı, bol kuşakları ile hoş bir adam. Evet, saray uyumaz. Ama Yakup Ağa da uyumaz. Yakup Ağa, Istanbul Tıbbiyesinden Paris'e kaçan, orada ilk Paris grubunu kuranlardandır. Paris İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sessiz, ama aktif elemanlarından Dr. Nazım Beydir. Evvelâ Paris'ten, Yunan sınırını gizlice aşarak Selânik'e gelir. Başında beyaz sarığı, sırtında cübbesiyle Hoca Mehmet Efendi olarak gelen komiteci odur. 1906'da kurulmuş olan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni, 1907 temmuzunda, Paris «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» ile birleştirmiştir. Nitekim Rumeli'de Enver Bey, bu cemiyet adına dağa çıkar.

Yakup Ağa, şimdi de İzmir'dedir. Küçük bir tütüncü dükkânı vardır. Dükkânın üstündeki küçük odacık, İzmir ve çevresinde, gizli ihtilâl cemiyetinin merkezi gibidir. Subaylar burada toplanırlar. Birlikler bu küçük odadan kazanılır. Yakup Ağa, bütün askerî çevreye sızmıştır. Nitekim, İzmir rıhtımından vapura bindirilip, Makedonya'daki isyanı bastırmak için Selânik'e sevkedilen birliklerle beraber, gemiye süzülmesini de bilmiştir. Ve yolda Yakup Ağa ile subaylar, Selânik'te uygulanacak numarayı güzelce hazırlarlar. Nitekim bu askerler, rıhtıma inip de, selâm vaziyeti için sıralarını alınca ve usulen verilen boru işareti üzerine:

— *Padişahım çok yaşa!*

diye bağıracak yerde:

— *Yaşasın hürriyet!*

diye bağıracaklardır. Ve tabiî, yer yerinden oynayacaktır.

Ben, Dr. Nazım'ın hayat hikâyesini ve o arada şu çok renkli Yakup Ağa serüvenini de kendisinden dinlemişimdir. 1921'de Moskova'da bulunuyorduk. Dr. Nazım da, Enver Paşanın amca-

sı Halil Paşayla beraber orada bulunuyorlardı. Bazen onların kaldığı Savoy Otelinde, bazen bizim yerimizde buluşurduk. Doktorun, hikâyeler, latifeler, mazmunlarla karışık tam bir Osmanlı konuşma tarzı vardı (1). Dr. Nazım'ın İzmir'de, tütüncü dükkânının üstündeki odayı, İsmet İnönü de hatırlar ve Dr. Nazım'ı tanır. O da bir vazife ile İzmir'e gittiği sırada ve Meşrutiyet ilânından önce, diğer cemiyet arkadaşlarından bazılarının delâletiyle bu odaya ziyarette bulunmuştur. Koca göçmen Yakup Ağayı dinlemiştir. İnönü bu sahneyi de bütün zinde hatıraları gibi anlatır.

Ama şimdi biz, Selânik rıhtımında yaratılan hoş sahneden evvel, birkaç gün daha gerilere dönelim...

∴

TAM VAKTİNDE ATEŞLENEN TABANCA: SARAYI DİZE GETİREN MÜLAZIM!

Enver Beyle arkadaşları, Tikveş'in Timyanik çiftliğindeyken, Manastır'da Birinci Ferik (Korgeneral) Şemsi Paşanın öldürüldüğü haberi gelir. Hem de, Şemsi Paşa nice özel muhafızları, Arnavut silâhşorları arasında, Manastır postahanesinden Yıldız Sarayı ile konuşup, padişaha her şeyin birkaç gün içinde düzeleceği teminatını verdikten sonra, postahane önünde öldürülmüştür!

Bu, müthiş bir haberdir. Ve sonra daha ayrıntılı haberler gelmeye başlar. Şemsi Paşa, cahil, sert, padişah kölesi bir Arnavuttur. Etrafına da Arnavutlardan özel kuvvetler, muhafızlar toplamıştır. İlk hedef, dağlarda 150-200 kişilik isyancıları ile dolaşan Niyazi Bey ve kuvvetini ortadan kaldırmaktır. Sonra da Enver Beyin ve dağlardaki bütün Genç Türklerin üstüne saldıracaktır. Saraydan aldığı yetki tamdır. Astığı astık, kestiği kestik olacaktır. Postahanede, saraya maruzatını ve sadakatını bildirip, mağrur ve sert adımlarla posta binasından çıkar. Birkaç merdiveni iner. Kendini bekleyen ve onu Resne istikametinde yola çıkaracak olan arabasına biner. Etrafı özel

(1) O günler Ali Beyin, yani Enver Paşanın, Orta Asya'da, kendi ölüm kalım mücadelesini yaşadığı günlerdi.

Arnavut kuvvetleriyle sarılıdır. Ama işte tam bu sırada, genç bir teğmen, sükûnetle bu muhafız saflarının arasından süzülür. Tabancasını çıkarır. Şemsi Paşaya doğru üç defa ve sükûnetle ateşler. Mermiler hedeflerini bulur. Şemsi Paşa yere yıkılır. Ölmüştür. Bu genç ve çok yakışıklı mülâzımın adı, Atıf Beydir. Gizli cemiyettendir. Paşayı öldürmek üzere emir almış da değildir. Vaziyete göre ise, kendisi için sonunda, kurtuluş ümidi olmadığını da bilir. Ama cemiyetin bir fedai aradığını duymuştur. O halde kendisi niçin bu fedai olmasın?..

Meydan birden karışır. Silâhlar patlar. Arnavutlar, yeri göğü inletirler. Ama soğukkanlı mülâzım, aradan sıyrılmayı da başarır. Arkasından kurşunlar yağar. Fakat artık Arnavutlar da şaşırmıştır. Rasgele ve hatta çoğu havaya ateş ederler. Atıf Bey birtakım sokaklara sapar. Yalnız bir ayağından ve hafif yaralanır. Evvelâ bir kunduracı dükkânına girer. Sonra bir eve sokulur. İzi kaybettirilir. Ve Atıf Bey, böylece kurtulur.

Ama saraya ve padişaha verilen sadakat ve hizmet teminatından ve netice üzerinde tatlı ve ümitli haberlerden hemen beş on dakika sonra, Yıldız Sarayı telgrafhanesi, gene çalışacaktır. Bu sefer saraya verilecek haber, başta padişah olmak üzere, sarayda herkesi olduğu yerde donduracaktır: Kumandan Şemsi Paşa, telgrafhaneden çıkarken vurulmuştur. Öldürülmüştür! İşte bu bir haberdir ki, sarayı dize getirecektir. İsyanın bastırılacağı ümit, hatta teşebbüslerine de son verecektir. Kısacası saray ve padişah, bu haber karşısında dize gelecektir. 1908 Meşrutiyet mücadelesinde hiç bir haber ve hareket padişah için, Mülâzım Atıf Beyin, güpegündüz, bütün muhafızları ortasında, fevkalâde yetkilerle donatılan Şemsi Paşayı öldürebilmesi kadar yıkıcı, ümit kırıcı ve artık yapılabilecek bir şey kalmadığı kanaatini verecek telgraf kadar tesir edici değildir (1).

(1) Şemsi Paşanın öldürülmesi ve kendisinin daha önce sarayla muhaberelerine ait vesikalar için müracaat:

Belleten. Türk Tarih Kurumu Neşriyatı. Cilt. XXIII. Sayı. 90. Nisan 1959. Yazının başlığı: İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey. Hazırlayan: Dr. Bediî N. Şehsuvaroğlu. Istanbul Üniversitesinden.

Aynı muhaberat, *Niyazi Beyin Hatırat*ında vardır.

Kaldı ki iş, bununla da kalmaz. Arkadan gelecek diğer bir haber de çok heyecan vericidir: Manastır'da Müşir (Mareşal) Osman Paşa, Niyazi Beyin kuvvetleri tarafından evi sarılarak kaldırılmıştır. Resne'ye nakledilmiştir. Ordu Müşiri Tatar Osman Paşa, ihtilâlcilerin elinde esirdir.

İşte bu olaylar sonundadır ki, Manastır Valisi Hıfzı Paşanın şu sözleri etrafa yayılır:

«Manastır'da benden başka, herkes İttihatçıdır!..»

Olacak şeyler, artık bellidir. Yani ihtilâlciler, Makedonya'da hürriyeti ilân edeceklerdir.

Ama bu bahse son verirken biz, sarayı dize getiren bu mülâzım üstünde biraz durmalıyız.

Atıf Bey 1880'de Çanakkale'de doğdu. Babasının adı İsmail Bey ve annesinin adı Ayşe Hanımdı. Harp Okulunu 1904'te bitirdi. 1947'de vefat etti. Bir aralık Tekel müdürlüklerinde bulundu. Cumhuriyet devrinde bir süre Büyük Millet Meclisi Çanakkale mebusluğu yaptı. Atıf Bey, Manastır'da Şemsi Paşayı öldürmek hikâyesini, arkadaşı Kenan Beye yazdığı bir mektupta anlatır. Bu mektup, 26 ağustos 1324 (9 eylül 1908) tarihlidir. Ve şimdi Ankara'da, İnkılâp Enstitüsü'ndedir. Bazı parçalarını verelim:

«Sevgili kardeşim Kenan!

Ben cemiyete dahil olmuştum. Tahlif olunmuştum (yani, yemin etmiştim). O sıralarda cemiyet, pek zayıf ve çekingendi. Ama işler alevleniyordu. Enver Beyin dağa çıkması, Niyazi Beyin Resne'den ve Pirlepe'den birçok zabit ve yüze yakın gönüllüyle hareketi ve her tarafa şiddetli beyannameler yağdırması, Yıldız Sarayı'nın en kuvvetli tedip (sindirme) ve icra vasıtası olan Şemsi Paşanın Manastır ve civarı üzerine tayinini, gönderilmesini icap ettirdi. Bu meşum (uğursuz) haber, her tarafta birkaç gün evvelinden yayıldığı halde, ben ve arkadaşlarım işitmemiştik. Haziranın yirmi üçüncü günü üç arkadaş, cephaneliğe, karakola çıkıyorduk. O zaman arkadaşlardan Mülâzımıevvel (Üsteğmen) Mehmet Ali Efendi, Şemsi Pa-

şanın birkaç gün sonra buralara geleceğini işittiğini söyledi. Bilgimiz bundan ibaretti.

Halbuki o gece Şemsi Paşa, kendi fırkasından (tümeninden) ve kendi seçtiği zabitler kumandasında üç tabur askerle ve hususî trenle gelmişti. Sabahleyin, benim hiç bir şeyden malumatım yok. Gün 24 haziran salı. Saat üçte Mehmet Ali Efendi, Paşanın geldiğini haber verdi.

Paşanın, Cebel Topları ile Resne ve civar Müslüman köyleri üzerine yürümek niyetinde olduğunu, cemiyetin ise, paşayı vurmak için fedai bulamadığını söyledi. Para karşılığında ve başıbozuk bir fedai aramak zoruna düştüklerini de anlattı.

Duyduklarımın tesiri altında, aşağı yukarı dolaşmaya başladım. Düşündüklerimden hatırımda kalanlar:

Bu herifin şöhretiyle manyetizma olmuş halk arasında, onu vuracak birinin çıkması imkânsızdı. Fedai zabitlerden ise (dört ay evvel fedai yazıldığım için hepsini tanırım) o sırada Manastır'da mevcut olan üç, dört arkadaşın, fedakârlıktaki derecelerini öğrenmediğimden bu işin yapılamayacağını ve paşa, Manastır'dan çıktıktan sonra pek çok kan dökületeceğini, vatanın kurtulması hususunda son ümitlerimizin toplandığı mukaddes cemiyetimizin, ölüm kadar büyük bir tehlikeye düşebileceğini düşündüm. Nihayet şu vatanın parçalandığını, Osmanlı hükümetinin yıkılışını, asil milletimize yapılacak hakaretleri, ecnebi yumruğunu görmeden bu uğurda ve şanlı bir surette ölüvermek, bu bekâr mevcudiyetimi, dünyada sevdiğim şeylerin en kıymetlisi olan vatan ve millet yolunda feda edebilmek, muvaffakıyet hâsıl olmasa bile, şu donmuş halka bir misal göstermek gayret ve arzusunu duydum. Hele muvaffakıyet hâsıl olursa, cemiyetin kazanacağı maddî, manevî kuvveti ve nihayet böyle kuvvetli bir cemiyetin, hürriyetin elde edilmesinde, istibdadı devirmekte, pek az müşkülât göreceği gibi, düşünceler zihnimden geçti.

Ve kati kararı hemen vererek Mehmet Ali'ye söyle-

dim. Ve hiç bir hazırlıksız ve hiç bir kimseye bir şey yazmayarak, hatta kuşluk yemeğini bile yukarda yemeksizin Drahor boyuna indim. Bir aşçı dükkânına girdim. Son yemek olması muhtemel olduğu için, bol bol yedim. Sonra kahvelere giderek, cemiyet merkez heyeti azasından muhterem bir arkadaşa tesadüfle, hemen kararımı söyledim. Ve iki revolver istedim. Acele bir Negant buldu. Paşa, sabahtan beri telgrafhanede Yıldız Sarayı ile muhabere ediyordu. Yüz metre kadar açıkta durarak, postahaneyi gözetlemeye başladık. Alaturka saat sekize kadar bir saat bekledik. O sırada iki araba, postahaneye yanaştı, durdu. Anladık ki paşa, hemen Resne'ye hareket edecektir. İşi, kapı önünde bitirmek gerekiyordu.

O gün, Allah'ın bir lütfu olarak kendimde, sonsuz bir korkusuzluk, bir cesaret ve cüret hissediyordum. Hulâsa, benim de hiç beklemediğim bir metanetle, askerlerden, silâhşorlardan, ahaliden mürekkep o kalabalık içinde, meseleyi hallediverdim...» (1).

Atıf Bey mektubunda, ondan sonra ve hemen kaynaşan kalabalığa karıştığını anlatır. Fakat on adım kadar ayrılmışken, arkadan atılan bir kurşun, sağ bacağını deler. Bacağında, sıcak bir su akıntısı gibi bir şeyler hisseder. Fakat yarası ağır değildir. İlk zamanda yürüyüşüne mani olmaz. Yürür, hatta koşar. Kalabalıkta kahvelerin önünden geçerek sağ tarafa sapar. Bir kunduracı dükkânına girer. Arkadan kovalayanlar, onun bu dükkâna girdiğini farketmezler. Hızla koşarak dükkânın önünden geçerler. Sonra Atıf Bey, kuvveti gittikçe azalmakla beraber, dükkândan çıkar. Bu sefer aksi istikamete yürümeye başlar. İki köşe döndükten sonra, bildiği bir eve (sonradan Siirt mebusu Mahmut Beyin evi) girer. Orada onu saklarlar. İki gece sonra da arkadaşları Atıf'ı Manastır'dan alıp Ohri'ye naklederler. Zaten, ağır olmayan yarası, 10 gün sonra

(1) Mülâzim Atıf Beyin Serüveni «Manastırda Patlayan Tabanca başlığı altında tefrika edilmiştir. Şimdi de Emekli Albay Kemal Tüfekçioğlu, bu çok enteresan konuyu «Sarayı Dize Getiren Mülazim» isimli geniş bir eser halinde yazmaktadır.

iyileşir. Atıf, ayağa kalkacak hale gelir. Ohri'de onu muhafaza eden Binbaşı Eyüp Sabri Bey, zaten isyan halindedir. O çevredeki dağlarda teşkilâtla uğraşan Kolağası Niyazi Bey, o günlerde Atıf Beyi, Eyüp Sabri Beyin delâletiyle, yattığı evde, ziyaret eder. Niyazi Beyin hatıralarında bu ziyareti anlatan satırlar, bu hatıraların en heyecanlı parçalarıdır...

Şemsi Paşanın öldürülüşü, Müşir Osman Paşanın Manastır'dan götürülüşü ve bu hava içinde gelişen olaylar, yalnız sarayı sindirmekle kalmaz. Makedonya'da ihtilâlcilere karşı çıkış ve direniş çabalarını da durdurur. Ayaklanmaları ise güçlendirir. Artık her taraftan saraya telgrafla çekilmeye başlar. Enver ve Niyazi Beyler ise, kendi ihtilâl merkezleriyle artık, neredeyse açıktan açığa muhaberelere girişirler. Meselâ Manastır Merkez Heyeti 24 haziran (7 temmuz 1908) tarihli mektubunda ve diğer talimatı arasında Niyazi Beye şunları bildirir:

«Tarafınızdan umumî müfettişe, valiye ve saraya hitaben yazılmış mektupların suretlerini behemehal bize gönderiniz. Bunları kendi gazetemizle neşredeceğimiz gibi, tercümelerini de Avrupa gazetelerine göndereceğiz.

Burada Şemsi Paşa, herkesin gözü önünde idam edilmiş ve fedakâr himaye olunmuştur.

Selâhattin (Yarbay) ve Binbaşı Hasan Tosun Beyler Kırçova istikametinde dağa çıkmışlardır.

Selânik'te de bu sabah alay müftüsünün öldürüldüğü resmen bildirilmiştir.

Manastır valisi sizin öldürülmeniz için Resne'ye emir vermiştir. Dikkatli olunuz (1).

Gelecekte yazılacak hürriyet mücadeleleri tarihimize parlak bir zemin teşkil etmek üzere, hayat ve icraatınızı günü gününe kaydediniz.»

Şemsi Paşa öldürülmeseydi, ne olurdu? Bu hal ehemmiyetle sorulmaya değer. Çünkü onun emrinde, lüzumu kadar askerden başka, silâhşor Arnavutlar da vardı. Güvendiği Arnavut kabile ve beylerini yardıma çağırmıştı. Dağlara çıkan ve

(1) Niyazi Bey Hatıratında, bu haberin yanlış olduğunu açıklar.

hürriyet için mücadele edenlerin sayısı ise, birkaç yüz kişiyi geçmiyordu. Gerçi Meşrutiyeti isteyenler, onun için çeşitli şekillerde mücadeleye girişenler bunlardan ibaret değildi. Her şeyden önce, şartlar sarayın aleyhineydi. Ama Şemsi Paşa da sert, zalim ve gözü pek bir saray kölesiydi. Padişaha körü körüne bağlıydı. Meselâ onun 21 haziran 1324 (4 temmuz 1908), yani 24 haziranda ölümünden önce saraya çektiği şu telgrafı bugünkü dile çevirerek okuyalım:

«Şimdiye kadar bana verilmekle bahtiyar olduğum hadsiz hesapsız nimet ve ihsanlara ilâveten, bu defa da halifemiz efendimiz hazretleri, paha biçilmez, yüksek iltifatları eseri olarak, beni saadetlere garkeden selâmları ile taltif etti. Bunun için, gözlerim saadet yaşlarıyle dolu olduğu halde, şükranlarımı arza cesaret ederim. Bu vesile ile de, her zaman dilimden düşmeyen ve benim sadakatimin daima nişanesi olan ve padişahımızın ömür ve afiyetinin devamı, şan ve şevketinin sonsuz yücelmesi dualarımı yeniden tekrarlayarak lisan ve ruhumu ziynetlendiririm. Kulluğumu tekrar arza cesaret eylerim. Ferman padişahımındır... (1).

Birinci Ferik (Korgeneral)
Şemsi

Şemsi Paşanın ortadan kaldırılması, büyük bir adım oldu. Havayı büsbütün değiştirdi. Bunu Manastır Valisi Hıfzı Paşanın, saraya çektiği uzun telgrafın şu satırlarından da anlıyoruz:

«3 temmuz tarihli (16 temmuz) yazıları ile Niyazi ve Yanındakilerin takibi ve yakalanmaları emir ve irade buyurulmakta ise de, mevcudiyeti şiddetli icraatı ile meydana çıkan cemiyetin (Terakki ve İttihat Cemiyetinin) taraftarları, yalnız onlardan ibaret değildir. Bunların güttükleri maksadın elde edilmesi için, bütün zabitler birlik-

(1) Şemsi Paşayla ilgili muhabereler, daha önce ve Atıf Beyin mektubu dolayısıyle dipyazıda numarası verilen *Belleten*'de yayınlandığı gibi, *Niyazi Beyin Hatıratında* da vardır.

tir. Ahali de onlarla aynı fikirdedir. Dün Osman Paşaya vaki olan taarruzla da belli olduğu gibi (1) takibat şöyle dursun, tahkikat için bile kimsede cesaret kalmamıştır. Şükrü Paşanın reisliğinde kurulan Tahkikat Komisyonu da, kendilerine yapılan tehdit üzerine, işten el çektiler. Ohri'den halka nasihat için çıkartılan Nasihat Heyeti, eğer yollarına devam ederlerse, idam edilecekleri tehdidi ile karşılaştılar ve dönmeye mecbur oldular. Ben de dahil olduğum halde, bütün memurların hayatları tehlikededir.»

Manastır Valisi Hıfzı Paşanın, cemiyete taraftarlığından ziyade, basit ve korkak bir saray valisi oluşundan gelen bu nevi telgraf ve raporları, öyle denilebilir ki, sarayın Meşrutiyeti iade kararında ayrıca etkili olmuştur. Çünkü o, saraya çektiği bu telgrafta ayrıca:

«Selânik ve Kosova vilâyetlerinden dahi aynı Manastır vilâyeti gibi olduğunu ve Anadolu'dan getirilecek askerlerin, hürriyetçilere karşı silâh kullanmayacaklarının haber alındığını»

da bildiriyordu. Hulâsa saray ve padişah, her an biraz daha dize geliyordu...

---

(1) Bu Osman Paşa, Niyazi Bey tarafından Manastır'dan kaldırılan Müşir Osman Paşa değildir. Başka ve Osman Hidayet Paşadır. O da bir subay tarafından herkesin gözü önünde ve öldürülmek için ateş edilerek yaralanmış ve etrafındakilerden hiç kimse, bunu yapan subayı ne yakalamaya, ne de sorgularda, onun hakkında bilgi vermeye cesaret edememiştir.

İhtilâl, Zafer Çanlarını Çalıyor!

İhtilâli, sayılar değil, fikirler kazanır. Eğer ihtilâl, onu kaçınılmaz kılan şartlara dayanıyorsa ve bu şartlar, onları dile getirecek kahramanlarını bulursa, ihtilâl zafer gongunu bir gün, mutlaka çalacaktır.

Sayı ve birikim, şartları olgunlaştırır. Bu olgunlaşma, zirve noktasına varınca, toplumun kabuğu çatlar. O zaman eski düzen yeni düzene döner. Ve ihtilâlin topları, bu dönüşü haber vermek için ufukları inletir...

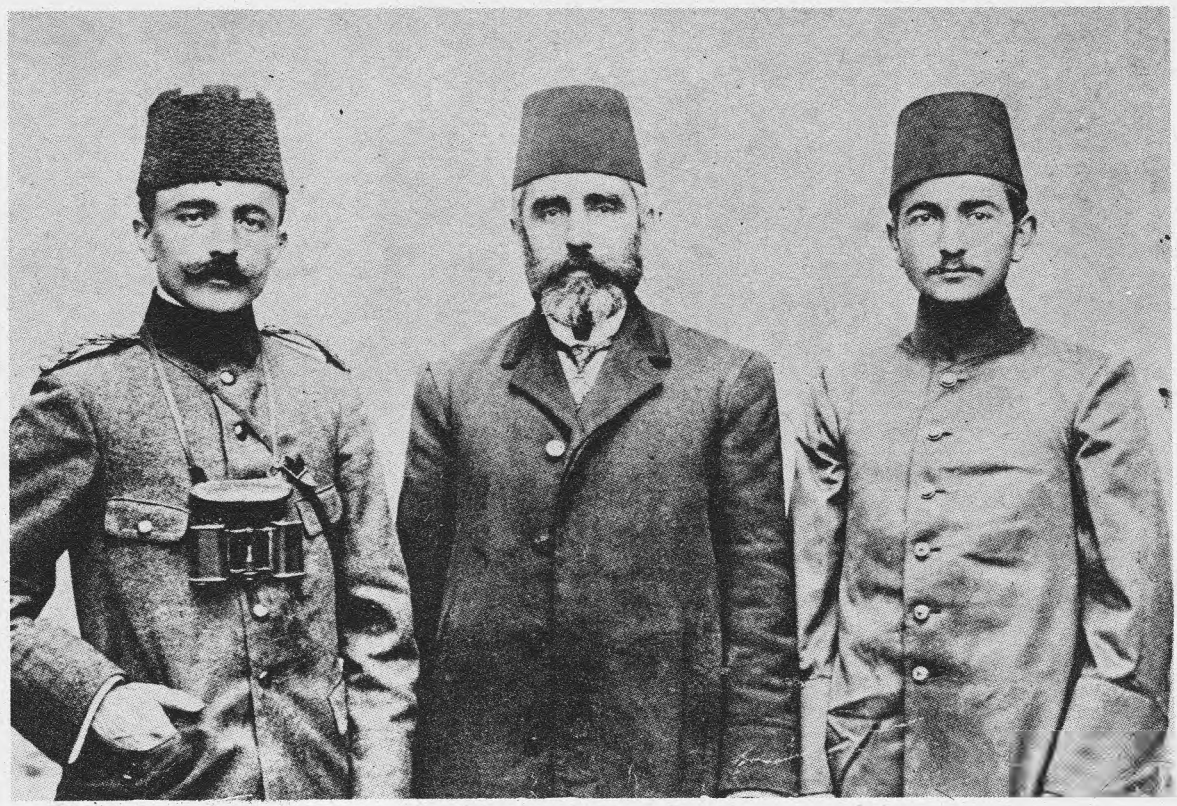

Baba ve çocukları

Baba Ahmet Bey, sağında *Binbaşı Enver Bey,* solunda *Öğrenci Nuri (Nuri Paşa).*

XVIII

SARAYDAKİ TELÂŞ!

Makedonya'da ihtilâl bayrakları açılırken, Sadrazam, Avlunyalı Ferit Paşaydı. Hem saray, hem Ferit Paşa için olaylar, pek o kadar önemli görünmüyordu. Saraya göre, birtakım subaylar dağa çıkmışlardı. Ve yakalanıp haklarından gelinmesi lâzımdı. Ferit Paşa da gelen telgrafları ciddiye almıyordu. Meselâ onun, 6 temmuz (19 temmuz 1908) tarihiyle Manastır valisine yazdığı telgrafta şu cümleler vardı:

«Efrâd-ı ahalînin, birtakım matâlib-i siyasiyeye akıl erdirmeleri müstebâd olduğundan, matâlib-i vâkıanın, talimat ve teşvikata mübtenî olduğu bedihîdir.»

Yani, «Halkın siyasî isteklerde bulunması aklın alacağı bir hal olmadığından, bunların birtakım kimselerin teşvik ve tahriklerine dayandığı bellidir.» Bunun ardından da valiye, birtakım azarlamalar, korkutmalar sıralanıyordu.

Fakat isteklerin ardı kesilmiyordu. Nihayet, Kaçanik'te toplanan Arnavutlar da, Meşrutiyet için ve bütün halk namına ant içip saraya telgraflar çekince, sarayda telâş arttı. Feyzit Paşa çekildi. Yerine, altıncı defa olarak Sait Paşa sadrazam oldu.

9 temmuzda (22 temmuz) Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişaha, gerçi saygılı bir dille, ama son ve kesin ültimatomunu verdi. Bunu yeni dile çevirerek buraya alıyoruz:

«Hilâfetin sığınağı olan padişahımızın kutsal katına,

Sizin kendi irade ve kararlarınızla halkınıza vaktiyle ihsan buyurulan Kanun-u Esasinin (1876 Anayasasının) artık uygulanmasına irade buyurulması suretiyle, bizim

size karşı olan sadakatimizin bozulmamasını ve korunmasını dileriz. Eğer pazar gününe kadar Meclis-i Mebusanın açılmasını ferman etmediğiniz takdirde, sizin rızanız hilâfına hareketlere girişilecektir. Manastır vilâyeti dahilinde bugün mevcut olan bütün sivil amir ve memurlarla, bütün askerî amirler, subaylar ve erler ve bütün din ve tarikat büyükleriyle, küçük büyük, bütün diğer dinler mensupları, istisnasız olarak ve Allah'ın birliğine yemin ederek, bu umumî misak altında toplanmışlardır. Ferman...»

9 temmuz 1325
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
Manastır Merkezi

Kaldı ki bu telgraf çekilirken, Manastır zaten ve fiilen işgal edilmişti. Meselâ, Manastır Valisi Hıfzı Paşanın şu telgrafını da, yeni dile çevirerek verelim:

«Padişahın kutsal katına,

Bu gece Kolağası Eyüp (Ohri'li Eyüp Sabri) ve Niyazi Efendilerin kumandasında, halktan ve askerlerden meydana gelen 2.000 kişi kadar silâhlı kuvvet, Manastır'a gelip, benim ve daha bazı amirlerin evleri sarılmıştır. Saat altı buçukta da 800 kişi, Müşir Paşa hazretlerinin (Mareşalin) evlerini saracak, kendisini muhafazaya memur olan askerlerin silâhlarını toplamışlardır. Kendisini de kaldırıp götürmüşlerdir. Manastır'daki bütün askerî birlikler ve halktan 3.500 kişi, kendilerine katılmışlardır. Arzolunur.»

10 temmuz 1324
Manastır Valisi
Hıfzı

Evet, artık beklenen gün gelmişti. Saray istese de istemese de, o gün ihtilâl zirve noktasına ulaşacaktı. Zafer topları atılacak ve Hürriyet ilân edilecekti.

Saraya gelince, saray artık hem acz, hem telâş içindeydi. Evet, hakikaten acizdi. Yapabileceği bir şey kalmamıştı.

Nitekim o gün ve sarayın rızası beklenmeden, Makedonya'da, Hürriyet ilân olunacaktır.

Sarayın o safhadaki halini, Sadrazam Sait Paşa, hatıratının son cildinde anlatır. Şu parçalar onundur:

«10 temmuz 1324,

Sadrazamlığa tayinimin ikinci günü saraya çağırıldım. Gittiğimde, Harbiye Nazırı Rüştü Paşa, Maarif Nazırı Haşim, Tophane Müşiri Zeki, Erkânıharp Reisi Şakir Paşaları nazırlar odasında buldum. O sırada padişahın huzuruna istenildim. Padişah:

— Manastır'da Müşir Osman Paşayı dağa kaldırmışlar, sebep nedir? dedi.

— Bilmiyorum.

— Ben bilirim de, sen nasıl bilmezsin?!»

Sait Paşa burada, habersizliğinin sebeplerini de açıklar. Meğer sadrazamlığa gelen telgraflar, evvelâ saraya verilir, padişah münasip görürse ve ancak beş altı saat sonra Nazırlar Heyetine gönderilirmiş! Ve padişah her şeye, meselâ Rus Muharebesi, Yunan Muharebesi gibi, ihtilâle karşı hareketi de saraydan idare etmek gayretindedir. Nihayet birtakım kararsızlıklardan sonra, Kabinenin sarayda toplanmasına müsaade eder. Toplanılır. Evvelâ yemek yenilir. Sonra İkinci Kâtip Arap İzzet Paşa birçok evrak ve telgraflar getirir. Bunlar, 100-150 kadardır. O saate kadar bunlardan, sadrazamın ve kabinenin haberi yoktur. Ne ise, eldeki evrak okunur. Evrakın okunması biter. Akşam yemeği zamanı gelir. Gene yemek yenilir. Kabinede herkes telâş içindedir. Her kafadan bir ses çıkar. Nihayet Sait Paşa şöyle konuşur:

«— Bu kadar yazışmaların esas konusu, Kanun-u Esasi değil mi? Lüzumsuz konuşmaları bırakarak, oylarımızı Kanun-u Esasi üzerinde toplayalım.»

Meclis sükût eder. Sait Paşa:

«— Sükût ikrardan gelir, şu halde, Kanun-u Esasî'nin iadesi üzerinde padişaha bir arîza sunalım.»

Paşanın teklifi budur. Gene birtakım lastikli konuşmalar ortaya atılır. Okunan telgraflar arasında şu da vardı: Eğer padişah, Meşrutiyetin iadesini kendi rızasıyle kabul etmezse, kendisi tahttan indirilmiş sayılacaktır. Makedonya'da, Veliaht Reşat Efendi padişah ilân edilecek, hutbelerde adı okunacaktır. Sultan II. Hamit'i ta kalbinden vuran haber ise budur...

Şimdi biz, saray adamlarını, sarayda tartışmalarına bırakıp Makedonya'y dönelim...

*
* *

ENVER BEY KONUŞUYOR:
«HASTAYI TEDAVİ ETTİK!»

Enver Bey, hatıratında şöyle anlatır:

«Artık hükümet çöküyordu. Üsküp'te, cemiyet düşmanı Avukat Sabit Efendiyi de vurdular. Kosova'da herkes bizimle beraber olmuştu. Kriyovolak köyünde, Mustafa Necip'le otururken (Selânik'te Enver Paşanın eniştesi Nazım Beyi vuran subay) uzaktan Hakkı Beyle, Mülâzım Hasan Efendinin de geldiğini gördük. Bütün haberler iyiydi...»

«Bizim daimî çetemiz de artık 8 kişi olmuştu.

Ben, asıl Köprülü'yü harekete getirmeye çalışıyordum. Onlara en ünlü, en hareketli Bulgar komitecilerinin Köprülü'den çıktıklarını ve Bulgarları misal getiriyordum.

Kendim de Köprülü'ye hareket etmeye karar verdim. 9 temmuz günü saat 11'e doğru Köprülü'ye girdim (saat akşama doğru 18.30).»

Artık kozlar açıkta oynanmaktadır. Enver Bey ve arkadaşları ortalıkta artık sereserpe dolaşırlar. Daha önce verilmiş bir karara göre ise, 10 temmuzda Selânik'te «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin gizli kongresi olacaktı. Enver Bey, kongreye katılacağını söylemişti. Halbuki ertesi gün 10 temmuzdu. O halde ne yapıp yapmalı, artık bu işi sona erdirmeliydi. Öyle de oldu.

Gece her şey hazırlanır. Enver Bey, Kaymakam Münif Beyin evindedir. Mevki ve Süvari Tuğayı Kumandanı Salih Pa-

şa da gelir. Artık iş, hepsinin işidir. Saray istediğini düşünebilir ve istediği kararı verebilir. Ama artık sarayın, ne otoritesi, ne de korkusu kalmıştır. Bu kadar mutlak bir kudretin, bu kadar kısa günler içinde, birkaç kurşun ve bir deste telgraf yağmuru ile çöktüğüne, onlar da şaşarlar. Hulâsa Enver Bey ertesi gün, yani 10 temmuzda Köprülü'de Hürriyeti ilân edecektir. Meşrutiyet rejimi artık başlayacaktır. Nitekim o gece ve Manastır'da verilen kararlar da aynıdır. 10 temmuz, Hürriyetin ilânı günü olacaktır. İstibdadın saltanatı sona erecektir. Enver Bey, olayları şöyle anlatır:

«Umumî hareket hazırlıkları dolayısıyle kongrede bulunamayacağımı Umumî Merkeze arzettim. Ama ne var ki, kongrenin toplanması için kararlaştırdığımız gün, şimdi Meşrutiyetimizin de mesut başlangıç günü olacaktı...

Sabah harekete geçmeye karar verdik. İştip, Koçana kazalarına tebliğler yapıldı. Bütün halk, hükümet konakları önünde toplanacaktı...»

Enver Bey bu olaylarda, yalnız bir ihtilâlci, yalnız bir dağa çıkan kurt olarak kendi adına hareket etmez. O şimdi, gizli ihtilâl komitesinin «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Merkez Heyeti Rumeli Umumî Müfettişi»dir.

Vakit gelir. Köprülü hükümet konağının kaymakamlık odasından, hükümet kapısına inilir. Münif Bey, Salih Paşa ve diğerleri beraberdirler. Enver Bey, oradaki topçu subayına, üç defa top atılmasını emreder. Artık ihtilâlin zafer gongu çalacaktır. İlk zafer topları, ufukları inletecektir.

Müslüman, Hıristiyan cemaat mümessilleri, ahali ve asker, hükümet önünde halkalanır. İslâm hocaları, Hıristiyan papazları oradadırlar. Enver Bey ve arkadaşları, daha hükümet kapısı terasında görülünce, halk coşar, dalgalanır:

«— *Yaşasın vatan, yaşasın millet!*»

O güne kadar duyulmamış, işitilmemiş olan bu sesler, bu haykırışlar havayı doldurur. Evvelâ hocalardan biri bir dua okur. Sonra Bulgar papazlarından Pop Keşof, Bulgarca «gayet müessir» bir nutuk verir. Ama asıl söz, Enver Beydedir. Şöyle yazar:

«Ben söz aldım. Biri Türkçe, biri Bulgarca iki nutuk söyledim:

— Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!.. diye bütün gücümle bağırdım. Bütün halk, bu sözleri tekrar ettiler. Bu sırada toplar atılıyordu. Sonra meydana indik. Herkes birbirini kucaklıyordu. Hepimiz, birbirimizle kucaklaştık...»

Demek, *Hürriyet* denilen, Hürriyet diye beklenilen, uğrunda nice göz yaşları, nice kanlar dökülen, nice ıstıraplara ve Hürriyetin öncüsü Mithat Paşanın hayatına mal olan sihirli ülkü, artık gerçekleşiyordu.

Namık Kemal'in:

«Ölürsem görmeden millette, ümit ettiğim feyzi,
Yazılsın seng'i kabrimde, vatan mahzun, ben mahzun.»

diye inlediği ve görmeden öldüğü hürriyet güneşi, demek artık doğuyordu.

Gene Namık Kemal'in:

«Ne efsûnkâr imişsin, âh, ey didar-ı hürriyet,
Esir-i aşkın olduk. gerçi kurtulduk esâretten...»

diye bağlandığı aşkın rüzgârı, demek ki şimdi gene Osmanlı vatanını saracaktı.

Bu sahnede bir tarihî an yaşanıyordu...

10 temmuz 1324'te (23 temmuz 1908) Makedonya'nın Köprülü hükümet konağı önünde, Hürriyet böylece ilân edildi. Saat üç sıralarıydı (şimdiki saat sistemine göre, sabah saat 9). Ve az aşağıda göreceğiz ki, aynı gün ve aynı saatte, Manastır'da da hürriyet topları atılmaktaydı. Ve hürriyet beyannamesi, bir top arabasının üzerinden okundu.

Enver Bey, Köprülü'deki sahneyi tasvire şöyle devam eder:

«Kaymakam ve kumandan, olup bitenleri umumî müfettişliğe telgrafla bildirirler. Ben de şöyle bir telgraf çektim:

"Hastayı tedavi ettik! Bulgar vatandaşlarımız, bizimle beraberdir. Beyhude kan dökülmemek için,

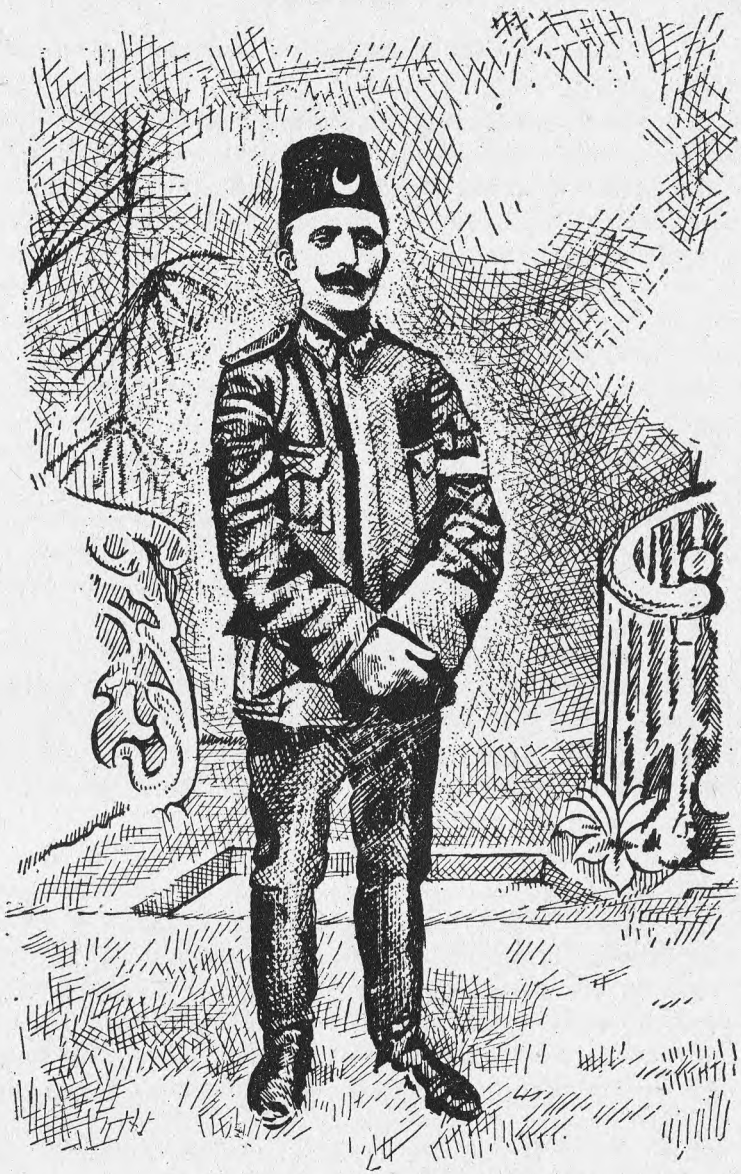

Enver Bey, hürriyetin ilânı günlerinde!

haklı olan talebimizin isâfına tavassut buyurunuz." » *(1).*

Burada ve Enver Paşanın telgrafında bahsedilen hasta, 1853' den beri devrin siyasî edebiyatına girmiş olan *Hasta Adam'* dır. Yani, Osmanlı imparatorluğudur. Acaba Hasta Adam tedavi edilmiş miydi? Onu zaman gösterecekti. Ve biz, bu konuyu, şartların gelişmeleri ve olayların akışı içinde, bu kitabın ikinci cildinde adım adım izleyeceğiz. Ve göreceğiz ki, gelişecek problemlerin hepsi, bütün gerçekleriyle işlenecektir. Ama 10 temmuz 1324'te ve Makedonya'nın Köprülü kazası hükümet konağı önünde Hürriyeti ilân eden Erkânıharp Binbaşı Enver Bey, gerçek bir kâhramandı. Hayatını bir ülküye gerçekten vakfetmişti. Bu ülküsünde samimiydi. Hedefine, muzaffer bir yiğitlikle ulaştı.

Ama ulaşmayabilirdi de. O, bu sayfalarda hemen de adım adım izlediğimiz serüveninde, ölümü zaten daha baştan göze almıştı. Ve ondan, hiç bir an ürkmedi ve kaçmadı. Bütün diğer arkadaşları gibi...

Köprülü'de işini bitiren Enver Bey, bir taraftan civar kazalara, köylere ve teşkilât merkezlerine bildirilerini yayarken, diğer taraftan Tikveş ilçesine hareket etmeye karar verir.

Enver Beyin Köprülü'deki günlerini ve Hürriyetin ilânı safhalarını, o zaman Köprülü'de kaymakam bulunan ve daha önce cemiyet tarafından öldürtülen Şevket Beyin yerine atanan Münif Bey, bütün ayrıntılarıyle anlatmıştır. Bu hatıralar yakında yayınlanmıştır (2). Bu yayınlarda enteresan bir grup fotoğrafı vardır. Fakat resim çok eski ve yıpranmış olduğu için, fotokopisini buraya almak mümkün olmadı. Bu grup resmi, yukarda verdiğimiz sahneler sırasında ve Köprülü hükümet konağı önünde çekilmiştir. Ortada Kaymakam Bey yer alır. Yanlarında sivil ve asker ileri gelenler. Enver Bey yanda ve birtakım kendilerini göstermek isteyenler arasında sıkışmış

(1) Bu son cümlenin anlamı şudur: Haklı olan isteklerimizin yerine getirilmesine aracı olunuz.

(2) *Ali Münif Beyin Hatıraları.* Hayat Tarih Mecmuası. 1969. No. 8-9.

gibidir. Avcı binbaşısı elbisesi taşır. Fesinin üstüne, bir *ay* işareti işlenmiştir. Ay, aynı hilâl! İttihat ve Terakki gizli cemiyetine giriş gecesi kapıda söylenen parola! Enver Bey, şimdi bu hilâli muzaffer kıldığına inanır. Ve bu zafer, aynı zamanda, Suavi'nin, yani adını, Enver Beyin kendisine gizli cemiyette takma ad olarak benimsediği Ali Suavi'nin ve Genç Osmanlıların da zaferidir. Nitekim Hürriyet ilânının daha ilk gününden, Mithat Paşa ile Namık Kemal'in resimleri de bütün duvarları, vitrinleri süsler...

Şimdi Enver Beyi Köprülü'de bırakarak, biraz da Manastır'a göz atalım...

Manastır'da Hürriyetin ilânı töreni muhteşem olur. Çünkü orası ordu merkezidir. Manastır'da Hürriyetin ilânına «İttihat ve Terakki Merkez Heyeti» karar verir. Ve Hürriyetin ilânıyle beraber adı, «Hürriyet Meydanı»na çevrilen şehir meydanında Hürriyet Beyannamesi, Manastır teşkilâtına dahil Erkânıharp Binbaşı Vehip Bey (Paşa) tarafından okunur. Meydan bir mahşer kalabalığı halindedir. Mızıkalar çalar. Bu sırada Vehip Bey, 60 numaralı top arabasının üstüne çıkar. Ve gayet ağdalı bir Osmanlıca ile yazılan nutkunu okur. Meşrutiyet orada bu suretle ilân edilir. Toplar atılmaya başlar. O sırada saray, hâlâ kararsızdır. Ve padişah ne yapacağına bir türlü karar veremez. Niyazi Bey ve arkadaşları ise, Resne'dedirler. Ve Resne'de Hürriyeti ilân ederler.

Vehip Beyi nutkunda ve biraz bugünkü dile göre özetlersek şu görüşler açıklanır (1) :

> «*Mukaddes ve muazzez vatandaşlar!*
>
> *Hürriyetin ilânı, 31 senelik zulme son vermiştir. Uzun mücadelelerin, gayretlerin mahsulü olmuştur. Vatanın en namuslu, en gayretli, en hamiyetli vatanseverlerini zindanlardan kurtarmıştır. Artık İslâmın siyaset prensipleri de gerçek değerlerini kazanacaklardır. Çünkü adalet, müsavat, uhuvvet (kardeşlik), meşveret (danışma) bundan böyle gerçekleşecektir.*

(1) Nutkun tam metni: Tarık Zafer Tunaya: *Türkiye'de Siyasî Partiler*. s. 141-142.

Kanunî Sultan Süleyman'dan beri, padişahla millet arasında çekilen kafes, artık kırılmıştır. Yemen zindanlarında, Diyarbakır, Erzurum, Akkâ (İsrail) kalelerinde, Fizan'da (Orta Afrika'da) sürünen hürriyet kahramanları artık kurtulmuşlardır. Yetimlerimizin göz yaşlarını dindirecek, kimsenin hakkını kimseye kaptırmayacak, bizi insan gibi yaşatacak usul, meşru meşveret usulüdür. Ve bütün bu isteklerimizi, bütünüyle sağlayacak olan, Meşrutiyet Kanun-u Esasîsidir. O halde:

— Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Kanun-u Esasî!..»

Vehip Beyin nutkundan sonra meydan, «*Yaşasın!*» haykırışları ile çınlar. Ve orada toplanan Osmanlılar, Kanun-u Esasîyi korumak için, kanlarının son damlalarına kadar çalışacaklarına ant içerler...

Gece Manastır, mızıkalar, davul zurnalar, havaî fişekleri, fener alayları ve coşkun gösterilerle taşar, kaynaşır. İlk defa ve bu kalabalıkta, Müslümanlar, Hıristiyanlar, Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar, hocalar, papazlar el eledir. Şimdi Köprülü'ye dönelim...

***

Enver Bey, Köprülü'den Tikveş'e hareket ederken, istasyon hıncahınçtır. Yolda bütün küçük istasyonlarda, her cinsten, her ırktan insanlar bekleşirler. Vakit öğleden sonradır. Enver Bey, Üsküp'ten Selânik istikametine giden trene biner. Şöyle anlatır:

«Akşam üzeri Krivolak istasyonuna çıktım. Yanımda, Köprülü'den muavin olarak aldığım Mülâzım Süleyman Efendi vardı.

Tikveş'te trenden indik. Cadde üstünde, Mustafa Necip Beyin Milis Taburu selâm vaziyetindeydi. Rifat Beyin evine indik. Ben, Tikveş'teyken, padişahın Meclis-i Mebusanı davet, yani Meşrutiyeti kabul ve ilân eden telgrafı geldi. Maksat elde edilmiş ve Meşrutiyet kazanılmıştı...»

Evet, artık maksat elde edilmişti. Padişahın rızasını almadan Rumeli'de, Meşrutiyetin ilânı haberlerinin saraydaki yankılarını, Sait Paşa hatıratında anlatır.

Daha önceki bahiste ve Sait Paşanın reisliğinde sarayda yapılan kabine toplantısını vermiştik. Herkes bir tarafa çekince ve her kafadan bir ses çıkınca, Sait Paşa, daha uzun bir gerekçenin yazılmasını sonraya bırakarak, evvelâ padişaha durumu kısa ve açık bir şekilde arzeden bir arizanın hazırlanmasını teklif etmiş, bu teklif de kabul olunmuştu (1).

Kısa arizanın hazırlanması, Zihni Paşaya havale edilir. Ve hazırlanan metin üzerinde mutabık kalınır. Padişaha sunulur. Vakit akşamdır. Rumeli'de ise, Meşrutiyet zaten ilân edilmiştir. Padişaha sunulan bu Kabine kararını buraya alıyoruz (Bugünkü dile göre):

«Üç Rumeli vilâyetinde meydana gelen ihtilâl hareketleriyle ilgili olup, 8, 9, 10 temmuz tarihleri ile gelen yetmiş yedi adet telgrafla diğer yazılar, yüksek iradelerine uyularak birer birer okundu. Bu olayları davet eden sebepleri etrafıyle araştırmaya, yüksek malumları olduğu gibi, zaman yetersiz olduğundan, bunlar ayrıca ve yazılı olarak arzedilecekse de, lüzumu aşikâr olan ivedilik dolayısıyle, iki nüsha olarak sunulan karar nüshalarına uyularak, üç vilâyet genel müfettişliği ile valilere acele telgraflar yazılacağı ve diğer bütün valiliklere de bildirilerek, bu kararların yerine getirileceği yüksek malum ve kabullerine arzolunur...»

10 temmuz 1324 ve 24 cemaziyelâhır 1326 (Arap tarihi).

Sadrazam Sait	Adliye Nazırı Abdurrahman	Meclisi Memur Kâmil
Harbiye Nazırı Ömer Rüştü	Şûrayı Devlet Reisi Hasan Fehmi	Hariciye Nazırı Tevfik
Dahiliye Nazırı Memduh	Maliye Nazırı Mehmet Ziya	Ticaret ve Nafıa Nazırı Zihni
Maarif Nazırı Haşim	Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Şakir	

(1) Eski sadrazamlardan Kâmil Paşa, kabineye dahil olarak bu toplantıda bulunuyordu. Oradaki konuşmalar, Sait Paşanın Hatıratı

İlişik iki kıta müsveddede teklif olunan, 1876 Kanun-u Esasîsinin iadesiydi. O gece Abdülhamit, nihayet kararı kabul etti. Ve Meşrutiyetin iadesiyle Mebusan Meclisinin hazırlıklarına geçilmesi için bütün vilâyet ve sancaklara tebliğat yapılması iradesi çıktı. Uğrunda o kadar mücadele edilen ve 30 yıldan fazla süren bir istibdat devrine mal olan Meşrutiyet sistemi, nihayet kabul ve ilân olunuyordu. Nitekim, 11 temmuz 1324 (24 temmuz 1908) tarihli Istanbul gazetelerinde bu tebliğ, kısa ve soğuk bir ifade altında yayınlandı. Ama olay, memleketin bütün köşelerinde, görülmemiş, hatta beklenmeyen heyecan dalgaları yarattı...

***

ENVER BEY AĞLIYOR!

Köprülü'den Tikveş'e gelen Enver Bey, orada yalnız padişahın Meşrutiyet kabul ve ilânı haberini değil, Selânik'ten de bir davet telgrafı alır. Bu davet, ona; hayatının akışında kendisini şan ve şöhretin zirvesine ulaştıran kapıyı da açacaktır. Davet, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Selânik Merkez Heyetinden gelir. Bunun klişesini burada veriyoruz. Ve telgrafta şunlar yazılıdır:

«Tikveş'te, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilât-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettiş-i Umumisi, Erkânıharp Binbaşısı Enver Beye,

Bugün bütün Selânik ahalisi, akşam treniyle teşrifinize intizar edeceğinden, daha evvel hareketinizin bildirilmesi rica olunur.»

11 temmuz 1324
Osmanlı Terakki ve İttihat
Cemiyeti Merkezi

Demek ki Binbaşı Enver Beyi Selânik beklemektedir. Demek ki şimdi binlerce, on binlerce halk, onu karşılayacaktır.

---

ile, Kâmil Paşanın Hatıralarında biraz farklı olarak nakledilir. Ama farklar teferruata aittir denilebilir. Bu sebeple, bunlar üzerinde ayrıca durmuyoruz. Çünkü neticeye tesir eden teklifler ve icraat hakkında fark yoktur.

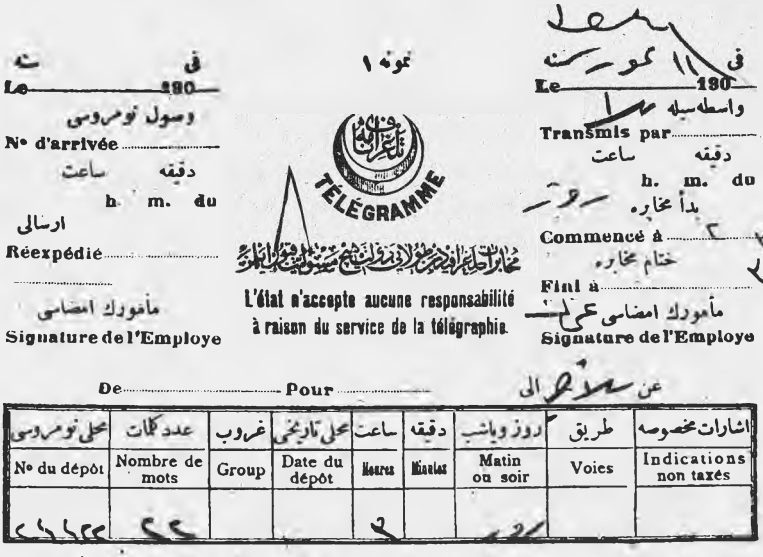

فی ۱۱ کورن
Le 190
واسطه سیله
Transmis par
دقیقه ساعت
h. m. du
بدأ مخابره
Commencé à
ختام مخابره
Finl à
مأمورك امضاسی
Signature de l'Employe

نمره ۱۰

TÉLÉGRAMME

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

فی
Le 190
وصول نومروسی
N° d'arrivée
دقیقه ساعت
h. m. du
ارسالی
Réexpédié
مأمورك امضاسی
Signature de l'Employe

De Pour عن الی

اشارات مخصوصه	طریق	روز ویاشب	دقیقه	ساعت	محل تاریخی	غروب	عدد کلمات	محل نومروسی
Indications non taxés	Voies	Matin ou soir	Minutes	Heures	Date du dépôt	Group	Nombre de mots	N° du dépôt

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin,
Enver Beyi Selânik'e davet telgrafı

Onun geçeceği yollara dökülecektir. Demek ki artık onun hayat yolunda bir şeyler değişmiştir. O, şu Selânik'in Vardar kapısından çıkarken:

«Ben, artık bir hiçim. Yarın kim bilir nerede ve kim bilir hangi kurşunla öleceğim ve bir asi olarak cesedim bir köşeye atılacak...»

diyen insan değildir. O şimdi bir muzafferdir. O şimdi halkın, memleketin malıdır. Şöhreti birden, bir şafak aydınlığı gibi parlayacaktır. Ve kendisi yarın, bir yıldız olarak yükselecektir. Demek ki şimdi Selânik, onu bekliyor. Şöyle yazar:

«Aldığım telgraf üzerine, öğle üzeri Tikveş'ten Selânik'e hareket ettim. Gevgili istasyonuna, bütün halk yığılmıştı. Burada ve halkın bu kadar teveccühüne (sevgi gösterilerine) dayanamadım. Ağladım. Tren hareket ederken, toplar da atılmaya başladı...»

Trende hoş bir sahne de olur. Yolcular arasında, İtalya'nın Selânik Başkonsolosu vardır. Güler bir yüz ve saygılı hareketlerle Enver Beye yaklaşır. Onu candan ve samimiyetle tebrik eder. Enver, bu olayı hatıratında sade, fakat anlamlı bir ifadeyle belirtir. Selânik'e varışını anlatan satırları ise biraz heyecanlıdır. Halbuki o, daha bir ay önce Selânik'ten yola çıkarken, kendini artık ölmüş biliyordu. Hatta bir gün Selânik'e döneceğini ümit etse bile, tasavvur edebileceği sahne, her halde bambaşka olabilirdi: Kendini belki birkaç arkadaşı karşılayacaktı. Belki o kadar da değil. Hele istasyonda bir kalabalık görünce, şöyle düşünür:

«— Kim bilir kim geliyor, kim bilir kimi karşılamak için toplanmışlar?..»

Vagonun arka kapısından süzülerek inmeye çalışması da mümkündü. Belki arka sokaklardan evine varacaktı. Anası, babası onu evinde bağrına basacaklardı. Binbaşı Enver Bey, belki o zaman biraz göz yaşı dökecekti. Kavuşturana şükrolsun diye. Halbuki şimdi?..

* * *

«SEN ARTIK NAPOLYON OLDUN ENVER!»

Halbuki şimdi? Daha trenin içinde bile esen rüzgâr başkadır. Bütün tren halkı, aralarında Enver Beyin bulunduğunu öğrenmişlerdir. Onu şöylece görebilmek için bütün vagonlar kaynaşır. Şöylece kompartımanının önünden geçebilmek, şöylece yüzüne bakabilmek için yolcular, vagonların dar geçitlerinde birbirlerini çiğnerler. Ve bu arada onu, şöylece yandan da olsa görmeye muvaffak olabilenlerin, yüzlerinin ifadesi değişir. Bu yüzler, ciddî, anlayışlı ve büyük olaylara karışmış, büyük işlerin içinden geçmiş insanların yüz ifadelerini alırlar. Yüzlerde, büyük adamlara yakın olmuş insanların, ağır, düşünceli ve durgunca ifadeleri belirir. Onlar o gün oradaki anılarını, orada gördükleri genç avcı binbaşısının hafızalarından silinmeyecek hatırasını, yarın kim bilir nice yüzlerce defa, nakledip duracaklardır...

Nihayet tren Selânik'e yaklaşır. Enver'i dinleyelim:

«Saat bire doğru Selânik'e vardık. Hemen bütün Selânik ahalisi istasyondaydı. Coşkun haykırışlar, sevinç çığlıkları içinde tren istasyona daldı.

Bulunduğum vagonun içinde ve hele kompartımanın önünde izdiham o kadar artmıştı ki, Erkânıharp Cemal Bey (Paşa) ve Faik Beylerle arkadaşları, bu izdihamı önleyip, bana yol açmak için çok sıkıntı çektiler.

Nihayet arkadaşlarımla karşılaştık. Sarıldık, öpüştük. Faik Bey bana bir demet çiçek verdi. Fakat tam bu sırada Talât Bey göründü. Kucaklaştık. Ve bana en kıymetli bir hediye sundu...»

İstasyondaki vaziyet işte budur. Enver daha, vagondan inmeden, bin müşkülâtla kendilerine yol açabilen arkadaşlarıyle vagonda kucaklaşır, öpüşür. Ama birbirlerine söylediklerini, galiba kendileri de işitemezler. Nitekim ancak daha sonra ve Enver'i istasyona inince kalabalığın arasından güçlükle kapıp bir faytona atabilen ve onu, umumî müfettişin, müşirin, valinin, paşaların ve bütün büyük devlet yetkililerinin sıraya dizilip bekleştikleri Selânik Parkına götürürken; Cemal Bey, ona:

«— *Enver, sen artık Napolyon oldun...*»

diyebilecektir. Hani şu zafer günlerinin Napolyon'u gibi... Ve bir gün ben onun Moskova'da, Sofiska Naberepna'daki misafirler konağında, bir Napolyon Albümü üzerine kırmızı mürekkeple yazdığı:

«— *Bir zaman, beni de Napolyon'a benzetmişlerdi...*»

sözlerini, okuyacak ve eserin üçüncü cildinde, kendi el yazısıyle size nakledeceğim...

Ama biz şimdi gene, şu Selânik istasyonuna dönelim. 10 temmuz 1324'te ve alaturka saat birdeki Selânik istasyonuna. Hem bu sırada istasyon meydanı sevinç çığlıklarıyle çınlar. Ve Enver, bu kadarını beklemediği bu yer yerinden oynayış karşısında, biraz da, saf ve bir genç insanın heyecanları içinde bocalar. Halkın çığlıkları, yaşasın haykırışları, coşkun gürültüler, mızıkaların marşları havayı sarsar, inletir. Talât Bey işte o hengâme arasındadır ki Enver'e o kıymetli hediyesini sunar. Hediye, ona «ebedî bir yadigâr olmak üzere» sunulmaktadır. Ve bu hediye, «kırmızı ciltli bir Kanun-u Esasî»dir!

Acaba o gün, orada ve bu hava içinde, bundan daha değerli, daha manalı bir armağan düşünülebilir miydi? Elbette ki hayır! Talât Beyin pratik zekâsı iyi işliyordu. Yalnız Binbaşı Enver'in değil, Makedonya'da mücadele eden bütün genç subayların ve sonra bütün Genç Türklerin, hatta, ta Mithat Paşayı da aşarak 1860'ların Genç Osmanlılarına kadar varan mücahitler zincirinin, uğrunda savaştıkları düzen, Meşrutiyet rejimi ve bu rejimi düzenleyecek olan da Kanun-u Esasî değil miydi? İşte o ve onun korunması, şimdi Binbaşı Enver Beyin eline teslim olunuyor demekti.

Ama Talât Beyin zekâsı daha da işler. Enver'in boynuna bir daha sarılır. Kucaklayıp tekrar alnından öper. Sonra, genç binbaşının koluna girer. Vagonun sahanlığında onu halka doğru çevirir. Enver Bey, hem mahcup, hem heyecanlıdır. Hem de daha bir ay önce:

«— *Ben, artık bir hiçim...*»

derken, şimdi bir Hep, şan ve şerefin zirvesine ulaşmış bir genç insanın şaşkınlığı içindedir. Halk ise, onu yalnız karşı-

larında değil, bir an önce aralarında görmek için çığlıklar, haykırışlarla kaynaşır durur. Sahne, hakikaten iyi tertiplenmiştir. Ve bu, daha ziyade Talât'ın işidir. Şimdi biz, Talât'ı izleyelim...

Baştan beri, bütün bu gelişmelerin içinde olmakla beraber, o günlerde hatta, posta memurluğundan bile çıkarılmış olan Talât Beyin, işte bu hengâmede halkın arasından sıyrılabilerek kendisine yol açtığını nakletmiştik. Trenin yanına yaklaşabilmiş, çevik bir hareketle vagonun kapısına sıçramıştı. Gerçi vagonun koridorundan, Enver'in kompartımanına ulaşmak bile bir mesele olmuştu ama, onu da başarmış, karşılaşmış, kucaklaşmı, o tarihî hediyesini sunmutu.

Ama Talât, hissiyat adamı değildir. Onun kafası, kendi hesapları içinde işler. Derhal anlar ki, beklenilen günler gelmiştir. Şimdi önlerinde yeni bir yol açılmıştır. Yeni bir devir başlayacaktır. Binbaşı Enver'in serüveni, asıl bundan sonradır. Halkın şimdi yalnız burada alkışlayacağı değil, asıl bundan sonra gözlerini kamaştıracak bir yıldız, hatta efsaneleştirilecek bir kahraman lâzımdır. O da bulunmuştur ve işte karşısındadır.

Kısacası, Talât'ın pratik zekâsı durmadan işler. Bir eliyle Enver'in eline sıkı sıkıya yapışır. Sonra onu, etrafını saran ve biraz da ne yapacaklarını şaşıran heyecanlı arkadaşlarının arasından sıyırır. Vagon koridorunun birbirlerine kenetlenmiş sıkışıklığında çekip kurtarmasını bilir. Vagonun kapısında beraber görünürler. Peronlardaki halk, çılgın gibi dalgalanır. Ama Talât, kendi hesapları içindedir. Bir eliyle Enver'in elini gittikçe sıkar ve onu âdeta kucaklarken, sonra sağ kolunu havaya öyle bir jestle kaldırır ki, sanki orada yığınlaşan kalabalıklarda:

«— *Susun, dinleyin,*»

der gibi bir tesir yaratır. Ve bütün gücüyle haykırır:

«— *Yaşasın Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey!*»

Yığınlar gürler:

«— *Yaşasın! Yaşasın!..*»

Talât Bey tekrar ve daha da güçle bağırır:

«— *Hürriyet Kahramanı Enver Bey, çok yaşasın!..*

— *Yaşasın! Yaşasın! Bin yaşasın!..*»

Bu haykırışlar, gittikçe artan, gittikçe yükselen yankılar yaratır. Ve bu yankılar, Selânik istasyonunun alanından, şehrin içerlerine, çevrelerine doğru dalga dalga yayılır. Etraf sokaklardan, meydanlardan bu seslere, yeni sesler karışır...

Ama sanki gene de bu haykırışlar, bu alanların, bu şehrin göklerinde kalmaz gibi olur. Sanki bütün Makedonya'nın, sanki bütün imparatorluğun ufuklarını sarar. İmparatorluğun, bütün köyleri, kasabaları, şehirleri, sanki bu haykırışlarla çınlar...

Bu seslerde elbette ki yalnız Enver Beyin değil, vatanda ve gurbette nice çileler çeken, hele şu son Makedonya dağlarında, hayatları pahasına silâha sarılan, yüzlerce, binlerce mücahidin, hem intikam, hem zafer naraları vardır. Ama Talât'ın hesapları daha realisttir. Bu ihtilâl, insanüstü bir şöhret bulmalıdır. Ve işte bulmuştur da: Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey!

Sarayın ve padişahın yenilgisi ise tamdır. İşte o günden, o saatten ve o dakikalardan itibaren Osmanlı ülkesinde, bir Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey vardır. Osmanlı imparatorluğunun kaderine, bir Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey karışmıştır. Ve o günden, o saatten, o dakikadan sonra onun adı, Osmanlı imparatorluğunun semalarında, bir anda ve bir efsane yıldızı gibi parlayacaktır...

Ve sonra?.. Sonra, zaten bizim konumuz bu yıldızı, kendi hayat yörüngesinde adım adım izlemektir. Makedonya'dan, ta Orta Asya'ya ve Pamir dağları eteklerindeki mezarına kadar...

— BİRİNCİ CİLDİN SONU —

Ekler

I. Enver Paşanın Aile Şeceresi

II. Meşrutiyet Kanun-u Esasîsi

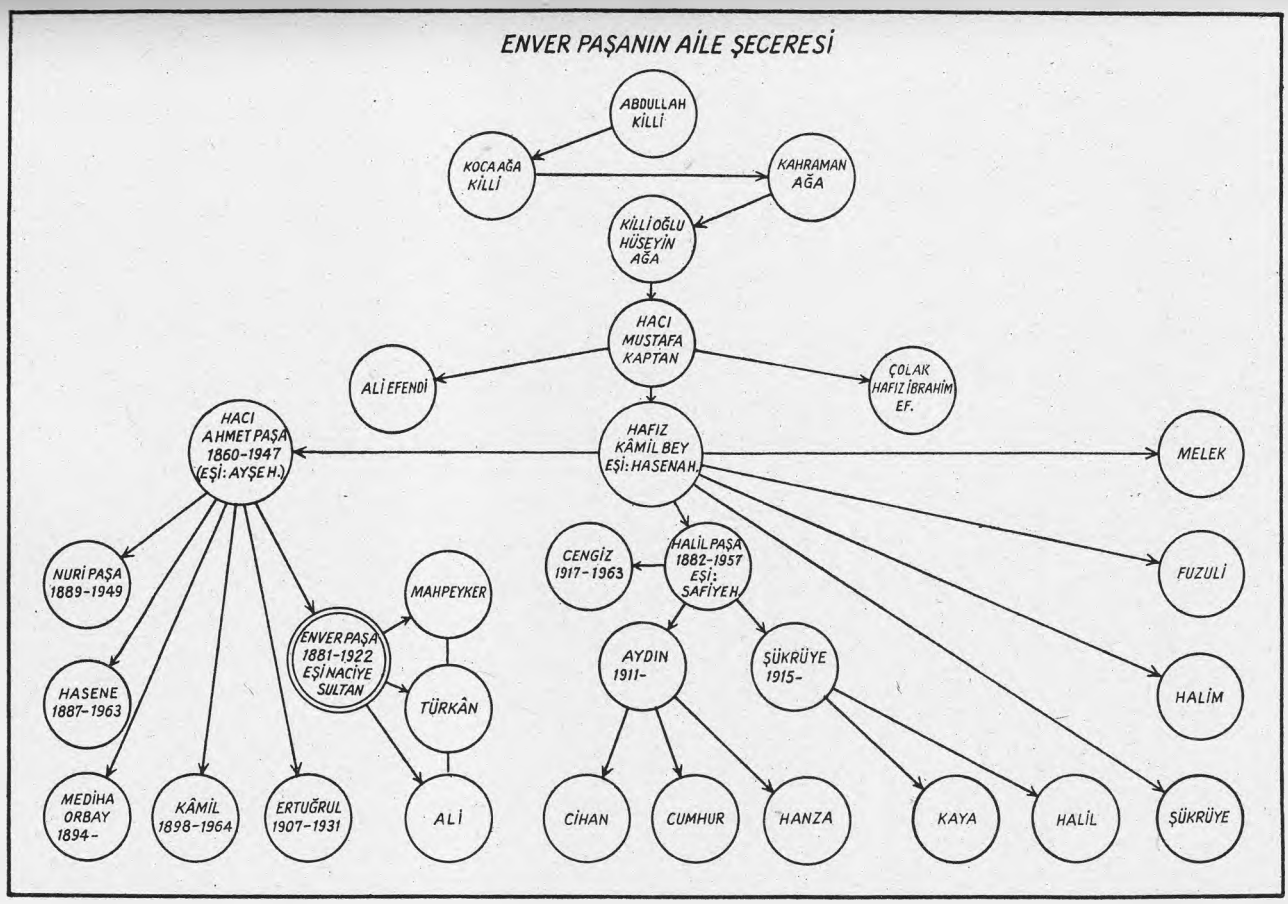
ENVER PAŞANIN AİLE ŞECERESİ
ABDULLAH KİLLİ
KOCA AĞA KİLLİ
KAHRAMAN AĞA
KİLLİ OĞLU HÜSEYİN AĞA
HACI MUSTAFA KAPTAN
ALİ EFENDİ
ÇOLAK HAFIZ İBRAHİM EF.
HACI AHMET PAŞA 1860-1947 (EŞİ: AYŞE H.)
HAFIZ KÂMİL BEY EŞİ: HASENA H.
MELEK
NURİ PAŞA 1889-1949
CENGİZ 1917-1963
HALİL PAŞA 1882-1957 EŞİ: SAFİYE H.
FUZULİ
MAHPEYKER
ENVER PAŞA 1881-1922 EŞİ NACİYE SULTAN
AYDIN 1911-
ŞÜKRÜYE 1915-
HASENE 1887-1963
TÜRKÂN
HALİM
MEDİHA ORBAY 1894-
KÂMİL 1898-1964
ERTUĞRUL 1907-1931
ALİ
CİHAN
CUMHUR
HANZA
KAYA
HALİL
ŞÜKRÜYE

EK: 1

Meşrutiyet Kanun-i Esaîsi

1860'lardan başlayarak Osmanlı imparatorluğunda, dar, fakat aydın Osmanlıların savaşı, Meşrutiyet rejimi ve ona temel olacak olan, bir Kanun-u Esasî içindi. Bu mücadeleyi evvelâ Genç Osmanlılar, sonra da Genç Türkler sürdürdüler. 1860'larla 1908 arasında...

1876'da ve Mithat Paşanın önderliğiyle ilân edilen Meşrutiyet rejimi, ömürsüz oldu. Sonra bütün Genç Türk hareketleri, bu hedefe yöneldi. 1908 öncesinde Rumeli'de gizli ihtilâl cemiyetleri, bunun için kuruldu. Hürriyet kahramanı Enver Bey ve diğerleri, bunun için dağa çıktılar. 10 temmuz 1323'te (23 temmuz 1908) ihtilâl, bunun için yapıldı.

Ve dağdan inen Enver Beyin, muzaffer bir kahraman olarak Selânik istasyonuna girerken, geleceğin saḍrazamı Talat Beyin, kırmızı ciltli bir kitapçık halinde ona sunduğu hediye, işte bu Meşrutiyet Kanun-u Esasîsi idi...

SALNAME-İ DEVLET-İ ALİYE-İ OSMANİYE

1320 (1904) Sene-i Hicriyesine Mahsus
Sayfa: 38-51*

KANUNU-U ESASÎ

MEMALİK-İ DEVLET-İ OSMANİYE

Birinci madde — Devlet-i Osmaniye memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalât-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücut olmakla hiç bir zamanda hiç bir sebeple tefrik kabul etmez.

İkinci madde — Devlet-i Osmaniyenin payitahtı Istanbul şehridir. Ve şehr-i mezkûrun sair bilâd-i Osmaniyeden ayrı olarak bir gûna imtiyaz ve muafiyeti yoktur.

Üçüncü madde — Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye Hilâfet-i Kübray-i İslâmiyeyi haiz olarak sülâle-i âl-i Osman'dan usul-i kadimesi veçhile ekber evlâda aittir.

Dördüncü madde — Zat-ı Hazret-i Padişahî hasb-el-hilâfe, din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebaa-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır.

Beşinci madde — Zat-ı Hazret-i Padişahînin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-i mes'uldür.

Altıncı madde — Sülâle-i âl-i Osmanın hukuk-ı hürriyet ve emval ve emlâk-i zatiye ve mâdam-ül-hayat tahsisat-ı maliyeleri tekafül-i umumiye tahtındadır.

Yedinci madde — Vükelânın azil ve nasbı ve rütbe ve mansıp tevcihi ve nişan iltası ve eyalât-ı mümtazenin şerait-i imtiyaziyesine tevfikan icray-ı tevcihatı ve meskûkât darbı ve hutbelerde namının zikri ve düvel-i ecnebiye ile muahedat akdi ve harp ve sulh ilânı ve kuvve-i berriye ve bahriyenin kumandası ve harekât-i askeriye ve ahkâm-i şeriye ve kanuniye icrası ve devair-i idarenin muamelâtına müteallik nizamnamelerin tanzimi ve mücazat-i kanuniyenin tahfifi veya afvı ve meclis-i umumînin akd ve tatili ve icabında heyet-i mebusanın azası

*) İfade ve metin aynen verilmiştir.

yeniden intihap olunmak şartıyle feshi hukuk-ı mukaddese-i padişahî cümlesindendir.

⁂

TEBAA-İ DEVLET-İ OSMANİYENİN HUKUK-I UMUMİYESİ

Sekizinci madde — Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olursa olsun bilâ-istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve îzaa edilir.

Dokuzuncu madde — Osmanlıların kâffesi hürriyet-i şahsiyelerine malik ve âharın hukuk-ı hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.

Onuncu madde — Hürriyet-i şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile mücazat olunamaz.

On birinci madde — Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i İslâmdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartıyle Memalik-i Osmaniyede maruf olan bilcümle edyânın serbestî-i icrası ve çemaât-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı taht-ı himayetindedir.

On ikinci madde — Matbuat kanun dairesinde serbesttir.

On üçüncü madde — Tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felâhat için her nevi şirketler teşkiline mezundur.

On dördüncü madde — Tebaa-i Osmaniyeden bir veya birkaç kişinin gerek şahıslarına ve gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi mecalis-i umumiye dahi müddei sıfatıyle imzalı arzuhal vermeye ve memurinin ef'alinden iştikâya salâhiyetleri vardır.

On beşinci madde — Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyle her Osmanlı umumî ve hususî tedrise mezundur.

On altıncı madde — Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-i itikadiyelerine müteallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir.

On yedinci madde — Osmanlıların kâffesi huzur-i kanunda ve ahval-i diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk-ı vezaifinde mütesavidir.

On sekizinci madde — Tebaa-i Osmaniyenin hidemat-i devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.

On dokuzuncu madde — Devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunur.

Yirminci madde — Tekâlif-i mukarrere nizamat-ı mahsusasına tevfikan kâffe-i tebaa beyninde herkesin kudreti nispetinde tarh ve tevzi olunur.

Yirmi birinci madde — Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer pahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.

Yirmi ikinci madde — Memalik-i Osmaniyede herkesin mesken ve menzili taarruzdan masundur. Kanunun tayin eylediği ahvalden maada bir sebeple hükümet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez.

Yirmi üçüncü madde — Yapılacak usul-i muhakeme kanunu hükmünce hiç kimse kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar olunamaz.

Yirmi dördüncü madde — Musadere ve angarya ve cerime memnudur. Fakat muharebe esnasında usulen tayin olunacak tekâlif ve ahval bundan müstesnadır.

Yirmi beşinci madde — Bir kanuna müstenit olmadıkça vergi ve rüsum namıyle ve nam-i âharla hiç kimseden bir akçe alınamaz.

Yirmi altıncı madde — İşkence ve sair her nevi eziyet katiyen ve külliyen memnudur.

VÜKELAY-İ DEVLET

Yirmi yedinci madde — Mesned-i sadaret ve meşihat-i İslâmiye, taraf-ı Padişahîden emniyet buyurulan zatlara ihale buyurulduğu misillû, sair vükelânın memuriyetleri dahi bâ-irade-i şahane icra olunur.

Yirmi sekizinci madde — Meclis-i vükelâ sadrazamın riyaseti tahtında olarak akdolunup dahilî ve haricî umur-i mühimmenin merciidir. Müzakeratından muhtac-ı istizan olanların kararları irade-i seniye ile icra olunur.

Yirmi dokuzuncu madde — Vükelânın her biri dairesine ait olan umurdan, icrası mezuniyeti tahtında bulunanları usulüne tevfikan icra ve icrası mezuniyeti tahtında olmayanları sadrazama arz eder. Sadrazam dahi o makule mevaddan müzakereye muhtaç olmayanların muktezasını icra veyahut taraf-ı Hazret-i Padişahîden istizan ederek ve muhtac-ı müzakere bulunanları meclis-i vükelânın müzakeresine arz eyleyerek

müteallik buyurulacak irade-i seniye mucibince iktizasını ifa eyler. Bu masalihin enva-ı derecatı nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır.

Otuzuncu madde — Vükelây-i devlet memuriyetlerine müteallik aḥval ve icraattan mesuldür.

Otuz birinci madde — Mebusan arasından biri veyahut birkaçı heyet-i mebûsanın dahil-i daire-i vazifesi olan ahvalden dolayı vükelây-i devletten bir zat hakkında mesuliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde evvelâ heyet-i mebusanın nizam-ı dahilîsi mucibince bu mişillû mevaddın heyete havalesi lâzım gelip gelmeyeceğini müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müş'ir heyet-i mebusan reisine verilecek takrir reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir. Ve bu şube tarafından tahkikat-ı lâzime icra ve iştikâ olunan zat tarafından izahat-ı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayan-ı müzakere olduğuna dair ekseriyetle tertip olunacak kararname heyet-i mebusanda kıraat olunarak ve icabında şikâyet olunan zat dava ile bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak azay-i mevcudenin sülüsan ekseriyet-i mutlakasıyle kabul olunur ise, muhakeme talebini müş'ir mazbata makam-ı sadarete takdim ile led-el-arz müteallik olacak irade-i seniye üzerine keyfiyet divan-ı âliye havale olunur.

Otuz ikinci madde — Vükelâdan itham olunanların usul-i muhakemeleri kanun-i mahsus ile tayin edilecektir.

Otuz üçüncü madde — Memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait her nevi deavide vükelânın sair efrad-ı Osmaniyeden asla farkı yoktur. Bu misillû hususatın muhakemesi ait olduğu mahakim-i umumiyede icra olunur.

Otuz dördüncü madde — Divan-ı âlinin daire-i ithamı tarafından müttehim olduğuna karar verilen vükelâ tebrie-i zimmet edinceye kadar vekâletten sakıt olur.

Otuz beşinci madde — Vükelâ ile heyet-i mebusan arsında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde vükelâ tarafından ısrar olunup da mebusan canibinden ekseriyet-i âra ile ve tafsilen esbab-ı mucibe beyanıyle katiyen ve mükerreren reddedildiği hald vükelânın tebdili veyahut müceddeden müddet-i kanuniyesinde intihap olunmak üzere heyet-i mebusanın feshi münhasıran yed-i iktidar-ı Hazret-i Padişhîdedir.

Otuz altıncı madde — Meclis-i umumî mün'akit olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umumiyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur ettiği ve bu bapta vaz'ına lüzum görülecek kanunun müzakeresiyçün meclisin celp ve cem'ine vakit müsait olmadığı halde Kanun-u Esasî ahkâmına mugayir olmamak üzere heyet-i vükelâ tarafından verilen kararlar heyet-i mebusanın içti-

maıyle verilecek karara kadar bâ-irade-i seniye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetindedir.

Otuz yedinci madde — Vükelânın her biri her ne zaman murat ederse heyetlerin ikisinde dahi bulunmak veyahut maiyetindeki rüesay-i memurinden birini, tarafından vekâleten bulundurmak ve irad-ı nutukta azaya takaddüm etmek hakkını haizdir.

Otuz sekizinci madde — İstizah-ı madde için vükelâdan birinin huzuruna meclis-i mebusanda ekseriyetle karar verilerek davet olundukta, ya bizzat bulunarak veyahut maiyetindeki rüesay-i memurinden birini göndererek irat olunacak suallere cevap verecek veyahut lüzum görürse mesuliyetini üzerine alarak cevabını tehir etmek salâhiyetini haiz olacaktır.

∴

MEMURİN

Otuz dokuzuncu madde — Bilcümle memurin nizamen tayin olunacak şerait üzre ehil ve müstahak oldukları memuriyetlere intihap olunacaktır. Ve bu veçhile intihap olunan memurlar kanunen mucib-i azil hareketi tahakkuk etmedikçe veya kendisi istifa eylemedikçe veyahut devletçe bir sebeb-i zarurî görülmedikçe azil ve tebdil olunamaz ve hüsn-i hareket ve istikamet eshabından olanlar ve devletçe bir sebeb-i zaruriye mebni infisal edenler nizam-ı mahsusunda tayin olunacağı veçhile terakkiyata ve tekaüt ve mazuliyet maaşlarına nail olacaklardır..

Kırkıncı madde — Her memuriyetin vezaifi, nizam-ı mahsus ile tayin olunacağından her memur kendi vazifesi dairesinde mesuldür.

Kırk birinci madde — Memurun âmirine hürmet ve riayeti lâzimeden ise de itaati kanunun tayin ettiği daireye mahsustur. Hilâf-ı kanun olan umurda âmire itaat mesuliyetten kurtulmaya medar olamaz.

∴

MECLİS-İ UMUMÎ

Kırk ikinci madde — Meclis-i umumî heyet-i âyan ve heyet-i mebusan namlarıyle başka başka iki heyeti muhtevidir.

Kırk üçüncü madde — Meclis-i umumînin iki heyeti beher sene teşrin-i sani iptidasında tecemmü eder ve bâ-irade-i seniye açılır ve mart iptidasında yine bâ-irade-i seniye kapanır. Bu heyetlerden biri diğerinin müçtemi bulunmadığı zaman mün'akit olamaz.

Kırk dördüncü madde — Zat-i Hazret-i Padişahî devletçe görülecek lüzum üzerine meclis-i umumîyi vaktinden evvel dahi açar ve müddet-i muayyene-i içtimaını da tenkis veya temdit eder.

Kırk beşinci madde — Meclis-i umumînin yevm-i küşadında zat-ı Hazret-i Padişahî veyahut taraflarından bilvekâle sadrazam hazır olduğu ve vükelây-i devletle iki heyetin azay-i mevudesi birlikte bulundukları halde resm-i küşadı icra olunup sene-i cariye zarfında devletin ahval-i dahiliye ve münasebat-ı hariciyesine ve sene-i âtiyede ittihazına lüzum görülecek tedabir ve teşebbüsata dair bir nutk-ı hümayun kıraat olunur.

Kırk altıncı madde — Meclis-i umumî azalığına intihap veya nasp olunan zevat meclisin yevm-i küşadında sadrazam huzurunda ve o gün hazır bulunmayan olursa mensup olduğu heyet müçtemi olduğu halde reisleri huzurunda zat-ı Hazret-i Padişahîye ve vatana sadakat ve Kanun-u Esasî ahkâmına ve uhdesine tevdi olunan vazifeye riayetle hilâfından mücanebet eyleyeceğine yemin eder.

Kırk yedinci madde — Meclis-i umumî azası rey ve mütalaa beyanında muhtar olarak bunlardan hiç biri bir gûna vaat ve vait ve talimat kaydı altında bulunamaz ve gerek verdiği reylerden ve gerek meclisin müzakeratı esnasında beyan ettiği mütalaalardan dolayı bir veçhile itham olunamaz. Meğer ki meclisin nizamname-i dahilîsi hilâfında hareket etmiş ola. Bu takdirde nizamname-i mezkûr hükmünce muamele görür.

Kırk sekizinci madde — Meclis-i umumî azasından birinin hıyanet ve Kanun-u Esasîyi nakz ve ilgaya tasaddi ve irtikâp töhmetlerinden biriyle müttehim olduğuna, mensup olduğu heyet azay-i mevcudesinin sülüsan ekseriyet-i mutlakasıyle karar verilir veyahut kanunen hapis ve nefyi mucip bir ceza ile mahkûm olur ise azalık sıfatı zail olur. Bu ef'alin muhakemesiyle mücazatı ait olduğu mahkeme tarafından rüyet ve hükmolunur.

Kırk dokuzuncu madde — Meclis-i umumî azasından her biri reyini bizzat ita eder ve her birinin müzakerede bulunan bir maddenin ret ve kabulüne dair rey vermekten içtinaba dahi hakkı vardır.

Ellinci madde — Bir kimse zikrolunan iki heyetin ikisine birden aza olamaz.

Elli birinci madde — Meclis-i umumî heyetlerinin ikisinde dahi mürettep olan azanın nısfından bir ziyade hazır bulunmadıkça müzakereye mübaderet olunamaz ve kâffe-i müzakerat sülüsan ekseriyetle meşrut olmayan hususatta hazır bulunan azanın ekseriyet-i mutlakasıyle karargir olur. Ve tesavi-i âra vukuunda reisin reyi iki addedilir.

Elli ikinci madde — Bir kimse şahsına müteallik davasından dolayı meclis-i umumînin iki heyetinden birine arzuhal verdiği halde eğer evvelâ ait olduğu memurin-i devlete veyahut o memurların tabi bulundukları merciine müracaat etmediği tebeyyün eder ise arzuhal reddolunur.

Elli üçüncü madde — Müceddeden kanun tanzimi veya kavanin-i mevcudeden birinin tadili teklifi heyet-i vükelâya ait olduğu gibi heyet-i âyan ve heyet-i mebusan kendi vazife-i muayyeneleri dairesinde bulunan mevat için kanun tanzimini veyahut kavanin-i mevcudeden birinin tadilini istidaya salâhiyetleri olmakla evvelce makam-ı sadaret vasıtasıyle taraf-ı şahaneden istizan olunarak irade-i seniye müteallik bulunur ise ait olduğu dairelerden verilecek izahat ve tafsilât üzerine lâyihalarının tanzimi şûray-i devlete havale olunur.

Elli dördüncü madde — Şûray-i devlette bilmüzakere tanzim olunacak kavanin lâyihaları heyet-i mebusanda badehu heyet-i âyanda tetkik ve kabul olunduktan sonra icray-i ahkâmına irade-i seniye-i Hazret-i Padişahî müteallik buyurulur ise düstur-ül-amel olur. Ve işbu heyetlerin birinde katiyen reddolunan kanun lâyihası o senenin müddet-i içtimaiyesinde tekrar mevki-i müzakereye konulamaz.

Elli beşinci madde — Bir kanun lâyihası evvelâ heyet-i mebusanda badehu heyet-i âyanda bent bent okunup ve her bendine rey verilip ekser-i âra ile karar verilmedikçe ve bâd-el-karar heyet-i mecmuası için dahi bit-tekrar ekseriyetle karar hâsıl olmadıkça kabul olunmuş olmaz.

Elli altıncı madde — Bu heyetler vükelâdan veya onların göndereceği vekillerden maada kendi azalarından olmayan veyahut resmen davet olunmuş memurinden bulunmayan hiç kimseyi gerek asaleten ve gerek bir cemaat tarafından vekâleten bir madde ifadesi için gelmiş olduğu halde asla kabul edemez ve ifadelerini istima eyleyemez.

Elli yedinci madde — Heyetlerin müzakeratı lisan-ı Türkî üzere cereyan eder. Ve müzakere olunacak lâyihaların suretleri tabı ile yevm-i müzakereden evvel azaya tevzi olunur.

Elli sekizinci madde — Heyetlerde verilecek reyler ya tayin-i esami veyahut işaret-i mahsusa veyahut rey-i hafî ile olur, rey-i hafî usulünün icrası azay-i mevcudenin ekseriyet-i ârasıyle karar verilmeye mütevakkıftır.

Elli dokuzuncu madde — Her heyetin inzibat-ı dahilîsini münhasıran kendi reisi icra eder.

∴

Altmışıncı madde — Heyet-i âyanın reisi ve azası nihayet-i miktarı heyet-i mebusan azasının sülüsü miktarını tecavüz etmemek üzere doğrudan doğruya taraf-ı Hazret-i Padişahîden nasbolunur.

Altmış birinci madde — Heyet-i âyana aza tayin olunabilmek için âsar ve efali umumun vüsuk ve itimadına şayan ve umur-i devlette hidemat-ı memduhası mesbuk ve mütearif zevattan olmak ve kırk yaşından aşağı bulunmamak lâzımdır.

Altmış ikinci madde — Heyet-i âyan azalığı kayd-i hayat iledir. Bu memuriyetlere vükelâlık ve valilik ve ordu müşirliği ve kazaskerlik ve elçilik ve patriklik ve hahambaşılık memuriyetinde bulunmuş olan mazulinden ve berrî ve bahrî ferikandan ve sıfât-ı lâzimeyi cami sair zevattan münasipleri tayin olunur. Kendi talepleri ile devletçe sair memuriyete tayin olunanlar azalık memuriyetinden sakıt olur.

Altmış üçüncü madde — Heyet-i âyanın azalık maaşı şehriye on bin kuruştur. Başka bir nam ile hazineden muvazzaf olan azanın maaş ve tayini eğer on bin kuruştan dun ise ol miktara iblâğ olunur ve eğer on bin kuruş veya ziyade ise ipka olunur.

Altmış dördüncü madde — Heyet-i âyan heyet-i mebusandan verilen muvazene lâyihalarını tetkik ile eğer bunlarda esasen umur-i diniyeye ve zat-ı Hazret-i Padişâhînin hukuk-ı seniyesine ve hürriyetine ve Kanun-u Esasî ahkâmına ve devletin tamamiyet-i mülkiyesine ve memleketin emniyet-i dahiliyesine ve vatanın esbab-ı müdafaa ve muhafazasına ve âdab-ı umûmiyeye halel verir bir şey görür ise mütalaasının ilâvesiyle ya katiyen veyahut tadil ve tashih olunmak üzere heyet-i mebusana iade eder ve kabul ettiği lâyihaları tasdik ile makam-ı sadarete arz eyler ve heyete takdim olunan arzuhalleri bit-tetkik lüzum görür ise ilâve-i mütalaa ile beraber makam-ı sadarete takdim eder.

HEYET-İ MEBUSAN

Altmış beşinci madde — Heyet-i mebusanın miktar-ı azası tebaa-i Osmaniyeden her elli bin nüfus zükûrda bir nefer olmak itibarıyle tertip olunur.

Altmış altıncı madde — Emr-i intihap rey-i hafî kaidesi üzerine müessestir. Suret-i icrası kanun-i mahsus ile tayin olunacaktır.

Altmış yedinci madde — Heyet-i mebusan azalığıyle hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez. Fakat vükelâdan intihap olunanların azalığı mücazdır. Ve sair memurinden biri mebusluğa intihap olunursa kabul edip etmemek yed-i ihtiyarındadır. Fakat kabul ettiği halde memuriyetinden infisal eder.

Altmış sekizinci madde — Heyet-i mebusan için azalığa intihabı caiz olmayanlar şunlardır: Evvelâ tebaa-i devlet-i aliyeden olmayan saniyen nizam-ı mahsusu mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz olan salisen Türkçe bilmeyen rabian otuz yaşını ikmal etmeyen hâmisen hiyn-i intihapta bir kimsenin hizmetkârlarından bulunan sadisen iflâs ile mahkûm olup da iade-i itibar etmemiş olan sabian su-i ahval ile müştehir olan saminen mahcuriyetine hüküm lâhik olup da fekk-i hacir edilmeyen, tasian hukuk-ı medeniyeden sakıt olmuş olan

âşiren tabiiyet-i ecnebiye iddiasında bulunan kimselerdir. Bunlar mebus olamaz. Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda mebus olmak için Türkçe okumak mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır.

Altmış dokuzuncu madde — Mebusan intihab-ı umumîsi dört senede bir kere icra olunur ve her mebusun müddet-i memuriyeti dört seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir.

Yetmişinci madde — Mebusların intihab-ı umumîsine heyetin mebde-i içtimaı olan teşrin-i saniden lâakal dört mah mukaddem başlanılır.

Yetmiş birinci madde — Heyet-i mebusan azasının her biri kendini intihap eden dairenin ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların vekili hükmündedir.

Yetmiş ikinci madde — Müntehipler intihap edecekleri mebusları, mensup oldukları daire-i vilâyet ahalisinden intihap etmeye mecburdur.

Yetmiş üçüncü madde — Bâ-irade-i seniye heyet-i mebusan fesih ile dağıtıldığı halde nihayet altı ayda müçtemi olmak üzere umum mebusanın müceddeden intihabına başlanılacaktır.

Yetmiş dördüncü madde — Heyet-i mebusan azasından biri vefat eder veya esbab-ı mücbire-i meşruadan birine duçar olur veya bir uzun müddette meclise devam etmez veyahut istifa eder veya mahkûmiyet veya kabul-i memuriyet cihetiyle azalıktan sakıt olursa yerine nihayet gelecek içtimaa yetişmek üzere usulü veçhile diğeri tayin olunur.

Yetmiş beşinci madde — Münhal olan mebusluk makamlarına intihap olunacak azanın memuriyeti gelecek intihab-ı umumî zamanına kadardır.

Yetmiş altıncı madde — Mebuslardan her birine beher sene içtimaı için hazineden yirmi bin kuruş verilecek ve şehriye beş bin kuruş maaş itibarıyle memurin-i mülkiye nizamına tevfikan azimet ve avdet harc-ı rahı ita kılınacaktır.

Yetmiş yedinci madde — Heyet-i mebusan riyasetine heyet tarafından ekseriyetle üç ve ikinci ve üçüncü riyasetlere üçer nefer ki ceman dokuz zat intihap olunarak huzur-i şahaneye arz ile bunlardan birisi riyasete ve ikisi reis vekâletlerine bâ-irade-i seniye tercih ve memuriyetleri icra kılınır.

Yetmiş sekizinci madde — Heyet-i mebusan müzakeratı alenîdir, fakat bir madde-i mühimmeden dolayı müzakeratı hafi tutulmak vükelâ canibinden veyahut heyet-i mebusanın azasından on beş zat tarafından teklif olundukta heyetin içtima ettiği mahal azanın maadasından tahliye edilerek teklifin ret veya kabulü için ekseriyet-i âraya müracaat edilir.

Yetmiş dokuzuncu madde — Heyet-i mebusanın müddet-i içtimaiyesinde azadan hiç biri heyet tarafından ithama sebeb-i kâfi bulunduğuna

ekseriyetle karar verilmedikçe veyahut bir cünha veya cinayet icra eder iken veya icrayı müteakıp tutulmadıkça tevkif ve muhakeme olunamaz.

Sekseninci madde — Heyet-i mebusan kendiye havale olunacak kavanin lâyihalarını müzakere ile bunlardan umur-i maliye ve Kanun-u Esasîye taalluk eder maddeleri ret veya kabul veyahut tadil eder ve masarif-i umumiye muvazene kanununda gösterildiği veçhile heyet-i mebusanda tafsilâtıyle tetkik olunduktan sonra miktarına vükelâ ile birlikte karar verilir ve buna karşılık olacak varidatın keyfiyet ve kemiyeti ve suret-i tevzi ve tedariki kezalik vükelâ ile birlikte tayin edilir.

MEHAKİM

Seksen birinci madde — Kanun-i mahsusuna tevfikan taraf-ı devletten nasbolunan ve yedlerine berat-i şerif verilen hâkimler ve lâ-yetenazildir. Fakat istifaları kabul olunur. Hâkimlerin terakkiyatı ve meslekleri ve tebdil-i memuriyetleri ve tekaütleri ve bir cürüm ile mahkûmiyet üzerine azlolunmaları dahi kanun-i mahsus hükmüne tabidir ve hâkimlerin ve mehakim memurlarının matlup olan evsafını işbu kanun irae eder.

Seksen ikinci madde — Mahkemelerde her nevi muhakeme alenen cereyan eder ve ilâmatın neşrine mezuniyet vardır. Ancak kanununda musarrah esbaba mebni mahkeme muhakemeyi hafi tutabilir.

Seksen üçüncü madde — Herkes huzur-i mahkemede hukukunu muhafaza için lüzum gördüğü vesait-i meşruayı istimal edebilir.

Seksen dördüncü madde — Bir mahkeme vazifesi dahilinde olan davanın her ne vesile ile olursa olsun rüyetinden imtina edemez ve bir kere rüyetine veyahut rüyeti için iktiza eden tahkikat-ı evveliyeye başlandıktan sonra tatil veya tavikı dahi caiz olamaz, meğer ki müddei davadan kefiyet etmiş ola, şu kadar ki cezaya müteallik deaviden hükümete ait olan hukuk nizamı veçhile yine icra olunur.

Seksen beşinci madde — Her dava ait olduğu mahkemede rüyet olunur, eşhasla hükümet beynindeki davalar dahi mehakim-i umumiyeye aittir.

Seksen altıncı madde — Mahkemeler her türlü müdahalâttan azadedir.

Seksen yedinci madde — Deavî-i şer'iye mehakim-i şer'iyede ve deavî-i nizamiye mehakim-i nizamiyede rüyet olunur.

Seksen sekizinci madde — Mahkemelerin sunuf ve vezaif ve salâhiyetinin derecat ve taksimatı ve hükkâmın tavzifi kavanine müstenittir.

Seksen dokuzuncu madde — Her ne nam ile olursa olsun bazı mevadd-ı mahsusayı rüyet ve hükmetmek için mehakim-i muayyene haricinde fevkalade bir mahkeme veyahut hüküm vermek salâhiyetini haiz komisyon teşkili katiyen caiz değildir. Fakat kanunen muayyen olduğu veçhile tayin-i müvellî ve tahkim caizdir.

Doksanıncı madde — Hiç bir hâkim hâkimlik sıfatıyle devletin maaşlı bir başka memuriyetini uhdesine cem'edemez.

Doksan birinci madde — Umur-i cezaiyede hukuk-ı âmmeyi vikayeye memur müddei umumîler bulunacak ve bunların vezaif ve derecatı kanun ile tayin kılınacaktır.

⁂

DİVAN-I ALİ

Doksan ikinci madde — Divan-ı âli otuz azadan mürekkeptir. Bunların onu heyet-i âyan ve onu şûray-i devlet ve onu mahkeme-i temyiz ve istinaf rüesa ve azasından kura ile tefrik ve tayin olunarak heyet-i âyan dairesinde lüzum görüldükçe bâ-irade-i seniye akdolunur. Vazifesi vükelâ ile mahkeme-i temyiz rüesâ ve azasının ve zat ve hukuk-ı şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hal-i muhataraya ilkaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesidir.

Doksan üçüncü madde — Divan-ı âli ikiye münkasim olup biri daire-i ithamiye ve biri divan-ı hükümdür. Daire-i ithamiye dokuz azadan ibaret olup bunun üçü heyet-i âyan ve üç divan-ı temyiz ve istinaf ve üçü şûray-i devlet azasından divan-ı âliye alınacak aza içinde kura ile intihap olunur.

Doksan dördüncü madde — Bu daire şikâyet olunan zevatın müttehim olup olmadığına sülüsan ekseriyetle karar verir ve daire-i ithamiyede bulunanlar divan-ı hükümde bulunamaz.

Doksan beşinci madde — Divan-ı hüküm yedisi heyet-i âyan ve yedisi divan-ı temyiz ve istinaf ve yedisi şûray-i devlet rüesa ve azasından olmak üzere divan-ı âli azasının yirmi bir neferden mürekkep olarak daire-i ithamiye tarafından muhakemesi lâzım olduğuna karar verilmiş davalar hakkında azay-i mürettebenin sülüsan ekseriyetiyle katiyen ve kavanin-i mevzuasına tevfikan hükmeder ve hükümleri kabil-i istinaf ve temyiz değildir.

⁂

UMUR-İ MALİYE

Doksan altıncı madde — Tekâlif-i devletin hiç biri bir kanun ile tayin olunmadıkça vazı ve tevzi ve istihsal olunamaz.

Doksan yedinci madde — Devletin bütçesi varidat ve masarifat-ı takribiyesini mübeyyin kanundur. Tekâlif-i devletin vazı ve tevzi ve tahsili emrinde müstenit olacağı kanun budur.

Doksan sekizinci madde — Bütçe yani muvazene-i umumiye kanunu meclis-i umumîde madde be madde tetkik ve kabul olunur. Varidat ve masarifat-ı muhammenenin müfredatını cami olmak üzere ona merbut olan cetveller nizamen tayin olunan nümunesine tevfikan aksam ve fusul-i mevadd-ı müteaddideye münkasim olarak bunların müzakeresi dahi fasıl fasıl icra edilir.

Doksan dokuzuncu madde — Muvazene-i umumiye kanunu müteallik olduğu senenin duhulünde mevki-i icraya konulabilmek için lâyihası heyet-i mebusana meclis-i umumînin küşadı akabinde ita olunur.

Yüzüncü madde — Bir kanun-i mahsus ile muayyen olmadıkça emval-i devletten muvazene haricinde sarfiyat caiz olamaz.

Yüz birinci madde — Meclis-i umumînin münakit bulunmadığı esnada esbab-ı mücbire-i fevkaladeden dolayı muvazene haricinde masraf ihtiyarına lüzum-ı kavî tahakkuk eder ise mesuliyeti heyet-i vükelâya ait olmak ve meclis-i umumînin küşadı akabinde ana dair kanun lâyihası meclis-i umumîye verilmek üzere o masrafın tesviyesi için iktiza eden mebaliğın taraf-ı Hazret-i Padişahîye arz ve istizan ile sâdır olacak irade-i seniye üzerine tedarik ve sarfı caiz olur.

Yüz ikinci madde — Muvazene kanununun hükmü bir seneye mahsustur. O senenin haricinde hükmü cari olamaz. Ancak bazı ahval-i fevkaladeden dolayı meclis-i mebusan muvazeneyi kararlaştırmaksızın fesholunduğu halde hükmü bir seneyi tecavüz etmemek üzere bir kararname ile vükelây-i devlet bâ-irade-i seniye sene-i sabıka muvazenesinin cereyan-ı ahkâmını meclis-i mebusanın gelecek içtimaına kadar temdit ederler.

Yüz üçüncü madde — Muhasebe-i katiye kanunu müteallik olduğu senenin varidatından istihsal olunan mebaliğ ile yine o senenin masarifatına vuku bulan sarfiyatın miktar-ı hakikîsini mübeyyin olarak bunun şekil ve taksimatı dahi muvazene-i umumiye kanununa tamamıyle mutabık olacaktır.

Yüz dördüncü madde — Muhasebe-i katiye kanununun lâyihası müteallik olduğu senenin hitamından itibaren nihayet dört sene sonra meclis-i umumîye ita olunur.

Yüz beşinci madde — Emval-i devletin kabz ve sarfına memur olanların muhasebelerini rüyet ve devairden tanzim olunan sâl muhasebelerini tetkik ederek hulâsa-i tetkikat ve netice-i mütalaatını her sene bir takrir-i mahsus ile heyet-i mebusana arz edilmek üzere bir divan-ı

muhasebat teşkil olunacaktır. Bu divan her üç ayda bir kere ahval-i maliyeyi riyaset-i vükelâ vasıtasıyle ba-takrir taraf-ı Hazret-i Padişahîye dahi arz eder.

Yüz altıncı madde — Divan-ı muhasebatın azası on iki kişiden mürettep olacak ve her biri heyet-i mebusandan ekseriyetle azlinin lüzumu tasdik olunmadıkça memuriyetinde kayd-i hayat ile kalmak üzere ba-irade-i seniye nasbolunacaktır.

Yüz yedinci madde — Divan-ı muhasebat azasının evsafı, vezaifinin tafsilâtı ve suret-i istifa ve tebdil ve terakki ve tekaüdü ve ahkâmının keyfiyet-i teşkili bir nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır.

***

VİLAYAT

Yüz sekizinci madde — Vilâyatın usul-i idaresi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-ı vezaif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.

Yüz dokuzuncu madde — Vilâyet ve liva ve kaza merkezlerinden olan idare meclisleriyle senede bir defa merkez-i vilâyette içtima eden meclis-i umumî azasının suret-i intihabı bir kanun-i mahsus ile tevsi olunacaktır.

Yüz onuncu madde — Vilâyet mecalis-i umumiyesinin vezaifi yapılacak kanun-i mahsusunda beyan olunacağı veçhile turuk-ı maabir tanzimi ve itibar sandıklarının teşkili ve sanayi ve ticaret ve felâhatin tahsili gibi umur-i nafiaya müteallik mevat hakkında ve umuma ait maarif ve terbiyenin intişarı yolunda müzakerata şamil olmakla beraber tekâlif ve mürettebat-ı miriyenin suret-i tevzi ve istihsalinde ve muamelât-ı sairede kavanin ve nizamat-ı mevzua ahkâmına muhalif gördükleri ahvalin müteallik olduğu makam ve mevkilere tebliğiyle tashih ve ıslahı zımnında arz-ı iştikâ etmek salâhiyetini dahi muhtevi olacaktır.

Yüz on birinci madde — Müsakkafat ve müştagalât ve nukud-i mevkufe hâsılatının şurut-i vakfiyesi ve taamül-i kadimi veçhile meşrut lehine ve hayrat ve müberrata sarf olunmak üzere vasiyet edilen emvalin vasiyetnamelerinde muharrer olduğu üzere muvaziun lehine sarfına ve emval-i eytamın nizamname-i mahsusu veçhile suret-i idaresine nezaret etmek üzere her kazada her milletin bir cemaat meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzim edilecek nizamat-ı mahsusası veçhile her milletin müntehap efradından mürekkep olacaktır ve mecalis-i mezkûre mahalleri hükümetlerini ve vilâyat mecalis-i umumiyesini kendilerine merci bilecektir.

Yüz on ikinci madde — Umur-i belediye Dersaadet ve taşralarda bil-intihap teşkil olunacak devair belediye meclisleriyle idare olunacak

ve bu dairelerin suret-i teşkili ve vezaifi ve azasının suret-i intihabı kanun-i mahsus ile tayin kılınacaktır.

∴

MEVADD-I ŞETTA

Yüz on üçüncü madde — Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyit âsar ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten «idare-i örfiye» ilânında hakkı vardır. «İdare-i örfiye» kavanın ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup «idare-i örfiye» tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Hükümetin meniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrûsa-i şahaneden ihraç ve teb'it etmek münhasıran zat-ı Hazret-i Padişahînin yed-i iktidarındadır.

Yüz on dördüncü madde — Osmanlı efradının kâffesine tahsil-i maarif-in birinci mertebesi mecburî olacaktır ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.

Yüz on beşinci madde — Kanun-u Esasînin bir maddesi bile hiç bir sebep ve bahane ile tatil ve icradan ıskat edilemez.

Yüz on altıncı madde — Kanun-u Esasînin mevadd-ı mündericesinden bazılarının icab-ı hal ve vakte göre tağyir ve tadiline lüzum-i sahih ve katî görüldüğü halde zikr-i âti şerait ile tadili caiz olabilir. Şöyle ki ya heyet-i vükelâ veya heyet-i âyan veya heyet-i mebusan tarafından işbu tadile dair bir teklif vuku bulduğu halde evvelâ meclis-i mebusanda azay-i mürettebenin sülüsan ekseriyetiyle kabul olunur ve bu kabul meclis-i âyanın kezalik sülüsan ekseriyetiyle tasdik edildikten sonra irade-i seniye dahi o merkezde sudur eder ise tadilât-ı meşruha düstur-ül-amel olur ve Kanu-u Esasînin tadili teklif olunan bir maddesi berveçh-i meşruh müzakerat-ı lâzimesinin icrasıyle irade-i seniyenin suduruna kadar hüküm ve kuvvetini kaybetmeksizin mer'iy-ül-icra tutulur.

Yüz on yedinci madde — Bir madde-i kanuniyenin tefsiri lâzım geldikte umur-i adliyeye müteallik ise tayin-i manası mahkeme-i temyize ve idare-i mülkiyeye dair ise şûray-i devlete ve işbu Kanun-u Esasîden ise heyet-i âyana aittir.

Yüz on sekizinci madde — Elyevm düstur-ül-amel bulunan nizamat ve teamül ve âdat ileride vaz'olunacak kavanin ve nizamat ile tadil veya ilga olunmadıkça mer'iy-ül-icra olacaktır.

Yüz on dokuzuncu madde — Meclis-i umumîye dair olan fi 10 şevval sene 93 tarihli talimat-ı muvakkatenin cereyan-ı ahkâmı yalnız birinci defa içtima edecek meclis-i umumînin müddet-i inikadiyesi hitamına kadar olup andan sonra hükmü cari değildir.

Fi 7 Zilhicce sene 1293

İçindekiler

Önsöz 5

BİRİNCİ KISIM

I. Yeni Osmanlılardan, Birinci Meşrutiyete 13
II. Birinci Meşrutiyetten İkinci Meşrutiyete 87
III. İkinci Abdülhamit Kimdir? 107
IV. İkinci Abdülhamit Devrinde İmparatorluğun Görünüşü . . 123
V. İttihat ve Terakki'nin Doğuşu: Dağınık Bir Cephe 155
VI. Enver, İlk Adımlarını Atıyor 175
VII. Abdülhamit Muamması 199

İKİNCİ KISIM

VIII. Lider ve Strateji Yoksunluğu 253
IX. Hasta Adam 296
X. Osmanlı İmparatorluğunun Demokrafik ve Etnolojik Durumu 307
XI. Balkanlarda Nasyonalist Hareketler 331
XII. Zamanın Çarkları, Hep Aleyhimize Çalışıyor 383
XIII. Burası Makedonya 409
XIV. Subaylar Uyanıyor 433
XV. Dağa Çıkan Kurt 447
XVI. Reval Mülâkatı ve İhtilâle Varan Olaylar 503
XVII. Nihayet İsyan ve İhtilâl 521
XVIII. İhtilâl Zafer Çanlarını Çalıyor 547

EKLER

EK: I. Enver Paşanın Aile Şeceresi 567
EK: II. Meşrutiyet Kanun-i Esasîsi 569

Akıcı ve güzel Türkçesiyle
eserlerinde yakın tarihimize ışık tutan

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR'in

diğer eserleri:

ENVER PAŞA

TEK ADAM

İKİNCİ ADAM

MENDERES'İN DRAMI

SUYU ARAYAN ADAM

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

Yakın Tarihimizin Son Yüzyılı Araştırmalarını
Tamamladı
(1860-1960)

1 — Makedonya'dan Orta Asya'ya - Enver Paşa:

I. cilt: *1860-1908* (Yeni Osmanlılardan ikinci meşrutiyete kadar).

II. cilt: *1908-1914* (Hürriyetin ilânından Birinci Dünya Harbine kadar).

III. cilt: *1914-1922* (Birinci Dünya Harbi ve yurt dışında İttihatçılar. Enver Paşanın Pamir'de ölümüne kadar).

2 — Tek Adam (Atatürk):

I. cilt: *1881-1919* (Mustafa Kemal'in doğumundan, Birinci Dünya Harbi mütarekesine ve Samsun'a çıkışa kadar).

II. cilt: *19 Mayıs 1919 - 9 Eylül 1922* (İstiklâl Savaşının hikâyesi ve Büyük Millet Meclisi).

III. cilt: *9 Eylül 1922 - 10 Kasım 1938* (Cumhuriyet ve devrimler).

3 — İkinci Adam (İsmet İnönü):

I. cilt: *1884-1938* (İsmet Paşanın doğuşundan, Cumhurreisliğine kadar).

II. cilt: *1938-1950* (İnönü Reisicumhur ve devrinin hikâyesi).

III. cilt: *1950-1960* (Halk Partisi muhalefette ve sonrası).

4 — Menderes'in Dramı:

Tek cilt: *1899-1961* (Adnan Menderes'in hayat hikâyesi ve Son'u).

Bu 10 ciltlik seride; yakın tarihimizin son 100 yılını, bütün şartları, olayları, havası ve şahsiyetleri ile izleyebilirsiniz. Araştırma, tahlil ve hükümler vesikalara dayanır. Bu 10 ciltte; çok hareketli bir devrin, bütün problemlerini bulacaksınız. (Yeni baskılar, ayrıca gözden geçirilmiştir).

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR'İN KİTABEVİMİZ TARAFINDAN YAYINLANAN DİĞER ESERLERİ

1 — Suyu Arayan Adam

Biyografik bir mihver etrafında, bir devrin ve bir neslin hikâyesi. Bizde eşi yazılmamış eser. Bu eserde hepimiz, ya hayatımızdan, ya ruhumuzdan, ya idealimizden bir şeyler bulabiliriz. Bu eser; Hintli mistik Rama Krişna' nın sözleri ile başlar ve eski Yunan filozoflarından Epiktetos'un hikmetleri ile, ama yeni bir hayat hamlesinin heyecanı içinde sona erer...

2 — Toprak Uyanırsa (Ekmeksizköy Öğretmeninin Hatıraları)

Bu bir romandır. Ama başka türlü bir roman. Bu eserde biz, Ekmeksizköy Öğretmeni'nin hayat hikâyesinde, ülkemizin ve insanımızın, beklediği gerçek bir idealizmin, zaferini buluruz...